

ISSN 2306-7365 (Print)
ISSN 2664-0686 (Online)
Индекс 75637
DOI prefix: 10.47526

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ

HOCA AHMET YESEVI
ULUSLARARASI TÜRK-KAZAK ÜNİVERSİTESİ

YESEVI
ÜNİVERSİTESİ
HABARŞISI
Bilimsel Dergisi

ЯСАУИ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

№4 (134) 2024
қазан-қараша-желтоқсан

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОР (филология)
филология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а.
МАНСУРОВ НҮРЛАН БЕРДЕНҰЛЫ

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОР (педагогика)
PhD, қауымдастырылған профессор
КУРАЛБАЕВА АЛИЯ АХМЕТКАРИМОВНА

Индекстеледі/Tarama indeksli/ Индексируется/ Scanned indexes:

ҚҰРЫЛТАЙШЫ:

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Журнал Қазақстан Республикасының Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі ұлттық агенттігінде 1996 жылғы 8 қазанда тіркеліп, Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің №232-Ж куәлігі берілген.

Шығу жиілігі: 3 айда 1 рет. МББ тілі: қазақша, түрікше, ағылшынша, орысша. Тарату аумағы:

Қазақстан Республикасы, алыс және жақын шетел. **Индекс №75637.**

Журнал 2013 жылдың қаңтар айынан бастап Париж қаласындағы ISSN орталығында тіркелген. **ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).**

Журнал Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы сапаны қамтамасыз ету Комитетінің 2021 жылдың 07 желтоқсандағы №821 бұйрығымен Педагогика ғылымдары және 2022 жылдың 19 сәуіріндегі №155 бұйрығымен Филология ғылымдары бағыттары бойынша Комитет ұсынатын ғылыми басылымдар тізіміне енгізілді.

KURUCU:

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Dergi 8 Ekim 1996'da Kazakistan Cumhuriyeti Basın ve Medya İletişim Ajansı tarafından tescillenmiş, Kazakistan Cumhuriyeti Yatırım ve Gelişim Bakanlığının, İletişim, Bilişim ve Bilgilendirme Komitesinin 232-J numaralı kimliği verilmiştir. Yayın Süresi: 3 ayda 1 defadır. Süreli Basın Yayın Dili: Kazakça, Türkçe, İngilizce ve Rusça. Dağıtım Bölgesi: Kazakistan Cumhuriyeti, uzak ve yakın yabancı ülkeler.

Индекс: 75637. Dergi, Ocak 2013'ten bu yana Paris'teki ISSN Merkezi'nde kayıtlıdır. **ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).**

Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nın 07 aralık 2021 tarih ve 821 nolu kararıyla bu dergi Pedagojik bilimler; 19 nisan 2022 tarih ve 155 nolu kararıyla Filoloji bilimler alanında Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı tarafından tavsiye edilen bilimsel dergiler listesine dahil edilmiştir.

УЧРЕДИТЕЛЬ:

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясауи

Журнал зарегистрирован в Национальном агентстве по делам печати и массовой информации Республики Казахстан 8 октября 1996 года. Комитетом связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан выдано свидетельство №232-Ж. Периодичность издания: 1 раз в 3 месяца. Язык ППИ: казахский, турецкий, английский, русский. Территория распространения: Республика Казахстан, дальнее и ближнее зарубежье.

Индекс №75637.

Журнал с января 2013 года был зарегистрирован в Центре ISSN в городе Париже.

ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).

Приказами Комитета по обеспечению качества в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан от 07 декабря 2021 года №821 и от 19 апреля 2022 года №155 журнал включен в перечень научных изданий, рекомендуемых Комитетом по направлениям Педагогических и Филологических наук.

FOUNDER:

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

The Journal was registered by the Communication, Informatization and Information Committee Periodical press and information agency of the Republic of Kazakhstan on October 8, 1996, Ministry of Investment and Development of the Republic of Kazakhstan issued a certificate № 232-G. Publication: 1 time in 3 months. Language PPP: Kazakh, Turkish, English, Russian. Territory of distribution: the Republic of Kazakhstan, near and far abroad. **Index №75637.**

The journal has been registered since January 2013 at the ISSN Center in Paris.

ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).

By the orders of the Committee for Quality Assurance in Education and Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated December 07, 2021 No. 821 and April 19, 2022 No. 155, the journal is included in the list of scientific publications recommended by the Committee in the areas of Pedagogical and Philological Sciences.

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА МҮШЕЛЕРІ

ФИЛОЛОГИЯ

Байрам Булент	- профессор, доктор /Түркия/
Бисенғали З.Қ.	- ф.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Ергөбек Қ.С.	- ф.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Ибраев Ш.	- ф.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Йылдыз Муса	- профессор, доктор /Түркия/
Манкеева Ж.А.	- ф.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Сағидолда Г.С.	- ф.ғ.д. /Қазақстан/
Сервет Челик	- PhD, доцент /Түркия/
Сердәлі Б.К.	- ф.ғ.к., қауым. профессор /Қазақстан/
Шукурув Е.А.	- PhD, доцент /Өзбекстан/

ПЕДАГОГИКА

Абусейітов Б.З.	- п.ғ.к., профессор /Қазақстан/
Атемова Қ.Т.	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Беркимбаев К.М.	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Власюк И.В.	- п.ғ.д., профессор /Ресей/
Гелишли Юджел	- профессор, доктор /Түркия/
Калдыбаева А.Т.	- п.ғ.д., профессор /Қырғызстан/
Каримова И.Х.	- п.ғ.д., профессор /Тәжікстан/
Корнилов В.С.	- п.ғ.д., профессор /Ресей/
Наркозиев А.Қ.	- п.ғ.д., профессор /Қырғызстан/
Тарантей В.П.	- п.ғ.д., профессор /Беларусь/
Халил Ибрахим Булбул	- профессор, доктор /Түркия/
Хаяти Акйол	- профессор, доктор /Түркия/
Ходжаев Б.Х.	- п.ғ.д., профессор /Өзбекстан/
Турхан Четин	- профессор, доктор /Түркия/
Исакулова Нилюфар	- п.ғ.д., профессор /Өзбекстан/
Өзлем Баш	- профессор, доктор /Түркия/
Мехмет Ариф Өзербаш	- профессор, доктор /Қырғызстан/

DANIŞMA KURULU

FİİLOLOJİ

Bayram Bülent	- Prof. Dr. /Türkiye/
Bissengali Zeynol-Gabden	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Ergöbek Kulbek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
İbrayev Şakir	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Yıldız Musa	- Prof. Dr. /Türkiye/
Mankeeva Camal	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Sagidolda Gülgayşa	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Servet Çelik	- Doç. Dr. /Türkiye/
Serdali Bekcigit	- Doç. Dr. /Kazakistan/
Şukurov Yorkin	- Doç. Dr. /Özbekistan/

PEDAGOJİ

Abuseyitov Bekahmet	- Doç. Dr. /Kazakistan/
Atemova Kalipa	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Berkimbayev Kamalbek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Vlasyuk İrina	- Prof. Dr. /Rusya/
Gelişli Yücel	- Prof. Dr. /Türkiye/
Kaldıbayeva Ayçurok	- Prof. Dr. /Kırgızistan/
Karimova İrina	- Prof. Dr. /Tacikistan/
Kornilov Viktor	- Prof. Dr. /Rusya/
Narkoziyev Amanbek	- Prof. Dr. /Kırgızistan/
Tarantey Viktor	- Prof. Dr. /Beyaz Rusya/
Halil İbrahim Bülbül	- Prof. Dr. /Türkiye/
Hayati Akyol	- Prof. Dr. /Türkiye/
Hocayev Bekzot	- Prof. Dr. /Özbekistan/
Turhan Çetin	- Prof. Dr. /Türkiye/
Isakulova Nilufar	- Prof. Dr. /Özbekistan/
Özlem Baş	- Prof. Dr. /Türkiye/
Mehmet Arif Özerbaş	- Prof. Dr. /Kırgızistan/

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ФИЛОЛОГИЯ

Байрам Бюлент	- профессор, доктор /Турция/
Бисенгали З.К.	- д.ф.н., профессор /Казахстан/
Ергобек К.С.	- д.ф.н., профессор /Казахстан/
Ибраев Ш.	- д.ф.н., профессор /Казахстан/
Йылдыз Муса	- профессор, доктор /Турция/
Манкеева Ж.А.	- д.ф.н., профессор /Казахстан/
Сагидолда Г.С.	- д.ф.н. /Казахстан/
Сервет Челик	- PhD, доцент /Турция/
Сердали Б.К.	- к.ф.н., ассоц. проф. /Казахстан/
Шукуров Е.А.	- PhD, доцент /Узбекистан/

ПЕДАГОГИКА

Абусейитов Б.З.	- к.п.н., профессор /Казахстан/
Атемова К.Т.	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Беркимбаев К.М.	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Власюк И.В.	- д.п.н., профессор /Россия/
Гелишли Юджел	- профессор, доктор /Турция/
Калдыбаева А.Т.	- д.п.н., профессор /Кыргызстан/
Каримова И.Х.	- д.п.н., профессор /Таджикистан/
Корнилов В.С.	- д.п.н., профессор /Россия/
Наркозиев А.К.	- д.п.н., профессор /Кыргызстан/
Тарантей В.П.	- д.п.н., профессор /Беларусь/
Халил Ибрахим Булбул	- профессор, доктор /Турция/
Хаяти Акйол	- профессор, доктор /Турция/
Ходжаев Б.Х.	- д.п.н., профессор /Узбекистан/
Турхан Четин	- профессор, доктор /Турция/
Исакулова Нилюфар	- д.п.н., профессор /Узбекистан/
Озлем Баш	- профессор, доктор /Турция/
Мехмет Ариф Озербаш	- профессор, доктор /Кыргызстан/

EDITORIAL BOARD

PHILOLOGY

Bayram Bulent	- Professor, Doctor /Turkey/
Bisengali Zeinol-Gabden	- Doctor of Philological Sciences, Professor /Kazakhstan/
Ergobek Kulbek	- Doctor of Philological Sciences, Professor /Kazakhstan/
Ibraev Shakir	- Doctor of Philological Sciences, Professor /Kazakhstan/
Yildiz Musa	- Professor, Doctor /Turkey/
Mankeyeva Zhamal	- Doctor of Philological Sciences, Professor /Kazakhstan/
Sagidolda Gulgaysha	- Doctor of Philological Sciences /Kazakhstan/
Servet Chelik	- PhD, Associate Professor /Turkey/
Serdali Bekzhigit	- Candidate of Philological Sciences, Professor /Kazakhstan/
Shukurov Yorkin	- PhD, Associate Professor /Uzbekistan/

PEDAGOGY

Abuseyitov Bekakhmet	- Candidate of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Atemova Kalipa	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Berkimbayev Kamalbek	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Vlasyuk Irina	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Russia/
Gelishli Yujel	- Professor, Doctor /Turkey/
Kaldybayeva Aichurok	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kyrgyzstan/
Karimova Irina	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Tajikistan/
Kornilov Viktor	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Russia/
Narkoziev Amanbek	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kyrgyzstan/
Tarantey Viktor	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Belarus/
Khalil Ibrahim Bulbul	- Professor, Doctor /Turkey/
Hayati Akyol	- Professor, Doctor /Turkey/
Khojaev Bekzot	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Uzbekistan/
Turhan Çetin	- Professor, Doctor /Turkey/
Isakulova Nilufar	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Uzbekistan/
Özlem Baş	- Professor, Doctor /Turkey/
Mehmet Arif Özerbaş	- Professor, Doctor /Kyrgyzstan/

ФИЛОЛОГИЯ

ӘОЖ 811.512.122; МҒТАР 16.21.65
<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.101>М. МАЛБАҚОВ¹, М. БЕРДИЛЛАЕВА², Д. МАЛБАҚОВ³✉

¹филология ғылымдарының докторы, профессор
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: myrzabergen@mail.ru

²Қазақ спорт және туризм академиясының аға оқытушысы
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: mendikyz07@mail.ru

³Нархоз Университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: darkhan.malbakov@narхоз.kz

В.В. РАДЛОВ ЕҢБЕКТЕРІНЕН АЛЫНҒАН ҚАЗАҚ ЛЕКСИКАСЫ ҚҰРАМЫНДАҒЫ
ҚАРА МАЛ АТАУЛАРЫ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Ұсынылып отырған ғылыми зерттеудің мақсаты – әлемдік түркітанымның негізін қалаған ғалымдардың бірінен саналатын академик В.В. Радловтың еңбектеріндегі қара малға (түйе, сиыр, қой-ешкі) қатысты атаулар туралы ой-пікірлерін заманауи отандық тіл білімі тұрғысынан зерделеу. Зерттеуде басты дереккөзі ретінде алынатын жұмыстар – ғалымның ХІХ ғасырда жазылған «Опыт словаря тюркских наречий» атты көптомдық сөздігі мен «Die Haustiere der Kirgisen» («Қазақтардың малдары») атаулы ғылыми зерттеу еңбегі. Зерттеу жұмысының негізгі бағыттары ретінде лексикология, лексикография және этнолингвистика алынып отыр. Зерттеудің басты идеясы – өткен тарихи кезеңдегі жұмыстарда нақты тақырыптық топ құрамына кіретін атауларды талдау жолымен қазақ лексикасының қамтылу дәрежесін айқындау. Тақырыптық топқа бөліп талдау барысында автордың қазақ тілі лексикасын қаншалықты толыққанды қамти алғандығы, дереккөз ретінде пайдаланылып отырған жұмыстардың ғылыми маңыздылық дәрежесі анықталады. В.В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» атты сөздігі мен қазақтардың малдарын зерттеуге арналған аса көлемді, бағдарламалық мақаласы қазақ тілі лексикасының қамтылуы және ғылыми тұрғыдан сипатталу дәрежесі жағынан ХІХ ғасырда жарық көрген түркітанымдық еңбектердің ішіндегі ең озық туындылар саналады. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы еңбектің осы ғылыми құндылығына тікелей байланысты. Еуропаның ең таңдаулы білім ордаларында тілтанымдық білім алып, түркі тілдерін зерттеу бойынша ұйымдастырылған ғылыми экспедициялар кезінде ұланғайыр тілдік материалдарды жинақтап, оларды біліктілікпен игере білген ғалымның ауызекі айтылым негізінде жазып алған сөздеріне талдау жасау – зерттеудің практикалық құндылығын құрайды. Өткен

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Малбақов М., Бердилаева М., Малбақов Д. В.В. Радлов еңбектерінен алынған қазақ лексикасы құрамындағы қара мал атаулары туралы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №4 (134). – Б. 7–20. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.101>

*Cite us correctly:

Malbaqov M., Berdillaeva M., Malbaqov D. V.V. Radlov enbekterinen alyngan qazaq leksikasy quramyndagy qara mal ataulary turaly [About the Names of Ruminant Animals in the Kazakh Vocabulary of V.V. Radlov's Dictionary] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2024. – №4 (134). – B. 7–20. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.101>

Мақаланың редакцияға түскен күні 03.06.2024 / қабылданған күні 30.12.2024

ғасырларда жасалған аса маңызды дереккөздер құрамында берілген қазақ сөздерін зерделеу барысында зерттеудің жинақтау, сипаттама жасау, синхронды және диахронды деңгейлерде салыстыру, тіларалық салғастыру, этнолингвистикалық талдау тәсілдері қолданылды. Жүргізіліп отырған зерттеудің қазақ тілінің өткен ғасырлардағы тарихын зерделеуде, нақты тарихи кезеңдегі қазақ лексикасының сипатын ашуда құндылығы жоғары. Демек, осы жұмыстың практикалық мәні зор, тіл тарихы, тарихи лексикография салаларына белгілі дәрежеде үлес қосатындығы айқын.

Кілт сөздер: сөздік, тарихи сөздік, лексикалық құрам, лексикография, этнолингвистика, тіл тарихы, тақырыптық топ.

M. Malbakov¹, M. Berdillaeva², D. Malbakov³

¹Doctor of Philological Sciences, Professor

Chief Researcher of Institute of Linguistics named after. A. Baytursynov

(Kazakhstan, Almaty), e-mail: myrzabergen@mail.ru

²Senior Lecturer of Kazakh Academy of Sports and Tourism

(Kazakhstan, Almaty), e-mail: mendikyz07@mail.ru

³Senior Lecturer of NarXoz University

(Kazakhstan, Almaty), e-mail: darkhan.malbakov@narxoz.kz

About the Names of Ruminant Animals in the Kazakh Vocabulary of V.V. Radlov's Dictionary

Abstract. The purpose of the proposed study is to study ideas about the names of ruminant animals (camel, cow, sheep-goat) in the works of one of the scientists who founded world turkology - academician V.V. Radlov, from the point of view of modern domestic linguistics. The scientist's multi-volume dictionary "The Experience of a Dictionary of Turkic Dialects" written in the 19th century, and the research work "Die Haustiere der Kirgisen" ("Cattle of the Kazakhs") were taken as the main source of data in the study. Lexicology, lexicography and ethnolinguistics are taken as the main directions of research work. The main idea of the study is to determine the extent of coverage of Kazakh vocabulary by analyzing the names included in a specific thematic group in the works of the past historical period. During the thematic group analysis, it is determined to what extent the author managed to cover the vocabulary of the Kazakh language, as well as the degree of scientific significance of the works used as sources. Dictionary of V.V. Radlov's "The Experience of a dictionary of Turkic dialects", as well as an extensive programmatic article devoted to the study of Kazakh livestock breeding, are considered the most advanced works of Turkology published in the 19th century in terms of the scope of the vocabulary of the Kazakh language and the degree of scientific description. The scientific significance of the work is directly related to this scientific value of the work. The practical value of the research lies in the analysis and collection of words by scientist who received linguistic education in the most advanced educational institutions in Europe, who collected ancient language materials during scientific expeditions organized to study Turkic languages, and who managed to master them competently. When studying Kazakh words contained in the most important sources created in past centuries, research methods of collection, description, comparison at the synchronous and diachronic levels, interlingual comparison, and ethnolinguistic analysis were used. The research carried out is of great importance in studying the history of the Kazakh language of past centuries, in revealing the nature of Kazakh vocabulary in a specific historical period. Thus, it is clear that this work is of great practical importance and makes a contribution to the history of language and historical lexicography.

Keywords: dictionary, historical dictionary, lexical composition, lexicography, ethnolinguistics, history of language, thematic group.

М. Малбаков¹, М. Бердиллаева², Д. Малбаков³

¹доктор филологических наук, профессор,
главный научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтурсынова
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: myrzabergen@mail.ru

²старший преподаватель Казахской академии спорта и туризма
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: mendikyz07@mail.ru

³старший преподаватель Университета Нархоз
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: darkhan.malbakov@narhoz.kz

О названиях жвачных животных в составе казахской лексики словаря В.В. Радлова

Аннотация. Целью предлагаемого научного исследования является изучение суждений о наименованиях жвачных животных (верблюда, коровы, овцы-козы) в трудах одного из основоположников мировой тюркологии академика В.В. Радлова с позиций современного отечественного языкознания. В качестве основного источника данных в исследовании взяты многотомный словарь ученого «Опыт словаря тюркских наречий», написанный в XIX веке, и научно-исследовательский труд «Die Haustierte der Kirgisen» («Скот казахов»). Основными направлениями исследовательской работы являются лексикология, лексикография и этнолингвистика. Основная идея исследования заключается в определении степени охвата казахской лексики путем анализа наименований, входящих в состав конкретной тематической группы, в трудах прошедшего исторического периода. В ходе анализа и классификации на тематические группы определяется, насколько автору удалось охватить лексику казахского языка, а также степень научной значимости используемых в качестве источников работ. По охвату лексики казахского языка и степени научного описания словарь В.В. Радлова «Опыт словаря тюркских наречий», а также его обширная программная статья, посвященная изучению казахского животноводства, считаются одними из самых передовых произведений в тюркологии XIX века. Научная значимость работы напрямую связана с этой научной ценностью работы. Практическая ценность исследования заключается в том, что сбор слов казахского языка и их языковой анализ осуществлен выдающимся ученым, получившим лингвистическое образование в самых престижных учебных заведениях Европы, а также собственноручно проводившего полевые исследования по сбору слов устной речи во время научных экспедиций, организованных для изучения тюркских языков. При изучении казахских слов, содержащихся в важнейших источниках, созданных в прошлые столетия, использовались исследовательские методы сбора, описания, сравнения на синхронном и диахронном уровнях, межъязыкового сопоставления, этнолингвистического анализа. Проводимые исследования имеют большое значение в изучении истории казахского языка прошлых веков, в раскрытии характера казахской лексики в конкретный исторический период. Таким образом, очевидно, что эта работа имеет большое практическое значение, вносит вклад в историю языка и историческую лексикографию.

Ключевые слова: словарь, исторический словарь, лексический состав, лексикография, этнолингвистика, история языка, тематическая группа.

Кіріспе

1860–70 жылдары қазақ даласына ұйымдастырылған ғылыми экспедициялар кезінде қазақ халқының болмысын, тіршілік ерекшеліктерін жете зерттеген ғалым көшпелі тұрмыс жасайтын елдің өмірінде үй жануарларының қаншалықты зор рөл атқаратынын байқап, өз жұмыстарында олар туралы мол деректер берген. Сол кезеңде түркі тілдерінде сөйлейтін ірілі-уақты халықтардың, ұлттар мен ұлыстардың бай лексикалық мұрасын мүмкіндігінше толық қамтуға тырысқан. Осыған байланысты жалпытүркілік сөздікте қазақ лексикасы

құрамындағы төрт түлік мал атаулары да (жылқы, түйе, сиыр, қой-ешкі) өте көлемді және жан-жақты қарастырылған. Әр малдың түрлері, олардың аурулары, сол малға қатысты құрал-жабдықтардың атаулары көп-ақ. Солардың ішінде, әсіресе, қара мал атауларына қатысты этнографиялық материал ерекше мол ұшырасады. Мұның өзі біздің қазақ тіліндегі қара мал атауларын жеке мақалада арнайы қарастыруымызға себеп болды. Осы мақалада қазақ тіліндегі қара мал атауларына қатысты сөздер жеке тақырыптық топ ретінде алынып, осы негізде ғылыми сипаттама жасалады. Бұл мәселенің тақырыптық топтар бойынша болашақта жүргізілетін ғылыми зерттеулер үшін маңызды екендігі даусыз.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Академик В.В.Радловтың XIX ғасырда жалпытүркілік сала бойынша жазылған сегіз кітаптан тұратын «Опыт словаря тюркских наречий» атты төрт томдық сөздігі [1] мен «Die Haustierte der Kirgisen» («Қазақтардың малдары») атаулы көлемді мақаласы [2] осы жұмыстың басты зерттеу материалдары болып отыр. Мұның өзі нақты тарихи дәуірдегі, яғни XIX ғасырдағы қазақтың дәстүрлі мал шаруашылығына қатысты атаулардың лексикографиялану ерекшеліктерін айқындауға, олардың мән-мағынасының тарихи лексикографиялық, этнолингвистикалық қырлардан толыққанды ашылуына әкеледі. Ғылыми-практикалық тұрғыдан зерттеу барысында сөздерді тақырыптық топтарға бөліп іріктеу, құрылымдық жақтан жүйелеу, салааралық реттеу, сипаттама жасау, семантикалық тұрғыдан топтастыру, синхрондық және диахрондық талдау, өзара салғастыру әдістері қолданылады.

Әдебиетке шолу

Сөздік 1888 жылдан 1911 жылға дейін үш тілде (түркіше-орысша-немісше) 70 мың сөзді қамти отырып, 24 басылымда жарық көрген үлкен көлемді туындылар қатарына жатады. Аталған еңбекте ғалым 40-тан астам түркі тілдерінің материалын мүмкіндігінше толық қамтуға тырысқан. Еңбектің алғашқы томының алғашқы кітабы [3] шыққан кезден бастап, бұл жұмыстың барлық түркі тілдері бойынша сүбелі еңбекке айналары белгілі болды. Оның үстіне, 1871 жылы Берлин қаласындағы «Этнология журналында» жарияланған ғалымның «Die Haustierte der Kirgisen» («Қазақтардың малдары») атты бағдарламалық мақаласында жан-жақты этнолингвистикалық талдау жасалады. Бұл да ғылыми жұртшылықтың назарынан тысқары жатқан еңбектердің бірі болғандықтан, екі еңбекті ұштастыра отырып, тақырыпты толыққанды ашуға талпыныс жасалды. Жалпы В.В. Радлов сөздігіндегі қазақ және түркі тілдерінің лексикасы туралы ғылыми зерттеулер соңғы жылдары көп жүргізіліп келеді. Олардың қатарында қырғызстандық ғалымдар С. Мусаев пен С. Садыкованың мақалаларын [4],[5], сондай-ақ, Алматылық ғалымдар С. Құлманов пен Г. Бүркітбайдың [6] және Г. Мамырбектің [7] жұмыстарын атауға болады. Бұл еңбектер ғалымның өз сөздігінде қамтыған түркі тілдері лексикасын алуан түрлі қырларынан көрсетеді. В.В. Радлов сөздігіндегі қазақ сөздері арасында әсіресе мал атаулары, жалпы мал шаруашылығына байланысты атаулар көп. Біз осы мақалада сол мал атаулары туралы сөз етпекшіміз.

Талдау мен нәтижелер

«Мал» – тілімізге араб тілінен енген кірме сөз. Түп төркіні «дүние-мүлік, байлық» дегенге саяды: « Мал - (пар. мал مال) 1. Байлық. Дүние-мал – байлық. Ләззаты бұ дүниенің табылған соң, Мен бездім ғашықтықпен дүние-малдан [8; 9]. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: МАЛ - з а т. 1. Төрт түлік үй жануарлары. Бес түлік асыл м а л ы м бар. Есеп жетпес кенім бар, Толқыған теңіз, көлім бар, Адаспас ұлы жолым бар, Көзім тойды көрмеге, Көңілім тойды әрнеге (К. Әзірбаев, Таңд. шығ.). М а л ы ң күйлі болса, Бақташың сыйлы болады (Мақал). Атайдың үйінің бар м а л ы сыңар емшек кәрі шұбар сиыр мен екі лақты ешкі (З. Ақышев, Ақбел.). Өткен қыс шаруаға жеңіл болғандықтан м а л күйлі, бие ішті

болып, Көктал қыстаған Құрман деген атаның ауылы жылдағыдан жайлауға ерте шығып еді (М.Дулатов. Шығ.). М а л сауған қатындар, бие ағытқан қыз-келіншектер, асыр салған балалар мен ауыл іші базардай қайнап жатыр (Б.Майлин, Шығ.). 2. Жылқы. М а л жақсы жылқы деген күзеткенге, Қисық тал сымдай болар түзеткенде. Тықыршып бәйгі атындай тұра алмаймын, Сусылдап жел жағымнан қыз өткенде (Қара өлең). 3. Сиыр, сауын мал. Үш жүз аттың бәрін де Қоңырбай қарап көреді. Көріп тұрып айтады: «Аққұла тұлпар кімдікі? Малдан біткен мал емес, Желден біткен м а л екен (К. Әзірбаев, Танд. шығ.). 4. а у ы с. Табыс, дүние, мүлік, дәулет. «Ақтабан шұбырынды» замандағы Болып тұр осы кезде соған таяу. Мінбейтін шабан атқа мырзалардың, Қайғы емес шоқайына кірген сояу, М а л, мансап қадақтағы екі нәрсе Секілді болып кетті оңғақ бояу (Ө. Найманбаев, Шығ.). Еңбексіз тапқан м а л есепсіз кетер (Мақал). Жақсылық бір жаққа барып, еңбек қылып м а л табамын десе, бай өз шаруасының бір керегіне жаратам деп босатпай қоятын (М. Әуезов, Қараш.). Тыныш жатып, көзін сатып біреуден тіленбай, жанын қарманып, адал еңбекпен м а л іздемек, ол арлы адамның ісі (Абай, Тол. жин.). Орысша оқу керек, хикмет те, м а л да, өнер де, ғылым да – бәрі орыста зор (Абай, Тол. жин.). 5. а у ы с. Надан, топас, милау кісі. Бәрімізді м а л ғ а санады. Жұрт көзінше ішкілікке салынды, семьясын бұзды, бейқамдық жасады (Е. Оразақов, Дәрігер.). Мұны естіп Амангелді айқай салды, Қоныстас бар кедейді жиып алды, Кедейдің кереметін көрсін деді, Шіреніп үйде жатқан Бектас м а л д ы (О. Шипин, Дастан.). 6. Бір нәрсенің пұлы, төлемі; қалыңмал. Баймағамбет сөйледі: – Өй деп таспа, батырым! Зылиқа – менің м а л беріп Сатып алған қатыным (О. Шипин, Дастан.). Қыздың берген жауабы: – Құдай не үшін жаратқан, Емес пе екен қыз пенде? Мен жыламай қайтейін, Сақал-мұрты қуарған, Көз жанары суалған Баймағамбет деген шал Айттырып мені м а л берді (О. Шипин, Дастан.) – түрінде берілген [10, 29–30-бб.].

Түсіндірме сөздіктегі бірінші мағынада малдың «төрт түлік үй жануарлары» екендігі айтылған. Бұл қазақ тұрмысы үшін дәл айтылған анықтама. Екінші мағынада мал сөзі «жылқы» мағынасында беріледі. Яғни халық тілінде жылқы малын жалпылама «мал» атауымен атаудың да орын алғандығы айқындалып отыр. Ол қазіргі қазақ тіліндегі мысалдармен айқын дәлелденіп отыр. Дәл осыған ұқсас ойды В.В. Радлов та білдіреді. Ол: «Қазақ жылқысы (ҚАЗАҚ МАЛ) орыс шаруаларының аттарынан (мәстектерден) ірі емес, тұрқы орташа болып келеді. Жалпы қазақ жылқысы басқа халықтардың жылқыларынан ерекше, айрықша тұқым құрайды... – деп жазады [11, 146-б.]. В.В. Радлов қазақ даласында экспедицияда жүріп, ел аузынан осы сөзді жазып алған. Яғни ғалым құрастырған түркі тілдерінің сөздігі арқылы ХІХ ғасырдағы қазақтардың ауызекі тілінен «қазақ мал» деген тіркес бізге жетіп отыр. Түсіндірме сөздіктегі жоғарыда келтірілген үшінші мағына (3. Сиыр, сауын мал. Үш жүз аттың бәрін де Қоңырбай қарап көреді. Көріп тұрып айтады: «Аққұла тұлпар кімдікі? Малдан біткен мал емес, Желден біткен м а л екен (К. Әзірбаев, Танд. шығ.) дәл емес тәрізді. Бұл жердегі келтірілген мысалдан «сиыр» туралы мәлімет ала алмаймыз. Бұл жерде жалпы мағынадағы мал туралы айтыла отырып, «Желден біткен м а л екен» дегенде, жоғарыда Радловта келтірілгендей, «қазақ мал» туралы меңзеу бар.

«Опыт словаря тюркских наречий» атты сөздіктегі «мал» сөзіне берілген анықтамадан қазақ тілінде оның екі түрі болатынына көз жеткіземіз: «мал (1) (зат) 2) скот: *кара мал* – верблюды, коровы и овцы; *ак мал* – лошади» [12]. Малдың дәл осындай екі түрін түсіндірме сөздік те көрсетеді: Ақ мал. Қыс түскенде де тұяғымен қар астындағы шөпті қазып, жайыла беретін жылқы малы. Төртінші жауһар – қанағат, А қ м а л ы ң д ы алдырма – Сұқаншы ғайбат шұғылға! (О. Шораяқов, Шайыр.) [10, 30]; Қара мал [ірі қара мал]. Аша тұяқты ірі мал, сиыр. В, витамині қара нанда, қ а р а м а л д ы ң бауыр етінде көп болады (Т. Дарқанбаев, Витамин.). Қазақтың машина сынау станциясының тәжірибе шаруашылығы сүт беретін і р і қ а р а м а л д ы жыл бойына күтіп бағудың жаңа тәсілін меңгерді (Т. Дарқанбаев, Витамин.) [10, 31-б.]. Бірақ, бұл жерде тек қана ірі қара мал туралы

айтылған. Қара малдың басқа түрлері туралы сөз жоқ. Алайда, қара малдың басқа да түрлері бар екендігін жоғарыда келтірілген мысалдың біреуінен байқаймыз. Онда ірі қара мал туралы сөз болады. Бұл «ірі емес» қара малдың да болатынын меңзейді. Радлов сөздігі қазақ малының төрт түлік болатынын да тіркеген: «**түйлік** (зат) *tört tülük mal* – «четыре рода скота». Бергі қазақы түсінікте төрт түлік мал дегеніміз – жылқы, түйе, сиыр және қой-ешкі. В.В. Радлов осыны көрсетіп отыр. Ал арғы қазақы түсінікте – жылқы, түйе, қой, ешкі. Себебі, көшпелі тұрмыс кешетін қазақ халқында бұрынғы замандарда сиыр болмаған. Ол жатақ халықтардың малы саналатын. Зерттеушілер де бұрын сиыр малының болмағанын, оны қазақтардың қалмақтар мен қарақалпақтардан алғанын хабарлайды.

Өзінің «Die Haustiere der Kirgisen» (қазақтардың малдары) атты еңбегінде В.В. Радлов ең алдымен қой малы туралы сөз етеді. Қазақ халқы үшін ерекше маңызды түліктердің бірі болуы себепті ғалымның қой туралы жазғандарына кеңірек тоқталамыз: «Қой. Қазақ даласына кең тараған қой тұқымы – құйрықты қой. Бұл тұқым орыс және қалмақ қойларынан ерекшеленіп – «қазақы қой» делінеді. Бойы бір кез, көлденеңі бір жарым кезге жететіндіктен, орыс қойынан ірілеу келеді. Қазақы қойдың жүні қалың болатын себепті терісінен жасалған тон сүйкімсіз болып саналады. Қара жүнді қойлар сирек ұшырасады. Ақ қойлар біршама көп. Негізінен басым көпшілігі сарғыш қоңыр түсті болып келеді. Бас сүйегі орыстардікіне қарағанда өзгешелеу, кеңірігі дөңес әрі жіңішкелеу... Қазақ қойының ерекше жағы – құйрық майы. Қойдың қозы кезінде-ақ құйымшақ сүйегінің астында жіктелген қалың екі қатпар жігі болады. Ересек қойдың құйрық майының салмағы бір пұтқа дейін жетеді. Осынша құйрықпен қозғалу қиындап, тірсектері бүгіліп кететіндіктен, қозғалуына көмек ретінде құйрық астына кішкене екі доңғалақты арбаша байланады. Бұл кезді – ҚОЙ ШАУЛАНДЫ дейді. Қой етінің жалпы салмағы 50 қадақтан аспайтын себепті, бір пұт құйрық - таң қалдырмай қоймайды. Бастиан мырзаның айтуы бойынша, «Сатып алушы орыстар қазақ қойларын өз қойларымен бірге бақса, қазақ қойларының құйрық майы жойылып кетеді» дейді. Бұл, әрине, бекер. Жат жерде құйрық майының жойылуы өте сирек. Ал, басқа жерден келген қой тұқымдарына құйрық біте бастайтыны анық. Құлынды даласында қазақ қойлары орыс қойларымен бірге жайылады. Егер отарда орыс қойының қошқары болса, онда қозылардың құйрықтары кішірейе береді де үш ұрпақ ауысқанда барып жойылады. Егер отарда қазақ қошқары болса, онда бірте-бірте құйрық үлкендейді. Ыстықкөл жағалауында болғанымда, қазақ пен маңғол қойлары бір жайылса да, әр тұқымның өз түрін сақтайтындығын көрдім...

Қазақтар түліктің бұл түрін – ҚОЙ десе, отардың көсемін – ҚОШҚАР дейді. Жынысына қарай: ту қой, еркек қой десе, жаңа туғанды – қозы дейді (негізінен наурыз айында туады). Төлдеуді – «қой қоздады» дейді. Егер төл мерзімінен ерте не кеш қоздаса «қой арамза қоздады» дейді. Қозыларды күзден көктемге дейін, яғни 7–8 айлығынан бастап 13–14 айлығына дейін «тоқты» дейді. Екі жаста – «ісек қой», үш жаста – «құнан қой», төрт жаста – «дөнен қой», бес жаста – «бесті қой» дейді. Піштіруді «қойды тарттырып жіберді» дейді. Аналық қойды сатып алу кезінде жас шамасын төлдеу санына қарай айырады. Мысалы, төрт жасты – үш қоздаған қой, бес жаста – төрт қоздаған қой дейді. Қойды отар-отар қылып бағады. Ауыл кедейлері өз малдарын көбіне бірігіп бағады. Онша бай емес, ауқатты қазақтардың қой-ешкілерін бағатын қойшылар, әдетте балалар болатын... Қысы-жазы қой, жоғарыда айтылғандай, отарда бағылады. Күйек мәселесін қозғасақ, даланың солтүстік бөлігінде жүз саулыққа шамамен екі қошқардан келетінін айтуға болады. Қазақ қойлары жылына бір-ақ рет төлдейтін болғандықтан қошқарлардың саны аз болады. Қазақтар мал азығы қорын аз жинайтындықтан қыс кезінде қойлар өз аяғымен шығады. Қыс қатты, тебінді нашар болатындықтан қошқарлар күйекке ерте түспес үшін оларға күйек байлап қояды да, бірнеше айларға дейін алмайды. Оңтүстік өлкелерде, яғни Іле, Талас өзендерінің бойында қыс жылы болатындықтан, жүз саулыққа 4–5 қошқардан келеді.

Көктемде, саулықтар төлдегеннен кейін бірнеше күн үй маңында болады. Кейін саулықтар өріске жіберіледі де қозылар үйде қалдырылады. Бірнеше аптадан кейін қозыларды жинап, бөлек бағады. Қыс кезінде қойларды үшке бөліп: саулықтарды бір бөлек, қошқарларды бір бөлек, қозыларды бір бөлек ұстайды. Таң бозарып келе жатқаннан-ақ малды өріске айдайды да түс кезінде қайырады, түс ауа қайта өргізіп, қас қарая үйге әкеледі. Үй жанындағы қатар-қатар қазылған қазықтарға көгенді керіп, саулық қойды айқастырып көгендейді, қозыларды қозы көгендерге, ал ересек қозыларды көгенге қосақтайды. Сауын қойларды күніне екі рет, яғни түсте бір кешке бір рет сауып алады. Әдетте бір көгендегі қойды екі әйел – бірі оң қатарын, бірі сол қатарын сауады. Қой сауатын ағаш шелекті саулықтың артқы екі аяғының арасына қояды да артынан сауады. Егер қой сүт бермесе сауыншы сол жұдырығымен желінге ұрып сүт алады... Төрт ай сауылатын қой соңғы айда сүтті аз береді. Күз кезінде негізінен кеш төлдеген – КЕНЖЕ ҚОЗДАҒАН ҚОЙЛАР сауылады. Сауыннан кейін төлдерді жамыратып, олар толық еміп, тауысады (қозы жамырайды). Жас төлдерге арнайы шөп жиналып, қыстан күтімді, күйлі шығуларына жағдай жасалады. Олар үшін мал қоралар тұрғызылады. Орыстармен қоныстас, көрші тұратын қазақтар қозы, бұзауларға сарайды ағаштан салады. Ал, дала қазақтары жертөлелер жасайды. Қой жазда екі рет суарылатын болса, қыста қар қарбып, шөл басады. Қой үшін жақсы жайылым «ашқылтым жерлер», шөп ішінде көкпек пен жусан. Ашық, жылы күзде қойларды көлге не жақын тоғанға апарып, екі рет әрлі-берлі жүздіріп өткізеді (суда тоғытады). Бұл жүнді тазарту үшін істелетін шара. Тоғыттан кейін үйдің жанына айдап әкеліп қырқады. Қырқынға майталман қырықтықшылар шақырылады. Олар өте жақсы қарсы алынып, күтіледі. Өрі қырқылған жүннен үлес алады. Қойлардың төрт аяғын байлап, үлкен темір қайшылармен, қырықтықтармен қырқады. Қырку бауырдан басталады. Жақсы қырықтықшы қашан қойды түгел қырқып болғанша қырықтығын тоқтатпайды. Жүнді басында түр-түсіне айырмай, бір жерге үйіп тастай береді. Қой жайлы осындай мағлұматтарды айтып өткен соң, қазақтардың қойдан өндіретін өнімдері жайлы баяндауға кіріскім келеді.

1. СҮТ. Сүт толы сауын шелектерді үй ішіндегі ысталған үлкен тері торсықтарға (саба) құяды. Бұл үйдің оң жақ керегесінде, есікке жақын байлаулы тұрады. Сабаға шамамен 4–6 шелек сүт құйылады. Содан кейін жаңа сауылған қойдың сүті кішкене қазанға құйылып, әлсіз отта қайнатылады. Сүт ысыған кезде оған шамалап ашыған сүттен (айран) құяды да қайнатады. Содан кейін сарысуын құйып алып, жаңа іркітті ыдысқа салады. Сарысуды және бір рет отқа қойып, қайнатып, қайнаған күйінде сүт толы сабаға құяды... Піспекті сабаға салып, сабаның аузын қыл арқанмен байлайды. Содан кейін сабадағы сүтті бір сағаттай піседі де ақырын ашып қарайды. Егер бетіне май жиналғанына көзі жетсе піспекті алып қойып, сабаны қайтадан байлап, ағаш кесенің түбімен сыртынан соққылайды. Бұл әрекет майдың қойылуы үшін жасалады. Май әбден қойылып, қатайған соң сабаны ашып, әйелдер жеңдерін иыққа дейін сыбанады да майды қолмен алып ағаш ыдысқа – АСТАУ-ға салады. Майды қамыс шыбықпен сапырылыстырып отырып, сонымен ірі қыл, шөп, т.б. алып тастайды. Аз ғана майды алып, керегелердің басына жағады, «тілектес боп тұрсын» деп. Отбасының әрбір мүшесіне, әрбір кірген көршілес адамдарға сол қолдарына салып, май береді. Алған адам екі қолына кезек салып, жалап тауысады. Аталған сый біткен соң май тұздалып, қойдың қарнына салынады... Үйдің жанынан көлденеңі жарты аршын, ұзындығы 4–5 аршын жер қазылып, жерошақ орнатылады. Ошаққа екіден төртке дейін қазан қойылып, сол қазандарға сабадағы сарысу аралас іркітті құяды. Қазандар астына от жағылып (қызметші алдын ала арбаға тиеп немесе бірнеше түйеге артып құрғақ тезек әкеледі), қызметші әйел қазан қамына кіріседі. Қазанда көбік пайда болған кезде, қызметші әйел қолына алып, көрсетпей жалайды. Егер үй иесінің әйелі көріп қалса: «Құрттың маңызы кетеді, жалама» деп айқайлайды. Іркіт қайнай бастағаннан-ақ қызметшілер ұзын сапты кішкене темір қалақпен (қалақ темір немесе былғауыш) қазандағы сүзбені аударыстырып

отырады. Мұндай іс көп ақыл-ой жұмысын қажет етпейтін себепті жалшы әйел көбін таяқты кеудесіне қойып, ілгерілі-кейінді теңселіп, қалғып отырып істей береді. Құртты өте ұзақ қайнатады (былғауышпен аударыстыру әбден қиындап, тоқталғанға дейін). Содан кейін сүзбені ағаш астауға салып, бір күн, бір түнге қалдырады. Келесі күні бар сарысуы ағып таусылған соң сүзбені түйе жүнінен тоқылған қапқа салып шаңыраққа іліп қояды. Содан соң ғана сүзбеден кішкене домалақ құрттар жасап, таза ауада ши үстіне жайып қояды. Аптап кезінде құрт 3 күн кептіріледі де, мамыражай күндері бір жетідей жатады. Құрт қысқы қордың маңызды бөлшегі болып саналады. Құрттан басқа қой сүтінен ірімшік жасалады. Оны жасау үшін үйде жас бұзаудың кептірілген қарны (мәйек) болу керек. Ірімшік қайнату үшін сүтті қазанға құйып, оған мәйек салады. Қазанды бір қалыпты отта қыздырады. Бір сағаттай уақыт өткен соң мәйекті алып қояды. Сүтті де қайнаған соң оттан алады. Бұл сүт өте тез іриді. Жаңа іріген сүт қазақша «ақ ірімшік» деп аталады. Оны тек қана жылы кезінде жейді. Сосын ақ ірімшік бар қазанды қайта отқа қойып қайнатады. Сарысуын алып тастайды. Күйе бастаған кезде түйір-түйірімен қазаннан алып шидің үстіне кептіреді. Бұл сары ірімшік деп аталады. Құрттың дәмі Европа адамының таңдайына жайсыз, ащы, қышқыл сезіледі. Құрт суға тез жіби қоймайды. Қазақтар оны сүт орнына езіп ішеді. Ірімшік ондай емес, құрғақ кезінде өте дәмді, тіпті тәтті, шай ішкенде тіске басу үшін беріледі. Қонаққа келген әйелдерді ірімшік пен май беріп сыйлайды. Егер әйелдер бір жаққа қыдыратын болса (әдетте, асқа барғанда), сыйлық ретінде құрт пен ірімшік ала шығады. Жақсы дайындалған ірімшік – жақсы әйелдің белгісі. Ірімшікті сирек болса да сиыр сүтінен де жасайды. Айран қой сүтінен сирек ұйытылады. Малы аз адамдар сиыр сүті мен қой сүтін бір сабаға құяды.

2. ЕТ пен МАЙ. Қоздамайтын кәрі қойларды басқа сойыс малдарымен бірге қыстың басында соғымға сояды. Құйрықты бөліп алып, білем-білемдеп тіледі. Үлкен құйрықтарды шамамен 20 білемге тіледі. Бұл білемдерді тұздап, еріткен майдың ішіне салып сақтайды. Оны үйге келген қонаққа дәмді тағам ретінде береді. Әдетте қойды мейрам күндері, не сыйлы қонақ келгенде сояды. Сойылған қойды «қонақ асы» дейді. Бұл етті бір не екі асқанда жеп тауысады. Себебі етке көрші-көлем түгел келіп, өз сыбағаларын жейді. Сояр кезде қойды үйге әкеліп, қонақтың батасын алады. Сосын сыртқа шығарып бауыздайды. Жіліктеп болған соң өкпесі мен қан-жынын итке тастайды. «Өкпе ас емес» дейді қазақ мақалы. Ет, жүрек, қарын қазанға салынып қайнатылады. Ал, бас пен төстік оның алдында отқа үйітіледі. Үйітілген соң басты тазалап, қазанға салады. Қайнап жатқан кезде көбігін алып тастап отырады. Ет піскен соң жаурын, омыртқалар, сүбе қабырға, ортан жілік, тоқпан жілік, құйрық май салынып жасалған табақ қонақтың алдына тартылады. Қонақ қолын жуып болған соң, табақтағы етті сүйектен ажыратып, сорпаға салады. Ет жеуге дайын болған соң қонақ үй иесіне қарап: «Ас иесімен тәтті, асқа келіңіз!» дейді. Үй иесі «Алла разы болсын, ризамыз, ала беріңіз!» – деп жауап береді. Алайда қонақ оған қарамай, сүбе қабырғадан үлкен жапырақ ет алып үй иесіне асатады. Үй иесінің әйеліне ыдысқа салып береді. Содан кейін қонақтың шақыруымен үй иесі табақтас болады. Етті ұсақтап турап, маймен араластырып болған соң қонақ үй ішіндегі басқа адамға асатады. Ол асатқан кезде етті әркімге үш жапырақтан артық асатпауға тиіс. Асаған адам етті бірден жұтып қоймаса, асатушы ренжиді. Тосын рәсім. Осыған байланысты мынаны айта кеткім келеді: егер асатушы етті үш жапырақтан көп асатып, немесе ішінде сүйек кетіп, соның нәтижесінде асаушы өлсе, асатушы толық құн (жүз жылқы) төлейді. Еттен кейін сорпа таратылады. Еттен аздап кесіп, бауыр мен құйрық май қосып қуырылған тағамды қазақтар «қуырдақ» дейді. Төстік ыстық отта қақталып пісіріледі. Сый біткен соң қонақ бата жасайды.

3. ЖҮН. Қойдың бәрі қырқылып болған соң әйелдер, жас қыздар мен жасөспірім балалар жиналып жүн сабайды. Ол үшін жүнді сиыр терісінен жасалған тулаққа салып әрқайсысы екі сабаудан алып, айнала отырады да кейде әндетіп отырып, белгілі бір ырғақпен кезек-кезек ұрып отырады. Осыдан кейін ұзындығы 4–7 аршындай, өзара байланған екі ши

жайылып, оның үстіне жүн екі қабат етіп жайылады. Төменгі жағына қоңырқай жүн салынса, бетіне ақшыл жүн салынады. Жүнге су бүркіледі. Енді шимен бірге дөңгелете орап, шиыршықтап, сыртынан ат қылынан жасалған арқанмен мықтап матап байлайды. 10 адам оң жағына, 10 адам сол жағына тұрып алып, екі жақ кезектесіп тепкілейді. Бұл шамамен бір жарым сағатқа созылады. Болған соң орау шешіліп, киіз жайылады. Әйелдер жеңдерін түріп тізерлеп отырып, алма кезек аударыстырып басады. Бұл жұмыс шамамен үш сағатқа созылады. Одан кейін киіздің жиектері қарпылып тігіліп, айнала отырып әрлі-берлі тартылады. Сол кезде киіз аз-маз қатайып, тігілген жіптер созылады. Енді киізді кептіруге жайып қояды.

Үйге жабылатын киіздер негізінен осылай дайындалады. Ешқандай ою-өрнегі жоқ мұндай киіздер төсеніш ретінде өте сирек қолданылады.

Қазақтардың киіз-кілемдері төмендегідей.

1. Қарапайым киіз. Әлі жұмсақ, қатпаған кезінде үстіңгі бетіне түрлі-түсті бояулы өрнектер салынады.

2. Өте әсем ақ киіздер. Бұл киіздер бір түсті, таңдаулы, ұлпа жүннен басылады.

3. Боялған өте майда жүнді, жұмсақ киіздер.

4. Алуан түсті өрнектер сырылған – сырмақ киіздер. Өр жасаған сайын мұндай киіздің екеуін жасайды да олар қатар ілінгенде өте әсем көрінеді. Көбіне сырмақтардың өзін де әдемі жіптермен өрнектейді. Киізді ешкі жүнінен істелген түрлі-түсті шашақтармен көмкереді.

5. Сырылған бір түсті киіздер.

6. Сырылған, қой жүнінен жасалған алуан түрлі шашақ тағылған киіз.

Жүнді көбіне өсімдік тектес томар бояумен, кейде орыстардан сатып алынатын бояулармен бояйды. Тоқыған кезде қой жүнін өте аз қосады. Қой жүнінен, жалпы, жіптер жасайды. Қой жүнінен арқан жасау тек оңтүстік далалардың қазақтарында ғана, көбінесе Шу өзені бойымен, Ташкенттің жанындағыларда кездеседі. Қой жүнінің бағасына келетін болсақ, 100 қойдың жүні 5 сом күміс теңге тұрады. 1 аршын қарапайым киіз көбінесе 30–40 тиыннан аспайды (күміс ақша бойынша). Түрлі-түсті боялған әдемі тондар сапасы мен сәніне қарай әртекті бағаланады.

4. ТЕРІ. Қой, қозы терілерін әуелі кептіреді. Содан кейін айран, сары су, ұн салынған сұйықтыққа 6 күндей орап салып қояды. Қылшықтар оңай түсетін болған кезде тері дайын болды деп саналады. Терілер алынып, тазаланып, қайта кептіріледі. Содан кейін тұтқасы бар темір аспаппен теріні ақырын уқалайды. Кейін қозы терілерін ақырын қайырады. Бұл терілерден тон тігіледі. Кішкене терілер (қозылардікі) көптеп дайындалып, орыстарға сатылады. Үлкен терілер мұндай дайындықтан өтпейді.

Қой терілерінің бағасы. Ірі қойлардың терісінің бағасы 40 тиын күміс тұрады. Бір, екі жасар қойдың терісі 30 тиын күміс, 6 айлық қозы терісі 20 тиын күміс шамасында.

Сөз соңында қойдың бүкіл дала бойынша орташа бағасын айта кеткім келеді. Семей мен Верный арасындағы далада ірі құйрықты саулық қой 3 күміс сом (рубль), 3–4 жасар саулық 2 сом, бір жасар тоқты 1 сом тұрады» [11, 136–143-б.].

Қойдан соң ешкі туралы сөз болады. Қазақ даласында ешкінің бір-ақ түрі өсірілетіні айтылады. Ешкінің жынысына, жасына байланысты атауларын келтіріп болған соң ғалым қой мен ешкі бірге жайылатындықтан, иесі санағанда «қой-ешкі» деген тіркесті қолданатындығын, яғни «соншама қой-ешкі бар» дейтінін сөз етеді. «Бұдан басқа бұл жануарға қатысты қосарым жоқ. Себебі көп жағдайда ешкінің жайы қойға ұқсас. Қой мен ешкінің байлануы, сауылуы бірдей. Тіпті сауылған сүттері де бір шелекке құйылады. Қой еті ешкінікінен жақсырақ, сол себепті қонаққа ешкі сойылса, не сыйламаушылық, не сарңдық саналады» дейді. Ешкінің терісіне қатысты біраз жайларды айтады: «Ешкі терісінің дайындалуы қойдікіндей. Дегенмен ешкі терісі сирек қолданылады. Алайда қазақ жалпы ешкі тонды (ішік) ұнатады. Ешкі терісінен көбінесе ЖАРҒАҚ жасалады. Жасалуы былай:

тері кепкен соң өткір пышақпен қылдарын алып тастайды да МАЛМА деп аталатын қандыратын сұйықтыққа бірнеше күнге салып қояды. Кейін тұздалған сүтке салады. Осылай үш күндей қалдырады. Тері осы үш күн ішінде, қазақтарша айтсақ, «сүтке тояды» (сүтті сіңіреді). Теріні алып, кептіріп, жұмсарғанша қой терісін уқалағандай уқалайды. Бұл теріден кең әрі ұзын шалбар тігіледі. Шалбар – қазақтардың атқа мінгенде киетін киімі. Сібірдегі орыс шаруалары бұл шалбарларды «шандара» дейді. Және оларды алыс жолға шыққанда, аса қатты аязда киеді. Шалбарды томар бояумен бояйды. Сары түс шалбарға қонымды жалғыз түс. Зер салып, шашақтап оюлармен көмкерілген өте шебер тігілген шалбарлардың құны өте жоғары. Олардың бағасы 25 сомға дейін жетеді. Мұндай шалбарларды қазақтар сирек тігеді. Көбіне Орта Азияда сатып алынады. Қарапайым жарғақ шалбарлар бір жарым-екі сом тұрады. Осындай шалбарлар орыс деревняларында көп сатылады» [11, 144-б.].

Үшінші кезекте сиыр малы туралы сөз болады: «Мен еш жерде мүйізді ірі қараның тұқымында айырмашылық көрмедім. Оңтүстік далаларда солтүстіктегі Ертіс жағасындағы далаларға қарағанда сиыр көп. Мұны табиғат жағдайымен түсіндіруге болады. Қазақ сиыры ірілігі мен қондылығы жағынан орташа, сүті көрші орыс сиыры – мөшкeden аздау, жұмсақ, қысқа жүнді, тармақ-тармақ ұзын мүйізді болып келеді. Сиырдың өсірілуі де қойдікіндей. Сиыр сүтінің аздығы себепті Сібір орыстарына сүт тағамдарын сату өте сирек. Еркегін бұқа, піштірілгенін өгіз, жаңа туғанда – бұзау деп атайды. Сиырдың төлдеу кезеңін «бұзаулайды» дейді. Сүт беретін сиыр бұзаулаған сиыр деп аталады. Бір жылдық бұзауы торпақ, екі жылдығы тайынша, үш жасары құнан, төрт жасары дөнен, бестегісі бесті делінеді. Еркегі тайынша кезінде кестіріледі. Сиырлар ірілі-уақты табындарда бағыла береді. 30–40 сиырға бір бұқа келеді. Бұқалыққа өте күйлі жас сиырдың бұзауы қалдырылады. Қазақтар сиырды көп ұстайды. Сиырлар жаз кезінде екі рет сауылады. Сауын уақыты 6 ай бойы, яғни күздің қара суығына дейін созылады. Сиыр күні бойы шамамен екі жарым ширек орыс шелегіне шамалас сүт береді. Қысыр сиырлар қыс кезінде тек көктемге дейінгі мерзімде ғана сауылады. Шөп көп салынып, жақсы күтілгенмен бұл сиырлар бір жарым не екі ширекке дейін ғана сүт береді... Ірі қараның бағасы жөніне келсек: жас бұзау – 1 сом, екі жасары – 3 сом, үш жасары – 5 сом, төрт жастағысы – 10 сом. Бұзаулы сиыр 12-ден 15 сомға дейін. Соғымға дайындалған ірі, семіз өгіз 17 сомға дейін барады. Индетті аурулардан немесе ерте көктемде кенеттен жауған қардан ірі қара көп-көп шығынға ұшыраған жылдары баға күрт жоғарылап кетеді. Мұны өз көзімнен көрдім. Сиырды 25 сомға алып жатады. Мүйізді ірі қарадан түсетін өнімдерді атап өтелік: 1. СҮТ. Ауқатты отбасыларда ғана сиыр сүті мен қой сүті бөлек сақталады. Кедейлер барлық сүтті қосып жібереді де қой сүтіндей тұтынады. Сиыр сүті ағаш шелектерге сауылған бойда тай қазандарға құйылып, қайнатылады. Піскен кезде бетіндегі кілегей қаймағын алып май шайқайды. Майды ерітіп, тұздап, ішектерге тығады. Айранды үлкен ағаш тостағандарға құйып, қаймақ қосып ішеді. Сонымен қатар айраннан әртүрлі тағамдар жасайды... 2. ЕТ пен МАЙ. Ересек ірі қарадан шамамен 12 пұттай ет пен 5–6 пұт май шығады. Май соғымнан кейін ерітіліп орыс, татар саудагерлеріне сатылады. Бұл сауда қыста басталады. Ауқаттылар сиыр етін жемейді. Кедейлердің жеуі де өте сирек құбылыс. Қазақтар «сиыр еті денсаулыққа зиянды, жүрек пен төс шеміршек астын ауыртады» деп санайды... 3. ТЕРІ. Сиыр терісі иленбейді. Сиыр терісінің бағасы шамамен үш сомдай болады» [11, 144–146-бб.].

Түйе малы туралы соңғы кезекте айтылады: «Солтүстік қазақтары оңтүстік қазақтарына қарағанда түйені әлдеқайда аз ұстайды. Жалпы қазақ атаулы түйені басқа малға қарағанда аз өсіреді. Байлардың өзінің 50 түйеден артық ұстауы сирек кездеседі. Кедейлерде 3–4 түйеден аспайды. Бір ауылдың түйелерін қосып, жинап өріске айдап жібереді... Айыр түйені барлық жерде өсіреді. Бір өркешті түйе сирек кездеседі. Бір өркешті түйе, мысалы моңғолдарда тіпті кездеспейді. Негізінен Орта Азияда кездеседі. Бұлардан басқа, екеуінің қоспасынан (буданынан) шыққан түйе өте күшті болып келеді. Бұл будан түйенің екі өркеші бір-біріне

өте жақын тұрады да бір өркеш секілді көрінеді. Жалпы түйе момын жануар. Оны оңай ұстап алуға болады және иесінің айтқанын екі етпей істейді. «Шөк-шөк» деген айқайына тізесін бүгеді, ал жүк ауып кетсе, өзі тоқтайды. Буралар тек жараған кезде ашулы болады да адамдар мен жануарларға шабады. Құтырған тағыға кім тап келсе сол құриды. Өйткені ондай жүйріктен құтылу күмәнді. Сондықтан түйелер қайыйтын кезде бураны шынжырмен тұсап тастайды. Түйелердің қаюуы мамырға дейін созылады. Жерге көк қаулап шыққаннан кейін буралар кестірген атандай салмақты қалыпқа түседі. Инген баласын бір жылдан аса көтереді және бес жасында туады. Жазда оларды үй жанында ұстап, күніне бес рет сауады. Айыр өркешті түйе сүтті нарға (жалғыз өркешті түйеге) қарағанда едәуір аз береді. Нар сауған сайын шелекті толтырып береді. Көлік ретінде түйені өте сирек мінеді және тек жақын жерлерге ғана мінеді. Әдетте түйеге ерсіз мінеді. Екі-үш адам мінгесіп жүре береді. Сонда үшінші адам артқы өркештің төменгі жағына отырып, өркештен ұстап отырады. Ұзақ жолдарға мінгенде ер салады. Ол кезде бел тартпа алдыңғы өркешті камтиды да айыл тартпа артқы өркешті орайды. Түйенің негізгі міндеті – жүк тасу. Түйеге жүк артар кезде өркештің екі жағын киізбен орап, екі жағынан таяқпен өркешті қысып байлайды. Оны ҚОМ деп атайды. Қомның үстіне жүкті қойып, қатты тартып тастайды. Жүктің екі жаққа тең бөлінуін қадағалап отыру керек. Түйенің өркеші өте жұмсақ болады. Егер өркеш зақымданатын болса түйе жарамайтын болып қалады. Жалпы түйе қазақ үй жануарларының ішіндегі ең нәзігі. Қыста оны қарлы жерге шөгермейді. Астына төсеніш төсейді. Сондай-ақ түйені қажытуға болмайды. Егер олар қалжырап жататын болса, сол жерде өледі. Түйе сол секілді шыбын-шіркейдің шаққанын да көтере алмайды. Мұндай жағдайда оның терісі қарашұбарланып өледі. Аруаналар 25–39 пұтқа дейін жүк көтере алады. Бір өркешті түйе 40 пұтқа дейін көтереді. Мұндай жүкпен бір күнде 25–30 шақырым жол жүруге әбден болады. Жүксіз бос түйе 50–60 шақырымға жүре алады. Жүгі бар кезде желдірмей аяндатып отыру керек. Үстіндегі жүк жіптің созылуынан босап кетуі мүмкін. Қазақтар түйені жоғары бағалап, киелі жануар санайды. Сонымен қатар түйенің еті «жанды айықтырады» дейді. Әдетте оны үйде бір ауыр жағдай болғанда ғана сояды. Жалпы етіні қасиеті көп. Бай адамдар оны құрбан айтта сояды. Жалпы етін тамақ ретінде онша қажет етпейді. Түйе 7–8 пұт май береді. Бұл май онша жағымды емес. Оны жемейді. Саудагерлерге сатады. Қазақтардың түйеден алатын бірден-бір өнімі жүн. Көктемде қалың жүні жалбырап түседі. Дегенмен, бұл кезде бір пұттан артық жүн бермейді. Жартысы өрісте түсіп қалады. Жүнінің бір пұты 4–5 сом тұрады. Түйе жүнінің ең жақсысы қабырға жүні, алдыңғы аяқ, сауыр, мойын жүндері (шуда). Оның жүні қысқы киімнің астары секілді өте жұқа тоқылады. Оны көбінесе иіреді. Түйе жүнінен иірілген жіп қазақтардың тігуге қолданатын бірден-бір жібі. Түйе жүнінен қазақтар мауыты тоқиды. Түйежүн мауыты мата өте төзімді болатындықтан оларды Россияға сатуға көп шығарады» [11, 152–154-бб.]. Сөз болып отырған мақаланың сол кезеңдегі әлемдегі ең беделді «Этнология журналында» жариялануының өзі оның айрықша жоғары мән-маңызын арттыра түседі. Көшпелі тұрмыс кешетін қазақ жұрты үшін малдың қаншалықты маңызды екендігін жақсы түсінген ғалымның ол туралы қаншалықты біліктілікпен жазып отырғандығы айқын байқалады. Нақты тарихи дәуірдегі қазақ тұрмысын сипаттауға арналған еңбектің этнолингвистикалық, этнографиялық тұрғылардан құндылығы дау тудырмайды. В.В. Радловтың аталмыш еңбегінде қазақ мал атауларына байланысты берілген сипаттамалардың жалпы нұсқасы қазіргі кезеңдегі этнографиялық еңбектердегі [13] сипаттамалармен негізінен сәйкес келетіндігін айту қажет.

«Опыт словаря тюркских наречий» атты сөздікте қазақ тілі лексикасы құрамындағы қара мал атаулары мол қамтылған: А) **ҚОЙ**: *дөнён кой*–четырёхлетний баран; *шалауыз* (сын): *шалауыз кой* – крупный и жирный баран; *ақтылы* (ақ+лы+лы) смешанный с белым цветом: *ақтылы кой* – стадо овец, в котором находится несколько белых овец; *айналыш* (айнал-шық) нижняя часть заднего прохода (т.е. конец прямой кишки и кожа вокруг заднего

прохода); **қой** (зат) овца, баран: *құнан қой* – овца по третьей весне; *дөнен қой* – овца по четвертой весне; *қой қоздайды* – «овцы ягнятся», так называется время от конца до середины апреля; **қозы** (зат) 1) годовалый ягненок; 2) ягненок; **қошақан** (зат) (қозы) маленький ягненок; **қошқар** (зат) баран; **отар** (от+ар) 1) пастбище; 2) отдаленное от аула пастбище: *малым отарда* – скот мой находится на пастбище от аула; **текә** (зат) козель: *ор текә* – сайгак; *текә каласы* – город Уральск; *құнан қой* – трехлетний ягненок; *mel козы* – такой ягненок; **тоқты** (зат) ягненок в конце первого года; **тұсақ** (зат) ягненок со второй весны (по рождению); **толарсақ** (зат) косточка на задних ногах скота (соединяющаяся с асықты жілік): *бір толарсақ, бір тобук санда полұр ңар-ңар!* – один толарсақ и одна коленная чашка находятся на ноге жар-жар! *Толарсақ ңеп өскөн* – он вырос в нужде; (так как толарсақ считается самым плохим куском и никогда не подается гостям); **қотан** (1)(зат) хлев для скота; 2) огороженное место вблизи аула, куда на ночь загонюет овец; **шалауыз** (сын): *шалауыз қой* – крупный и жирный баран; **сарық** (2) (зат) русская овца; **саулық** (зат) овца; **сек** (2) (зат) (ісек) баран по второму году; **жабаға** (зат) овечья шерсть, состриженная весной (очень грубая) *жабағының біті ащы, жаман кісінің сөзі ащы* – вши в жабаге так же кусают, как слова дурного человека. Ә) **ЕШКІ**: *ешкі* – коза, **ылақ** – лақ козленок, однолетняя козуля; **лақ** (зат) козленок; **лак** = **улак** (зат) козленок; **туша** (зат) коза со второй весны от рождения; **шыбыш** (зат) годовалый козленок; **серке** (зат) козленок по второму году; Б) **СИЫР**: *дөнөн өгүз* четырехлетний бык; *дөнөжүн сір* – четырехлетняя корова; **азбан** жеребец или бык, вылегченный только на пятом или шестом году; **өгіз** бык: *шешемде ала өгіз бар, соны әкеп берейін* – у моей матери есть пестрый бык, я его приведу; **қашар** (сын) (қаш+ар) *қашар сиыр* – двухлетний теленок; **қысыр сиыр** – яловая корова; **таиша** (зат) годовалый теленок; *құнан өгіз* – трехлетний теленок; *mel бузау* – такой теленок; **торнак** (1) (зат) двухлетний теленок; **тұ** (3) (сын) яловой, не рождающий: *тұ сір* – яловая корова; **сиыр** (зат) (сір) корова; В) **ТҮЙЕ**: **тұс** (3) (зат) верблюд одногорбого самца и двугорбый верблюдицы; такие бывает весьма сильными; **қисық төс** – помесь каспака (одногорбого) с двугорбым верблюдом; **айыр өркешті түйе** – верблюд с двумя горбами; **атан** холощенный верблюд: **атан түйе**; **інген** верблюдица, самка верблюда; **нар** (зат) одногорбый верблюд: *нар тұө*; *кара нар* – лучшая порода их; *кызыл нар* – дромедар небольшой, красного цвета; **лök** (зат) одногорбный верблюд; **таілак** (зат) двухлетний верблюд; **қоспақ** (зат) верблюд от помеси одногорбого (нар) и двугорбого (түйе); **тұө** = **тө** = **тәбә** (зат) верблюд: *аҗыр тұө* – двугорбый верблюд; *нар тұө* – одногорбный верблюд; **тұс** (3) (зат) верблюд одногорбого самца и двугорбый верблюдицы; такие бывает весьма сильными; **дөнөншө** (сын) четырехлетний верблюд; **інген** верблюдица, самка верблюда; **таілак** (зат) двухлетний верблюд; **қоспақ** (зат) верблюд от помеси одногорбого (нар) и двугорбого (түйе); **шуда** (зат) длинная шерсть верблюдов; **шөгір** (1) (зат) (шөк+р): *күлге шөгір* – помес одногорбого верблюда с двугорбый самкою; **шөгір** (2) (ет) 1) заставить верблюда стать на колени; 2) случать верблюдов;) **жапрық** (сын): жапрық түйе – верблюд с лежащим горбом; **желмая** (сын) очень быстрый и большой одногорбый верблюд; **жетек** (зат) ведомая в поводу верблюд.

Радлов сөздігінде жиі ұшырасатын мал аурулары атаулары төмендегідей. Түйе аурулары: **ақ шелек** – болезнь верблюда; **оқыра шуда** – черви, заводящиеся под кожей у скота. Жылқы аурулары: **ақ бас** – болезнь лошадей; **оқыра** лишай на коне; **оңғай** = оңқа; опухоль на плечах лошади; **қолау** (сын) лошадь, захромавшая, измученная верховой ездой; **көттеу** (зат) болезнь лошади, **талау** (зат) опасная болезнь лошадей; **кара түйнөк** – болезнь у лошадей; **жамалдат** (зат) повальная болезнь, убивающая лошадей, при ней пухнет спина около шеи и около шеи и около хвоста; **жалқаяқ** (зат) мягкая опухоль; **жалақ** (2) (сын) 2) небольшое больное (стертое, набитое) место на спине лошади. Сиыр аурулары: **ақпас** (ақ+бас) болезнь телят (головная); **алөкпе** – повальная болезнь рогатого скота;

қарасан (зат) опасная, повальная болезнь коров; **қылау** (зат) болезнь телят; **нобала** (зат) глазная болезнь телят. Қой түлігінің аурулары: **алаң 2)** болезнь овец; **топалаң** (зат) болезнь овец. Ешкі ауруы: **кебенек** (зат) какая-то болезнь коз.

Қорытынды

В.В. Радлов жұмыстарындағы қара мал атауларының берілу ерекшеліктері бойынша төмендегідей қорытындылар жасауға болады:

- ғалымның «Опыт словаря тюркских наречий» атты сөздігі мен «Die Haustiere der Kirgisen» («қазақтардың малдары») атаулы көлемді мақаласында қазақ малдарына, соның ішінде қара малға қатысты атаулар лексикографиялық, этнолингвистикалық, этнологиялық тұрғылардан кешенді зерттелген;

- қазақ тілінің тарихи лексикасы құрамындағы төрт түлік мал атауларының өзгешеленуі – көшпелі елдің тұрмыс ерекшеліктерінен келіп шығатын заңды тарихи үдеріс болып табылады;

- «Die Haustiere der Kirgisen» еңбегі жалпытүркілік сөздікке қарағанда өзінің этнолингвистикалық, этнологиялық бағыт-бағдарымен ерекшеленеді;

- «Die Haustiere der Kirgisen» еңбегінде көшпелі халық тұрмыс-тіршілігінде зор рөл атқаратын мал бағу, соның ішінде қара мал бағу процесі жан-жақты ашылған;

- ғалымның «Опыт словаря тюркских наречий» атты жалпытүркілік сөздігінде қазақ тіліндегі қара мал атаулары мен оларға қатысты ауру атаулары мүмкіндігінше толық қамтылған.

- В.В.Радловтың «Die Haustiere der Kirgisen» атты еңбегінде қазақ мал атауларына байланысты берілген сипаттамалардың жалпы нұсқасы қазіргі кезеңдегі этнографиялық еңбектерде келтірілетін ғылыми сипаттамалармен сәйкес келеді.

Мақала AP19677715 «В.В. Радлов сөздігі: XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басындағы қазақ сөздерінің лексикографиялануы мен қалыптануы (лексика-семантикалық аспект)» гранттық қаржыландыру бойынша зерттеу шеңберінде жарияланды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. В 4-ех томах, 8-ми книгах. – СПб., 1888-1911.
2. Radloff W. Die Haustiere der Kirgisen // Zeitschrift für Ethnologie. – 1871. Bd.III. – S. 285–313.
3. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – М., 1893. – Т.І, кн. 1. – 968 с.
4. Мусаев С.Ж., Садыкова С.З. Лексика кыргызского языка в словаре В.В. Радлова «Опыт словаря тюркских наречий» // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2018. – №1 (74), ч.2. – С. 345–348.
5. Садыкова С.З., Мусаев С.Ж. Труд В.В. Радлова «Фонетика северных тюркских языков» и некоторые актуальные проблемы кыргызского языкознания // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2017. – №10 (76), ч.2. – С. 151–155.
6. Құлманов С., Бүркітбай Г. В.В. Радлов сөздігінің лексикалық құрамы: араб, парсы кірме сөздері және олардың қазіргі кездегі терминдену үдерісі // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2024. – №1(72). – Б. 174–191.
7. Мамырбек Г. В. Радлов сөздігіндегі лексикографиялық параметрлер // «Қазақстандағы ұлттық жарнама тілін қалыптастыру және цифрландыру» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2023. – Б. 197–201.
8. Қисса үш қыз. Кіт.: Бабалар сөзі. 100 томдық, 5-том. – Астана: Фолиант, 2004. – Б. 253–293.
9. Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Мемлекеттік тілді дамыту институты», 2017. – 658 б.
10. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 11-том. – Алматы: Дәуір, 2011. – 752 б.

11. Радлов В.В. Қазақтардың малдары. Кіт.: Малбақов М. Сөздік және сөзтаным мәселелері. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2015. – Б. 134–154.
12. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – СПб., 1911. – Т.IV, кн. 2. – 968 с.
13. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. 1–5 томдар. – Алматы: Әлем. Даму. Интеграция, 2017.

REFERENCES

1. Radlov V.V. Opyt slovaria tiurkskih narechiy. V 4-eh tomah, 8-mi knigah [Experience of a dictionary of Turkic dialects. In 4 volumes, 8 books]. – SPb., 1888-1911. [in Russian]
2. Radloff W. Die Haustiere der Kirgisen [The domestic animals of the Kirghiz] // Zeitschrift für Ethnologie. – 1871. Bd.III. – S. 285–313. [in German]
3. Radlov V.V. Opyt slovaria tiurkskih narechiy [Experience of a dictionary of Turkic dialects]. – M., 1893. – Т.I, кн. 1. – 968 с. [in Russian]
4. Musaev S.J., Sadykova S.Z. Leksika kyrgyzskogo iazyka v slovare V.V. Radlova «Opyt slovaria tiurkskih narechiy» [The vocabulary of the Kyrgyz language in the dictionary of V.V. Radlov “The experience of the dictionary of Turkic dialects”] // [in Russian] Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. – 2018. – №1 (74), ch.2. – С. 345–348.
5. Sadykova S.Z., Musaev S.J. Trud V.V. Radlova «Fonetika severnyh tiurkskih iazykov» i nekotorye aktualnye problemy kyrgyzskogo iazykoznanija [V.V. Radlov's work "Phonetics of the northern Turkic languages" and some actual problems of Kyrgyz linguistics] // Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. – 2017. – №10 (76), ch.2. – С. 151–155. [in Russian]
6. Qulmanov S., Burkitbai G. V.V. Radlov sozdiginin leksikalıyq quramy: arab, parsy kirme sozderi jane olardyn qazirgi kezdegi termindenu uderisi [The lexical composition of V.V. Radlov's dictionary: Arabic, Persian input words and their current terminization process] // Abylai han atyndagy QazHQ jane ATU Habarshysy. «Filologia gylymdary» seriasy. – 2024. – №1(72). – B. 174–191. [in Kazakh]
7. Mamyrbek G. V. Radlov sozdigindegi leksikografialyq parametrler [Lexicographic parameters in V. Radlov's dictionary] // «Qazaqstandagy ulttyq jarnama tilin qalyptastyru jane cifrlandyru» atty halyqaralyq gylymi-teorialyq konferencia materialdary. – Almaty, 2023. – B. 197–201. [in Kazakh]
8. Qissa ush qyz [The story of three girls]. Kit.: Babalar sozi. 100 tomdyq. 5-tom. – Astana: Foliant, 2004. – B. 253–293. [in Kazakh]
9. Mamyrbekova G. Qazaq tilindegi arab, parsy sozderinin tusindirme sozdigi [An explanatory dictionary of Arabic and Persian words in the Kazakh language]. – Almaty: «Memlekettik tildi damytu instituty», 2017. – 658 b. [in Kazakh]
10. Qazaq adebi tilinin sozdigi. 11-tom [Dictionary of the Kazakh literary language. Vol. 11]. – Almaty: Daur, 2011. – 752 b. [in Kazakh]
11. Radlov V.V. Qazaqtardyn maldary. Kit.: Malbaqov M. Sozdik jane soztanym maseleleri [Cattle of the Kazakhs. In: Malbakov M. Vocabulary and vocabulary problems]. – Almaty: Memlekettik tildi damytu instituty, 2015. – B. 134–154. [in Kazakh]
12. Radlov V.V. Opyt slovaria tiurkskih narechiy [Experience of the dictionary of Turkic adverbs]. – SPb., 1911. – Т.IV, кн. 2. – 968 с. [in Russian]
13. Qazaqtyn etnografialyq kategorialar, ugymdar men ataularynyn dasturli juiesi [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names]. 1–5 tomдар. – Almaty: Alem. Damu. Integracia, 2017. [in Kazakh]

ӘОЖ 81:1; 81-13; 81-13; МҒТАР 16.01.07
<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.102>

А.Б. ҚАЛШАБЕК ¹, Х.Х. ТАДЖИЕВ ²✉

¹филология ғылымдарының кандидаты

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: Kalshabek_Akjol@inbox.ru
²PhD, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: xamidulla_86@mail.ru

СІРГЕЛІ ЭТНОНИМІНІҢ ШЫҒУ ТЕГІ

Аңдатпа. Мақалада сіргелі тайпасының этногенезіне қатысты ғылыми болжамдар айтылады. Сіргелі атауының тарихи-мифологиялық астары бар. С.Г. Кляшторный қытай көне жазуларындағы сеяньто тайпасы түріктің сир тайпасы дейді. Сир атауы Тоныкөк ескерткішінде кездеседі: «Түрк сир будун йерінде бод қалмаду». Осы сир тайпасының қазіргі Қазақстанда өмір сүріп жатқан сіргелі тайпасымен тарихи-фонетикалық тұрғыдан қатысы бар екендігі туралы ой-пікірлер айтылып жүр. Біздің гипотезамыз бойынша сеяньто – сіргелі тайпасының түп-тамыры. Яғни, сеяньто (сир) бұл – протосіргелі. Шежіреде сіргелі тайпасын Ойсыл деген адамнан таратады. Академик Ә. Марғұлан Ойсылқара тотем дейді. Оны ең алғаш ойлап шығарған ғұндар. Дәлел ретінде ойсылқараның б.з.б. II ғасырда ғұн шеберлері қоладан құйған мүсінін келтіреді. Ойсыл – қазақ фольклорындағы төрт түлік иесінің бірі (түйе иесі) – Ойсыл қара. Бұл натурализм дініне қатысты идол атауы. Профессор Ә. Қоңыратбаев Ойсылқара культін антропологиялық мифология жемісі деп айтқан. Қара сөзі көне түріктерде титулды білдіреді. Қарахан елінде ханды Бұғрахан деген. Яғни күшті хан деген сөз. Демек ойсылқара – тотемнің саяси титулмен қабысқанын байқататын атау.

Сондай-ақ, мақалада сіргелі тайпасының этногенезіне қатысты пиктографиялық, фольклорлық, нуизматикалық тұрғыда жан-жақты талдау жасалады.

Кілт сөздер: сир, сәнто, сіргелі, Ойсыл-Қара, үштісті таңба, Тоныкөк, Алтын Орда.

А.Б. Kalshabek¹, Kh.Kh.Tadzhiev²

¹Candidate of Philological Sciences

M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent) e-mail: Kalshabek_Akjol@inbox.ru

²PhD, M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: xamidulla_86@mail.ru

Origin of the Ethnonym Sirgeli

Abstract. The article discusses scientific forecasts of the entogenesis of the Sirgeli tribe. The name Sirgeli has historical and mythological significance. S.G. Klyashtorny says that the Seyanto tribe, which is contained in ancient Chinese chronicles, is the Sir tribe. The name sir is found in the

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Қалшабек А.Б., Таджиев Х.Х. Сіргелі этнонимінің шығу тегі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №4 (134). – Б. 21–32. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.102>

*Cite us correctly:

Qalshabek A.B., Tadjiev H.H. Sirgeli etnoniminin shygu tegi [Origin of the Ethnonym Sirgeli] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2024. – №4 (134). – B. 21–32. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.102>

Мақаланың редакцияға түскен күні 05.06.2024 / қабылданған күні 30.12.2024

Tonykok monument: «Turk sir budun yerinte bod kalmadu». There is an opinion that there is a historical and phonetic connection between the current Sirgeli tribe in Kazakhstan with the Sir tribe. According to our hypothesis, Seyanto is the indigenous ancestral source of the Sirgeli tribe. In the genealogy, the Sirgeli tribe originates from the Oysyl man. Academician A. Margulan calls it the totem of Oysylkara. The first tribe that gave this name was the Huns. Bronze sculptures of Oysylkara, masters of the Huns who inhabited the 2nd century BC, serve as evidence. Oysyl is one of the owners of 4 types of livestock (camel) in Kazakh folklore. This is the name of the idol of the religion of naturalism. Professor A. Konyratbaev believes that the cult of Oysylkara is the result of anthropological mythology. The word Kara denotes the title of the ancient Turks. In the country of Karakhan (Karakhanids), the khan was called Bugarakhan. That is, a strong khan. Thus, the totem-Oysylkara is a name associated with a political title.

Also, the article will make pictographic, folklore, nuismatic comprehensive analyzes of the entogenesis of the Sirgeli tribe.

Keywords: sir, sento, sirgeli, Oysyl-Kara, trident, Tonyukuk, Golden Horde.

А.Б. Калшабек¹, Х.Х. Таджиев²

¹кандидат филологических наук

*Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: Kalshabek_Akjol@inbox.*

*²PhD, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: xamidulla_86@mail.ru*

Происхождение этнонима сиргели

Аннотация. В статье рассматриваются научные прогнозы энтогенеза племени сиргели. Название сиргели имеет историко-мифологическое значение. С.Г. Кляшторный рассказывает, что племенем сеяньто, которое упоминается в древнекитайских летописях является племя сир. Название сир встречается в памятнике Тонькок: «Турк сир будун йеринте бод калмаду». Существует мнение, что есть историко-фонетическая связь между нынешним племенем сиргели в Казахстане с племенем сир. По нашей гипотезе сеяньто является коренным родовым источником племени сиргели. В родословной племя сиргели берет начало от человека Ойсыл. Академик А. Маргулан называет его тотем Ойсылкара. Первое племя, которое дало такое название – это гунны. В качестве доказательства служат бронзовые скульптуры Ойсылкара гуннских мастеров, населявших во 2 веке до н.э. Ойсыл является одним из владельцев 4 видов скота (владелец верблюда) в казахском фольклоре – Ойсылкара. Это название идола в религии натурализма. Профессор А. Коныратбаев считает, что культ Ойсылкара является результатом антропологической мифологии. Слово «кара» обозначает титул у древних тюрков. В стране Карахан (караханидов) хана называли Буграхан. То есть сильный хан. Таким образом тотем Ойсылкара – это название, связанное с политическим титулом.

Также, в статье сделан всесторонний анализ энтогенеза племени сиргели (пиктографический, фольклорный, нуизматический).

Ключевые слова: сир, сэньто, сиргели, Ойсыл-Кара, трезубец, Тоньюкук, Золотая Орда.

Кіріспе

Әрбір халықтың ұлттық тарихында жеке ру-тайпалардың алар орны ерекше екені мәлім. Соңғы кездері төл тарихымыздың үлкен бір маңызды бөлігі ретінде ру-тайпалар

шежірелерінің зерттеу нысанына алынып жүргені белгілі. Әйтсе де кейбір тайпалар туралы ғылыми зерттеулер әлі де жүйелі түрде бір арнаға түсті деуге ерте. Сондай көп зерттеу нысанына алынбаған тайпалардың бірі – сіргелі. Ғылыми еңбекте сіргелі тайпасының этногенезі жан-жақты қарастырылады. Біздің негізгі мақсат-міндеттеріміз сіргелі тайпасы жайлы осы күнге дейін жазылған материалдарды мүмкіндігінше қамтып, оны жүйелі түрде саралау болды. Ол үшін біз қазақ ру-тайпаларының шежірелері жайлы негізгі еңбектерді түгел саралап, қарап шығуға тырыстық. Зерттеу бағыты негізінен мынадай бағыттарда өрбіді:

- 1) С.Г. Кляшторныйдың Тоныкөк ескерткішінде келетін *сир* атауы туралы ой-пікірлері;
- 2) сіргелі тайпасына қатысты мәліметтің XIV ғ. Ходжа Исхак ибн Исма 'ил-ата ат-Туркистани ал-Қазықуртидің «Хадикат ал-'арифин» қолжазбасында келуі;
- 3) Ә. Марғұлан, Ә. Қоңыратбаевтардың Ойсылқара культі туралы тұжырымдары;
- 4) Сіргелі тайпасының «Үш тісті» шанышқы таңбасының Хет құдайы Тешуба суретінде және Босфор патшалығының монетасында бейнеленуі;
- 5) С.К.Караевтың Сырдария өзені атауын силис-сир тайпасымен байланысты зерттеуі.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Материал ретінде Орхон ескерткіштерінің тексі, сіргелі тайпасына қатысты ауызша шежірелердің әртүрлі нұсқалары, баспа бетін көрген Г.Н. Потанин, Н.И. Гродеков, Н.А. Аристов, М. Тынышбаев, Ә. Марғұлан, Ә. Қоңыратбаев, т.б. еңбектері, қазақтың 84 ру-тайпаларының таңбалары және оларға салыстырмалы тарихи-фонетикалық әдістерді қолдана отырып сараптаулар жасалынды.

Талдау мен нәтижелер

Қазақтың сіргелі тайпасының шығу тегі жайлы әртүрлі нұсқалар бар. Соның бірі – Орхон ескерткіштеріндегі *түрк-сир будун* атауына қатысты. Түрік атауымен қатар аталып тұрған *сир* атауына мән бермеу мүмкін емес. Негізінде тарихи һәм сөздік (фонетикалық) тұрғыдан *сіргелі* сөзіне келіп тұрғаны рас. Бірақ, біз оны анық ғылыми дерек ретінде қолданудан аулақпыз. Алайда ғылыми болжам жасауға хақымыз бар. Бұл атау сөз Тоныкөк ескерткішінде келеді. Онда мынадай жолдар бар:

«3. ...Түрк будун өлті. Алкунту, йоқ болту. Түрк сир будун (майлы шриффт біздікі – А.Қ) йеринте бод қалмаду». «Түркі халқы қырылды. Әлсіреді, жойылды. *Түрк-сир* халқы жерінде тіршілік қалмады» [1, 58-б.].

Тағы бір үзінді:

«59. Елтеріс қаған қазғанмасар, йоқ ерті ерсер, бен өзүм, білге Тоныкук, қазғанмасар, бен йом ертім ерсер, 60. Қапаған қаған түрк-сир будун йеме, кісі йеме іді йоқ ертечі ерті. 61. Елтеріс қаған, білге Тоныкук қазғантуқ үчүн, Қапаған қаған түрк-сир будун йорудуқу... Түрк Білге қаған, *түрк-сир* будунуғ, оғуз будунуғ ігідү олурур». «Елтеріс қаған жауламаса, (егер де) ол жоқ болса, мен өзім Білге Тоныкөк жауламасам, немесе мен (де) жоқ болсам, Қапаған қағанның, *түрік-сир* халқының жерінде ел де, халық та, жан да, ие де болмас еді. Елтеріс қағанның, білге Тоныкөктің әрекетінің нәтижесінде, Қапаған қағанның *түрік-сир* халқы жасауда. Түрік білге қаған *түрік-сир* халқын оғуз халқын көтеріп отыр» [1, 67-б.].

Енді бұл сир атауы туралы ғалымдар не деген? Ондай ғалымдардың бірі, атақты петерборлық түріктанушы – Сергей Кляшторный. Соның бір-екі сөзін келтіреміз:

Ол «1889 жылы неміс қытайтанушысы Ф.Хирт қытай жазбаларындағы се мен яньто сеяньто конфедерациясын құрды» дейді [2, 121-б.].

Осы қытайша *сеяньто*, Тоныкөк жазуындағы *сир* дейді. Қытай транскрипциясындағы *се* түрік ескерткішіндегі *сир* дейді [2, 121-б.].

Ал, тағы бір атақты мәскеулік түрколог ғалым Л.Н. Гумилев осы *сир* атауына қатысты былай дейді: «Ақырында Тоныкөк өз халқын түрік – сир – *turk* – *sir* – *budun* деп атайды.

Хирттың сир атауын сеяньто этнонимінің бөлігі ретінде қытайша се деп топшылауы Г.Е. Грумм-Гржимайло тарапынан жоққа шығарылды, бірақ А.Н. Бернштамның негізсіз тұжырымдарының салдарынан ғылымға еніп кетті. Сирлер жайлы мәселелерді әзірше ашық күйінде қалдырамыз» дейді [3, 343-б.]. Сөйтсін де, осы еңбегінің бір жерінде: «Сар – бұл сөзсіз «сир», яғни сеяньто тайпасының көшбасшы руы» дейді [3, 161-б.]. Яғни, екі түрлі пікір айтады. Соған қарағанда бұл ғалымның өзі де бұл мәселеде екі ойлы болса керек. Сөйтіп, атақты екі ғалым Кляшторный мен Гумилев *сир*, *сеяньто* туралы екі жарылып, пікір айтады. Гумилев көбіне Грумм-Гржимайлоға арқа сүйесе, Кляшторный Хиртка арқа сүйейді. Гржимайлоны кезінде Бартольд кәсіби тарихшы емес, саяхатшы деп сынаған. Сондай-ақ ол оның шығыс тілдеріне шорқақ екендігін де алға тартты. Ал, Хирт болса – синолог. Оны да ескеру керек. Се-Сир байланысын жақтаған американдық Будбергтің де қытай танушы екенін айту керек. Қалай дегенде де ғылымда айтыс-тартыс деген бола береді. Айтыс-тартыс – ғылымның бір салты. Содан көбіне ақиқат шығып жатады. Сол үшін, біз екі қайшы пікірді де келтіріп отырмыз. Одан үркүдің керегі жоқ.

Сонымен, біз Сіргелінің үзілген шежіресін Орхон ескерткіштеріндегі *Сир* тайпасымен, ал *Сирді*, қытай жылнамаларындағы *Сэньто* тайпасымен байланыстырып отырмыз. Яғни, біз Кляшторныйдың нұсқасын (вариантын) қабылдаймыз. Бірақ, Кляшторный Сирді Сіргелі деп отырған жоқ. Оны айтып отырған біз. Бұған себеп бірінші, фонетикалық ұқсастық (*Сир-сир*). Өйткені, зерттеу еңбектерінде Дулуды Дулат, Арғонды Арғын, Кангюиді Қаңлы, скифті Сақ, т.б. деп айтылатын практика бар. Осы тұрғыдан біз *Сирді* Сір (Сіргелі) атауымен байланыстырсақ, негізсіз деуге болмас. Екінші себеп, тарихи ұқсастық. Сіргелі – осы күнде ХХІ ғасырда Орталық Азия жерінде өмір сүріп жатқан, тарихтан өшіп, жоғалып кеткен тайпа емес. Және ол бір кішігірім ру емес, Қазақ халқының 3 жүз деп бөлінген құрылымының Ұлы жүз деген бөлігіне жататын ірі тайпа. Енді, қазақтың шежіре деген ауызша тарихы бар. Сол шежіреде Сіргелі тайпасы жайлы ғасырлар бойы айтылып келе жатқан бір әңгіме бар. Ол әңгіменің ұзын-ырғасы мынау: *Әлқисса*, Ойсыл, Үйсін (Үйсін) деген екі туысқан кісі бопты. Шежіре бойынша осы екеуінен Ұлы жүз шығады. Ойсыл Үйсіннің ағасы. Ойсылдың отыз ұлы бопты. Соның ішінде Бораш деген бір батыр баласы Жәнібек деген ханның қызына ғашық болып, ақыры хан қызы екіқабат болып қалады. Ойсыл да қаншама қауым ел болғанмен қара сүйекке жататындықтан, ақ сүйек боп саналатын хан қызын ала алмайды. Яғни, хан мен қара құда бола алмайды. Хан Жәнібек енді осы тығырықтан шығар жол іздеп, кеңесшілерінің айтуы бойынша, Ойсылды отыз ұлымен қоса және бар әулеттің игі жақсыларын «құда болып қызымды ұзатамын» деген желеумен бәрін ордасына қонаққа шақырып, зұлымдықпен қырып жібереді. Шежіре – халық жадының бір түрі. Ол қасиетті боп саналады. Әрине, оның деректік шала жерлері көп. Шежіреде тарих пен аңыз араласып кетеді. *Ойсылдың отыз ұлы* һәм *Жәнібек ханның оларды қырғаны* туралы сюжет те осындай қоспадан тұрады. Бірақ, онда міндетті түрде тарихи шын арқау (*канва*) бар. Сол тарихи арқауды дәл тапқан осы күнге дейін ешкім жоқ. Ол үшін бұлтартпас дерек керек. Бірақ, ізденістер бар. Мына мақала да сол үшін жазылып отыр. Біздің жоғарыда айтып отырған нұсқамыз бойынша қарасақ, Ойсыл ұрпағына қатысты эпизод Батыс түрік қағанатындағы бір оқиғаға келеді. Ол оқиға мынау: «605 жылы Батыс түрік қағанатының Чурын-ябғу-қағаны Тяньшаньдық сеяньтолардың бүлігінен қорқып, олардың көп жұртын жинап, көсемдерін өлтіреді. Осы кезде шығыс жақта теле тайпасының бір бөлігі сеяньто тайпасымен бірге көтеріліске шығады» [2, 121–122-бб.].

Сіргелі шежіресіндегі оқиғаға атты ұқсайды. Тарихта не көп, қырған-жойған, шапқан деген эпизодтар көп. Бірақ, дәл Ойсыл қырғаны сияқты оқиға көп емес. Оны біраз адам Қазақ хандығы, Алтын Орда тарихына қатысты кезеңдерден іздейді. Бірақ ол нұсқаларда сіргелі шежіресіне ұқсас оқиға жоқ. Ал біз келтіріп отырған оқиғада ұқсас нәрселер баршылық. Сеяньто – біз айтып отырған жорамал бойынша Сіргелі тайпасының түп-тамыры.

Яғни, Сеяньто (Сир) бұл – протосіргелі. Чурын-ябгу-каган – аңыздағы Жәнібек ханның прототипі болуы мүмкін.

Ал, енді Ойсылдың Үйсілге аға баласы болатыны түсінікті. Оған (629 ж.) Сир қағанатын құрған тайпаның бүкіл түрік әлемінде жетекші орынға ие болуы себеп. Ол туралы Кляшторный былай дейді: «Солтүстік Монғолияда Ильтэр династиясының билігіндегі Сир қағанаты деген жаңа мемлекет пайда болды. Оның шекаралары Алтай, Хинган, Гоби және Керуленді алып жатты. Солтүстік жақта сеяньто қағаны Енисей қырғыздарын бағындырып, онда өзінің билеуші өкілі ретінде – элтеберді ұстады.

Йенчу Бильге-қаған өз мемлекетінде Түрік қағанатында болған әкімшілік басқару жүйесін ендірді. Тардуштардың «батыс қанаты» мен телистердің «шығыс қанаты» болып, территориялық тұрғыдан біріккен тайпа пайда болды. Тардуштер мен телистердің билігі кейін «кіші қағандар» деп аталған шадтар Йенчудің ұлдарына берілді. Йенчудің өзі ордасын Толы өзенінің солтүстік жағасына құрды. Өтікен елінің ортасында сирлер мен түріктер деп аталатын екі тайпа одағы пайда болды, бұл жерде билік сир династиясының қолында болды [2, 122–123-бб.].

Немесе оның алдында *Гаогюй* одағындағы *Сеэнтто* тайпасының *Теле* тайпасына үлкен аға рөлінде болғанын айту керек. Яки, кейінгі кездегі *Ашидэ* тайпасына қатысын айтса болады.

В. Ушницкий: *Сеяньто* атауындағы *Се* – *сир* болса, *Яньто* – *йемек-қимақ* дейді [4].

Енді Ойсыл (яки Ойсын) сөзі туралы не айтуға болады? Оның этимологиясы нені білдіреді? Бұл туралы жартымды мағлұматты мен тек Ө. Марғұланнан кездестірдім. Ғалым «Ойсылқара» атты еңбегінде былай дейді: «Ғұндардың жақсы көрген малының бірі – түйе. Ойсылқара түйенің тәңірісі, жойқын бура, оған бас иіп түйені молайтуды мақсат еткен. Ойсылқараны ең алғаш ойлап шығарған ғұндар. Олар атақты жойқын бураларды ерекше қызықтап, екі алпауыт бураны әр уақыт таластырып отырған. Қазақтар мұны «бура қотан ойыны» дейді.

Жойқын бураларды жай көріп қоймай, ғұнның атақты шеберлері бураның айқасуын біздің заманымыздан үш ғасыр бұрын әдемілеп қолаға құйып отырған. Сәулетті етіп жасаған Ойсылқараның бір ғажайып суреті Ортоста бір ғұн обасынан табылған. Ол еш жерде кездеспейтін, тарихи заманда ғұндар жасаған ұлы мүсін. Толқынды ой түсіретін сұлу композициясының ортасында ұлы күштің иесі Ойсылқара тұрғызылған, оның табаны жойқын бура табан, үсті кісіге ұқсас тәңірге табындырып, басын көкке қаратып, үміт елесін суреттеген. Ойсылқараның екі жақ иығына көптеген інгендер жүгіре шығып, өзінің қызықтауын, қуанышын ардақтаған. Сюжеті бойынша мұның өзі адамның махаббаты сияқты, поэзия түрінде суреттелген бір асқан бейне» [5, 177-б.] (1-сурет).

Яғни, Ойсыл – қазақ фольклорындағы төрт түлік иесінің бірі (түйе иесі) (жылқы иесі – Қамбар ата, сиыр иесі – Зеңгі баба, қой иесі – Шопан ата, ешкі иесі – Сексек ата) – *Ойсыл қара*. Осындағы төрт түлік иелерінің бәрі – натурализм дінінен шыққан *идолдар*. Ойсылқара соның бірі. Яғни, Ойсылқара – адам мен жануар бейнелерінің қосындысынан туған идиол (пір, пұт, кие, ие). Шығу тегі жағынан Ойсылқара бейнесі грек мифологиясындағы *Кентаврмен* жатырлас. Бұнда *инкарнацияның* да элементтері бар. Ойсыл тотемі кейін тайпа атауына айналған. Бір жағы шежіредегі Ойсылдың үлкен орны – оның тотемдік тарихи тамырында жатыр деуге болады. Профессор Ә. Қоңыратбаев Ойсылқара культін антропологиялық мифология жемісі деп айтқан [6, 29-б.]. Ал, **қара** сөзі – *титұлды* білдіреді. Құрбанғали Халид: «Бұрынғы атақтылардың ең жоғарғысы «қара» лақабы болып, ең зор ханға «қара хан» деген атақ берілген. Сағұн, Қашқар елдеріне болған ханды «бұғра» дегені, хайуанның ең үлкені – түйе, яғни бура деп ханға лақап атақ беруді қолдаған» дейді [7, 229-б.]. Осыған қарағанда *Ойсылқара* – тотемнің саяси титулмен қабысқанын байқататын атау.

1-сурет – Ойсылқара інгендер өрмелеп шығып жатыр. Қолаға құйған ғұн шеберлері
(б.з. II ғасыр бұрын). Сурет Әлкей Марғұланның «Ойсылқара» шығармасынан алынды.

646 жылы Сир қағанатын тоғыз оғыздар, ұйғырлар және Таң империясы бірігіп қиратады. Сирлар 679–681 жылдары (656 жылы солардың кебін құшқан) Батыс қағанатымен бірігіп, солтүстік Қытайда империяға қарсы көтеріліске шығады. Осы бірлестік ақыры Құтлығ Елтеріс пен дана Тоныкөк басшылығымен түрік халқына азаттық, елдік сыйлайды. Өтікен жерінде екінші Түрік қағанаты шаңырақ көтереді. Жырдағы «Түрік-Сир будун» одағының тарихы осы жерден басталады. Кейін Тардуштар мен телестердің таққа таласы Түрік қағандығын іштей ірітеді. 734 жылы Қытай жансызы берген удан Білге қаған опат болады. 745 жылы Қарлұқтар, Басмылдар, Ұйғырлар бірігіп, Түрік қағандығын құлатады, артынан Ойғыр қағандығы құрылады.

«735 жылдан кейін Сир этнонимі туралы ешбір белгілі мәліметтерде айтылмайды» дейді Кляшторный [2, 125-б.].

Және Кляшторныйдың айтуынша *Сир* елі бұдан былай өз атын жасырып, *Қыпшақ* атауын алған.

Қазір кейбір зерттеушілер атақты Сырдария өзенін Сіргелі тайпасының атымен байланыстырып жүр. Бұл нәрсеге де мән беру керек. Бұл туралы хәм Сырдария атауы жайлы көп мәліметтерді айтып жатпай, тек біреуін келтіре кетейік:

«Сырдария өзенінің атауы қашан пайда болған? Рим тарихшысы Плиний (1 ғасыр) скифтер (сақтар) бұл өзенді Силис деп атаған дейді. Кейбір ғалымдар (В.В. Бартольд, С.Г. Кляшторный, Х. Хасанов) Силис пен Сыр бір атау деп есептеген. Ежелгі дәуірдің өзінде Сырдарияның орта және бас жағын Яскарт, ал аяқ жағын Силис (Сыр) деп атаған. XIII-XIV ғасырларда өзеннің төменгі Дженд-Сырорда қаласына жақын тұсы да осылай аталған. Бұл фактілер ежелгі Сырдария атауы халық есінде сақталып қана қоймай, оның өзеннің негізгі атауына айналғанын білдіреді.

Сырдария сөзі не мағына береді? Кейбіреулер өзеннің Сир (Сыр) аталуы «сары өзен» (саз балшықты өзен), яғни бояу түсіне қатысты деп, ал, Сыртдария таулы сырт жақтан келетін өзен дегенді білдіреді деген т.с.с. Бұндай тұжырымның ғылыми тұрғыдан дәйектілігіне профессор Х. Хасанов күмән келтірген. Біз ең ақылға қонымды пікір ретінде

өзеннің атауы оның жағасында өмір сүрген силис (сыр) тайпасының атына байланысты қойылған деп санаймыз» [8, 420–421-бб.].

С. Караевтың сөздеріне қарасақ, екі атау арасындағы байланыстың жөні бар сияқты көрінеді. Бірақ әлі де зерттеу керек, бұны.

С. Караевтың пікірлеріне ұқсас пікірді атақты қазақстандық синолог Ю. Зуев те келтіреді. Ол ескі қытай жазбаларында кездесетін Сир, Сер, Се (Сир) және Синь-ли атауларының шығу тегі бір деген тұжырым жасайды [9, 93–140-бб.].

Ежелгі Рим жазушысы үлкен Плини б.э.б. 77 жылы «Жаратылыстану тарихы» атты атақты кітабын жазған. Ғалымдар Плинидің жазбаларынан қазіргі Сырдария өзеніне қатысты деп *Танаис*, *Син*, *Силис* деген атауларды және кейбіреулер *Сиргис* (Σύρις) деген атауды да оқыған.

Осы жазбаларға қарағанда Сырдария мен Сіргелі тамырлас атаулар деп ойлаймыз.

Енді, қазіргі Қазақстанда өмір сүріп жатқан Сіргелі тайпасының шежіресі туралы бір-екі мәлімет келтіреміз.

Сіргелі туралы әзірше біздің қолымызға түскен ең ескі жазба мәлімет Иасауилік шайх Хожа Исқақ ибн Исмайл - ата ат-Түркістан ибн әл-Қазығуртидің «Хадикат ал-‘арифин» [10, 156-б.] еңбегінде келтіріледі. Еңбек XIV ғасырдың аяқ жағында жазылған. әл-Қазығурти қазіргі Түркістан облысы, Қазығұрт ауданындағы Тұрбат ауылынан шыққан. Үзінді келтірейік: «Қосымшада ықпалды түрік тайпаларының пірлері саналатын 24 мұсылман әулиелерінің (*бузурган-и узбакан*) аттары аталады: шайх Маслихат ад-дин Худжанди (жерленген жері Тәжікстандағы Ходжант қаласы) и Йаган-шайх катаған (шанышқылы) тайпасының пірі болды, Хазрат Йусуф-шайх – хитай, Қадир-берди-шайх – жалайыр, Кул-Йулим-шайх – дурмен, Хазрат Хваджа Баха’ ад-дин, Ахунд- ‘Азизан, Суфи-‘ Азизлар, Йиглаган-ата – кереит, Чагир-ата, Йулгунли-ата, Эл-Аман-Баба – рамадан, Миср -‘Али-шайх – алчин, Бармук-шайх – каракалпак, Шайх -Маулави – кунгират, Чиллачир -ата – уйшун, Коркут-ата – сиргелі, Йамгурчи-ата – уйрақ. Йлкичи-ата (Искак Баб көмекшісі) – найман, Ак-Тонли-ата – минг, Ақ-Тайлак-ата – йуз, Джамал ад-дин-шайх – аргын, Худай-кули-шайх – сарай, Йунсиз-ата – кийат» [10, 156–157-бб.].

Алтын Орда дәуіріне жататын қызықты мәлімет. Түріктің ірі тайпаларына бектілген сопы пірлері туралы айтылған мұнда. Түркістан өлкесінің діни һәм этногенездік тарихына қатысты құнды дүние. Бұнда зерттелетін нәрселер көп. Біз тек мұнда Сіргелінің аты аталғаны үшін ғана келтіріп отырмыз.

Орыс авторларынан Сіргелі шежіресі туралы алғашқы жазғандардың бірі – Н.И. Гродеков (Тевкелевтен кейінгі). Ол былай дейді (үзінді түпнұсқаға сай берілді):

«В Чимкентском уезде редко принимают присягу: Дулаты, Чульсиргели (степные Сиргели, колена: Эльбай, Янгабай, Аккунгурдекъ, Айтбозымъ и Джайдакъ) и Бистамгалы («пять тамгъ»): Сиргели, Исты, Ошақты, Джалаиръ и Шапрашты» [11, 208-б.].

Бұндағы «Чульсиргели» – «*Шөл Сіргелі*» болса керек. «*Күнгей Сіргелі*» деген де келтіріледі осы еңбекте.

Тағы бір мәселе Гродековтың Бестамғалы бірлестігіне *Сіргелі*, *Исты*, *Ошақты*, *Жалайыр*, *Шапырашты* тайпаларын қосып, біріктіріп айтуы.

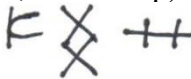

Жалайырды Гродеков бүкіл Ұлы жүздің бас тайпасы (*ноқта ағасы*) ретінде айтады: «Жалайыр руы Ұлы жүздің аға баласы саналады. Бас қосуда табақ тартылар кезде: «ноқта ағасы Жалайыр бар ма?» деп сұрайды. Той-томалақтарда өленді бірінші Жалайырлар бастайды, егер жоқ болса Ошақтылар айтады». Гродеков сондай-ақ, «Жалайыр мен Ошақтының бір анадан туғанын, Жалайыр мен Ошақтының анасы – *Жұпар бәйбіше* бүкіл Ұлы жүз руларының анасы» екендігін айтады [11, 7–8-бб.].

Востров пен Мұқанов: «Туысқандық белгісі һәм таңбасы ортақ болғандықтан (үшбұрышты «Тұмар» таңбаны айтып отыр) Ошақты, Ысты, Шапырашты тайпаларының шығу тегі бір дейді [12, 52-б.].

Гродековтан кейін Сіргелі туралы айтқан Н. Аристов. Ол былай дейді: «Ұлы жүздің басқа тайпаларынан Шапырашты (7 мың үй) және Ысты (6 мың үй) верный уезінде, ал Сіргелі (7 мың үй) мен Ошақты (2 мың үй) Сырдарияға жақын жерлерде тұрады. Бұл төрт тайпаның шығу тегіне қатысты айтсақ олар Дулаттан гөрі Қаңлыға жақынырақ» [13, 76-б.]. Аристов пен Гродековтың Сіргелі туралы айтқандары ұқсас, айырмашылық тек Гродековтың *Сіргелі, Ысты, Ошақты, Жалайыр, Шапырашты* тайпаларын Бестамғалы конфедерациясына, ал, Аристовтың бұл тайпаларды (*Жалайырды қоспай*) Қаңлы конфедерациясына жатқызуында болып тұр.

Тарихшы Ж. Артықбаев сіргелі этногенезі жайлы бір мәліметті Г.Н. Потаниннен келтіреді: «Г.Н. Потанин қазақ шежіресінің білгірлерінен мынадай деректер келтіреді: «Үйсіннің екі баласы болған – Абақ, Тарақ. Тарақтан жалайырлар шыққан, Абақтан, бәйбішеден – Дулат, Албан, Суан (кейбір деректерде Сары Үйсінді қосады), тоқалдан – Шапырашты, Ошақты, Ысты, Сіргелі тарайды, ал Қаңлы мен Шанышқылы кірме болған» [14, 33–39-бб.].

Енді Сіргелі таңбасы туралы бір-екі сөз. Таңба деген – Герб деген сөз (Герб – немістің *Erbe* (мұра) сөзінен шыққан поляктың *herb* сөзі – эмблема, белгі дегенді білдіреді). Ол – ел, жер, ру-тайпа, әулет (фамилия), қала һәм бір партияның да белгісі, символы болуы мүмкін. Н.А. Аристов Орхон алфавитінің қазақ руларының таңбаларына ұқсайтынын айтқан. Сіргелі тайпасының ғалымдар айтқан әртүрлі таңбалары бар (2-сурет, 1,2,3,4 бөліктер):

Сіргелінің негізгі таңбалары (2-сурет) – *сірге* (мұрындық): *қурайтаңба:*
 шармық (айқыш) (крес): үштаңбалы (*Востров, Муқанов, стр.54*).

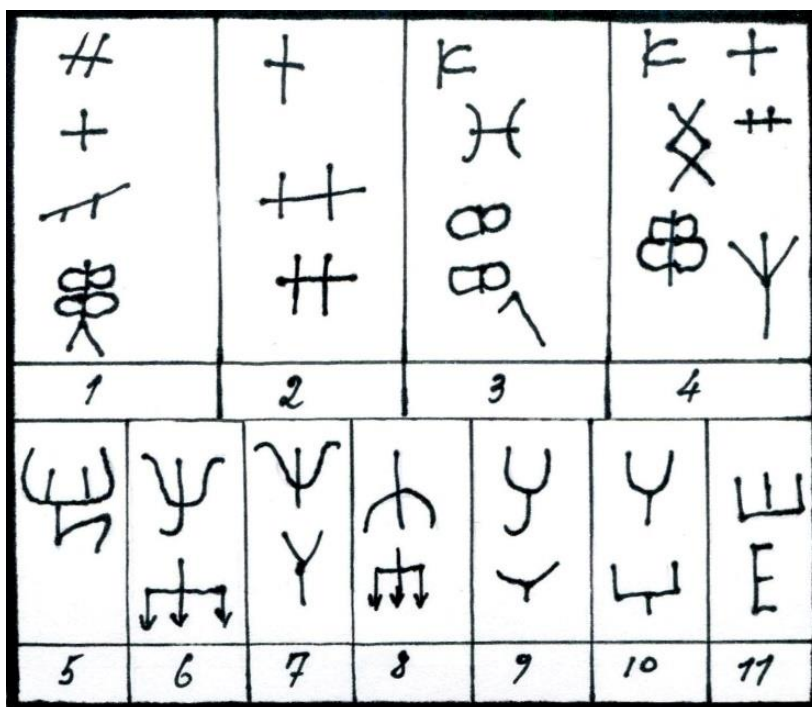
Востров пен Мұқанов Сіргелінің *қурай* таңбасы туралы «аналогии ей нет» дейді. Ал, *сірге* таңбасы туралы айтқаны онша құлаққа кірмейді. Оның келтірген суреттерінің бәрі *сірге*ге құсамайды. Ал, *шармық* таңбасын Керей мен Телеу руларының ғана таңбаларына ұқсатқаны толыққанды емес. Өйткені, шармық қазақтың: Сіргелі, Шекті, Төртқара, Адай, Үйсін, Сәмбет, Қоралас, Сунақ, Ноғай, Кете, Ботбай, Сарыүйсін, т.б. руларында да бар.

Қазақ руларындағы *шармық* таңбасының шығу тегі христиандықтың *несториян* қанатымен байланысты. Ол дінді түріктердің кейбір тайпалары қабылдаған. Керейттер несториян дінін 1007-1009 жылдары қабылдаған [16, 159-б.].

Сіргелі тайпасының таңбаларының әртүрлі болуы – осы бірлестіктегі руларға тән таңбалардың жиынтығы болуы мүмкін. Бірақ, әзірге нақты дерегі жоқ болып тұр. Оған Үштаңбалы, Төрттаңбалы, Бестаңбалы, Тутаңбалы сияқты ру атауларының болуы дәлел. Тағы бір дәлел Сіргелі руларының өз ұрандарының болуы. Ұраны бардың таңбасы да болады. Мысалы: Елібай – елібай, Жаңабай – жаңабай, Айтбозым – байтемір, Батырлар – есболат, Төрттаңбалы – ақшабдар ұрандарына ие [17, 92-б.].

Сіргелінің Үштаңбалы руы – Үштаңбалы («Үш тісті» шанышқы) таңбасын алған. Үштаңбалыға Сіргелі қарияларының айтуынша: Қайшылы, Көңірдек, Тутаңбалы рулары жатады. Сондай-ақ, Сіргелінің Қайшылы руы Жалайыр, Айтбозым руы Албан, Бозым руы Табын, Үштаңбалы руы Ноғай һәм Қарақалпақ, т.б. ішінде де жүр. Бұл бүкіл қазақ руларының тарихи һәм генетикалық жағынан аралас-құралас екендігін білдіреді.

Сіргелінің «Үш тісті» (яки үштаңбалы) таңбасы (4), Ашидә (5), Төре (6), Бағаналы (7) Табын (8) (руларының («Үш тісті») таңбаларына қатты ұқсайды. Одан кейін Шымыр (9), Шапырашты (10), Тарақты (11), т.б. руларының («Екі тісті») таңбаларына да келеді (2-суретті қараңыз). Бұл олардың ежелгі туыстық, яки саяси байланысын көрсетеді.

2-сурет [15] – Сіргелі тайпасының (1, 2, 3, 4) және Ашидэ (5), Төре (6), Бағаналы (7) Табын (8), Шымыр (9), Шапрашты (10), Тарақты (11) тайпаларының таңбалары

Жалпы, «Үш тісті», яки «Екі тісті шанышқы» («*трезубец*», «*двузубец*») таңбасының тарихы тереңде жатыр [18] (3-сурет).

3-сурет – Суреттер (берілу ретімен белгіленген): Хет құдайы Тешуба (1) «Үш тісті» шанышқы таңбасы бар Босфор патшалығының монетасы (2) (ғалымдар бұл белгі оларға Сарматтардың әсерімен кірген дейді) [18]

Оны әлемді жайлаған десе болады. Ол сонау Шумер-Аккад мәдениетінен бастап, кейінгі Ашидэ тайпаларына, одан Алтын Орда һәм бүгінгі қазақ руларына дейін жеткен. «Үш тісті» таңба Еуропа һәм Азияда кең тараған, ең ескі билік эмблемаларының бірі. Андрей Леонов: «Үш тісті» таңба Қазақстандағы Шыңғыс әулетінен сіргелі, жалайыр, бағаналы, тарақты, тама және табын руларына да өткен» дейді. Академик Лихачев Рюриковтар таңбасы Алтын Орда таңбаларына ұқсайды, солардан алынған болуы керек деген [18].

Жалпы алғанда, Сақ, Үйсін, Қаңлы, Һұн, Сянби, Теле, Жужан, Сеэнтю, Түрік, Ұйғыр, Қыпшақ, т.б. бірлестіктер – бүгінгі түріктердің һәм қазақ руларының ата-бабалары. Олардың ата қонысы – Ордос, Өтікен, Алтай жерлерінен жылжып, Іле, Ыстықкөл, Қаратау, Сырдария, Каспий, Анадолы төңірегіне ауысып, ол жерлерді ен жайлаған, дәл бүгінде тарих сахнасынан түспей отырған ұланғайыр ел-жұрт.

Қазір біз мифологиялық санадан тарихи санаға көшіп жатқан елміз. Рас, қазір ел болу үшін рушылдық ойлау жүйесі тарлық етеді. Бірақ, ру, тайпа – біздің тарихи жадымыздың бір парасы. Сондықтан, ол туралы зерттеу жұмыстарын жүргізу өз маңызын жойған жоқ деп санаймыз.

Қорытынды

Түрік тектес халықтардың ішіндегі ірі бір бұтақ болып саналатын қазақ ұлтына жататын сіргелі тайпасының этногенезі туралы туралы жан-жақты, жүйелі саралау жұмысын жасауға тырыстық.

Оған материал ретінде Орхон ескерткіштерінің мәтіні, сіргелі тайпасына қатысты ауызша шежірелердің әртүрлі нұсқалары, баспа бетін көрген Г.Н. Потанин, Н.И. Гродеков, Н.А. Аристов, М. Тынышбаев еңбектері, қазақтың 84 ру-тайпаларының таңбалары және оларға салыстырмалы тарихи, этимологиялық әдісті қолдана отырып талдау жасалынды.

Ол жұмыстың негізінде сіргелі тайпасының этногенезіне қатысты пиктографиялық, фольклорлық, нуизматикалық шолулар орындалды.

Қорыта айтқанда, сіргелі ежелгі түрік тайпаларының бірі, оның орхон ескерткіштеріндегі сир тайпасына қатысы бар, біздің гипотезамыз бойынша сеяньто – сіргелі тайпасының түп-тамыры. Яғни, сеяньто (сир) бұл – протосіргелі, сондай-ақ, сіргелі Хазар елін құраған тайпалардың бірі, қазіргі Қазақстанда жасайтын сіргелі тайпасы шежіре бойынша ғұндар ұстанған ойсылқара тотемінің мұрагері болып саналады.

Сіргелі – көне түрік елінің рухани, тарихи кодын бойына жинақтаған тайпаның бірі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Жолдасбеков М. Орхон ескерткіштері (VII–VIII ғ.ғ.). Кіт.: Асыл арналар. – Алматы: Жазушы, 1990. – 348 б.
2. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата: Рауан, 1992. – 374 с.
3. Гумилев Л. Древние тюрки. – М.: «Товарищество «Калашников-Комаров и К°». 1993. – 512 с.
4. Ушницкий В. Этногенез Кыргызских племен в аспекте изучения проблемы происхождения тюрко-монгольских этносов. Ч.6. Проблема происхождения кыпчаков. [Электронды ресурс]. URL: https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:8025 (қаралған күні 29.10.2023)
5. Марғұлан Ә. Ойсылқара. Кіт.: Шығармалары. Бірінші том. Ежелгі жыр-аңыздар. – Алматы: «Алатау» баспа-полиграфиялық корпорациясы, 2007. – 338 б.
6. Қоңыратбаев Ә. Өгіз тотемі. Кіт.: Қазақ эпосы және түркология. – Алматы: Ғылым, 1987. – 365 б.
7. Құрбанғали Х. Тауарих Хамса. – Алматы: Издатмаркет, 2006 – 296 б.
8. Караев С.К. Топономия Узбекистана топономическим словарем. – Ташкент: Turon zamin ziyo, 2015. – 521 с.

9. Зуев Ю.А. Тамги лошадей из вассальных княжеств // Академия Наук Казахской ССР Труды Института Истории, Археологии и Этнографии. Том 8. – Алма-Ата: Издательство Академии Наук Казахской ССР, 1960. – 317 с.
10. «Хадикат ал-’арифин» // Рукопись Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан, инвентарный № 11838, лист, 140 а-б // А.К. Муминов при участии А.Ш. Нурмановой и С. Саттарова. Родословное древо Мухтара Ауэзова. – Алматы: Жибек Жолы, 2011. – 304 с.
11. Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сырь-Даринской области. Томъ первый. – Ташкент: Типо-Литография С.И. Лахтина, 1889. – 432 с.
12. Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX – начало XX в.). – Алма-Ата: Наука, 1968. – 304 с.
13. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – СПб.: Типография С.Н. Худекова, 1997. – 176 с.
14. Артыкбаев Ж. О казахском племени сіргелі: проблемы происхождения // Северо-Восточный гуманитарный вестник. – 2020. – №2 (31). – С. 33–39.
15. Қазақстан тарихы этникалық зерттеулерде. Т3. Жалайыр. – Алматы: Алаш тарихи-зерттеу орталығы, 2008. – 400 б.
16. Қазақтың көне тарихы. – Алматы: Жалын, 1993. – 398 б.
17. Шмидт Э. Материалы по родовому составу казахского населения юго-западной части Чимкентского уезда. – Ташкент, 1927. – 130 с.
18. Леонов А. Трезубец: от Посейдона до Чингисхана. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.history.megamatrix.ru/simbol/trid/trident.htm> (дата обращения 27.11.2023)

REFERENCES

1. Joldasbekov M. Orhon eskertkishteri (VII–VIII gg.) [Orkhon monuments (VII–VIII centuries)]. Kit.: Asyl arnalar. – Almaty: Jazushy, 1990. – 348 b. [in Kazakh]
2. Kliashturnyi S.G., Sultanov T.I. Kazahstan letopis treh tysiacheletiy [Kazakhstan chronicle of three millennia]. – Alma-Ata: Rauan, 1992. – 374 s. [in Russian]
3. Gumilev L. Drevnie tiurki [Ancient Turks]. – M.: «Tovarishstvo «Kalashnikov-Komarov i K°». 1993. – 512 s. [in Russian]
4. Ushnickiy V. Etnogenez Kyrgyzskih plemen v aspekte izuchenia problemy proishojdenia tiurko-mongolskih etnosov. Ch.6. Problema proishojdenia kypchakov [Ethnogenesis of the Kyrgyz tribes in the aspect of studying the problem of the origin of the Turkic-Mongolian ethnic groups. Part 6. The problem of the origin of kipchaks]. [Electronic resource]. URL: https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:8025 (date of access 29.10.2023) [in Russian]
5. Margulan A. Oisylqara [Oysylkara]. Kit.: Shygarmalary. Birinshi tom. Ejelgi jyr-anyzdar. – Almaty: «Alatau» baspa-poligrafialyq korporaciyasy, 2007. – 338 b. [in Kazakh]
6. Qonyratbaev A. Ogiz totemi [Bull Totem]. Kit.: Qazaq eposy jane turkologia. – Almaty: Gylym, 1987. – 365 b. [in Kazakh]
7. Qurbangali H. Tauarih Hamsa [Taurich Khamsa]. – Almaty: Izdatmarket, 2006 – 296 b. [in Kazakh]
8. Karaev S.K. Toponomia Uzbekistana toponomicheskim slovarem [Toponymy of Uzbekistan by toponomic dictionary]. – Tashkent: Turon zamin ziyo, 2015. – 521 s. [in Russian]
9. Zuev Iu.A. Tamgi loshadei iz vassalnyh kniajestv [Tamgas of horses from vassal principalities] // Akademia Nauk Kazahskoi SSR Trudy Instituta Istorii, Arheologii i Etnografii. Tom 8. – Alma-Ata: Izdatelstvo Akademii Nauk Kazahskoi SSR, 1960. – 317 s. [in Russian]
10. «Hadikat al-’arifin» [“Hadikat al-’arifin”] // Rukopis Instituta vostokovednia Akademii nauk Respubliki Uzbekistan, inventarnyi №11838, list, 140 a-b // A.K. Muminov pri uchastii A.Sh. Nurmanovoi i S. Sattarova. Rodoslovnnoe drevo Muhtara Auezova. – Almaty: Jibek Joly, 2011. – 304 s. [in Russian]
11. Grodekov N.I. Kirgizy i karakirgizy Syr-Darinskoi oblasti [Kyrgyz and Kara-Kirghiz of the Syr-Dara region]. Tom pervyi. – Tashkent: Tipo-Litografia S.I. Lahtina, 1889. – 432 s. [in Russian]
12. Vostrov V.V., Mukanov M.S. Rodoplemennoi sostav i rasselenie kazahov (konec XIX – nachalo XX v.) [Tribal composition and settlement of Kazakhs (Late 19th – beginning of 20th century)]. – Alma-Ata: Nauka, 1968. – 304 s. [in Russian]

13. Aristov N.A. Zametki ob etnicheskom sostave tiurkskih plemen i narodnostei i svedenia ob ih chislennosti [Notes on the ethnic composition of Turkic tribes and nationalities and information on their numbers]. – SPb.: Tipografia S.N. Hudekova, 1997. – 176 s. [in Russian]
14. Artyqbaev J. O kazahskom plemeni sirgeli: problemy proishojdenia [About the Kazakh tribe of Sirgeli: problems of origin] // Severo-Vostochnyy gumanitarnyy vestnik. – 2020. – №2 (31). – S. 33–39. [in Russian]
15. Qazaqstan tarihy etnikalyq zertteulerde. T3. Jalaiyr [History of Kazakhstan in ethnic studies. T3. Zhalaïr]. – Almaty: Alash tarihi-zertteu ortalygy, 2008. – 400 b. [in Kazakh]
16. Qazaqtyn kone tarihy [Ancient Kazakh history]. – Almaty: Jalyn, 1993. – 398 b. [in Kazakh]
17. Shmidt E. Materialy po rodovomu sostavu kazahskogo naselenia iugo-zapadnoi chasti Chimkentskogo uezda [Materials on the tribal composition of the Kazakh population in the southwestern part of Chimkent district]. – Tashkent, 1927. – 130 s. [in Russian]
18. Leonov A. Trezubec: ot Poseidona do Chingishana [Trident: from Poseidon to Genghis Khan]. [Electronic resource]. URL: <http://www.history.megamatrix.ru/simbol/trid/trident.htm> (date of access 27.11.2023) [in Russian]

UDC 81:001.12/18; IRSTI 16.01.11

<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.103>Zh.A. AGABEKOVA¹ , A.S. SALIMZHANOVA² ¹*Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor**Nazarbayev University (Kazakhstan, Astana), e-mail: zhazira.agabekova@gmail.com*²*PhD, Kazakh National Women's Teacher Training University**(Kazakhstan, Astana), e-mail: aizhan.salimzhan@gmail.com*

SCIENTIFIC FOUNDATIONS OF GENDER LINGUISTICS IN KAZAKHSTAN

Abstract. Theoretical framework and research are essential in addressing the challenges of integrating linguistics, psychology, sociology, feminist theory, and gender linguistics and providing tools to analyze the relationship between language and gender. Scientific foundations allow gender linguistics to deepen understanding of gendered language and contribute to creating more inclusive societies through education and policy-making.

This study explores gender linguistics in Kazakhstan by focusing on the intersection of language, gender, and educational practices. The key objective of this study is to provide an overview of gender and language education in Kazakhstan's universities, highlighting the content and structure of the gender linguistics courses. This article aims to contribute to the broader discourse on integrating gender perspectives into linguistic education. This work also contributes to the discussion on gender studies in Kazakhstan and provides a theoretical framework for future research and educational development. The authors used qualitative research methods, particularly content analysis, to examine the current state, challenges, and opportunities of gender and linguistics courses in Kazakhstani universities. Data were gathered through official institutional requests, the digital database "Unified Higher Education Platform," and course catalogs on the universities' official websites. The authors focused on academic courses/programs on "gender and linguistics" and "gender and language" to identify courses that addressed gender linguistic frameworks.

The search encompassed over 5,000 active educational programs at the universities of Kazakhstan listed on the Unified Higher Education Platform. Results indicate that seven universities in Kazakhstan offer gender linguistics courses and a diverse range of undergraduate and graduate-level courses. Outcomes also demonstrate that compared to international practices, Kazakhstani programs often emphasize theoretical aspects without addressing the intersectional dimensions of gender linguistics.

Keywords: Gender and linguistics, Kazakhstan, higher education, gender and language, gender studies.

---

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Agabekova Zh.A., Salimzhanova A.S. Scientific Foundations of Gender Linguistics in Kazakhstan // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №4 (134). – Б. 33–47. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.103>

* **Cite us correctly:**

Agabekova Zh.A., Salimzhanova A.S. Scientific Foundations of Gender Linguistics in Kazakhstan // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2024. – №4 (134). – Б. 33–47. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.103>

Date of receipt of the article 05.10.2024 / Date of acceptance 30.12.2024

Ж.А. Агабекова¹, А.С. Салимжанова²

¹филология ғылымдарының кандидаты, ассистент-профессор
Назарбаев университеті (Қазақстан, Астана қ.), e-mail: zhazira.agabekova@gmail.com

²PhD, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: aizhan.salimzhan@gmail.com

Қазақстандағы гендерлік лингвистиканың ғылыми негіздері

Аңдатпа. Теориялық негіздемелер мен зерттеулер лингвистика, психология, әлеуметтану, феминистік теория және гендерлік лингвистика салаларындағы білімді интеграциялау мәселелерін шешуде және тіл мен гендер арасындағы байланысты талдауға арналған құралдарды ұсынуда маңызды. Ғылыми негіздер гендерлік лингвистикаға гендерлік тілді түсінуді тереңдетуге мүмкіндік береді және білім беру мен саясатты әзірлеу арқылы инклюзивті қоғамдарды құруға ықпал етеді.

Бұл зерттеу Қазақстандағы гендерлік лингвистиканы талдайды, тілдік, гендерлік және білім беру тәжірибелері арасындағы байланысты саралауға ерекше назар аударады. Зерттеудің негізгі мақсаты - гендерлік лингвистика курстарының мазмұны мен құрылымын көрсете отырып, Қазақстанның жоғары оқу орындарындағы гендерлік және тілдік білімге шолу жасау. Бұл мақала гендерлік перспективаларды лингвистикалық білімге интеграциялау туралы кеңірек дискурсқа үлес қосуға бағытталған. Бұл жұмыс сонымен қатар Қазақстандағы гендерлік зерттеулерді талқылауға ықпал етеді және болашақ зерттеулер мен білім беруді дамытудың теориялық негізін ұсынады. Авторлар зерттеудің сапалы әдістерін, атап айтқанда контент-анализді қолданды, және қазақстандық университеттердегі гендерлік проблемалар мен лингвистика курстарының қазіргі жағдайын, қиындықтары мен мүмкіндіктерін анықтады. Деректер ресми институционалдық өтініш арқылы, «Жоғары білім берудің бірыңғай платформасы» электронды мәліметтер базасын талдау және университеттердің ресми веб-парақшаларында қолжетімді курстар каталогтары арқылы жиналды. Авторлар гендерлік лингвистикалық шеңберді қарастыратын курстарды анықтау үшін «гендерлік және лингвистика» және «гендерлік және тіл» пәндері бойынша академиялық курстарға/бағдарламаларға назар аударды.

Зерттеу нәтижесі Жоғары Білім Берудің Бірыңғай Платформасында көрсетілген Қазақстан университеттеріндегі 5000-нан астам білім беру бағдарламаларын қамтыды. Қазақстанның жеті университеті гендерлік лингвистика курстары оқытылады, және бакалавриат, магистратура мен докторантураның әртүрлі курстары ұсынады. Нәтижелер сонымен қатар халықаралық тәжірибелермен салыстырғанда қазақстандық бағдарламалар гендерлік лингвистиканың интерсекционалдық аспектілеріне жеткілікті көңіл бөлмей, теориялық аспектілерге көбірек назар аударатынын көрсетеді.

Кілт сөздер: гендерлік лингвистика, Қазақстан, жоғары білім, тіл және гендер, гендерлік зерттеулер.

Ж.А. Агабекова¹, А.С. Салимжанова²

¹кандидат филологических наук, ассистент-профессор
Назарбаев университет (Казахстан, г. Астана), e-mail: zhazira.agabekova@gmail.com

²PhD, Казахский национальный женский педагогический университет
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: aizhan.salimzhan@gmail.com

Научные основы гендерной лингвистики в Казахстане

Аннотация. Теоретическая основа и исследования важны для решения задач интеграции лингвистики, психологии, социологии, феминистской теории и гендерной лингвистики, а также для предоставления инструментов для анализа взаимосвязи между языком и гендером. Научные основы позволяют гендерной лингвистике углубить понимание гендерного языка и способствуют созданию более инклюзивных обществ посредством образования и разработки политики.

Данное исследование анализирует гендерную лингвистику в Казахстане, уделяя особое внимание изучению взаимосвязи языковой, гендерной и образовательной практик. Основная цель исследования – это дать обзор гендерного и языкового образования в казахстанских университетах, осветив содержание и структуру курсов по гендерной лингвистике. Цель данной статьи – это способствовать более широкому обсуждению вопросов интеграции гендерных аспектов в лингвистическое образование. Данная работа также вносит свой вклад в обсуждение гендерных исследований в Казахстане и обеспечивает теоретическую основу для будущих исследований и развития образования. Авторы использовали качественные методы исследования, в частности контент-анализ, и изучили текущее состояние, проблемы и возможности курсов по гендерной проблематике и лингвистике в казахстанских университетах. Данные были собраны с помощью официальных запросов в учебные учреждения, электронной базы данных «Единая платформа высшего образования» и каталогов курсов на официальных сайтах университетов. Авторы сосредоточились на академических курсах/программах по «гендеру и лингвистике» и «гендеру и языку», чтобы определить курсы, которые затрагивают гендерные лингвистические основы.

Поиск охватил более 5000 действующих образовательных программ в университетах Казахстана, представленных в Единой платформе высшего образования. Результаты показывают, что семь университетов Казахстана предлагают курсы по гендерной лингвистике и широкий спектр курсов для бакалавриата, магистратуры и докторантуры. Результаты также демонстрируют, что по сравнению с международной практикой, казахстанские программы часто делают упор на теоретические аспекты, не затрагивая интерсекциональные аспекты гендерной лингвистики.

Ключевые слова: гендер и лингвистика, Казахстан, высшее образование, гендер и язык, гендерные исследования.

Introduction

Research on gender and language within sociolinguistics and gender examines how language shapes gender roles, identities, and stereotypes [1]. Language is crucial in social interactions as a fundamental communication medium. It is connected to societal structures and reflects broader patterns, such as prevailing gender norms and hierarchies. In the book “Language and Gender,” the authors emphasize that educational institutions play a significant role in shaping gendered norms perpetuated through language [2]. Incorporating gender linguistic education into curricula can empower students to recognize gender biases in language.

Theoretical framework and research are essential in addressing the challenges of integrating linguistics, psychology, sociology, feminist theory, and gender linguistics and providing tools to analyze the relationship between language and gender. Scientific foundations allow gender linguistics to deepen understanding of gendered language and contribute to creating more inclusive societies through education and policy-making.

This study aims to explore the scientific foundations of gender linguistics in Kazakhstan and examine its challenges and opportunities. The authors provide an overview of gender and language education in Kazakhstan’s universities, highlighting the content and structure of the gender linguistics courses. Analysis of this study helps to explore how these courses contribute to shaping

students' understanding of gender and language and promoting critical thinking. This research also aims to contribute to the broader discourse on integrating gender perspectives into linguistic education.

Foundational studies by Robin Lakoff and Judith Butler have created frameworks for examining how language constructs gender in different contexts [3]. In the global context, the research incorporates intersectional frameworks on how language interacts with social identities such as race, ethnicity, sexuality, and gender [4; 5; 6; 7].

Universities worldwide have increasingly incorporated gender linguistics courses into their curricula, reflecting the growing recognition of the interrelation between language and gender. These courses are offered across diverse disciplines, including sociolinguistics, gender studies, and education, to explore how language constructs gender norms, roles, and identities. Institutions such as Northwestern University, Stanford University, Duke University, and others provide specialized programs or courses on gendered communication, linguistic stereotypes, and the intersection of language, power, and society [8; 9; 10].

The course “Language & Gender” at Northwestern University examines the intricate relationship between language and gender, emphasizing how linguistic practices shape societal gender norms [8]. It delves into various topics, including identity categories and labels, the reclamation of epithets (e.g., “bitch” and “slut”), distinctions among gender, sex, and sexuality, debates surrounding political correctness, manifestations of sexist and misogynist language, and the role of linguistic prescriptivism.

Stanford University's course “Language, Gender, & Sexuality” examines the role of language in constructing gender identities, maintaining societal gender structures, and facilitating social change [9]. It includes field projects that allow students to test hypotheses regarding the interaction between language and gender. Notably, the course does not require prior knowledge of linguistics.

Duke University's course “Gender and Language” examines the relationship between language and gender [10]. The course integrates theoretical perspectives from psychology, feminist critical theory, philosophy of language, and linguistic theory. Students critically analyze language and gender through cultural context and social structures.

Overall, gender and language provide a platform for students to investigate connections between linguistics and gender and give them analytical tools applicable to various academic and professional disciplines.

Research methods and materials

The origins of linguistics are linked to Robin Lakoff's study “Language and Women's Place” [3]. His work explores how language mirrors societal stereotypes and norms tied to gender [3]. Lakoff highlighted the characteristics of the term “women's language,” differentiating it from “men's language”. It includes a vocabulary associated with traditionally “feminine” activities, affective adjectives, tag questions, hedging expressions, intensifiers, emphasis on super-politeness, euphemisms, and hyper-correct grammatical structures [3].

Early studies primarily focused on determining linguistic differences between men's and women's speech patterns, such as phonology, lexical choices, and syntax [4; 5; 6]. Contemporary research considers the collaboration of broader social, cultural, and situational contexts [1; 2].

The article “Theorizing identity in language and sexuality research” explores the connection between language and sexual identity by understanding how linguistic practices form sexual identities within social contexts [4]. Bucholtz and Hall underscore that language is not a passive reflection of pre-existing identities, but it participates in constructing sexual identities. They also discuss how sexual identity intersects with other social categories like gender and race, influencing linguistic expression [4]. Bucholtz and Hall's study contributes to the field by integrating

sociolinguistics and gender studies and offering a framework for analyzing language and sexual identity.

Deborah Cameron's book "Feminism and Linguistic Theory" examines the interconnection between language and gender by integrating ideas from linguistics, anthropology, psychoanalysis, and philosophy [5]. It also analyzes how language reflects gender inequalities.

Eckert and McConnell-Ginet's article "Think practically and look locally: language and gender as community-based practice" emphasizes the sociocultural nature of gender, language, and linguistics and highlights the importance of examining language and gender within local contexts [6].

Deborah Tannen's study "You just don't understand: women and men in conversation" examines how ethnicity, race, religion, age, and other factors interact with gender in communication [7]. She analyzed conversation style, status roles, listening approaches, etc. Tannen identified specific conversational strategies of men and women. For instance, women prioritize connection and rapport-building, while men may emphasize status and independence. Cultural and individual differences further shape these styles. They also explore how societal expectations regarding gender roles influence conversational dynamics. For instance, in hierarchical or professional contexts, men may assert dominance through direct language, while women may navigate such settings with collaborative or mitigating speech patterns [7].

Kirilina highlights that gender research, being interdisciplinary, can be categorized into two key areas: (1) examining gender as a non-linguistic subject and (2) studying gender as a linguistic phenomenon, analyzed at both the meta-gender and gender-specific levels [11]. Language is crucial in defining "gender," reflecting societal norms shaped by moral and cultural values [12]. This examines men's and women's typical strategies, linguistic preferences, syntactic choices, and communicative behaviors.

Gender studies in linguistics typically address two primary issues: 1). How language reflects gender [13]. This involves describing how language marks gender differences (e.g., naming systems, vocabulary, syntax, and grammatical gender) and the values attributed to men and women in various semantic domains. 2). Gender-specific communication.

Khasanuly identifies several critical areas of gender-related linguistic research. 1) The social construction of gender through language [14]. 2) Intersections of language and gender differences. 3) Universal and national-ethnic gendered speech differences. 4) Social and linguistic differentiation of gender. 5) Verbal and non-verbal elements in gendered communication.

While gender studies have significantly expanded in the past two decades, comparative analyses across languages are underexplored. Such studies can identify similarities and differences in gendered speech patterns across ethnicities and highlight cultural variations. For example, Russian and English gendered terminologies differ due to linguistic structures. With its inflectional nature, Russian is less gender-marked than English but offers more resources for creating female-specific professional terms [14].

In English, certain suffixes (e.g., -ess, -ette) and prefixes (e.g., woman-, female-) serve this purpose, but challenges remain in addressing sexism within both languages [15]. Martynyuk suggests that language, as a whole, tends to be less adaptable than the rapid pace of social change. Furthermore, the structure of linguistic systems often needs more flexibility to implement innovations or undergo significant alterations easily. At the same time, social relation stereotypes are typically resistant to change and remain firmly entrenched [15].

Cultural, historical, and religious contexts deeply influence the interdependence between gender and language. Gender stereotypes often dictate expected behaviors for men and women, shaping linguistic expressions and communicative practices [16]. These stereotypes can create cultural barriers in interethnic communication, emphasizing the need for inclusive approaches to language education and intercultural understanding. Cross-linguistic studies of gender-marked units

contribute to the knowledge of national mentalities and cultural nuances, offering valuable insights for education and psychological research [16].

Toktarova examines the typical behavioral patterns of men and women and the unique national and cultural characteristics of verbal and non-verbal communication among Kazakh and Russian speakers [17]. She highlights that Kazakh etiquette exhibits distinct features not only in interactions between individuals of different genders but also in various social factors, including gender and age, social status, degree of kinship, level of education, social environment, place of residence, marital status, and nationality [17].

The study “Language and gender: a reader,” edited by Jennifer Coates and Pia Pichler, offers significant insights into sociolinguistics by exploring how language interacts with social structures, particularly concerning gender. As a field, sociolinguistics examines how language is shaped by and reflects societal norms, roles, and identities [1]. This book situates gender as a central variable in sociolinguistic research, presenting theoretical discussions, empirical studies, and methodological approaches. The book substantially contributes to sociolinguistics by examining how language reflects and constructs social identities.

In “Language and Gender,” Eckert and McConnell-Ginet emphasize educational institutions’ significant role in reshaping gendered norms through language [2]. They argue that educational institutions are not just venues for academic learning but also critical sites where societal norms, including gender-related ones, are reproduced and can be transformed. Overall, the authors comprehensively analyze how language is central in forming, reinforcing, and changing gender identities and relations [2].

The authors used qualitative research methods, particularly content analysis, to examine the current state, challenges, and opportunities of gender and linguistics courses in Kazakhstani universities. Data were gathered through official institutional requests, the digital database “Unified Higher Education Platform,” and course catalogs on the universities’ official websites. The authors evaluated the content, structure, and diversity of gender studies courses offered by universities in Kazakhstan. The analysis identified prevailing themes, trends, and gaps in the curriculum. The methodology used in this study provides a framework for understanding gender linguistics education, enabling insights and recommendations to improve inclusivity, standardization, and equity in Kazakhstan’s higher education institutions.

The researchers adopted an approach to map the gender studies courses available during the 2023–2024 academic year in Kazakhstan. Official request letters were sent to universities’ academic administration or relevant departments, such as the Department of Science or Academic Affairs. These letters introduced the study’s goals and requested detailed information about the gender studies courses, specifically their titles, descriptions, academic levels, ECTS credits, and coordinator contact details. The requests, emailed in November 2023, relied on official university contact information available online. To maximize responses, follow-up communications were conducted three weeks later through emails and phone calls, emphasizing the importance of the research. Responses were systematically compiled into a database, ensuring accuracy and completeness. This extensive outreach aimed to include all significant institutions in Kazakhstan to capture a broad and detailed picture of gender studies offerings, particularly those focusing on linguistic dimensions.

Furthermore, the Unified Higher Education Platform in Kazakhstan [18] was a critical resource for data collection. This centralized database of accredited higher education programs provided detailed information about course offerings, enabling a thorough review of active educational programs. Keywords such as “gender and language/linguistics” were used to analyze gender studies courses. Filters were applied to focus on active programs for the 2023–2024 academic year, excluding outdated or inactive offerings. In this study, the authors focused on

academic courses/programs on “gender and linguistics” and “gender and language” to identify courses that addressed gender linguistic frameworks.

The data retrieved from the platform were cross-verified with official university websites, academic catalogs, and the formal responses received from institutions. This cross-verification ensured data reliability and confirmed the availability of identified courses. Once verified, the information was organized into a structured format, categorizing courses by academic level (Bachelor’s, Master’s, or PhD) and ECTS credits, and detailed course descriptions were analyzed. This structured database facilitated an in-depth exploration of the scope and diversity of gender studies programs, with a particular focus on linguistic components, across universities in Kazakhstan.

Overall, the authors have analyzed the detailed information on course offerings, program descriptions, and academic institutions. The search encompassed over 5,000 active educational programs at the universities of Kazakhstan listed on the Unified Higher Education Platform. The analyses showed that seven out of twenty-nine higher educational institutions in Kazakhstan taught gender linguistics courses.

While the study provides valuable insights into gender linguistics education in Kazakhstan, it has some limitations. Much of the research draws on secondary data from course catalogs, official websites, and institutional documents. While these sources are valuable, they may only sometimes provide a comprehensive or up-to-date picture of actual course implementation, classroom practices, or student engagement. Direct classroom observations or interviews with students and faculty would enhance the depth of analysis. The research does not incorporate primary data from students and faculty members directly involved in gender linguistics courses. Their perceptions and feedback would provide valuable insights into these programs’ effectiveness, challenges, and opportunities.

The abovementioned limitations refer to opportunities for future research to build based on this study’s findings. By concentrating on existing gaps, such as incorporating primary data and evaluating educational outcomes, subsequent studies can provide more comprehensive insight into gender linguistics education in Kazakhstan and its role in promoting gender equity.

Results and Discussion

Table 1 in the appendix reviews Kazakhstani universities that offered gender linguistics courses in the 2023-2024 academic year. The table includes information on course offerings, educational levels, and course descriptions. Analysis shows that seven universities in Kazakhstan offer gender linguistics courses. The courses are taught at Bachelor’s, Master’s, and Ph.D. levels.

- Ph.D. level courses. The existing courses create opportunities for advanced research and help students conduct in-depth studies on language and gender. Universities like Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University and K. Zhubanov Aktobe Regional University offer Ph.D. courses that study theoretical foundations, historical development, and cognitive aspects of gender linguistics.

- Master’s level courses. Master’s programs focus on developing critical thinking and analytical skills and help students interact with gender issues from academic and professional perspectives. Most of the courses on gender linguistics in Kazakhstan are taught in Master’s programs – at universities like al-Farabi Kazakh National University and Kazakh National Women’s Teacher Training University courses are concentrated on gender stereotypes and the relationship between language and gender.

- Bachelor’s level courses. In undergraduate programs, foundational concepts of gendered linguistic practices are introduced. These courses provide a starting point for studying gender linguistics.

The findings of this study show that the courses offered incorporate elements from psychology, sociology, and communication studies. Programs develop student's critical thinking and analytical skills. The course "Gender linguistics" taught at Makhambet Utemisov West Kazakhstan University studies language and gender identity. Another course, "Gender linguistics," offered at al-Farabi Kazakh National University, evaluates the influence of gender stereotypes on language and communication. Other courses aim to explore the social functions of language and develop competence for analyzing gender issues and feminist approaches, like courses offered at Kazakh National Women's Teacher Training University.

Kazakhstan has made progress in introducing courses on gender linguistics. However, there are still disparities compared with the international experience of course offerings on "gender linguistics" and "gender and language." Programs in Kazakhstan mainly focus on basic gender concepts or explore theoretical foundations of gender linguistics. Undoubtedly, the courses offered in Kazakhstan are essential but lack interdisciplinary integration, which exists in international contexts, including intersectionality, digital linguistics, and the impact of technology and AI (Artificial Intelligence) on gender. Courses in Kazakhstan emphasize philological and linguistics perspectives. Courses globally often integrate psychology, sociology, media studies, and political sciences to provide an integrated view of language and gender dynamics. Offered courses on gender linguistics in urban universities of Kazakhstan (al-Farabi Kazakh National University, Kazakh National Women's Teacher Training University) provide more diverse and advanced programs than those in other regions of the country. It can be related to uneven access to resources and expertise nationwide.

Gender linguistics courses introduced globally highlight using language to challenge power dynamics and address inequalities. Stanford University or Duke University courses explore gender performativity, linguistic activism, and derogatory language [9; 10]. Kazakhstani programs focus more on descriptive aspects like analyzing gendered speech patterns and stereotypes. Many courses in Kazakhstan concentrate on local linguistic traditions, mainly in Kazakh or Russian philology. This can limit exposure to global gender linguistics debates on diverse cultural and linguistic backgrounds.

The data analyzed in this study distinguish advancements and disparities in integrating gender linguistics into higher education curricula in Kazakhstan and enhance the potential for expanding such programs. Inconsistencies in standardization, discrepancies in course depth, and resource limitations can impede these programs' development. Moreover, interdisciplinarity can expand the study of gender linguistics in Kazakhstan, providing modern perspectives and methodologies. Extending and standardizing the programs is essential for students to engage with language and gender in different societal frameworks. In addition, teacher training programs are crucial to deliver these courses efficiently. Such programs can advance gender-sensitive pedagogical approaches, helping educators create inclusive classroom environments that empower students.

Conclusion

In this study, the authors analyzed gender linguistics courses in Kazakhstan at undergraduate and graduate academic levels. Interacting gender linguistics with higher education is a substantial step toward addressing inequalities in Kazakhstan. The authors outline several strategies to leverage the potential of gender linguistic education.

- Expand the availability of gender linguistic courses in rural and regional universities.
- Develop guidelines for gender linguistics education to establish coherent quality and content in educational institutions.
- Develop more courses on gender linguistics at the undergraduate level to encourage students' engagement.

- Incorporate feminist theory, digital linguistics, and media studies into educational programs in Kazakhstan.
- Expand and standardize the gender linguistics programs offered in Kazakhstan.
- Provide training programs (lectures) for educators using gender-sensitive pedagogical approaches.
- Support faculty and students in conducting research on gender issues and language in Kazakhstan’s context.

Future research should emphasize studies on the modernization of the Kazakhstani higher educational framework and gender linguistics education offerings. Further studies on gender linguistics in Kazakhstan should analyze the impact of gender linguistics on students’ perceptions and professional practices. It is also recommended that the role of digital communication in shaping gendered linguistic practices be explored. By addressing these issues, scholars can enhance the development of the scientific foundation of gender linguistics in Kazakhstan.

This study was conducted as a part of the project AP19680587, entitled “The scientific concept of gender education in the universities of Kazakhstan: theoretical and methodological foundations.” The authors thank the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for providing support through grant funding (Scientific and Theoretical Projects for 2023-2025).

Appendix

Table 1 – List of universities in Kazakhstan where gender linguistics courses were taught in the 2023–2024 academic year

№	University	Name of the discipline (course)	Short description of the discipline (course)
1	2	3	4
1	Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University Kostanai city	“Gender linguistics” Major discipline, 5 ECTS credits The educational program in which the discipline is taught: “8D02301 Kazakh Philology” PhD degree	The discipline is designed for doctoral students to master the theoretical foundations of gender linguistics. This course examines introducing the term «gender» into science, the formation and development of gender linguistics, the conclusions of foreign and Kazakh scientists about genderology, the cognitive aspect of gender linguistics, and the reflection of gender classification at language levels.
2	al-Farabi Kazakh National University Almaty city	“Gender linguistics” Major discipline, 5 ECTS credits The educational program in which the discipline is taught: 7M02312 Foreign philology (Western Lang.) Master’s degree	To develop the ability to understand the influence of gender stereotypes on language structures, communication, and social consciousness. To develop skills in analysis and critical thinking of gender aspects of language when conducting research and writing scientific papers. The discipline explores the influence of gender on language and the role of language in forming gender identity, stereotypes, and discrimination.
3	Kazakh National Women’s Teacher Training University Almaty city	“Gender linguistics” Major discipline, 5 ECTS credits The educational program in which the discipline is taught:	Gender linguistics studies speech and, in general, the communicative behavior of men and women. It studies by what means and contexts gender is constructed and how social factors and the communicative environment

Continuation of Table 1

1	2	3	4
		<p>“7M01702 Kazakh Language and Literature at Schools with Non-Kazakh Language of teaching”</p> <p>Master’s degree</p> <p>“Gender linguistics”</p> <p>Major’s discipline, 5 ECTS credits</p> <p>The educational program in which the discipline is taught: “7M01704 Russian Language and Literature at Schools with Non-Russian Language of teaching”</p> <p>Master’s degree</p>	<p>influence this process.</p> <p>The discipline’s purpose is to study the social functions of language, develop professional and social competence based on the formation of ideas about gender problems and feminist approaches and their application in modern sociological practice, systematize knowledge in the field of gender role issues, and form an egalitarian—post-egalitarian worldview among teachers.</p>
4	<p>K.Zhubanov Aktobe Regional University</p> <p>Aktobe city</p>	<p>“The theory of hermeneutics and linguistic genderology”</p> <p>Basic discipline, 5 ECTS credits</p> <p>The educational program in which the discipline is taught: “7M02303 Foreign philology”</p> <p>Master’s degree</p> <p>“Basics of gender linguistics”</p> <p>Major discipline, 5 ECTS credits</p> <p>The educational program in which the discipline is taught: “7M02303 Foreign philology”</p> <p>Master degree</p> <p>“Gender classification of language”</p> <p>Major discipline, 5 ECTS credits</p> <p>The educational program in which the discipline is taught: “7M01701 Kazakh language and Literature”</p> <p>Master’s degree</p>	<p>Discipline is aimed at forming ideas about significant stages of the history of modern hermeneutics, its development, and the main characteristics of this discipline course; covering studies in fields of hermeneutics research; considering various problems of social phenomena in this field; mastering new concepts and skills; gaining knowledge that is necessary for future activities; and further expanding knowledge in this field.</p> <p>The purpose of the discipline is to acquaint undergraduates with the main provisions and problems of gender linguistics in diachrony and at the present stage; to consider the sociocultural and psychological prerequisites for the formation of gender studies; to prove the relationship between language and gender factor; to analyze the use of language for communicative purposes, speech behavior as a process of choosing the optimal; identification of gender stereotypes and attitudes reflected in the linguistic consciousness and implemented in associations; establishment of criteria for the analysis of the gender factor in communication.</p> <p>The discipline "Gender classification of language" establishes the differences between the female and male languages, examines their specifics of word formation in various linguistic and social environments, and explains the formation and development, theory, and methodology of gender linguistics. Systematizes the basic concepts of gender linguistics and directs undergraduates to a comparative socio-historical analysis of gender relations, the study of gender problems of language.</p>

Continuation of Table 1

1	2	3	4
		<p>“Gender classification of the language”</p> <p>Major discipline, 5 ECTS credits</p> <p>The educational program in which the discipline is taught: “8D02304 Philology”</p> <p>PhD degree</p>	<p>The course "Gender Classification of Language" establishes the differences between female and male languages, examines the features of word formation in various linguistic and social environments, and explains the theory and methodology of the formation and development of gender linguistics. The discipline aims to orient doctoral students to systematize the basic concepts of gender linguistics, conduct a comparative socio-historical analysis of gender relations by postgraduate students, and study gender issues of language.</p>
5	<p>Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov</p> <p>Kokshetau city</p>	<p>“Gender and cognitive linguistics”</p> <p>Basic discipline, 6 ECTS credits</p> <p>The educational program in which the discipline is taught: “6B02301 Kazakh philology”</p> <p>Bachelor’s degree</p>	<p>Students are provided with systematic knowledge about gender and cognitive features in the field of complex science-gender and cognitive research, formed in the field of domestic linguistics, foreign, Kazakh ethno-gender, cognitive research, scientific conceptual apparatus, system of language-phonetics and phonology, lexicology, grammar, as active pedagogical methods based on the principles of professional adaptation, through conversations, discussions, problem lectures, situational analysis.</p>
		<p>“Lexicology of the modern Kazakh language and gender linguistics”</p> <p>Basic discipline, 5 ECTS credits</p> <p>The educational program in which the discipline is taught: “6B01707 The Kazakh language and literature”</p> <p>Bachelor’s degree</p>	<p>Clarifies vocabulary in the system of the native language, forms theoretical knowledge about words, phraseological units in the linguistic system, types of lexical meaning of words, patterns of formation and methods of formation of phraseological units, types of dictionaries, forms skills to analyze the dynamics of changes in gender characteristics of male and female languages in society with a comparison of the national gender character and gender specificity in the modern language.</p>
		<p>“Lexicology of the modern Kazakh language and gender linguistics”</p> <p>Basic discipline, 6 ECTS credits</p> <p>The educational program in which the discipline is taught: “6B01706 Kazakh language and literature in non-kazakh language schools”</p> <p>Bachelor’s degree</p>	<p>Clarifies vocabulary in the system of the native language, forms theoretical knowledge about words, phraseological units in the linguistic system, types of lexical meaning of words, patterns of formation and methods of formation of phraseological units, types of dictionaries, forms skills to analyze the dynamics of changes in gender characteristics of male and female languages in society with a comparison of the national gender character and gender specificity in the modern language.</p>

Continuation of Table 1

1	2	3	4
6	<p>Makhambet Utemisov West Kazakhstan University</p> <p>Oral city</p>	<p>“Gender linguistics”</p> <p>Major discipline, 5 ECTS credits</p> <p>The educational program in which the discipline is taught: “7M02301 Philology: Kazakh philology”</p> <p>Master’s degree</p>	<p>The discipline introduces new views and opinions that form the basis for the emergence of the category of gender, which arose in connection with the concepts of gender and language; explains concepts related to the theory of gender linguistics; analyzes gender studies in general linguistics and ways of developing a gender orientation in the knowledge of the Kazakh language; analyzes the characteristics characteristic of the male and female sex (masculinity-femininity) and expressed in language teaches to recognize and give gender linguistic characteristics. As a result, students understand the scientific foundations of the gender classification of the language, know its principles and concepts, master the theoretical problems of general linguistics, identify current gender issues that make up the intersection of modern sciences, comprehend new directions of the science of the Kazakh language in interrelation.</p>
		<p>“Gender linguistics”</p> <p>Major discipline, 5 ECTS credits</p> <p>The educational program in which the discipline is taught: “7M01701 Kazakh language and literature”</p> <p>Master’s degree</p>	<p>The discipline introduces new views and opinions that form the basis for the emergence of the category of gender, which arose in connection with the concepts of gender and language; explains concepts related to the theory of gender linguistics; analyzes gender studies in general linguistics and ways of developing a gender orientation in the knowledge of the Kazakh language; analyzes the characteristics characteristic of the male and female sex (masculinity-femininity) and expressed in language teaches to recognize and give gender linguistic characteristics. As a result, students understand the scientific foundations of the gender classification of the language, know its principles and concepts, master the theoretical problems of general linguistics, identify current gender issues that make up the intersection of modern sciences, comprehend new directions of the science of the Kazakh language in interrelation.</p>
		<p>“Actual problems semasiology”</p> <p>Major discipline, 5 ECTS credits</p> <p>The educational program in which the discipline is taught: “7M02302 Philology: Russian Philology”</p> <p>Master’s degree</p>	<p>Objective: to study the gender aspects of the social functions of language, depending on their gender. Main sections: History and methodology of gender studies. Intellectual and social causes of gender studies. Gender studies in linguistics. The connection of language and gender. Male and female discourses. Multilevel strategy in linguistic genderology. Syntax, phraseology, grammar,</p>

Continuation of Table 1

1	2	3	4
			and vocabulary in the system of gender analysis. Gender differences in speech on the material of different languages. Identification of gender stereotypes in the media.
		<p>“Gender linguistics” Major discipline, 5 ECTS credits</p> <p>The educational program in which the discipline is taught: “7M02302 Philology: Russian Philology”</p> <p>Master’s degree</p>	Objective: to study the gender aspects of the social functions of language, depending on their gender. Main sections: History and methodology of gender studies. Intellectual and social causes of gender studies. Gender studies in linguistics. The connection of language and gender. Male and female discourses. Multilevel strategy in linguistic genderology. Phraseology, grammar and vocabulary, syntax in the system of gender analysis. Gender differences in speech on the material of different languages. Identification of gender stereotypes in the media.
		<p>“Actual problems semasiology” Major discipline, 5 ECTS credits</p> <p>The educational program in which the discipline is taught: “7M01703 Russian language and literature” “7M01704 Russian language and literature for non-Russian learning schools”</p> <p>Master’s degree</p>	Objective: to study the gender aspects of the social functions of language, depending on their gender. Main sections: History and methodology of gender studies. Intellectual and social causes of gender studies. Gender studies in linguistics. The connection of language and gender. Male and female discourses. Multilevel strategy in linguistic genderology. Syntax, phraseology, grammar, and vocabulary in the system of gender analysis. Gender differences in speech on the material of different languages. Identification of gender stereotypes in the media.
		<p>“Gender linguistics” Major discipline, 5 ECTS credits</p> <p>The educational program in which the discipline is taught: “7M01703 Russian language and literature” “7M01704 Russian language and literature for non-Russian learning schools”</p> <p>Master’s degree</p>	Objective: to study the gender aspects of the social functions of language, depending on their gender. Main sections: History and methodology of gender studies. Intellectual and social causes of gender studies. Gender studies in linguistics. The connection of language and gender. Male and female discourses. Multilevel strategy in linguistic genderology. Phraseology, grammar and vocabulary, syntax in the system of gender analysis. Gender differences in speech on the material of different languages. Identification of gender stereotypes in the media.

Continuation of Table 1

1	2	3	4
7	<p>Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University</p> <p>Oskemen city</p>	<p>“Gender linguistics”</p> <p>Major discipline, 6 ECTS credits</p> <p>The educational program in which the discipline is taught: “7M01702 Russian language and literature”</p> <p>Master’s degree</p>	<p>The discipline aims to master the main provisions and issues of gender linguistics in diachrony and synchrony by undergraduates. The discipline is aimed at analyzing the socio-cultural and psychological prerequisites for the formation of gender studies in linguistics, the relationship between language and gender, speech behavior as a process of choosing the optimal way of constructing statements by men and women, identifying the features of the formation of gender stereotypes and attitudes in modern society.</p>

Source: Data collected by authors from the universities of Kazakhstan and the digital database Unified Higher Education Platform [18].

BIBLIOGRAPHY

1. Coates J., Pichler P. Language and gender: a reader. 2nd ed. – Wiley-Blackwell, 2011. – 640 p.
2. Eckert P., McConnell-Ginet S. Language and gender. 2nd ed. – Cambridge University Press, 2013. – 320 p.
3. Lakoff R. Language and woman’s place. Revised and Expanded Edition. – Oxford University Press, 2004. – 310 p.
4. Bucholtz M., Hall K. Theorizing identity in language and sexuality research // Language in Society. – 2004. – №33(4). – P. 469–515.
5. Cameron D. Feminism and linguistic theory. 2nd ed. – Macmillan, 1992. – 248 p. <https://doi.org/10.1007/978-1-349-22334-3>
6. Eckert P., McConnell-Ginet S. Think practically and look locally: language and gender as a community-based practice // Annual Review of Anthropology. – 1992. – №21(1). – P. 461–488.
7. Tannen D. You just don’t understand: women and men in conversation. – New York: William Morrow & Co., 1990. – 330 p.
8. Language and gender. Gender & Sexuality Studies Program. [Electronic resource]. URL: <https://gendersexuality.northwestern.edu/courses/descriptions/234-language-gender.html> (date of access 16.08.2024)
9. Language, Gender & Sexuality. Stanford Explore Courses. [Electronic resource]. URL: <https://explorecourses.stanford.edu/search?view=catalog&filter-coursestatus-Active=on&page=0&catalog=&q=LINGUIST+156%3A+Language+and+Gender&collapse=> (date of access 16.08.2024)
10. Gender and Language. Linguistics Program. [Electronic resource]. URL: <https://linguisticsprogram.duke.edu/courses/gender-and-language> (date of access 16.08.2024)
11. Кириллина А.В. Гендерные исследования в зарубежной и отечественной лингвистике // Общественные науки и современность. – 2000. – №4. – С. 138–145.
12. Кирова А.Г. Развитие гендерных исследований в лингвистике // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2009. – №8(86). – С. 138–140.
13. Кирилина А.В., Томская М.В. Лингвистические гендерные исследования сегодня // Отечественные записки. – 2005. – №2. – С. 78–94.
14. Хасанулы Б. Гендерные исследования в казахстанской лингвистике // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2005. – №3(85). – С. 11–14.
15. Martynuk A.P. A constructive study of male and female occupational terms in English and Russian // Papers and Studies in Contrastive Linguistics. – 1990. – №26. – P. 103–110.

16. Суюнова Г.С. Межэтническая коммуникация и гендер // В кн.: Гендерная лингвистика. – Павлодар: Кереку, 2013. – С. 456–479.
17. Токтарова Т.Ж. Гендерный аспект коммуникативного поведения // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2006. – №61. – С. 157–160.
18. Unified Higher Education Platform. Digital database. <https://epvo.kz/#/>

REFERENCES

1. Coates J., Pichler P. Language and gender: a reader. 2nd ed. – Wiley-Blackwell, 2011. – 640 p.
2. Eckert P., McConnell-Ginet S. Language and gender. 2nd ed. – Cambridge University Press, 2013. – 320 p.
3. Lakoff R. Language and woman's place. Revised and Expanded Edition. – Oxford University Press, 2004. – 310 p.
4. Bucholtz M., Hall K. Theorizing identity in language and sexuality research // Language in Society. – 2004. – №33(4). – P. 469–515.
5. Cameron D. Feminism and linguistic theory. 2nd ed. – Macmillan, 1992. – 248 p. <https://doi.org/10.1007/978-1-349-22334-3>
6. Eckert P., McConnell-Ginet S. Think practically and look locally: language and gender as a community-based practice // Annual Review of Anthropology. – 1992. – №21(1). – P. 461–488.
7. Tannen D. You just don't understand: women and men in conversation. – New York: William Morrow & Co., 1990. – 330 p.
8. Language and gender. Gender & Sexuality Studies Program. [Electronic resource]. URL: <https://gendersexuality.northwestern.edu/courses/descriptions/234-language-gender.html> (date of access 16.08.2024)
9. Language, Gender & Sexuality. Stanford Explore Courses. [Electronic resource]. URL: <https://explorecourses.stanford.edu/search?view=catalog&filter-coursestatus-Active=on&page=0&catalog=&q=LINGUIST+156%3A+Language+and+Gender&collapse=> (date of access 16.08.2024)
10. Gender and Language. Linguistics Program. [Electronic resource]. URL: <https://linguisticsprogram.duke.edu/courses/gender-and-language> (date of access 16.08.2024)
11. Kirillina A.V. Gendernye issledovania v zarubejnoi i otechestvennoi lingvistike [Gender studies in foreign and domestic linguistics] // Obshchestvennye nauki i sovremennost. – 2000. – №4. – S. 138–145. [In Russian]
12. Kirova A.G. Razvitie gendernyh issledovaniy v lingvistike [The development of gender studies in linguistics] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. – 2009. – №8(86). – S. 138–140. [In Russian]
13. Kirilina A.V., Tomskaya M.V. Lingvisticheskie gendernye issledovania segodnia [Linguistic gender studies today] // Otechestvennye zapiski. – 2005. – №2. – S. 78–94. [In Russian]
14. Khasanuly B. Gendernye issledovania v kazhastanskoi lingvistike [Gender studies in Kazakhstani linguistics] // Vestnik KazNU. Seria filologicheskaja. – 2005. – №3(85). – S. 11–14. [In Russian]
15. Martynyuk A.P. A constructive study of male and female occupational terms in English and Russian // Papers and Studies in Contrastive Linguistics. – 1990. – №26. – P. 103–110.
16. Suyunova G.S. Mejetnicheskaja kommunikacia i gender [Interethnic communication and gender] // In: Gendernaia lingvistika [Gender linguistics] / Ed. Z.K. Temirgazina. – Pavlodar: Kereku, 2013. – S. 456–479. [In Russian]
17. Toktarova T.J. Gendernyi aspekt kommunikativnogo povedenia [Gender aspect of communication behavior] // Vestnik KazNU. Seria filologicheskaja. – 2006. – №61. – S. 157–160. [In Russian]
18. Unified Higher Education Platform. Digital database. <https://epvo.kz/#/>

УДК 81'23; ГРНТИ 16.21.27

<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.104>С.Б. БЕЙСЕМБАЕВА ¹, Р.Б. МАТИБАЕВА ², К.Н. АЙДАРХАНОВА ³¹кандидат филологических наук*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: saltanat.beysembayeva@ayu.edu.kz*²доктор исторических наук, доцент*Международная исламская академия
(Узбекистан, г. Ташкент), e-mail: r.matibaeva@gmail.com*³кандидат юридических наук, доцент*Университет Нархоз
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: kulyash.aidakhanova@narhoz.kz*

НЕВЕРБАЛЬНЫЕ КОМПОНЕНТЫ РЕЧИ И ИХ РОЛЬ В МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Аннотация. В настоящей статье изложены некоторые результаты исследования в рамках проекта по теме «Межкультурная компетенция вузовского преподавателя и ее влияние на повышение конкурентоспособности высшего образования в Казахстане». Авторами статьи проведен анализ различных аспектов межкультурной коммуникации. Статья посвящена исследованию паралингвистического аспекта межкультурной коммуникации, который заключается в определении роли невербальных средств речи в межкультурном взаимодействии. В статье были рассмотрены такие невербальные средства речи, как: паравербальные компоненты (ритм, интонация и др.), элементы кинесики (жесты, мимика, позы), элементы проксемики (пространство, время и т.д.). Раскрыта важность учета межкультурных различий при использовании их в речи. Авторами приведены примеры невербальных средств коммуникации из художественных произведений казахских писателей, прослеживаются их совпадения и различия по форме и семантике с невербальными средствами других культур, отражаются моменты их неправильной интерпретации, что еще раз доказывает необходимость их системного изучения. Авторы считают, что знание национально-культурной специфики невербальных компонентов коммуникации является необходимым для формирования межкультурной компетенции при подготовке преподавателей в казахстанских вузах.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация; паралингвистика; невербальные средства коммуникации; проксемика.

***Цитируйте нас правильно:**

Бейсембаева С.Б., Матибаева Р.Б., Айдарханова К.Н. Невербальные компоненты речи и их роль в межкультурной коммуникации // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №4 (134). – Б. 48–61. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.104>

***Cite us correctly:**

Beisembayeva S.B., Matibaeva R.B., Aidarhanova K.N. Neverbalinye komponenty rechi i ih rol v mejkulturnoi kommunikacii [Non-Verbal Components of Speech and Their Role in Intercultural Communication] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2024. – №4 (134). – В. 48–61. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.104>

Дата поступления статьи в редакцию 02.10.2024 / Дата принятия 30.12.2024

С.Б. Бейсембаева¹, Р.Б. Матибаева², К.Н. Айдарханова³

¹филология ғылымдарының кандидаты

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: saltanat.beysembayeva@ayu.edu.kz*

²тарих ғылымдарының докторы, доцент, Халықаралық ислам академиясы
(Өзбекстан, Ташкент қ.), e-mail: r.matibaeva@gmail.com

³заң ғылымдарының кандидаты, доцент, Нархоз университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: kulyash.aidakhanova@narhoz.kz

Сөйлеудің бейвербалды компоненттері және олардың мәдениетаралық қарым-қатынастағы рөлі

Аңдатпа. Осы мақалада «ЖОО оқытушысының мәдениетаралық құзыреттілігі және оның Қазақстандағы жоғары білім берудің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға әсері» тақырыбы бойынша жоба шеңберіндегі зерттеудің кейбір нәтижелері баяндалған. Мақала авторлары мәдениетаралық қарым-қатынастың әртүрлі аспектілеріне талдау жасады. Мақала мәдениетаралық қарым-қатынастың паралингвистикалық аспектісін зерттеуге арналған, ол мәдениетаралық өзара әрекеттесудегі вербалды емес сөйлеу құралдарының рөлін анықтаудан тұрады. Мақалада вербалды емес сөйлеу құралдары қарастырылды: паравербалды компоненттер (ритак, интонация және т.б.), кинесика элементтері (қимылдар, мимика, позалар), проксемика элементтері (кеңістік, уақыт және т.б.). Мәдениетаралық айырмашылықтарды сөйлеуде қолдану кезінде ескерудің маңыздылығы анықталды. Авторлар қазақ жазушыларының көркем шығармаларынан вербалды емес қарым-қатынас құралдарының мысалдарын келтірді, олардың басқа мәдениеттердің вербалды емес құралдарымен формасы мен семантикасындағы сәйкессіздіктері мен айырмашылықтарын байқады, олардың дұрыс түсіндірілмеу сәттерін көрсетеді, бұл оларды жүйелі зерттеу қажеттілігін тағы да дәлелдейді. Авторлар коммуникацияның вербалды емес компоненттерінің ұлттық-мәдени ерекшелігін білу қазақстандық жоғары оқу орындарында оқытушыларды даярлау кезінде мәдениетаралық құзыреттілікті қалыптастыру үшін қажет деп санайды.

Кілт сөздер: мәдениетаралық қарым-қатынас; паралингвистика; вербалды емес байланыс құралдары; проксемика.

S.B. Beisembayeva¹, R.B. Matibaeva², K.N. Aidarkhanova³

¹Candidate of Philological Sciences

*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: saltanat.beysembayeva@ayu.edu.kz*

²Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, International Islamic Academy
(Uzbekistan, Tashkent), e-mail: r.matibaeva@gmail.com

³Candidate of Law Sciences, Associate Professor, Narkhoz University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: kulyash.aidakhanova@narhoz.kz

Non-Verbal Components of Speech and Their Role in Intercultural Communication

Abstract. This article presents some results of the research within the framework of the project on the topic "Intercultural competence of a university teacher and its impact on improving the competitiveness of higher education in Kazakhstan". The authors of the article analyzed various aspects of intercultural communication. The article is devoted to the study of the paralinguistic aspect of intercultural communication, which consists in determining the role of non-verbal means of speech in intercultural interaction. The article considered such non-verbal means of speech as:

paraverbal components (rhythm, intonation, etc.), elements of kinesics (gestures, facial expressions, poses), elements of proxemics (space, time, etc.). The importance of taking into account intercultural differences when using them in speech is revealed. The authors provide examples of non-verbal means of communication from the works of Kazakh writers, trace their coincidences and differences in form and semantics with non-verbal means of other cultures, reflect the moments of their misinterpretation, which once again proves the need for their systematic study. The authors believe that knowledge of the national and cultural specifics of non-verbal components of communication is necessary for the formation of intercultural competence in the training of teachers in Kazakh universities.

Keywords: intercultural communication; paralinguistics; non-verbal means of communication; proxemics.

Введение

Социальная жизнь человека протекает в тесной взаимосвязи с природной средой, с культурой, менталитетом окружающих его людей, с которыми он взаимодействует, вступая в различные виды контактов. Потребности совместного существования порождают невольное взаимодействие субъектов, что приводит к необходимости общения между коммуникантами. Только в процессе общения появляется возможность взаимного обмена информацией, знаниями, эмоциями, идеями, результатами деятельности и т.п. Именно общение помогает человеку жить и развиваться в социуме, координировать свое поведение с поведением и действиями окружающих его людей. Для успешного общения коммуникантам необходимо владеть ядром знаний и представлений, являющегося достоянием всего лингвоэтнокультурного сообщества. Именно поэтому межкультурная коммуникация стала одной из актуальных тем обсуждения и предметом интересов и психологов, и философов, и лингвистов, и педагогов, и культурологов и других. У каждого из данных научных направлений существует свой предмет изучения, определяемый в рамках межкультурного взаимодействия. Поэтому в современной науке появились и изучаются различные аспекты межкультурной коммуникации: психологический, культурологический, лингвистический, лингвокультурологический, паралингвистический и другие.

Областью нашего исследования является паралингвистический аспект, который заключается в определении роли невербальных средств взаимодействия в межкультурной коммуникации. Согласно определению Т. Железановой, «под паралингвистическими явлениями понимаются свойства звуковой фонации, а так же мимика, жесты и другие выразительные движения, сопровождающие речевое высказывание и несущие к его содержанию дополнительную информацию» [1, с. 108]. Выдающийся русский лингвист и философ Г.В. Колшанский к паралингвистическим средствам относит «как «факторы субъекта», т.е. выделение, подчеркивание с помощью различных движений и указаний говорящего – как ситуационные маркеры, так и ситуационные явления» [2, с. 52]. В понятие же ситуация он включает «совокупность реальных пространственных и предметных условий» [2, с. 59]. Таким образом, основываясь на данных определениях можно отметить, что к невербальным средствам в межкультурной коммуникации относятся паравербальные компоненты (ритм, интонация и др.), элементы кинесики (жесты, мимика, позы), элементы проксемики (пространство, время и т.д.)

К паравербальным характеристикам межкультурной коммуникации относятся ритм, темп речи, интонация, ударение и голос. По утверждению профессора Е.Л. Фрейдиной, «умение анализировать социокультурный контекст, интерпретировать «интонационные сигналы» в динамике социального взаимодействия, осуществлять выбор интонационных средств, уместный в данной ситуации и соответствующий нормам речевого общения, имеет

особое значение в современной межкультурной коммуникации» [3, с. 143]. Мубаракшина А.М., в свою очередь, утверждает, что «ни один паралингвистический прием не может быть адекватно интерпретирован вне культурного контекста, реципиент должен обладать, по меньшей мере, базовыми лингвокультурными знаниями» [4, с. 189]. Чтобы создать атмосферу открытости и доверительных отношений в процессе межкультурной коммуникации, собеседникам необходимо учитывать фонологическую правильность речи в различных ситуациях общения. Так, используемая интонация придает речи индивидуальность, различные смысловые и эмоциональные оттенки, выполняя синтаксическую функцию. По утверждению Е.В. Рубцовой, «интонация определяет язык, его особенности, культуру, традиции речевого поведения. Например, китайский язык практически полностью построен на интонации, именно от нее зависит, каким будет результат общения» [5, с. 25]. Нельзя не согласиться и с утверждением авторов Абакумовой О.В., Величковой Л.В. о том, что «параметры звучащей речи способны придавать сообщаемой информации дополнительные оттенки или значения, не соответствующие или противопоставленные смыслу составляющих лингвистических единиц» [6, с. 4]. Поэтому крайне необходимо правильно интонационно оформлять высказывания на иностранном языке. Ошибки в интонации, которые воспринимаются собеседниками на подсознательном уровне, приводят к снижению эффективности речевой коммуникации и нарушают взаимопонимание.

Немаловажную роль играют также громкость речи и ее темп, которые могут значительно различаться в разных культурах. По утверждению М.О. Гузиковой, «особенности паравербальной коммуникации могут быть обусловлены культурно: так, например, темп речи носителей романских языков в среднем заметно выше, чем скорость речи русских или финнов, а американцы говорят громко вне зависимости от характера их отношений с собеседниками, тогда как китайцы говорят много тише, если они плохо знакомы с партнерами по коммуникации» [7, с. 71].

Качества голоса человека неразрывно связаны с жестом и мимикой. Голос и жест в комбинации с мимикой образуют некое характерное для данного человека единство, все части которого предопределяют друг друга.

Когда мы говорим о невербальных средствах межкультурной коммуникации, мы имеем в виду также «движения лица и тела, пространственные отношения и среду, в которой происходит коммуникация. Это межличностный обмен информацией с помощью средств, отличных от слов» [8, с. 23].

Наиболее распространенными и часто используемыми невербальными коммуникативными средствами являются жесты. Они обычно включают в себя движения головы, рук, кистей и пальцев, ног и стоп, а также наклоны тела. «Жест представляет собой двигательное и коммуникативное использование определенных частей тела, и его следует рассматривать как символ. Значение, которое достигается с помощью знаков, определяется контекстом, в котором используется жест» [9, с. 200].

«Невербальное общение и знаки, которые использует человек, могут быть общими для всех людей, независимо от пола, возраста, цвета кожи, национальности, происхождения. В основном это относится к выражению таких эмоций, как счастье, страх, гнев, печаль, удивление и отвращение» [10, с. 24].

Тем не менее, Л. Алекешева, Г. Кажигалиева, Н. Кайрлиева утверждают, что «в разных культурах слова невербального языка имеют разное значение, им придается различный смысл» [11, с. 377]. Кроме этого исследование А.С. Оразбаевой показывает, что «только некоторые жесты могут быть типичными для всей культуры, но не для всех. Жесты, которые считаются положительными или правильными в одной культуре, могут казаться отрицательными или неправильными в другой культуре» [12, с. 143].

Целью нашего исследования является изучение невербальных средств общения в казахской культуре, знания и представления о которых необходимы для полноценной и эффективной межкультурной коммуникации. Для достижения цели были поставлены следующие задачи:

- сделать анализ и синтез теоретической литературы по исследуемой теме;
- собрать, используя метод сплошной выборки, примеры невербальных средств общения из произведений художественной литературы казахских писателей;
- определить особенности перевода невербальных средств на русский язык;
- выявить невербальные средства, определяющие национально-культурную специфику.

Методы исследования и материалы

В ходе исследования были использованы методы анализа и синтеза теоретической литературы, сопоставительного анализа и интерпретации невербальных средств речи, отраженных в художественных произведениях казахских писателей, и их переводах на русский язык. Материалами исследования стали труды лингвистов, социологов, психологов и культурологов, а также тексты художественных произведений казахских писателей XX века.

Анализ и результаты

Система невербальных компонентов в каждом языке отличается социальной обусловленностью и характерна для конкретного языкового общества. Исследования Энчунь Чена подчеркивают, что «существуют также различия в невербальном поведении между Востоком и Западом в межкультурной коммуникации, все этнические группы используют жесты для выражения определенных значений, но значение, выражаемое одним и тем же жестом, различается в разных культурах» [13, с. 5]. Мы также убеждены, что у людей конкретной нации существует свой жестовый фонд. Невербальные средства коммуникации, выявленные в текстах произведений казахских писателей, непосредственно говорят о том, что язык жестов имеет свою национальную специфику, свои особенности, как и звуковой язык.

Примером могут служить невербальные компоненты, которые характерны только для казахской культуры и не имеют аналогов в русском языке или же имеют в нем совершенно другие значения.

Следует признать, что «по-прежнему продолжает существовать наивное представление об универсальности мимики и жестов. Поэтому часто люди, изучавшие иностранный язык, даже не подозревают о том, что невербальные компоненты, характерные для их родной культуры, вследствие национально-культурной специфики могут мешать пониманию со стороны иноязычного и инокультурного партнера по коммуникации... Кроме того, незнание национально-культурной специфики паравербальных компонентов может привести к непреднамеренному употреблению компонентов с отрицательной семантикой, запрещенной этикетом и употребляющейся нелегально» [14, с. 55].

Невербальные компоненты коммуникации и их распространение в обществе имеют тесную связь с этикетными нормами данного общества.

Нормы этикета, несомненно, влияют на жестовое поведение. Они классифицируют невербальные компоненты, используя принцип допустимости/недопустимости использования их в речи.

Во избежание конфликтных ситуаций, которые возникают в результате использования недопустимых этикетными нормами жестов, очень важно развивать навыки межкультурной осведомленности и адаптации. По утверждению Н.А. Емельяновой, Е.А. Ворониной, «необходимо осознавать особенности разных народов, чтобы избежать разногласий на почве межкультурных различий» [15, с. 128]. Несомненно, что одним из важных факторов для

создания успешной межкультурной коммуникации является развитие межкультурной компетенции. Как утверждают М.В. Гридунова, И.А. Новикова, Д.А. Шляхта, «увеличивающееся разнообразие и противоречивость окружающего мира только усиливают необходимость формирования и развития межкультурной компетентности, которая рассматривается как одно из возможных средств профилактики и решения межкультурных конфликтов, как на межличностном, так и на межгрупповом уровне во всех сферах жизнедеятельности: международных отношениях, бизнесе, культуре, образовании и т.п.» [16, с. 140].

Как утверждалось выше, жестовый фонд каждой этнической группы имеет свою национальную специфику. Существует масса примеров, когда один и тот же жест имеет совершенно разные значения в рамках различных этнических сообществ, также можно привести много примеров, когда одно и то же значение может быть передано разными средствами выражения в разных культурах. Например, «женская половина абхазов пощипыванием щек передает безразличие, также им пользуются женщины при оплакивании покойного» [17, с. 58]. Совершенно иное значение имеет данный жест в казахской культуре. Этот жест называется «бетін шымшу», и используют его женщины для того, чтобы выразить стыд и удивление. Данный жест может выступать как отдельная реплика. Приведем пример из художественной литературы:

« - Түнімен шымшылап шықтын білем ғой.
- Қойшы, масқара, - деп шешем бетін шымшиды, - қайдағы жоқты айтады екенсің» [18, с. 62].

«Ущипнуть себя за щеку».
Жест визуальный, дистантный, однократный, женский, индивидуальный. Может быть как парносоматичным, так и непарносоматичным.

В отличие от абхазов, в казахской культуре при оплакивании близкого человека используют ритуальный жест «бет тырнау (жырту)» (царапать лицо). Жест является визуальным, дистантным, индивидуальным, однократным, женским, парносоматичным.

«Аза тұтқан әйелдердің ерін жоқтап, ертелі кеш дауыс салып жылайтын әдетін жасамаса да, өз бетін өзі тырнап жосадай қылған Әлима миғула адам сияқты» [19, с. 51].

«Хоть и не плакала в голос, оплакивая мужа, Алима, с расцарапанным лицом, она была похожа на сумашедшую».

В качестве примера также можно рассмотреть жест «бас изеу» (кивнуть головой один раз или многократно). Этот жест является полифункциональным, визуальным, дистантным, индивидуальным, смешанным, может быть однократным, может быть редуцированным.

Выражает следующие значения:

- 1) согласие, одобрение;
- 2) сочувствие, печаль, сокрушение по поводу чего-либо;
- 3) жест приветствия;
- 4) жест прощания.

В данном случае нас интересует пункт второй из перечисленных выше значений. Это «сокрушаться». В русском языке понятие «сокрушаться, сочувствовать» передается сочетанием «покачать головой», жестовым эквивалентом которого является движение головы из стороны в сторону. Видимо, поэтому при переводе произведения А. Нурпеисова «Кровь и пот» переводчик оставляет без внимания кинему «бас изеу».

Жест, который отражает значение «бросить вызов», является одним из ярких примеров совпадения семантики и различия по форме исполнения у разных народов. Европейцы использовали перчатку, а казахи камчу.

Жест «қамшыны алдына тастау» (бросить камчу перед собой, перед собеседником) визуальный, дистантный, индивидуальный, однократный, мужской, комбинированный, полифункциональный.

« - Ал егер жауап қайырмаса ше?

- Мә, менің қамшым... Жауап қайырмайтын болса алдарына таста да, өзің кейін шап!» [20, с. 290].

«- А если будут молчать?

- Вот моя плеть... Брось им тогда и скачи назад!»

Можно привести массу примеров, когда одно и то же содержание может иметь много вариантов различных средств выражения.

Для иллюстрации приведем примеры приветствия в казахской национальной культуре:

1) Жест «бас изеу» (кивнуть головой, один раз или многократно) является полифункциональным, визуальным, дистантным, индивидуальным, смешанным, может быть однократным или редуцированным.

2) Жест «қол алысу» (пожать друг другу руки) является визуально-тактильным, однократным, смешанным.

«Қазақтармен бас изесіп амандасып, Радзилевичпен қол алысқан қос болыстың жағасы жайлау, шор мандай қошқарлардың сүзіскенін кызықтауға келген хан сарайының адамдарына ұқсап, жайран қағады» [19, с. 87].

- Волостные, похожие на людей из ханского дворца, пришедших поглазеть на бой двух баранов, кигнули казахам и поздоровались с Радзилевичем за руку.

3) Жест «иек қағу» (движение подбородком снизу вверх) является визуальным, дистантным, индивидуальным, однократным, смешанным, полифункциональным.

«Сәтбала өз бөлмесінен Мұхит бөлмесіне еніп қайнысымен иек қағысты да, Қайырбекке оқты көзін қадап, самауыр алып сыртқа шықты» [21, с. 96].

- Сатбала вошла в комнату Мухита, поздоровалась с братом мужа, кивнув головой (подбородком), на Каирбека бросила уничтожающий взгляд и, подняв самовар, вышла во двор.

Два первых жеста имеют эквиваленты в русском языке и поэтому переводчикам не составило труда передать их в тексте перевода. Жест же «иек қағу», приведенный в третьем примере, передан в тексте перевода с использованием близкого по семантике, но различного по форме исполнения жеста «кивнуть головой».

Существуют также жесты, обладающие национальной спецификой, которые характерны только для представителей определенной культуры.

Например, жест «бетім-ай». Исполняя данный жест, коммуникант проводит указательным пальцем по лицу (щеке), выражая тем самым осуждение, отрицательную реакцию на чей-либо поступок. Жест может сопровождаться словами «масқара», «бетім-ай», но может выступать как самостоятельный семиотический знак. В жесте присутствует модальность, т.е. отношение: неодобрение, порицание. Жест визуальный, дистантный, индивидуальный, однократный, может быть как парносоматичным, так и непарносоматичным. Данная кинема характерна для представителей женского населения, поэтому относится к разряду женских жестов.

Жест «жағасын ұстау» (схватиться рукой (руками) за свой воротник) сугубо национальный. Выражает удивление, испуг, ужас. Передача в тексте производится посредством фразеологического оборота «жағасын ұстау». Он визуальный, дистантный, индивидуальный, однократный, может быть парносоматичным и непарносоматичным.

Иногда сопровождается поплевыванием за воротник, в связи с чем может перейти из разряда простых кинем в разряд составных.

Жест «санын шапалақтау» (хлопать рукой, руками по бедрам) также является специфичным жестом. Он визуальный, дистантный, индивидуальный, смешанный, редуцированный. Жест полифункциональный: используется для выражения радости, сожаления и досады.

Жест «қол жаю» (держатъ руки на уровне груди, раскрыв ладони вверх) визуальный, дистантный, индивидуальный, парносоматичный, смешанный, полифункциональный. В первом случае он является частью составной кинемы «бата беру» (дать благословение), нравственный символизм которого состоит в освящении всех благих «богоугодных» дел, своеобразное напутственное благопожелание, которое высказывается обычно старшим по возрасту человеком. Значение жеста «қол жаю» (раскрыть ладони) состоит в просьбе благословения «бата сұрау» (просить благословения). Завершающей частью этой составной кинемы является жест «бет сипау» (провести ладонями по лицу). Данный жест также используется при чтении молитвы.

Во втором случае имеется в виду жест, используемый при просьбе милостыни. В данном случае он может быть непарносоматичным. По семантике оба значения довольно близки друг к другу. Отличие в том, что в одном случае человек просит милости у бога, в другом – милостыню у человека.

В настоящее время данная этнокинема часто используется при ритуале «ас қайыру», который совершается после приема пищи.

Своеобразным антонимом жесту «қол жаю» является кинема «қолды теріс жаю» - держать руки на уровне груди, повернув ладонью вниз. Данная кинема используется как акт проклятия.

Особое место в проявлении этикетных норм занимает мимика. В различных культурах существуют разные стандарты выражения чувств посредством мимики. Например, «застывшая мимика не характерна для абхаза» [17, с. 56].

Проявление мимических знаков, отражаемых на лице основаны также на зрительном контакте между коммуникантами.

«Можно выделить культуры с высоким уровнем контактов, такие, как Центральная и Южная Европа, Южная Америка и Ближний Восток, в то время, как Азия, Северная Европа и Северная Америка рассматриваются как культуры с меньшим контактом» [22, с. 97].

Для представителей русской культуры открытый, направленный на собеседника взгляд означает честность, открытость и доверие.

У казахов же считается неприличным для снохи прямо смотреть в глаза свекру или же братьям мужа.

Немалое значение с точки зрения этикета имеют позы коммуникантов. Важными здесь являются такие, как стоять, сидеть, лежать, согнуться в поклоне. При этом дополнительные правила могут касаться положения торса, ног, рук, головы. В использовании поз в казахской национальной культуре существуют гендерные особенности. Так, например, позы «жантаю», «малдас құрып отыру», «шалқайып отыру» позволительны только для мужчин, но не используются женщинами. Незнание данной национальной особенности приводит часто к ошибочной интерпретации в переводах художественных произведений на другие языки.

В тексте оригинала не описывается поза, в которой сидела героиня Акжан, а в тексте перевода ее поза передана характерной для мужчин кинемой «малдас құрып отыру». Байбише Акжан не могла так сидеть, т.к. эта поза непозволительна для женщин по этикету.

«Ол әрі аласа, әрі үлкен, жағалай, бірі шынақтап, бірі екі аяғын столдың астына жіберіп отыра қалса, он адам молынан сияды.

- Бәрінен осы дұрыс екен, - деді Ақжан бәйбіше столға жақындап келіп – жерге еңкеймейсің, аспанға да қол созбайсың» [23,с. 96].

« - Удобнее всего сидеть вот так, - сказала байбише Ақжан, уселась на одеяло, скрестила ноги и выпрямила спину.- Очень удобно. И до земли не сгибаешься, и к небу руки не тянешь»

«Сравнение этнических репертуаров жестов-табу позволяет выявить и те, которые являются специфическими для той или иной национальной культуры. Только в пределах данной культуры такие жесты имеют смысл. С позиции другой культуры они лишены какого бы то ни было значения, или значение это абсолютно другое. Например, если русские женщины могут стоять «подбоченясь», т.е. «руки в боки», то для казашек этот жест является табу, так как этот жест употребляется при исполнении «жоктау», песни-причитания по умершему близкому человеку. Поэтому использование данного жеста при повседневности считается плохой приметой» [24, с. 10].

Особое значение в межкультурной коммуникации имеют и различные восприятия времени и пространства. Изучением данной проблемы занимается проксемика.

Пространство, в котором находятся коммуниканты в процессе коммуникации, имеет определенную структуру. Существуют оптимальные зоны для каждого конкретного вида общения.

На рисунке 2 отражены четыре основные дистанции:

<p>Интимная дистанция</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Возможна лишь между близкими людьми, предполагая общение высшей степени доверительности. Нарушение ее незнакомыми людьми вызывает негативную реакцию.
<p>Личная дистанция</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Охватывает область, которую коммуникант может очертить вокруг себя разведенными руками. Данная дистанция употребляется обычно в кругу родственников и друзей.
<p>Социальная дистанция</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Употребляется в основном, для ведения официальных разговоров. Примером соблюдения данной дистанции является общение между руководителем и подчиненным.
<p>Публичная дистанция</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Используется в общении с большой группой людей. На такой дистанции принято выступать перед аудиторией с лекциями и докладами.

Рисунок 2 – Виды дистанций при коммуникации (Э. Холл)

Восприятие людей контактов друг с другом как «дружественных» или, напротив, как «вторжение» в их личный мир зависит от усвоенных ими пространственных границ.

Например, темпераментные латиноамериканцы общаются в зоне для них личной, тогда как для североамериканцев эта зона является интимной. В связи с этим, южане считают северян сдержанными и холодными собеседниками, а северяне в свою очередь считают южан слишком активными и даже несколько бесцеремонными.

Люди с ранних лет впитывают значение пространственных сигналов и могут точно распознавать их в рамках родной культуры. Очень часто при взаимодействии же с представителями инородной культуры происходит ошибочное толкование незнакомых пространственных сигналов, что нередко приводит к непониманию, и конфликтным ситуациям. Коммуниканты должны понимать, что представители разных культур по-разному реагируют на пространственные сигналы. В культурах, где люди чувствуют себя комфортно в относительно небольшой личной зоне (например, страны Ближнего Востока), нормально воспринимают толчею на улицах, где возможны соприкосновения, а в США, например, стремятся избегать ближних дистанций и прикосновений.

В зависимости от проксемического компонента, т.е. от пространственного взаиморасположения жесты могут формироваться дистантно и контактно. Назовем жесты, использующиеся при определенной дистанции, дистантными, а жесты, используемые при непосредственном контакте коммуникантов, - контактными. В казахской культуре существует масса дистантных и контактных невербальных средств общения. Примером могут служить различные ситуации приветствия и прощания. Для иллюстрации дистантных жестов приведем несколько примеров ситуации приветствия (Таблица 1):

Таблица 1 – Примеры ситуации приветствия

1.	«Ханның келетінін күтіп, үйдің ортасындағы қызғалдақтай кілем үстінде алтын шарадағы уыз қымызды сапырып отырған Жаған түрегеліп, <u>иіліп сәлем етті</u> : – Арсың ба, Жаған бикем!» [20, с. 240].	«Приветствовать, <u>склонив голову</u> ». Жест визуальный, дистантный, индивидуальный, непарносоматический, однократный.
2.	«Торғын бастаған үш-төрт әйел <u>тізе бүгіп сәлем етеді</u> , қыздар <u>бас иеді</u> . Торғын: Хош келдіңіз губернатор ағай» [25, с. 209].	«Поздороваться, <u>преклонив колено</u> , или, <u>склонив головы</u> ». Жест визуальный, дистантный, индивидуальный, непарносоматический, однократный.
3.	«Ол жанындағылармен күбірлесіп сөйлесті, сөйтті де екеуін жанына ертіп, Тайжан үйіне қарай аяндады. – Ассалаумағаләйкум, - деп <u>оң қолын кеудесіне қойып сәлем берді</u> » [23, с. 55].	« <u>Приложить руку к груди</u> ». Жест визуальный, дистантный, индивидуальный, непарносоматический, однократный.
4.	«Ақан жүрек <u>тұсын алақанмен басып</u> , тәжім ете қол берді» [19, с. 146].	« <u>Приложить ладонь к сердцу</u> ». Жест визуальный, дистантный, индивидуальный, непарносоматический, однократный.
5.	«– Арсыз ба, Бұқар-еке! – деді Науан ұста <u>қос қолын кеудесіне қойып</u> » [20, с. 71].	« <u>Приложить обе руки к груди</u> ». Жест визуальный, дистантный, индивидуальный, парносоматический, однократный.
6.	«Жәнібек хан нөкерлерімен таяу келіп <u>қол қусырып иіліп сәлем берді</u> : - Арсың ба, Асан ата! Барсың ба, жарқыным?» [20, с. 207].	« <u>Склониться в глубоком земном поклоне, скрестив руки</u> ». Жест визуальный, дистантный, индивидуальный, парносоматический, однократный. Составная кинема.

Для иллюстрации контактных жестов приветствия приведем следующие примеры (Таблица 2):

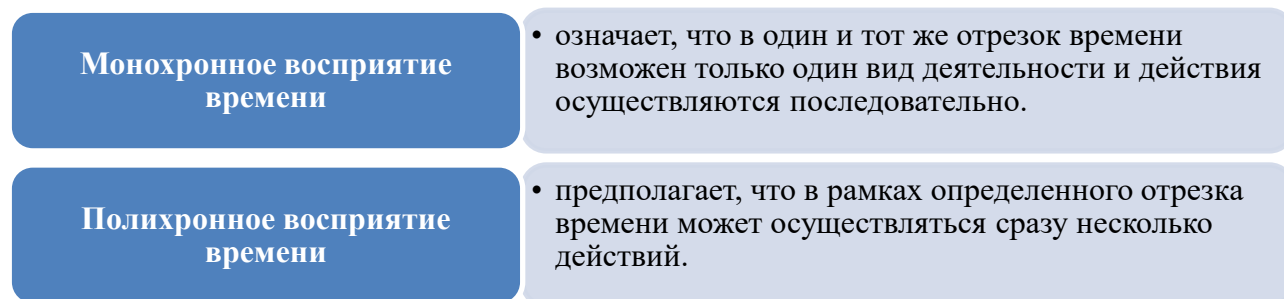
Таблица 2 – Примеры контактных жестов приветствия

1.	«Базаралы орнынан тұрғанда, оны кезек-кезек құшақтап, төс соғысып амандасып жатқандар: Көкбай, Шұбар, Ақылбай, Мағаш, Ербол сияқты кісілер болатын» [26, с. 62].	«Обняться, прикоснувшись друг к другу грудью». Жест визуально-тактильный, контактный, индивидуально-взаимный, мужской, редуцированный.
2.	«– Уездік әскери бөлімінің жетекшісі Тәгімов, – деп қол берді. Буыны дірілдей қолын берген Таусоғар саусақтарының басы бірікпей, жансыз денедей сезілді» [27, с. 215].	«Подать руку». Жест визуально-тактильный, контактный, индивидуально-взаимный, однократный, непарносоматический.

Также особую роль в межкультурном взаимодействии играет еще один невербальный компонент коммуникации – время.

Восприятие времени различны в разных странах. К примеру, если деловой этикет европейских стран допускает крайний временной интервал опоздания до 15 минут, то этикет Индии разрешает опоздание до 40 минут. Если эфиопы считают, что для повышения значимости необходимо беседовать не спеша, то американцы считают это пустой тратой времени.

Различают монокронное и полихронное восприятие времени (Рисунок 3):

Рисунок 3 – Виды восприятия времени

Культуры с монокронным восприятием времени отличаются тем, что время там линейно и оно тщательно планируется. Представители данных культур с большой ответственностью относятся к потере времени. К ним относятся жители индустриально развитых стран, таких как Северная Европа, США, Германия.

С меньшей ответственностью ко времени относятся представители культур с полихронным восприятием. Время там воспринимается не как линия, а как точка. Для представителей данной культуры время не является ценностью. Представителями данной культуры являются страны Ближнего Востока, Латинской Америки. Если вспомнить, сколько времени казахи проводят на «тоях», и насколько могут позволить себе опаздывать на данное мероприятие, можно предположить, что время для них не является достаточно ценным.

Заклучение

Для полноценной и эффективной коммуникации двух представителей разных культур необходимы определенные знания и представления о культуре друг друга, которая складывается под воздействием различных факторов: географических, климатических, исторических, социальных и т.п., находит свое проявление в языке, литературе, фольклоре, искусстве, быте, религии, обычаях и традициях, способах ведения хозяйства.

В современном мире не существует наций и народностей, не испытавших на себе социальное, политическое и культурное влияние других народов. Влияние это происходит во время обмена достижениями культур, политического, культурного, научного сотрудничества, при развитии туризма и т.д. Для того чтобы при межкультурной коммуникации правильно интерпретировать поведение представителей других культур, необходимо проявлять эмпатическое отношение к собеседникам, т.е. рассматривать их поведение не в рамках своей культуры, а в рамках культуры, в которой они живут.

Анализ и синтез теоретической литературы по исследуемой теме позволяет утверждать, что невербальные средства коммуникации такие, как паравербальные компоненты (ритм, интонация и др.), элементы кинесики (жесты, мимика, позы), элементы проксемики (пространство, время и т.д.) играют важную роль в межкультурной коммуникации и требуют системного изучения.

Изучая произведения казахских писателей, можно с уверенностью утверждать, что художественные тексты дают обильный объективный материал для изучения особенностей жестового поведения представителей данного речевого коллектива, поскольку в первую очередь осознаются и отражаются средствами языка наиболее типичные, характерные для этого общества и значимые в процессе общения кинемы.

Исследования показали, что художественный текст может быть использован в качестве надежного источника изучения наиболее типичных и характерных для казахского общества явлений невербальной коммуникации.

Рассматривая единицы отражения невербальных компонентов в текстах казахских произведений, а также эквиваленты в переводе на русский язык, удалось выявить как частичные расхождения в моторном или функциональном плане, так и интеркультурные лакуны. Это приводит к неправильной интерпретации невербальных компонентов в текстах переводов, что может привести к неправильному восприятию читателем всего текста.

Выявленные различия по форме и семантике невербальных средств коммуникации в текстах-оригиналах и их эквивалентов в текстах переводов, моменты их неправильной интерпретации еще раз доказывают, что невербальные компоненты коммуникации в казахском языке имеют свою национальную специфику, знание которой играет существенную роль в межкультурной коммуникации и является необходимым компонентом при формировании межкультурной компетенции будущих преподавателей в казахстанских вузах.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Железанова Т.Т. Национальная специфика невербального поведения носителей немецкого языка // Психолингвистика и межкультурное взаимопонимание: Тез. докл. X Всесоюз. симпоз. по психолингвистике и теории коммуникации. – М.: ФГБУ «Издательство «Наука», 1991. – 348 с.
2. Колшанский Г.В. Паралингвистика. – М.: Наука, 1974. – 81 с.
3. Фрейдина Е.Л. Стилевая вариативность интонации в межкультурной коммуникации и в практике обучения английскому языку // Язык и текст. – 2017. – Том 4. №3. – С. 139–143. DOI: 10.17759/langt.2017040314
4. Мубаракшина А.М. Паралингвистические средства как культурные маркеры в тексте гороскопа // Казанский лингвистический журнал. – 2022. – №2. – С. 180–189.

5. Рубцова Е.В. Работа над интонацией – важнейшей составляющей выразительности речи в межкультурной коммуникации // Региональный вестник. – 2020. – №1(40). – С. 25–26.
6. Абакумова О.В., Величкова Л.В. Эмоциональная составляющая устной межкультурной коммуникации // Язык и текст. – 2021. – Том 8. – №1. – С. 4–13. <https://doi.org/10.17759/langt.2021080101>
7. Гузикова М.О., Фофанова П.Ю. Основы теории межкультурной коммуникации: учебное пособие. – Екатеринбург: изд-во Уральского университета, 2015. – 124 с.
8. Kostić A. Govorlica. – Niš: Filozofski fakultet, 2018. – 187 p.
9. Jovanović M., Zdravković D. Nonverbal communication and physical education classes in a social context // Facta universitatis. Series: Physical Education and Sport. – 2017. – Vol. 15. – №1. – P. 195–206.
10. Kostić A. Govor bez reči. – Niš: Filozofski fakultet, 2021. – 272 p.
11. Алекешева Л., Кажигалиева Г., Кайрлиева Н. Роль невербальной коммуникации в межкультурном и транскультурном общении: сравнительно-сопоставительный аспект // Humanistica. – 2019. – №21 (3). – С. 371–392.
12. Оразбаева А.С. Мәдениетаралық қатысымның кейбір мәселелері, негізгі түрлері мен сипаттамасы // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӨТУ Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2023. – №1(68). – Б. 136–149.
13. Chen E.C. Research on the Application of Nonverbal Communication in Teaching Chinese as a Foreign Language // Open Access Library Journal. – 2024. – Vol.11, №10. – P. 1–8. DOI: 10.4236/oalib.1112377
14. Бейсембаева С.Б., Рысбекова А.К. Особенности мануальных жестов в казахском языке // Вестник КГУ имени Ш. Уалиханова. – 2018. – №2. – С. 54–59.
15. Емельянова Н.А., Воронина Е.А. К вопросу о готовности будущих специалистов жить и работать в условиях мультикультурализма // Вестник института социологии. – 2020. – Том 11. – №4. – С. 126–142. DOI: 10.19181/vis.2020.11.4.682
16. Гридунова М.В., Новикова И.А., Шляхта Д.А. Межкультурная компетентность и факторы «Большой пятерки»: к постановке проблемы // Изв. Сарат. ун-та. Нов.сер. Сер. Акмеология образования. Психология развития. – 2017. – №2. – С. 140–147.
17. Чкадуа Л.П. О некоторых особенностях этикета абхазов // Национальная культурная специфика речевого общения народов СССР. – М.: Наука, 1982. – С. 79–88.
18. Иманбеков Т. Үш айдың үш күні. – Алматы: Жазушы, 1972. – 151 б.
19. Жүнісов С. Ақан Сері. – Алматы: Жазушы, 1981. – 470 б.
20. Есенберлин И. Көшпенділер. – Астана: Фолиант, 2021. – 368 б.
21. Сланов Ф. Асау арна. – Алма-Ата: Жазушы, 1978. – 440 б.
22. Knapp M.L., Hall J.A., Horgan T.G. Nonverbal communication in human interaction. – Washington: Cengage Learning, 2020. – 327 p.
23. Акишев З. Жаяу Муса. – Алматы: Жалын, 1981. – 413 б.
24. Бейсембаева С.Б. Табуированные жесты в казахском языке // Colloquium-journal. – 2020. – №13-3(65). – С. 9–10.
25. Мүсірепов Ф. Ұлпан. – Астана: Фолиант, 2023. – 264 б.
26. Әуезов М. Абай жолы. – Алматы: Жазушы, 1977. – 804 б.
27. Бегалин С. Замана белестері. – Алматы: Жазушы, 1975. – 363 б.

REFERENCES

1. Jelezanova T.T. Nacionalnaia specifika neverbalnogo povedenia nositelei nemeckogo iazyka [National specifics of non-verbal behavior of German speakers] // Psiholingvistika i mejkulturnoe vzaimoponimanie: Tez. dokl. X Vsesoiuz. simpoz. po psiholingvistike i teorii kommunikacii. – М.: FGBU «Izdatelstvo «Nauka», 1991. – 348 s. [in Russian]
2. Kolshanski G.V. Paralingvistika [Paralinguistics]. – М.: Nauka, 1974. – 81 s. [in Russian]
3. Freidina E.L. Stilevaia variativnost intonacii v mejkulturnoi kommunikacii i v praktike obuchenia angliiskomu iazyku [Stylistic variation of intonation in intercultural communication and in the practice of teaching English] // Iazyk i text. – 2017. – Том 4. – №3. – S. 139–143. DOI: 10.17759/langt.2017040314 [in Russian]
4. Mubarakshina A.M. Paralingvisticheskie sredstva kak kulturnye markery v tekste goroskopa [Paralinguistic means as cultural markers in the text of the horoscope] // Kazanskiy lingvisticheskiy jurnal. – 2022. – №2. – S. 180–189. [in Russian]

5. Rubcova E.V. Rabota nad intonaciei – vajneishei sostavliaushei vyrazitelnosti rechi v mejkulturnoi kommunnikacii [Work on intonation - the most important component of speech expressiveness in intercultural communication] // Regionalnyi Vestnik. – 2020. – №1(40). – S. 25–26. [in Russian]
6. Abakumova O.V., Velichkova L.V. Emocionalnaia sostavliaushaia ustnoi mejkulturnoi kommunikacii [The emotional component of oral intercultural communication] // Iazyk i tekst. – 2021. – Том 8. №1. – S. 4–13. [in Russian] <https://doi.org/10.17759/langt.2021080101>
7. Guzikova M.O., Fofanova G.Iu. Osnovy teorii mejkulturnoi kommunikacii: uchebnoe posobie [Fundamentals of the theory of intercultural communication: textbook]. – Ekateringburg: izd-vo Uralskogo universiteta, 2015. – 124 s. [in Russian]
8. Kostich A. Govorlica [Talker]. – Nish: Filozofski fakultet, 2018. – 187 p. [in Bosnian]
9. Jovanovich M., Zdravkovich D. Nonverbal communication and physical education classes in a social context // Facta universitatis. Series: Physical Education and Sport. – 2017. – Vol. 15. – №1. – P. 195–206.
10. Kostich A. Govor bez rechi [Speech without words]. – Nish: Filozofski fakultet, 2021. – 272 p. [in Bosnian]
11. Alekshcheva L., Kajigaliev G., Kairlieva N. Rol neverbalnoi kommunikacii v mejkulturnom i transkulturnom obshenii: sravnitelno-sopostavitelnyi aspekt [The role of non-verbal communication in intercultural and transcultural communication: a comparative aspect] // Humanistica. – 2019. – №21 (3). – C. 371–392 [in Russian]
12. Orazbaeva A.S. Madenietaralyq qatysymnyn keybir maseleleri, negizgi turleri men sipattamasy [Some problems, main types and characteristics of intercultural participation] // Abylai han atyndagy QazHQ jane ATU Habarshysy. “Filologia gylymdary” seriasy. – 2023. – №1(68). – B. 136–149. [in Kazakh]
13. Chen E.C. Research on the Application of Nonverbal Communication in Teaching Chinese as a Foreign Language // Open Access Library Journal. – 2024. – Vol.11, №10. – P. 1-8. DOI: 10.4236/oalib.1112377
14. Beisembaieva S.B., Rysbekova A.K. Osobennosti manualnyh jestov v kazahskom iazyke [Features of manual gestures in the Kazakh language] // Vestnik KGU imeni Sh. Ualihanova. – 2018. – №2. – S. 54–59. [in Russian]
15. Emelianova N.A., Voronina E.A. K voprosu o gotovnosti budushih specialistov jit i rabotat v usloviakh multikulturalizma [On the issue of the readiness of future specialists to live and work in a multicultural environment] // Vestnik instituta sociologii. – 2020. – T. 11. №4. – S. 126–142 DOI: 10.19181/vis.2020.11.4.682 [in Russian]
16. Gridunova M.V., Novikova I.A., Shliahta D.A. Mejkulturnaia kompetentnost i factory «Bolshoi piaterki»: k postanovke problemy [Intercultural competence and the factors of the “Big Five”: towards the formulation of the problem] // Izv. Sarat. un-ta Nov. ser. Ser Akmeologia obrazovania. Psihologia razvitia. – 2017. – №2. – C. 140–147. [in Russian]
17. Chkadua L.P. O nekotoryh osobennostiah etiketa abhazov [On some peculiarities of Abkhazian etiquette] // Nacionalnaia kulturnaia specifika rechevogo obshenia narodov SSSR. – M.: Nauka, 1982. – S. 79–88. [in Russian]
18. Imanbekov T. Ush aydin ush kuni [Three days of three months]. – Almaty: Jazushy, 1972. – 151 b. [in Kazakh]
19. Junusov S. Aqan Seri [Akan Seri]. – Almaty: Jazushy, 1981. – 470 b. [in Kazakh]
20. Esenberlin I. Koshpendiler [Nomads]. – Astana: Foliant, 2021. – 368 b. [in Kazakh]
21. Slanov G. Asau Arna [Hanging channel]. – Alma-Ata: Jazushy, 1978. – 440 b. [in Kazakh]
22. Knapp M.L., Hall J.A., Horgan T.G. Nonverbal communication in human interaction. – Washington: Cengage Learning, 2020. – 327 p.
23. Akishev Z. Jaiiu Musa [Walking Musa]. – Almaty: Jazushy, 1990. – 413 b. [in Kazakh]
24. Beisembaieva S.B. Tabuirovannye jesty v kazahskom iazyke [Taboo gestures in the Kazakh language] // Colloquium-journal. – 2020. – №13(65). – S. 9–10. [in Russian]
25. Musrepov G. Ulpan [Ulpan]. – Astana: Foliant, 2023. – 264 b. [in Kazakh]
26. Auevov M. Abai joly [Abay's way]. – Almaty: Jazushy, 1977. – 804 b. [in Kazakh]
27. Begalin S. Zamana belesteri [Milestones of time]. – Almaty: Jazushy, 1975. – 363 b. [in Kazakh]

ӘОЖ 81; 070; МҒТАР 16.31.02, 19.41.41
<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.105>А.М. ЖУМАГУЛОВА¹, А.Ә. РАМАЗАН², Б.Ж. КАРИМОВА³¹филология ғылымдарының кандидаты, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті
(Қазақстан, Семей қ.), e-mail: azhmagulva@mail.ru²филология ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: ramazan.aigul@kaznu.kz³PhD, I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті
(Қазақстан, Талдықорған қ.), e-mail: sultan-3@mail.ru

БАЛАЛАРҒА АРНАЛҒАН МЕДИАӨНІМДЕР ЖӘНЕ ТІЛДІК ОРТА

Аңдатпа. Зерттеу мақала балаларға арналған медиаөнімдердің тілдік қолданысын бағамдауға арналады. Баланың тұлға ретінде дамуына ықпал ететін, нақтырақ алғанда, тілдік ортасының қалыптасуына септігін тигізетін медиаөнімдер туралы сөз қозғалады. Мақалада бүгінгі медиаөнімдер баланың қоршаған ортада қауіпсіз, алаңсыз өмір сүруіне, сапалы білім алуы мен дамуына, денінің сау болуына, тілдік ортасының қалыптасуына қаншалықты ықпал ете алады деген өзекті сұраққа жауап іздеу мақсаты қойылды. Зерттеу нысаны ретінде балалар контентін құрап отырған танымдық мультфильмдер мен роликтер, гиф суреттер алынды. Медиаөнімдердің баланың тұлға ретінде дамуына, тілінің тез әрі анық шығуына септігін тигізуі бақылау, сипаттау, салыстыру әдістері арқылы сипатталды. Балаларға арналған медиаөнімдердің тиімділігі мен қолданысын саралау міндеті қойылды.

Бүгінде балалар контентін бақылау үшін арнайы зерттеу институттарының жұмыстары негізге алынып, мұндай қазақтілді зерттеулер қатарының артуы әдіснамалық тұрғыдан пайдалануға септігін тигізері анық.

Мақаланың әдістемелік негізін балалар контентінің қалыптасуы мен дамуын бағалауға байланысты отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері құрайды. Зерттеу барысында жүргізілген әлеуметтік сауалнама балаларға арналған медиаөнімдердің пайдасын анықтауға мүмкіндік береді. Мақала негізінде жасалған қорытындылар балаларға арналған өнімдердің сапасын жақсартуда теориялық, әрі практикалық тұрғыдан маңызды бола алады. Сондықтан балаларға арналған сапалы контенттер баланың тұлғалық дамуына, ұлттық құндылықтарды бойына сіңіре білуіне, салауатты өмір сүруіндегі басқа да оңды нәтижелерге жетуіне ықпал ететіні сөзсіз.

Кілт сөздер: телеарна, тілдік орта, балалар бағдарламалары, телеөнім, жас ерекшелік, мультфильм, медиаөнім.

---

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Жумагулова А.М., Рамазан А.Ә., Каримова Б.Ж. Балаларға арналған медиаөнімдер және тілдік орта // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №4 (134). – Б. 62–73. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.105>

*Cite us correctly:

Jumagulova A.M., Ramazan A.A., Karimova B.J. Balalarga arналган mediaonimder jane tildik orta [Media Products and Language Environment for Children] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2024. – №4 (134). – B. 62–73. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.105>

Мақаланың редакцияға түскен күні 05.06.2024 / қабылданған күні 30.12.2024

A.M. Zhumagulova¹, A.A. Ramazan², B.Zh. Karimova³

¹*Candidate of Philological Sciences, Shakarim university of Semey
(Kazakhstan, Semey), e-mail: azhumagulva@mail.ru*

²*Doctor of Philological Sciences, Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: ramazan.aigul@kaznu.kz*

³*PhD, Ilyas Zhansugurov Zhetysu University
(Kazakhstan, Taldykorgan), e-mail: sultan-3@mail.ru*

Media Products and Language Environment for Children

Abstract. The research article will be devoted to the study of the linguistic use of media products for children. We are talking about media products that contribute to the development of a child as a person, in particular, contributing to the formation of a language environment. The article aims to find an answer to the urgent question of how today's media products can contribute to a safe, carefree life of a child in the environment, high-quality education and development, a healthy body, and the formation of a language environment. Educational cartoons and videos, GIFs that make up children's content were taken as the object of the study. Media production contributed to the development of the child as a person, the rapid and clear output of language, was described by methods of description and comparison. The task of differentiating the effectiveness and use of media products for children is set.

To date, based on the work of special research institutes for the control of children's content, an increase in a number of such Kazakh-language studies will certainly contribute to methodological use.

The methodological basis of the article is the works of domestic and foreign scientists related to the assessment of the formation and development of children's content. A sociological survey conducted during the study reveals the benefits of media products for children. The conclusions drawn on the basis of the article may have both theoretical and practical significance in improving the quality of products for children. Therefore, high-quality content for children will undoubtedly contribute to the personal development of the child, the assimilation of national values, and the achievement of other positive results in a healthy lifestyle.

Keywords: TV channel, language environment, children's programs, TV product, age specificity, cartoon, media product.

А.М. Жумагулова¹, А.А. Рамазан², Б.Ж. Каримова³

¹*кандидат филологических наук, Университет имени Шакарима города Семей
(Казахстан, г. Семей), e-mail: azhumagulva@mail.ru*

²*доктор филологических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: ramazan.aigul@kaznu.kz*

³*PhD, Жетысуский университет имени И. Жансугурова
(Казахстан, г. Талдыкурган), e-mail: sultan-3@mail.ru*

Медиапродукты и языковая среда для детей

Аннотация. Исследовательская статья посвящена изучению языкового использования медиапродуктов среди детей. Речь идет о медиапродуктах, способствующих развитию ребенка как личности, в частности, способствующих формированию языковой среды. В статье поставлена цель найти ответ на актуальный вопрос, в какой степени современные медиапродукты могут способствовать безопасной и беззаботной жизни ребенка в окружающем мире, его качественному образованию и развитию, сохранению здоровья, а также формированию языковой среды. В качестве объекта исследования были взяты

познавательные мультфильмы и ролики, гиф рисунки, составляющие детский контент. Медиапродукция способствовала развитию ребенка как личности, а также быстрому и четкому формированию речи, что описывалось с помощью методов описания и сравнения. В статье поставлена задача дифференциации эффективности использования медиапродуктов для детей.

На сегодняшний день, благодаря работе специализированных исследовательских институтов, занимающихся контролем за детским контентом, увеличение числа казахскоязычных исследований, безусловно, будет способствовать методологическому развитию в этой области.

Методическую основу статьи составляют труды отечественных и зарубежных ученых, связанные с оценкой формирования и развития детского контента. Социологический опрос, проведенный в рамках исследования, позволяет выявить преимущества медиапродуктов для детей. Выводы, сделанные на основе статьи, могут иметь как теоретическое, так и практическое значение для улучшения качества продукции, ориентированной на детей. Качественный контент для детей, несомненно, будет способствовать личностному развитию ребенка, усвоению национальных ценностей, достижению других положительных результатов в сфере здорового образа жизни.

Ключевые слова: телеканал, языковая среда, детские программы, телепродукт, возрастная специфика, мультфильм, медиапродукт.

Кіріспе

XXI ғасыр адамзаттың индустриалдық қоғамнан ақпараттық қоғамға бет бұруымен ерекшеленеді. Ақпаратты ала білу, оны өңдеу және күнделікті пайдаланудың өркениетті дамуға тигізер әсері мол. Ақпараттық технологиялардың бүгінгі өнімдері әртүрлі әлеуметтік топтардың ақыл-ойына, эмоциясына, өз бетімен шығармашылық және сыни ойлауына, құндылық бағдарлары мен нанымдарына әсер етеді. 2020 жылдың 20 ақпанда ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев Ақпарат және қоғамдық даму министрі Д.Абаевқа медиаөнімдердің бәсекеге қабілетті болуын тікелей эфир кезінде арнайы тапсырған болатын. Күнделікті ақпараттардың жағымды және жағымсыз болатыны, сол жағымсыз ақпараттан қорғана білу керектігі қабілетті тұлға қалыптастыру мәселесімен тікелей байланысты. Қабілетті тұлғаны бала жасынан бастап дамытудың маңызы зор. Бұл орайда, еліміздегі балаларды қорғау мен олардың сапалы білім және тәрбие алуына, танымдық жағынан дұрыс дамып қалыптасуына ықпал ететін медиаортаны қалыптастыру бүгінгі таңда өзекті мәселе ретінде қойылып отыр. Сол себепті, ұсынылып отырған зерттеу тақырыбына деген қажеттілік – бүгінгі балаларға арналған медиаөнімдердің қолданыс аясы мен оның бала дамуына ықпалын бағамдауға арналып отыр. Көпшілікке мәлім, ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев 2022 жылды «Балалар жылы» деп жариялаған болатын. 2022 жылғы 20 наурыз №148 қаулысына орай «Балалар жылын өткізу жөнінде іс-шаралар жоспарын бекіту» заңнамалық құжатында балаларға арналған медиаөнімдерді (телебағдарламаларды, сериалдарды, деректі фильмдерді, вирустық роликтерді, көркем мотиваторларды, гиф суреттерді, әлеуметтік желілердегі, мессенджерлердегі имидждік өнімдерді) өндіру мен трансляциялау мәселесі де жоспарға енгізілген болатын.

Балалар әлемі өзгеше әрі тым нәзік. Бала – қандай да болмасын әділетсіздікке қарсы тұра алмайды. Тіпті ол өз мүддесін де қорғай алмайды. Сол себепті барынша балаларды қорғау, денсаулығы мен білімін нығайту, рухани дамуын қалыптастыру маңызды. Ол қажеттіліктерге жетуде айнала ортасымен қатар медиаөнімдердің де ықпалы болатыны сөзсіз. Себебі, бәрімізге аян дүние – бүгінгі әлем медиаақпараттардың толассыз алмасқан

уақыты. Осындай медиакеңістіктегі өнімдердің қалай қолданыс тауып отырғанын, оның бала дамуы мен қалыптасуына қаншалықты ықпалы тиіп отырғанын бағамдау да қажет-ақ.

Медиа саласының жылдан-жылға түрленіп, технологияның дамуымен бұрынғы шеңберінен шығып, тұтынушыға жаңа формалар мен форматта ақпараттық өнімдер ұсынып отырғаны белгілі. Демек, ақпаратты таратудың түрлі жолы мен тәсілдері де бар. Осылайша бүгінгі ақпараттық өнімдер өзара ықпалдасып, бір-бірін толықтыруда. Бұдан медиа саласының үлкен өзгерістерге ұшырағанын байқауға болады. Әсіресе, балалар контентін толыққанды қамтамасыз етуде телебағдарламалар, мультфильмдерден өзге түрлі танымдық роликтер мен гиф суреттер қолданысы назар аудартады. Себебі, балаларға арналған сапалы контенттер жасау заманауи қажеттілік болып отыр.

Балалар контентінің күннен-күнге толығыуы мен қолданысы, маңыздылығы әрине, көңілге қуаныш ұялатады, дегенмен, бұл өнімдердің бала дамуына, оның тілдік ортасына қаншалықты ықпал ететіні, ұлттық таным аясында насихатталуы назар аудартады. Осы мақсатта бақылау ретінде алынып отырған жұмыс барысында бірнеше түйіндемелер жасалды.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Балаларға арналған медиаөнімдер қолданысы мен оның тілдік ортадағы көрінісіне бағам жасау мақсатындағы зерттеу жұмысы барысында бірнеше өнімдерге сипаттама берілді. Олардың қолданысына өзара салыстырмалар жасалды.

Ең алдымен телеөнімдер жайлы айтар болсақ. Барлығымызға белгілі, теледидар жас көрермендеріне қызмет етуден алшақтаған емес. Бұл тұста телевизия индустриясының дамуына, телекөрермендер аудиториясын ұлғайту мақсатында балалар хабарларын жанрларға топтастырып ұсынуда. Әрбір жанр белгілі бір көрермендер қатарын экран алдына жинайды. Бағдарламалардың шығарылу уақыты да есепке алынады. Телевизиялық бағдарламаларды дайындау барысында цифрлық құрылғыларды пайдалану нәтижесінде телевизиялық контентті арттыру мүмкіндігі арта түсті. Ендігі кезекте телевизия технологиялық құрал ғана емес, психологиялық құрал ретінде қызмет атқаруы маңызды болып отыр. Өйткені, теледидардың адамдардың көңіл-күйі мен психологиялық жағдайына әсері мол екендігі белгілі. Осы тұста телебағдарламалардың бала психологиясы мен физиологиялық дамуына ықпалының қаншалықты екендігін сипаттау – зерттеудің негізгі міндеттерінің бірі ретінде қойылды.

Мәселен, теледидарда түсірілім техникаларының ықшамдалуы және жоғары сапада бейне жазу жүзеге асырылуда. Алайда, бұл тұрғыдан да бейненің баланың сөйлеу мен ойлау тежелісін жақсартуға қаншалықты ықпал ететіні де маңызды болып отыр. Өйткені, бүгінгі қоғам дертіне айналып отырған балалардың түрлі нервтік жүйе ауруларының, атап айтсақ, сөйлеудің тежелуі, бала тілінің кеш шығуы, ашуланшақтық, аутизм, т.б. мәселелермен күресуде теледидар бағдарламаларының ықпалына басымдылық жасаудың қажеттілігі танылып отыр.

Алайда, балаларға арналған медиаөнімдер ретінде тек теледидар бағдарламаларын атау аздық ететіндігі белгілі. Медиакеңістік қолданысындағы қысқа бейне түріндегі танымдық роликтердің қажеттілігі мен тиімділігі артып отырғандығын байқауға болады. Қызықты, әрі қолжетімді түрдегі роликтер циклі оқушылар мен мектеп жасына дейінгі балаларға арналып дайындалуда. Қазақша танымдық мультфильмдер, танымдық видеолар саны да артып келеді. Мәселен, қазірде TikTok қосымшасы арқылы қысқа бейнелерді жасау мен көрудің үлес салмағы ұлғаюда.

Оқушылардың танымдық қызығушылықтарын дамытуға арналған қысқа бейнелердің ұлттық сипатын, ұлттық код тетіктерін пайдалануына негіздей отырып, балалардың қызығушылығын арттыру үшін беріліп жүрген гиф-суреттерді де жиі кездестіруге болады.

Гиф форматы кескіндердің жылжу мүмкіндігін ұсынады. Анимациялық суреттердің қозғалысы балалардың назарын аудартады, сөздік қорын ұлғайтуға, қызықты білім беруге бағыттайды. Мәселен, гиф форматты «Қайырлы түн!» сынды суреттер баланың ұйқы режимін сақтауы, уақытында жеткілікті ұйықтауы мен көңіл-күйіне әсері мол. Осындай заманауи гиф суреттердің де қолданыс аясын, баланың эмоциональды көңіл күйіне ықпалын тани отырып, гиф суреттерде ұлттық құндылықтарды насихаттау маңызды.

Жоғарыда атап өткен балаларға арналған бірнеше медиаөнімдердің баланың дамуы мен қалыптасуына, тілдік ортасына ықпалының да болатыны сөзсіз.

Ғалым Н. Уәлидің тілдік орта ұғымына берген анықтамасында: «Тілдік орта – лингвоэкологиялық зерттеулердің түпқазығы болып саналатын қоғам мүшелерінің тілдік санасының қалыптасуына ықпал ететін, тілдік жүйенің жай-күйі мен сол тілді қолданудың қоғамдық-тілдік тәжірибесі, тілдің қоғамдағы болмысына, оның дамуы мен қызмет етуіне әсер ететін экономикалық, идеологиялық, мәдени, әлеуметтік-психологиялық, этнопсихологиялық факторлардың жиынтығы. Тіл – адамның тіршілік ортасы, белгілі бір қоғамдастықтың, ұлттық ұжымның рухани тіршілік ортасы. Адамдардың да рухани дамуы ана тілі деп аталатын тілдік ортаның сау-саламаттығына тікелей тәуелді» - деп көрсетіледі [1, 20-б.].

Демек, тілдік ортаның баланың қоршаған ортада таза, әрі сауатты сөйлеуінің негізі ғана болып қоймай, тілдік санасының қалыптасуына, рухани дамуына ықпал мол. Мұндағы сана терминінің қолданысы философия мен психология нысанында қарастырылып келсе, бүгінде сананың тілмен байланысы, оның біртұтас мағына ретіндегі көрінісі психоллингвистика, лингвомәдениеттану, когнитивті лингвистикада қолданыста. Сана ұғымының табиғаты өте күрделі. Философиялық, психологиялық сөздіктердегі сана ұғымына берілген анықтамалар төмендегідей болып келеді:

Сана – объективті шындықты бейнелеудің адамға тән жоғары формасы, оның дүниеге және өзіне адамдардың қоғамдық-тарихи қызметінің жалпыға бірдей формаларының жанама түрдегі қатынасының тәсілі. Сана – объективті дүниені және өзінің жеке болмысын ой елегінен өткізуге белсене қатысатын адамның психологиялық процестері бірлігін көрсетеді. Ол адамның еңбек, қоғамдық-өндірістік қызметі процесінде пайда болады және сананың өзі сияқты байырғы тілмен айтарлықтай байланысты делінсе [2, 370-б.], ал психологиялық анықтамаларда «сана – психика дамуының жоғары сатысы, мидың бір бөлшегі. Ол адамдардың қоғамдық-тарихи әрекетінің жалпыға бірдей формаларымен сипатталатын объективтік әрекетке қатысты адамға тән амал. Сана – әлемнің объективтілік заңдылықтары, қасиеттері мен мүмкіндіктері жайлы біліммен дүниеге деген көзқарас» [3, 36-б.].

Сана ұғымы қай тұрғыдан болмасын адамға тән құбылыс. Ол адамның әлем жайлы түсінігінен, танымынан, бейнесінен тұрады. Ол тіл арқылы жүзеге асырылады. Сондықтан «тіл» мен «сана» деген күрделі ұғымдар «тілдік сананы» қалыптастырады. Тілдік сана адамның дүниеге келген сәтінен бастап пайда болып, толығып отырады. Ғалымдар зерттеулерінде тілдік сананы сәби дүниеге келіп алғашқы дыбыс шығаруымен байланыстырады. Алғаш дүние есігін ашқан нәресте жылау арқылы өзінің психикалық жай-күйін білдіреді, ол санасында жатталған бейнелерді көрген кезде гуілдеп дыбыстар шығарады. Бұл – тілдік сананың алғашқы формасы деп көрсетіледі.

Жалпы алғанда адамдарда тілдік сана бірдей болмайды. Әр тұлғаның өзіндік танымы, көзқарасы, сөйлеу мәнері, ойлауы арқылы тілдік санасы да түрліше болады. Адамдарға ортақ тілдік сананың болуына менталитет, стереотиптер ықпал етуі мүмкін.

Сондықтан медиаөнімдер баланың тілдік ортасының, тілдік санасының дұрыс қалыптасуына, ұлт құндылықтарын насихаттауға бағытталуы маңызды.

Әр ұлттың өз ұлттық құндылықтары болады. Құндылық – объектінің жағымды немесе жағымсыз жақтарын білдіретін философиялық-әлеуметтік ұғым. Құндылықтар қоғам үшін ең

маңызды деген әдет-ғұрыптар, нормалар мен мән-мағыналар қызметін өзіне бағындырады және реттейді. Құндылықтар адам мүддесінің объектісі бола тұра, әлеуметтік, заттық ортадағы күнделікті тіршілікте бағыт беру рөлін атқарады. Адам өзін қоршаған заттық және рухани әлемді құндылықтар арқылы бағалайды. Оның шынайы өмірге құндылықтық қатынасы тек сана негізінде болуы мүмкін. Сондықтан саналы ұрпақ тәрбиелеу арқылы ұлттық құндылықтарын дәріптей аламыз, бойларына сіңіреміз.

Ұлттық құндылықтарды насихаттайтын бірден бір – телеарна бағдарламалары екені белгілі. Ғалым К. Қабылғазы: «Теледидардың пәрменді тәрбие құралы екендігін айтып жатудың өзі артық. Бұл процесс өз ерекшелігіне байланысты жүзеге асады. Көптеген хабарлар мен ақпараттар өздігінен тәрбиелік мәнге ие болады да әрі тыңдарманға жағымды әсер етеді. Сонымен қатар, жасөспірімдер мен балаларға арналған арнайы хабарлардың танымдық деңгейі жоғары болумен бірге, жас ұрпақтың тәрбиесіне де оң ықпал етуін естен шығармаған абзал» [4, 57-б.]. Жас жеткіншектердің бойында отаншылдық рухын қалыптастыру, үлкенге құрмет, кішіге ізет көрсетуге тәрбиелеу де күн тәртібінен түскен емес. Қысқа ғана ақпараттық хабар болсын, талдамалы үлкен бағдарлама болсын, мейлі шағын жарнама ролигі болсын, онда тәрбиелік пен талғам болуға міндетті.

Әрі балаларға арналған медиаөнімдер дүниетанымдық тұрғыдан қосымша әлеуметтендіруші құрал ретінде де қарастырылады және ол соған қызмет етуде.

Біздің елімізде балалар контентінің қолданысы мен балалар үшін оның тиімділігін білу мақсатындағы түрлі зерттеу жұмыстары жүргізіліп отырғанын көруге болады. Мәселен, бір ғана Қазақстандық қоғамдық даму институтының зерттеулер қатарында балалар контентіне талдамалар жасалған. Ол «Қазақстандағы балаларға арналған контентті зерттеу» атты талдамалы зерттеу-баяндамасы ретінде ұсынылған, онда кешенді зерттеулер жасалып, контент-талдау, сараптамалық бағалау жұмыстары жүргізілген [5].

Балалар бағдарламалары – әлем бойынша қабылданған термин. Жас көрермендер аудиториясына бағытталған бағдарламалардың жүйесі ескеріледі. Мақсаты – жеткіншектерге жан-жақты тәрбие және білім беру. Формасы – қызықты болу. Балалар телехабары алуан түрлі хабарларды қамтиды: ақпараттық, публицистикалық, ғылыми-танымдық, оқыту, сондай-ақ ойын, көркемдік, документальдық. Әлем бойынша, жас көрермендер аудиториясына қатысты көптеген зерттеулер жүргізілген. Ең алғаш Г.В. Абросимов өзінің «Особенности современной советской периодики для детей» кандидаттық диссертациясында жас көрермендер мен бұқаралық ақпарат құралдарының қарым-қатынасы аясында зерттеу жүргізді [6].

Отандық балаларға арналған телеөнімдер турасындағы зерттеулер қатарына Ғ. Ыбыраеваның теледидардағы балалар хабарының типологиясына арналған ғылыми еңбегін [7], балаларға арналған қазақтіліді контенттердің саны турасындағы пікірлерді [8], Б.Қ. Айтбаеваның жас көрермендер аудиториясын зерттеуі [9], Д.С. Анарбаевның қазақ мультфильмінің қарлығашы Әмен Қайдардың туындылары туралы зерттеулері [10], т.б. атап өтсек, осы тақырып аясының орыс тілді зерттеулерде де көрініс беріп отырғанын байқауға болады. Олардың бірнешеуін тізбектей көрсетсек: О.А. Медведева «Телепрограммы для детей гионоличества: тематика, визуальная структура, особенности восприятие» [11], Е.Ю. Бычкова «Популярные телепрограммы для подростков» [12], М.С. Мыгал «Программная политики детских каналов России: особенности распределения телевизионного контента в сетке вещания, жанрово-тематический состав, целевая аудитория» [13], Т.Ю. Гартман «Особенности нравственного воспитания детей средствами ТВ» [14].

Сондай-ақ, ЮНИСЕФ журналистерге балалардың құқықтарына нұсқан келтірмей, қоғамдық мүдделерге қызмет етуге мүмкіндік беретіндей балалар мәселелері туралы

хабарлауға көмектесетін қағидаттар мен нұсқаулар мына сайтта (<https://www.unicef.org/eca/media/ethical-guidelines>) бар [15].

Балалар мен жасөспірімдер туралы хабарлайтын журналистерге, хабар таратушыларға және БАҚ ұйымдарына арналған ресурстар тізімі (<https://www.publicmediaalliance.org/tools/children/>) [16], Ақпараттық, танымдық журналында балалар мен жасөспірімдерге арналған зерттеулерді жариялайды. Онда балаларға тұтынушы ретінде зор көңіл бөледі. Балаларға арналған медиаөнімдер беріледі (Journal of Children and Media) <https://www.tandfonline.com/journals/rchm20> [17]. Жаңалықтың балалар мен жасөспірімдердің тұлғалық ерекшеліктеріндегі рөлін зерттеу [18], балалар басылымының баспасөздегі рөлі мен маңызы турасындағы ғылыми мақалалар қатарымен танысуға болады [19].

Талдау мен нәтижелер

Ақпараттың берілуі күн санап қарыштап дамыған заманда балаларға арналған медиаөнімдер аса бір қажетті, әрі өміріміздің ажырамас бөлшегі ретінде қаралуы тиіс. Медиаөнімдердің баланың тілдік ортасының қалыптасуына күнделікті бала тәрбиесіне, оның ой-өрісінің дамуына ықпал етуші аса пәрменді құрал бола алатыны сөзсіз. Сол себепті балаларға арналған медиаөнімдерге деген маңыздылықтың артуы орынды. Балалар контентін құрайтын өнімдердің тілдік ортадағы қолданысы қандай болуы қажет? Олар бала тілінің тез, әрі анық шығуына қаншалықты ықпал ете алады деген мәселе түйінді.

Мәселен, ғылыми ойларда телеарнада берілетін хабардың құндылығы турасында былайша пайымдайды: «Телеарнада берілетін хабардың құндылығы – көрерменнің талап-сұранысын қанағаттандыру. Оның мазмұны фантастикалық таңғалыстан емес, әлеуметтік-мәдени демократиялық сипатпен өлшенеді. Осы орайда, әр хабардың ішкі құрылымы мобильді тілдесу нәтижесінде өзектеледі. Себебі, хабарға қатысушылар да, көрермендер де психоэмоционалды көңіл-күйде отырады. Сырт көрермендер алыстан қауышып, ортақтастық танытса, ішкі қонақтар ықпалды әсерге ие. Олардың тапқырлығы, дәстүрлі сөзгерлігі, білімділігі қашықтықты жойып, ойлау логикасын сабақтастырады. Адамның көз алдындағы көрініс пен құбылыс тек қана сүйіспеншілік тудырып қана қоймай, ой бірлігіне жетелеп, өнерге, сөз құдіретіне шешендік қабілетке, шеберлік қасиетке саналық өзгерістер тудырады» [20, 9-б.].

Балаларға арналған телеөнімдер турасында айтпас бұрын оның берілуін жолға қоятын телеарналар қатарының да маңыздылығын ескеру қажет. Біздің елімізде балаларға арналған бірден-бір арна – «Балапан» телеарнасы болып отыр.

БАЛАПАҢ – алғашқы отандық балалар арнасы. «Балапан» телеарнасында ертегілер мен мультфильмдердің кейіпкерлері балдырғандармен қазақ тілінде сөйлеседі. Күн сайын балалар өздерінің сүйікті кейіпкерлерінің бастан кешірген қызықты оқиғаларын тамашалап, ән шырқап, билеп және қазақша сөйлеп үйренеді. Телеарнаның басты мақсаты – өскелең буынның бойында ұлттық және мәдени құндылықтарды қалыптастырып, Отанға деген сүйіспеншілік, үлкенге құрмет көрсетуді сіңіру. Арнаның мақсатты аудиториясы 3–10 жас аралығындағы балаларға арналған. Телеарнада балалардың тілдік ортасын қалыптастыратын отандық бағдарламалар көп деп айта аламыз. Бағдарламалардың басым көпшілігі аударма. Болашақта осыған назар аударса.

Бұдан өзге де біздің кішкентай көрермендерімізге қолжетімді телеарналар да бар. Оларды тізбектей атап өтсек:

МУЛЬТ – кішкентай бөбектерге арналған ресейлік мультфильмдер арнасы. Телеарна эфирінен соңғы кездегі танымал мультсериалдар, балалар анимациясының хиттері, сондай-ақ, «Союзмультфильм» мен «Гостелерадиофондтың» классикасы көрсетіледі. Ата-аналар МУЛЬТ телеарнасына баласын сеніп тапсыра алады. Өйткені, мұнда ешқандай агрессиялық

ақпараттар, ешқандай жарнама жоқ. Арна контенті мұқият таңдалып, жастары 1,5–6 аралығындағы бүлдіршіндерге арналған.

КАРУСЕЛЬ – балаларға арналған «Карусель» телеарнасы. Біріншіарна мен ВГТРК бірлесіп құрған, осыған дейін кеңінен танылған «Теленяня» мен «Бибигонның» базасында құрылған. Эфирден қос арнаның қызықты хабарларын тамашалап, сонымен қатар, жаңа жобалар мен жаңа жүргізуші-балалармен таныса алады. Арна жас көрермендерге білім нәрімен сусындатуды көздейді.

CARTOONNETWORK – балаларға арналған мультипликациялық арна. «CartoonNetwork» эфирі заманауи, динамикалық, көңілді кейіпкерлердің әрекеті баяндалатын қызықты мультфильмдерді ұсынады.

NICKELODEON – Балалар мен жасөспірімдерге арналған танымал арналардың бірі болып саналады. «Nickelodeon» арнасында балалар шоуы, пайдалы хабарлар, спорттық жарыстар және қызықты викториналар көрсетіледі. Арна бірнеше тақырыптық блоктар бойынша жұмыс жасайды: «Программы дошкольникам», «Мультипликация», «Кино и спектакли» және «Игры и конкурсы». Телеарнаны орыс және ағылшын тілдерінде тамашалауға болады. Тілді ауыстыру үшін алдымен арнаны қосып, басқару пультіндегі жасыл түсті STB нүктесін басып, мәзірдің «Доступные языки» бөліміне өтесіз. Кейін қалаған тіліңізді таңдап, «OK» нүктесін басасыз.

«TiJi» – жасы 2–7 аралығындағы бүлдіршіндердің психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, жасақталған балалар арнасы. «TiJi» балдырғандардың балаң түсінігіне сай, олардың қоршаған ортаны танып-білуіне көмектеседі. Мейірім шуағына толы арна материалдары танымдық фильмдерден, мультфильмдер мен қуыршақтар ойнайтын бағдарламаларға толы.

Байқағанымыздай, бұлардың ішінде тек біреуі ғана отандық арна. Қазақ мультфильмдерінің кішкентай көрермендерінің біртіндеп көбейіп келе жатқанына, әрине, қуаныштымыз. Алайда, бөтен елдің кейіпкерлерін үлгі тұтып жүрген балақайларымызға отандық өнімдер өз қаһармандарымызды қаншалықты насихаттап, олардың жүректеріне жеткізіп жүр? Бүгінгі қазақ мультфильмдеріне қандай кейіпкерлер жетіспейді? Осындай ұлтжанды ұрпақ тәрбиелеудің басты құралдарының бірі – теледидар десек, осы ақпарат көзінің балаларға арналған отандық мультфильмдерді күнделікті эфирге шығаруы қанша уақытты, нақтырақ айтсақ күніне қанша рет көрсетілуі маңызды болып отыр.

Теледидар кеңістігіндегі ақпараттардың берілуі тікелей медиамәтіндер қолданысымен байланысты. Медиамәтін – күрделі мәтін. Себебі, мәтінде ойлау процесімен қатысты белгілермен қатар (стереотип, эталон, ассоциация), ұлттық-мәдени код құрылғылары (миф, символ, этномаркерлі таңбалар), бейнелеуші тілдік таңбалар (метафора, фразеологизм, паремиялогиялық қолданыстар) қатар жұмсалады. Мұндай мәтіндер белгілі бір прагматикалық мақсатты көздегенде, жасырын оймен жеткізуге бағытталғанда қолданылады.

Медиамәтіндердің ақпараттық қызметін айрықша бөліп көрсетуге болады. Сондай-ақ, аудиторияға бағытталған медиамәтін ақпараттық қызметі арқылы мойындату, пікірін өзгерту, мәжбүрлеу, шаттандыру, кінәлау қызметтері арқылы ықпал ете алады.

Медиамәтін – жекелеген адамның өнімін ғана танытпайды, оның ұжымдық сипаты басым. Онда материал жинаушы, мәтін мазмұнын жазушы, оны өңдеуші, көркемдеуші, таратушы тұлғалардың өнімдері біріктіріледі. Сонымен, қорыта келгенде, медиамәтін – әртүрлі семиотикалық кодтарды (вербалды, бейвербалды, медиалық) біртұтас коммуникативті қатынасқа біріктіретін көпдеңгейлі интегративті таңба және ол өзінің мазмұндық, құрылымдық, таңбалық құзіреттілігіне қарай ашық мәтін ретінде қолданылады.

Бұқаралық коммуникация ақпараттық байланыстың күрделі үдерісі болғандықтан автор, адресат, код, арна, мәтін, мәнмәтін, кері байланыс, әсерлілік, коммуникациялық пиғыл

элементтерінің арақатынасын сақтау басты маңыздылыққа ие болады. Сондықтан аталмыш элементтер медиамәтін типологиясын жасауға басты критерийлер болып саналады.

Медиамәтіннің басты белгілеріне мыналар жатады:

1. Адресант пен адресат арасында өзара байланыстың болуы. Осы белгінің негізінде медиамәтін коммуникация белсенділігін танытады. Осы белгіге орай мәтіннің мазмұны мен сапасы анықталады

2. Коммуникация барысында өзара контекстінің болуы орын алуы медиамәтіннің сапалы болуына ықпал етеді.

3. Ақпараттың берілуі мен оның мәтінді беру формасы (ауызша немесе жазбаша).

4. Медиамәтіндегі қарым-қатынастың ресми немесе бейресми формасының болуы. Бұл аталған белгілер медиамәтінді кең ауқымда тануға мүмкіндік береді.

Бала көзімен көргенге тәуелді. Бала не көрсе соны қайталайды. Барлық бала көзін ашқаннан бастап мультфильм көруді әдетке айналдырады. Мультфильмнің бала психикасына әсері зор екені дәлелденген. Мұндағы ең бастысы – баланың мультфильм көріп отырғандағы көңіл-күйін бақылау керек, егер бала жақсы, іші позитивті эмоцияларға толы мультфильм көрсе, оны көріп болғаннан кейін бала көтеріңкі көңіл күйде жүреді. Ал егер бала іші агрессиялы қорқынышты көріністерден құрылған мультфильмді көрсе бала бойында да сөзінде де іс-қимылында да агрессия пайда болады деп атап көрсетеді психологтар.

Адам мен ақпарат арасындағы байланыстың сан қырлы сипаты жаңа ұғымдарды, ғылыми терминдерді дүниеге әкелуде.

Медиапсихология, медиамәдениет, медиабілім, медиаиммунитет солардың бір парасы ғана. Осының бәрі ақпараттың адам өміріндегі маңызын дәлелдейді. Медиаақпараттың мазмұны адамның санасына тікелей әсер етеді, оның іс-әрекетін, талғамы мен дағдысын, айналасындағы құбылыстарға беретін бағасын бағыттай алады.

Соңғы уақытта телевизияға қатысы бар медиапсихология деген термин жиі айтылып жүр. Негізгі қарастыру нысаны – телевизиялық өнімдердің көрерменге әсері, оны қабылдауы, содан болатын мінез-құлқындағы өзгерістер.

«Теледидар алдында отырған адамның алатын әсері соншалықты жеңіл, әрі қарапайым келе ме? Сіз білмейсіз? Оны әншейін сараптай салмайсыз. Дегенмен де кейбір жағдайларда аудитория көңіл-күйін алдын-ала болжауға болады. Сол арқылы шабыттанып еңбектенесіз. Психологтардың өзі әртүрлі пікірлер айтады. Оған көптеген себептер де бар», - деп атап көрсетеді Г. Әбілдина [21, 57-б.].

Балаларға арналған телеөнімдерден өзге танымдық роликтер қатары да көрініс беріп келеді. Алайда, You Tube желісінде жүктелген балаларға арналған танымдық видео-роликтер негізінен мектеп жасына дейінгі балаларға арналып берілген. Мұндай өнімдерде баланың бейнені көре отырып сөзді дұрыс қайталап айтуына ерекше басымдылық беріледі. Сонымен қатар балаларға күнделікті өмірлеріне қажетті деген (жол ережелерін есте сақтау) қысқа роликтер ұсынылуда. Түрлі бейне роликтер арқылы тілді үйретудің түрлі әдістері де қамтылады. Бір ұлтты екіншілерінен ерекшелендіріп тұратыны оның: тілі, ертегілері, мақал-мәтелдері, лиро-эпостық және батырлар жырлары, әдет-ғұрпы, салт-санасы, менталитеті, мәдениеті, өнері, тағамдары, ұлттық қолөнері, тұрмыстық бұйымдары, ұлттық ойындары, т.б. өзгелерге ұқсамайтын қасиеттері. Осылардың бәрі – ұлттық құндылықтарға жатады. Дегенмен, балаларға арналған әлеуметтік-танымдық роликтер қатарын арттыруды назарда ұстау маңызды болмақ деп білеміз.

Ал жасөсірімдерге арналған контент санын арттыруды жолға қою қажеттілік екені байқалады.

Балаларды қызықтыру үшін пайдаланылатын СІҒ анимациялық суреттер қатары да жиі қолданыста келеді. Мұндай форматтағы суреттерде кескіндер жылжиды. Анимациялық суреттердің қозғалысы балалардың назарын аудартады, сөздік қорын ұлғайтуға, әрі қызықты

ақпараттар беруге көмектеседі. Ұлттық сипаттағы сөздер гифкөптеп орын алса, баланың визуальды қабылдауы мен ойқорытуына оңды ықпал етеді.

Қазірде балалар контенті «Тик Ток» әлеуметтік желісі арқылы толығып отыр. Ол қысқа музыкалық бейнелерді, тікелей эфирді жасауға және түрлі хабарларды алмасуға мүмкіндік беретін болғандықтан қолданыс аясы артуда. Алайда, әлеуметтік желілерді орынсыз пайдаланбау үшін шектеу жасау мәселесі де көтеріліп жүр. Дегенмен, заманауи медиакеңістікте әлеуметтік желілерді (Тик-Ток) тиімді танымдық мақсаттарда қолдана білудің де нәтижелі тұстары көрсетілуде.

Қорытынды

Бүгінгі қоғамда балалар болашағы мен олардың салауатты да сауатты болып қалыптасуына ықпал ететін факторларды жіті қадағалап отырудың қажеттілігі артып отыр. Ол факторлар арасында тілдік ортаның ықпалы басым. Тілдік ортаның дұрыс қалыптасуында медианың орнын ерекшелеп атауға болады. Баланың тілдік ортасының тазалығы мен тілдік санасының дұрыс қалыптасуында медиаөнімдерге баса назар аудару қажет болмақ.

Зерттеу мақаласында назарға алынған телебағдарламалар, танымдық роликтер, гиф суреттер сынды медиакеңістіктегі балаларға арналған медиаөнімдердің ұлттық таным мен талғамды қалыптастырудағы орнын тани білудегі қажеттілігі байқалды. Сонымен қатар аталған медиаөнімдер баланың тұлғалық дамуында, атап айтқанда, қабылдауы мен сөйлеуінде маңызды.

Зерттеу нәтижелері аясында төмендегідей ой-қорытындылар жасауға болады:

– Баланың қабылдауы мен сөйлеуіне қолайлы қысқа танымдық роликтер мен гиф мәтіндердің ұлттық, танымдық тұрғыда насихатталуы маңызды;

– балаларға арналған әлеуметтік-танымдық роликтер қатарын арттырудың қажеттілігі сұранып отырғанын байқауға болады;

– балаларға арналған медиаөнімдер қатарын мектеп мектеп жасына дейінгі өнімдер құрап отырғандығы байқалады, ал жасөспірімдерге арналған өнімдер аздық етеді, сол ретте мектеп жасындағы жасөспірімдерге арналған контенттің қажеттілігі көрініп отыр.

Дегенмен, зерттеу-бақылау нәтижелері бойынша әлі де болса балаларға арналған медиаөнімдердің, әсіресе әлеуметтік-танымдық роликтер қатарын арттырудың қажеттілігін байқауға болады. Бұл тұста баланың жас ерекшелік деңгейлері де ескерілуі маңызды болмақ. Байқағанымыздай, балаларға арналған медиаөнімдердің басым бөлігі бастауыш мектеппен мектеп жасына дейінгі аралықты қамтиды, ал жасөспірімдерге арналған өнімдер қатары аздық етеді.

Сондықтан, қай кезеңде болмасын қоғамдағы жеке тұлға баланың дамуы мен қалыптасуы, тілдік ортасының дұрыс жетілуі назарда болуы маңызды. Ол бала келешек қоғамның толыққанды бір мүшесі ретінде көрінуі үшін алғашқы кезеңдегі тәрбие мен білімнің, ортаның күшті ықпалы болатындығын естен шығармаған жөн деп білеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: монография. – Алматы: Қазақ тілі, 2021. – 427 б.
2. Философиялық сөздік. – Алматы: Қазақстан энциклопедиясы, 1996. – 525 б.
3. Мещеряков Б.Г., Зинченко В. Психологическая энциклопедия. – М.: Прайм-Еврознак, 2009. – 811 с.
4. Қабылғазина К. Хабар технологиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 76 б.
5. Қазақстандағы балаларға арналған контентті зерттеу: талдамалық баяндама. – Астана: Қазақстандық қоғамдық даму институты КеАҚ, 2023. – 182 б.

6. Абросимов Г.В. Особенности современной советской периодики для детей: автореф. ... канд. филол. наук. – М., 1973. – 18 с.
7. Ыбыраева Ф. Республикалық теледидардағы балалар хабарының типологиясы: филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 2007. – 130 б.
8. Елімізде балаларға арналған қазақтілді контент көбейіп келеді. [Электронды ресурс]. URL: <https://abai.kz/post/165915> (қаралған күні 28.03.2024)
9. Айтбаева Б.К. Жас көрермендер аудиториясының зерттелуі // ҚазҰУ Хабаршысы. Журналистика сериясы. – 2013. – №1 (33). – Б. 156–160.
10. Анарбаева Д.С. Қазақ мультфильмінің қарлығашы Әмен Қайдардың туындыларындағы бейнелеу кеңістігі мен кейіпкерлер. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.gmirk.kz/kk/nauka/issledovaniya/48-aza-multfilmini-arly-ashy-men-ajdardy-tuynдыларында-y-bejneleu-ke-istigi-men-kejipkerler> (қаралған күні 18.04.2024)
11. Медведева О.А. Телепрограммы для детей гионоличества: тематика, визуальная структура, особенности восприятия. – М.: Наука, 2007. – 356 с.
12. Бычкова Е.Ю. Популярные телепрограммы для подростков // Журналистский вестник. – 2015. – №4. – С. 179–182.
13. Мыгал М.С. Программная политика детских каналов России: особенности распределения телевизионного контента в сетке вещания, жанрово-тематический состав, целевая аудитория // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки. – 2014. – Том 22, №13. – С. 223–233.
14. Гартман Т.Ю. Особенности нравственного воспитания детей средствами ТВ. – М.: Издательство Академия медиаиндустрии, 2015. – 140 с.
15. Guidelines for journalists reporting on children. [Electronic resource]. URL: <https://www.unicef.org/eca/media/ethical-guidelines> (date of access 18.04.2024)
16. Journalism & Children tools. A list of resources for journalists, broadcasters and media organisations reporting on children and young adults. [Electronic resource]. URL: <https://www.publicmediaalliance.org/tools/children/> (date of access 18.04.2024)
17. Journal of Children and Media <https://www.tandfonline.com/journals/rchm20>
18. Ponte M.C. Introduction: Researching the roles of news in children's and young people's identities // Journal of Audience and Reception Studies. – 2014. – Vol. 11, Issue 1. – P. 99–107.
19. Usmonhodjaeva M.A. The role of methods in teaching and learning process in modern education. [Electronic resource]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/the-role-and-importance-of-childrens-publications-in-the-press> (date of access 18.04.2024)
20. Абдраев М.К. Телехабар жасау технологиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 162 б.
21. Әбілдина Ф. Телевизия өнері: теориясы мен технологиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 390 б.

REFERENCES

1. Uali N. Qazaq soz madenietinin teorialyq negizderi [Theoretical foundations of Kazakh speech culture]: monografia. – Almaty: Qazaq tili, 2021. – 427 b. [in Kazakh]
2. Filosofialyq sozdik [Philosophical Dictionary]. – Almaty: Qazaqstan enciklopediasy, 1996. – 525 b. [in Kazakh]
3. Mesheriakov B.G., Zinchenko V. Psihologicheskai enciklopedia [The Psychological Encyclopedia]. – M.: Praim-Evroznak, 2009. – 811 s. [in Russian]
4. Qabylgazina K. Habar tehnologiasy [Message technology]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2011. – 76 b. [in Kazakh]
5. Qazaqstandagy balalarga arналған kontentti zertteu: taldamalyq baiandama [Content research for children in Kazakhstan: analytical report]. – Astana: Qazaqstandyq qogamdyq damu instituty KeAQ, 2023. – 182 b. [in Kazakh]
6. Abrosimov G.V. Osobennosti sovremennoi sovetskoi periodiki dlia detei: avtoref. ... kand. filol. nauk. [Features of modern Soviet periodicals for children: abstract.] – M., 1973. – 18 s. [in Russian]

7. Ybyraeva G. Respublikalyq teledidardagy balalar habarynyn tipologiasy: filol. gyl. kand. ... dis. [Typology of children's broadcasting on Republican television: dis.] – Almaty, 2007. – 130 b. [in Kazakh]
8. Elimizde balalarga arналған qazaqtildi kontent kobeip keledi. [Electronic resource]. URL: <https://abai.kz/post/165915> (date of access 28.04.2024) [in Kazakh]
9. Aitbaeva B.Q. Jas korermender auditoriasynyn zerttelui [The study of the audience of young spectators] // QazUU Habarshysy. Jurnalistika seriasy. – 2013. – №1 (33). – B. 156–160. [in Kazakh]
10. Anarbaeva D.S. Qazaq multfilminin qarlygashy Amen Qaidardyn tuyndylaryndagy beineleu kenistigi men keiipkerler [Visual space and characters in the works of the Kazakh cartoon swallow Amen Kaydar]. [Electronic resource]. URL: <https://www.gmirk.kz/kk/nauka/issledovaniya/48-aza-multfilmini-arly-ashy-men-ajdardy-tuyndylarynda-y-bejneleu-ke-istigi-men-kejiipkerler> (date of access 18.04.2024) [in Kazakh]
11. Medvedeva O.A. Teleprogrammy dlia detei gionolichestva: tematika, vizualnaia struktura, osobennosti vospriatia [TV programs for children of the youth: subject matter, visual structure, features of perception]. – M.: Nauka, 2007. – 356 s. [in Russian]
12. Bychkova E.Iu. Populiarnye teleprogrammy dlia podrostkov [Popular TV programs for teenagers] // Jurnalistskiy vestnik. – 2015. – №4. – S. 179–182. [in Russian]
13. Mygal M.S. Programmnaia politika detskih kanalov Rossii: osobennosti raspredelenia televizionnogo kontenta v setke veshania, janrovo-tematicheskii sostav, celevaia auditoria [The program policy of children's channels in Russia: features of the distribution of television content in the broadcast network, genre and thematic composition, target audience] // Nauchnye vedomosti Belgradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seria: Gumanitarnye nauki. – 2014. – Tom 22, №13. – S. 223–233. [in Russian]
14. Gartman T.Iu. Osobennosti nraivstvennogo vospitania detei sredstvami TV [Features of moral education of children by means of TV]. – M.: Izdatelstvo Akademia mediaindustrii, 2015. – 140 s. [in Russian]
15. Guidelines for journalists reporting on children. [Electronic resource]. URL: <https://www.unicef.org/eca/media/ethical-guidelines> (date of access 18.04.2024)
16. Journalism & Children tools. A list of resources for journalists, broadcasters and media organisations reporting on children and young adults. [Electronic resource]. URL: <https://www.publicmediaalliance.org/tools/children/> (date of access 18.04.2024)
17. Journal of Children and Media <https://www.tandfonline.com/journals/rchm20>
18. Ponte M.C. Introduction: Researching the roles of news in children's and young people's identities // Journal of Audience and Reception Studies. – 2014. – Vol. 11, Issue 1. – P. 99–107.
19. Usmonhodjaeva M.A. The role of methods in teaching and learning process in modern education. [Electronic resource]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/the-role-and-importance-of-childrens-publications-in-the-press> (date of access 18.04.2024)
20. Abdraev M.K. Telehabar jasau tehnologiasy [Technology of television broadcasting]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2014. – 162 b. [in Kazakh]
21. Abildina G. Televizia oneri: teoriasy men tehnologiasy [Television art: theory and technology]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2012. – 390 b. [in Kazakh]

ӘОЖ 81-139; МҒТАР 16.01.07

<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.106>Л.М. ДЕМЕСИНОВА ¹, Ж.М. ИСКАКОВА ²¹PhD, Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына»ұлттық ғылыми-практикалық орталығының ғылыми қызметкері
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: lmdemessin@gmail.com²филология ғылымдарының кандидаты, Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына»ұлттық ғылыми-практикалық орталығының Әдістеме Lab жетекшісі
(Қазақстан, Астана қ.) e-mail: oasis-jas@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТАНДАРТТАРҒА САЙ ТЕСТ ЖҮЙЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Аңдатпа. Мақалада әлемдік тәжірибедегі тілдік тестілеу жүйелерінің тәжірибесі мен тестология бойынша ғылыми зерттеулерге шолу жасалды. Қазақ тілі деңгейін анықтайтын халықаралық стандарттарға сай тест жүйесін қалыптастыру үшін шетелдік тәжірибеге сүйену маңызды, сондықтан TOEFL, IELTS сияқты тілдік тестілердің қалыптасу тарихы, тест құрастырудағы әдістемесі, тест әзірлеу алгоритмі, тілдік тест құрастырудағы бағалау қағидаттары сараланды. Аталмыш мақсатқа жету үшін салыстыру, сапалық, сандық, психометрикалық зерттеу әдістері негізге алынды.

Әлемдік тәжірибеде CEFR стандарттары бойынша тілді оқыту, тілдік деңгейді растайтын халықаралық емтихандар арқылы тілді үйрету тиімді. Халықаралық тәжірибеден көптеген TOEFL, IELTS сияқты тілдік тестілеу жүйелері CEFR, ALTE, ETS, ACTFR, ICC ұйымдарының стандарттары бойынша жасалады. Қазақ тілін білу деңгейін бағалайтын тест жүйесіне келер болсақ, CEFR, ALTE, ETS, ACTFR, ICC сияқты жетекші халықаралық ұйым стандарттарына сай келмейтін тұстары жетерлік. Қазақ тілі де бүгінде CEFR стандарттарына сай деңгейлеп оқыту жүйесіне көшкенімен, нақты оқыту әдістемесі әлі де жетілдіруді талап етеді. Сондықтан зерттеу мақаласында қазақ тілінің халықаралық талаптарға сай тестілеу жүйесін қалыптастыру жолында атқарылуы керек алғышарттар қарастырылып, бүгінгі күнге дейінгі қазақ тілі тестілеуіне қатысты шыққан ғылыми және практикалық еңбектерге талдау жасалып, зерттеу жүргізілді.

Кілт сөздер: қазақ тілі, тест, әдістеме, IELTS, ТРКИ, CEFR, ALTE.

---

* Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Демесинова Л.М., Искакова Ж.М. Қазақ тілінің халықаралық стандарттарға сай тест жүйесін қалыптастыру алғышарттары // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №4 (134). – Б. 74–84. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.106>

*Cite us correctly:

Demesinova L.M., Iskakova J.M. Qazaq tilinin halyqaralyq standarttarga sai test juiesin qalyptastyru algysharttary [The Basics of Forming a Test System for the Kazakh Language in Accordance with International Standards] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2024. – №4 (134). – B. 74–84. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.106>

Мақаланың редакцияға түскен күні 05.06.2024 / қабылданған күні 30.12.2024

L.M. Demessinova¹, Zh.M. Iskakova²

*¹PhD, Researcher of the National Scientific and Practical center
«Til-Kazyna» named after Sh. Shayakhmetov
(Kazakhstan, Astana), e-mail: lmdemessin@gmail.com*

*²Candidate of Philological Sciences, Head of the laboratory of the National
Scientific and Practical center «Til-Kazyna» named after Sh. Shayakhmetov
(Kazakhstan, Astana), e-mail: oazis-jas@mail.ru*

The Basics of Forming a Test System for the Kazakh Language in Accordance with International Standards

Abstract. The article provides an overview of the experience of language testing systems in world practice and scientific research on testology. For the formation of a test system that meets international standards that determine the level of the Kazakh language, it is important to rely on foreign experience, therefore, the history of the formation of language tests such as TOEFL, IELTS, the methodology for compiling tests, the algorithm for developing tests, the principles of evaluation in compiling language tests were analyzed. To achieve this goal, comparative, qualitative, quantitative, psychometric research methods were used.

In world practice, it is effective to teach a language according to CEFR standards, through international exams confirming the language level. From international practice, many language testing systems such as TOEFL, IELTS are developed according to the standards of organizations such as CEFR, ALTE, ETS, ACTFR, ICC. As for the system of tests that assess the level of knowledge of the Kazakh language, there are few that do not meet the standards of such leading international organizations as CEFR, ALTE, ETS, ACTFR, ICC. Despite the fact that the Kazakh language has now switched to a level learning system that meets CEFR standards, the specific teaching methodology still needs to be improved. Therefore, the research article considered the prerequisites for the formation of a system for testing the Kazakh language in accordance with international requirements, analyzed the scientific and practical works related to testing the Kazakh language to date, and conducted a study.

Keywords: Kazakh language, test, methodology, IELTS, ТРКИ, CEFR, ALTE.

Л.М. Демесинова¹, Ж.М. Искакова²

*¹PhD, научный сотрудник национального научно-практического центра
«Тіл-Қазына» имени Ш. Шаяхметова
(Казахстан, г. Астана), e-mail: lmdemessin@gmail.com*

*²кандидат филологических наук, руководитель Эдістеме Lab
Национального научно-практического центра «Тіл-Қазына» имени Ш. Шаяхметова
(Казахстан, г. Астана), e-mail: oazis-jas@mail.ru*

Основы формирования тестовой системы по казахскому языку в соответствии с международными стандартами

Аннотация. В статье представлен обзор опыта языковых тестовых систем в мировой практике и научных исследований по тестологии. Для формирования тестовой системы в соответствии с международными стандартами, определяющими уровень казахского языка, важно опираться на зарубежный опыт, поэтому были проанализированы история формирования языковых тестов, таких как TOEFL, IELTS, методика в составлении тестов, алгоритм разработки тестов, принципы оценки в составлении языковых тестов. Для достижения данной цели были взяты за основу методы сравнения, качественного, количественного, психометрического исследования.

В мировой практике эффективно обучение языку по стандартам CEFR с использованием международных экзаменов, подтверждающих языковой уровень. Многие системы языкового тестирования из международной практики, такие как TOEFL, IELTS, разрабатываются по стандартам организаций CEFR, ALTE, ETS, ACTFR, ICC. Что касается тестовой системы, оценивающей уровень владения казахским языком, то она не соответствует стандартам ведущих международных организаций, таких как CEFR, ALTE, ETS, ACTFR, ICC. Несмотря на то, что казахский язык сегодня перешел на многоуровневую систему обучения в соответствии со стандартами CEFR, реальная методика обучения по-прежнему требует совершенствования. Поэтому в исследовательской статье были рассмотрены предпосылки для формирования системы тестирования казахского языка в соответствии с международными требованиями, проведен анализ и исследование научных и практических работ по тестированию казахского языка на сегодняшний день.

Ключевые слова: казахский язык, тест, методика, IELTS, ТРКИ, CEFR, ALTE.

Кіріспе

Еліміз тәуелсіздігін алғалы қанша жыл өтсе де қазақ тілін оқытудың нақты стандарттары әлі де қалыптасып болмады. Жекелеген әдіскерлер мен зерттеу институттарында қазақ тілі оқулықтары, қазақ тіліндегі түрлі салалық кітаптар, сөздіктер мен тілашарлар шығарылып жатқанымен, қазақ тілін оқыту әдістемесі бір ізге түспегені қазақ тілінде сөйлеушілер санының артпағанынан аңғаруға болады. Оның бірден бір себебі қазақ тілінің халықаралық стандарттарға сай әдістемесінің қалыптаспауы, бағалау қағидаттарының жүйеленбеуі, қазақ тілін оқытудың түбегейлі теориялық негіздері қалыптаспауы, кез келген халықаралық тілдерде жасалған лексикалық, грамматикалық минимумдардың біздің тілде құрастырылмауы, халықаралық талаптарға сай құжаттармен бекітілмеуі және басқа да мәселелер болып отыр.

Бүгінде ағылшын тілін оқыту әдістемесінен бөлек, ағылшын тілін білу деңгейін анықтайтын тест жүйесі жекелеген авторлар емес, үлкен өндіріс ретінде қарастырылып, автоматты түрде жасалып отырған өзіндік технологиялары қалыптасқан. Өкінішке орай, қазақ тілі деңгейін анықтайтын халықаралық стандарттарға сай тест жүйесі қалыптасуы алдағы уақытта шешілуі керек мәселелердің бірі болып отыр. Бүгінде қазақ тілі тестілеуі бойынша ҚазТЕСТ жүйесі мен әдіскер мамандардың шыққан біраз еңбектері болғанымен, оларды халықаралық стандарттарға сай деп айта алмаймыз. Сонымен қатар бүгінде Qazaq resmi test онлайн платформасы тілдік деңгейді анықтайтын тест жүйесі қалыптасып, бүгінде қолданыста. Дегенмен бұл тест жүйелерінің бір-бірінен артықшылықтары мен кемшіліктері тест тапсырушылар үшін анық байқалады. Зерттеу барысында қазақ тілі Қ.Қ. Тұрарованың «Қазақ тілі бойынша лингводидактикалық тестілеу: теориясы мен әдістемесі» еңбегі [1], З.С. Күзекова, Г.С. Пазылова, Е.Қ. Әбдірәсіловалардың «Қазақ тілі. Тестілеу теориясы мен практикасы» [2], ҚазТЕСТ орталығынан шыққан бірлескен авторлардың «Тіл Құрал» оқу-әдістемелік жинақтары және басқа да авторлардың қазақ тілі тестілеу жүйесі бойынша еңбектерінде қазақ тілі тест тапсырмаларын құрастыру алгоритмі, тыңдалым, айтылым, оқылым мен жазылым дағдылары бойынша нұсқаулықтар мен практикалық тапсырмалар ұсынылған. Жоғарыда көрсетілген зерттеулер шетелдік тәжірибе негізінде жазылғанымен, қазақ тілінің табиғатын ескеру, арнайы тест әзірлеуші мамандарды даярлау мәселелері шек қалып отыр. Осы бағытта тек тілші мамандар ғана емес, тұтас бір жүйе ретінде әдіскер, психолог, маркетинг, техник пен дизайнер мамандардың бірлесе атқарған жұмысы нәтижесінде ғана тиімді, сұранысқа ие өнім жасалатыны ескерілмейді. Ал құрылымына келер болсақ, қазақ тіліндегі тест тапсырмаларының көпшілігінде лексика-грамматикалық тақырыптарға басымдық берілген, ал кез келген тіл үйренуші үшін тіл коммуникативтік

қызмет атқарады. Сондықтан тестілеудің мақсаты тіл үйренушінің коммуникативтік дағдыларын айқындау екені даусыз. Біздің тәжірибеде тест тапсырушылар тек жұмысқа тұру немесе оқуға түсу қажеттіліктерін өтеу үшін ғана тест тапсырады. Бұл да тест құрылымы мен жалпы концепциясын жетілдіру керектігін аңғартатын мәселелердің бірі.

Қазақ тілінің халықаралық стандарттарға сай тестілеу жүйесін қалыптастыру жұмыстары бойынша ғылыми-зерттеу жүргізу барысында отандық және шетелдік тестілеу жүйелері салыстырыла талданды. Зерттеу барысында отандық (З.С. Күзекова, Г.С. Пазылова, Е.Қ. Әбдірәсілова) және шетелдік (L. Bachman, A. Otic, B. Wook, T. Clark, D. Alpizar, Н.В. Сухорукова, Э.А. Штульман) әдіскер-ғалымдардың еңбектері негізге алынып, олардың тілдік тест құрастырудағы тұжырымдары ескерілді.

Сонымен қатар қазақ тілі деңгейін анықтайтын халықаралық стандарттарға сай тест жүйесін қалыптастыру үшін TOEFL, IELTS сияқты тест жүйелерінің қалыптасу тарихын, әлемдік тәжірибедегі шет тілін оқытуда тест құрастыру қағидаттары мен талаптарына шолу, тестілеу жүйесінің сапасына сараптама жасайтын ALTE сияқты ұйымдардың тәжірибесін зерделеу, сол арқылы қазақ тілі тест жүйесінің алғышарттарын құру мақсаты көзделіп отыр. Осыған орай, зерттеу барысында келесі міндеттер қойылды: алғашқы тілдік тест тарихына шолу; халықаралық стандарттарға сай тілдік тест құрылымы мен оларды құрастыру алгоритмін зерделеу; тест әзірлеуші мамандар ұсынған қағидаттар мен тұжырымдарды саралау; халықаралық тілдік тесті сертификациялайтын ұйымдар жұмысына шолу жасау жұмыстары.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Мақалада тілдік тест құрастырудағы әдіскер ғалым, тілші мамандар тұжырымдамалары сараланды, зерттеу материалы ретінде Қазтест, Қырғызтест, ТРКИ, IELTS тестілеу жүйелері алынды. Олардың негізгі мақсаты мен контингенті, аталмыш тестілерді құрастыруда ұстанған қағидаттар, оларды әзірлеу барысында кездескен қателіктер мен ерекшеліктер, жасалған сараптама жұмыстары жан-жақты қарастырылды.

Зерттеу міндеттеріне сәйкес тілдік тест құрастырудың философиялық-әдіснамалық негізін қарастыру, лингводидактикалық тестілеу әдіснамасы, тест құрастырудағы психометриялық талдау жасау ерекшеліктері, тестілеу жүйелерінің тиімділігін анықтау мақсатында сапалық және сандық зерттеу әдістемесі алынды. Тест жүйесін қалыптастыруда жекелеген тілші маман немесе әдіскер өз бетімен тапсырмалар құрастыруы нәтижесіз болады, ол үшін тілдік тест тапсырушылардың қажеттілігін ескеру үшін арнайы сұқбаттар ұйымдастырылып, сапалық зерттеу жүргізу тиімді. Осы ретте, әлемдік тәжірибеге сараптама жасалды. Қазтест, Қырғызтест, ТРКИ, IELTS тестілеу жүйелеріне контент сараптама жұмыстарын жүргізу арқылы қазақ тіліндегі тест жүйесін қалыптастыру алгоритмін құруға септігін тигізеді. Сонымен қатар бағалау критерилеріне қойылатын талаптар мен тест құрастырудағы тілдік ерекшеліктері салыстырыла талданды.

Талдау мен нәтижелер

Бүгінгі таңда дүниежүзінде білім алу мен жұмыс үшін халықаралық тілдерді үйрену қажеттілігі негізінде тілдерді оқытуды бағалау және тестілеу жүйесін қалыптастыру, дамыту өзектілігі күн сайын артып келе жатыр. Нәтижесінде халықаралық тілдерге деген сұраныстың артуы, жекелеген тілдердің халықаралық стандарттарға сай әдістемесін қалыптастыратын талаптар мен бағалау критерийлерін жетілдіру заман талабы. Бұл туралы шетелдік зерттеуші мамандар да осындай пікірде: «Тілдік тестілер әлем бойынша түрлі мақсатта кеңінен қолданысқа ие. Жаһандану дәуірінде білім берудің халықаралық деңгейде белең алуы, сәйкесінше, студенттердің көбеюі, жұмыс іздеген мигранттар мен көшіп жүрген адамдар санының тұрақты түрде өсіп отыруы бүгінде кең таралған тенденция. Осыған орай аталмыш тұлғалар халықаралық стандарттарға сай тілдік тест тапсыру талаптарына

бағынуда. Бұл халықаралық тест жүйесінің өзектілігіне әкелуде» [3, 3-б.]. Осы ретте, қазақ тілі де жаһандық құзіреттіліктер негізінде дамып, тілдік тестілеу жүйесін жетілдіру қажеттілігі – заман талабы. Жалпы қазақ тілінің халықаралық стандарттарға сай тестілеу жүйесін қалыптастыру жолдарын қарастыру үшін әлемдік тәжірибеге жүгініп, ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу маңызды. Сондықтан тілдік тест түрлеріне тоқталар болсақ, Н.В. Сухорукованың «Шет тілдерін оқытуда тестілеу» тақырыбындағы зерттеуінде негізгі үш түрді атап көрсетеді:

1. Болжамдық (Aptitude tests) тест – шет тілін оқудағы қабілеттерін анықтау мақсатында жасалатын тест;

2. Диагностикалық тест (Diagnostic tests) – шет тілдерін білу, деңгейін бағалау мақсатында арнайы тапсырмалар негізінде қалыптасқан тест;

3. Табыс сынағы (General proficiency test) – тіл үйренушінің қабілеті мен тілдің деңгейін біртұтас қарастырып, арнайы тапсырмалар негізінде тіл үйренушінің қарым-қатынасқа түсе алу қабілетін анықтайтын тест [4, 150–б.]

Ал Э.А. Штульман тестілеу жүйесінің мақсаты мен қолданысына қарай: диагностикалық, болжамдық (прогностический), анықтау (констатирующий) және аралас тест түрлерін ұсынады [5].

Тілдік тест дайындауда әлемдік ғалымдар пікірі екі жақты: ағылшын әдіскерлері (R. Lado, F. Devis, т.б.) тестілеуге емтихан, сынақ, барлық бағалау қағидаттарына сәйкес келетін тескеру, бақылау жұмыстарын жатқызса, орыс ғалымдары (И. Соттер, Т.А. Ильина, Э.А. Штульман, т.б.) тестіні тек нақты бір ғана жауабы бар тапсырмалар жүйесі деп көрсетеді [6]. Дегенмен тілдік тестілеуде оқылым, жазылым, айтылым мен тыңдалым дағдылары толық қамтылып, тілдің коммуникациялық құзіреттілігі бірінші орында болғандықтан, тек бір жауап негізінде тілдік тест жасау дұрыс емес.

Шет тілін игеру деңгейін анықтайтын тестілердің негізі Америкада I дүниежүзілік соғысына әскер жинау кезінде ағылшын тілін білетін және білмейтіндер арасында жүргізілген екі түрлі тест тапсырмаларын – *альфа* және *бета* тестілерін әзірлеу барысында қалыптаса бастаған [7]. Осының негізінде түрлі бағалау тестілері, педагогикалық және психологиялық бақылау тестілері құрастырылып, тәжіридебе кең қолданысқа ие болды. Ал нақты шет тілдерін үйретуде тест жүйесін теориялық аспектіде зерттеген Б. Вуд болды [8]. Жоғарыда көрсетілген зерттеулер негізінде Америкада алғаш психологиялық тестіні басшылыққа ала отырып, алғаш үш бөлімнен тұратын тілдік тест құрылымы жасалды:

Бірінші бөлімде 100 шет тіліндегі сөздер мен олардың ағылшын тіліндегі 3 нұсқасымен берілген тапсырмалардан тұрды. Сөздер ағылшын тілінің жиілік сөздіктерінен алынды;

Екінші бөлімі оқылым дағдысына арналған тапсырмаларды құрады. Француз және испан тілдерінде 60 сөйлемнен тұратын мәтіндердегі негізгі ойды көрсету тапсырмалары жасалды;

Үшінші бөлімде грамматикалық тапсырмалар берілді. 60–65 сөйлем беріліп, сөйлемдерді толықтыру тапсырмалары, сол арқылы грамматикалық құрылымды игеру деңгейі анықталған [9, 48-б.]. Бұндай тест тапсырмалары арнайы уақыт бойынша қадағаланған, бір ескере кететін жайт, уақыт жағынан өте қатты шектеу жасалған, бұл тенденция бүгінгі күнге дейін ағылшын тілінің халықаралық тестілеу жүйесінде сақталған. Зерттеулер негізінде байқағанымыз, бүгінгі қазақ тілінің тест жүйесіндегі лексика-грамматикалық тапсырмалардың барлық халықаралық тестілеу жүйесінде болған тәжірибе екенін көрсетеді.

Жалпы тілдік тест негізі қажеттілігі мен мақсатына қарай әртүрлі болады. Мәселен тілші мұғалімдер үшін тест сабақтың ажырамас бір бөлігі болса, тілші ғалымдар үшін зерттеу әдісі, тіл үйренушілер үшін бағалау критерийі, шет тілі немесе екінші тіл үйретуде тілдік деңгейді анықтау құралы, кейбір оқытушылар үшін тест сабақтардағы

коммуникациялық әдіс негізі. Тіл үйретудегі отандық ғалымдар пікіріне жүгінсек, «Тілді үйрету – өте күрделі үдеріс, ол тілдік материалды меңгеру барысында жалықтырмайтын, қызықты әдіс-тәсілдер мен икемді әдістемені талап етеді. Бір сарынды, әдіс-тәсілі жоқ, оқу материалы тым ауыр сабақтар тіл үйренушінің тілді үйренуге деген алғашқы ниетін жойып жібереді. Сол себепті тілді үйрету әдістемесі тіл үйренушілерге мотивация тудыратындай деңгейде заман талаптарына сай үнемі жетіліп, жаңартылып отырғаны абзал» [10, 211-б.]. Байқағанымыздай, қазақ тілі тест жүйесін құрастыруда да осы алғышарттарды негізге алған дұрыс, себебі тестілеуді тек бағалау категориясы ретінде ғана қарамай, әлемдік тәжірибедегідей, тіл үйретудің ажырамас бір бөлігі деген ұстанымда ғана нәтижелі жұмыс болары сөзсіз.

Шетел тәжірибесінде Т2 немесе шет тіліне арналған тестілеуде тілдік кедергілер тест тапсырушылар үшін бірқатар қиындық тудырады. Көп жағдайда тестілеуде әр тілдің табиғаты, құрылымы мен ерекшелігі кедергі келтіреді. Бұл көп жағдайда тест тапсырушылардың ойлағандай нәтижеге жете алмауына себеп болады. Бұндай жағдайда теориялық тұрғыдан түбегейлі зерттеу жүргізудің маңызы зор. Ең алдымен тілдің философиясын анықтау үшін сараптама жұмыстарын жүргізу, тек тілші мамандар тарапынан айтылатын ұсыныстар емес, тест тапсырушылардың мүдделері де ескерілуі керек. Мәселен Кресуелл пікіріне жүгінсек, «Зерттеу әдістері жалпы болжам мен нақты деректерді жинау, оларды талдау мен интерпретациялау сияқты түбегейлі зерттеу әдіснамасы қадамдарын қамтитын зерттеу үдерістері» [11, 22-б.], яғни тест құрастыру тек тілші мамандар жұмысы ғана емес, жан-жақты қарастырылуы керек үлкен біртұтас жүйе. Халықаралық тілдердің тест жүйесін қалыптастыру және бағалау жұмыстарымен айналасыатын ALTE ұйымында тұтас тест жүйесін құрастыру алгоритмін ұсынады. Ұйымның ұсынуынша, тест әзірлеуде тілші мамандардан бөлек, психолог, маркетинг, IT маман мен дизайнер және т.б. сала мамандары қамтылуы керектігін ұсынады. Қазақ тілінде халықаралық тест жүйесін құрастыруда да жоғарыда көрсетілген шетелдік тәжірибе негізге алынуы маңызды.

Тілдік тест құрастыруда психометрикалық талдау жүргізу тиімді. Бұл туралы Д. Алпизар пікіріне сүйенер болсақ, «Тілдік тест әзірлеуде зерттеушілер психометрикалық талдауды (мысалы, тапсырманы бағалау параметрлерін өзгерту...) негізге алып, тіпті C-test бөлімдері мен тапсырмаларын сараптамадан өткізудің тиімді жолдарын табуға мүмкіндігі бар» [12, 127-б.], яғни кез келген тілдік бағалау критерийлерін анықтау үшін психометрикалық сараптама жүргізуді ұсынады. Психометрикалық талдауға кез келген тест құрастыруда тестілеу теориясын игеру, тест тапсырмаларына сараптама жүргізу, IRT (заманауи тест теориясы) және КТТ (классикалық тест теориясы) негіздерін білу, компьютерлік тест құрастыру, тест алгоритмдері мен бағалау қағидаттарын құру, тест нәтижелеріне сараптама жүргізу және басқа да жұмыстарды қамтиды. Жоғарыда айтылғандай, қазақ тілінің халықаралық стандарттарға сай тест жүйесін құрастыруда осы алғышарттар ескерілуі шарт. Дегенмен бүгінде ҚазТЕСТ жүйесінің құрылымы халықаралық стандарттардан өзгеше, бірақ бұл әлемдік тәжірибеде бар жағдай. Мәселен, ағылшын тілі деңгейін анықтайтын әлемдік деңгейде кең таралған IELTS, TOEFL сияқты тестілеу жүйелері құрылымы қалыптасқан, тілдік деңгейді нақты анықтайды. Ал алғашында ағылшын тілі тесті грамматика, сөздік, оқылым мен тыңдалым тапсырмаларынан құрылған. Бұл туралы Л. Бахман өзінің «Language Testing in Practice» еңбегінде: «...негізінде сол кездің өзінде де ағылшын тілі шет тілі ретінде оқытылатындарға арналған бағалау тестілері өте сұранысқа ие болды. Бұндай тестілер оқылым, сөздік қор, тыңдалым, айтылым және грамматикалық тапсырмаларды құрады» [13, 4-б.] деген пікір білдіреді. Автордың айтуынша бұл тестілер де өз кезеңінде сұранысқа ие «өте жақсы» тапсырмалар жинағы болған. Бүгінгі қазақ тілі бойынша қалыптасқан тестілеу жүйесінің келесі қадамы заманауи халықаралық стандарттарға сай жаңа деңгейге көтерілуді талап етуде.

Қазтест жүйесіне ұқсас Қырғызтест, Томер тесті мен TYS (түрік тілі), ТРКИ (орыс тілі) сияқты басқа елдерде тест жүйесі қалыптасқан. Соның бірі орыс тілін шет тілі ретінде оқыту мен бағалауда ТРКИ тест жүйесі қалыптасқан (1992). Шет елдерден имигранттардың көптеп келуі мен орыс тілі дүниежүзінде кең таралған тілдердің қатарында болғандықтан, шетелдіктерге арналған орыс тілі мемлекеттік тестілеу жүйесі құрылған. Әу бастағы тәжірибеге сүйенсек, кез келген тілдік тест негізінен шетелдіктерге арналған тілді білу деңгейін анықтауға арналған, ал білім беру жүйесінде бағалау құралы бұл екінші аспект ретінде шығып отыр. ТРКИ негізгі мақсаты да алғашқыда шетелдік тіл үйренушілердің сұраныстары негізінде олардың жұмысқа орналасуы мен азаматтық алу талаптарына сай құрылған. ТРКИ құрылымына келер болсақ, CEFR талаптарына сай 5 бөлімді құрайды, лексика мен грамматика; оқылым; жазылым; айтылым; тыңдалым тапсырмалары қамтылған. Дегенмен жалпы ТРКИ құрылымы жоғары деңгейде жасалғанымен, бағалау критерийлерінде кемшіліктер байқалады. Бұл, әсіресе, айтылым бөліміндегі жалпы талаптардың нақты көрсетілмегені себеп болып отыр деген пікір де қалыптасқан. Байқағанымыздай, ТРКИ Қазтест құрамына сәйкес келеді және біздің тестілеу жүйемізде жиі кездесетін мәселелер ТРКИ жүйесінде де бар екенін аңғаруға болады. Қазақ ресми тестке (qazaq resmi test) келер болсақ, негізінен іскери хаттар, көпшілік алдында сөйлеу мен өзара қарым-қатынас жасау кезінде мемлекеттік тілді қолданатын қызметшілерге, коммерциялық мекемелерге, Мемлекеттік басқару академиясына, Президенттік жастар кадр резервіне тіркелуге арналып жасалған тестілеу жүйесінің жалпы құрылымы тыңдалым, орфография, оқылым, жазылым, қазақ тілінің ресми-іскерлік стилінде сөйлеу қағидаттарын қамтиды. Қазақ ресми тестінің отандық тестілеу жүйелерінен бірқатар өзіндік ерекшеліктері бар. Атап айтқанда:

- тест тапсыру «Talantiz» платформасы арқылы онлайн режимде жүзеге асырылады;
- тестіленушіге ыңғайлы уақытта тапсыру мүмкіндігі қарастырылған;
- төлем онлайн түрде қабылданады;
- платформаға тіркелу тез әрі оңай;
- тесттің құрылымымен және мазмұнымен алдын ала танысып, сынақ тестілеуінен өту мүмкіндігі бар;
- тест қорытындысы бойынша алынған электронды сертификат QR код нұсқасында беріледі;

тестіге дайындық курстары өткізіледі және оның жазбалары Youtube каналында да қолжетімді. Дегенмен бұл тест жүйесінің белгілі бір мақсатты аудиторияға ғана арналғанын ескеру керек. Осыған сәйкес өзіндік ерекшеліктері де қалыптасқан. Сондықтан да бұны қазақ тілінің халықаралық стандарттарға сай тестілеу жүйесін қалыптастыруда тек салыстырмалы талдау жасауға қажетті ресурс ретінде ғана қарастырған жөн. Бұл ретте шетелдік тәжірибеде де IELTS, TOEFL сияқты стандартталған ресми тестілеу жүйесінен бөлек ағылшын тілінен тілдік емтиханды онлайн бағалайтын DUOLINGO, PIPPLET сияқты тест түрлері қысқа уақытқа бағытталғандықтан, тест тапсырушының тілді меңгеру деңгейін толық анықтауды мақсат етпейді. Сондықтан осындай шетелдік тәжірибеге сүйене отырып, қазақ тілінің тестілеу жүйесін қалыптастыру алғышарттарын айқындау маңызды.

Тілдік тест жасауда шетелдік ғалымдардың тәжірибесіне сүйенсек, олар тест құрастырудың ең алдымен теориялық негізіне баса назар аударып, оған тілдік бірліктер жиынтығы деп емес, керісінше арнайы шығармашылықты талап ететін тіл философиясы тұрғысынан қарастырады. Біріншіден, тілдік тест жасауда өткен тақырыптар мен оқыту жүйесі негізінде құрастырылады; екіншіден, тест тапсырушылар өздерінің барлық мүмкіндіктерін пайдалана алатындай және оларды ынталандыратындай етіп құрастыру тиімді; үшіншіден, тест дизайны тест тапсырушы үшін қолайлы әрі түсінікті болуы шарт; төртіншіден, тест тапсырушыға барынша қолайлы жағдай тудыру: тест тапсырмаларын оңтайландыру, күмәнді, дау туғызатын тапсырмаларды қолданбау, мейлінше объективті болу

керек; бесіншіден, тест әзірлеуші де, тест тапсырушы да жауапкершілікпен қарау маңызды; соңғысы, кез келген тест нәтижесі 100 пайыз нақты болуы мүмкін еместігін ескеру керек, яғни қандай нақты жасалған тест болса да ол адамның толық білімінің кепілі бола алады.

Халықаралық тәжірибедегі тілдік тест түрін жасау ерекшеліктеріне тоқталар болсақ, мысалы оқылым бөлімі бойынша қарапайым мәтіннен күрделіге ауысу, әртүрлі тақырыптарда мәтін таңдау сияқты жалпыға белгілі ерекшеліктерден басқа шетелдік тестілеу жүйелерінде арнайы психометрикалық талдау жүргізіледі. Мысалы, оқылым бөлімі бойынша арнайы бейімделген, яғни редакцияланған мәтін, бейімделмеген, яғни түпнұсқа мәтін және арнайы тест жүйесі үшін жазылған мәтіндер қорын құрайды. Ал нақты мәтін жинақтауда төмендегі қағидаттар сақталады: - жас оқырмандарға арналған мәтіндерден үзінді; - газет, журнал материалдары; - жарнама мәтін; - көркем мәтін; - техникалық мәтін; - нұсқаулықтар; - ресми құжаттар мәтіні; - сипаттама мәтін; - пайымдау мәтіні; - салалық мәтін.

Жинақталған мәтіндер бойынша тест құрастырушылар тест тапсырушыға мәтіннің әсер етуін түрлі қағидалар арқылы саралайды [13].

Тіл үйренуде грамматика, сөздік қор, дұрыс дыбысталу мен дұрыс жазу қағидалары сақталғанда ғана тіл біртұтас тірі ағза бола алады. Тіл үйренушінің тілдік деңгейін анықтау үшін айтылым, жазылым, оқылым, тыңдалым дағдылары толық бағаланады. Сондықтан да бір дағды бойынша ғана тест тапсырушының тілдік деңгейін анықтау мүмкін емес. Қазақ тілінің халықаралық стандарттарға сай тестілеу жүйесін қалыптастыруда осы қағидалар басты назарда болуы керек.

Зерттеу барысында әлемдік тест әзірлеу тәжірибесі негізінде тест құрастыруда ескерілуі керек негізгі қағидаларға тоқталар болсақ:

1. Кез келген тест жүйесін жаңадан құрастырса немесе бұрыннан бар тестіні қайта жаңартса да іргелі зерттеу жүргізу керек;

2. Тілдік тест дайындау барысында туындайтын негізгі мәселелер мен сұрақтарға талдау жасап, сарапшы мамандармен бірлесе жұмыс атқару тиімді;

3. Тестіні бағалау қағидаларына қатысты мәселелер мен таңдалған әдістер түбегейлі зерттелуі керек;

4. Белгілі бір мақсатты аудиторияға немесе топқа арналып жасалған тілдік тестілеудің мақсатын айқындап, нақты тест құрастыру алгоритмі, жобалау, дизайн сияқты міндеттерді жоспарлау маңызды;

5. Басқа да тілдік тестілеу жүйесін саралау жұмыстары мен жалпы тест құрастырудың теориялық негізін ескеру маңызды.

Бұл қағидалар негізінде тілдік тест жасауда аталған алғышарттар орындалған жағдайда ғана сапалы тілдік тест жүйесін қалыптастыру мүмкіндігі жоғары:

1. Тест жүйесі туралы теориялық негіздің болуы;

2. Тестің тапсырушы үшін тиімді әрі оңтайлы болуы маңызды. Бұл өз кезегінде сұранысты арттырады. Шетелдік ғалымдардың пікірінше: «Тілдік тест құрастыру алғышарттары ретінде тілші мамандар, ең алдымен, тест нәтижелерін, құндылығы мен пайдасын басты назарда ұстауы керек. Сонда ғана тест қажеттілігі артып, тіл білімі саласы жақсарып, болашақ академиялық білім беруде жетістіктерге қол жеткізуге болады» [14] дейді. Қазақ тілінде де тест жүйесін қалыптастыруда жоғарыдағы ұстанымдарды ескеріп, үнемі тест мақсатын есте сақтағанда өз нәтижесін беретіні сөзсіз.

Бүгінде қазақ тілі тест тапсырмаларын әзірлеуде кездесетін бірқатар мәселелерге тоқталар болсақ, біріншіден, қазақ тілінде тестілеу жүйесінің теориялық мәселелері толық ғылыми негізделмеген, сәйкесінше тапсырмалар әзірлеуде нақты қазақ тілінің тілдік ерекшелігі толық ескерілетін ережелерге сүйене алмау мәселесі. Себебі кез келген тіл бойынша тест тапсырмаларын құрастыру барысында толық басқа тіл моделін алу мүмкін емес, өйткені әр тілді үйрену мен үйрету әдістемесі, тілдің табиғи ерекшеліктері, сөйлеу мен

жалпы құрылымдық айырмашылықтар, әр тілдің мәдени-лингвистикалық ерекшеліктерін ескеру маңызды. Екіншіден, қазақ тілінің халықаралық тілдерді оқытудағы сияқты нақты әр деңгей бойынша лексикалық, грамматикалық минимум стандарты қалыптаспағандықтан, нақты тест тапсырмаларын дайындауда бірізділік сақталмауы, сәйкесінше бағалау критерийлерінің де белгілі бір стандарттарға сай болмау мәселесі жиі кездеседі; үшіншіден, қазақ тілін білу деңгейін анықтайтын тест жүйелеріне халықаралық сараптама жұмыстары жүргізілмеген. Қазіргі жаһандану заманында тек еліміздегі тәжірибемен қазақ тілін халықаралық стандарттарға сай дамыту мүмкін емес. Нақты тестілеу жүйесіндегі халықаралық сертификаттау ұйымдарының сараптамасынан өткізу, әлемдік тілдік тест жүйесінің ортақ қағидаттары негізінде жүйелеу заман талабы. Мәселен Қырғызтест тәжірибесінде сараптама жұмыстарын жүргізу, халықаралық ұйымдармен тәжірибе алмасу жұмыстары жүргізіледі; келесі мәселе, шетелдік тәжірибедегідей емес. Қазтест тапсырушылар үшін екі кезең қарастырған: бірінші, деңгейін анықтап, тек анықтама алса, екінші кезеңде анықталған деңгей бойынша тест тапсырып, сол деңгей бойынша кем дегенде 60% жинағанда сол деңгей сертификаты беріледі. Ал әлемдің IELTS сияқты тест тәжірибесінде бірден тест тапсырып, сәйкесінше бағаланады. Осындай айырмашылықтар алдағы уақытта қазақ тілі тест жүйесін құрастыруда ескерілуі керек маңызды тұс екенін естен шығармау керек. Себебі қазақ тілін де жаңа деңгейге көтеріп, Қазтест сияқты ұлттық тестілеу жүйесін жетілдіру, басқа да қазақ тілі бойынша балама тестілеу жүйелерін қалыптастыру заман талабы.

Өз кезегінде ALTE ұйымы әлемдік тілдерді сертификаттауда беделді ұйымдардың бірі. ALTE (the Association of Language Testers in Europe – Еуропадағы тілдік тестілер қауымдастығы) мүшелікке IELTS, TOEFL, TRKI сияқты халықаралық тестілеу ұйымдары, TOMER мен Юнус Емре институттары аталмыш қауымдастық стандарттарына сай жұмыс істеп жатыр. ALTE ұйымының 1989 жылы Кембридж университетінде негізі қаланған, бүгінде 26 еуропалық тіл ALTE-нің тестілеу тексерісінен өтіп, Q-Mark сапа белгісін алған. Әлем бойынша көптеген тілдер ALTE-нің Q-Mark белгісін алуға ұмтылады [15]. Әлем елдері ағылшын, неміс, түрік, орыс тілдерін үйрету мен тестілеу жұмыстарын ALTE ұйымы талаптарына сай рәсімдеп, Q-Mark сапа белгісін алуға тырысады. ALTE ұйымы Еуропа мен әлем елдерінің тілдік тестілерін әзірлеуде жетекшілік етіп, оны стандарттау жұмыстарымен, жыл сайын тестілеу жүйесін қалыптастыру жұмыстары бойынша түрлі іс-шаралар ұйымдастырумен, тілдік тестілеу жүйесіндегі әлемдік тәжірибемен бөлісу жұмыстарымен айналысады. Ұйымның негізгі мақсатына сай алғашында тек Еуропалық тілдердің тестілеу жүйесін жасау, жалпы құрылымын құруда жетекшілік етіп, тұтас тест жүйесінде туындаған мәселелерді шешуге бағытталса, бүгінде барлық әлем тілдерінде тест жүйесін қалыптастыруда өз жетекшілігін көрсете алады. Бүгінде қазақ тілінің халықаралық стандарттарға сай тест жүйесін қалыптастыруда осы ұйым көмегіне жүгінудің маңызы зор. Бір ескере кететін жайт, ALTE-де тілдік тест жасаудағы барлық мәселелер біртұтас жүйе негізінде тақты алгоритмі қалыптасқан, тест құрастырудың педагогикалық, дидактикалық, психометрикалық, менеджменттік, технологиялық жақтары қамтылған, кез келген уақытта қалыптасқан тест жүйесін сараптамадан өткізіп, ALTE талаптарына сай тест жүйесін қалыптастыру жолдарын да нақты көрсетуде өте оңтайлы шешімдер жасап, біріздендіріп беретін ұйым. Зерттеу нәтижесінде қазақ тілі деңгейін анықтайтын Қазтест немесе қазақ ресми тест сияқты баламалы тестілеу жүйелерін халықаралық сертификациядан өткізу үшін, ең алдымен, жоғарыда аталған ұйымдардың сараптамасынан өтіп, түрлі келіссөздер жүргізіп, уақытша, кейін толық мүшелікке өтіп, қазақ тілінің жоғары талаптарға сай тест жүйесін қалыптастыру арқылы қазақ тілінің әлемдік кеңістікте білім беру жүйесі мен мәдени-тілдік құзіреттілік негізінде дамыту болашақ ұрпақ үшін даңғыл жол болмақ.

Қорытынды

Қорыта айтар болсақ, тілдік тест жасауда тек төмендегі екі қағида орындалған жағдайда ғана тест нәтижелі болмақ.

1. Тілді қолдану мен тест нәтижесі сәйкес болған жағдайда, яғни тест тапсырушы нәтижесі мен тілді меңгеру деңгейі сай келіп, тіл үйренуші үшін тесттің тиімді болуы;

2. Тест пайдасының нақты, айқын болуы, тест құрылымының барынша қарапайым, түсінікті болуы, тестінің бірегейлігі мен ұтқырлығы, сапасы мен сенімділігі сияқты факторлардың болуы ескерілген жағдайда тест тапсырушылар арасында жоғары сұранысқа ие бола алады. Шетелдік зерттеуші Брунфаут тілдік тест құрастыруда ең бастысы «Неге?» және «Қалай?» деген сұрақтарды үнемі естен шығармау керектігін айтып өтеді. «Осы сұрақтар аясында «Біз нені тексереміз?» және «Қалай тескеруіміз керек?» деген бағытты ұстанып, оның жүйелі, ашық, сын тұрғысынан бағалануына септігін тигізеді. Сонымен қатар, бұл талаптар тілдік тестілеудің сауатты орындалуы мен тест құрастыруда этикалық нормалардың сақталуын қамтамасыз етеді» [16] деген пікір білдіреді. Яғни, зерттеу барысында жоғарыда көрсетілгендей, тілдік тест құрастыруда көптеген шетелдік зерттеушілердің тұжырымдары ұсынылып, қазақ тілін бағалайтын тест жүйесін қалыптастыруда ескерілуі керек қағидаттар мен әлемдік тәжірибе қарастырылды. Шағын мақала көлемінде орындалған зерттеулер алдағы уақытта қазақ тілі бойынша тест тапсырмаларын құрастыруда әдіскер мамандарға септігін тигізіп, коммуникациялық құзіреттілік негізінде халықаралық стандарттарға сай тестілеу жүйесін қалыптастыру алғышарттары болары сөзсіз. Себебі зерттеуде жалпы тестілеу тарихы мен шетелдік тәжірибе, оны құрастырудағы қиындықтар мен қағидалары негіз болды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Тұрарова Қ.Қ. Қазақ тілі бойынша лингводидактикалық тестілеу: теориясы мен әдістемесі. – Астана: Фолиант, 2012. – 180 б.
2. Күзекова З.С., Пазылова Г.С., Әбдірәсілова Е.Қ. Қазақ тілі. Тестілеу теориясы мен практикасы. – Алматы: Құс жолы, 2009. – 156 б.
3. Yu G., Green A. Preparing for admissions tests in English // *Assessment in Education: Principles, Policy & Practice*, – 2021. – V.28(1), – P. 1–12. <https://doi.org/10.1080/0969594X.2021.1880120>
4. Сухорукова Н.В. Тестирование в обучении иностранным языкам // *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. – 2011. – №4 (11). – С. 149–152.
5. Штульман М.С., Штульман Э.А. Знания студентов по иностранному языку как один из объектов тестирования // *Проблема контроля при обучении иностранным языкам в вузе*. Вып. 1. – Таганрог, 1972.
6. Башмакова Н.И. Типология языковых тестов и методика посттестового анализа (на материале британских и американских тестовых систем): Автореф. ... канд. пед. наук. – СПб., 2003. – 16 с.
7. Otic A.S. *Scale for Rating Tests*. Yonkers. – New York: World Book, 1928.
8. Wood B.D. *New York Experiments with New Type Modern Language Tests*. – New York: Macmillan, 1927. №1.
9. Павловский И.Ю. Актуальные вопросы языкового тестирования. – СПб.: СПбГУ, 2017. – 684 с.
10. Омарова С.К., Қадашева Қ.Қ., Мырзаханова А.Қ. Қазақ тілін үйретуде мнемоникалық әдістерді қолданудың тиімділігі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №4 (130). – Б. 209–220. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.18>
11. Creswell J.W. *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications Inc., 2009. – 270 p. https://www.ucg.ac.me/skladiste/blog_609332/objava_105202/fajlovi/Creswell.pdf
12. Alpizar D. Psychometric approaches to analyzing C-tests // *Language Testing*. – 2023. – V.40(1). – P. 107–132. <https://doi.org/10.1177/02655322211062138>

13. Bachman L. *Language Testing in Practice: Designing and Developing Useful Language Tests*. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – 384 p.
14. Clark T., Yu G. Beyond the IELTS Test: Chinese and Japanese Postgraduate UK Experiences // *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*. – 2021. – V.24(10). – P. 1512–1530. <https://doi.org/10.1080/13670050.2020.182953>
15. ALTE: Materials for the Guidance of Test Item Writers. – 2005. – 199 p.
16. Brunfaut T. Future challenges and opportunities in language testing and assessment: Basic questions and principles at the forefront // *Language Testing*. – 2023. – V.40(1). – P. 15–23 <https://doi.org/10.1177/02655322221127896>

REFERENCES

1. Turarova Q.Q. Qazaq tili boıynsha lingvodidaktikalıyq testileu: teoriasy men adistemesi [Linguodidactic testing in the Kazakh language: theory and methodology]. – Astana: Foliant, 2012. – 180 b. [in Kazakh]
2. Kuzekova Z.S., Pazylova G.S., Abdirasilova E.Q. Qazaq tili. Testileu teoriasy men praktikasy [Kazakh language. Theory and practice of testing]. – Almaty: Qus joly, 2009. – 156 b. [in Kazakh]
3. Yu G., Green A. Preparing for admissions tests in English // *Assessment in Education: Principles, Policy & Practice*, – 2021. – V.28(1), – P. 1–12. <https://doi.org/10.1080/0969594X.2021.1880120>
4. Suhorukova N.V. Testirovanie v obuchenii inostrannym iazykam [Testing in teaching foreign languages] // *Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki*. – 2011. – №4 (11). – S. 149–152. [in Russian]
5. Shtulman M.S., Shtulman E.A. Znania studentov po inostrannomu iazyku kak odin iz ob'ektov testirovaniya [Students' knowledge of a foreign language as one of the objects of testing] // *Problema kontrolya pri obuchenii inostrannym iazykam v vuze. Vyp. 1*. – Taganrog, 1972. [in Russian]
6. Bashmakova N.I. Tipologiya iazykovykh testov i metodika posttestovogo analiza (na materiale britanskikh i amerikanskikh testovykh sistem): Avtoref. ... kand. ped. nauk. [Typology of language tests and methods of post-test analysis (based on the material of British and American test systems): abstr.]. – SPb., 2003. – 16 s. [in Russian]
7. Otic A.S. *Scale for Rating Tests*. Yonkers. – New York: World Book, 1928.
8. Wood B.D. *New York Experiments with New Type Modern Language Tests*. – New York: Macmillan, 1927. №1.
9. Pavlovskiy I.Iu. Aktualnye voprosy iazykovogo testirovaniya [Topical issues of language testing]. – SPb.: SPbGU, 2017. – 684 s. [in Russian]
10. Omarova S.Q., Qadasheva Q.Q., Myrzahanova A.Q. Qazaq tilin uiretude mnemonikalıyq adisterdi qoldanudyn tiimdiligi [Effectiveness of the use of mnemonic methods in teaching the Kazakh language] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №4 (130). – B. 209–220. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.18> [in Kazakh]
11. Creswell J.W. *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications Inc., 2009. – 270 p. https://www.ucg.ac.me/skladiste/blog_609332/objava_105202/fajlovi/Creswell.pdf
12. Alpizar D. Psychometric approaches to analyzing C-tests // *Language Testing*. – 2023. – V.40(1). – P. 107–132. <https://doi.org/10.1177/02655322211062138>
13. Bachman L. *Language Testing in Practice: Designing and Developing Useful Language Tests*. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – 384 p.
14. Clark T., Yu G. Beyond the IELTS Test: Chinese and Japanese Postgraduate UK Experiences // *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*. – 2021. – V.24(10). – P. 1512–1530. <https://doi.org/10.1080/13670050.2020.182953>
15. ALTE: Materials for the Guidance of Test Item Writers. – 2005. – 199 p.
16. Brunfaut T. Future challenges and opportunities in language testing and assessment: Basic questions and principles at the forefront // *Language Testing*. – 2023. – V.40(1). – P. 15–23 <https://doi.org/10.1177/02655322221127896>

Н. АБДИКАРИМ¹ , К. ХАВАЙ²

¹филология ғылымдарының кандидаты

Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: nursana@yandex.ru

²Орду университетінің PhD докторанты
(Түркия, Орду қ.), e-mail: karlygaaaa.sh@gmail.com

ЖОҒАЛҒАН ТҮРКІ ТІЛІНІҢ ЛЕКСИКАСЫН ТҮГЕНДЕУ ТӘЖІРИБЕСІНЕН

Аңдатпа. Мақалада Моңғолияның батыс өлкесінде өмір сүретін, өздерінің ана тілін ұмытқан түркітөкес хотон этносының бұл өлкеге қалай тап болғандығы, хотон этнонимінің мәні және олар бойынша зерттеулерге шолу жасалады. Қазіргі кезде хотондардың тілдері қолданыстан шығып, жойылған, өздері моңғолтілді қауымға айналған. Соған қарамастан халықтың санасында өздері түркілердің ұрпағы екендігі және ата-бабалары моңғолдардан өзгеше тілде сөйлегендігі туралы ақпарат сақталған. Осыған орай тұрмыстық лексикологияның қалдықтары да бар.

Хотондардың әдет-ғұрпы мен мәдениеті моңғол халықтарынан ерекшеленеді. Діни наным-сенімдері бойынша мұсылмандықтың суннит тармағын ұстанады, бірақ күнделікті тұрмыс-тіршілігінде бақсылық пен буддизм, ламаизм элементтері де қатар қолданылады. Мұсылмандық рәсімдер кезінде айтылатын бір топ мәтін ауызша сақталған. XX ғасырдың басынан социалистік елдерде етек алған атеизмнің шектеулерінен болып хотондардың дұға-тілектері – «Молдоо нарын хэллэг» (Молдалардың сөзі) атадан балаға жасырын түрде жалғасып келді. Аузыша мәтін танылмай өзгеріске түскен, «бұзылған». Бұл мәтіндер зерттеушілер тарапынан зерделеніп, талдаулар жүргізілмеген, олар «түсініксіз мәтіндер» деген айдармен бүгінгі күнге жеткен.

Мақалада осындай күйдегі жоғалған тілдің мүмкін болатын барлық дереккөздерін пайдалана отырып, сөздік құрастырудың алғашқы тәжірибесі баяндалады. Хотондық жеке лексемаларды анықтап, теріп алу, оның лексикалық қатарын барынша ұлғайту басты назарда болады және бұл үдеріс нақты дәлелдермен талданады.

Кілт сөздер: хотон, жойылған түркі тілі, жоғалған тіл, сөздік құрастыру, Моңғолиядағы түркітөкес этностар, лексикасын түгендеу, монологсема, аударма.

N. Abdikarim¹, K. Khavay²

¹Candidate of Philological Sciences, National Scientific and Practical Center named after Sh. Shayakhmetov
(Kazakhstan, Astana), e-mail: nursana@yandex.ru

²PhD Doctoral Student of Ordu University
(Turkey, Ordu), e-mail: karlygaaaa.sh@gmail.com

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Абдикарим Н., Хавай К. Жоғалған түркі тілінің лексикасын түгендеу тәжірибесінен // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №4 (134). – Б. 85–100. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.107>

*Cite us correctly:

Abdikarim N., Havai K. Jogonalan turki tilinin leksikasyn tugendeu tajiribesinen [From the Experience of Inventory of the Vocabulary of the Lost Turkic Language] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2024. – №4 (134). – B. 85–100. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.107>

Мақаланың редакцияға түскен күні 06.10.2024 / қабылданған күні 30.12.2024

From the Experience of Inventory of the Vocabulary of the Lost Turkic Language

Abstract. The article describes how the Turkic khoton Ethnos living in the western region of Mongolia, who have forgotten their native language, found themselves in this region, the meaning of the khoton ethnonym and a review of research on them. At present, the languages of the khotons have fallen into disuse and disappeared, becoming themselves a Mongolian-speaking community. Nevertheless, information has been preserved in the minds of the people that they are descendants of the Turks and that their ancestors spoke a language different from the Mongols. In this regard, there are also remnants of household lexicology.

The Customs and culture of the khotons differ from the Mongolian peoples. According to religious beliefs, it adheres to the Sunni branch of Islam, but in everyday life, elements of Witchcraft and Buddhism, Lamaism are also used in parallel. A group of texts spoken during Muslim rituals have been preserved orally. Due to the restrictions of atezim, which prevailed in socialist countries from the beginning of the twentieth century, the prayers of the khotons – “Moldoo Naryn halleg” (the word of the mullahs) – were secretly passed from father to son. The text in the mouth has undergone an unrecognizable change, “broken”. These texts have not been studied and analyzed by researchers, they have reached the present day under the heading “incomprehensible texts”.

The article describes the first experience of compiling a dictionary using all possible sources of a lost language in such a state. The focus will be on identifying and typing individual hotonic lexemes, maximizing its lexical series, and this process will be analyzed with concrete evidence.

Keywords: khoton, extinct Turkic language, lost language, dictionary compilation, Turkic-speaking ethnic groups in Mongolia, vocabulary inventory, monolexem, translation.

Н. Абдикарим¹, К. Хавай²

¹кандидат филологических наук, Национальный научно-практический центр имени Ш. Шаяхметова (Казахстан, г. Астана), e-mail: nursana@yandex.ru

²PhD докторант Университета Орду (Турция, г. Орду), e-mail: karlygaaaa.sh@gmail.com

Из опыта инвентаризации лексики утерянного тюркского языка

Аннотация. В статье дается обзор исследований, посвященных этнониму хотон и раскрывается его значение, рассказывается о том, как тюркский этнос хотон, проживающий в западном регионе Монголии, забывший свой родной язык, оказался в этом регионе. В настоящее время этнос хотон превратился в монголыязычное сообщество, язык хотонов вышел из употребления и исчез. Тем не менее, в сознании населения сохранилась информация о том, что они являются потомками тюркских народов и их предки говорили на языке, отличающемся от монгольского. В связи с этим имеются остатки бытовой лексикологии.

Обычаи и культура хотонов отличаются от традиций и культуры монгольских народов. По религиозным воззрениям они придерживаются суннитской ветви ислама, но в повседневной жизни параллельно используются элементы колдовства и буддизма, ламаизма. Большинство текстов, произносимых во время мусульманских ритуалов, сохранилось в устной форме. Из-за ограничений атеизма, наложенных в социалистических странах с начала XX века, молитвы хотонов – «Молдоо нарын хэллэг» (Слова мулл) тайно передавались в течение многих лет от отца к сыну. Поэтому они искажены до неузнаваемости, одним словом «испорчены». Эти тексты не были изучены и

проанализированы исследователями, они дошли до наших дней под рубрикой «непонятные тексты».

В статье излагается первый опыт составления словаря с использованием всех возможных источников утерянного языка. Основное внимание уделяется выявлению и набору хотонских лексем, максимизации их лексического ряда, и этот процесс выполнен на основе анализа с приведением конкретных примеров.

Ключевые слова: хотон, вымерший тюркский язык, утерянный язык, словарный запас, тюркоязычные этнические группы в Монголии, инвентаризация лексики, монологсема, перевод.

Кіріспе

Қазіргі Моңғолияның батыс өлкесінде өздерін түркілердің ұрпағы деп білетін, бірақ тілдерін ұмытқан шағын этнотоп жайлы дерек алғаш рет орыс саяхатшы-ғалымдары Г.Н. Потанин мен Б.Я. Владимирцовтың еңбектерінде тіркеледі. *Хотон* [xotʰin] деп аталатын бұл топтың антропологиялық сипаты, түр-әлпеті, наным-сенімі моңғолтектес халықтарға мүлде ұқсамайды. Олардың санын Г.Потанин «100 түтін» (1876–1877 жж.), Б.Я. Владимирцов «400-500 кибитка», ал В. Радлов, Н. Аристовтар шамамен 2000-дай адам деп көрсетеді. Соңғы халық санағы бойынша хотондардың жалпы саны 11500-ден асқан. Олар қазір Моңғолияның батыс өлкесі – Увс аймағы, оның орталығы Улаангом қаласы және Тариалан, Наранбулаг сұмындарында, Улаанбаатар, Эрдэнэт, Дархан сияқты ірі қалалары, Орхон, Сэлэнгэ тәрізді өндірісті, шаруашылықты аймақтарында өмір сүреді.

Негізінен Моңғолия халқы *моңғолтектес* (барга, баяд, буриад, дархад, торғауыт және т.б.) және *түркітектес* (қазақ, моншақ, тыва, түркілік ұраңхай, хотон, цаатан, чантуу) халықтардың өкілдерінен құралады. Түркітектес этностардың ішінде қазақтар ғана өздерінің тілі мен салт-дәстүрін жақсы сақтап қалған әрі сан жағынан да басқаларына қарағанда көп екені белгілі. Ал қалғаны, әсіресе, хотондар моңғолтілді ортамен толықтай ассимиляцияға түсіп, тілдерін ұмытқан, қазіргі кезде олар дөрвд, баяд, өөлділердің қатарындағы солтүстік ойрад диалектісінде сөйлейтін моңғолтілді этностар [1, 6-б.] қатарына жатқызылады. Сондықтан олар тілдік белгісіне қарай *хотон монголчууд* (хотон-моңғолдар) ретінде қабылданады. Хотонша сөйлейтін бір де бір адам жоқ, яғни бұл тіл толықтай жойылған тілдің санатына кіреді. Дей тұрғанмен, хотондардың көп жылдар бойы бір-бірінен алшақ кетпей, маңайлас өлкелерде топтасып өмір сүргені олардың антропологиялық бет-бейнесінің, мәдениетінің және айрықша діни ұстанымдары мен салт-дәстүрлері, онымен селбесіп ауызша жеткен тілдік деректердің сақталуына септігін тигізді. Басқаша айтқанда, бұл шағын этнотоптың тілі коммуникация қызметін атқармағанымен, түрлі салт-дәстүр, әдет-ғұрыптары кезінде қолданылатын рәсімдік мәтіндер – тілдік факт сақталған. Сондықтан оған «жойылған» немесе «өлі» тіл емес, «*жозалған тіл*» деген мәртебе беріп, қайта жаңғырту жолдарын қарастыру – түркі мәдениетіне қосылатын бір олжа болар еді.

Г.Н. Потанин 1876–1877 жж., Б.Я. Владимирцов 1911 ж. Моңғолияға сапары кезінде Батыс Моңғолияда түркі-моңғол тілінде сөйлейтін, өздерінің ана тілін ұмытуға шақ қалған, моңғолданған түркі этносы жайында [1, 19-б.; 2, 265–277-бб.] мәлімет қалдырады. Ш.Құдайбердіұлының еңбегінен: «Қырғызнұр менен Обсанур деген екі көлдің арасында түрікше сөйлейтұғын бір ел бар. Оны мағолдар хотон дейді. Бұлар түріктен қалмақтар тұтқынға алғандардың нәсілі. Қалмақтың ақсүйек төрелеріне егін салып береді» [3, 65-б.] деген мәліметті кездестіреміз. Бұдан кейін А. Самойлович, Г.Е. Грум-Гржимайло, Ц. Номинханов, Ц. Жамсарано, Б. Аристов, В. Радлов, Б. Ренчин, С. Бадамхатан, Ж. Батсуурь, Ц. Цэрэндаш, Х. Силам, Ж. Цэвээн, С. Басан, т.б. моңғолтанушылар, тарихшылар, этнографтар, генетиктер, жазушылардың еңбектерінде көлемді және шағын

материалдар жарық көрген. Онда «хотон» этнонимінің мәні мен этимологиясы, тарихы, діни наным-сенімі, антропологиялық ерекшелігі, генефоны, әдет-ғұрпы, тұрмыс-тіршілігі, материалдық және рухани мәдениеті, шаруашылығы және т.б. деректер сарапталады.

Жалпы хотондардың моңғолдар арасына қоныс тепкені жайында негізгі 3 болжам бар:

1. 1400–1600 жылдары Моңғол империясы ыдыраған кезде, шамамен, 1380 жылдары, Хархорумдағы чалмаалар (басына ақ мата орағандар) мен хатиундар (хатунның жалшылары) қазіргі Увс аймағының Хяргас (Қырғыз) көлінің жан-жағына, Мянган, Хархираа тауларының, Тогтох мойнағының аузына келіп қоныстанады. Өзіндік жерге ие болып, тау-тасқа тасаттық беріп, құрбан шалуға рұқсаты бар, тілі мен діні бар, 13 атадан құралған қырғыз, қазақ (кайсақ), ұйғырлар, ұранқайлармен бірге өмір сүре бастайды.

2. 1663–1697 жылдары Жоңғар ханы Галдан бошигт¹ (1644–1697) Синьзян, Шығыс Түркістан жаққа шабуыл жасап, моңғолды әскерінің күшімен біріктіру үшін оларға азық-түлік әзірлетуге ұйғырларды алып келеді. 1695–1696 ж. Галдан бошигт манжылардан жеңіліс тапқан соң, Манж-Чин ханының жарлығымен Дөрвөд далай хан хошууны (аймақ) құрылып, хотондар дөрвіт, қалмақтармен бірге бір әкімшілік аймаққа қарайды.

3. 1750–1921 ж. манжылар моңғол аймақтарын ұсақтап басқару әдісін қолданады. Алтайдың арғы жағындағы Іле өзенінен көшкен дөрвіттер жоңғарлардан бөлініп, Алтай жотасын асып келе жатқанда оларға Хавтаг, Байтаг тауының маңында бір топ түркілер шабуыл жасайды. Түркілерді әскердің күшімен басып, олжалап алғаны үшін Манж ханы оларды дөрвіттердің ханы Цэрэн-Увашқа басыбайлы етіп береді. Олар өздерінің түп-тамыры, әдет-ғұрпын толықтай ұмытып, дөрвіттеніп кетеді. 1758 ж.-дан бастап Манж ханы Дөрвіт далай хан аймағына бұл өлкеге бұрынырақ келген хотондарды да қосады. Олардың «хотон» атануы да және 1921ж. социалистік революцияға дейін тағдырының тым мүшкіл күйге түсуі де [4, 27–32-бб.] осы кезден басталса керек.

Революциядан кейін хотондар моңғолша білім алу, үкіметке жұмыс істеу еркіндігін алғанымен, атеист идеологияның құрбаны болып, рухани дүниесі шектеле бастады. Сондықтан діни рәсімдер жасырын орындалып, онда оқылатын дұғаларды ауызша жаттап, құрбандық шалу кезінде ахун молдаларға сынақ тапсырып, молда болу құқығын алып отырған. Осыдан 300 жылдан астам уақыт бұрын басталған ассимиляция кесірінен түркі тектес бір этнос тілінен айырылғанымен, молдалардың арқасында, мұсылмандық дінін, салт дәстүрін жартылай болса да сақтап келді. 2000 жылдардың басынан хотондар өздерінің ата салтын жаңғыртуға әрекет жасап, тұрмыстық және діни рәсімдер кезінде қолданылатын мәтіндердің жазбаша нұсқасын кітап, жинақ түрінде басып шығара бастады.

«Хотон» этнонимінің этимологиясы да толық анықталмаған. Бұл оларға моңғолдар, оның ішінде ойраттардың берген атауы; түркістандық мұсылмандарды да осылай атаған, демек олардың негізгі мекені сол жақтан, қалалық жерлерде тұрғандықтан *хот-он* (моңғолша: хот – қала) – *қалалықтар* деп аталған; дөрвіттердің қысымынан болып (ер адамдардың саны 1000-нан асса, басын алып отырған) еркек кіндіктері әйел адам сияқты киініп жүрген; бекініс салып жатқан кезде бір адамы қайтыс болып, оны жерлеу кезінде әйел адам екені анықталған, содан олар «қатын» деп аталып кеткен; жаугершілік заманда еркек кіндіктің бәрінің басын алғанда, бір ер адам әйелше киініп, «мен қатынмын, мен қатынмын» деп бас сауғалап, аман қалған, хотондар содан тарайды деген сияқты аңыз-әпсана араласқан алуан түрлі болжам бар.

Моңғол этнографы С. Бадамхатан (1958) өзінің диссертациялық еңбегінде хотондардың тарихы, шаруашылығы, үйлену салты, отбасы, тілі жайлы мәліметтерді қамтиды. Ал проф. Ж. Батсуурь 1970 ж.-дан Увс аймағының Тариалан сұмынының хотондарының шығу тегін

¹ Жоңғар хандығының үшінші хонтайшысы, 1677 ж. Далай ламадан «бошигт» титулын алып, барлық ойраттардың билеушісі атанады.

генетикалық тұрғыдан зерттей бастаған. 30 жылдай жүргізген зерттеу нәтижесін шәкірті Ц. Цэрэндашпен бірлесе отырып, 2004 жылы «Хотон таны угийн зураглал»² деген атпен басып шығарды. Бұл еңбекте хотондардың гендік фонының «45–50 пайызы қырғыздардың үлесіне тисе, одан кейінгісі ұйғыр мен өзбекке тең дәрежеде тиесілі, ал қазақтардың үлесі аздау» [5, 35–б.] деген қорытынды жасалады. Байқап отырғанымыздай, хотондар түркі әрі мұсылмандық бағытты ұстанып келгенімен, тілдік белгісі бойынша бір ғана этнос емес. Осындай сұрақтарға жауап алу үшін тіл деректерінің де өзіндік үлесі бар.

Хотондар сөйлеген тілдің ерекшелігін, түркі тілдері қатарындағы мәртебесін анықтау және оның тілдік деректерін біріздендіру, ғылыми айналымға енгізу үшін бірінші кезекте сөздігін құрастыру мақсаты қойылары сөзсіз. Қазіргі жағдайда хотон лексикасы орыс ғалымдары жазып алған және соңынан толықтырылған сөздер мен фразалардан құралған: Г.Н. Потанин 87 сөз, Б.Я. Владимирцов 123 сөз жазып алады; бұл жазбаларды А. Самойлович талдай отырып, «Словарь разобранных словъ» [6, 278–290-бб.] деген шағын түсіндірмелі сөздік жасаған. Ал С. Бадамхатан еңбегінде 340 (Потаниннің 87, Владимирцовтің 123, өзінің 130 сөзін қосқанда) хотон сөзі мен фраза қамтылған. Онда хотондар сөйлеген тілдің құрамында VI ғ. Орхон ескерткішінің, парсы, Шығыс Түркістанның ұйғыр, түрік, Орталық Азияның қазақ, қырғыз, тіпті моңғол тілінің сөздері де бар деген қорытынды жасалады [7, 36-б.]. Жаңа заманда жарық көрген хотон өкілі Б. Санхүүдің еңбегінде 217 сөз, 44 фраза тіркелген. Д. Солонго, Р. Сарангэрэлдің «Хотон аман аялгуу³» (2020 ж.) кітабында қазіргі хотондардың дөрвiд диалектісінен алған 935 сөзі мен тіркесі берілген [8, 122–154-бб.], осының 130-ын түркі-моңғол тілдерінде қатар қолданылатын бірліктер ретінде қарастыруға болады. Аталған еңбектердегі қайталанған сөздерді алып тастағанда, біздің талдауымызға дейін 500-дей хотон сөзі белгілі болды деуге негіз бар.

Жоғалған тілдің сөздігін құрастыру тәжірибесі мен әдістемесі тіл білімінде жолға қойылмаған. Соған қарамастан сөздікті 6 тілде құрастыру көзделді: хотон-қазақ-түрік-моңғол-орыс-ағылшын. Сөздік құрастырудың дереккөзі бола алатын барлық материалдардан хотон сөздерін теріп алуға қазақ тілі тірек тіл ретінде пайдаланылды. Одан соң жойылған немесе жойылу қаупі бар түркі тілдерін түгендеумен айналысатын ғалымдар шоғыры қалыптасқан түрік тіліне; қазіргі хотондар сөйлейтін тіл – моңғол тіліне, хотонша сөздік жасау тәжірибесінің негізі салынған орыс тіліне және әлемдік ғылыми интеграция тілі – ағылшын тіліне аударылды. Негізінен, көптілді сөздік құрастыруда аударманың «...баламасы, аналогы, синонимдік сәйкестігі, тұрақты лексикалық сәйкестігі, калька, окказионалды лексикалық сәйкестігі, сипаттамасы» [9, 283-б.] ескеріледі. Біз хотон сөздерін түпнұсқалыққа барынша жақындату үшін монолексемалық аударма жасауға талпындық. Кейбір тұстарында сипаттамалы аудармалар да орын алды, өйткені хотондардың көшпелі тұрмыс-тіршілігіне, салт-дәстүріне байланысты қалыптасқан кейбір лексемалардың басқа халықтарда болмауы ләзім. Ал өзге тілдегі аудармаларында сол тілдің синонимдік қатарлары да көрсетіліп отырды. Сөздік құрастырудағы күрделі мәселенің бірі жойылған тілдің лексикасын түгендеу және оны алатын дереккөздерін анықтау болды. Осы бағытта жасаған жұмысымыздың нәтижесі мақаламыздың арқауына айналды.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Г.Н. Потанин, Б.Я. Владимирцов, С. Бадамхатан, Б. Санхүү тіркеген сөздер мен фразалар және А. Самойлович құрастырған шағын түсіндірме сөздік зерттеменің материалы ретінде алынды, ондағы инварианттар тіркелді. Сонымен қатар түркі-моңғол тілдеріндегі параллельдер мен информанттардан жазып алынған сөздер, хотондардың моңғолша

² «Хотон, сіздің тегіңіздің сызбасы»

³ «Хотон диалектісі»

қалыптасқан фольклорлық шығармаларының, хотон антропонимінің және топонимдік атаулардың құрамындағы түркілік сөздер, түркі-моңғол байланысына қатысты сөздіктер де дереккөзі ретінде пайдаланылды.

Ауызша жеткен, танылмастай күйге түскен хотон мәтінен лексикалық бірліктерді бөліп алу үшін сыни тексеру әдісі, дивинация (толықтырып жазу, жетіспейтін элементтерді қосып жазу), салыстыру, аналогия, контекстік талдау әдістері; дыбыстарды алмастыру, моңғол қарпімен әрі осы тілдің орфографиялық заңдылығы бойынша жазылған сөздердің дыбысталу ерекшелігін ескере отырып, түркі тілдеріне бейімдеу, транскрипциялау, түркілік (негізінен қазақ тіліне) графикалық тұрпатқа келтіру, аударма теориясының және далалық зерттеулердің негізгі әдістері, атап айтқанда, аудармадағы қателерді жүйелеу, түзету әдісі, информанттардан алынған деректерді верификациялау (саралап, түзету); «бұзылған» сөздерді түркі тілдерінен іздеу, сәйкестіру, тізімдеу, инварианттарын есепке алу және т.б. әдіс-тәсілдер қолданылды.

Сөздерді грамматикалық тұлғаларынан ажырату глосстау әдісімен жүзеге асырылды және аудармалар марр жақшасына (‘’) алынды.

Сөздік материалдарын жинақтау, тіркеу, ретке келтіру барысында эмпирикалық байқауға негізделген индукция әдісі, анализ, синтез әдістері және интуициялық шешімдер қажет етілді.

Талдау мен нәтижелер

Лингвистика тарихында *Хутан* (М. Қашқари), *хотон* (Потанин, Владимирцов, А. Вамбери, Т. Фосс және моңғолдар [*хотың*]), *хотан* (түркологиялық еңбектерде), моңғолдар және өздерінің дыбыстауы бойынша хотон [*хотың*] деген атаулармен белгілі халық һәм этностың түркілерге және осы атаудың қайсысы кімдерге қатыстылығы жайында сарапталған байлам жоқ. Ұлы компаративист Махмұд Қашқаридың еңбегінде *Хутан* деп аталатын халықтың тілі жайлы: «Екі тіл білетін және шахарлармен араласып қалған кісілердің тілінде бұзықтық бар. ...Шетелдіктермен араласатын және қалалықтармен араласатын хотан, түбіт халықтары мен таңғұттардың бағзылары сондай» деген мәліметті кездестіреміз [10, 55-б.]. Жалпы хотондар сөйлеген тіл түркі тілдерінің қайсысына жататындығы туралы ғалымдардың пікірі сан алуан: ұйғыр тілінің (Б.Я. Владимирцов, А.Н. Самойлович), өзбек тілінің (А. Вамбери), қырғыз тілінің бір диалектісі (Г.Н. Потанин); бірнеше тілдің, атап айтқанда, ұйғыр (ауслуаттағы *g – очаg*), қырғыз (*төөй* ‘верблюд’, *оозу* ‘рот’), түркімен тілінің (гол ‘рука’) белгілері бар тіл (Н.А. Баскаков); жаңа түркі тілдерінің бірі (С. Малов) немесе түркологиялық еңбектерде бірнеше говорлардан тұратын ұйғыр тілінің оңтүстік диалектісі деп біледі. Көріп отырғанымыздай, хотондардың тілдік деректері жүйеленіп, оған ғылыми негіздегі сарапталған баға берілмегендіктен, алуан түрлі пікір орын алған. М. Қашқари еңбегіндегі *хутан* мен *хотонның* мәніне үңілу де басы ашық мәселенің бірі. Бұған ғылыми сарапталған материал ұсынудың алғы шарты – хотон тілі сөздігін құрастыру.

Хотондар сөздігін құрастыру үшін белгілі бір жүйе немесе қағидатқа, тәжірибеге сүйенуіміз қажет. Алайда «Адамзат әртүрлі типтегі сөздіктерді құрастыруды өте ертеден қолға алғанымен, жалпы лексикографиялық теория әлі күнге дейін толық қалыптаспаған» [11]. Оған қоса ХХ ғ.-дың ІІ жартысынан тарихи лексикологияда сирек кездесетін немесе құжатталмаған сөздерді сипаттауға, дереккөздер мәліметін тексеру амалдары мен сөздікте сөздердің дұрыс жазылуына баса назар аударыла бастағанымен, лексикографтар сөздік сипаттамасының дұрыстығын қамтамасыз ететін және оны сыни тұрғыдан тексерудің нақты ережелерін әзірлей алған жоқ [12, 10-б.]. Ендеше жойылған тілдің лексикографиясы бойынша жүргізілетін жұмыс та сын көтермейді деген сөз. Өйткені:

- жоғалған тілдің сөздігін құрастыру бойынша ғылыми нақты критерийлердің болмауы;

- хотон сөздерінің фонологиялық сипатын бере алатын сенімді дереккөздерінің жоқтығы, яғни бұрынғы жазылып алынған сөздер басқа ұлттардың есту дағдысы, орфографиясы бойынша (негізінен, орыс, моңғол) және грамматикалық формаларымен бірге тіркелгендігі;

- қолда бар деректердің инварианттылығының көптігі;

- жазбаша нұсқадағы әдебиеттердің табылмауы;

- информанттардың санасында бірлі-жарым сөз сақталғаны болмаса, толық сөйлем құрай алмауы тәрізді қиындықтар алдымыздан шықты. Сондықтан біз эмпирикалық талдауларымызға сүйене отырып, хотон сөздерін «байыту» әрі түгендеу үшін төмендегі дереккөздері мен амал-тәсілдерді пайдаланғанымыз жөн деп шештік:

1) ауызша жеткен, соңынан жазбаша нұсқаға түсірілген мәтіндерді аудару, жаңа сөздерді анықтау;

2) бұрынғы дереккөздерінде қате, жаңылыс аударылған сөздерді талдап, жаңарту, түзету;

3) сөздердің құрылымын талдау, лексикалық бірліктің түбірі мен негізін табу;

4) бұрын тіркелген сөздер, сөз тіркестерінің мағынасын ашу, біріккен сөздерді ажырату;

5) ономазиологиялық деректерді пайдалану;

6) хотондар белсенді қолданатын, бірақ түркі тілдерінде жоқ сөздердің этимологиясын тексеру;

7) информанттар берген мәліметтерді верификациялау;

8) хотондардың моңғол тілінде қалыптасқан ауыз әдебиеті үлгілерінен түркі сөздерін іздеу;

9) төркіндес немесе тығыз байланыстағы тілдердің сөздігінен параллель қолданыстағы сөздерді теріп алу.

Біздің осы бағыттағы жұмысымыздың нәтижесі төменде сөз болады.

1. Хотондардың ауызша жеткен, соңынан жазбаша нұсқаға түсірілген мәтіндерінен табылған сөздер

Хотондардың діни рәсімдер кезінде мұсылманша оқылатын дұғалары «Молдалардың сөзі» деп аталады және ол ауызша ұрпақтан-ұрпаққа жеткен. 2000 жылдың басынан бұл мәтіндерді математик, мәдениеттану ғылымдарының PhD докторы, молда, жұлдызнамашы Басангийн Санхүү жинақтап, бірнеше еңбек жариялады. Онда рух көтеру, аруақтарға арналған немесе таза шай беру, будда кітабының дұғалары және бақсы-балгерлік үшін хотондардың арнайы рәсімдер кезінде қолданатын мәтіндері бар. Алайда ауызша жеткендіктен әрі оны оқитын молдалар мәтіннің мағынасын толық түсінбегендіктен, танылмастай өзгеріске түскен. Бұл жөнінде мажардың саяхатшы-ғалымы М. Татар Фосс былай дейді: «Ер баланы мұсылмандық бойынша Молда немесе хотон кітапты (хотонша оқыған – Авторлар) адам сүндетке отырғызады және олар таңғыт (немесе араб па, әлде түркі тілінде (белгісіз тілде) дұға оқиды [13, 189-б.]. Осы «белгісіз тілдің» мәнін ашып, мағынасын түсіндіріп, талдаған еңбектер болмады. Біз аталған мәтіндердің ішінен Жер-суға табыну, баланы сүндетке отырғызу, неке қию кезінде қолданылатын «Гарваа горвоо» кітабының (дұғаларының – Авторлар) үш түрлі нұсқасын өзара салыстырып, ондағы түркі сөздерін анықтап (қажет болған жағдайда қырғыз, ұйғыр т.б. түркі тілі сөздіктерін пайдаланып), мәтінді қазақ тіліне аударып, интерпретация жасадық. Нәтижесінде бұрынғы еңбектерде тіркелмеген 69 лексикалық бірлік⁴ табылды.

Төменде «Гарваа горвоо» мәтінінің 3 нұсқасының 1-шісінің (А нұсқасының) 2 тармағына (11-12) мәнмәтінді ескере отырып жасаған талдауымыз ұсынылып отыр.

⁴ Бұл жұмысымыз бойынша арнайы мақала жазылғандықтан, мұнда тек жалпы мәлімет берумен шектелміз.

(А-12) *Яамиан эмээн бэтэн нар араадангас*

(А-13) *Яхсан эмээн ботон бэр гараатар*

Мәтін моңғол орфографиясы бойынша қағазға түсірілгендіктен, оны түркі тілдерінің заңдылығына сай транскрипцияладық:

[Yaman emen betin nar aradiŋg̃is]

[Yaqs̃in emen botin ber ğaratar]

Yaman, yaqs̃in (жақсы, жаман) сөздері бұрынғы сөздіктерде тіркелген әрі фонетикалық тұрапты да онша бұзылмаған. Ал *emen* мәтіндегі осыған ұқсас сөздерді салыстыру барысында *эмээн* – иман, *эмен* – эмин (эумин) екендігі анықталған. Оны *жақсы*, *жаман* сөздерімен тіркестірсек, бірде *бэтэн* [betin] /*ботон* [botyn] ретінде көрініс тапқан сөздің *бетін* деген сөз екендігін оңай аңғаруға болады, яғни *яамиан эмээн* (жаман иман), *yaqs̃in emen* (жақсы иман). Осындағы *нар араадангас* [nar aradyŋg̃ys] тіркесінің дұрыс нұсқасы [ar ğaradyŋg̃ys] ‘ары қаратыңыз’. Анлауттағы *қ/ғ* [q/ġ] түсіп қалғандықтан, көмекші есімнің алдынан *н* дыбысы жамалған, біздің ойымызша, бунақта болуға тиісті дыбыстың орны солай өтелген. (А-13)-тегі етістіктің формасы біршама дұрыс сақталған: *гараатар* ‘қаратар’. *Гараа*=CAUS-FUT_PRC ‘қаратар’. Басқаша айтқанда, *нар араадангас* тіркесінде 1-сі протеза, ал 2-сі прокопа құбылысын бастан кешірген. Сонымен, мынадай тармақтар белгілі болды:

Жаман иман=ØGEN бет= POSS.3SG-ACC ары (SN) кара=CAUS- PRS2

қаз. Жаман иман бетін ар(ы) қаратыңыз.

Жақсы иман=ØGEN бет= POSS.3SG-ACC бері (SN) кара=CAUS- FUT_PRC

қаз. Жақсы иман бетін бері қаратар.

Осылайша, талданған тармақтардан келесі бес сөз анықталды: 1. *ар*⁵нар араадангас (ары); 2. *бот/бэт*<ботон/бэтэн (бет); 3. *бэр* (бері); 4. *гараат*/⁶*араад* <нар араадангас/бэр гараатаар (қарат); 5. *эмээн* (иман).

2. Бұрынғы дереккөздерінде қате аударылған сөздерді талдап, саралау есебінен лексикалық мағынасы түзетілген сөздер

Хотондардың бұған дейін белгілі болған тілдік деректері көбінесе орыс, моңғол тілдеріне жекелеген сөздер мен сөйлем, фразалар түрінде аударылған. Б. Санхүү еңбегінде діни мәтіндердің 30 сөзі мен сөйлемі моңғол тіліне аударылып, мағынасын түсіндіруге талпыныс жасалған. Алайда, кейбір тіркестер мен сөйлемдердің бұрыс аударылғандығы «Гарваа Горвоо» мәтінін талдау барысында анықталды. Мысалы, §16: *Эс батмаа үч бүүргэн, үч тэрст мусарман* деген сөйлем моңғолша: *Хүний төлөө 3 бурхан, 3 тэнгэр минь өршөө* [4, 62–63-бб.] ‘Адам үшін 3 құдай, 3 тәңірім кешір’ деп аударылған. Ал С.Бадамхатанда *Үч буурган, Үч тэрст* тіркесі (моңғолша: *Гурван бурхан, Гурван тэнгэр*), қазақшаласақ ‘Үш құдай, үш тәңір’ болады. Мәтіндегі көрінісі:

(А-19) Жагас мусарман пес халаагаа кес калага ян янаа яндаганаа

(А-20) Үчү бүүргэн үч тэрст дош таван халгаандаа

(А-21) Хас халгаандаа, бэс халгаандаа

(А-22) Хүчээн ингэс нимээн дэнгэс хуваандангас

Жагас [ʒaǵis] қырғызша ‘жақсы’; *мусарман* – мұсылман, адам; *пес* – қазақ тілінің диалектілерінде *қара ниет*, *арам*, *пасық* деген мағынада қолданылады. Моңғол тілінде екпінсіз буындағы (екпін сөздің басында болатындықтан) жалаң дауысты түркі тілдерінде [i], [i] ретінде дыбысталады, сондықтан, *халаагаа* [halaǵa] *калага* [kaliǵ] сөздері әртүрлі айтылады; бірақ бұл екі сөздің хал/кал ‘хал’ екенін, яғни хал=DAT формасын көреміз. *Кес* (реж) түркі тілдерінде метафора ретінде қолданылады [14, 56-б.], сондықтан оның «кесір»

⁵ < - сөздің түбірі мен негізі қандай сөздерден ажыратылып алынғандығын білдіреді;

⁶ / - хотондық инварианттар.

екені күмән тудырмаса керек. Ян [yan] - А. Самойлович сөздігінде бар, ал [yana] – кыргыздық тұрпаттағы жана (және), [yandǵına] – жандығына (ұсақ мал). Демек,

(А-19) *Жагас мусарман нес халаагаа кес калага ян янаа яндаганаа*

Жақсы мұсылман=Ø DAT пасық хал=DAT, кесір хал= DAT, жан және жандық= POSS.3SG-ACC

‘Жақсы мұсылман(ды) пасық халға, кесір халға, жан және жандығына’

Келесі тармақтағы *дош – дос (с/ш сәйкестігі)*, ал *таван халгаандаа*, қазақ тіліндегі *таба қылу* (таван – табан (қыргызша)) фразеологизмінің мағынасы түсінікті, сонымен *дос таба қылганда* деген тіркесті анықтаймыз. Демек, біз анықтағалы отырған тіркестің бұрынғы дереккөздерінде аударылғандай, қасиетті ұғымдарға (құдай, тәңір) қатысы жоқ, *іші бүрген* (іші тар), *іші теріс* деген сөздер деп білеміз. Одан кейінгі екі тармақ (А-21, 22) талдаулардың нәтижесінде анықтағанымыздай, былай болып келеді:

(А-21) ‘Қас қылганда, пәс қылганда’

(А-22) ‘Күшін енгіз, немен деңіз, құп аңдаңыз’

Ендеше оған дейінгі тармақтардың:

(А-19) Жақсы мұсылман(ға) пасық халға, кесір халға жан және жандығына

(А-20) *Іші бүрген, іші теріс* дос таба қылганда... болары логикалық тұрғыдан да, мәнмәтін бойынша да орынды болмақ.

Бұл тармақтардан табылған сөздер: *нес, хал, кес(ір), және, жандық, іші, бүрген, теріс, дос, таба(н), қыл-*; тұрақты тіркестер: *таба қыл-, іші бүрген*.

Сондай-ақ, «Гарваа горвоо» мәтінінің 2, 3-нұсқаларында *Сиздээм билдээрэ дармаан ёго* деген сөйлем бар. Контекстік және лингвистикалық талдаулар жасай келгенде, оның ‘*Сөзбен дем білдіруге дәрмен жоқ*’ деген сөйлем екені анықталды. Мұндағы *дармаан* – реніш деп аударылып келді, шын мәнінде, *дәрмен* – *күш-жігер* екені белгілі. Ал *ёго* (жоқ) бұрын тіркелген, жаңадан қосылғаны: *сиздээм* – сөз, *дем*; *билдээрэ* – біл.

3. Сөздердің құрылымын талдау, тіркестердің мағынасын саралау, біріккен сөздерді ажырату барысында анықталған сөздер

Бұған дейін тіркелген хотон сөздерінің көпшілігі грамматикалық формаларымен бірге жазылған, сондықтан оның түбір немесе негізін ажырату жұмысы жүргізілді. Мысалы, *чөмчөд* – чөмч (шөміш), *тогтоогоонд* – тогтоогон (каз. тостаған) сөздерінен жатыс септігінің тұлғасын алып тастадық.

Сөз тіркесі ретінде көрініс тапқан сөздер жеке лексикалық бірліктерге ажыратылды. Айталық, *аксүезк, көтөөр уулангас* деген сөздердің біріншісінен *ак* (ак) және *сүезк* (сүйек); екіншісі *көтөөр уулангас* – асырап алған ұлыңыз дегенді білдіреді, мұндағы *уулангас* [ülǵǵis] (ұлыңыз) – бұрыннан белгілі, демек *көтөөр* – көтеру, асырау мағынасындағы жаңа сөз.

Деректердегі аудармасы сөз тіркесі ретінде берілген немесе бұрыс жазылғандарын түзету, олардан лексемаларды бөліп алу да сөздік үшін маңызды. Осы тұрғыдан *чагаргаат уулангас* (үйінен жеке шыққан ұл), демек *шаңырақ көтерген ұл*, мұндағы *чагаргаат* сөзіндегі *-т* – иелік, бір нәрсенің бар екендігін білдіретін (яғни шаңырағы бар) жұрнақ, ал *чагаргаа* – шаңырақ (шаңырақ) деген сөз; *түнтик* сөзі *үй, отбасы* ретінде аударылған; ауыспалы мағынада солай екені даусыз, бірақ *түн* сөзін ажыратып алуға болады. Мына тіркестерден де *кизүй (біріккен сөзден): киз және үй*; карагас гое (сөз тіркесінен): *қара, қасқа, қой*; ягаач поку куш (тоқылдауық) – ағаш, поку (мүмкін, тоқу), құс және т.б. бірнеше жеке сөз анықталды. Деректерде *өрмэг* – *тоқылған қызыл қап* деп аударылған, мұның түбірі – «өр» етістігі, өйткені моңғолдарда бұл етістік *гүр-, сүлж-* түрінде көрініс табады.

Чөлөг [čölek] – *шелек*, яғни сұйық зат құюға арналған ыдыс болумен қатар ветеринарияда түйе тұқымында болатын жұқпалы індет, «ақшелек ауруы», «Шелек келгір» деген қарғыс сөздер де бар екені белгілі. Ендеше мұндай сөздерді омоним ретінде сөздікке

енгізуге әбден болады. Сондай-ақ, *хурмашан гоос* [hurmišij ġōs] тіркесінің екінші сыңары дөрвід тілінің ‘етік’ деген сөзі, ал біріншісі ‘киіз’ деген мағынаны білдіреді, басқаша айтқанда ‘құрым киізден жасалған етік’, ендеше мұнда [hurmiš] *құрым* (киіз) сөзі бар.

4. Ономазиология мәліметтері негізінде анықталған жаңа сөздер

Жалқы есімдер кез келген халықтың дүние туралы энциклопедиялық білімі мен өмір сүру тәжірибесін, қоршаған ортамен байланысын, үндесімін аңғартады, сондықтан одан антропонимдердің денотаты туралы нақты ақпараттардың жиынтығын көруге болады. Қанша ғасыр өтсе де, белгілі бір дәрежеде хотондардың тілдік санасында антропонимдер мен геноноимдер жақсы сақталған. Аппеллятив ретінде антропонимнен генонимге айналған *Ажь курмян /Аджу Курман (Ач/ж Курман/Курмян), Худай берди, Хочгәлд /Хөчгәлд, Джунпар* және т.б. ру басшыларының есімдері элкендердің⁷ жалпы атауына айналған. Мысалы, *Ажь курмян* антропонимінің *Ажь* сөзі қазақ тілінің диалектісінде *әжі*, яғни *қажы*, *курмян* – «құрбандық (шалу)», «оқ», «садақ қалтасы» дегенді білдіреді; ал М. Қашқари сөздігінде *курман* (№2576) – «садақшы» [10, 376] деп көрсетілген. Хотондар арасында жиі қойылатын есімнің бірі – *Басан*, ондай есім моңғолдарда да бар, мағынасы: «жапон мифологиясындағы ұшпайтын құс». Моңғол Елінің Бірыңғай статистикалық деректер қорында *Басан* есімді 155, ал *Басандай* есімді 2 адам бар екені көрсетілген [15]. М. Қашқари сөздігінде *басан* (№2237) – «қайтыс болғандарды еске алу үшін берілетін ас» [10, 376-б.]; чуваш тілінде *васан* сөзі «қуыс», «құрғақ сай»; кейбір диалектісінде «бұлақ» дегенді білдіреді екен [16, 47-б.]. Орыс ғалымдарының еңбектерінде тіркелген *Салээмат, Касн, Ходжагул /Хожгууль) Эркэ-бек, Пирмят, эндыбай, Төмөр, Жимагул /Жумагуул* деген араб-парсылық есімдердің көпшілігі қазіргі түркі тілдерінде, соның ішінде қазақ тілінде де кеңінен қолданылады. Сонымен жоғарыдағы адам аттарынан *Ажь* (әжі), *курман* (құрбан, оқ, садақ қалтасы, садақшы), *Худайберди* (Құдай, бер-), *Хочгәлд /Хөчгәлд (қош/көш, кел-); Джунпар (жұпар), басан, Салээмат (саламат), Эркэ-бек (ерке, бек), Пирмят (пір-ім ,еді), Мэндыбай (мең-ді, бай), Төмөр (темір), Жимагул /Жумагуул (жұма, құл)*, т.б. сөздерді аңғаруға болады.

Хотондардың кейінгі жылдары құрастырылған шежірелік жинақтарынан табылған түркілік сипаттағы 500-ден астам адам аттарын Моңғолия халықтарының антропонимдік статистикалық сайтынан іздегенде, мұндай есімдердің тым аз немесе жоқ екендігі анықталды. Мысалы (1-сі хотонша, 2-сі қазақша): *Аашир* – Әшір, *Ааяан* – Аян, *Авилхан* – Әбілхан, *Айлиа* – Әлия, *Алимхан* – Әлімхан, *Бодуухан* – Бодаухан, *Кавал* – Қабыл, *Сарвай* – Сарыбай, *Торгон* – Торғын, *Освоон* – Оспан, *Туз* – Тұз, *Хултай/Хултаа* – Құлтай, *Загираа* – Зағира, *Жолд* – Жолды, *Журтман* – Жұртаман, *Хаваа* – Қаба, *Сэрэг* – Серік және т.б.

Қазіргі кезде хотондардың антропонимдік сипаты әралуан: басым көпшілігі моңғолша, тибетше, үндіше, орыс және еуропаша. Ал дыбысталуы сәл өзгешелеу болғанымен, семантикалық тұрғыдан моңғол-хотон-қазақ халықтарына тиесілі мынадай есімдерді атауға болады: *Арслан, Баатар* (Батыр), *Базар, Болд* (Болат), *Бүргәд* (Бүркіт), *Марал, Жамбал (Жамбыл), Жирэнтэй* (Жирентай), *Төмөр* (Темір), *Тогтаал* (Тоқтал), *Тоть* (Тоты), *Хэнзээ* (Кенже) және т.с. Бірқатар есімдер гибридік сипатта болып келеді, оны үш топқа бөліп қарастырдық: **1.** *түркілік негіз+тибет, моңғол негіз: Балт+ням, Жамбал+дорж, Отгон+хүү* (заяа), *Таран+пүрэв, Төр+бат, Төмөр+цоож, Хос+баяр*; **2.** *тибет, моңғол негіз+түркілік негіз: Гүмбэн+болд, Бум+балай, Халзан+тэгш*; **3.** *түркі, моңғол тілдеріне ортақ сөзден жасалған: Хөх+хул, Барс+болд, Алтан+цэцэг* (шешек~гүл) және т.б. Антропонимнің құрамындағы немесе жеке мағыналы түркілік есімдер хотон сөздігінің бір лексемасы ретінде есепке алынды.

6. Информанттар берген мәліметтерді верификациялау арқылы анықталған сөздер

⁷ Хотондардың туыстық (рулық) топтары, дөрвід тілінен аударғанда «бауыр» дегенді білдіреді.

2023–2024 жылдары Жоба аясында хотондар мекеніне жасалған экспедиция кезінде информанттардан жазылып алынған сөздер де лексикалық қорды нығайтудың бір жолы болып табылады. Жазбаша деректерде хотон сөздерінің әртүрлі нұсқалары орын алған. Мысалы, **арша** сөзі *арчань, арчан, арц, аршаа* ретінде; **бас** – *баш, паш, банц, бэгц; пышақ* – *бечаг, бечак, бичаага, бичак, бичээг, бычааг* ретін жазылған. Мұндай көпнұсқалылық ауызша айтылған сөзді естіп, оны тіркеушінің есту дағдысына байланысты туындайды. Орыс ғалымдары орыс тілінің естілім қағидатына сүйеніп, сөздерді сол кездегі орыс графикасымен жазып қалдырған; ал моңғолдық зерттеушілер моңғол тілінің естілімі тұрғысынан қағазға түсірген. Бұл, бір жағынан, түркі тілдерінің заңдылықтарын білетін мамандардың айналысуын, екінші жағынан, тілдік қолданысты жүзеге асыратын тұтынушының болуын қажет етеді. Сонда ғана «бұзылған» сөздердің түпнұсқасын анықтау біршама жеңілдейді. Далалық зерттеулер кезінде хотон өкілдерінің аузынан жазылып алынған сөздер фонологиялық тұрғыдан түркілік сипатқа тән екендігі айқындалды. Мысалы, мынандай сөйлемдер (моңғол-хотон сөздері араласып жүрсе де) мен сөздер (қоюлатылған сөздер) түркі дыбысталымына тым жақын әрі мағынасы дәлме-дәл:

Ар жат (ит қорығанда айтылған сөз) [Ar žat]

Бид чацуу гоо ‘Біз тетелеспіз ғой’ [Bid čacu ǵoi]

Хяр даваад орчи(х)ноо ‘Қыр асып (кіріп) барасыздар’ [Kīr davaad oǵčino]

Информанттардан жазып алған сөздер де: *тэнгээн* [teŋgen] (ағаш ыдыс) – *тегене, тегеш; тураг* [turaq] (тұрақ, үй); *хүрхэг* [kürkik] – күрке және т.б. – дыбысталымы бойынша сәйкес келеді.

Біз зерттеу жұмысымызды (2023 ж.) тілдердің тектестігін анықтауда қолданылатын «Сводеш тізімі» бойынша түгендеумен бастаған болатынбыз. Онда Сводеш тізіміндегі сөздердің 83,64% хотон тілінде сақталғаны анықталған. Қалған сөздер алдағы далалық зерттеулерде табылады деген үмітте болдық [17, 47–59-66.]. 2024 ж. информанттар аталған тізімдегі мына сөздерді бере алды: №27⁸ *bark* (of tree) – ағаштың қабығы – *хаваг* [havik] ретінде, ол сөз мағынасының кеңеюі нәтижесінде *үйдің жұқа жабуы* деген мағынада сақталған; №51 *breast* – кеуде, төс – *хэнхэлдэг* [keŋkildik] – кеуде, төс және *хэнгэрэг* [keŋkirik] – кеуде сүйек, демек, кеуде семасына кіретін *кеңірдек* сөзі сақталған; №83 *ash* – *хүлтүүр/хэлтүүр* [kültür /keltür] – күл алатын құрал – күл алғыш (Моңғолия қазақтары осылай атайды), осы сөздің түбірі біз іздеген күл екені даусыз; себебі моңғол тілінде *күл-ді унс* дейді.

Информанттардан алынған сөздерді түркілік сипатта транскрипциялаумен қатар ондағы түбір және туынды сөздерді анықтау, әртүрлі нұсқаның дұрысын таңдаудың да қажеттілігі бар. Айталық, жоғарыда айтып өткен «Гарваа горвоо» мәтінде «Төөсөл атай, төөн пэрлээ» деген тіркестер бар. Біз мұның алдыңғысын қырғыз тіліндегі *туыс атай*, соңғысын *түннің пірілері* болуы мүмкін деп болжам жасадық. Алайда экспедиция кезінде молдалар оқыған дұғада *Үсэл атаа* [Üsil ata] ретінде айтылғанын байқадық; мағынасын сұрағанда, «Тэмээний эзэн», яғни *түйенің иесі* дегенді айтты. Демек, бұл – Ойсыл ата (қаз. Ойсыл қара), ал екіншісі – *түйенің пірі* деген сөз болып шықты. Сол сияқты бұрынғы дерекөздерінде тіркелген *қызыл неңгістен* тіркесіндегі *қызыл* деп хотондар қыз баланы айтатыны түсінікті, ал *неңгістен*-дегі *-тен* аблатив тұлғасы, *неңгіс* – мәні анық емес еді; молдалар мұның «охин дүүгээс» (сөзбе-сөз: қыз інінізден) деген сөз деп түсіндірді; демек біздегі қарындас сөзіне «қызыл іні» сәйкес келеді; бұл хотондардың моңғол тілінен алған калька сөзі ме, әлде басқа да түркі тілдерінде мұндай қолданыс бар ма, оның мәні болашақ зерттеулерде ашылады деп білеміз. Түйіндей келгенде, сөздің дұрыс нұсқасы сол тілде сөйлейтін халықтың ауызша айтылған сөздерімен тексерілсе, нәтижелі болары сөзсіз.

⁸ Сводеш тізіміндегі реті

Өкінішке қарай, мұндай мүмкіндік тым аз, хотон молдалары және осы этностың өкілдері бірлі-жарым болмаса, көп сөздің мағынасын білмейді.

7. Сөздердің этимологиясын тексеру барысында анықталған сөздер

Түркі тілдерінде бұрынғы мағынасы күңгірттеніп немесе архаизмге айналған сөздердің моңғол тілінде, хотондарда белсенді қолданыста жүргені аңғарылды. Мысалы, төркіні парсының *кубе* (كوبه) сөзінен шыққан, қазақ тілінде 1) ұрғыш, тоқпақ; 2) ауыспалы мағынада айран, қымыз, сүт пісуге арналған ағаштан жасалған ыдыс дегенді білдіретін сөз хотондарда да біздегідей 2-ші мағынада (*хув* – күбі), оған қоса *хувин* (шелек ретінде де қолданылады) сөзін де хотон тілінің лексикалық бірлігі ретінде қарауға негіз бар.

8. *Сөздерді түгендеудің бір көзі – ауыз әдебиеті үлгілері.* Алайда хотондар фольклоры моңғол тілінде қалыптасқан, дегенмен аз да болса түркілік сөздер табылды.

1. *Жилмэг* хөдөөн орой, (*Жылымық* кыр кеші);
2. *Тиг* дөрвөлжин биетэй (*Тік* төртбұрыш денелі);
3. Санаа *хийгас* бол (Санасы *қиғаш* болса, Заяа нь *хийгас* болно (Тағдыры *қиғаш* болады).
4. Хармаан хийж надья (*Қырман* жасап тойлайық);
5. *Барчин* бүргэд цугларна (*Баршын* бүркіт жиналады).

Бұл – хотондардың батырлық жырларынан, халық әндерінен, мақал-мәтелдерден алынған тіркестер. Мұндағы *жилмэг* – жылымық (Сводеш тізіміндегі бос тұрған №93 сөз *warm* – *жилмэг* (жылымық), яғни *жылы*), *тиг* – тік, *хийгас* – қиғаш, *хармаан* – қырман; *барчин* – баршын, яғни 11 жасар бүркіт сөздері осы санатқа жатады; бұл сөздер моңғол тілінде жоқ, мысалы, *тиг* сөзі болғанымен, ол *бурхны тиг* (құдайдың тигі) – құдай жарататын өте күрделі өлшем, қатынас; *хар тиг* (қара тиг) – ыстық тозақтың екіншісі; *тигийн утас* (тигтің жібі) – ағаш шеберінің өлшегіш жібі т.б. мүлдем басқа мағынаны білдіреді. Ал *санаа* – *санаа* (сан, зат есім), *бол-*, бүргэд (бүркіт) – түркі-моңғолдық параллель сөздер. Хотондардың ауыз әдебиетінен табылған сөздердің моңғолшасы мынадай: *жилмэг* – дулаахан, *тиг* – тиг (мағынасы басқа), *хийгас* – хазгай, ташуу, *хармаан* – тарианы талбай; *барчин* – (түсіндірмелі аударманы қажет етеді): 11 настай бүргэд.

9. Төркіндес немесе тығыз байланыстағы тілдердің сөздігін пайдалану

«Көптеген өлі тілдер қандай да бір этникалық топтармен байланыста болып келері сөзсіз. Ондай тілдерді қайта қалпына келтіру мүмкіндігі жоқ емес» [18, 3-б.]. Ендеше түркі тілдерінің деректерін, оның ішінде сөздіктерін пайдаланып, хотондарға тән сөздердің тізімін жасап шығудың да берері мол. Бұл бағытта түркі-моңғол тілдерінде параллель қолданылатын сөздерді тіркеу үшін белгілі ғалым Б. Базылханның қазақша-моңғолша сөздігі [1] пайдаланылды және белсенді қолданыстағы 200-ден астам сөзі іріктеліп алынды. Мұнда бұрыннан белгілі *әбдіре* (абдыра) – авдар, *абысын* – авьсан, *ер* (адам) – эр, ... тәрізді ғылыми ортаға бұрыннан мәлім сөздермен қатар *ерік* – эрх, *еп* – эв, *жар* (салу) – зар, *жиен* – зээ, *көген* – хөгнө, *мерген* – мэргэн, т.б. сөздер қазақ тіліндегі фонетикалық тұрпаты бойынша сөздікке қосылды. Бір сөзбен айтқанда, қазақ-моңғол тілдеріндегі белсенді қолданыстағы параллель сөздердің тізімі жасалды. Бұларды хотон тілінің өзіндік ерекшелігін анықтауда көмекші дереккөзі ретінде қолдануға болады. Хотон тілінің фонетика-грамматикалық жүйесі толық анықталған жағдайда кейбір сөздердің жазылуына ерекшеліктер енгізілуі мүмкін.

Сондай-ақ, хотондар ойрат диалектінде сөйлейтін дөрвід, баядтармен көп жылдар бойы аралас-құралас өмір сүрді, оларға да түркі сөздерін сіңірді. Айталық, ойраттар *хямсаг*, *чигээ* деген сөздерді қатар қолданады, бұл моңғол тілінің халх диалектінде (әдеби тілінде) жоқ, *хямсаг* сөзі ойраттарға тән; ал *чигээ* сөзі түркі тілдерінде де кездеседі. Осындай сөздердің қатарына мыналарды жатқызуға болады: *аабалта* (айбалта), *айу* (аю), *гас* (қасқа), *хөглжирган/ хөгөлжиргэн* (көгершін), ... *ялтак* (жалпақ), *ярь* (жәрдем) және т.б.; олар моңғол

тілінің халх диалектісіне *саран сүх, баавгай, халзан, тагтаа, ... хавтгай, тусламж* ретінде аударылады, бұл топтағы сөздер ойрат тілі сөздігінен [20] алынды.

Ойраттар эвфемизм ретінде хотон сөздерін қолданылатыны назарымызды аударды: кара түс (моңғолшасы: хар өнгө) – *baran*⁹, ақ түс (цагаан өнгө) – *gil'an* (қылаң), балта (сүх) – *balta*, қол (гар) – *alihn* (алақан), сырмақ (дэвсгэр, ширдэг) – *širdik, jerdik* және т.б. [21, 96-б.]. Жоғарыда аталған сөздіктермен қоса, «Дивани лугат ат түрік» сөздігінен хотондардың бұрынғы зерттеулерде тіркелген сөздері мен семантикасы әрі фонетикалық тұрпаты бойынша да сәйкес келетін бірқатар сөздерді кездестіреміз. Бұл сөздер қазақ тілінде жоқ: *укак* – үхэг [үкік] ‘жәшік, сандық’; *иңак* – инек, үнээг ‘сиыр’ және т.б.

Түйіндей келгенде, түркі тілдерінің этимологиялық сөздігі, басқа да түркі тілдерінің сөздігін пайдалана отырып, хотондар сөйлеген тілдің лексикалық қорын бірнеше есе ұлғайтуға болады деген ойдамыз. Ол үшін хотон тілінің фонетикалық және грамматикалық жүйесі жөнінде белгілі бір байламға келуіміз керек. Ұсынылып отырған сөздіктің негізінде түркі тілдерінің дыбыстарымен сәйкестік дәрежесін, фонетиканың негізгі заңдылықтарын анықтау мүмкіндігі туады деп есептейміз. Сонда ғана хотон тілінің түркі тілдерінің қайсысына жуық екені нақты анықталады.

Сөздік жасау барысында хотон тілі етістіктерін түбір тұлғасымен, бұйрық райдың II жағынан соң дефис (-) қою арқылы беруді жөн көрдік. Өйткені тұйық етістік формасы әлі анықталмады. Негізінен «Түркі тілдерінде инфинитив салыстырмалы түрде кеш қалыптасады ... тыва тілінде қалыптасқан инфинитив формасы әлі күнге дейін жоқ. Түркілік =арга инфинитивіне тыва тілінде келер шақ есімшенің септік формасынсыз =ар сәйкес келеді, ... бұл тыва тілін осындай ерекшелігі бар тофалар тіліне жақындастырады» [22]. Хотондардың ауызша жеткен мәтіндеріне талдау жасай келгенде, *Ер ернингээр суун суунаагаар ер суун алиараа* типіндегі сөйлемдерді кездестіреміз. Мұны қазақ тіліне ‘*Жерін жерсінерге, суын сүйінерге, жер-суын аларга*’ ретінде аударуға болғанымен, етістіктер грамматикалық жағынан сәйкеспейді: *ернингээр, суунаагаар*. Біз екі түрлі болжам ұсынып отырмыз: 1. тыва, тофалар тілдерінің инфинитив формасымен сәйкес келуі мүмкін: *ернингээр, суунаага-ар*; 2. моңғол тілінің -x тұйық етістік формасы (регрессивтік ассимиляцияның әсерінен x~г) және іс-әрекеттің амалын, құралын білдіретін қимыл септігінің -*аар/ээр* (үйлдэх тийн ялгал) тұлғаларының қосындысы (x-аар, x-ээр) болуы мүмкін; екі жағдайда да семантикалық тұрғыдан алшақтық жоқ, түркілік =*арга* аффиксінің мағынасын береді. Осындай мәселелерді шешу үшін құрастырған сөздігімізді Сводеш тізімінің қосымшасы ретінде түркі тілдеріне бейімделіп жасалған 302 сөзбен салыстыратын боламыз. Қай тілдің лексемасы хотондарға көбірек сәйкес келеді, сол тілдің грамматикалық формаларын да ескеріп отырған дұрыс деп білеміз.

Қорытынды

Хотон түркілердің лексикасын түгендеп, оны түрколог ғалымдардың назарына ұсыну және болашақта аталған тілді жаңғырту жолдарын қарастыру үшін алты тілдік (хотон-қазақ-түрік-моңғол-орыс-ағылшын) сөздік құрастырылды. Бұған дейін хотон лексикалық қорында 400-500-дей ғана сөз тіркелген, қазір сөздікте 1200-ден астам сөз бар.

Түркілердің ынтымақтастығы жаңа кезеңге көтеріліп жатқан қазіргі кезде жоғалған тіліміздің бірін назарға алып, мүмкін болса, қайтадан қалпына келтіру, оның деректерін ғылыми айналымға енгізудің қажеттілігі талас тудырмаса керек. Бірнеше ғасыр бұрын қолданыстан шыққан тілді жаңғырту үшін, 1-ден, оған мүдделі халықтың өзі бастама көтеруі керек; 2-ден, құқықтық-саяси жағдайдың да шешуші рөлі бар; 3-ден, тіл деректерін ғылыми тұрғыдан саралап, мейлінше түпнұсқаға жақындату, қажет болған жағдайда (ғалымдардың келісімімен) қолдан модернизациялау жұмыстары жүргізілуі тиіс. Далалық зерттеулер

⁹ Ц-д Номинхановтың транскрипциясы сақталды.

кезінде сұқбаттасқан әрбір информанттың көкейінде ана тілін жаңғыртуға деген оң көзқарастың бары аңғарылды. Бұл мәселені БҰҰ Бас Ассемблеясының 1992 ж. 18 желтоқсанда қабылданған «Ұлттық немесе этникалық, діни және тілдік азшылықтарға жататын адамдардың құқықтары туралы декларация» аясында жүзеге асыруға мүмкіндік бар. Хотондар өмір сүретін Моңғол Елінде БҰҰ Декларациясы ратификацияланған. Құрамындағы аз ұлт өкілдеріне жағдай жасау үшін зерттеулер жүргізу, құқықтық тұрғыдан қорғалуын қамтамасыз ету және олардың білім алу, өздерінің салт-дәстүрі мен мәдениетін, тілін сақтауға аталған ел демократиялық тұрғыдан шешім қабылдап келеді [23].

Хотондардың белгілі болған тілдік деректеріне сүйенсек, одан бір емес, бірнеше түркі тілінің қасиетін көреміз. Сондықтан зерттеулерді жан-жақты әрі түркі тілдерін мейлінше көптеп тарту арқылы жүргізілгенде нәтижелі болмақ. Біз құрастырған сөздігімізді басқа да түркі тілдерінің сөздіктерімен генерациялау жұмысын жүргізетін боламыз. Алайда қазіргі ақпараттық технологиялардың көмегімен оны қысқа мерзімде, сапалы хәм дәлелді түрде орындап шығуға болады деген үмітіміз де жоқ емес. Өйткені параллель корпустарсыз да көне тілдерді оқи алатын жүйе бар. Онда төркіні бір тілдердің сипаты бойынша статистикалық есеп жүргізуде жиі қолданылатын когнаттар – туыстас тілдердің лексемалары есепке алынады. Мұндай жағдайда түркі тілдері сенімді база бола алатыны сөзсіз.

Мақала АР19675461 «Жоғалып бара жатқан түркі тілдерін пәнаралық тұрғыдан зерттеу: Моңғолиядағы хотон этнотобы» тақырыбындағы гранттық жобаны орындау барысында жазылды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии: результаты путешествия, исполненные в 1876–1877 гг. Г.Н. Потаниным. Вып. 2. Материалы этнографические. – СПб., 1881. [Электронный ресурс]. URL: <https://elibrigo.ru>. (дата обращения 12.08.2024)
2. Владимирцов Б.Я. Турецкий народец хотоны: Новые данные о хотонах. В кн.: Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества. Пг.: Типография Императорской Академии Наук, 1916. – С. 265–277.
3. Шәкәрім Қ. Түрік, қырғыз-қазақ хәм хандар шежіресі. – Алматы: Қазақстан; Сана, 1991. – 80 б.
4. Санхүү Б. Хотон ардын аман зохиол (Хотон ауыз әдебиеті). – Улаанбаатар: ШУА Хэл зохиолын хүрээлэн, 2014. – 442 б.
5. Цэрэндаш Ц., Батсуурь Ж. Монголын хүн амын генийн сан: Хотон таны угийн зураглал (Моңғолия халықтарының генефоны: Хотондар, сіздің тегіңіздің сызбасы). – Улаанбаатар: Анагаах ухааны хүрээлэн, 2004. – 182 б.
6. Самойлович А.Н. Хотонские записи Потанина. В кн.: Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества., Пг.: Типография Императорской Академии Наук, 1916. – С. 278–290. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.orientalstudies.ru>. (дата обращения 12.08.2024)
7. Бадамхатан С. Увсын хотон ястан (Хотонский народец аймака Увс). – Эрдэнэт: Ажнай, 1995. – 92 с.
8. Солонго Д., Сарангэрэл Р. Хотон аман аялгуу (Хотон диалектісі). – Улаанбаатар, 2020. – 157 с.
9. Сафиуллина Г. Двухязычная лексикография: теория и практика магистрского курса // Филология и культура. – 2016. – №2(44). – С. 126–130.
10. Қашқари М. Түрік сөздігі. 1-том / Ауд. А. Егеубай. – Алматы: Арда+7, 2017. – 592 б.
11. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии. Архив Петербургской русистики. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.ruthenia.ru/apr/textes/sherba/sherba9.htm> (дата обращения 12.08.2024)

12. Дубичинский В.В. Теоретическая и практическая лексикография. – Вена-Харьков, 1988. – 161 с.
13. Magdalena T.F. The Khoton of western Mongolia // *Acta Orientalia Academia Science arum Hung.* – 1979. – Tomus XXXIII (1). – P. 1–37.
14. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские лексические основы на буквы «К» (~«Г»), «Қ» (~«К»). Вып. 1-й, РАН, ИЯ / Отв. ред. Благова Г.Ф. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 368 с.
15. Тантай ижил нэрийн статистик мэдээлэл. [Электронды ресурс]. URL: <https://www2.1212.mn/sonirkholtoi/GivenName/> (қаралған күні 18.08.2024)
16. Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка. – Чебоксары: Чувашское книжное издательство, 1964. – 357 с.
17. Zhakupov et al. The Basic Vocabulary of An Extinct Language: The Khoton Language in Mongolia // *Eurasian Journal of Applied Linguistics.* – 2024. – №10(2). – P. 47–59. <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.10205>
18. Мусорин А.Ю. О содержании понятия «Мертвые языки». В кн.: *Язык и культура.* – Новосибирск: Изд-во Новосибирск. гос. ун-та, 2003. – С. 3–6.
19. Базылхан Б. Қазақша-моңғолша сөздік. – Ұланбатыр: Монғолия Ғылым академиясының Тіл мен әдебиет институты, 1977. – 392 б.
20. Цолоо Ж. БНМАУ дахь монгол хэлний нутгийн аялгууны толь бичиг II: ойрад аялгуу. – Улаанбаатар: ИЯЛ АН МНР, 1988. – 944 б.
21. Ц-д Номинхановын 1924-1925 онд Баруун Монголд хийсэн судалгаа-1 (Ц-д Номинхановтын 1924-1925 жылдары Батыс Моңғолияда жүргізген зерттеулері-1) // *Bibliotheca oiratica LXI7.* – Улаанбаатар, 2016. – 170 б.
22. Шамина Л.А. Инфинитив в тувинском языке. [Электронный ресурс]. URL: <file:///C:/Users/nursa/Downloads/infinitiv-v-tuvinskom-yazyke.pdf> (дата обращения 12.08.2024)
23. Туяа У. Үндэстний цөөнхийн сурч боловсрох, эх хэлээрээ харилцах эрх, түүний хэрэгжилт (Аз ұлттардың білім алу, ана тілінде сөйлесу құқығы және оның орындалуы) // *Улс төрийн боловсролын академи: Шинэ толь.* – 2009. – №66. [Электронды ресурс]. URL: <https://academy.edu.mn/> (қаралған күні 18.08.2024)

REFERENCES

1. Potanin G.N. Ocherki Severo-Zapadnoi Mongolii: rezultaty puteshestvia, ispolnennye v 1876–1877 gg. G.N. Potaninym [Sketches of North-Western Mongolia: the results of the trip, carried out in 1876-1877. G.N. Potanin]. Вып. 2. Materialy etnograficheskie. – SPb., 1881. [Electronic resource]. URL: <https://elibrigo.ru>. (date of access 12.08.2024) [in Russian]
2. Vladimircov B.Ia. Tureckiy narodec hotony: Novye dannye o hotonah [Turkish Khoton people: New data about the Khotons]. V kn.: *Zapiski Vostochnogo Otdelenia Imperatorskogo Russkogo Arheologicheskogo Obshestva.* Pg.: Tipografia Imperatorskoi Akademii Nauk, 1916. – S. 265–277. [in Russian]
3. Shakarim Q. Turik, qyrgyz-qazaq ham handar shejiresi [Turkish, Kyrgyz-Kazakh and khan genealogy]. – Almaty: Qazaqstan; Sana, 1991. – 80 b. [in Kazakh]
4. Sanhuu B. Hoton ardyn aman zohiol (Hoton auyz adebieti) [The folklore of khoton]. – Ulaanbaatar: ShUA Hiel zohiolyn hurieieli, 2014. – 442 b. [in Mongolian]
5. Cieriendash C., Batsuur J. Mongolyn hun amyn geniin san: Hoton tany ugiin zuraglал (Mongolia halyqtarynyn genefony: Hotondar, sizdin teginizdin syzbasy) [Mongolian population gene pool: Genealogy of your pelicans]. – Ulaanbaatar: Anagaah uhaany hyrieieli, 2004. – 182 s. [in Mongolian]
6. Samoilovich A.N. Hotonskie zapisi Potanina [Potanin's Haughton Recordings]. V kn.: *Zapiski Vostochnogo Otdelenia Imperatorskogo Russkogo Arheologicheskogo Obshestva.*, Pg.: Tipografia Imperatorskoi Akademii Nauk, 1916. – S. 278–290. [Electronic resource]. URL: <http://www.orientalstudies.ru>. (date of access 12.08.2024) [in Russian]
7. Badamhatan S. Uvsyn hoton iastan (Hotonskiy narodec aimaka Uvs) [Khoton people of Uvs]. – Ierdieniet: Ajnai, 1995. – 92 s. [in Mongolian]

8. Solongo D., Sarangieriel R. Hoton aman aialguu (Hoton dialektisi) [Dialect of Khotons]. – Ulaanbaatar, 2020. – 157. [in Mongolian]
9. Safiullina G. Dvuiazychnaia leksikografia: teoria i praktika magistrskogo kursa [Bilingual lexicography: theory and practice of the master's course] // Filologia i kultura. – 2016. – №2(44). – S. 126–130. [in Russian]
10. Qashqari M. Turik sozdigi. 1-tom [Turkish dictionary. Vol 1] / Aud. A. Egeubao. – Almaty: Arda+7, 2017. – 592 b. [in Kazakh]
11. Sherba L.V. Opyt obshei teorii leksikografiki. Arhiv Peterburgskoi rusistki [Experience of the general theory of lexicography Archives of St. Petersburg Russian Studies]. [Electronic resource]. URL: <https://www.ruthenia.ru/apr/textes/sherba/sherba9.htm> (date of access 12.08.2024) [in Russian]
12. Dubichinskiy V.V. Teoreticheskaia i prakticheskaia leksikografia [Theoretical and practical lexicography]. – Vena-Harkov, 1988. – 161 s. [in Russian]
13. Magdalena T.F. The Khoton of western Mongolia // Acta Orientalia Academia Science arum Hung. – 1979. – Tomus XXXIII (1). – R. 1–37.
14. Etimologicheskii slovar tiurkskih iazykov. Obshetiurkskie i mejtiurkskie leksicheskie osnovy na bukvy «K» (~«G»), «K» (~«K») [Etymological dictionary of Turkic languages. General Turkic and inter-Turkic lexical bases with the letter "K" (~"G", "K" (~"k"))]. Vyp. 1-j, RAN, IIa / Otv. red. Blagova G.F. – M.: Iazyki russkoi kultury, 1997. – 368 s. [in Russian]
15. Tantai ijil nieriin statistik miedieieliel [Statistics of the same name as you]. [Electronic resource]. URL: <https://www2.1212.mn/sonirkholtoi/GivenName/> (date of access 18.08.2024) [in Mongolian]
16. Egorov V.G. Etimologicheskii slovar chuvashskogo iazyka [Etymological dictionary of the Chuvash language]. – Cheboksary: Chuvashskoe knijnoe izdatelstvo, 1964. – 357 s. [in Russian]
17. Zhakupov et al. The Basic Vocabulary of An Extinct Language: The Khoton Language in Mongolia // Eurasian Journal of Applied Linguistics. – 2024. – №10(2). – P. 47–59. <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.10205>
18. Musorin A.Iu. O soderjanii poniatia «Mertvye iazyki» [About the content of the concept “Dead languages”]. V kn.: Iazyk i kultura. – Novosibirsk: Izd-vo Novosibirsk. gos. un-ta, 2003. – S. 3–6. [in Russian]
19. Bazyghan B. Qazaqsha-mongolsha sozdik [Kazakh-Mongolian dictionary]. – Ulanbatyr: Mongolia Gylym akademiasynyn Til men adebiet instituty, 1977. – 392 b. [in Kazakh]
20. Coloo Zh. BNMAU dah' mongol hielniy nutgiin aialguuny tol bichig II: oirad aialguu [Dictionary of local dialects of the Mongolian language in the People's Republic of China II: Oirad dialects]. – Ulaanbaatar: IIAL AN MNR, 1988. – 944 b. [in Mongolian]
21. C-d Nominhanovyn 1924-1925 ond Baruun Mongold hiisien sudalgaa-1 (C-d Nominhanovtyn 1924-1925 jyldary Batys Mongoliada jurgizgen zertteuleri-1) [1924-1925 study of Nominhanov in Western Mongolia-1] // Bibliotheca oiratica LXI7. – Ulaanbaatar, 2016. – 170 b. [in Mongolian]
22. Shamina L.A. Infinitiv v tuvinskom iazyke [Infinitive in Tuvan language]. [Electronic resource]. URL: <file:///C:/Users/nursa/Downloads/infinitiv-v-tuvinskom-yazyke.pdf> (date of access 12.08.2024) [in Russian]
23. Tuiaa U. Undiestniy coonhiin surch bolovsroh, ieh hielieierieie harilcah ierh, tuunii hierieghilt (Az ulttardyn bilim alu, ana tilinde soilesu quqygy jane onyn oryndaluy) [The right of ethnic minorities to education and communication in their mother tongue and its implementation] // Uls toriin bolovsrolyn akademi: Shinie tol. – 2009. – №66. [Electronic resource]. URL: <https://academy.edu.mn/> (date of access 18.08.2024) [in Mongolian]

ӘОЖ 070; МҒТАР 19.41.07

<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.108>**О. ОШАНОВА¹✉, А. ӘБДУГАППАР², М. СЕРІК²**

¹филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: oryntay73@gmail.com

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: aruzhan_98@mail.ru;
e-mail: madinamuratbekkyzy12@gmail.com

МЕДИАЖЕЛІДЕГІ ӨШПЕНДІЛІК ТІЛІ ЖӘНЕ СӨЗ ӘДЕБІ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі әлемдегі және қазақстандық қоғамдағы желілік медиа құрылымдардың негізгі сипаттамалары, сондай-ақ коммуникациялық және ақпараттық технологиялардың қарқынды түрде дамуы, конвергенциясы сөйлеу тілі мен жазу тіліне жаңаша түрлену және жаңаша пішіндер әкелгені жан-жақты қарастырылады.

Интернет-кеңістікте адамды әртүрлі мүдделер мен артықшылықтар бойынша біріктіру үшін жаңа мүмкіндіктер пайда болды, осы орайда зерттеушілер әлеуметтік желілердегі қазақ тілді жазбаларды және медиаөнімдерді зерттеу нысанына алған.

Қазіргі кезде киберкеңістіктің пікір еркіндігі мен сөз бостандығын қамтамасыз ететіні алға тартылса да, дегенмен әлеуметтік желілер зорлық-зомбылық пен жеккөрушілік толы жазбалар жариялаудың және оны насихаттаудың алаңы болып отырғаны да зерттеуде нақты деректер негізінде сараланады. Сонымен қатар журналистердің өшпенділік риторикасында жіберілетін қателіктер де теориялық тұрғыдан тұжырымдалады.

Зерттеушілер медиажелідегі орын алатын жеккөрушіліктің табиғатын түсіндіретін негізгі тұжырымдама – әлеуметтік қағидаларға бой ұсынбау екендігін тәжірибелік талдау деңгейінде көрсете білген.

Автор қоғамда жеккөрушілікті қоздыру әлеуметтік мәселе болып қала беретіндіктен, өшпенділік сөздерді автоматты түрде анықтау жүйелеріне деген қажеттілік туындап отырғанын айта келіп, сөз әдебін сақтау қажеттілігін алға тартқан.

Кілт сөздер: коммуникация, әлеуметтік медиа, сөз бостандығы, өшпенділік тілі, сөз әдебі, медиаөнім.

O. Oshanova¹, A. Abdugappar², M. Serik²

¹Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: oryntay73@gmail.com

²PhD Doctoral Student of Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: aruzhan_98@mail.ru;
e-mail: madinamuratbekkyzy12@gmail.com

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Ошанова О., Әбдугаппар А., Серік М. Медиажелідегі өшпенділік тілі және сөз әдебі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №4 (134). – Б. 101–112. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.108>

*Cite us correctly:

Oshanova O., Abdugappar A., Serik M. Mediajelidegi oshpendilik tili jane soz adebi [The Hate Speech in Social Media and the Ethics of Words] // Iasauı universitetinin habarshysy. – 2024. – №4 (134). – B. 101–112. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.108>

Мақаланың редакцияға түскен күні 05.10.2024 / қабылданған күні 30.12.2024

The Hate Speech in Social Media and the Ethics of Words

Abstract. The article examines in detail the main characteristics of network media structures in the modern world and Kazakh society, as well as the fact that the intensive development and convergence of communication and information technologies have brought a new transformation and new forms of spoken and written language. New opportunities have appeared in the Internet space to unite people according to different interests and preferences, in connection with which researchers have taken Kazakh-language comments on social networks and media products as the subject of their study. It is currently claimed that cyberspace provides freedom of opinion and freedom of speech, but the fact that social media is a platform for publishing and promoting messages filled with violence and hatred is also differentiated based on the evidence in the study. The mistakes made in the hate speech of journalists are also theoretically formulated. Researchers have demonstrated experimentally that the basic concept explaining hate in online media is not to obey social principles. The authors emphasized that, since incitement to hatred in society remains a social problem, there is a need for automatic detection systems for hate speech and put forward a theory about the need to comply with speech ethics.

Keywords: digital communications, social networks, freedom of speech, hate speech, speech ethic, media production.

О. Ошанова¹, А. Абдугаппар², М. Серік²

¹кандидат филологических наук, доцент

*Казахский национальный университет имени Аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: oryntay73@gmail.com*

*²PhD докторант Казахского национального университета имени Аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: aruzhan_98@mail.ru;
e-mail: madinamuratbekkyzy12@gmail.com*

Язык вражды в социальных сетевых медиа и этика слов

Аннотация. В статье подробно рассматриваются основные характеристики сетевых медиаструктур в современном мире и казахстанском обществе, а также тот факт, что интенсивное развитие и конвергенция коммуникационных и информационных технологий принесли новую трансформацию и новые формы разговорному и письменному языку.

В Интернет-пространстве появились новые возможности для объединения людей по различным интересам и предпочтениям, в связи с этим медиапродукция и комментарии на казахском языке в социальных сетях стали предметом изучения исследователей. В настоящее время утверждается, что киберпространство обеспечивает свободу мнения и свободу слова, тем не менее, в исследовании на основе фактических данных также доказывается, что социальные сети являются платформой для публикации и продвижения сообщений, наполненных насилием и ненавистью. Также теоретически сформулированы ошибки, допущенные в риторике ненависти журналистов. Исследователи продемонстрировали на экспериментальном уровне, что основная концепция, объясняющая природу ненависти в сетевых медиа, - это неприятие социальных принципов. Авторы подчеркнули, что, поскольку разжигание ненависти в обществе остается социальной проблемой, возникает потребность в системах автоматического определения языка ненависти и выдвинули теорию о необходимости соблюдения речевой этики.

Ключевые слова: цифровые коммуникации, социальные сети, свобода слова, язык ненависти, речевая этика, медиапродукция.

Кіріспе

Медиа кеңістіктегі өзара әрекеттесудің пікірталас әдістеріне қызығушылық (екі жақты байланыс пен реакция) ХХІ ғасырдың басында пайда болды, ал қашықтық форматтағы белсенді жұмыс және қашықта отырып барлық мәселелерді шешу әрі талқылау қажеттілігіне байланысты қазіргі жағдай өзара әрекеттесудің, әсіресе технологиялық сипаттағы тәсілдерін анықтауға деген ұмтылысты күшейтті [1, 92–99-бб.].

Жоғары технологиялық ортаның қалыптасуы және постиндустриалды қоғамның дамуы белсенді жүріп жатқан қазіргі кезеңнің айрықша ерекшелігі – коммуникациялық және ақпараттық технологиялардың қарқынды түрде дамуы мен конвергенциясы. Бұл орайда, қоғам алдына жаңа межелер тартылып, ол адамдардың жаңа мүмкіндіктерге қол жеткізуіне жол ашады. Солардың ішінде бүгінгі таңдағы ең маңызды мәселе, ол – медиасипаттылық проблемасы.

Өткен ғасырдың басында канадалық әлеуметтанушы Г. Маклюэн медиаға «бұқаралық коммуникацияның кеңейіп келе жатқан жүйесі және жүйесіздікпен, бейберекетсіздік әрі тоғышарлықпен сипатталатын ақпараттық «жарылыс», – деп баға берген болатын [2, 464-б.].

Медиасипаттылық кешеннің үнемі күрделенуі делдалдық әлеуметтік коммуникациялардың танылу мүмкіндігін арттырады. Егер біз технологиялық аспектімен тұйықталып қалмай, бірақ диалогтың негізі ретінде коммуникацияның ақпараттық формаларымен байланысты мәселелерді қарастыруды жеке зерттеу саласы ретінде алсақ, бұл жағдайда тілдесудегі өзара әрекеттесудің ерекшеліктеріне қатысты мәселелер де өзекті болады.

Бұқаралық ақпарат құралдарының тілін медиалингвистика ғылымы зерттейді, көп жағдайда медиа мәтіндердің нақты жанрларын қарастырады да, коммуникация құралдарындағы адамдардың өзара тілдесу және сөйлесу кезіндегі өзара әрекеттесуінің нақты мәселелеріне баса назар аудармайды. Ал, бұл бүгінгідей медиа кеңістіктегі тілдесу, пікірталас үдерісінің белсенді даму дәуірінде жеткіліксіз. Сондықтан да желілік ақпарат кеңістігіндегі тіл қолданысы және сөз әдебі мәселесін жан-жақты зерттеп, онлайн тілдесу жағдайындағы жеке тұлғаның, жалпы қоғам мүшелерінің сөйлеу мәдениетінің әлеуетін арттыру қажеттігі күн тәртібінде тұр.

Бұл орайда ғалым А. Салқынбай: «Тілдің негізгі қызметі саналатын коммуникативтілік шындық болмыстың интеграциясы мен жіктелуінсіз мүмкін бола бермейді.

Адам баласының тілін, тіл арқылы көрініс табатын дүниетанымдық болмысын формальды грамматикалық бағытта емес, мәдени-танымдық бағытта қарастыру қазіргі заманғы жалпы тіл біліміндегі өзекті мәселе саналады», – дейді [3, 3-б.].

Зерттеу әдістері мен материалдар

Медиадағы, әсіресе желілік ақпарат кеңістігіндегі тұтынушылардың өзара пікірталас әдістерін зерттеу бұл ғылыми жұмыста басты ұстанымға алынды. Бұл көпшілік алдында бетпе-бет сөйлеу форматынан мүлде бөлек, яғни виртуалды өмірде пікірталас сипатына ие жаңаша құбылыс болып отыр. Осыған байланысты авторлар әлеуметтік медианың ақпараттық және технологиялық тұрғыдан өзгеруіне орай болып жатқан сөйлеу тілі мен жазу тілінің түрлену сипатына жете назар аударады. Бұл бағытта ел тұрғындарының әлеуметтік медиадағы сөз қолданысы мен әдебін бағалау мақсатында зерттеудің талдау әдістерін кеңінен қолданған. Соның нәтижесінде желілік журналистикадағы өшпенділік тілінің ұлттық имиджді қалыптастырудағы теріс ықпалы анықталған.

Зерттеушілер қазақ тілді тұтынушылардың «Facebook» әлеуметтік желісіндегі жиі қолданатын өшпенділік сөздерін анықтау үшін зерттеудің салыстырмалы талдау әдісін пайдалана отырып, бұл келеңсіздіктің жылдан-жылға азайып келе жатқанына көз жеткізген.

Мақалада өшпенділік тіліне қатысты ғалымдардың анықтамалары да жүйеленген, сонымен қатар журналистердің өшпенділік риторикасының нысандары сараланып, жарияланым авторларының жиі жіберетін қателіктері нақты тұжырымдалған.

Өшпенділік тілінің зардабы қоғамдық өмірде үлкен келеңсіздіктердің орын алуына себеп болып, ал интернет желісі мен заманауи құрылғылардың қолжетімді болуы – бұл заңсыздықтардың өршуіне ықпал етуде. Мәселен, қазіргі таңда арнайы ұйымдасқан топтардың жеккөрушілік тудыру мазмұнындағы жазбалары әлеуметтік желілер арқылы таратылып, көпшілік қауымның теріс ағымдар жетегінде кетуіне желеу болып отыр [4, 8-б.].

Талдау мен нәтижелер

Медиа кеңістігіндегі пікірталас процесінің конструктивті ерекшеліктері деп тілдесу ұтқырлығы түсініледі және бұл дегеніміз байланыс орнатуға және туындаған сұрақтарға ыңғайлы жауап беруге мүмкіндік беретін нақты бір қағидаттар жиынтығы. Сонымен қатар шаршысөздің этикалық мазмұнын танытатын және оны ұлт тілінің қалыптасқан құнарлы қорымен салыстыруға түрткі болатын тиімді пікірталастың оңтайлы да қажетті шарттары.

Екі жақты қарым-қатынас дегеніміз медиа кеңістігінде кез келген ақпаратты беру ғана емес, сонымен бірге белгілі бір әлеуметтік өзара әрекеттесу, тұлғааралық қатынастарды құру құралы, мұнда жоғарыда айтылғандар да, қабылдау процесі де, кері жауап беру мүмкіндігі де маңызды [5, 71–79-бб.]. Бұл сұхбаттасушының кері жауабы, бүгінде медиа коммуникацияның бесінші және қажетті элементі болып табылады. Қысқаша айтар болсақ төмендегідей (1-сурет):

1-сурет – Екіжақты коммуникация құрылымы

Бүгінгі таңда диалогтық байланыстың болуымен негізделген сөйлеу әрекеттерінің жиынтығы жалпы медиа мәдениеттің және атап айтқанда медиариториканың құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады. Сөйлеу әрекеті риторикамен белгілі бір әрекеттердің жиынтығы ретінде анықталады, олардың негізгі мақсаты серіктесті сендіру, ал нәтижесі екі немесе одан да көп субъектілердің тілдесу барысындағы өзара әрекеттесуі болып табылады [6, 275–278-бб.], олай болса медиа хабарламаны дұрыс деңгейде қабылдау үшін сөйлеу ұтқырлығының мәнін түсіну қажет.

Сөйлеу оңтайлылығы, сонымен қатар, сананы сөйлеу манипуляциясының мүмкіндіктерін теңестіруге мүмкіндік береді. Зерттеуші В.И. Аннушкин егер адам риторикалық түрде дайындалмаса (мысалы, дұрыс тыңдауды және сөйлеу әсерінің

тактикасын ажыратуды үйренбесе), онда бұл өзі үшін де, қоғам үшін де қауіпті екенін атап өтеді. Осылайша, медиакоммуникация теориясы мен практикасы үшін басты мәселелердің бірі – медиакоммуникацияның риторикалық этикасы болып табылады [7, 23–31-бб.].

Риторикалық өзара әрекеттесу үдерісінің негізгі қағидаларының бірін зерттеуші Д. Лич өз жұмысында «сыпайылық ұстанымы» деп анықтайды, яғни әдептілік, жомарттық, мақұлдау, қарапайымдылық, келісім, жанашырлық [8]. Бұл максимумдар, сонымен қатар, сөйлеу ұтқырлығының компоненттері және оның табысты мәні болып табылады. Олар екі сөйлесушінің өзара тілдесуі кезінде тұлғааралық қатынастарында «тәртіпке немесе реттілікке» кепілдік беретін практикалық ұсыныстар. Сыпайылық қағидатын сақтау екі серіктестің медиа кеңістіктегі мақсаттарын жүзеге асыру үшін оң фон құра отырып, жағымды өзара әрекеттесудің қолайлы ортасын қамтамасыз етеді.

Желілік медиа құрылымдарды медиа-мониторинг тұрғысынан зерттеу – бұл неориторикалық ізденістердің тағы бір қажетті де тиімді бағыты. Интернет бүгінгі таңда болмыс (оқиғалар) және аудитория (көпшілік адресат) арасындағы ең беделді модератор болып табылады. Сонымен қатар соңғы жылдардағы оқиғалардан белгілі бір саяси мақсаттарға жету үшін интернеттің жаппай сананы басқарудағы ерекше мүмкіндіктерін пайдаланудың тиімділігі жоғары екенін көріп отырмыз. Желілік медианың бұл беделі теріс негізде пайдаланылып, интернет кеңістігі әдепсіз және еркін пікірлер мен көзқарастарды білдірудің алаңы деген негізсіз көзқарастардың қалыптасуына әкеп соқты. Бұл, әрине, оның ішінде неориторикалық әдіснаманың көмегімен анықтауға болатын жалған тұжырым.

Қазіргі кезде масс-медиа саласындағы интернет тілін зерттеу белгілі бір қиындықтарды тудырады. Бұл, біріншіден, интернет-журналистиканың бір негізде жүйелі түрде қарастырылмайтындығында, дәлірек айтсақ оның ауқымдылық сипатында (баспа және электронды БАҚ-тың интернет нұсқаларынан бастап, журналистердің блогтарына дейін, көптеген журналистік емес пікірлерді қосқанда), екіншіден, қазіргі интернет кеңістігіндегі тілдік материалдардың біртұтас заңдылық сипатының жоқтығымен байланысты. Дегенмен мұндай қиындықтар ғалымдарды әрқашан тілдік болмысты филологиялық қырынан түсінудің жаңа жолдарын ғылыми іздеу бағытында ынталандырады. Бұл, әрине, медиариторика жауап бере алатын және беруі тиіс сұрақтардың толық тізімі емес, бірақ олар қазіргі заманғы БАҚ-тың дискурсивті қызметіне, сондай-ақ отандық және шетелдік ғылымның гуманитарлық зерттеулерінің болашақтағы дамуына қатысты тұжырымдар жасау қажеттілігінде айқын сипатта көрінеді.

Киберкеңістіктің қарым-қатынас еркіндігі мен сөз бостандығын қамтамасыз ететіні рас, алайда қазіргі заманда қолданушылардың жазбалар жариялағанда, зорлық-зомбылық пен жеккөрушілік тудыратын хабарламаларды таратқанда әлеуметтік желілерді үнемі мақсатсыз қолданатынын жоққа шығара алмаймыз. Бұл нәсіліне, түсіне, этникалық тегіне, жынысына, жыныстық бағдарына, ұлтына, дініне немесе саяси көзқарастарына байланысты адамды немесе топ мүшелерін қорлайтын кез келген хабарлама ретінде анықталған онлайн өшпенділік тудыратын құбылыс ретінде тұжырымдалған [9].

Бұл мәселенің өзектілігі барған сайын күшейе бастады. Еуропалық Одақ (ЕО) елдері адамдарының 80%-ы интернетте өшпенділік сөздермен бетпе-бет келсе, ал 40%-ы әлеуметтік медиа сайттар арқылы шабуылға немесе қорқытып-үркітуге немесе қорлауға ұшыраған [10, 71-б.].

Оның негізгі салдарының ішінен алалаушылық пен төзбеушілік атмосферасын құру, кемсітушілік пен дұшпандық ниетті қоздыру және қиын жағдайларда зорлық-зомбылыққа ықпал ету арқылы әлеуметтік топтарға зиян келтіру деректерін атап өтуге болады, сонымен қатар зорлық-зомбылыққа қатысты әдепсіздік, кемсітушілік, дөрекілік немесе сарказм [11, 260-б.], демократияға қауіп төндіретін, адамдарды жеке бас бостандығынан айыратын немесе әлеуметтік топтарға қатысты стереотиптер жасайтын іс-әрекеттерді қамтитын

немқұрайлылық әрі интернетте жеккөрушілік сезімін тудыратын саяси идеологияларға, діни топтарға немесе этникалық азшылықтарға қарсы бағытталған тікелей агрессия [12, 375-б.]. Мысалы, нәсілдік және этникалық негіздегі қауесеттер этникалық зорлық-зомбылыққа әкеліп соғуы мүмкін, ал сөзбен қорланған адамдар өздерінің топтық құрамына байланысты қауіп-қатерге ұшырауы мүмкін [13, 274-б.].

Интернеттегі жеккөрушіліктің табиғатын түсіндіретін тұжырымдама – әлеуметтік қағидаларға бой ұсынбау. Бұл термин қарапайым ережелерді бұзудан бастап, басқаларға қатысты құқық бұзушылықтарға дейінгі барлық мінез-құлықтарды қамтиды және интернеттегі өшпенділік тілін жалпы адамдарға тән әлеуметтік талаптардан ауытқушылық әктісі ретінде қарастырады, өйткені ол әлеуметтік топ негізінде қабылданған мәдени стандарттарды, ережелерді немесе әлеуметтік өзара әрекеттесу нормаларын бұзады деп қарастырылады [14].

Қалыптасқан қағидаларды бұзатын мінез-құлық нормаларының ішінде біз мыналарды атап өте аламыз: жеке басқа зияны тиетін ақпараттарды тарату (диффамация) [15], зорлық-зомбылыққа шақыру [16, 147-б.], кемсітушілік көзқарастарды танытатын саяси немесе әлеуметтік мәселелерді талқылайтын арандатушылық мәлімдемелер мен қауесеттерді тарату, оған үгіттеу және қастандық жасау [17].

Бұл келеңсіздіктер интернеттегі жеккөрушілік тудыру мәселесін жан-жақты қарастыруды зерттеуіміздің маңызды саласына айналдырады. Шын мәнінде, бұл іс-әрекеттерді түсіндіруде көптеген теориялық қажеттіліктер бар және бұл құбылысты және оның интернетті қолданумен байланысын түсіну үшін эмпирикалық мәліметтер (бақылау мен эксперименттерге негізделген) жеткіліксіз. Осы қажеттілікке сүйене отырып, біз жүйелі шолу жасау арқылы интернет пен әлеуметтік медианы пайдаланудың өшпенділік тіліне қалай қатысы бар екенін түсінуге тырысамыз.

Өшпенділік сипаттағы сөздердің анықтамасы нақты мойындалмаған және жеке аспектілері толық келісілмеген. Біз алдыңғы зерттеуімізде Еуропа Кеңесінің, БҰҰ-ның Нәсілдік кемсітушілікті жою жөніндегі комитеті, Facebook, Twitter сияқты әлеуметтік желілердің өшпенділік тіліне берген анықтамаларынан шығарған қорытындымыз: «Өшпенділіктің нақты бір топқа бағытталуы қажетті шарт болып табылады. Анықтамалар арасындағы жалпы тақырып – шабуыл топтың немесе халықтың жеке басының қандай да бір бағдарларына негізделген. Нақтылар болсақ, өшпенділік тілінің негізгі көздейтіні – адамдарды зорлық-зомбылыққа немесе жеккөрушілікке итермелеу және нақты бір тұлғаларды сөзбен қорлау немесе кемсіту... Осылайша, адамзатты өзара біріктіріп тұрған ортақ құндылықтар мен ізгілік ұстанымдарына қатер төндіру. Бұл дегеніміз ұлттық қауіпсіздік пен адамның жеке бас құқықтарына төнген тікелей қауіп» [18, 30-б.].

Зерттеуші И.М. Дзялошинский «өшпенділік тілі» терминін «ұлттық немесе діни араздықты немесе кем дегенде дұшпандықты қоздыруға тікелей немесе жанама түрде ықпал ететін бұқаралық ақпарат құралдарының мәтіндерінің (сонымен қатар тақырыптарының, фотосуреттерінің және басқа элементтерінің) бүкіл жиынтығы» ретінде ұсынады [19, 168-б.].

Қазіргі таңда көп жағдайда журналистер тақырыпты астарлы етіп қойып, мәтіннің мағынасын бұрмалай отырып, «өшпенділік тілін» жиі қолданады.

Журналистердің өшпенділік риторикасының бір нысаны – нақты бір этникалық топқа кіретін адамдар. Жарияланым авторлары бұл бағытта төмендегідей қателіктерді жиі жібереді [20, 158-б.]:

– Журналистік немқұрайлылық. Автор ойланбастан, қажет емес мәселелерді сөз етіп, мұның болашақта аудиторияның белгілі бір әлеуметтік топты теріс қабылдауына әкеліп соғуы мүмкін екенін ескермеуі;

– Қате тақырып қою. Тақырып – бұл жарнаманың бір түрі және ол оқырманның назарын аударады. Егер бұл қызықты болса, аудитория басылыммен танысқысы келетін

шығар. Журналист қызықты тақырыптарды қолданатын жағдайлар жиі кездеседі, дегенмен материалдың өзінде ешқандай сенсация жоқ;

– Статистикалық «көзбояушылық». Журналист өзінің жарияланымына ерекше көңіл аударту үшін мәліметтерді асырып көрсетеді;

– Әлеуметтік мәселелер мен этникалық риториканың араласуы. Басқаша айтқанда, жарияланымда нақты бір мәселе тек «ұлттық» шеңберде талқыланады, дегенмен іс жүзінде бұл мәселенің ауқымы әлдеқайда кең және бір әлеуметтік топқа байланысты емес болуы мүмкін;

– Этникалық ұстаным бойынша азаматтықты жоққа шығару. Мысалы, журналист өз кейіпкерінің басқа ұлт өкілі және белгілі бір елдің аумағында тұратындығы туралы айта отырып, уақытша тіркеудің немесе азаматтықтың болуын ескермей, шетелдік ретінде белгілеуі.

Психолог ғалымдар Михаил Кроз және Наталья Ратинова «өшпенділік тілінің» төмендегідей жіктемесін ұсынады [21, 88-б.]:

– Жалған сәйкестендіру: теріс этникалық стереотипті, ұлттың, нәсілдің, діннің және т.б. теріс имиджін қалыптастыру және нығайту;

– Жалған атрибуция: кез келген ұлт, нәсіл, дін және т.б. өкілдеріне дұшпандық әрекеттер мен қауіпті ниеттерді жалған таңу;

– «Алдамшы қорғаныс»: белгілі бір ұлт, нәсіл, дін және т.б. қарсы қандай да бір заңсыз іс-әрекеттерге үндеу.

Желілік журналистикадағы өшпенділік тілі дегенде имидж мәселесі де алға тартылады, өйткені бүгінгі күні әлеуметтік медиа да ұлттық имиджді оң және теріс қалыптастырудың ықпалды тетігіне айналып отыр. Коммуникация тұрғысынан ұлттық имидж басқа елдердің бұқаралық ақпарат құралдарының жаңалықтары мен ауызша хабарламалары арқылы қалыптасатын образды білдіреді, бұл орайда медианың елдің имиджін қалыптастырудағы рөлі өте үлкен, бұл мәселеге орай Хуан Вэнбо деген қытай ғалымы «Ұлттық имидж дегеніміз бұл мәдени құндылықтарды, ұлттық құндылықтарды және бұқаралық ақпарат құралдарын үш рет бұрмалағаннан кейін қоғамдық санада болжанған елдің объективті шындығының субъективті бейнесі/әсері», – дейді [22, 110-б.].

Біз өз тарапымыздан «Facebook» әлеуметтік желісіндегі Қазақстан сайттары мен блогерлерінің Қытай елі туралы 2024 жылдың қаңтар және наурыз айларында жариялаған ақпараттарын талдап көрдік. Жалпы ақпарат көлемі – 22. Жанрларына келсек: ақпарат – 19, мақала – 3. Ал тақырыптары 2-суретте көрсетілген.

Ақпарат көздері: ресми сайттар – 13, жеке парақшалар – 9. Жағымды ақпараттар: 16. Жағымсыз ақпараттар: 6.

Енді осы теріс сипаттағы ақпараттарға тоқталып көрейік:

1. Қытай автокөлектерінің сапасы өте төмен бе?! (Facebook, 14.02.2024);

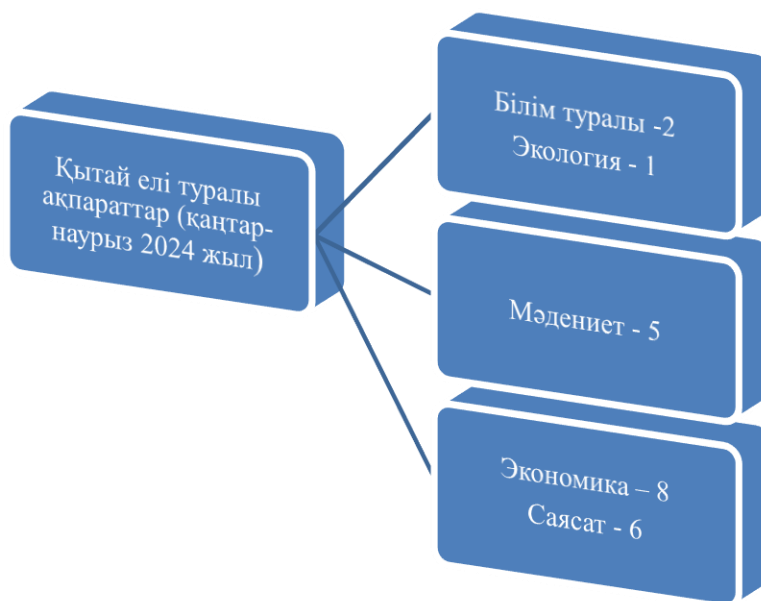
2. «Жерді Қытай сілкіндіріп тұрған жоқ па?» (Facebook, 25.02.2024);

3. Қытайдың қулығы. Ерке Жұматай журналист (Facebook, 2.03.2024);

4. Әлі сатылып үлгермеген Қытай жаңа көлігі, сапасыз темірден жасалған. (Facebook, 4.02.2024);

5. Экология комитеті 2023 жылы Шығыс Қазақстан облысындағы «Синьсин Құрылыс және даму жөніндегі Қытай компаниясы» ЖШС Қазақстандық филиалына қатысты жоспардан тыс тексеру жүргізді. Тексеру нәтижелері бойынша бірқатар заң бұзушылықтар анықталды (Facebook, 15.02.2024);

6. Евразия ТВ, Қытай халық республикасынан білім алған косметолог қыруар ақшамызды қайтарсын! Алматыда орналасқан танымал косметологиялық орталықтан білім алған келіншектердің назы көп (facebook, 1.03.2024).

2-сурет – «Facebook» әлеуметтік желісіндегі Қытай елі туралы ақпараттар

Бұл зерттеу нәтижесінде еліміздің сайттары мен блогерлері көрші мемлекет туралы тек жағымды ақпарат таратпайды, сонымен қатар теріс сипаттағы хабарларды да жариялап отыратындығына көз жеткіздік.

Енді «Facebook» әлеуметтік желісінде біздің елдің тұрғындары қандай өшпенділік сөздерді жиі қолданады деген мәселеге тоқталсақ (3-сурет):

3-сурет – «Facebook» әлеуметтік желісіндегі қолданылатын өшпенділік сөздер

Бұл кестеден орын алған келеңсіздіктің жылдан-жылға азая бастағанын көруге болады. Ал, ел азаматтарының бұл жарияланған ақпараттар туралы қалдырған пікірлерін оқысаңыз, өшпенділік пен ызаға толы небір мәдениетсіз сөздерге кезігесіз. Бұл да болса әлеуметтік желі тұтынушыларының сөз мәдениеті мен әдебін танытатын көрсеткіштердің бірі.

Бұл орайда «Сөз – кісінің тұлғасын ашушы. Сөз – танытушы... Адамның өзін ұстау әдебі болатыны сияқты сөз әдебі де болады. Сөз әдебі болса ғана, сөз дұрыс шығады. Әдептің бәрі ниеттен, өзгеге деген жақсы қатынастан басталады. Сөздің сиқыры бар. Қандай

мәдениеті жоқ ортаға барып, сөзіңізді дұрыс алсаңыз, құлақ ұялатын болады. Мәдениетсіздіктің сағы сынады» [23, 72-б.] – деген пікірді алға тартқымыз келеді.

Елімізде соңғы жылдары сарапшылар интернет кеңістігінде этносаралық ксенофобия мен «өшпенділік тілінің» таралуы жиілегенін де айта бастады, әлеуметтік желілердегі түрлі этностардың өкілдеріне қатысты кемсітушілік пен қорлаушы риторикадан туындайтын сын-қатерлер де талқылана бастады. Ғалымдар азаматтар арасында этносаралық ксенофобияға «нөлдік төзімділікті» қалыптастыру қажеттігін атап, сонымен қатар этносаралық толеранттылық пен келісімді қамтамасыз ету, әлеуметтік желілерде ксенофобияның алдын алу үшін оқу орындарында көпмәдениетті білім беруді енгізу қажеттілігі туралы пікір білдіруде [24].

Әлеуметтік желілерде жарияланатын материалдардың мазмұнына бақылау жасап, ондағы заңсыз контентке тегеурінді тосқауыл қою – күн тәртібіндегі өзекті мәселелердің бірі. Тағы бір атап өтерлік жайт – елімізде «Facebook» пен «TikTok»-та қазақтілді жазбалардың үлесі орыс тілділерден жоғары, бұл қуантарлық жағдай. Мәселен, фейсбукте қазақтілді 134 мың автор тұрақты түрде контент салып отырса, ал TikTok-та олардың саны 753 мыңнан асқан.

Қазақстанда соңғы уақыттарда әлеуметтік желілерді қолданушылар саны күрт өскен, мәселен 2023 жылдағы зерттеулерге сүйенсек, TikTok-ты тұтынушылар саны 35,4 пайызға артып, пайдаланушылар саны 14,1 миллионды құраған, ал Instagram-ды қолданушылар 15,8 пайызға көбейген, ал Facebook пайдаланушылар саны 18,2 пайызға ұлғайған [25, 5-б.]. Сонымен қатар желілік журналистиканың қоғамдық пікір қалыптастыру бағытындағы пәрменділігі жылдан-жылға артып келе жатқанын да қаперде ұстағанмыз жөн.

Ғалым Н. Рсалиева қазіргі таңда тілімізде белсенді қолданыста жүрген ауытқуларды «қате екені танылатын», «қате екені танылмай кеткен» және «морфологиялық құрамында қате бар екені соңғы кезде анықталған» деп бірнеше топқа бөле отырып, «бұл ауытқулардың қай-қайсын да тілдің өз нормасына қайтару оңай тимейді... Әсіресе, тілдің ауызша сөйлеу формасы бой бермей кетуі ықтимал, өйткені оны әрбір сөйлеушінің аузынан қадағалау мүмкін болмайды», – дейді [26]. Сонымен қатар бұл қателіктердің бой алуына себепші болып тұрған факторлардың ішіне «өз бетімен бара жатқан әлеуметтік желіні» қосады. Бұл пікірге алып қосарымыз жоқ.

Чикаго университетінің профессоры Саликоко Муфвене: «...тілдерді тілдер өлтірмейді, сөйлеушілер өлтіреді», – дейді [26], біз бұған тіл тұтынушыларының жаза білу қабілетін және сөз әдебін қосар едік, өйткені тіл тек сөйлеу құралы емес екенін естен шығармағанмыз жөн.

Қорытынды

Қазіргі таңда әлеуметтік медиажелілердегі адамдардың өзара тілдесуі мен сөйлесу деңгейіне басты назар аудару тек уақыт сұранысы ғана емес, бұл біздің өз ана тіліміздің сөздік қорын сақтауға деген жанашырлығымыз. Өйткені, кез келген ұлт өкілінің сөз қолданысы сол тілдің мәдениеті мен сөз әдебінің басты көрсеткіші.

Біз әлеуметтік медиадағы бір ғана өшпенділік тілінің қолданысын зерттеу нысанына алып, халқымыздың тіл арқылы көрініс табатын дүниетанымдық жаратылысын, оның ішінде бүгінгі болмысын көрсетуге тырыстық.

Желілік журналистикадағы былапыт сөз бен өшпенділікке толы жазбалар бұл жай ғана сөз әдебін сақтамаудың көрінісі емес, ол құқықтық тұрғыдан реттелуді көздейтін заңсыз контенттер санатына кіретін заң бұзушылық болып есептеледі.

Әлеуметтік желілердегі көпшіліктің жеккөрушілік сезімін тудыру үрдісі жақын уақытта күн тәртібінен түспейтін мәселе болғандықтан, дамыған елдерде үлкен қолданысқа ие болып отырған өшпенділік сөздерді автоматты түрде анықтау жүйелері мен заңсыз контенттерді

шектеудің нақты алгоритмдерін жасауға деген қажеттілік біздің елімізде де барған сайын күшейе түспек.

Ал, жоғары оқу орнының зерттеуші ғалымдары БАҚ пен әлеуметтік желілерде араздық тілін тану мен бекітудің тиісті әдістемесін әзірлеуіміз қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Гришанина-Мошкина О.В. Медиариторика XXI века: конструктивность речевого оптимала в дискуссионном процессе // Вестник культуры и искусств. – 2021. – №2(66). – С. 92–99.
2. Маклюэн Г.-М. Понимание медиа: внешние расширения человека / пер. с англ. В. Николаева. – М.: Жуковский: КАНОН-пресс-Ц; Кучково Поле, 2003. – 464 с.
3. Салқынбай А.Б. Қазақ сөзі: уәжділігі мен тектілігі. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 206 б.
4. Robertson C., Mele C., Tavernise S. 11 Killed in Synagogue Massacre; Suspect Charged With 29 Counts. // The New York Times. – Oct. 27, 2018; New Zealand Shooting Live Updates: 49 Are Dead After 2 Mosques Are Hit. // The New York Times. – March 14, 2019.
5. Хилько Н.Ф. Медиакультурное взаимодействие и экология экранного творчества // Искусство и образование. – 2004. – № 4. – С. 71–79.
6. Антонова Л.Г. Медiateксты в современной массовой коммуникации // Ярославский педагогический вестник. – 2011. – № 2. – Т. I (Гуманитарные науки). – С. 275–278.
7. Аннушкин В.И. Медиариторика: современный статус и важнейшие задачи // Медиариторика и современная культура общения: наука – практика – обучение // Сб. ст. XXII Междунар. науч. конф. – М.: Государственный институт русского языка им. А.С. Пушкина, 2019. – С. 23–31.
8. Коммуникативный кодекс // Википедия: свобод. энцикл. [Электронный ресурс]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Коммуникативный_кодекс (дата обращения 28.08.2024)
9. Sergio Andrés Castaño-Pulgarín, Natalia Suárez-Betancur, Luz Magnolia Tilano Vega, Harvey Mauricio Herrera López Internet, social media and online hate speech. Systematic review // Aggression and Violent Behavior. – 2021. – Vol. 58. [Electronic resource]. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1359178921000628> (date of access: 18.08.2024)
10. Gagliardone I., Gal D., Alves T., Martinez G. Countering online hate speech. – 2015. – 71 p. [Electronic resource]. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000233231> (date of access: 24.08.2024)
11. Papacharissi Z. Democracy online: Civility, politeness, and the democratic potential of online political discussion groups // New Media & Society. – 2004. – №6(2). – P. 259–283. [Electronic resource]. URL: <https://psycnet.apa.org/record/2004-12984-006> (date of access: 20.08.2024)
12. Anderson A.A., Brossard D., Scheufele D.A., Xenos M.A., Ladwig P. The “Nasty Effect:” Online Incivility and Risk Perceptions of Emerging Technologies // Journal of Computer-Mediated Communication. – 2014. – Vol. 19, Iss. 3. – P. 373–387.
13. Ravi Bhavnani, Michael G. Findley, James H. Kuklinski. Rumor Dynamics in Ethnic Violence // Journal of Politics. – 2009. – Vol. 71, №3. [Electronic resource]. URL: <https://www.journals.uchicago.edu/doi/abs/10.1017/S002238160909077X?journalCode=jop> (date of access 18.08.2024)
14. Stuart H. Social Deviance. 1st Edition. – Polity Press, 2009. [Electronic resource]. URL: https://www.researchgate.net/publication/258367346_Social_Deviance. (date of access: 20.08.2024)
15. Coe K., Kenski K., Rains S.A. Online and uncivil? Patterns and determinants of incivility in newspaper website comments // Journal of Communication. – 2014. – T. 64. – №. 4. – С. 658-679. <https://doi.org/10.1111/jcom.12104>
16. Hanzelka J., Schmidt I. Dynamics of Cyber Hate in Social Media: A Comparative Analysis of Anti-Muslim Movements in the Czech Republic and Germany // International Journal of Cyber Criminology. – 2017. – T. 11. – №1. – P. 143–160.
17. Sunstein C. R., Vermeule A. Conspiracy theories: causes and cures // Journal of political philosophy. – 2009. – T. 17. – №. 2. – 202–227.

18. Ошанова О.Ж., Қалибекұлы Д., Елешева А. Цифрлық коммуникациядағы өшпенділік тілі және оны құқықтық реттеу // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Журналистика сериясы. – 2023. – №3(144). – Б. 27–39.
19. Дзялошинский И.М. Образы вражды в российских СМИ: Социальные, культурные, профессиональные факторы. // В кн.: Российские СМИ: Как создается образ врага. Статьи разных лет. – М.: Московское бюро по правам человека; Academia, 2007. – С. 165–190.
20. Кожевникова Г.В. Язык вражды: Типология ошибок журналиста. В кн.: Мельников М. Прикладная конфликтология для журналистов. – М.: Права человека, 2006. – С. 155–165.
21. Кроз М.В., Ратинова Н.А. Экспертная оценка материалов, направленных на возбуждение вражды и ненависти. // В кн.: Цена ненависти. – М.: Центр «Сова», 2005. – С. 75–92.
22. Ошанова О. Қазақстан медиакөңістігіндегі Қытай елінің ұлттық имиджі: қытай зерттеушілерінің көзімен // әл-Фараби ат. ҚазҰУ-нің Хабаршысы. Журналистика сериясы. – 2024. – №2 (72). – 36–47. <https://doi.org/10.26577/HJ.2024.v72.i2.4>
23. Күдерінова Қ.Б. Қазақ шаршысөзі: тілдік нормасы, сөз әдебі, құрылымы // ҚазҰУ Хабаршысы, Филология сериясы. – 2024. – №1(193). – Б. 65–76.
24. Этносаралық саладағы проблемалық мәселелер мен үрдістерді зерделеу жөніндегі жұмыс тобы отырысы. [Электрондық ресурс]. URL: <https://iaer.kz/kz/item/175-rabocaa-gruppa-po-izuceniю-problemnyh-voprosov-i-tendencij-v-mezetniceskoj-sfere>. (қаралған күні: 10.09.2024)
25. Шәріп А. Мәңсіз TikTok контенті аздырар қазақ баласын... // Айқын. – 15 қазан 2024 ж. – Б. 5.
26. Рсалиева Н. Тілді тіл өлтірмейді, сөйлеуші өлтіреді // Ана тілі. – 2 қараша 2023 ж. [Электрондық ресурс]. URL: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/62437> (қаралған күні: 10.09.2024)

REFERENCES

1. Grishanina-Moshkina O.V. Mediaritorika XXI veke: konstruktivnost rechevogo optimala v diskussionnom processe // Vestnik kultury i iskusstv. – 2021. – №2(66). – S. 92–99. [in Russian]
2. Makliuinen G.-M. Ponimanie media: vneshnie rasshirenia cheloveka / per. s angl. V. Nikolaeva. – М.: Jukovskiy: KANON-press-C: Kuchkovo Pole, 2003. – 464 s. [in Russian]
3. Salqynbai A.B. Qazaq sozi: uajdiligi men tektiligi. – Almaty: Qazaq universiteti, 2010. – 206 b. [in Kazakh]
4. Robertson C., Mele C., Tavernise S. 11 Killed in Synagogue Massacre; Suspect Charged With 29 Counts. // The New York Times. – Oct. 27, 2018; New Zealand Shooting Live Updates: 49 Are Dead After 2 Mosques Are Hit. // The New York Times. – March 14, 2019.
5. Hilko N.F. Mediakulturnoe vzaimodeistvie i ekologiya ekrannogo tvorchestva // Iskusstvo i obrazovanie. – 2004. – № 4. – S. 71–79. [in Russian]
6. Antonova L.G. Mediateksty v sovremennoi massovoi kommunikacii // Iaroslavskiy pedagogicheskiy vestnik. – 2011. – №2. – T. I (Gumanitarnye nauki). – S. 275–278. [in Russian]
7. Annushkin V.I. Mediaritorika: sovremenniy status i vajneishie zadachi // Mediaritorika i sovremennaya kultura obshenia: nauka – praktika – obuchenie // Sb. st. XXII Mejdunar. nauch. konf. – М.: Gosudarstvennyi institut ruskogo iazyka im. A.S. Pushkina, 2019. – S. 23–31. [in Russian]
8. Kommunikativnyi kodeks // Wikipedia: svobod. encikl. [Electronic resource]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Kommunikativnyj_kodeks (date of access 28.08.2024) [in Russian]
9. Sergio Andrés Castaño-Pulgarín, Natalia Suárez-Betancur, Luz Magnolia Tilano Vega, Harvey Mauricio Herrera López Internet, social media and online hate speech. Systematic review // Aggression and Violent Behavior. – 2021. – Vol. 58. [Electronic resource]. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1359178921000628> (date of access: 18.08.2024)
10. Gagliardone I., Gal D., Alves T., Martinez G. Countering online hate speech. – 2015. – 71 r. [Electronic resource]. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000233231> (date of access: 24.08.2024)
11. Papacharissi Z. Democracy online: Civility, politeness, and the democratic potential of online political discussion groups // New Media & Society. – 2004. – №6(2). – P. 259–283. [Electronic resource]. URL: <https://psycnet.apa.org/record/2004-12984-006> (date of access: 20.08.2024)

12. Anderson A.A., Brossard D., Scheufele D.A., Xenos M.A., Ladwig P. The “Nasty Effect:” Online Incivility and Risk Perceptions of Emerging Technologies // *Journal of Computer-Mediated Communication*. – 2014. – Vol. 19, Iss. 3. – P. 373–387.
13. Ravi Bhavnani, Michael G. Findley, James H. Kuklinski. Rumor Dynamics in Ethnic Violence // *Journal of Politics*. – 2009. – Vol. 71, №3. [Electronic resource]. URL: <https://www.journals.uchicago.edu/doi/abs/10.1017/S002238160909077X?journalCode=jop> (date of access 18.08.2024)
14. Stuart H. *Social Deviance*. 1st Edition. – Polity Press, 2009. [Electronic resource]. URL: https://www.researchgate.net/publication/258367346_Social_Deviance. (date of access: 20.08.2024)
15. Coe K., Kenski K., Rains S.A. Online and uncivil? Patterns and determinants of incivility in newspaper website comments // *Journal of Communication*. – 2014. – T. 64. – №. 4. – S. 658-679. <https://doi.org/10.1111/jcom.12104>
16. Hanzelka J., Schmidt I. Dynamics of Cyber Hate in Social Media: A Comparative Analysis of Anti-Muslim Movements in the Czech Republic and Germany // *International Journal of Cyber Criminology*. – 2017. – T. 11. – №1. – P. 143–160.
17. Sunstein C. R., Vermeule A. Conspiracy theories: causes and cures // *Journal of political philosophy*. – 2009. – T. 17. – №. 2. – 202–227.
18. Oshanova O.J., Qalibekuly D., Elesheva A. Cifrlyq kommunikaciadagy oshpendilik tili jane ony quqyqtyq retteu // *L.N. Gumilev atyndagy EUU Habarshysy. Jurnalistika seriasy*. – 2023. – №3(144). – B. 27–39. [in Kazakh]
19. Dzialoshinskiy I.M. Obrazy vraydy v rossiyskih SMI: Socialnye, kulturnye, professionalnye faktory. // *V kn.: Rossiyskie SMI: Kak sozdaiotsia obraz vraga. Statii raznyh let*. – M.: Moskovskoe biuro po pravam cheloveka; Academia, 2007. – S. 165–190. [in Russian]
20. Kojevnikova G.V. Iazyk vraydy: Tipologia oshibok jurnalista. *V kn.: Melnikov M. Prikladnaia konfliktologiya dlia jurnalistov*. – M.: Prava cheloveka, 2006. – S. 155–165. [in Russian]
21. Kroz M.V., Ratinova N.A. Ekspertnaia ocenka materialov, napravlenykh na vzbujdenie vraydy i nenavisti. // *V kn.: Cena nenavisti*. – M.: Centr «Sova», 2005. – S. 75–92. [in Russian]
22. Oshanova O. Qazaqstan mediakenistigindegi Qytai elinin ulttyq imidji: Qytai zertteushilerin kozi men // *al-Farabi at. QazUU-nin Habarshysy. Jurnalistika seriasy*. – 2024. – №2 (72). – 36–47. <https://doi.org/10.26577/HJ.2024.v72.i2.4> [in Kazakh]
23. Kuderinova Q.B. Qazaq sharshysozi: tildik normasy, soz adebi, qurylymy // *QazUU Habarshysy, Filologia seriasy*. – 2024. – №1(193). – B. 65–76. [in Kazakh]
24. Etnosaralyq saladagy problemalyq maseleler men urdisterdi zerdeleu jonindegi jumys toby otyrasy. [Electronic resource]. URL: <https://iaer.kz/kz/item/175-rabocaa-gruppa-po-izuceniu-problemnyh-voprosov-i-tendencij-v-mezetniceskoj-sfere>. (date of access 10.09.2024) [in Kazakh]
25. Sharip A. Mansiz TikTok kontenti azdyrar qazaq balasyn... // *Aiqyn*. – 15 qazan 2024 j. – B. 5. [in Kazakh]
26. Rsalieva N. Tildi til oltirmeidi, soileushi oltiredi // *Ana tili*. – 2 qarasha 2023 j. [Electronic resource]. URL: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/62437> (date of access 10.09.2024) [in Kazakh]

UDC 16.31; IRSTI 16.31.41

<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.109>A. YERZHAN¹, Sh. YILMAZ²¹PhD Doctoral Student of Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: auyel.yerzhan@mail.ru²PhD, Associate Professor, Hacettepe University
(Turkey, Ankara), e-mail: sirinyo@hacettepe.edu.tr**SIMULTANEOUS INTERPRETATION:
SPEECH PERCEPTION AND PRODUCTION PROBLEMS**

Abstract. We carried out our research to identify the actual problems and difficulties of speech production and perception in simultaneous interpretation. For this purpose, we studied the recordings of the plenary session of the II International Online Congress “G-Global - 21st Century World”, and also surveyed 38 working students majoring in “Simultaneous Translation” at the Al-Farabi Kazakh National University and the Abylai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages to explore their attitude to simultaneous interpretation.

The article defines the concepts of simultaneous interpretation, speech perception and production, highlights the pros and cons of interpretation and problems faced by synchronists, and also describes the main strategies of simultaneous interpretation. Having analyzed the excerpts of the session, we found out that qualified synchronists correctly use grammatical and lexical substitutions, integration and omissions in the interpretation process. The student survey data suggest that dissatisfaction with the work of a simultaneous interpreter is mostly due to: workload (72%), enormous responsibility (13%), irregular work schedule (8%), poor workplace equipment (7%). The study highlighted the main specifics of simultaneous interpretation; positive and negative aspects of working as a simultaneous interpreter; level of satisfaction with the profession; identified difficulties in work; and basic problems of speech perception and production. The research showed that simultaneous interpretation is one of the most complex types of translation, with certain problems that require the translator to have special psychological and linguistic training, highly focused attention and proficiency in the material being translated. However, this type of translation makes it possible to perceive the presenter’s speech without interruptions, which erases the language barriers between all the participants in the process, and the interpretation itself can be carried out simultaneously in several languages to reach a huge audience of listeners.

Keywords: source text, grammatical substitutions, oratory, cross-lingual communication, sound perception.

---

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Yerzhan A., Yilmaz Sh. Simultaneous Interpretation: Speech Perception and Production Problems // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №4 (134). – Б. 113–127. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.109>

*Cite us correctly:

Yerzhan A., Yilmaz Sh. Simultaneous Interpretation: Speech Perception and Production Problems // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2024. – №4 (134). – Б. 113–127. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.109>

Date of receipt of the article 05.06.2024 / Date of acceptance 30.12.2024

Ә. Ержан¹, Ш. Йлмаз²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: auyel.yerzhan@mail.ru

²PhD, қауымдастырылған профессор, Хаджеттене университеті
(Түркия, Анкара қ.), e-mail: sirinyo@hacettepe.edu.tr

Синхронды аударма жағдайында сөйлеуді қабылдау және өндіру мәселелері

Аңдатпа. Зерттеу синхронды аудармадағы сөйлеуді өндіру мен қабылдаудағы өзекті мәселелер мен қиындықтарды анықтау үшін жүргізілді. Осы мақсатта «G-Global – 21st Century World» II Халықаралық онлайн конгресінің пленарлық отырысының жазбаларының материалдары, сондай-ақ Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің «Синхронды аударма мамандығының 38 жұмыс істейтін студенттерінің ілеспе аударма идеясы зерттелді.

Мақалада ілеспе аударма, қабылдау, сөйлеу өндірісі ұғымдары айқындалып, аударманың оң және теріс жақтары, синхронды аудармашыларда кездесетін мәселелер айқындалып, ілеспе аударманың негізгі стратегиялары сипатталған. Жиналыс үзінділерін талдай отырып, аударма процесінде білікті синхронистер грамматикалық және лексикалық алмастыруларды, интеграция мен оққылықтарды сауатты қолданатыны анық. Студенттердің сауалнамасының деректері синхронды аудармашы жұмысының қанағаттанарлықсыз болуының себептері бар екенін көрсетеді: жүктеме (72%), үлкен жауапкершілік (13%), тұрақты емес жұмыс кестесі (8%), жұмыс орнының әлсіз жабдықтары (7%). Зерттеу ілеспе аударманың негізгі ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді; синхронды аудармашы жұмысының оң және теріс жақтары; мамандыққа қанағаттану деңгейін зерттеу, сонымен қатар жұмыстағы қиындықтарды анықтау; және сөйлеуді қабылдау мен өндірудің негізгі мәселелері. Зерттеу көрсеткендей, ілеспе аударма аудармашыдан арнайы психологиялық және тілдік дайындықты, аударылатын материалға үлкен көңіл бөлуді және меңгеруді талап ететін проблемалары бар аударманың күрделі түрлерінің бірі болып табылады. Дегенмен, аударманың бұл түрі сөйлеушінің сөзін үнемі қабылдауға мүмкіндік береді, мұнда процестің барлық қатысушылары арасындағы тілдік кедергілер жойылады, ал аударманың өзін бір уақытта бірнеше тілде жүргізуге болады.

Кілт сөздер: түпнұсқа мәтін, грамматикалық алмастырулар, шешендік өнер, тіларалық қарым-қатынас, дыбыстарды қабылдау.

А. Ержан¹, Ш. Йлмаз²

¹PhD докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: auyel.yerzhan@mail.ru

²PhD, ассоциированный профессор, Университет Хаджеттене
(Турция, г. Анкара), e-mail: sirinyo@hacettepe.edu.tr

Проблемы рецепции и продуцирования речи в условиях синхронного перевода

Аннотация. Исследование выполнено с целью выявления актуальных проблем и трудностей производства и восприятия речи в синхронном переводе. Для этого изучено материалы записей пленарного заседания II Международного онлайн-конгресса «G-Global – 21st Century World», а также представление о синхронном переводе у 38 работающих студентов специальности «Синхронный перевод» Казахского национального университета имени Аль-Фараби и Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай Хана. В статье определены понятия синхронного перевода, рецепции, продуцирования речи, выделены плюсы и минусы перевода, проблемы, с которыми

сталкиваются синхронисты, описаны основные стратегии синхронного перевода. Анализируя отрывки заседания, очевидно, то, что квалифицированные синхронисты грамотно применяют в процессе перевода грамматические и лексические замены, интеграцию и пропуски. Данные анкетирования студентов свидетельствуют о том, что причинами неудовлетворительности работой переводчика-синхрониста есть: нагрузка (72%), огромная ответственность (13%), ненормированный график работы (8%), слабое оборудование рабочего места (7%). Проведенное исследование дало возможность выделить основные особенности синхронного перевода; положительные и отрицательные стороны работы синхрониста; изучить уровень удовлетворенности профессией, а также выявить трудности в работе; и основные проблемы рецепции и продуцирования речи. Исследование показало, что синхронный перевод один из сложных видов перевода с существующими проблемами, который требует от переводчика особой психологической и языковой подготовки, огромного внимания и владения переводимого материала. Однако данный вид перевода дает возможность постоянного восприятия речи выступающего, где при этом стираются языковые барьеры между всеми участниками процесса, а сам перевод может вестись одновременно на нескольких языках для охвата огромной аудитории слушателей.

Ключевые слова: исходный текст, грамматические замены, ораторское искусство, межъязыковая коммуникация, восприятие звуков.

Introduction

We carried out our research to identify the actual problems and difficulties of speech production and perception in simultaneous interpretation. For this purpose, we studied the audio recordings of the plenary session of the II International Online Congress “G-Global - 21st Century World”, and also interviewed 38 working students majoring in “Simultaneous Translation” at the Al-Farabi Kazakh National University and the Abylai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages to explore their understanding of simultaneous interpretation. The article defines the concepts that are critically important for modern society. It plays major roles in the cross-cultural communication and information exchange processes. Informatization and the development of international business cooperation require the involvement of high-level interpreters and translators. Interpretation is becoming an independent field with its own unique system, features and difficulties. Interpreting is the most labor-intensive and, at the same time, interesting activity, as speaking in public arouses public interest.

Simultaneous interpretation has certain difficulties. The main problem is translating a word or phrase into more than two languages at the same time when the phrase is interpreted incorrectly. As indicated in the studies of A. Okoniewska (2022), simultaneous interpretation is a complex process (assessment and understanding of the target audience), which clearly reflects in the process the interpretation of a different historical value of the host culture. In the future, we have to study the issues of understanding the discourse and a compromise between creativity and fidelity to the text by exploring strategies for maintaining pace and correctness of interpretation.

The importance of simultaneous interpretation has grown significantly nowadays, as society is trying to break language barriers to the maximum. Aspects of reproducing voice activity, perception, storage and processing of incoming information, and components of the voice created in the original language, were also discussed in the studies of R.K. Batayeva, F.A. Shamuratova, (2022), Z. Almahasees (2023), X. Chen, K. Fan (2024). Synchronists, who are simultaneously listening to a speaker and interpreting the speech, have to develop high concentration and continuous speaking skills. In the future research, it would be important to study a specific set of interpreters' qualities to understand who will make a good simultaneous interpreter.

Another difficulty with simultaneous interpretation is that some public speeches are often not fully prepared or written in advance, and sometimes speakers improvise by deviating from the written text. Aspects of interpreting public speeches were discussed in the works of D.S. Ryspaeva, N.M. Borgul (2021), and M. Ahmed (2024). Interpreters face problems that have no universal solution but require the most individual approach to each text. It would be more efficient to translate a speech in advance to avoid loss of information and apply international and encyclopedic knowledge for the interpreter to clearly understand the speaker's text and translate it correctly. However, rendering nuances of translation that affect the quality of translation requires a detailed study.

Simultaneous interpreting is rather a complex area in translation studies, since for high-quality interpretation; a simultaneous interpreter must have unique skills and abilities, as well as extensive experience in this field. Aspects of speech perception and production under conditions of simultaneous interpretation were studied by A.G. Kalieva, A.J. Zhaparova (2023) and D.A. Karagoishiyeva, Zh.M. Umatova (2023). Difficulties in perception and translation of a source text can be resolved using translation strategies such as softening or compressing the source text, paraphrasing and self-correction, which help improve the quality of translation/interpretation. In the future, it is worth studying in more detail the theoretical and practical basics of simultaneous interpretation, at least its popular types, and aspects of the psychological and physical training of translators.

Compression and transformation are of great importance in simultaneous interpretation. These have been studied in the works of M.S. Almugambetova, A.Zh. Otetileuova (2020) and I.T. Ibrahim (2023). Compression is one of the strategies that translators choose, and it was confirmed by the researchers that the transformation strategy allows translators to achieve better results in simultaneous interpretation and reduce the level of mental stress. However, the strategies described are worth studying in detail to get a better idea of the main methods of simultaneous interpretation.

Though the aspects of simultaneous interpretation are relevant in modern research, the specifics and difficulties faced by interpreters in simultaneous interpretation have not been sufficiently studied. All of the above motivates researchers to find other ways to study problems of speech perception and production in conditions of simultaneous interpretation.

The *purpose* of this study is to explore the difficulties faced by specialists during simultaneous interpretation. The purpose determines such *objectives* as to study the concept of "simultaneous interpretation"; identify problems of speech perception and speech production in simultaneous interpretation; use a sample of plenary session materials to analyze the specifics of and applicable strategies in interpretation, and also explore the difficulties in the work of a simultaneous interpreter.

Research methods and materials

The methodological basis for the study was formed by recordings of discourses at the plenary session of the II International Online Congress "G-Global" – 21st Century World". The participants in the Congress were represented by international organizations and institutions, such as the Organization of Islamic Cooperation, the United Nations, the World Leaders Alliance "Club of Madrid", Nobel Prize laureates, and representatives of businesses and banks. The sessions were held on December 14-15, 2022. Three key examples from the speakers' speeches were used. That material was considered: to analyze the lexical and grammatical substitutions that were used in the process of simultaneous interpretation from English into Kazakh; to see how interpreters coped with their professional assignments in the process of interpretation activities. The research focuses on the phraseological units in English that were used by the speakers at the sessions and the ways they were translated into Kazakh. The study of this material will complement both the theory of

simultaneous interpretation and expand our understanding of quality communication between people with different aspects of culture, language and traditions.

Such aspects as satisfaction with the profession of simultaneous interpreter and specifics of working as a simultaneous interpreter were studied through a survey of master's students majoring in “Simultaneous Interpretation” at the Al-Farabi Kazakh National University and the Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages. The survey involved 38 students (Table 1).

Table 1 – Demographic Characteristics of Participants Surveyed

Participants	Al-Farabi Kazakh National University	Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages	Age	Gender		Interpretation/Translation Experience	
				M	F		
38	22	16	23-31	20	18	Up to 1 year	3
						1- 3 years	27
						Over 3 years	8

Source: compiled by the author

The main criteria for selecting these students was that they were all working students, who are studying full-time in the master's program, with a beginner's work experience. An objective of the survey was to measure the students’ degree of satisfaction with their work as simultaneous interpreters. Questionnaires were distributed using online links, emails and personal contacts of students.

The students were asked to answer the following questions:

1. Are you financially dependent on your parents?
2. Do you receive a scholarship?
3. Are you satisfied with your work as an interpreter? Do you intend to work outside your profession after graduation?
4. Does the profession of a synchronist help you to establish professional connections?
5. Which of the techniques in practice are the most acceptable?
6. Do you improve your knowledge, skills and abilities in addition to the educational material received at the University?
7. Are you satisfied with your fee as a simultaneous interpreter?
8. Are you satisfied with the equipment at your workplace?
9. Does your work interfere with your studies?

Evaluation of positive and negative features of working as a simultaneous interpreter was complicated, since each student had the right to use one or more answers to the question posed.

This research studied a significant amount of literature on the topic, including publications by researchers from around the world who have studied certain aspects of translation/interpretation, especially those of simultaneous interpretation.

Results and Discussion

Translation is a psychological process that involves mental and psycho-emotional stress. In most cases, interpretation/translation is of a particular importance. Even a minor inaccuracy in the translation process can have serious consequences. Understanding the meaning of interpretation/translation and problems and specifics arising in its process will make it possible to avoid making professional mistakes in the future. Literal translation is unacceptable, since there are differences in cultures, grammatical structures and the number of words in different languages.

Translation exists in its oral and written forms. In written translation, the original text and its translation represent a fixed record, to which the translator refers to correct the version of the target text; oral translation, on the contrary, cannot rely on any recorded text, i.e. the interpreter perceives the text only once with no other chance to change it after it has been pronounced [1, p. 38].

Oral translation (interpretation) can be consecutive, when it is done after the speaker has paused, and simultaneous, when the interpretation is carried out in real-time in parallel with another speaker. Simultaneous interpreting is very complex, with its own problems and distinctive features that require consideration and study.

Simultaneous interpretation is a type of translation where an interpreter translates simultaneously with the speaker. With this type of interpretation, the interpreter conveys the words and thoughts of the speaker while (s)he is talking, with a pause of approximately 30 seconds before the speaker speaks, for correct speech conveying. The interpreter stations himself/herself in a special soundproof booth, while the event participants listen to the interpreters through the headphones provided to them [2, p. 58].

Most interpreters provide both simultaneous and consecutive interpretation, and the term “conference interpreter” applies to simultaneous interpreters. It is often difficult and physically hard for an “accompanying interpreter” to work in an informal setting, in an office, at a table, in a restaurant, etc., because interpretation into a foreign language and back requires conversational fluency in such foreign language.

Thus, the main feature of simultaneous interpretation, unlike other types, is understanding the presenter’s speech in parallel to producing speech. Translation of a text is harmonious in the multifaceted and labor-intensive process of intercultural relations, which are represented by many factors. This manifests itself, firstly, in the reaction of the target audience. It is worth saying that a text acquires a clear meaning only within the limits of perception, i.e., through evaluation and understanding by the target audience [3, p. 68].

The key to success of a simultaneous interpreter is his/her knowledge of equivalent pairs of lexical units of the target language, owing to which translation is carried out through the prism of conditioned reflexes, and not through synthesis and analysis of the text. In this case, the interpreter should adhere to the pace of interpretation in accordance with the speaker’s pace of speech. There is also a segmental interpretation factor, when the interpreter interprets speech segments as they arrive, in contrast to consecutive interpretation, where the interpreter first listens to the entire text.

Sometimes translators lack some professional skills for high-quality understanding and translation of a text, especially if they have limited knowledge on the topic and have not developed emotional intelligence. Simultaneous interpretation is characterized by several modes of simultaneous perception of the presenter’s speech in parallel with translation. In some cases, interpretation goes slowly and with pauses made by the speaker, whereas in other cases it goes at an accelerated pace with few pauses. Understanding of speech can be facilitated by synchronous actions of certain mechanisms.

There is a psycholinguistic form of simultaneous interpreting, where interpreting is studied as an activity with sequential actions performed in three stages (Table 2).

Table 2 – Simultaneous Interpretation Stages

1	2
Orientation Stage	Orientation in the interpretation process. The interpreter imagines the presenter’s speech pattern, determines reference points, semantic meanings, and the linguistic form. This means that the interpreter collects information to accomplish the interpretation assignment. This completes the first stage of the action.

Continuation of Table 2

1	2
Implementation Stage	The interpreter creates an episode of utterance in the source language, which (s) he selected at the orientation stage of the action. These two stages are distinguished by their transience - literally in a split second.
Control (Final) Stage	The interpreter evaluates the interpretation for correctness. This stage takes the most time: the simultaneous interpreter is given the opportunity to make sure that his/her actions are correct and it is possible after the speaker has finished his speech.

Source: Compiled by the author based on source (Mohd, Zaidi, Indurthi, 2020)

In simultaneous interpretation, speaking and perception of a text are shown as two sides that constitute a unity, but still oppose and “interfere” with each other. Simultaneous perception and production of speech in simultaneous interpretation has a number of features: it is carried out through recognition of words by the invisible articulatory expression of speech signals; when speech is pronounced in the target language, involvement of the speech motor analyzer for identifying speech signals in the source language is extremely limited. This is what causes the main difficulties in perception and understanding of the presenter’s speech in interpretation of this type [4, p. 78].

There are six phases of speech production (Table 3).

Table 3 – Speech Production Phases

No.	Phase	Description
1	Identifying the speech apparatus	Phrasing the meaning being conveyed
2	Determining the syntactic meaning	Developing a syntactic model of the sentence.
3	Creating an intonation background	Placing stress in words
4	Using the meaningful phrases	Selecting necessary verbs, nouns and adjectives from the vocabulary to form them into lexical slots.
5	Using service phrases, affixes	Using prepositions, conjunctions, suffixes and prefixes
6	Defining phonetic segments	Translating a sentence into phonetic segments.

Source: compiled by the author based on the source (Peelle, Sommers, 2015)

The concept of speech perception is a kind of speech prediction. The speech perception stages are structured, as a rule, bottom-up, as the interpreter first transforms the information received by ear into certain phoneme elements, then these phonemes are built into certain blocks, between which a syntactic connection is formed to make the meaning of the utterance understandable. A feature of speech perception is that perception of a text by the listener should be current as the listener perceives a certain fragment of the text within a certain period of time, though it is the entire text that should be perceived. While listening to a speech, the interpreter makes assumptions as to which verbal or semantic development the speaker’s intentions will take. While interpreting, a synchronist is improving and putting forward his/her hypotheses as to the structure of the

presenter's speech, determining their lexical coloring, and being completely focused on the presenter's speech. It is extremely important for a simultaneous interpreter to become familiar with the topic of the speech to be interpreted in good time and study the relevant terms [5, p.75].

When speech in the source language is perceived and speech in the target language is produced synchronously, hearing decreases along with control of the speech apparatus operation. The role of the hearing organs in control of the articulatory organs varies among people. People who can phonetically control the clarity of their speech apparatus with minimal involvement of hearing have more opportunities to master the skill of simultaneous interpreting.

Speech production includes selecting information, arranging it for expression, and linking it with the previously produced material. Production requires constant concentration on the part of the speaker, as well as control of speech.

Further, speech compression is studied to improve the synchronization link. Speaking about the actual, rather than abstracted, process of speaking and listening at the same time, a simultaneous interpreter is tasked with deliberate shortening and simplifying the presenter's speech in the target language. This simplification or reduction is called speech compression. This is the process of reducing the syllabic structure of the text, without interfering with the meaning of the interpreted text by filtering excess information of speech. The compression process is based on the psychological and linguistic principles of conveying a source text by retelling its gist in the target text. Compressing the source text in simultaneous interpretation is not an exclusive tactic. It is determined by the psychological and linguistic principles of speech activity, such as the conveying speaker's messages. However, it is important to note that speech compression has certain limits [6, p.75].

Speech compression, or compression, is achieved in several ways, by eliminating: certain segments from the text compensated by extralinguistic ways of communication; duplicates and repetitions from the text; epithets, preambles, expressions of politeness, and digressions from the main topic. Compression is also required in interpreting when the speaker talks too fast. Such ability to condense texts is decisive in the art of simultaneous interpretation. However, while using short words as substitutes, the interpreter must be able to prioritize correctly to avoid distorting the speaker's ideas. The interpreter may shorten a text as long as it conveys the initial content and does not contradict the speaker's intention.

Also, the interpreter can exclude from the text certain dates, numerical data that are not significant for conveying the message, too complex numbers that are difficult to remember. For correct translation of numerical data, a recording of this data is required. Proper names and toponyms are also difficult to understand, so the translator in the process may not mention, for example, the patronymic name of the Minister of any country, simply calling his/her position or title, or if (s)he does not remember the name of the city or locality, (s)he may simply mention it as "one of the cities" [7, p. 85].

The grammatical features of simultaneous interpretation include the use of participial clauses and adverbial participial clauses in extended, simple and complex phrases and sentences, which involves the use of prepositions, conjunctions and certain constructions. Such transformations are achieved through syntactic assimilation, sentence division, combination and substitution. Lexical and grammatical rearrangements are realized in the text through conversion, autonomic translation, correct substitutions, interpretation and idiomatization.

Modern Kazakhstan is one of the leading states in the international arena. Kazakhstan is respected at meetings, sessions, symposiums, and conferences of a global scale. There are certain structural differences in simultaneous interpretation that regulate dissimilitude between words in English and Kazakh. Presented below are the studied materials of simultaneous interpretation from English into Kazakh provided at the plenary session of the II International Online Congress "G-Global – 21st Century World".

Example: *So, for me and for representing South Africa and representing Africa is – to ask for special countries to assist us not in terms of policy, in terms of real funding, to be able to emancipate these women, especially in terms of culture* [8, p. 28].

Literal translation: *Sonymen, men ushin zhane Ontystic African atynan kelgen okil retinde aitarym: wasps áielderdi asirese madeni zhagynan alga ilgeriletu ushin, arnai memlekötterden bizge sayasi tırғыda emes, shynaiy karzhy lai turde komek korsetuin suraimyn.*

Condensed translation: *Da-myǵan elderdiń tek saıası turǵyda emes, áielderdi alǵa ilgeriletýge is júzinde kómekte - syın qalar edi.*

This example shows that the condensed version of the translation differs significantly from the original text. To effectively convey the message, the interpreter uses occasional grammatical substitutions. Omitted text: the source text word “so” was translated into Kazakh as “sonymen”, since these words do not convey any significant semantics; “to be able to” was translated into Kazakh as “yjin” which also introduced no semantic transformations into the translation. For the part of the sentence “For me and for representing South Africa and representing Africa is” the interpreter most likely does not take into account the pace of the speaker and the fact that the moderator of the session has previously introduced the speaker. The interpreter skips the word “Especially” to keep up with the speaker’s pace, but, apparently, it is semantically incorrect, since the speaker wanted to attract attention with the help of “especially”. Therefore, it is worth saying that this transformation is important for all participants in the process. This example also shows lexical transformations. The phrase “special countries” is understood in the source text as “developed countries”, although the translator replaces “Arnays” (“special”) with “damkhan” (“developed”). The interpreter uses the function of generalization in “real funding” by replacing “is júzinde » with «qarjylai túrde”, which suggests not only financial assistance.

There are several types of simultaneous interpretation: classical, sight translation and whispering (chuchoutage).

Classic synchronous interpretation is synchronous verbal rendering of one spoken language into another while the presenter is speaking. The synchronist is provided with a sheet of paper and a pen. This type of verbal translation is the most difficult, as it requires the translator to be stress-resistant and skilled to predict the presenter’s speech [9, p. 55].

Interpreting written speeches is a sight translation of a message written in advance into a spoken message, but there is also the difficulty that the speaker can deviate from the printed text, which requires that the interpreter always stay alert and professional to take it up. Whispering (chuchoutage) means that the interpreter is interpreting close to (or behind) the speaker. Whispering is typical for meetings or conferences with a few people present. With this type of interpretation, there is no need to use special translation equipment [10, p. 88].

There are several varieties of simultaneous interpretation. Interpretation “by ear”, the most popular verbal translation, is carried out through headphones and bit by bit as information is received. Another popular type is “sight interpretation”. It can be with or without preparation before the event. The interpreter is provided with a written text of the speech in advance, where (s) he can correct the speech according to the materials provided. The interpreter needs to begin the translation process without panic or pauses, so that the source text does not prevail upon the translation, in order to avoid load translation (calquing) and literalisms. A rare and less popular type of simultaneous interpretation is reading a text that has been translated in advance. The simultaneous interpreter, listens to the presenter’s speech and reads out the pre-translated text. When the speaker deviates from the text, the translator makes his/her notes, if necessary [11, p. 75].

Simultaneous interpreters should be capable of interpreting uninterrupted and with high concentration. This splits attention, because of constant switching from one language to another and correlating them simultaneously. For the translator as a receptor, it is very important to achieve a level of knowledge and aesthetic sensitivity that would allow him to perceive objectively the entire

volume of semantic and emotional content of the text. An interpreter who is a maximalist with thoughtful and pedantic attitude to work, and love to editing the material being translated, will always be a success as a professional. If an interpreter speaks out loud the translated text with errors and then immediately corrects them, this is perceived by the audience without enthusiasm. The difficulty of simultaneous interpretation is also in the interpreter's reaction speed. This type of interpretation is not interactive. Interpreters have to respond every second to phrases and words perceived by ear. Consequently, a slow person with maximum knowledge of a foreign language will not become a professional simultaneous interpreter. Successful professional activity of an interpreter will depend on his/her knowledge of equivalent pairs of lexical units required for interpretation through the prism of conditioned reflexes, rather than thinking. It is worth saying that simultaneous interpreters should be trained in this particular direction of learning and using lexical unit equivalents in translation [12, p. 85].

A simultaneous interpreter is not responsible for the quality of the text being translated, but etiquette requires that (s)he must correct the speaker's mistakes. The main difficulty for interpreters is the need to be concentrated all the time. (S) he does not have to be perfect in a foreign language, just competent pronunciation is enough. Simultaneous interpreters should be capable of great endurance and high speech reactivity. Simultaneous interpreters have congenital psychophysiological anomalies, qualities and character traits, without which they cannot work as interpreters (Table 4).

Table 4 – Traits of Character of a Simultaneous Interpreter

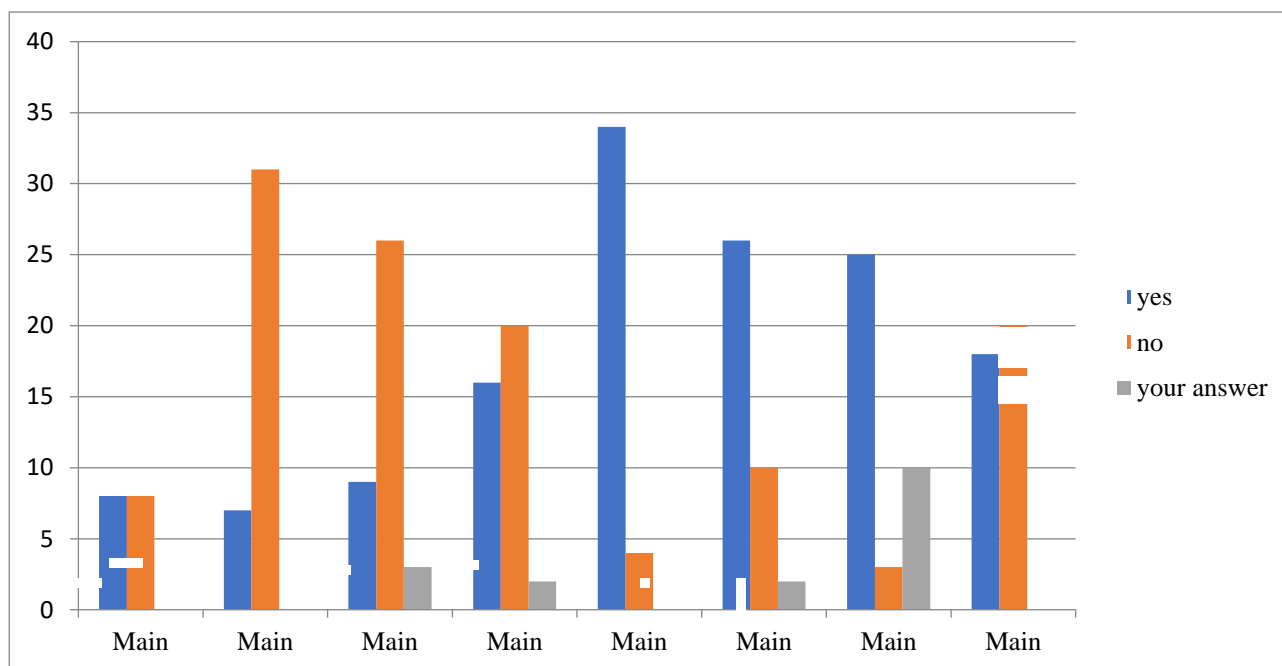
Psychophysiological Features	Focused attention, concentration, ability to “disconnect” from external interference.
	Skills of using attention in several directions simultaneously.
	Reaction rate.
	Fast speech.
	Mental and physical endurance.
Acquired skills	Broadened horizons, encyclopedic knowledge.
	Impeccable command of the native language, rich vocabulary
	Fluent perception of speech in a foreign language.
	Impeccable command of a working spoken foreign language.
	Inventiveness skills, flexible thinking.

Source: Compiled by author based on source (Gambrell, 2021)

It may be said that very few people can have these features, this is why high-class simultaneous interpreting professionals are rare. Only constant practice and accumulated experience, training and self-education allow a simultaneous interpreter to grow in a high professional. A simultaneous interpreter must carefully prepare for his/her translation assignments, since (s)he will have to face an unknown and unpredictable lexical material. Simultaneous interpreters hear the presenters' speeches through headphones, but some interpreters wear one headphone to monitor their own voice and interpreting. The interpreter needs to be able to listen simultaneously to his/her translation and presenter's speech. The interpreter has the right to turn his/her microphone off and on, which gives him the opportunity to talk or discuss something with colleagues while working. Also, the interpreter should not turn on the microphone loudly in his/her booth to make the speaker's voice to be constantly heard. The conditions in the interpreter's booth

are extremely stressful [13, p. 85]. It is important that the air temperature is regulated, as cold and heat will distract the interpreter's attention from work. Simultaneous interpreters always have written materials on the session at hand, namely: a list of speakers, the agenda, certain acceptable abbreviations from the text, as well as hand-outs printed in all languages of the event and made available in advance. The errors made by the interpreters during the interpretation process are corrected by stenographers. If an interpreter is aware of his/her error, at the end of his/her work, (s)he clearly tells the stenographer what specifically requires correction. A challenge for an interpreter is the high-speed or uncertain sources of the text (for example, video materials, which are often used at international conferences). For effective and high-quality work, synchronists first look through and make themselves familiar with additional material. As a result, the entire interpretation process requires the skills of instant response to the word, text, phrase being interpreted and of simultaneous processing of the thoughts and concepts of the speaker. The interpreter must be constantly in a good, professional form.

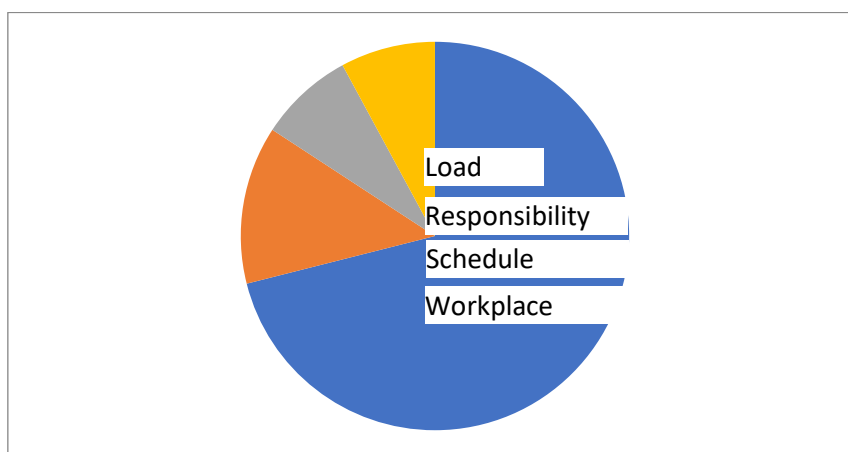
Such aspect as satisfaction with the profession of simultaneous interpreter was studied through a survey of master's students majoring in "Simultaneous Interpretation" at the Al-Farabi Kazakh National University and the Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages. A total of 38 students were involved in the survey.

Figure 1 – Survey of the students working in their profession

*the point of the matter is indicated above in the methodology description

The survey results (Figure 1) show that 78% of students are financially independent of their parents, but want to work and gain experience in their profession. 17% of those surveyed have a scholarship, 8% will be able to leave their jobs if they have favorable offers. Most of them believe that working as a simultaneous interpreter makes it possible to establish international relations. More than 80% of students use the compression strategy when interpreting. Almost 70% of them study additional information about their profession and undergo training. More than 65% of the students are satisfied with the fees, but there are also those who believe that this is a labor-intensive process and demand a higher pay. Work is an obstacle to studying for 47% of the students. And Figure 2 highlights the reasons for dissatisfaction with the work of a simultaneous interpreter.

Figure 2 – Reasons for Dissatisfaction with the Work as a Simultaneous Interpreter

The main reasons for job dissatisfaction are: workload (72%), enormous responsibility (13%), irregular work schedule (8%), poor workplace equipment (7%). The translator needs to have a perfect understanding of the multichannel functions of sound distribution, the skills to regulate simultaneous interpretation mechanisms and competently carry out interpretation at the workplace and in the interpreter's booth. The profession of a simultaneous interpreter is something more significant than usual translation of a text and interpretation of speech. Consequently, theoretical and fundamental knowledge obtained by simultaneous interpreters through education is an important component of their becoming professionals.

The above discussion gives an idea of the difficulties and distinctive features of simultaneous interpretation, and of preparing the students for their future professional activity as simultaneous interpreters. The study contributes to the definition of simultaneous interpretation, reveals the problems of speech perception and production, reveals and deepens the importance of using certain skills and abilities in the process of simultaneous interpretation. The findings of the research are of value and insight for practitioners and researchers [14, p. 35].

The results obtained by the research suggest that translation activity is a labor-intensive process, and simultaneous interpretation is one of the most difficult types of translation. To effectively develop the skills of perception and articulation with the use of speech organs, techniques of simultaneous perception and reproduction of speech need to be mastered and applied. Being a simultaneous interpreter involves improvement of professional skills and self-education, use of modern technologies, without which modern translation activities would be impossible to imagine.

With the rapid development of devices and technologies for simultaneous interpretation, the researchers now study the functions and improvements in the work of modern simultaneous interpreters. For example, in their article American researchers R. Zhang, M. Ma, H. Zhang et al. (2020) explored pauses during simultaneous interpreting. The researchers proposed a self-adaptive method for interpretation, which makes it possible to flexibly regulate the interpretation process itself, given the different pace and speech of the speaker. R. Zhang, M. Ma, H. Zhang believe that their derived method generates more fluent source speech with a less lag than the target speech, avoiding unnatural pauses in interpretation. It is important to note that these research findings enable interpreters to use new methods to improve their professional activities.

To be a simultaneous interpreter means to have a skill of not just to speak different languages. To become a professional simultaneous interpreter, one needs to get a highly specialized education and have appropriate training, and what is especially important - be talented. It is important for an

interpreter to listen to one language and at the same time to speak another language, to learn the terminology for different fields of activity [15, p. 84].

For example, Japanese translation researchers A. Imankulov, M. Kaneko, T. Hirasawa and M. Komachi (2020) proposed in their report a multimodal method for simultaneous neural machine interpretation, which uses visual information as an additional means of compensating for the lack of input information during simultaneous neural machine interpretation, thereby showing how important is the information being read for simultaneous interpretation. The method proposed by researchers suits for solving various tasks and for data sets during interpretation. But, it is worth saying, that the value of the study does not correspond to realistic data if the speech is not comparable to the image, which is perceived during a conversation, or if the given context can not be identified based on the shown image.

Based on the theoretical results of the work, we can say that listening in difficult conditions is a difficult task for a simultaneous interpreter. During the process, the interpreter listens to the text in the source language. The resulting speech signal cannot always be recognized well as the information is received in a language not native to the interpreter, and target speech production during perception can limit prediction. Consequently, a simultaneous interpreter often pronounces the same statement with a noticeable delay, which ultimately contributes to incorrect production and prediction. Another difficulty in interpretation is that interpreters perceive the presenter's speech under conditions of high cognitive load, since the text has to be memorized, paraphrased and pronounced simultaneously with listening. Therefore, predicting a presenter's speech during simultaneous interpretation is often difficult or limited. Taking into account the work of R.M. Amos, K.G. Seeber and M.J. Pickering (2022), who examined the progress of predicting in the process of simultaneous interpretation, found significant differences in the forms and types of predicting between translators and interpreters. In the performance of the experiment, the researchers explored tracking movements of professional simultaneous interpreters at international symposiums and those of non-simultaneous interpreters, that were observed during the visual action and simultaneous interpretation from English into French [16, p. 56]. The results of their work make it clear that both interpreters and translators can predict upcoming nouns, but cannot not predict their word forms. However, it should be said that there is no significant evidence that the interpreters' professional training and experience have an impact on prediction in simultaneous interpreting [17, p. 66].

Therefore, the results, not only obtained by this work, but also by researchers from different countries, helped to consider simultaneous interpreting as one of the types of translation activities, study the problems of perception and production of speech in interpretation, as well as the main features of the work of simultaneous interpreters.

Conclusion

This study explores the definition of simultaneous interpretation; discusses the main features of simultaneous interpretation and problems faced by simultaneous interpreters in the process of work; it described the types of interpretation and basic strategies; explores the recordings of the plenary session of the II International Online Congress "G-Global" were studied – 21st Century World"; and the understanding of simultaneous interpretation among students of two leading universities in Kazakhstan majoring in "Simultaneous Interpretation".

The results of this work showed that simultaneous interpretation is one of the complex types of translation that requires increased concentration and exceptional mental effort, the main feature of which, unlike other types, is simultaneous listening to the speaker, understanding and interpreting. The study also draws attention to the fact that for high-quality and effective translation, an interpreter must have certain skills and use certain translation strategies. In addition, the study showed that it is important for an interpreter to have a perfect understanding of the multichannel

functions of sound distribution, to have the skills to regulate simultaneous interpretation mechanisms and to provide competent interpretation at the workplace. The analysis of the materials of the plenary session made it possible to study the main strategies of, and highlight the problems arising in, simultaneous interpretation. The survey of students made it possible to study the degree of satisfaction with the work of a simultaneous interpreter.

The research article has limitations that need to be carefully studied in the future. Since we studied a limited sample of materials from the recordings of the plenary session, this exposes us to a risk of instability of the analysis results. The number of working students surveyed for their attitude towards simultaneous interpretation was limited to 38 people from two universities. An important mechanism for the study in the future could also be a study to show whether the results obtained are true for other universities and institutes where simultaneous interpreting is taught. Therefore, in the future we shall have to study issues of translation/interpretation education at other universities in Kazakhstan and analyze larger samples of materials from other events. Despite the limitations, the study gives us a preliminary understanding of how the speech apparatus is involved in interpreting the presenter's speech, shows interpreters how to look for other ways in recognizing speech signals and temporarily store the received information in memory, and other ways to solve problems of speech production and perception in conditions of simultaneous interpretation.

Future research should focus on studying in detail of: linguistic skills, which have a potentially positive effect on other cognitive skills of translators; the influence which the tempo and speed of the presenter's speech have on simultaneous interpretation. Future directions for study may also include educational issues in the training of simultaneous interpreters.

BIBLIOGRAPHY

1. AL-Wasy B., Moneus A. Novice Interpreters: Competencies and Training Needs // *Theory and Practice in Language Studies*. – 2023. – Vol. 13 (№6). – P. 1379–1393. <https://tpls.academypublication.com/index.php/tpls/article/view/6097/4898>
2. Almahasees Z. Psychological stress experienced by Arab simultaneous interpreters. *Estrés psicològic dels intèrprets simultanis d'àrab* / *Estrés psicològic de los in-tèrpretes simultàneos de àrabe* // *Language Value*. – 2023. – Vol. 16 (№2). – P. 27–59.
3. Al-Mufti Z.M., Al-Rubai' A.M. Translation Difficulties Encountered by Translation Students at University Level // *Academic Journal of Nawroz University (JNU)*. – 2024. – Vol 13 (№1). – P. 140–153.
4. Álvarez de la Fuente E., Fernandez Fuerte R. Characterizing natural interpreters' attitudes towards interpreting: The effect of experimental contexts // *Lingua*. – 2024. – Vol. 298. – P. 50–78.
5. Amos R.M., Seeber K.G., Pickering M.J. Prediction during simultaneous interpreting: Evidence from the visual-world paradigm // *Cognition*. – 2022. – Vol. 220. – P. 60–75.
6. Ahmed G. Interpretación del lenguaje político en el binomio español/árabe: estudio traductológico // *Alsun Beni-Suef International Journal abjltl*. – 2024. – Vol. 4 (№1). – P. 115–177.
7. Bendazzoli S. The impact of directionality and speech event type on target speech compression/expansion in simultaneous interpreting // *Research in Corpus Linguistics*. – 2023. – Vol. 11 (№2). – P. 72–85.
8. Chen X., Fan K., Luo W., Zhang L., Zhao L., Liu X., Huang Z. Divergence-Guided Simultaneous Speech Translation. *Proceedings of the AAAI Conference on Artificial Intelligence*. – 2024. – Vol. 38 (№16). – P. 13–28.
9. Cheung A.K. Listeners' perception of the quality of simultaneous interpreting and perceived dependence on simultaneous interpreting. *Interpreting*. – 2022. – Vol. 24 (№1). – P. 38–60.
10. Dayter D. Strategies in a corpus of simultaneous interpreting. Effects of directionality, phraseological richness, and position in speech event // *Meta*. – 2020. – Vol. 65 (№3). – P. 59–87.
11. Gambrell S. Interpreter training: Devising a model for aptitude testing for simultaneous interpreters // *Stellenbosch Papers in Linguistics Plus*. – 2021. – Vol. 61. – P. 72–149.

12. Han S., Riazi M. Investigating the Effects of Speech Rate and Accent on Simultaneous Interpretation: A Mixed-Methods Approach // *Across Languages and Cultures*. – 2017. – Vol. 18 (№2). – P. 80–159.
13. Han S. (Para) linguistic Correlates of Perceived Fluency in English-to-Chinese Simultaneous Interpretation // *International Journal of Comparative Literature & Translation Studies*. – 2015. – Vol. 3 (№4). – P. 82–101.
14. He Y., Hu Y. Functional Connectivity Signatures Underlying Simultaneous Language Translation in Interpreters and Non-Interpreters of Mandarin and English: An fNIRS Study // *Brain Sciences*, – 2022. – Vol. 273 (№12). – P. 34–45.
15. Hwang C.L., Weng F.Ch., Hung W.H., Wu F., Jan Ch. Simultaneous interpretation and rotation tracking design for sharp corner, obstacle avoidance, and time-varying terrain by hierarchical adaptive fixed-time saturated control // *Mechanical Systems and Signal Processing*. –2021. – Vol. 161. <https://doi.org/10.1016/j.ymssp.2021.107969>
16. Ibrahim I.T. The Application of Transformational Strategy in Simultaneous Interpreting // *Journal of English Language for Linguistics and Literary Studies*. – 2023. – P. 50–61. – Vol.1 (№1).
17. Imankulov A., Kaneko M., Hirasawa T., Komachi M. Towards Multimodal Simultaneous Neural Machine Translation // *Proceedings of the 5th Conference on Machine Translation*. – 2020. – P. 58–72.

УДК 81'373; МРНТИ 16.21.31

<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.110>Г.Ж. ХУСАИНОВА¹✉, Б.М. ТЛЕУБЕРДИЕВ², Б. Т. ТАСПОЛАТОВ³¹PhD докторант Южно-Казахстанского университета имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: sola_cor@mail.ru²доктор филологических наук, профессор
Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: tleuberdiev_bolatbek@mail.ru³кандидат филологических наук, доцент
Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: taspolatov73@mail.ru

СЕМАНТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ЦВЕТА В КОРЕЙСКОМ, КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. Данная статья представляет собой исследование семантики цвета в трех различных языковых культурах: корейской, казахской и английской. Цветовые символы играют значительную роль во взаимопонимании между культурами. Система цветовых обозначений содержит в себе этнокультурный контекст. Она выступает в двух аспектах, одновременно являясь отражением культуры и формирующим её элементом. Семантика цвета представляет собой классификацию цвета. В статье проведен сопоставительный анализ семантики цвета трех языков.

Цель исследования – проанализировать основные семантические коннотации, связанные с определенными цветами в каждом из этих языков, а также выявить культурные особенности в восприятии и использовании цветовых концепций.

Изучение данного аспекта языка в контексте сравнительной лингвистики находит свою актуальность в контексте расширения возможностей межкультурной коммуникации и растущего интереса современной лингвистической науки к когнитивным и прагматическим аспектам языкового функционирования. С этой целью исследователи осуществили обзор литературы по теме и провели анализ данных толковых словарей и фразеологического (идиоматического) фондов языка. Результаты исследования могут помочь лингвистам, антропологам и специалистам по межкультурной коммуникации лучше понять культурные различия в восприятии цвета и его роли в языке и культуре.

Ключевые слова: цветообозначения, семантика, цветосимволика, лингвокультура, цветолингвистика.

---

* Цитируйте нас правильно:

Хусаинова Г.Ж., Тлеубердиев Б.М., Тасполатов Б.Т. Семантический аспект цвета в корейском, казахском и английском языках // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №4 (134). – Б. 128–145. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.110>

*Cite us correctly:

Husainova G.J., Tleuberdiev B.M., Taspolatov B.T. Semanticheskij aspekt cveta v koreiskom, kazahskom i anglijskom iazykah [Semantic Aspect of Color in Korean, Kazakh and English Languages] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2024. – №4 (134). – В. 128–145. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.110>

Дата поступления статьи в редакцию 05.06.2024 / Дата принятия 30.12.2024

Ғ.Ж. Хусаинова¹, Б.М. Тілеубердиев², Б.Т. Тасполатов³

¹*М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: sola_cor@mail.ru*

²*филология ғылымдарының докторы, профессор
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: tleuberdiev_bolatbek@mail.ru*

³*филология ғылымдарының кандидаты, доцент
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: taspolatov73@mail.ru*

Корей, қазақ және ағылшын тілдеріндегі түстің семантикалық аспектісі

Аңдатпа. Аталмыш мақалада қазақ, кәріс және ағылшын тілдік мәдениеттеріндегі түр-түс семантикасын зерттеу қарастырылған. Түс символдары мәдениетаралық қарым-қатынаста маңызды орын алатындығы көрсетілді. Түстер өзіндік жүйесінде этномәдени мазмұн мен контекст сақтайды. Олар бір уақытта мәдениеттің туындысы және мәдениеттердің қалыптастырушы элементтері бола отырып, екі аспектіге кіретіндігі айқындалды. Түс семантикасы – түстің өзіндік классификациясын көрсетеді. Зерттеуде үш тілдегі түс семантикасына салыстырмалы талдау жасалынды.

Зерттеудің мақсаты – осы тілдердің әрқайсысында белгілі бір түстермен байланысты негізгі семантикалық ассоциацияларды талдау, сонымен қатар түс ұғымдарын қабылдау мен қолданудағы мәдени ерекшеліктерді анықтау.

Салыстырмалы лингвистика парадигмасындағы тілдің осы аспектісін зерттеудің өзектілігі мәдениетаралық коммуникацияны дамыту мүдделерінен, тіл қызметінің когнитивтік және прагматикалық факторларына қазіргі тіл ғылымына қызығушылықтың артуына байланысты. Осы мақсатқа жету үшін тақырып бойынша әдебиеттерге шолу жасады және тілдің түсіндірме сөздіктері мен фразеологиялық (идиоматикалық) қорларындағы деректерге талдау жасалынды. Зерттеу нәтижелері лингвистерге, антропологтарға және мәдениетаралық коммуникация мамандарына түсті қабылдаудағы мәдени айырмашылықтарды және оның тіл мен мәдениеттегі рөлін жақсы түсінуге көмектеседі деп тұжырымдалды.

Кілт сөздер: түс терминдері, семантика, түс символизмі, лингвистикалық мәдениет, түстік лингвистика.

G.Zh. Khusainova¹, B.M. Tleuberdiev², B.T. Taspolatov³

¹*PhD Doctoral Student of M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: sola_cor@mail.ru*

²*Doctor of Philological Sciences, Professor, M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: tleuberdiev_bolatbek@mail.ru*

³*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: taspolatov73@mail.ru*

Semantic Aspect of Color in Korean, Kazakh and English Languages

Abstract. This article is a study of the semantics of color in three different language cultures: Korean, Kazakh and English. Color symbols play a significant role in mutual understanding between cultures. The system of color designations contains an ethnocultural context. It acts in two aspects, simultaneously being a reflection of culture and an element that forms it. The semantics of color is a classification of color. The article provides a comparative analysis of the semantics of color in three languages.

The purpose of the study is to analyze the main semantic connotations associated with certain colors in each of these languages, as well as to identify cultural features in the perception and use of color concepts.

The study of this aspect of language in the context of comparative linguistics is relevant in the context of expanding the possibilities of intercultural communication and the growing interest of modern linguistic science in the cognitive and pragmatic aspects of language functioning. To this end, the researchers reviewed the literature on the topic and analyzed data from explanatory dictionaries and phraseological (idiomatic) funds of the language. The study's findings could help linguists, anthropologists and intercultural communication specialists had better understand cultural differences in color perception and its role in language and culture.

Keywords: color terms, semantics, color symbolism, linguistic culture, color linguistics.

Введение

Язык – это зеркало народа, его культуры, быта, традиций. Коллективные ментальные и психологические характеристики нации проявляются через стереотипы в её языке, что формирует своеобразный национальный код. Язык выполняет роль прослойки между индивидуальным восприятием реальности и объективным миром, а также является ключевым инструментом, через который человек воздействует на окружающую среду.

Раскрыть данные ментальные, психологические и социокультурные особенности возможно через глубинный анализ семантической составляющей языковых единиц. Семантика пытается понять, каким образом слова и конструкции языка связаны с реальным миром и как их значения интерпретируются людьми в контексте общения. Термин «семантика» был введен в научный оборот немецким философом и лингвистом Готфридом Лейбницем в конце XVII века. В русском языкознании термин «семантика» был впервые предложен лингвистом Александром Потебней в конце XIX века. Семантика цвета, как область исследования, стала активно развиваться в середине XX века. Одним из первых исследователей в этой области был американский лингвист и антрополог Бенджамин Ли Уорф (1897–1941). В своих работах он занимался изучением того, как различные языки описывают и классифицируют цвета, а также как это влияет на восприятие и мышление носителей этих языков. Уорф утверждал, что язык определяет наше восприятие мира, включая и восприятие цвета. Его идеи стали известными как гипотеза лингвистической относительности, что можно также применить к цветовому восприятию [1].

Цветовые обозначения играют важную роль в межкультурном обмене информацией. Система цветовых обозначений содержит этнокультурный логический код и оказывает влияние как на формирование культуры, так и на её проявление. Изучение этнической палитры является неотъемлемой частью анализа языкового мира. Поэтому мы сосредоточены на выявлении значений и культурных особенностей слов, обозначающих цвет в английском и казахском языках.

Следует отметить, что цвет может иметь физическую, психологическую, социокультурную характеристики. Цвет – это физическая характеристика света, определяемая его частотой. В контексте восприятия человеком цвет также может рассматриваться как качественное восприятие, возникающее в результате стимуляции определенных конусов в глазу, отвечающих за цветовое зрение. В широком смысле цвет также используется для описания визуального аспекта объектов или явлений, связанных с определенными оттенками, тональностями или оттенками.

Цвет играет роль своеобразного норматива, регулирующего жизнь страны не только в частных, но и в политических и социальных аспектах. Он отражается в национальных символах, в одежде правителей и официальных лиц, в флагах и форме военных,

национальных праздниках, зданиях правительственных учреждений и церемониях, а также является тайным символом в различных сферах. Таким образом, колористическая культура народа определяется в первую очередь отношением нации к цвету объектов и предметов, которые они создают и используют в повседневной жизни. Важно учитывать оттенки, насыщенность и цветовую гамму объекта. Несмотря на разнообразие цветовых обозначений, присущих отдельным языкам, в каждом из них существуют основные цвета, которые тесно связаны с культурой соответствующих народов [2, с. 57].

В связи с этим наш выбор данной темы исследования обусловлен, во-первых, сложностью, многогранностью и большим спектром семантико-функциональных характеристик цвета, во-вторых, недостаточным исследованием семантики цвета в сопоставительном аспекте – на материале трех разноструктурных языков: казахского, английского и корейского. Научная новизна нашей работы проявляется в использовании результатов этно-психолингвистического анализа для выявления семантических совпадений и различий при сопоставлении выражений цвета в обозначенных языках, относящихся к разным семьям и структурам.

Методы исследования и материалы

Для исследования были использованы 300 примеров из трех языков – корейского, казахского и английского, которые были отобраны методом сплошной выборки из толковых словарей и фразеологического фондов данных языков. Цель исследования – провести анализ цветообозначений, изучить компоненты лексико-семантической информации, а также сравнить их сходство и различия. В исследовании использовались сопоставительно-описательный метод, метод семантического анализа для выявления и сопоставления значений цветообозначений в корейском, казахском и английском языках. Данные значения цветов анализировались в различных контекстах. Использование данных методов и материалов исследования обусловлено стремлением раскрыть многогранность семантической составляющей цветообозначений в корейском, казахском и английском языках, а также описать их культурные особенности и различия.

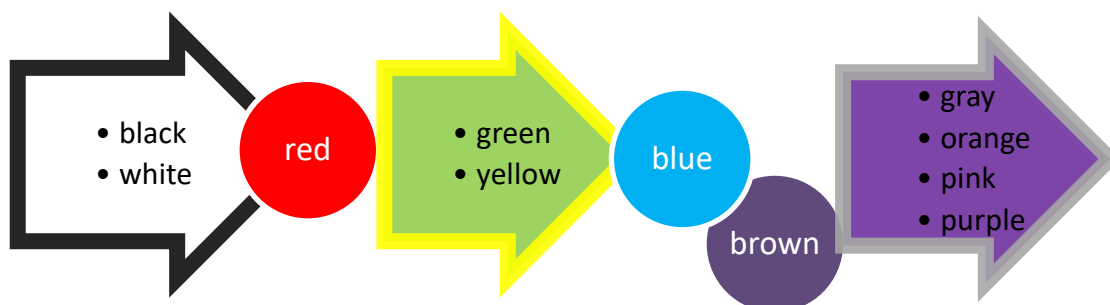
Анализ и результаты

Феномен цвета в силу сложности своей природы и многогранности всегда вызывал и вызывает до сих пор большой интерес у ученых разных областей научного знания. Учитывая огромный поток исследований, посвященных анализу цвета, цветосимволики, цветообозначений, цетоконцепта и др., можно выделить в современном языкознании отдельно научное направление – цветолингвистику. Важность изучения цветовых терминов заключается в их когнитивной значимости как отражения и инструмента национальных культур и языков. Различные эксперименты были проведены для определения психологически значимых цветов, и также были предприняты попытки разработать классификацию базовых цветов. Одной из наиболее известных классификаций является система Гете (2003) [3], где ученый разделяет весь цветовой спектр на три основные категории (см. таблицу 1).

Таблица 1 – Цветовой спектр по системе Гете

Основные	Составные 1-й степени	Составные 2-й степени
Желтый	Зеленый	Смешение составных первой степени
Синий	Оранжевый	
красный	фиолетовый	

Однако наиболее широко признанной классификацией цветов в семантике является работа американских ученых Б. Берлина и П. Кея [4]. Исходя из анализа 98 языков мира, они выделили 11 основных цветов. Согласно их исследованию, к основным цветам относятся черный, белый, красный, желтый, зеленый, синий/голубой, коричневый, фиолетовый, розовый/пурпурный, оранжевый и серый. Их работа позволила установить иерархию базовых цветов.

Рисунок 1 – Иерархия базовых цветов

Также стоит упомянуть, что термин «синий» в трех языках – «Көк» на казахском, «파란색» на корейском и «Blue» на английском – имеет два варианта толкования: «синий» и «голубой», что отражает культурные и лексико-цветовые аналогии.

Ряд ученых, таких как Р.М. Фрумкина (1984) [5], Уфимцева (1986) [6], Rosch (1975) [7], высказывали ряд возражений относительно теории Берлина. По их мнению, теория Берлина Кея условна, возможны иные критерии отнесения слов-цветообозначений к числу основных. Мнения многих лингвистов о разделении научно-теоретического материала на различные направления и аспекты часто является условным. Часто в исследованиях одного автора можно обнаружить использование различных методов и подходов. В нашем исследовании мы применяем сопоставительный, психолингвистический, когнитивный и лингвокультурологический подходы к анализу. Сопоставительный метод включает в себя сравнение цветовой лексики в казахском, корейском и английском языках, анализируя сходства и различия в семантике цвета. Особое внимание уделяется языковой картине мира и языковому коду, концептуализации и территориальному аспекту цветовой лексики в процессе когнитивного восприятия [8; 9; 10]. Для сопоставительного анализа в трех языках мы рассматриваем идиомы, связанные с цветом (см. Таблицу 2).

Таблица 2 – Сопоставительный анализ идиомы с компонентами цвета в казахском, корейском и английском языках

Белый цвет
<i>Казахский</i>
Ақ жол – «Светлый путь». Это пожелание удачи и благополучия, аналогично русскому «ни пуха, ни пера».
Ақ ниет – искренность, чистота души, доброта.
Ақ тәлек – благие намерения, пожелания добра.
Ақ жүрек – «Чистое сердце». Описывает человека с чистыми, искренними намерениями и добротой.

Продолжение таблицы 2

<p>Ақ жаулық – уважение и почтение к женщине, особенно к матери или старшей женщине. Ақ бет – честность и чистую совесть. Ақ ниетпен – выражение часто используется для описания действий, сделанных с добрыми и честными намерениями.</p>
<i>Корейский</i>
<p>하얀 종이(дословно белая бумага) – начать с чистого листа 하얀눈(белый снег) – чистота невинность 하얀말 (белая лошадь) – символ удачи, благополучия 하얀구름 (белое облако) – воздушность, легкость чувств 하얀쌀 (белый рис) – ценность, основное. 하얀빵 (белый хлеб) – ценное основное. 하얀꽃 (белый цветок) – невинность, чистота 하얀옷 (белая одежда) – официальность, формальность 하얀벽 (белая стена) – защита, неприкосновенность, ограда</p>
<i>Английский</i>
<p>White boy – a favored person – безбидный человек White war – war without bloodshed – бескровная война White lie – «Белая ложь». Это выражение обозначает небольшую ложь, сказанную во благо или чтобы избежать неприятностей, не причиняя вреда. Например, “I told a white lie to avoid hurting her feelings”. White elephant – «Белый слон». Означает что-то дорогое, но бесполезное или обременительное. Часто используется для описания ненужных подарков или проектов. Например, “The new stadium has become a white elephant for the city”. White-collar – «Белый воротничок». Это выражение используется для обозначения работников офисов или профессионалов, в отличие от “blue-collar” (синие воротнички), которые занимаются физическим трудом. Например, “White-collar workers often face different challenges than blue-collar workers”. Raise a white flag – «Поднять белый флаг». Означает сдаться или признать поражение. Например, “After hours of negotiation, they finally raised a white flag”. White as a sheet – «Бледный как простыня». Описывает человека, который очень испуган или болен. Например, “She turned white as a sheet when she heard the news”. White knight – «Белый рыцарь». Означает спасителя или человека, который приходит на помощь в трудную минуту. В деловом контексте это также может означать компанию, которая спасает другую компанию от нежелательного поглощения. Например, “He was seen as the white knight who saved the company from bankruptcy”.</p>
Серый цвет
<i>Казахский</i>
<p>Сұр адам – «Серый человек». Это выражение может описывать человека, который не выделяется особенной индивидуальностью или имеет скучный характер. Сұр кезі – период неопределенности, мрачности или скучности. Сұр көз – безразличный взгляд. Сұр қол – не креативный, без лидерских качеств человек (серая мышь) Сұр ауру – нечто обыденное или неважное. Сұр төмен – уныние или печаль.</p>

Продолжение таблицы 2

<i>Корейский</i>
<p>회색달 – серая луна(мрак)</p> <p>회색머리 – серый волосы, седоволосый (мудрый)</p> <p>회색눈물 – серые слезы, горе</p> <p>회색미래 – серое будущее(неопределенность)</p> <p>회색도시 – городская суэта</p> <p>회색인간 – безличный человек, серая мышь</p> <p>회색사랑 – серая любовь, не страстная, любовь без чувств</p>
<i>Английский</i>
<p>Gray area – «Серая зона». Это выражение используется для обозначения ситуации, в которой нет ясного разграничения между правильным и неправильным или четких правил.</p> <p>Gray matter – «Серое вещество». Обычно это выражение употребляется для обозначения мозга или интеллекта. Например, “Use your gray matter” означает «Используй свой мозг» или «Подумай хорошенько».</p> <p>Gray hair – «Седые волосы». В переносном смысле это выражение может обозначать мудрость и опыт, которые приходят с возрастом. Например, “He has a lot of gray hair” может означать, что человек имеет большой жизненный опыт.</p> <p>Gray area – «Серая лошадка». Это выражение используется для обозначения человека, который малоизвестен или неожиданно добивается успеха. Например, “She was a gray horse in the competition” означает, что она была темной лошадкой в соревновании.</p> <p>Go gray – «Поседеть». Это выражение может употребляться как в буквальном смысле (поседение волос), так и в переносном, обозначая переживание стресса или трудных времен.</p>
Черный цвет
<i>Казахский</i>
<p>Қара ай – несчастье или плохие времена.</p> <p>Қара күн – мрачный, зловещий день.</p> <p>Қара көз – строгий или злобный взгляд.</p> <p>Қара жүрек – для описания жестокости, злобы или отсутствия сострадания у человека.</p> <p>Қара күнде – в тяжелые или несчастные времена.</p> <p>Қара сөз – клевету, ложь или злословие, также имеет значение мудрых изречений (Абайдың қара сөздері).</p> <p>Қара көрген – это выражение может указывать на человека, который испытал тяжелые времена или пережил трудности.</p>
<i>Корейский</i>
<p>검은새 – черная птица (беда).</p> <p>검은손 – черная рука (манипуляция).</p> <p>검은눈 – черные глаза (гнев, злость).</p> <p>검은밤 – черная ночь (тьма).</p> <p>검은말 – черная речь (угроза).</p> <p>검은가면 – черная маска, обман, скрытность.</p> <p>검은마음 – черное сердце, злоба, зависть.</p> <p>검은책 – черная книга (запретное, тайное).</p> <p>검은소문 – черный слух, сплетни.</p>

Продолжение таблицы 2

검은태양 – черное солнце (бедствие), конец светлого.
<i>Английский</i>
<p>Black and white – «Черное и белое». Означает что-то ясное и однозначное, без промежуточных оттенков. Например, “The rules are black and white; there's no room for interpretation”.</p> <p>Black sheep – «Черная овца». Описывает человека, который отличается от других членов семьи или группы и часто воспринимается как позор или проблемный. Например, “She was a black sheep in our team”.</p> <p>Black market – «Черный рынок». Означает нелегальную торговлю товарами и услугами. Например, “They bought the rare items on the black market”.</p> <p>In the black – «В плюсе». Используется для описания финансовой ситуации, когда доходы превышают расходы. Противоположность выражению “in the red” (в минусе). Например, “The company has been in the black for three consecutive years”.</p> <p>Blackout – «Блэкаут». Означает внезапное отключение электроэнергии или потерю сознания. Также может использоваться в контексте цензуры информации. Например, “There was a blackout in the entire city after the storm”.</p> <p>Black tie – «Черный галстук». Означает формальный дресс-код, предполагающий ношение смокинга. Например, “The invitation says the event is black tie, so we need to dress up”.</p> <p>Blackmail – «Шантаж». Означает требование денег или услуг под угрозой раскрытия компрометирующей информации. Например, “He was arrested for trying to blackmail a public official”.</p> <p>Pot calling the kettle black – «Горшок дразнит чайник черным». Означает, что кто-то обвиняет другого в том, в чем сам виноват. Например, “Criticizing me for being late is like the pot calling the kettle black”.</p>
Зеленый цвет
<i>Казахский</i>
<p>Жасыл ағаш – «Зеленое дерево». Это выражение может описывать что-то молодое, свежее или живое.</p> <p>Жасыл өнер – «Зеленое искусство». Используется для обозначения талантливой молодежи или новаторских идей.</p> <p>Жасыл көз – «Зеленый глаз». Это выражение может означать свежий или ясный взгляд.</p> <p>Жасыл күн – «Зеленое солнце». Используется для описания яркого или радостного света.</p> <p>Жасыл аяқ – «Зеленая нога». Означает быстроту и энергию.</p> <p>Жасыл жасыр – «Зеленая трава». Может описывать что-то плодородное или обильное.</p>
<i>Корейский</i>
<p>초록산 – зеленая гора (изобилие).</p> <p>초록빛 – зеленый свет (разрешение).</p> <p>초록섬 – зеленый остров (место уединения).</p> <p>초록길 – зеленая дорога (счастье, радость).</p> <p>초록나무 – зеленое дерево (символ жизни, роста).</p> <p>초록글씨 – зеленый текст (особенная информация).</p> <p>초록날개 – зеленые крылья, свобода, независимость.</p>
<i>Английский</i>
<p>Green with envy – зеленая зависть. Означает сильную зависть. Например, “She was green with envy when she saw her friend's new car”.</p> <p>Green thumb (или Green fingers в британском английском) – «Зеленый палец». Описывает человека, который очень хорошо разбирается в садоводстве и умеет выращивать растения. Например, “My grandmother has a green thumb; her garden is always beautiful”.</p>

Продолжение таблицы 2

<p>Greenhorn – «Новичок». Означает неопытного или наивного человека. Например, “He's just a greenhorn; he still has a lot to learn about the job”.</p> <p>The grass is always greener on the other side. «Трава всегда зеленее на другой стороне». Означает, что другим всегда кажется, что у кого-то дела обстоят лучше, чем у них самих. Например, “She constantly considers leaving her job but the grass is always greener on the other side”.</p> <p>Green light – «Зеленый свет». Означает разрешение или согласие на что-то. Например, “The project was given the green light, so we can start working on it immediately”.</p> <p>Green around the gills – «Зеленый вокруг жабр». Описывает человека, который выглядит больным или плохо себя чувствует. Например, “He looked a bit green around the gills after the boat ride”.</p> <p>Greenback – «Зеленый». Сленговое выражение для обозначения доллара США. Например, “He paid for the car in greenbacks”.</p>
Желтый цвет
<i>Казахский</i>
<p>Сары алтындай – буквально переводится как «желтый, как золото». Это выражение используется для описания чего-то очень ценного и драгоценного.</p> <p>Сарыарқа – название исторического региона в Центральном Казахстане. Само слово можно перевести как «Желтая степь». Этот регион ассоциируется с бескрайними степями и является символом простора и свободы.</p> <p>Сары жапырақ – буквально «желтый лист». Это выражение часто используется в контексте осени и символизирует старость или приближающийся конец чего-то.</p> <p>Сары уайым – переводится как «желтая печаль» и обозначает беспричинную грусть или меланхолию.</p>
<i>Корейский</i>
<p>노란손 – желтая рука (алчный, желание).</p> <p>노란쥐 – желтая мышь (презрение, отвращение).</p> <p>노란장미 – желтая роза (измена, ревность).</p> <p>노란눈물 – желтые слезы (обман, предательство).</p> <p>노란꽃 – желтый цветок (злость, раздражение).</p> <p>노란신호 – желтый сигнал (опасность, предупреждение).</p> <p>노란전화 – желтый звонок (плохая весть).</p> <p>노란꿈 – желтая мечта (ложь).</p> <p>노란나비 – желтая бабочка (непостоянство).</p>
<i>Английский</i>
<p>(the yellow Jack) – желтая лихорадка.</p> <p>Yellow-bellied – «Желтобрюхий». Это выражение означает трусливого или испуганного человека. Например, “He's too yellow-bellied to confront his boss”.</p> <p>Yellow journalism – «Желтая журналистика». Это термин, который описывает журналистские практики, ориентированные на сенсацию и скандал, а не на объективное освещение событий.</p> <p>Yellow flag – «Желтый флаг». В спорте, особенно в автогонках, желтый флаг означает предупреждение об опасности на трассе. В переносном смысле, это может означать предупреждение или сигнал о возможных проблемах.</p>
Красный цвет
<i>Казахский</i>
<p>Қызыл жігер – буквально переводится как «красное сердце». Это выражение используется для описания человека, который обладает отвагой, стойкостью и решимостью. Например, «Ол қызыл жігерге ие».</p>

Продолжение таблицы 2

<p>Қызыл күн – буквально «красное солнце». Это выражение часто используется для описания восхода или заката солнца, когда небо приобретает красноватый оттенок. Оно также может использоваться в метафорическом смысле для описания чего-то красивого или величественного.</p> <p>Қызыл түрме – переводится как «красный камень». Это выражение может использоваться в различных контекстах, но часто ассоциируется с символом силы, стабильности или долговечности.</p> <p>Қызыл ауыз – буквально «красный рот». Это выражение используется для описания красной губной помады или просто красных губ. Оно может также ассоциироваться с красотой и женственностью.</p> <p>Қызыл алдар – буквально «красные щеки». Это выражение обычно используется для описания румян на щеках человека, часто связано с эмоциональным состоянием.</p>
<p><i>Корейский</i></p>
<p>붉은 불길 (bugeun bulgil) – буквально «красное пламя». Это выражение используется для описания сильной страсти, желания или амбиций.</p> <p>붉은 신호 (bugeun sinho) – буквально «красный сигнал». Это выражение обычно связано с предупреждением или сигналом остановки или прекращения какой-либо деятельности.</p> <p>붉은 머리 (bugeun meori) – буквально «красные волосы». Это выражение используется для описания человека, обладающего красными волосами, или просто для обозначения красных волос как особенности.</p> <p>붉은 양식 (bugeun yangsig) – буквально «красное мясо». Это выражение обычно связано с красным мясом, таким как говядина или баранина.</p> <p>붉은 날 (bugeun nal) – буквально «красный день». Это выражение может использоваться для обозначения особо важного или памятного дня.</p> <p>붉은 눈을 하고 있다 (bugeun nuneul hago itda) – буквально «иметь красные глаза». Это выражение используется, когда кто-то выглядит усталым, измученным или изможденным.</p>
<p><i>Английский</i></p>
<p>Red-handed – «Красные руки». Описывает человека, который был пойман во время совершения преступления или недобросовестного действия. Например, “The thief was caught red-handed stealing from the store”.</p> <p>Caught red-handed – То же самое, что и “red-handed”, используется в контексте когда кто-то был застигнут на месте преступления.</p> <p>In the red – «В красном». Означает нахождение в долгах или убытках. Например, “The company has been in the red for several quarters”.</p> <p>Red tape – «Красная лента». Это выражение означает бюрократические или административные процедуры, которые могут замедлять или затруднять выполнение задачи. Например, “We had to cut through a lot of red tape to get the project approved”.</p> <p>Red-letter day – «Красный день». Описывает особо важный или запоминающийся день, часто связанный с радостными событиями. Например, “Graduation day was a red-letter day for all of us”.</p> <p>Red eye – «Красный глаз». Это выражение может описывать красноту глаза, вызванную усталостью или болезнью, а также ночной авиарейс. Например, “She had a red eye from staying up all night studying”.</p> <p>Paint the town red – «Раскрасить город в красный цвет». Означает весело и активно провести время, обычно на вечеринке или в ночном клубе. Например, “We're going to paint the town red for Sarah's birthday!”</p>
<p>Синий цвет</p>
<p><i>Казахский</i></p>
<p>Көк бұлт – буквально переводится как «синяя молния». Это выражение может использоваться в различных контекстах, часто связанных с неожиданными или впечатляющими событиями. Например, «Ол көк бұлт күтті».</p>

Продолжение таблицы 2

<p>Көк бөрі – буквально «синий лес». Это выражение используется для описания густого и темного леса, который кажется синим на дальнем расстоянии.</p> <p>Көк алт – буквально «синий огонь». Это выражение может использоваться для описания необычной или мистической атмосферы. Например, «Бір күн көк алт туғанынан көрдім».</p> <p>Көк көз – буквально «синий глаз». В разговорной речи это выражение часто используется для обозначения красивых или привлекательных глаз.</p> <p>Көк адам – буквально «синий человек». Это выражение может использоваться для обозначения пришельца или некоего таинственного существа.</p>
<p><i>Корейский</i></p>
<p>파란만장하다 (paran manjanghada) – буквально «сине-сине и много». Это выражение используется для описания ситуации, которая полна путаницы, беспорядка или хаоса.</p> <p>파란만장한 눈을 하고 있다 (paran manjangghan nuneul hago itda) – буквально «иметь синие глаза». Это выражение используется, когда кто-то выглядит уставшим, измученным или изможденным.</p> <p>파란 드림 (paran deurim) – буквально «синий сон». Это выражение означает бесполезное, невыполнимое или недостижимое желание, или мечту.</p> <p>파란 실로 묶인 새 (paran sillo mukin sae) – буквально «птица, связанная голубой нитью». Это выражение означает кого-то, чья судьба или жизненный путь были определены или предопределены некими обстоятельствами или факторами.</p> <p>파란 눈을 뜨다 (paran nuneul tteuda) – буквально «открывать синие глаза». Это выражение используется для описания кого-то, кто наконец начинает видеть или понимать что-то, о чем раньше не задумывался или что игнорировал.</p>
<p><i>Английский</i></p>
<p>Blue Bird – символ счастья.</p> <p>Blue Flower – The elusive and enchanting object of romantic desire.</p> <p>In a blue mood – не чувства свободы.</p> <p>To feel blue – быть в депрессии, меланхолии.</p> <p>Blue devils – депрессивное состояние души.</p> <p>The air was blue-грубый, непристойный. A blue film refers to a pornographic film, while “the air was Blue” indicates that a lot of profanity or strong language was used [11].</p>

Сопоставительный анализ цвета показывает сходства и различия цветовосприятия. Из таблицы выше можно увидеть, что лингвокультурный аспект цветообозначений имеет места пересечения в семантике цвета и его психовосприятии. В психолингвистических исследованиях отмечается тенденция перехода к осознанию феноменологической специфики цветовых обозначений [12; 13]. Однако когнитивные исследования выделяют понятие языкового отображения мира или национального кода как ключевого аспекта. Согласно Кульпиной [14], Рахилиной [15], Серова [16], Сорокина и Марковиной [17], Тер-Минасовой [18], эти аспекты цвета также подчеркивают, что цветообозначения укоренены в социальной, эстетической и ментальной символике цвета, которая связана с историей и этнокультурой.

Цветовые обозначения в казахском, корейском и английском языках могут иметь как номинативное, так и коннотативное значение, ярко выраженное во фразеологических и идиоматических фондах языка.

Для сравнительно-сопоставительного анализа были взяты идиомы с красным, зеленым и синим цветами на трех языках (см. таблицу 3).

Таблица 3 – Сопоставительный анализ идиом с красным, зеленым и синим цветами в казахском, корейском и английском языках

Красный – номинативное значение –цвет крови.
<i>Казахский</i>
<p>Положительные коннотации: Жизнь и энергия: В казахской культуре красный цвет может ассоциироваться с жизненной энергией, страстью и силой.   Красота и удача: Красные оттенки могут также символизировать красоту и удачу.   Праздник и торжество: Красный часто используется в праздничных украшениях и костюмах, особенно во время традиционных праздников и торжеств.</p> <p>Отрицательные коннотации: Опасность и кровь: Красный цвет также может ассоциироваться с опасностью и кровью, особенно в контексте бедствий или насилия.   Война и конфликты: В контексте войны или конфликтов красный может быть ассоциирован с кровавыми сражениями и потерями.   Злость и агрессия: Красный цвет может символизировать злость и агрессию, особенно в ярких и насыщенных оттенках.</p>
<i>Корейский</i>
<p>Положительные коннотации: Праздник и радость: Красный цвет часто ассоциируется с праздниками и радостью в корейской культуре. Красные украшения, свечи и одежда используются на традиционных праздниках, таких как Новый год (설날 – Seollal) и Лунный новый год (추석 – Chuseok), чтобы придать им праздничное настроение.   Удача и процветание: Красный цвет считается символом удачи и процветания в корейской культуре. Красные конверты с деньгами (빨간 봉투 – ppalgan bongtu) часто дарят во время праздников и особых событий в знак благополучия.   Сила и энергия: Красный цвет также может ассоциироваться с силой и энергией. Он используется для подчеркивания динамизма и активности, например, в спортивной одежде или рекламе.</p> <p>Отрицательные коннотации: Опасность и кровь: в определенных контекстах красный цвет может ассоциироваться с опасностью и кровью. Он может вызывать чувство тревоги или напоминать о насилии и страданиях.   Агрессия и гнев: Красный цвет может символизировать агрессию и гнев, особенно в ярких и насыщенных оттенках. Он может ассоциироваться с конфликтами и бурными эмоциями.   Запрет и ограничение: в некоторых случаях красный цвет может быть связан с запретом или ограничением, например, на дорожных знаках или предупреждающих метках.</p>
<i>Английский</i>
<p>Положительные коннотации: В английском языке красный цвет крови, монаршеской силы. Также этим цветом ассоциируется молодость и красота. Красная роза символ нынешней Англии, практически все телефонные будки и одежда патрульных у замка королевской семьи в красном мундире, что еще раз доказывает, что красный цвет является привилегированным в Британии. История красной розы же берет свое начало как в библейских историях, так и художественных произведениях времен Шекспира.</p> <p>Отрицательные коннотации: Красный сигнал: Водитель, видя красный свет на светофоре, обычно должен остановиться. Таким образом, красный цвет может ассоциироваться с задержкой, прерыванием или неудобством.   Красная карточка: в футболе красная карточка выдается игроку судьей как наказание за нарушение правил, обычно за серьезные нарушения, такие как грубая игра или неправомерное поведение. Это может связывать красный цвет с негативными последствиями или даже исключением из игры.</p>

Продолжение таблицы 3

<p>Красный список: Термин «красный список» используется для обозначения списка людей или организаций, которые считаются неприемлемыми или опасными, например, для безопасности страны или компании. Это может ассоциироваться с запретом или изоляцией.</p> <p>Красные глаза: Выражение «красные глаза» обычно относится к фотографиям, на которых глаза людей кажутся красными из-за вспышки фотокамеры. Оно также может использоваться в контексте усталости, болезни или нарушения сна, что может придавать красному цвету негативный оттенок.</p> <p>Красные цены: в маркетинге красные цены могут указывать на распродажу или скидку, но также могут быть ассоциированы с дешевыми или низкосортными продуктами.</p> <p>Эти примеры показывают, как красный цвет в английском языке может нести отрицательные коннотации в различных контекстах.</p>
<p>Зеленый – цвет травы, растений. В корейском языке цвет зеленый (초록) также несет разнообразные коннотации, которые могут варьироваться в зависимости от контекста и культурных ассоциаций.</p>
<p><i>Казахский</i></p>
<p>Положительные коннотации:</p> <p>Природа и жизнь: Зеленый цвет часто ассоциируется с природой и жизнью. Он символизирует свежесть, рост и обновление, так как многие растения и листья имеют зеленый оттенок.</p> <p>Благополучие и процветание: В некоторых контекстах зеленый цвет может ассоциироваться с благополучием и процветанием. Например, в аграрной культуре зеленые поля могут символизировать урожай и достаток.</p> <p>Нейтральные коннотации:</p> <p>Спокойствие и стабильность: Зеленый цвет может вызывать ощущение спокойствия и умиротворения. Он может быть воспринят как нейтральный цвет, который создает уравновешенную и гармоничную атмосферу.</p> <p>Символ новизны и свежести: В некоторых контекстах зеленый может символизировать новизну и свежесть, как, например, в рекламе новых продуктов или в дизайне интерьера.</p> <p>Отрицательные коннотации:</p> <p>Зависть и ревность: в определенных ситуациях зеленый цвет может ассоциироваться с завистью и ревностью. Например, выражение «зеленый от зависти» может использоваться для описания чувства зависти или ревности.</p> <p>Неопределенность и недоверие: Зеленый цвет иногда может ассоциироваться с неопределенностью и недоверием, особенно в контексте финансов или бизнеса.</p>
<p><i>Корейский</i></p>
<p>Положительные коннотации:</p> <p>Природа и жизнь: Зеленый цвет ассоциируется с природой, растительностью и жизнью. Он может символизировать свежесть, рост и обновление, так как многие растения и листья имеют зеленый цвет.</p> <p>Гармония и покой: Зеленый цвет также может ассоциироваться с гармонией и покоем. Он может вызывать ощущение спокойствия и умиротворения, особенно когда его используют в интерьере или дизайне.</p> <p>Надежда и оздоровление: Зеленый цвет может символизировать надежду и оздоровление. Например, зеленый цвет иногда ассоциируется с медицинскими учреждениями и лечебными процедурами.</p> <p>Нейтральные коннотации:</p> <p>Спокойствие и стабильность: Зеленый цвет может ассоциироваться со спокойствием и стабильностью. Он может быть воспринят как нейтральный цвет, который создает уравновешенную и умиротворенную атмосферу.</p> <p>Развитие и рост: Зеленый цвет также может ассоциироваться с развитием и ростом. Например, в бизнесе зеленый часто используется для обозначения финансового благополучия и процветания.</p>

Продолжение таблицы 3

<p>Отрицательные коннотации: Зависть и ревность: в некоторых контекстах зеленый цвет может ассоциироваться с завистью и ревностью. Например, выражение «зеленый от зависти» (부러워서 초록색이다 – “bureowoseo choroksaegida”) используется для описания чувства зависти или ревности.   Отравление и опасность: Зеленый цвет может ассоциироваться с ядовитыми растениями или химическими веществами, вызывая ассоциации с опасностью или отравлением.</p>
<p><i>Английский</i></p>
<p>Положительные коннотации: Природа и жизнь: Зеленый цвет часто ассоциируется с природой и жизнью. Он может символизировать свежесть, рост и обновление, так как многие растения имеют зеленый оттенок.   Надежда и возрождение: Зеленый цвет может быть символом надежды и возрождения, особенно в контексте весенних или новых начал.   Экология и устойчивость: Зеленый часто ассоциируется с экологическими ценностями и устойчивым развитием. Он может символизировать заботу о окружающей среде и уважение к природе.   Нейтральные коннотации: Спокойствие и гармония: Зеленый цвет может вызывать ощущение спокойствия и гармонии. Он часто используется в интерьерном дизайне для создания умиротворенной атмосферы.   Финансы и благосостояние: В сфере бизнеса зеленый цвет может быть ассоциирован с финансовым успехом и процветанием, поскольку зеленые банкноты и монеты широко используются в различных странах.</p> <p>Отрицательные коннотации: Зависть и ревность: в определенных контекстах зеленый цвет может ассоциироваться с чувством зависти и ревности. Например, выражение «зеленый от зависти» используется для описания сильного чувства зависти.   Болезнь и отравление: в некоторых случаях зеленый цвет может быть связан с болезнью или отравлением, особенно когда речь идет о зеленых растениях или жидкостях.</p>
<p>Синий – цвет неба, воды.</p>
<p><i>Казахский</i></p>
<p>В казахском языке цвет синий (көк) также несет свои коннотации, которые могут быть различными в зависимости от контекста и культурных ассоциаций. Вот несколько примеров: Положительные коннотации: Свобода и простор: В казахской культуре синий цвет может ассоциироваться с широтой просторов, небом и небесами. Он символизирует свободу и простор в духовном и эмоциональном смысле.   Доверие и стабильность: Синий цвет может также ассоциироваться с доверием и стабильностью. В контексте политики или бизнеса он используется, чтобы подчеркнуть надежность и профессионализм.   Нейтральные коннотации: Спокойствие и умиротворение: Синий цвет может вызывать ощущение спокойствия и умиротворения. Он ассоциируется с миром и гармонией, что может создавать умиротворенную атмосферу.   Прохлада и свежесть: в некоторых контекстах синий цвет может символизировать прохладу и свежесть, особенно в жарком климате, где он ассоциируется с водой и прохладным бризом.</p> <p>Отрицательные коннотации: Грусть и меланхолия: В определенных ситуациях синий цвет может ассоциироваться с грустью и меланхолией. Например, выражение «синяя печаль» может описывать чувство утраты или печали.   Одиночество и пустота: Синий цвет иногда может ассоциироваться с одиночеством и пустотой, так как его оттенки могут создавать впечатление холода и безжизненности.</p>

Продолжение таблицы 3

<i>Корейский</i>
<p>В корейском языке цвет синий (파란색) также несет свои коннотации, которые могут варьироваться в зависимости от контекста и культурных ассоциаций. Вот несколько примеров:</p> <p>Положительные коннотации:</p> <p>Профессионализм и надежность: Синий цвет может ассоциироваться с профессионализмом и надежностью. Например, темно-синий цвет часто используется в деловой одежде и официальных мероприятиях, чтобы создать впечатление компетентности и стабильности.</p> <p>Спокойствие и умиротворение: Светлые оттенки синего цвета могут вызывать ощущение спокойствия и умиротворения. Они ассоциируются с миром и гармонией, что может создавать расслабленную атмосферу.</p> <p>Красота и эстетика: В некоторых контекстах синий цвет может символизировать красоту и эстетическое восприятие. Например, в искусстве синий цвет может использоваться для придания выразительности и глубины произведения.</p> <p>Нейтральные коннотации:</p> <p>Прохлада и свежесть: Синий цвет может ассоциироваться с прохладой, особенно в контексте воды и неба. Он придает ощущение свежести и чистоты.</p> <p>Очистка и чистота: Синий цвет также может ассоциироваться с очисткой и чистотой. Например, в клинической среде синий цвет может использоваться для обозначения стерильности и гигиены.</p> <p>Отрицательные коннотации:</p> <p>Грусть и уныние: в некоторых случаях синий цвет может ассоциироваться с грустью и унынием. Например, в выражении «синий понедельник» (푸른 월요일 – pureun weolyoil) он используется для описания тяжелого настроения в начале рабочей недели.</p> <p>Страх и холод: Темные оттенки синего цвета могут ассоциироваться со страхом и холодом. Например, темно-синий цвет может вызывать впечатление темного и мрачного настроения.</p>
<i>Английский</i>
<p>В английском языке цвет синий (blue) имеет разнообразные коннотации, которые могут варьироваться в зависимости от контекста и культурных ассоциаций. Вот несколько примеров:</p> <p>Положительные коннотации:</p> <p>Спокойствие и умиротворение: Синий цвет часто ассоциируется со спокойствием, умиротворением и гармонией. Он может вызывать ощущение покоя и уверенности.</p> <p>Доверие и надежность: Синий цвет также ассоциируется с доверием и надежностью. Он используется в брендинге и логотипах компаний, чтобы подчеркнуть их профессионализм и стабильность.</p> <p>Интеллект и знания: В некоторых контекстах синий цвет может символизировать интеллект, знания и мудрость. Он ассоциируется с образованием и научными исследованиями.</p> <p>Нейтральные коннотации:</p> <p>Серьезность и официальность: Синий цвет может быть воспринят как нейтральный и официальный. Он используется в деловой среде и в государственных институтах, чтобы создать впечатление серьезности и авторитета.</p> <p>Прохлада и стабильность: в некоторых случаях синий цвет может символизировать прохладу и стабильность. Он ассоциируется с чистотой и свежестью.</p> <p>Отрицательные коннотации:</p> <p>Грусть и уныние: В определенных контекстах синий цвет может ассоциироваться с грустью и унынием. Например, выражение «синий понедельник» (blue Monday) используется для описания депрессивного настроения в начале рабочей недели.</p> <p>Одиночество и изоляция: Синий цвет иногда может ассоциироваться с одиночеством и изоляцией, так как его оттенки могут создавать впечатление холода и дистанции. blue blood; blue stocking; blue-ribbon (символ-субститут ордена, награды).</p>

Заклучение

Сопоставительный анализ семантики цвета в казахском, корейском и английском языках позволил сделать следующие выводы. В каждом из этих языков и культуре цвет нередко связан с уникальными культурными ассоциациями и символикой, которые формируют коннотативные значения. Например, красный цвет может ассоциироваться с праздниками и радостью во всех трех культурах, но могут быть и отличия в том, как эти ассоциации воплощаются и интерпретируются. Каждый язык имеет уникальные особенности в своей семантике цвета, отражая культурные традиции, обычаи и исторические контексты. Например, в казахском языке зеленый цвет может ассоциироваться с широкими просторами степей, в то время как в корейском языке он может быть связан с зелеными рисовыми полями. Также следует отметить, что несмотря на культурные различия, существуют также универсальные значения цветов, которые могут быть распространены в разных культурах. Например, синий цвет часто ассоциируется со спокойствием и доверием, как в корейской, так и в английской культуре. Таким образом, анализ семантики цвета в корейском, казахском и английском языках представляет увлекательные перспективы для изучения культурных различий и сходств в восприятии цвета, а также для глубокого понимания влияния языка и культуры на наше восприятие мира.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Алпатов В.М. Гипотеза лингвистической относительности. [Электронный ресурс]. – URL: <https://bigenc.ru/c/gipoteza-lingvisticheskoi-otnositel-nosti-12fc5f> (дата обращения 04.04.2024)
2. Yang Min-ji. *Turks and Color: Symbol of Five Bang Colors and Cultural Code // Turick economic belt.* – 2016. – №14. – P. 56–61.
3. Гёте И.-В. Учение о цвете // В кн.: Термины по цвету и не только. Книга 2. – М.: Репроцентр М, 2003. – С. 159–216.
4. Berlin V., Key P. *Basic Colour Terms: their Universality and Evolution.* – Los Angeles: University of California Press, 1969. – 178 p.
5. Фрумкина Р.М. Цвет, смысл, сходство: аспекты психолингвистического анализа. – М.: Наука, 1984. – 176 с.
6. Уфимцева А.А. Лексическое значение. Принцип семиологического описания лексики. – М.: Наука, 1986. – 240 с.
7. Rosch E. The nature of mental codes for color categories // *Journal of experimental psychology: Human perception and performance.* – 1975. – Vol. 1. – P. 303–322.
8. Artjomova A., Leonovich O., Tomakhin G. *A note on some English “colour” phrases // HMI.* – 1998. – №2. – С. 73–77.
9. Шхвацабая Т.И. Цветообозначения в языке и речи (на материале английского языка): Автореф. ... канд. филол. наук. – М., 1985. – 24 с.
10. Davies Ian R.L. A study of colour grouping in three languages: A test of the linguistic relativity hypothesis // *British Journal of Psychology.* – 1998. – №89. – P. 433–452.
11. Bennett T.J.A. *Aspects of English Colour Collocations and Idioms.* – Heidelberg: C. Winter, Universitätsverlag, 1988. – 125 p.
12. Белов А.И. Цветовые этноидемы как объект этнопсихолингвистики // В кн.: Этнопсихолингвистика / Отв. ред. и авт. предисловия Ю.А. Сорокин. – М.: Наука, 1988. – С. 49–58.
13. Василевич А.П. Язык и культура: сопоставительный анализ группы слов-цветообозначений // Этнопсихолингвистика. – М., 1988. – С. 58–64.
14. Кульпина В.Г. Лингвистика цвета: термины цвета в польском и русском языках. – М.: Московский лицей, 2001. – 470 с.
15. Рахилина Е.В. Когнитивный анализ предметных имён: семантика и сочетаемость. – М.: Рус. словари, 2000. – 415 с.
16. Серов Н.В. Светоцветовая терапия. Смысл и значение цвета. – СПб.: Речь, 2001. – 256 с.

17. Сорокин Ю.А., Морковина И.Ю. Текст и его национально-культурная специфика // В кн.: Текст и перевод. – М.: Наука, 1988. – С. 76–84.
18. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово/Slovo, 2000. – 264 с.
19. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. – М.: Русский язык, 1986. – 1264 с.
20. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: Филол. фак. МГУ, 1996. – 245 с.
21. A dictionary of American idioms: over 8000 idiomatic words and expressions / A.Makkai, M.T.Boather, J.E.Gates. – Hauppauge, NY: Barron's Educational Series, Inc., 1995. – 458 p.
22. Fowler H.W. A Dictionary of Modern English Usage. – London, Oxford University Press, 1980. – 725 p.
23. Longman Dictionary of English Language and Culture. – Harlow (Essex) Longman, 1992. – 1528 p.

REFERENCES

1. Alpatov V.M. Gipoteza lingvisticheskoi otноситelnosti [Hypothesis of linguistic relativity]. [Electronic resource]. URL: <https://bigenc.ru/c/gipoteza-lingvisticheskoi-otnositel-nosti-12fc5f> (date of access 04.04.2024) [in Russian]
2. Yang Min-ji. Turks and Color: Symbol of Five Bang Colors and Cultural Code // Turick economic belt. – 2016. – №14. – P. 56–61.
3. Giete I.-V. Uchenie o cvete // V kn.: Terminy po cvetu i ne tolko. Kniga 2. [Theory of color // In: Terms on color and more. Book 2]. – М.: Reprocentr M, 2003. – S. 159–216. [in Russian]
4. Berlin B., Key P. Basic Colour Terms: their Universality and Evolution. – Los Angeles: University of California Press, 1969. – 178 p.
5. Frumkina P.M. Cvet, smysl, shodstvo: aspekty psiholingvisticheskogo analiza [Colour, meaning, similarity: aspects of psycholinguistic analysis]. – М.: Nauka, 1984. – 176 s. [in Russian]
6. Ufimceva A.A. Leksicheskoe znachenie. Princip semiologicheskogo opisania leksiki [Lexical meaning. The principle of semiological description of vocabulary]. – М.: Nauka, 1986. – 240 s. [in Russian]
7. Rosch E. The nature of mental codes for color categories // Journal of experimental psychology: Human perception and performance. – 1975. – Vol. 1. – P. 303–322.
8. Artjomova A., Leonovich O., Tomakhin G. A note on some English “colour” phrases // HMI. – 1998. – №2. – С. 73–77
9. Shhvacabaia T.I. Cvetooboznachenia v iazyke i rechi (na materiale angliyskogo iazyka): Avtoref. ... kand. filol. nauk [Colour designations in language and speech (based on the English language): Abstract]. – М., 1985. – 24 s. [in Russian]
10. Davies Ian R.L. A study of colour grouping in three languages: A test of the linguistic relativity hypothesis // British Journal of Psychology. – 1998. – №89. – P. 433–452.
11. Bennett T.J.A. Aspects of English Colour Collocations and Idioms. – Heidelberg: C. Winter, Universitätsverlag, 1988. – 125 p.
12. Belov A.I. Cvetovye etnoeidemy kak objekt etnopsiholingvistiki // V kn.: Etnopsiholingvistika [Color ethnoeidemas as an object of ethnopsycholinguistics // In: Ethnopsycholinguistics] // Otv. red. i avt. predislovia Iu.A. Sorokin. – М., 1988. – P. 49–58. [in Russian]
13. Vasilevich A.P. Iazyk i kultura: sopostavitelnyi analiz gruppy slov-cvetooboznacheniy // Etnopsiholingvistika [Language and culture: comparative analysis of a group of color-designating words // In: Ethnopsycholinguistics]. – М.: Nauka, 1988. – P. 58–64. [in Russian]
14. Kulpina V.G. Lingvistika cveta: terminy cveta v polskom i ruskom iazykah [Linguistics of color: color terms in Polish and Russian]. – М.: Moskovskiy licei, 2001. – 470 s. [in Russian]
15. Rahilina E.V. [Cognitive analysis of subject names: semantics and compatibility]. – М.: Rus. slovani, 2000. – 415 s. [in Russian]
16. Serov N.V. Svetocvetovaia terapia. Smysl i znachenie cveta [Light and color therapy. The meaning and significance of color]. – SPb.: Rech, 2001. – 256 s. [in Russian]
17. Sorokin Iu.A., Morkovich I.Iu. Tekst i ego nacionalno-kulturnaia specifika // V kn.: Tekst i perevod [Text and its national-cultural specificity // In: Text and translation]. – М.: Nauka, 1988. – S. 76–84. [in Russian]

18. Ter-Minasova S.G. Iazyk i mejkulturnaia kommunikacia [Language and intercultural communication]. – M.: Slovo/Slovo, 2000. – 264 s. [in Russian]
19. Kunin A.V. Anglo-russkiy frazeologicheskiy slovar [English-Russian phraseological dictionary]. – M.: Russkiy iazyk, 1986. – 1264 s. [in Russian]
20. Kubriakova E.S., Demiankov V.Z., Pankratc Iu.G., Luzina L.G. Kratkiy slovar kognitivnyh terminov [Brief dictionary of cognitive terms]. – M.: Filol. fak. MGU, 1996. – 245 s. [in Russian]
21. Makkai A., Boather M.T., Gates J.E. A dictionary of American idioms. – NY: Hauppauge, Barron's Educational Series, Inc., 1995. – 458 p.
22. Fowler H.W. A Dictionary of Modern English Usage. – London, Oxford University Press, 1980. – 725 p.
23. Longman Dictionary of English Language and Culture. – Harlow (Essex) Longman, 1992. – 1528 p.

UDK 82-32; IRSTI 17.82.30

<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.111>A. ABDIKADIROVA¹, O. SÖYLEMEZ², K. KALIBEKOVA³¹L.N. Gumilev Avrasya Milli Üniversitesi doktora öğrencisi
(Kazakistan, Astana), e-mail: zharullakizi@mail.ru²Dr., profesör, Kastamonu Üniversitesi
(Türkiye, Kastamonu), e-mail: osoylemez@kastamonu.edu.tr³Dr., Doçent, Abilkas Saginov Karaganda Teknik Üniversitesi
(Kazakistan, Karaganda), e-mail: Ikalam09@mail.ru

AKSELEU SEYDİMBEK'İN ESERLERİNDE MİLLİ İMAJ

Özet. Bu makalede Akseleu Seydimbek'in nesir eserleri ele alınmıştır. Yazar, tahkiye ve hikâyelerinde doğada dolaşır, gördüklerini anlatır, halk arasında ağızdan ağıza aktarılan yurt ve vatan tarihini ifade eder, geleneklere değinir, Kazak halkının yaşam tarzı ve adetleri hakkında bilgi verir. Onun sanat eserleri vesilesiyle Kazak milletinin özünü derinden tanıma imkânına sahip olunabilmektedir.

Söz konusu makalede Akseleu Seydimbek'in eserlerinde yer alan karakterlerin milli kimlikleri öne çıkarılarak, yazarın milli imaj oluşturma yetisi ele alınmıştır. Yazar eserinde, Kazak halkının avcılık, şahin ile avcılık, kuş beylik ve tahkiye sanatının teorisini şiirdeki görünüşüne eleştirel bir gözle bakıp sanat eserlerinde göze çarpan hakiki Kazakça ifadelerin kullanılışı ile halk kullanımlarını karşılaştırmıştır. Akseleu Seydimbek, hikâyelerinde tasvir ettiği sıradan bir insanın psikolojisine bakarak onun iç dünyasını ve davranışlarını ortaya koymaya çalışmıştır. Makalede milli dünya görüşü, zihniyet, karakter gibi konular ele alınmakta ve böylece yazarın düzyazısındaki edebi imgelerin özellikleri hakkında sonuçlar ortaya çıkarılmaktadır. Eserin milli kimliğini ifade eden etno-şiirsel niteliğine de dikkat çekilmiştir.

Bu konunun incelenmesi sırasında yorumlama, derleme, karşılaştırma ve yorumsal analiz yöntemlerinden yararlanılmıştır. Akseleu Seydimbek'in nesir eserleri hakkında S. Qirabayev, S. Aksunkaruly ve S. Kalibekova'nın görüşlerine de değinilmiştir.

Anahtar kelimeler: Milli Kimlik, Karakter, Etno-poetik, Düzyazı, Edebi İmaj, Etnografya, Anlatı Geleneği.

A. Абдикадирова¹, О. Сөйлемез², Қ. Қалыбекова³¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: zharullakizi@mail.ru²доктор, профессор, Кастамону университети
(Түркия, Кастамону қ.), e-mail: osoylemez@kastamonu.edu.tr³филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Ә. Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті
(Қазақстан, Қарағанды қ.), e-mail: Ikalam09@mail.ru***Bize doğru alıntı yapınız:**

Abdikadirova A., Söylemez O., Kalibekova K. Akseleu Seydimbek'in Eserlerinde Milli İmaj // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №4(134). – Б. 146–160. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.111>

*Cite us correctly:

Abdikadirova A., Soylemez O., Kalybekova K. Akseleu Seydimbek'in Eserlerinde Milli İmaj [The National Image in the Works of Akseleu Seydimbek] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2024. – №4(134). – Б. 146–160. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.111>

Makalenin alındığı tarih 01.02.2024 / Kabul tarihi 30.12.2024

Ақселеу Сейдімбек шығармаларындағы ұлттық бейне

Аңдатпа. Бұл мақалада Ақселеу Сейдімбектің прозалық шығармалары қарастырылған. Ол өз повестері мен әңгімелерінде өзінің табиғат аясында жүріп, көзімен көрген оқиғаларын баяндай отырып, халық арасында ауыздан-ауызға тараған ел мен жер тарихы туралы аңыз, әңгімелерге тоқталып, шығармалары арқылы қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі туралы мол ақпарат береді. Оның көркем туындылары арқылы қазақ ұлтының болмысын тереңнен тани аламыз.

Аталмыш мақалада Ақселеу Сейдімбектің көркем туындыларындағы кейіпкерлердің ұлттық болмысы сараланып, жазушының ұлттық бейне сомдаудағы шеберлігі сөз болады. Автор қазақтың аңшылық, саятшылық, құсбегілік өнері, әңгімешілдік дәстүрінің көркем прозадағы көрінісіне талдау жасай отырып, жазушы шығармаларында кездесетін таза қазақи сөз қолданыстары мен халықтық таным-түсініктің өзіндік ерекшеліктерін қарастырады. Ақселеу Сейдімбектің әңгіме, повестерінде бейнеленген қарапайым адамның психологиясына үңіле отырып, ішкі әлемін, болмыс-бітімін көрсетуге тырысады. Мақалада ұлттық дүниетаным, менталитет, мінез сияқты мәселелер қамтылған, осы арқылы жазушы прозасындағы әдеби образдардың ерекшеліктері туралы тұжырымдар жасалған. Шығарманың ұлттық болмысын танытатын этнопоэтикалық сипатына назар аударылған.

Осы тақырыпты зерттеу барысында түсіндіру, жинақтау, салыстыру, герменевтикалық талдау әдістері басшылыққа алынды. Ақселеу Сейдімбектің көркем прозасы туралы айтылған С. Қирабаев, С. Ақсұңқарұлы, С. Қалибекова пікірлеріне тоқталған.

Кілт сөздер: ұлттық болмыс, кейіпкер, этнопоэтика, проза, әдеби бейне, этнография, баяндау дәстүрі.

A.Zh. Abdikadirova¹, O. Söylemez², K. Kalybekova³

¹*PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: zharullakizi@mail.ru*

²*Doctor, Professor, Kastamonu University*

(Turkey, Kastamonu), e-mail: osoylemez@kastamonu.edu.tr

³*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, A. Saginov Karaganda Technical University
(Karaganda, Kazakhstan), e-mail: 1kalam09@mail.ru*

The National Image in the Works of Akseleu Seydimbek

Abstract. This article examines the prose works of Akseleu Seydimbek. In his works, he talks about his adventures in nature, which he saw with his own eyes, pays special attention to legends and stories about the country and the history of the land, spread by word of mouth among the people, and in his works gives a lot of information about the way of life, traditions and customs of the Kazakh people. Thanks to his artistic works, we can learn in detail about the identity of the Kazakh nation.

This article will analyze national identity, the originality of the characters in Akseleu Seydimbek's works, as well as the writer's skill in creating a national image. Analyzing the reflection of the Kazakh art of training birds of prey, hunting, falconry and narrative tradition in fiction, the specific features of the use of words characteristic of the Kazakh nation, found in the works of the writer, are considered. The author tries to show the inner world, existence, delving into the psychology of the common man depicted in the stories. The article covers such issues as national worldview, mentality, character, through which conclusions are drawn about the features of literary images in the writer's prose. Attention is drawn to the ethno poetic nature of the work, reflecting its national identity.

When studying this topic, we were guided by the methods of interpretation, generalization, comparison, and hermeneutic analysis. The opinions of S. Kirabaev, S. Aksunkaruly, S. Kalibekova about the artistic prose of Akseleu Seydimbek are given.

Keywords: national identity, character, ethnopoetics, prose, literary image, ethnography, narrative tradition.

А. Абдикадирова¹, О. Сойлемез², К. Калыбекова³

¹*PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: zharullakizi@mail.ru*

²*доктор, профессор, Университет Кастамону
(Турция, г. Кастамону), e-mail: osoylemez@kastamonu.edu.tr*

³*кандидат филологических наук, доцент
Карагандинский технический университет имени А. Сагинова
(Казахстан, г. Караганда), e-mail: 1kalam09@mail.ru*

Национальный образ в произведениях Акселеу Сейдимбека

Аннотация. В этой статье рассматриваются прозаические произведения Акселеу Сейдимбека. В произведениях он повествует о своих приключениях на природе, которые видел своими глазами, уделяет особое внимание легендам и рассказам о стране и истории земли, распространяемым из уст в уста среди народа, и в своих произведениях дает много информации об образе жизни, традициях и обычаях казахского народа. Благодаря его художественным произведениям мы можем подробно узнать о самобытности казахской нации.

В данной статье будет проанализирована национальная идентичность, самобытность персонажей художественных произведений Акселеу Сейдимбека, а также мастерство писателя в создании национального образа. Анализируя отражение казахского искусства обучению ловчих птиц, охоты, сокольников и повествовательная традиция в художественной прозе, рассматриваются специфические особенности употребления слов, характерные для казахской нации, встречающиеся в произведениях писателя. Автор пытается показать внутренний мир, бытие, углубляясь в психологию простого человека, изображенного в повестях и рассказах. В статье освещены такие вопросы, как национальное мировоззрение, менталитет, характер, посредством чего сделаны выводы об особенностях литературных образов в прозе писателя. Обращено внимание на этнопоэтический характер произведения, отражающий его национальную идентичность.

При изучении данной темы руководствовались методами интерпретации, обобщения, сравнения, герменевтического анализа. Приводятся мнения С.Кирабаева, С.Аксункарулы, С.Калибековой о художественной прозе Акселеу Сейдимбека.

Ключевые слова: национальная идентичность, характер, этнопоэтика, проза, литературный образ, этнография, повествовательная традиция.

Giriş

Akseleu Seydimbek, Kazak edebiyatı ve kültüründe kalıcı izler bırakan şahsiyetlerden biridir. Kazak sanatına, müziğine, kültürüne ve etnografyasına yönelik sanat eserleri, denemeleri, çevirileri, şarkıları ve bilimsel çalışmalarıyla milletin gerçek bir taraftarı olduğunu tüm kanıtlamıştır.

Kazak halkının günlük yaşamında olup biten her şey onun dikkatini celbetmiştir. Kazak halkının nağmeleri ve ezgileri, Kazak topraklarındaki tarihi eserler, değerli emanetler, Kazak soy geleneği, halkın en büyük zenginliği sözlü edebiyat ve Kazak yaşamını, doğayla uyum içindeki göçebe yaşamını sanatsal bir dille işlemeyi başaran sanatsal çalışmaları da bunun kanıtıdır. Akseleu

Seydimbek'in hangi eserine bakılırsa bakılsın, keskin bir Kazak kokusu vardır, göçebe halkın zihniyeti ve yaşam tarzı eserlerinde ustaca işlenmiştir.

Serik Kirabayev, yazar hakkında “Yurdun ömrünü derinlemesine inceleyerek gelişmiş, uzak köylerde hayvancılıkla uğraşanlar arasında uzun süre vakit geçirerek genç yeteneğin gördüklerini belli bir kaideye oturtup bozkırın tabii sırrını fikir ve sezgisiyle açıp onu edebiyat âlemine tanıtmıştır” [1, s. 5] demiştir. Gerçekten de göçebe yaşam tarzı geleneklerinin korunduğu köyde geçirdiği günlerin onun yaratıcılığında kuvvetli bir etkisi olmuştur.

Akseleu Seydimbek, yazarlığa nasıl başladığını bir röportajında şöyle anlatmıştır: “Yazmaya şöyle başladım, buralara böyle geldim demek zor. Dünyaya gelen insanlar nasıl annesini, babasını, doğduğu yeri ve vatanını kendi iradesine göre seçemiyorsa, söz sanatı da dahil olmak üzere sanat, insanın kaderine bağlı olan ve özgür iradeyle seçilemeyecek manevi ve tarihi bir olgudur” [2, s. 791]. Yani yazarlık, insana bahşedilen ve sabırla araştırma üzerinden yapılan bir sanattır. Akseleu'in bu sanata başlamasında yetiştirilme tarzının, terbiyenin ve eğitiminin büyük etkisi olduğunu belirtmek gerekir.

Akseleu Seydimbek'in eserleri gerçek hayat hikâyelerine dayanmaktadır. Halk arasında geniş çapta yayılan, ‘Gözcüde’, ‘Kız Evlendirme’, ‘Akkız’, ‘Bir Atım Nasıbay’, ‘Akiyik’, ‘Atayurt’ gibi taşra yaşamının renkleriyle dolu uzun hikayeleri gibi taşra yaşamının renkleriyle dolu tahkiyeleri ve ‘Dağ Nanesi’, ‘Tatlı Hayat’, ‘Tuzak Kurucu’, ‘Güzel Gönül’, ‘Avcı Yalan Söylemez’ ve ‘Aykas’ gibi doğanın gizemli sırlarına dokunan hikâyeleri bulunmaktadır. Akseleu Seydimbek'in bu eserlerinde Kazak halkının yüce ahlakı, erdemleri ve kültürel kodları tüm gerçekliğiyle yansıtılmakta, ana-babanın hayalleri ve emelleri, insan yaşamının anlamı ve güzelliği tartışılmaktadır. Yazarın zengin dili, halkın tarihine ve yaşam tarzına yaklaşımı özellikle dikkat çekmektedir. Doğadaki ilginç ve harika unsurlar yazarın dikkatinden kaçmamıştır. Bu tür eserler yazarın farklı yıllarda yayımlanan ‘Akiyik’ (1972), ‘Kır Hikayeleri’ (1977), ‘Dağ Nanesi’ (1979) ve ‘Akkız’ (1991) kitaplarının temelini oluşturmaktadır.

Kendisinin de ifade ettiği gibi: “Kıymetli okurlarım, tüm hayatım doğayla iç içe geçti. O yüzden “ağzımı açıp sevdiğim, gözümü açıp gördüğüm” diyerek sadece doğadan ve onun güzelliklerinden bahsedeceğim. Birisi bana “Dünyanın en güzelini, en sevgilisini, insanlığa en yakınını, en sertini, en bilgesini, en dürüst insanını söyle” derse, onlara tek kelimeyle “doğa! derim” demiştir [3, s. 5].

Yazarın doğaya dair hikâyeleri, onun da belirttiği gibi “eşsiz güzellikleri, sürükleyicilikleri, bin kez yaratılışı ile, yücelikleri, akıl almaz sonsuzlukları ve bazen de şefkatiyle insanı hayrete düşürüyor” [3, s. 5-6]. Köy yaşamı ile büyürken tanışan, konar göçer hayatın bütün sırrına vakıf olan ve sırlarla tabiatını tanıyan, onun büyüleyici sırlarını takip edip ilginç olanlarını anlamaya çalışmıştır. Akseleu Seydimbek, eserlerinde doğayı sabırlı ve düşünceli, hayatın düzenleyicisi olan “Anne”ye benzetirken, aynı zamanda doğanın uçsuz bucaksız bir saray ve sonsuz sığınağımız olduğunu da söylemek istemiştir. Bu sayede eserlerinde doğada gezerek kendi gözleriyle gördüğü bazı ilginç ve harika olayları anlatmaktadır.

Edebiyatta etnopoetik, kültürel hafızanın ve milli kimliğin incelenmesi için bir araç olabilir. Bu noktada milletin eşsizliğini ve mahiyetini Türk edebiyatındaki pek çok yazarın eserleri üzerinden tanıyabiliriz. Örneğin Türk milli folkloruna ait unsurlar, mitoloji, efsane ve masallar Yaşar Kemal'in eserlerine yansımaktadır. Ahmet Hamdi Tanpınar, eserlerinde dili, halkın gerçek yaşamını, zihniyetini ve tarihi gerçeklerini tanıyabileceğimiz, etnik kimliği aktarmanın bir aracı olarak kullanır. Nabizâde Nâzım'ın Kara Bibik adlı romanı da Beymelik köyünü ve orada yaşanan olayları gerçekçi bir şekilde anlatmaktadır [4].

Araştırmanın temel amacı, A. Sedimbek'in eserlerindeki milli imgeler üzerinden Kazak halkının milli kimliğini ortaya koymak, günümüzde unutulmaya yüz tutmuş Kazak av sanatını edebiyat aracılığıyla kamuoyuna tanıtmaktır.

Araştırma yöntemleri ve materyalleri

Makalede, Akseleu Seydimbek'in eserlerinin milli niteliği ifade edilmiş ve bu niteliklerin yenilikçiliği ve edebiyattaki alanları vurgulanmıştır. Akseleu Seydimbek'in yaratıcı laboratuvarı, çalışmasının temel malzemeleri olarak belirlenmiştir. A. Seydimbek'in 1979'da Calın Kitabevinden çıkan 'Dağda Biten Nane' kitabındaki 'Akiyik', 'Güzel Gönül', 'Olca', 'Avcı Yalan Söylemez', 'Balıkçı', 'Ramazan Mergen', 'Aykas' vb. eserleri ile 2002'de Atamura Yayınevinden çıkan 'Akkız' kitabındaki 'Küzevde' ve 'Akkız' eserlerinin yanı sıra 2010'da altı ciltlik külliyyatı yayınlanmıştır.

Araştırmanın teorik ve metodolojik temeli olarak Akseleu Seydimbek'in farklı yıllarda yayınlanmış ve müstakil kitap olarak basılmış eserleri ele alınmıştır. Akseleu Seydimbek'in sanatsal eserlerini inceleyen S. Kirabayev ve S. Abdrakhmanov'un görüşleri ile S. Kalibekova'nın araştırmaları esas alındı. A. Seydimbek'in eserlerindeki millî unsurlar açıklanırken etno-poetik yöntem izlendi. Ayrıca makalede karşılaştırmalı tarih, betimleyici, yorumsal yöntemler, sistemleştirme ve derleme yöntemleri de kullanılmıştır.

Analiz ve sonuçlar

Kendi doğasını çocuk gibi bilen Kazak halkı için köpek koşturmanın ve kuş (şahin) salmanın kadim bir sanat olduğu bilinir. Avcılık, kuş yetiştirme ve şahin ile avlanma sanatı, eski çağlardan beri yerli halkımızla birlikte uygulanan, babadan oğula, nesilden nesile devam eden büyük bozkır kültürü içerisinde yerli sanatımız olarak kabul edilmektedir. Eski zamanlarda, Kazak halkımız da dahil olmak üzere göçebeler; hayvancılık, kümes hayvanları ve avcılığa özel önem vermiş ve bunu yaşamın zevklerinden biri olarak görmüşlerdir. Avcılık Kazakistan'da eski çağlardan beri göçebelerin hayatında önemli bir yere sahip olmuştur. Avcılık sadece profesyonel avcılık değildir, aynı zamanda gerçekten nefes alan ve oldukça becerikli bir sanat olarak kabul edilir ve bu sanatın sırrı avcı ailesinde nesilden nesile aktarılır. Kazakların çeşitli ulusal avlanma türleri vardır: köpek koşusu, köpeklerle avlanma, ayı avı, kuş salma vb. Bu kutsal sanat sayesinde ülkede, sıkıntı ve savaş zamanlarında tüm köylere destek olan avcılar, kümes hayvanları, yerli kartal kuşları ve dörtnala koşan atlar hakkında pek çok efsane ve hikâye vardır.

Kartal, Kazaklar tarafından kuşların en asili ve kanatlıların kralı olarak kabul edilmektedir. Eski çağlarda Kazak halkında kartala gösterilen saygının ve ihtimamın ayrı bir yeri vardır. Bu yırtıcının uçsuz bucaksız bozkırlarımızın ve kartal gibi cesur yürekli halkımızın simgesi olması da bunu kanıtlar niteliktedir. Kazak edebiyatında avcılık, sayatçılık ve kuşçuluğa dair pek çok şiir, masal ve efsane bulunmaktadır. Abay Kunanbayev, bir şiirinde avcılık sanatıyla ilgili şöyle demiştir (Tablo 1):

Tablo 1 – Abay Kunanbayev'in şiiri

Kazakça	Türkçe
“Ұқпассың, үстірт қарап бұлғақтасаң, Суретін көре алмассың, көп бақпасаң. Көлеңкесі түседі көкейіңе, Әр сөзін бір ойланып, салмақтасаң” [5, s. 9]	<i>Duymazsın, üstünkörü bakıp sallarsan, Suretini göremezsın, iyi bakmazsan. Gölgesi düşer sana Her sözünü bir düşünüp, konuşmazsan.</i>

Akseleu Seydimbek'in eserleri okunduğunda avcılık ve sayatçılık sanatının, yiğitliğin ve ustalığın bir göstergesi olduğu anlaşılmaktadır. Onun tabiat ve avcılık sanatı hakkında yazdığı hikâyelerinde yaşamın manası, ömrün getirdikleri tatlı bir yaşam olduğunu bildirmekte, insanın memleketindeki mücadelelerle ve harika olaylarla dolu hayatını anlatmaktadır. Akseleu Seydimbek, öyküleriyle insanları, memleketlerinin doğasının koruyucusu olmaya davet etmektedir. Bu sebepten doğada gezmiş, kendi gözleriyle gördüğü bazı ilginç ve harika şeyleri eserlerine konu edinmiştir.

Kazak halkının av sanatını layığıyla betimleyen hikâyeleri, kendisinin sanatkarlığı ve söylemek istediği düşüncelerini bir kompozisyon ustalığı içerisinde harmanlamayı başaran A. Seydimbek, okurlarını kısa zamanda kendisine bağlamayı başarmıştır. Akseleu Seydimbek'in kaleminden çıkan dünyalar okurlarda ilgiyle okunan özel bir izlenim bırakmıştır.

Akseleu Seydimbek, 'Dağ Nanesi', 'Tatlı Hayat', 'Tuzakçı', 'Ramazan Keskin Nişancı', 'Zerde', 'Başarma', 'Güzel Gönül', 'Ganimet', 'Avcı Yalan Söylemez' ve 'Aykas' gibi anlatılarında tabiatın gizem dolu sırlarının kapısını aralamaktadır. Mesela, kurbağalarla kara yılanlarının kıyasıya mücadelesi ya da geyiklerden saklanıp kendini toprağa gömen, nefes almak için sadece burnunu çıkararak bir kurdun, arkadaşını tuzağa düşürmek için ortaya koyduğu kurnazlık vb. Okurlar böyle muhteşem hikayeleri okuyarak doğanın gizemlerine dalıyor.

Hikayelerine Serik Kirabaev: "A. Seydimbekov, doğada bu kadar ender görülen şeyler hakkında hikayeler anlatarak çocukların bilme arzusunu artırıyor. Hayvanlar arasında bile zorbalık ve zayıflığın, hassasiyet ve saflığın olduğunu fark ediyor ve tüm bunları düşünmeden, felsefe yapmadan, doğanın ilginç olaylarını gözüyle görerek okuyucuya da gösteriyor. Bunların bir ustanın elleriyle doğru bir şekilde anlatılması okurun yüreğine akıyor. Bunu yazarın bir başarısı olarak ifade etmek gerekir" [1, s. 5] şeklinde değerlendiriyor.

Akseleu Seydimbek'in usta bir anlatıcı olduğu biliniyor. Akseleu Seydimbek, kendi hikâyelerinde de bu Kazak tahkiye geleneğini usta bir şekilde yansıtmayı başarmıştır. Pek çok hikâyesine Kazak hikâye anlatma geleneğini koruyan köy büyüklerinin anlatılarıyla başlarken olayları onların ağzı ile ifade edip okuyucuyu kendisine çekiyor. Örneğin "Avcı yalan söylemez" hikâyesinde yaşlı avcı Caken'in avcılık yönünün yanı sıra anlatıcılık özellikleri de öne çıkmaktadır:

Sohbete başlamadan önce; 'Bir avcının başına neler gelmez mesela...' diyen biri vardır. Keşke 'Masalenki'den bahsedilseydi, onun avcılıkla geçirdiği uzun hayatının ilginç bir hikâyesini duymak isterdim deseydiniz. İlginç bir tarafı da olayların hiçbir zaman sebep-sonuç ilişkisi olmadan sadece dile bağlanıp anlatılmamasıdır. Ne anlatırsa anlatsın dönüp geldiğinde kendisinin en baştaki fikrinin hakiki oluşuna mutlaka bir ispat getirmektedir. Bu sefer de aynen böyle oldu.

"- Her zaman tarlada olan bir avcının başına neler gelmez diyorsun. Mesela avcının yalan söylememesine sadece bir delil getireyim, dedi Caken ihtiyar" [3, s. 65]. Yaşlı avcı bu şekilde başından geçen ve ilginç zamanlardan süzülen hikâyelerle uzun bir hikâyeyi başlatır. Bir diğer hikâyesi "Keskin Nişancı Ramazan"da ise: "Bu hikâyeyi Ramazan adlı nişancının kendi ağzından dinledim" [3, s. 26] demektedir. Bu eserde Ramazan'ın geyik avlarken yaşadığı hayret verici hikâye yazarın kendi ağzından aktarılmaktadır. Bu şekilde Kazak halkının hikâye anlatma geleneğinden faydalanıp kendi anlatılarının olay bağlantılarını tesirli bir şekilde gösterebiliyor.

Akseleu Seydimbek'in hikâyelerinde özellikle güzel doğa manzarası anlatılır. 'Aykas' hikâyesinde: "Kızıltav'ın huzursuz ve zorlu derinlikleri, huş ağaçları ve söğüt ağaçlarıyla kırmızı-yeşile dönüştü, kahkahalarla patladı, bakanın gözlerini memnun etti. Şurada burada çim alanlar ve çayırlar vardı. Bu durumda atın siyah böğründen çıkan çeşitli bitkiler tüylü bir halı gibi gözünüzün önünde büyüyecek ve bir nal değdiği anda sarayınızı açacak bir kokuyla dolduracaktır. Sıradağların manzarasını çevredeki gökyüzüne kadar uzanan kayalıklar ve üzerinizdeki nahif ve güzel taşlarla birleştirdiğinizde kendinizi bir fantezi dünyasında gibi hissedeceksiniz. O hayal dünyası, sakın içeceği ve gizli sırrıyla gözünüze dolan bir ateş gibi olacaktır" [3, s. 75]. Hikâyelerinde bu tür manzaralara ait pek çok sahne bulunmaktadır. Okuyucu onun öykülerini okurken doğduğu toprakların güzel doğasının birçok yönüyle karşılaşır. Yazar, öykülerinde doğayı insani bir şekilde anlatmak için lakaplar, benzetmeler ve metaforlar gibi betimleyici araçları sıklıkla kullanır.

Akseleu Seydimbek'in karakter dünyası da benzersizdir. Büyükbaş hayvan yetiştiren basit köylülerden bahsederken, onların doğanın sırlarına dair bilgilerini, öngörülerini ve doğayla tamamen iç içe olan yapılarını ortaya koymaktadır. Karakterlerinin hepsi tabiat ana ile iletişim kurabilen ve doğaya çok yakın insanlardan oluşmaktadır. Avcılık, vahşi hayvanların sırlarını tam olarak anlamaya çalışmak ve böylece doğanın güzelliğini tanımak, Akseleu'nun karakterlerinin

ruhunu ortaya çıkarıyor. Örneğin ‘Tuzakçı’ hikayesinde tuzakçı Sagin, ‘Ramazan Mergen’ hikayesinde keskin nişancı Ramazan, ‘Zerde’ hikayesinde kulübe bekçisi Mati, ‘Güzel Gönül’ hikayesinde Musa, Caken ve ‘Olca’ hikayesindeki Şalğınbay böyledir. ‘Olca’ ve ‘Avcı Yalan Söylemez’ öyküsündeki yaşlı Caken karakterleri üzerinden, o karakterlerin ruhlarını, doğaya olan sevgilerini ve doğaya karşı dürüst tutumlarına tanıklık edebilmekteyiz. Hikâyenin çekiciliğini ve anında büyüleyen olay örgüsünü, ayrıca karakterlerin rasyonel imajını görünce, bu becerinin Akseleu Seydimbek’in karakterleri canlandırmadaki başarılarından biri olduğu görülmektedir.

‘Güzel Gönül’ hikayesinde şahinci Musa ile arkadaşı Caken arasındaki saygı ve sadakatin bir örneğini görebilmekteyiz. Ancak doğanın onlara iki farklı karakter vermiş olması ilginçtir. Musa, kalın vücutlu, hassas, zeki ve soğukkanlı, gerçek bir köylüye özgü bir adamdır. Caken ise görünüşte kompakt, kürek kadar hafif bir adamdır. Musa, saflığı ve atları, kartalları ve avcı tazılarını koşturmaya olan kör tutkusu nedeniyle Caken’i seviyor ve kendisine yakın görüyordu. Kulübede geçirdikleri günlerin sırlarını paylaşan bu iki ruhun hikayelerini okurken, okurlar ikisinin arasındaki karşılıklı saygıdan etkilenecektir.

Akseleu Seydimbek bu hikâyelerinde hileden uzak, samimi, dürüst insan imajını canlandırmıştır. Bütün öykülerinde tabiatın elinde büyüyen toprağın yerli çocuklarını müşahede etmekteyiz.

Ayrıca bu tür kahramanların her zaman köyden kendilerini iyi anlayan arkadaşları olduğu gibi, dörtnala koşan atlar, kartallar ve tazılar gibi uzun yıllar av hayatını birlikte geçirmiş güvenilir yoldaşları da vardır. Örneğin, tuzakçı Sagin’in akranı Kapan, şahinci Musa’nın arkadaşı Caken, elindeki kuşu Kekşil, yaşlı Caken’in Laşin ve Tuygun gibi hızlı tazıları vardır. Yazar, avcılar yola çıktıklarında bu yoldaşlarını da dışarıda bırakmaz. Uzun yıllar avlanmanın sıcaklığını ve soğukunu yaşayan deneyimli avcılar ve kartal avcıları halk arasında büyük bir saygı ve prestije sahiptir, dolayısıyla köylülerin onlara çok değer verdiğini ve saygı duyduğunu hikayeden çıkarabilmekteyiz.

Akseleu Seydimbek öykülerinde kartal, akbaba gibi kuşların doğasını ve özelliklerini anlatır. Örneğin: ‘Şimdi akbabanın, gözleri boncuk kadar şeffaf, düz bir gagadan biraz daha büyük, lacivert bir kuş olduğunu görüyorum. Ancak yılan gibi keskin gagasından, çıkıntılı alnından ve başının üst kısmından, pullu göğsünden ve omuz şeklindeki omzundan, çapraz kılıç gibi keskin çift kenarından ve yıkılmaz ayak parmaklarından ve hatta mavi toynaklarından pek çok dayanağı görülen, kendine has güzelliğiyle dikkat çeken bir eserdir’ [3, s. 41]. Bu tür açıklamalarla kartal kuşlarının özelliklerini ve görünüşlerini hayal eder, gökte süzülürken ve çarşıdaki yüzlerini gözlerimizin önüne getiririz.

Kazak halkının en güzel sanatlarından biri de kulübe yapmak, yani kuş yaparak avlanmaktır. Bu sanat, halkımızın sadece bir yaşam meselesi olmayıp, aynı zamanda güç kaynağı, eğlence ve milli spor olarak da ilk çağlardan beri Kazak bozkırlarında yaygınlaşmıştır. Kaç avcımız ve kuş gözlemcimiz kartal, şahin, akbaba, atmaca ve yabani at gibi kuşları kulübelerine çekerek bu sanatı hayatının özü haline getirmiştir. Kulübe yapma sanatı, el becerisi, dikkat, bilgi, doğanın gizemini tam olarak tanıma yeteneğinin yanı sıra, adı geçen kuşları yakalayıp evcilleştirmek gibi birçok sıkı çalışmayı da gerektirir. Kartalla avlanmanın Kazaklar arasında en yaygın av türü olduğu söylenebilir. Yabani bir atı evcilleştirme ve yetiştirme sanatının yüzyıllardır biriktirildiği, nesilden nesile miras olarak aktarıldığı ve sır olarak saklandığı söyleniyor. Günümüzde kuş avcılığı bir spor ve sanat haline gelmiştir. Bu kartal türüne onun kısa hikâyelerinde olduğu gibi uzun hikâyelerinde de rastlanır.

Yazarın ‘Akiyik’ adlı uzun öyküsü, Kazak halkının yazdığı, kuş yetiştirme ve kulübe yapma sanatını teşvik eden, bu sanatı tüm varlığıyla hissedip anlayan bir sanat eseridir. Akseleu Seydimbek bu hikayede özellikle kartalın asaletini anlatmıştır. Bu hikayeyi okurken kuşların sırrına hakim olmanın hiç de kolay bir şey olmadığı, ancak bu sanata gerçekten ilgi duyan ve bu konuda sabrı olan bir kişinin bu konuda ustalaşabileceği görülmektedir.

Akseleu Seydimbek'in 'Akiyik' adlı öyküsünde Sızdık adlı bir karakter, kulübeye gittiğinde bir kartalı yakalayacak, onu evcilleştirecek ve ona eşlik edecektir. Sızdık, yaşlı bir adamdır. Uçan bir kartalı uzaktan tanıyabilir ve onun nerede büyüdüğünü ve özelliklerini dikkatli bir şekilde tahmin edebilir. Böylece şahinin gökte süzülmesini duyar duymaz ona ilgi duymaya başlar. Böylece uzun yıllar yol arkadaşı olan Kosbarmak'ın yardımıyla doğrudan orasını ele geçirmeyi planlamaktadır. Bunu yapmak için Kosbarmak'ın ayak bileği kayışına kurt deriden bir kemer bağlar. Böylece birkaç gündür kar fırtınasından zarar gören kuş, Kosbarmak'ın ayaklarındaki yem üzerine gelir ve ikisi de yere düşer. Nihayet dümdüz yeri ele geçiren Sızdıklılı yaşlı adam, kartalı bacaklarından sicimle bağlayarak yerine oturtmuş ve günlerce gözleri yaşarmadan onu teselli etmiştir. Sonunda gururlu kartal yatıştır ve yaşlı adam da işini yapmış olur.

Sızdıklılı, Akiyik'i gördüğü andan itibaren gerçek bir ustanın uyanıklık özelliğiyle keskin gözlerindeki asaleti hemen fark eder. Kuşu olan bir adamın kuşa karşı tutkusu olmalıdır ve tutkunun olmadığı yerde hiçbir çalışma meyve vermez. Bundan sonra en önemli şey sabırlı olmaktır, çünkü düz bir şekilde uçan kartal insana garip davranışlar sergiler ama kaçmanın bir yolunu bulabilir, bir insana saldırıp onu öldürebilir. O dönemde eline düşen kartalı hiç zorlanmadan, büyük bir sabır ve büyük bir ustalikle evcilleştirip eğitmeyi başaran yaşlı Sızdıklılı'nın çalışmaları ve çalışkanlıkları eserde özellikle anlatılmaktadır. Nitekim bir kuşun en az üç gün birlikte olması gereken bir kişiyi tanıması çok zordur. Bu süre zarfında kişi kuşun uyumasına izin vermez ve kendisi de uyumaz, aksi halde kuş bunu kişinin zayıflığı olarak değerlendirebilir. Birbirleriyle kavga ederler. Her ikisi de buna katlanırsa dördüncü gün kartal adamı tanır. Hikayede Sızdıklılı'nın Akiyik ile olan karakter mücadelesi dört gün sürer. Hikayede bu yerler şöyle anlatılıyor: "Bu gece sadece Sızdıklılı uyumadı. Dövüşlerin, flörtlerin ve ele geçirilen tahtın dördüncü gecesiydi. Sızdıklılı, gün içerisinde yerine Murat'ın geçmesi dışında bu süre zarfında gelişme göstermedi. Bugün bile ocak ayının tüm gecesini hiçbir sorun yaşamadan uyanık geçirdi. Fazla vakit harcamadı, asılı kavağa bağlanan uzun ipi çekip geceleyin kartalı salladı. Bazen hoş sesiyle yavaşça şarkı söylüyor. O zaman şarkı söylemesinden ya da yedi gece boyunca havasında olmasından dolayı değildi ama yine kartaldı. Yalnız büyümek ve insan sesine alışmak istiyordu" [3, s. 121-122]. Bu, eğitmenin kuşunu evcilleştirmedeki ilk adımıydı. Bugünlerde soğuktan ve uykusuzluktan acı çekiyordu ama başladığı işi yarım bırakacak bir karaktere sahip değildi. Bu dört uykusuz gün ve dört gece boyunca pes etmeyen kartalın 'Akiyigim' sözüyle şok olması yaşlı kuşun yaşlı kalbini heyecanlandırdı. Sonuçta bu eylem Sızdıklılı'nın günlerce süren çalışmasının ilk sonucuydu.

Bundan sonra bile yaşlı adam Sızdıklılı, Akiyik'i büyütme için fazla uğraşmadı. Her gün onu "bop", "akiyik", "papalan" sözleriyle kendi elleriyle okşayıp, şişmanlayınca kan ikram ederek zayıflaması için beyaz yem vererek, kilo vermesi için sabır gösterdi. Aynı pozisyonda, onu yavaş yavaş direğe ve ardından yavaş yavaş ağaç dalına alıştırdı. Sızdıklılı, sıkı çalışması nedeniyle kuşu evcilleştirmek için aylar harcadı, avlanmadan önce onu canlı hale getirmeye çalıştı, yani avlanmadan önce onu hayata döndürmeye çalıştı.

"Bir kuş isterse kuş gibi uçar" sözü muhtemelen boşuna değildir. Akiyik gibi alışılmamış bir kuşu büyük bir ustalikle avlanma konusunda eğitip onu avlanmaya yönlendirebilmesi, kuşçuluğun büyük ustalığını göstermektedir. Sızdıklılı kuşunun bakımı için birçok yöntem ve püf noktası vardır. Kuşun karnını turna ipinden yapılmış pipoyla yıkamak, komşusu Karim'in oğlu Cakav sabunu yutunca Akiyik'in karnını taşla tedavi etmek, kanatlarının ve kuyruğunun tüylerini yolmak, tüm bunlar Sızdıklılı'nın büyük öngörülü oyunlarıydı. Kulübe sanatına gerçekten kendini adanmış bir kişinin; koşan bir at, hızlı bir tazi, el becerisi, cesaret, duyarlılık, çeşitli sanatların yönlerini ve sırlarını bilmek, doğanın büyüsunü tanımak gibi özel nitelikleri haiz olması gerekmektedir.

Yazar-etnograf Kurmanbay Tolybaev, "Büyükbabadan Kalan Zenginlik" başlıklı etnografik ve eğitici öykülerden oluşan koleksiyonunda Kuşbegi hakkında şunları söylüyor: "Kuşbegi, yabani bir kuşu ikna etme ve evcilleştirme yönteminde ustalaşmış, iyi kalpli ve dürüst bir insandır. Onun kalbinde rahmet ateşi çoktur. Herkes kuş tutamaz. İnsanlar kuş gözlemcilerinin yalnızca kuşun

bedenini değil aynı zamanda ruhunu da anlayabildiklerini söyleyerek şakalaşıyorlar. Pek çok efsane var. Çalışmaları büyüün eleştirisi gibi geliyor” [6, s. 131]. Tüm bu nitelikler Akseleu Seydimbek’in öyküsündeki yaşlı adam Sızdık’ta bulunmaktadır.

Sızdık yaşlı adamın bir diğer dikkat çekici özelliği ise onun asaleti ve eli açıklığıdır. Bu özelliğini on beş yıldır sürekli yoldaşı olan Kosbarmak’ı arkadaşı Fayzolla’ya hediye etmesinde de görüyoruz. Aksi takdirde nasıl bir ruh, kendi başına büyümüş, kendi kendine büyümüş, birlikte çok tutkulu bir hayat geçirmiş, bir yabancıнын gizli yoldaşı haline gelmiş sarı ağızlı bir pilici daha ilk günden alıp götürebilir? Ancak Sızdık, Kosbarmakta mücevherini yalnızca Faizolla’nın özel coşkusunu ve tutkusunu tanıdığı için hediye etti. Yazar, böyle unutulmaz bir veda anını şöyle anlatıyor: “Tomagalarını aldıktan sonra, on beş yıllık yoldaşına, sanki onu yeni görmüş gibi, sessizce ve hareketsiz baktı. O anda deveye bakan eşi, kuşun güzelliğine hayran kalmak yerine, vazgeçilmez yoldaşıyla vedalaşma halindeydi. Vedalaşmak sanki sevilen bir kuşun her tüyünden muhteşem keyif anlarını yeniden okumak gibiydi. Şu andaki Sızdık’ın karakteri, hayatının en ilginç ve değerli kısmına dönüşü olmayan bir yolculuğa çıkmak üzere olan bir ruha çok benziyordu” [3, s. 174].

Tarladaki kuşları evcilleştirmenin ve uçurmanın ne kadar zor olduğunu hisseden arkadaşları ve sempatizanları Sızdık’a sempati göstererek yardıma uzandı. Hikaye sırasında Fayzolla, Ongar, Rakiş, Kasım, Tölep, Dikan gibi küçük kardeşler, eşi Kulan ve oğlu Murat’ın görüntüleri ortaya çıkıyor. Bu kişilerin hepsi akiyik kuşunun, avcılığın, kulübe sanatının değerini anlayan ve saygı duyan insanlardır. Yazar özellikle Sızdık, Faizolla, Ongar, Rakiş’in bozkırın yerli kuşunu izlediği anı anlatıyor. “Artık kaide üzerindeki beyaz kartalı çevreleyen bu dört kel kartal, bu koskoca dünyada kuştan daha güzel, bundan daha ilginç ve yeterince anlamlı bir hayatın olduğuna inanamazlar” [3, s. 138] diyor.

İlkbahar buzağılama telaşı sırasında köye gelen parti komitesi sekreteri Tolep, Akiyik’i görünce Sızdık’a sonbaharda yapılacak bölgesel kümes hayvanı yarışmasına katılmasını teklif etti. Tolep’in teklifinden etkilenen Sızdık, yarışmanın farklı koşullarında Akiyik’i yeni yöntemlerle eğitmeye başlar. Böylece anlaşmaya varılan kartalı tilkinin salarak yerleştirerek şansını deneyecektir. Akiyik’in kanatlarını açıp özgürce uçmasını izlemek çok keyifli, hatta küçük çocukların bile onun ilk kez tilki yakaladığını görmek için sabırsızlıkla takip etmesi çok keyifli. Böylece Akiyik, Sızdık’ın eğitimi ilk kez ‘yeniden canlanma’ eleştirisini başarıyla geçti.

Sızdık bir kartalı evcilleştirmenin tüm inceliklerini tam olarak öğrendiğinden, Akiyik’i bu sporla tanıştırdı ve aynı zamanda kuşu bekledi, eğitti ve bu yolda gösterdiği sıkı çalışmanın karşılığını aldı ve kartal harika bir performans sergiledi. Köylüler ve hatta Sızdık’ın kendisi bile bu başarıları çok şaşırды. Bu betimlemede de insan, hayvan, mekan ve zaman tam bir uyum içerisinde betimlenmiştir.

Bir kulübe inşa etmek Sızdık için özel bir ritüeldir ve muhtemelen yaşamın en ilginç anlamıdır. Bu öyküde Akseleu Seydimbek, avlanmanın büyük bir sanat olduğunu, karakterlerin ve özellikle de ana karakterin ağzından anlatıyor: “Avlanmak, güzel bir uğraş, tatlı bir ruh hali gibidir... Bu bir sanattır. Halkımız tarafından çağa uygun olarak yaratılmıştır. Üstelik pişmanlık duymayan, verecek çok şeyi olan büyük bir sanattır” [3, s. 141]. Ayrıca: “Zulüm ve baskıdan uzak, huzurlu bir hayat yaşadım. Bundan keyif aldığımı söylemek istiyorum” [3, s. 142]. Nitekim avcılık, halkımızın hayatında müzik gibi ruha keyif veren harika bir sanattır. Sızdık ve Faizolla da bu sanatın gerçek ustaları. Kulübe yapımı yüzyıllardır devam eden Kazak halkının karakteristik bir profesyonel sanatıdır.

Kısaca Akseleu Seydimbek, ‘Akiyik’ hikâyesini, tarlalarda tek başına yaşayan, çiftçiliğin yanı sıra hayvancılıkla uğraşan, avlanan insanların hikâyelerini anlatmaya adadı. Öncelikle tasvir edilen olayların ortasında bir kişiyi göstermeye çalıştı. Çoban Sızdyk, Fayzolla, Kasym gibi karakterler hayatlarının, eylemlerinin ve davranışlarının gerçekçi görüntüleridir. Ortak ilgi alanlarından biri avlanmak, bir kartalı yakalamak, onu evcilleştirmek ve oyuna eklemektir. Akseleu Seydimbek’in,

kartal eğitiminin sırlarını ve onu evcilleştirmenin zor yollarını ustaca anlatıp sunuşu özellikle dikkat çekiyor. Kartalların cinsini, farklılıklarını, davranışlarını, avlanma yöntemini ustalıklı anlatıyor. Ancak avcılık sanatı da dahil olmak üzere avcılık sanatını tam anlamıyla anlayabilen bir kişi böylesine sanatsal bir eseri hayata geçirebilir.

Akseleu Seydimbek'in 'Gözcü' adlı öyküsünde Sarıarka'nın sarı benekli yapraklarıyla mis kokulu sonbaharında yaşanan olay anlatılır. Hikaye sonbahar doğa ayrıntılarının betimlenmesi ile başlıyor. Yazar, "Bu zamanda ne dünyayı kaplayacak kurşuni bir bulut, ne uzun süre mavi bir omuz gibi sarkacak düşman, ne de sonsuza kadar sürecek acı soğuk" [7, s. 12] diyor. Tabii bu sadece şimdilik, kışın şiddetli soğğunun hala önümüzde olduğu aşikar. Ayrıca yazar, karakterlerin kaderini doğa durumuyla uyumlu olarak yazıyor. Yalnız Kasım bu sonbaharı acaba nasıl geçirdi?

"Kapının eşiğine düşen ışığın yanına yerleştirilmiş sandalyede tek başına oturan Vekile, atmakta olan şafağın dumanlı halini izlemektedir. Sarı tenini kaplayan kırışıklıklar artık derinleşiyor ve derinlerdeki hüznü ortaya çıkarıyordu. Bu pozisyonda uzanmış kürkünün üzerine bir yaprak düştü ve zayıf ve hoş bir sesle hüznü bir melodi gibi inledi. O melodi, şimdiki durumunun bir iç çekişi gibi, yüreğinden çıkıyor ve ara sıra yüreğini sıcak gözyaşlarıyla dolduruyordu... Nitekim Vekile, bugün yün tütürüp gözyaşlarını serbest bırakacağımı düşünmemişti" [7, s. 13-14]. Vekile'nin bu şekilde olmasının sırrı neydi? Ne idi içine ekilen, hüznü müziğe koyan ruh hali?

Vekile, Rışman'ın uzun yıllardır evli olduğu karısıydı. Hamile kalmış, on bir çocuk doğurmuştu ve şimdi tek oğlu Kudaimende'ye bakmaktaydı. Vekile, uzun yıllar boyunca acı tatlı bir hayat yaşadığı kocasının bu davranışlarını ne kadar düşünürse düşünsün bir türlü işin içinden çıkamıyordu. Saçı ve sakalı ağardığında ne düşündüğünü anlamadı ve yaptığı çocukçaydı. Düşündükçe daha çok eziliyordu. Hayatı boyunca kırmız içerek eğlenmişti ve bir gün, attığı saplı bir fincan gibi, kimsenin kendisine ihtiyacı olmadığını hissetti.

Bir ara babanın hükmünün ve annenin kararının dışına çıkamayınca anne ve babası tarafından Vekile ile bir araya getirilmişti. O zamandan beri Vekile buna hiçbir zaman itiraz etmedi. Bunu düşünen Rışman, Vekile'ye acıdı ama saygıdan başka bir şey de hissedemiyordu.

Torgın, kahramanımızın yaşlılığında duygularını uyandıran ruhtu. Hikaye, Rışman'ın atını aramak için kışlama yerine (Lesnik) geldiğinde bindiği atın bir ağaç yığınına takılıp düşmesi sonucu dirseğinden yaralanmasıyla başlıyor. Ormanacı Avbekir bir yıl önce hastalanıp ölmüş, eşi Torgın ise dört yaşındaki çocuğuyla yalnız kalmıştı. Torgın'ın şehirdeki kardeşi Yakup onu götürmeye çalıştı ama o 'yılı geçirmek' için bu ailede kaldı. Böylece bu eve geldi ve Rışman, Torgın ile tanıştı. Torgın yaralı dirseğini sardı ve ona çay verdi, ancak Rışman o akşam geri döndü. O zamandan beri aralarında ayrılmaz bir ilişki kurulur ve bu bağ çok tutkulu bir hale gelir. Yazar bu duyguyu şu şekilde anlatır: "O zaman dolunay gibi dul kadın tutkuya kapılmazdı ama bir cuma günü onu görmeseydi onu hayalet gibi özleyecek, yere düşecekti ve ona gözlerinde hiçbir şey olmayan bir ses verdikten sonra gelecekti. Torgın da Rışman'a çok bağlıydı, ona alışmıştı ve samimi tavrından memnun kaldıktan sonra onun gelmesini bekler, geri dönmesini dilerdi" [7, s. 20].

Yazar, "Ama hayatının tuhaflığını tüm varlığıyla ne kadar hissetse de, her geçen gün Torgın'a olan aşkının kölesi haline geliyordu" [7, s. 24] diye yazıyor. Rışman bu yaşta hayatının yanlış olduğunu bilse de Torgın'ın ona bebek beklediğini söylemesiyle sevinçten şok olur. On çocuktan hayatta kalan tek kişi olan Kudaimende'den sonra bir yenisinin doğacağını duymak, Rışman'a büyük umut verir. Bundan sonra kışın Lesnik'i daha sık ziyaret eder.

Torgın ve Rışman'ın birlikte geçirdikleri mutlu günler uzun sürmeyecektir. Torgın, şehirde yaşayan kardeşi tarafından götürülür. Yazar, psikolojik paralellik yöntemini kullanarak, Rışman'ın doğal olaylarını, dünya çevresinin yaşını, yaz döneminin geçişini ve kahverengi sonbaharı anlatır.

S. Kalibekova, A.Seydimbek'in 'Gözcüde' adlı öyküsüne: "Sanatsal çalışmalarda ulusal imajı ve insanların yaşam psikolojisini görüyoruz. Yazarın milli, sanatsal düşünme özelliği, eserinin tamamının iç ruhunda da hissedilmektedir" [8, s. 123] görüşünü ifade etmektedir.

Şair S. Aksunkarılı da: “ ‘Seydimbekov sanatçısıdır!’ Nasıl bir toplumsal sistem olursa olsun, sansürcü ne kadar zalim bir yol izliyor olursa olsun, özel bir sanatçı, özünü yakan gerçeği sanatsal bir düşünceye aktararak gözlerinizde canlandırabilir... ‘Gözcüde’ Akseleu’nun bir çocuğudur. Burada onun Kazak halkına karşı fedakar tutumu, altı Alaş ismine duyduğu büyük sevgi dikkat çekicidir ” [9, s. 87-88] şeklinde değerlendiriyor.

Akseleu Seydimbek’in hikâyelerinde sıklıkla rastlanan Kazak hikâye anlatma geleneğine onun ‘Kız Evlendirme’ hikâyesinde de rastlamak mümkündür. Bu hikaye çoban Mustafa’nın hikayesine dayanmaktadır. “Mustafa’nın komşusu Maida Nurkey’in oğlu Aman, tepedeki tek kavak ağacını keser ve Mustafa’ya durumu soranlara bu kavağın hikâyesini anlatır. Museken uzun zaman sonra hikayesine ‘Biz de suçluyuz!’ diye başlar. Her ne kadar kısık bir sesle konuşsa da sanki onu duymamızı istiyormuş gibi geniş hareketlerle vücut dilini kullanıp yüzünü yaşlı Nurkei’ye çevirir. Hikâye anlatıcılarının önce gerçek dinleyicilerini seçme alışkanlığı olduğunu anladık ve kızın sessizce anlattığı sırrı dinledik” [7, s. 39]. Tek köklü kavak ağacının sırrını ortaya çıkardı. Bu şekilde yaşlı Mustafa bize rüyada kavuşamayan Akbilek ve Abzal’in aşkına dair bir sır veriyor ve bu hikayeyi dinledikten sonra Maida Nurkey’in kırgınlığı anlaşılmalı başlıyor. Çünkü Kız Uzatkan’daki tek orijinal kavağın Akbilek’in diktiği kavak olduğunu ve buranın ‘Kız Evlendirme’deki adının da bu olayla ilgili olduğunu yaşlı Mustafa’nın hikayesinden biliyoruz.

Bu öyküde yazar geçmişin resimlerini gözlerinizin önüne getiriyor. Yazar bu eseriyle bizi atalarımızın bıraktığı izleri hatırlamaya ve geçmişin gözleri gibi değerli emanetlerimize sahip çıkmaya çağırıyor.

Bir Kazak’ın kötü bir isimle hayal kırıklığına uğradığı zamanlar çoktur. Böyle bir olay da Akseleu Seydimbek’in ‘Bir Atım Nasıbay’ hikayesinde geçiyor. Bu eserde sonu ölüm ile biten bir hikâye nasıbay üzerinden anlatılmaktadır. Yazarın bu eserinde Kazak hikâyeciliği geleneğini görmekteyiz. Yazarın bahsettiği kişilerin hepsi belagat sahibi, ülke hakkında çok konuşan insanlardır ve ağızlarından çıkan sözler anlamlı, derin ve atasözleriyle ifade edilmiştir. Bu hikaye gümüş sakallı yaşlı bir adamın hayat hikayesi üzerinden anlatılıyor. Bu hikayeye göre doksan yaşında vefat eden ihtiyar Tunkatar’ın geçmiş hayatında yaşanan bir olayı öğreniyoruz. Yaşlı adama göre Tunkatar, anne ve babasını erken kaybettikten sonra zengin adamın kapısında koyun ve kuzulara bakardı. Bir defasında anne ve babasına bakmaya çalışmış ve zengin bir adamdan yardım istemiştir. Eğer Karau zenginse onunla ilgilenir ve onun yerine erişirdi. Bunun üzerine Tunkatar öfkeyle zengin adamla tartıştı ve zengin adamın suratına tekme attı, yüzü perişan oldu. Daha sonra Tunkatar, Kereku yakınlarındaki İrtis havzasındaki bir bölgeye gider ve oraya katılır. Daha sonra durum düzelmeye başlar. Bir gün at üstünde yalnız bir binici Tunkatar’ın köyüne gelir ve Tunkatar’ın evine gider. Ancak bu sırada görünmez hale gelen Basentin’in zengin bir adamın eğitilmiş oğlu olduğu ortaya çıkar. Yemekten sonra yolcu, altın kaplı, gümüş kaplı, dibinde pirinç çingirak bulunan bir nasıbay kabı çıkarır. Bu yolcu sanki onu görmüyor ve dinlemiyor gibi tütününü çıkarıp tütürmeye başlar. Buna çok kızan tütünü bitmiş Tunkatar, bu öfkeyle yolcuyu nasıl öldürdüğünü bile anlamaz. Sonunda bitti diyerek misafirin kufasına gözünü bile kırpmadan baltayı fırlatır. Orada yolcuyu tüm eşyalarıyla birlikte İrtiş’in sularında boğar ve gümüş üzengiye alır. Arama ekipleri yolcunun peşine düşmesine rağmen herhangi bir izle rastlamazlar. Bir süre sonra bu olay unutulacaktır. Ancak bir gün Tunkatar’ın görünmesi aynı üzengi kayışını takarak koyun pazarına gider ve Basentin’in adamları onu tanır ve cevabının Tunkatar’da olduğunu hemen anlarlar. Böylece yakalanan Tunkatar on yıl yatmak üzere hapisaneye gönderilir.

Hikaye, bir tutam nasıbay yüzünden on yıllık ceza ile hapisaneye gönderilen Tunkatar’ın akıbetini anlatır. Kadır şöyle der: “Kazaklar bu kendini beğenmiş adama, nasıbay denilen tütüne kızarlardı”. Yazar bu hikayeyi, nasıbay ile başlayan ve adamın öldürülmesine yol açan tartışmaya dayandırır.

Yazar, ‘Akkız’ hikayesinde ise ülkenin refahından endişe duyan Tataristanlı Akkız adlı bir kızın karakterini canlandırdı. O. Karipulı bu hikayeyi şöyle değerlendiriyor: “Yazarın ‘Akkız’ hikâyesi, romanın ağırlığını taşıyan farklı sonlu bir hikayedir” [9, s. 77].

Hikâyede Kazak halkının geleneksel yaşamı, göçebe yaşamı, rehine olarak geçirilen yaşam nefesi eser boyunca görülmektedir. Hikayedeki çelişkili olaylar sırasında varlıklı Taimas’ın tüm işlerini yöneten oğlu Akkız’ın imajı ortaya çıkar. Böylesine kritik bir ülkenin lideri olan bir kahramanla rehin tutulurken karşılaşan Akkız’ın eylemleri şaşırtıcıdır. O anda Naimantai, ancak kafasındaki kürk düştüğünde ve bronz saçları döküldüğünde kız olduğunu anladı: “Kürkün altından düşen bronz saçlar beyaz adamın sütlü göğsünü kapladı. ‘Bu bir kız!’ Naimantai’nin ruhundan hızlı bir düşünce geçti” [10, s. 78]. O andan itibaren Naimantai Akkız’a aşık olur. Ancak Akkız’a komplo kuran başka bir kişi olduğu ortaya çıkar. Halkımızın geleneğine göre, bölünen toprağın kızıyla evlenmek caiz değildir ve böyle bir durumda iki ülke arasında büyük bir çatışmanın yaşanacağı açıktır. Bu hikayede Naimantai farklı bir karar verir ve ülke için alışılmadık bir şey yapar. Erkek arkadaşı Alaman Batır, kahraman kılığında kızın yanına gider. Hikayenin ilginç bir sonu vardır.

Hikâyede Naimantai ve kahraman Alaman batır Akkız’ın görüntüleri öne çıkıyor. Naimantai, aklına koyduğu şeyi yapmaktan geri durmayan, kararlı bir kişidir. Alaman ve Akkız’ı kandırmasını ne kadar bir tuzığa bağlasak da bunu sadece aşk için değil, sevdiğine ulaşmak için yaptığını biliyoruz. Alaman ise Kazak kahramanlarının nahif karakterini taşıyan, mert bir insandır. Naimantai’yi kandırıp ona zırhını ve adını vermesi saflığını gösterir ama sonunda Akkız ve Naimantai’yi kutsayıp onlara mutluluklar diler, bu da onun büyük insanlığını ve bağışlayıcılığını gösterir. A. Seydimbek’in eserini inceleyen S. Sızdıkov: “ ‘Akkız’ hikâyesinin Kazak bozkırlarının yaratıcı geleneğine sanatsal ve estetik tat veren tek eser olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Millettin zihinsel değerlerini toplayan Kazak kadını imajı olan Akkız ile Naimantai’nin imgeleri, edebi yaratıcılıkta romantizm poetikasına ait yöntemler kullanılarak yontulmuştu” [11, s. 110] şeklinde ifade eder.

Akkız, hikayedeki imajı ustalıkla tasvir edilen bir kişidir. O, bir ülkenin sorumlu bir vatandaşı olarak, meslektaş toplantılarında konuşan ve uzlaşmaz anlaşmazlıklarda hakemlik yapan türden bir kızdır. Akkız, eşsiz kahramanlığı, cesareti, risk alan karakteri ve kibiriyle öne çıkıyor. Kazak kıızı özelliklerini taşıyan iyi huylu bir insandır. Destanlardaki güzelliklerin özelliği olan güzellik, vefalı yoldaşlık, cesaret ve el becerisi niteliklerine sahiptir. Kendisinin ve ailesinin namusuna değer veren bir kız, etrafı düşmanlarla çevrili köyünde gelin olur. Böylece ülke uyumuna katkı sağlanacaktır. Bu kadın görüntüleri, çok eski zamanlardan beri hayranlık duyulan güzelliklerin niteliklerini bir araya getirir. Hikaye boyunca her adımında, konuşmasında ve eyleminde davranışları ve saygınlığı giderek daha fazla ortaya çıkar.

Akseleu Seydimbek’in roman ve hikâyelerinde zaman ve mekân meselesi üzerinde duracak olursak, eserlerde geçen olayların çoğu 20. yüzyılın 50-60’lı yıllarında Kazak topraklarında, daha spesifik olarak Sariarka topraklarında gerçekleşmiştir. O dönemde Kazakistan, Sovyetler Birliği’nin bir parçası idi ancak Kazak halkı göçebe yaşam tarzından tam olarak ayrılmamıştı. Bu nedenle eserlerdeki karakterlerin Kazak geleneklerini takip eden, avcılık ve kulübe yapma sanatını unutmayan, ve doğaya çok yakın kişiler olarak anlatılıyor. Böyle bir ortamda büyümüş ve eğitim almış olması nedeniyle yazarın eserlerinde gerçekçilik ön plana çıkmaktadır.

Yazar bazı noktalarda geçmiş yüzyıllara geri dönüyor. Mesela ‘Akkız’ hikâyesinde 19. yüzyılda Kazak bozkırlarının yaşamını görüyoruz. Eserde yer ve su adları, Kazak halkının yaşam tarzı, örf ve adetleri, bozkırdaki özgür yaşamı, ülkeler arasındaki çatışma ve anlaşmazlıklar, aldıkları kararlar gerçekçi bir şekilde anlatılmaktadır.

Akseleu Seydimbek, bireyin kaderini konu alan eserlerinde gerçeği, gerçek halinden çekinmeden resmeder. ‘Akiyik’ hikâyesindeki kuş Sızdık, ‘Kız Evlendirme’de ortaklarına katılamayan ve kadere çarpan Abzal ve Akbilek, ‘Akkız’ hikâyesinin kahramanı Naimantai ve

ülkenin savunmasını yapan Akkız. Onur ve aynı zamanda kendi onuru Rışman'a verildiğinde hepsi başarıyla yaratılmış görüntülerdir. “Akseleu, karakterlerini doğal hallerinden ayırmadan, bir bütün olarak tasvir etmeyi seviyor. Akseleu Seydimbek'in eserlerini okursanız, kartalları tutan ve evcilleştiren yaşlı adamların bile o kartallar gibi olduğunu hayal edeceksiniz” [1, s. 5] diyor Serik Kirabaev. Halkı da o sahanın tabiatına benzer, cömerttir, yiğit ve onurlu davranışlarıyla ön plana çıkar. İncelenen bu eserlerdeki Akkız, Akbilek, Vekile, Torgın gibi kadınların görüntüleri benzersiz olup, her şeyin önemini bilen akıllı insanlar, kibirli, gururlu ve gerektiğinde inatçı insanlar olarak tasvir edilmiştir.

A. Seydimbek'in eserlerini incelediğimizde onun tüm eserlerinin Kazak milli kimliğini ifade etmeye yönelik eserler olduğunu görüyoruz. Bu konuda “ ‘Akseleuin Kazak’ı, Alaş'ın şerefli bir vatandaşının hayallerinden doğmuş bir Kazak'tır. Akseleu, ‘hepimizin arzuladığı vatansızlık, cesaret, bağımsızlık, birlik’ ” [12, s. 13] olarak değerlendiriyor. S. Kalibekova da: “Sanatçı A.Seydimbek'in, sanatçının sınırlarını aşmayan kısa ve öz öyküleri, insan hayatını, doğal saflığı, ahlakı, Kazak karakterini, toplumsal değişimleri gerçekçi bir şekilde tasvir ediyor” [8, s. 119] diye ifade ediyor.

“Tarihin farklı dönemlerindeki sosyo-politik durumla aynı kaderi paylaşan bir neslin oluşması doğal bir süreçtir. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından toplumsal acıların yaşandığı yıllarda, Kazak köyleri dört çeşit hayvanla (төрт түлік мал) geçimini sağlıyor ve yaşamlarını, etnik grubun hafızasından henüz silinmemiş göçebe yaşam tarzına dayandırıyor. Bu tarihsel ve toplumsal durumda, daha doğrusu 20. yüzyılın 40'lı-60'lı yıllarında geleneksel eğitim almış, kişiliği milli niteliklerle dolu bir nesil oluşmuştur. Bu kuşak, Kazak bozkırlarında yaklaşık üç bin yıldır varlığını sürdüren göçebe yaşam tarzının en genci olarak adlandırılabilir” [13, s. 3].

Hakikaten bu dönemlerde doğan, çocukluğunu bu dönemde geçiren, birçok iniş çıkışları bir arada yaşayan, birçok sıkıntıyı birlikte yaşayan nesil, milli değerlerden kopmayan bir nesil oluşturmuştur. Bu nesil akılla hareket ediyor ve Sovyet bilinciyle değil, ulusal bilinçle düşünüyordu. “Bu nesil, niceliğiyle değil niteliğiyle, doğum yılıyla değil ülkenin gerçek gelişimi için bir kilometre taşı olabilecek katkısıyla dikkat çeken tarihi bir nesildir” [14, s. 5]. A. Kekilbayev bu döneme ilişkin şunları söylemişti: “İnsanların soyulduğu, öldürüldüğü bir dönemde doğduk. Biz taşrada doğduk, kırsalda büyüdük... Gözlerimizi açmadan çatışmalardan bıktık” [14, s. 5]. O dönemin yazarları Ş. Murtaza, M. Magauin, K. Cumadilov, T. Abdikov, D. Isabekov, S. Cunisov, B. Nurcekeyev ve A. Kekilbaev gibi yaratıcılıklarını farklılaştırırsak bu yazarların Kazak edebiyatının gelişmesine ve Kazak milletinin kaybolmaya yüz tutan manevi değerlerinin korunmasına katkı sağladığını söyleyebiliriz. O neslin kaderini paylaşan, Kazak topraklarında doğmuş, milli maneviyat sepetini sanatsal eserleri ve bilimsel mirasıyla zenginleştiren yetenekli yazar ve bilim adamı Akseleu Seydimbek'in yaratıcı kaderi, ülkenin edebiyatı ve kültürü tarihte büyük bir dönüm noktası haline geliyor.

Sonuç

Akseleu Seydimbek, avcılık ve kuş gözlemciliği sanatına ilgi duymuş, onun değerini tam olarak anlamış ve takdir etmiş bir kişidir. Hikayelerini okuyarak yazarın ülkedeki bozkır hayatını, çeşitli hikayeleri ve efsaneleri tanımasını sağlayacağız. ‘Akkız’, ‘Akiyik’, ‘Gözcüde’, ‘Kız Evlendirme’, ‘Bir Atım Nasıbay’ ve diğer eserleri sanatsal bir ustalıkla yazılmıştır. Eserleriyle imzasını bıraktığını ve kurguda sağlam bir yer edindiğini söyleyebiliriz.

Akseleu Seydimbek'in öykülerini ve kısa öykülerini özetleyerek şu sonuca varıyoruz:

- Yazar, eserlerinde bozkır halkının doğal ortamındaki yaşamını anlatmakta, cesaret ve erdem, lüks, aşta sebat, bozkır oğullarının ve kızlarının duygularına bağlılık gibi insani nitelikleri teşvik etmektedir;

- Ülkenin tarihi, yaşamı ve mekânı hakkında derin bilgi sahibi olan yazarı, nitelikli bir etnograf olarak eserlerinde tanıyabiliriz;

- Bir halk sözlü edebiyatı türü, efsaneleri sanat eserlerine ustaca entegre edebilmiştir;
- İnsanların kimliğini ve dünya görüşünü tanımlayan ayrıntıları ustaca göstermiştir;
- Yazar, bir avcı, bir kulübe bekçisi ve bir kuş gözlemcisi karakterleri aracılığıyla halkımızın farklı sanat ve mesleklerinin inceliklerini ustaca ve sanatsal bir şekilde anlatmıştır.

Netice itibarıyla kısaca şunları söylemek mümkündür. A. Sedimbek'in eserleri, Kazak milletinin özünü tam olarak ortaya koyan eserlerdir. Kazak halkının yaşam tarzı, sanatı, gelenekleri ve zihniyeti net bir şekilde onun eserlerinde yansıtılmaktadır.

KAYNAKLAR

1. Қирабаев С. Менің Ақселеуім // Егемен Қазақстан. – 12 желтоқсан 2009. – Б. 5.
2. Сейдімбек А. Шығармалары: Алты томдық. Т.5. – Астана: Фолиант, 2010. – 880 б.
3. Сейдімбеков А. Тауға біткен жалбыз. – Алматы: Жалын, 1979. – 208 б.
4. Nabizâde N. Karabibik. [Электрондық ресурс]. URL: <https://kdm.anadolu.edu.tr/TurkKlasikleri/Karabibik.pdf> (қаралған күні 15.01.2024)
5. Құнанбаев А. Өлеңдер. – Алматы: Мектеп, 1987. – 160 б.
6. Толыбаев Қ. Бабадан қалған бар байлық: этнографиялық-танымдық әңгімелер. – Алматы: Қазақстан, 2000. – 256 б.
7. Сейдімбек А. Шығармалары: Алты томдық. Т.1. – Астана: Фолиант, 2010. – 784 б.
8. Қалибекова С. Хикаят жанрының психологиялық-көркемдік сипаты // Қарағанды университетінің Хабаршысы. – Филология сериясы. – 2009. – № 4 (56). – Б. 118–123.
9. Алаштың Ақселеуі. – Астана: Фолиант, 2012. – 440 б.
10. Сейдімбек А. Аққыз. – Алматы: Атамұра, 2002. – 288 б.
11. Сыздықов С. А. Сейдімбек прозасындағы ұлттық-этнографиялық құндылықтардың көркемдік қызметі. [Электрондық ресурс]. URL: <https://kaznpu.kz/docs/docs/syzdykov.pdf> (қаралған күні 14.01.24)
12. Абдрахманов С. Ақселеу // «Ақселеу Сейдімбек және ұлттың рухани құндылықтарын зерделеу: таным, тағылым, тәжірибе» атты Халық-қ ғыл.-тәж. конф. материалдары. – Астана: Еуразия университеті, 2022. – Б. 9–17.
13. Салғараұлы Қ. Ұлтжанды // Егемен Қазақстан. – 23 қазан 2002. – Б. 3.
14. Кекілбаев Ә. Талантты ұрпақтың тағылымды келбеті // Егемен Қазақстан. – 29 қараша 2002. – Б. 5.

REFERENCES

1. Qirabaev S. Menin Aqseleuim [My Aqseleu] // Egemen Qazaqstan. – 12 jeltoqsan 2009. – B. 5. [in Kazakh]
2. Seidimbek A. Shygarmalary: Alty tomdyq. T.5. [Works: in six volumes. Vol. 5]. – Astana: Foliant, 2010. – 880 b. [in Kazakh]
3. Seidimbekov A. Tauga bitken jalbyz [Mountain mint]. – Almaty: Jalyn, 1979. – 208 b. [in Kazakh]
4. Nabizade N. Karabibik [Black Pepper]. [Electronic resource]. URL: <https://kdm.anadolu.edu.tr/TurkKlasikleri/Karabibik.pdf> (date of access 15.01.2024) [in Turkish]
5. Qunanbaev A. Olender [Poems]. – Almaty: Mektep, 1987. – 160 b. [in Kazakh]
6. Tolybaev Q. Babadan qalghan bar bailyq: etnografialyq-tanymdyq angimeler [All the wealth left by the ancestors: ethnographic and educational stories]. – Almaty: Qazaqstan, 2000. – 256 b. [in Kazakh]
7. Seidimbek A. Shygarmalary: Alty tomdyq. T.1 [Works: in six volumes. Vol. 1]. – Astana: Foliant, 2010. – 784 b. [in Kazakh]
8. Qalibekova S. Hikaiat janrynyn psihologialyq-korkemdik sipaty [The psychological and artistic nature of the novel genre] // Qaragandy universitetinin Habarshysy. – Filologia seriasy. – 2009. – №4 (56). – B. 118–123. [in Kazakh]
9. Alashtyn Aqseleui [Akseleu of Alash]. – Astana: Foliant, 2012. – 440 b. [in Kazakh]
10. Seydimbek A. Aqqyz [Aqqyz]. – Almaty: Atamura, 2002. – 288 b. [in Kazakh]

11. Syzdykov S. A. Seydimbek prozasyndagy ulttyq-etnografialyq qundylyqtardyn korkemdik qyzmeti [Artistic activity of national and ethnographic values in the prose of A. Seydimbek]. [Electronic resource]. URL: <https://kaznpu.kz/docs/docs/syzdykov.pdf> (date of access 24.09.2023) [in Kazakh]
12. Abdrahmanov S. Aqseleu [Aqseleu] // «Aqseleu Seydimbek jane ulttyn ruhani qundylyqtaryn zerdeleu: tanym, tagylym, tajiribe» atty Halyqaralyq gylymi-tajiribelik konf. materialdary. – Astana: Eurazia universiteti, 2022. – B. 9–17. [in Kazakh]
13. Salgarauly Q. Ultjandy [Patriotic] // Egemen Qazaqstan. – 23 qazan 2002. – B. 3. [in Kazakh]
14. Kekilbaev A. Talantty urpaqtyn tagylymdy kelbeti [The instructive appearance of a talented generation] // Egemen Qazaqstan. – 29 qarasha 2002. – B. 5. [in Kazakh]

ӘОЖ 821.512.122; МҒТАР 16.21.61
<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.112>**Ж. АМАНБЕКҚЫЗЫ¹ , Г.О. СЫЗДЫҚОВА² **¹*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің PhD докторанты**(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: amanbekkyzy85@mail.ru*²*филология ғылымдарының докторы, профессор**Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті**(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: go.syzdykova@mail.ru*

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. Тіл білімінің антропоэзектік бағытқа негізделген бүгінгі дамуында халық болмысын танытып, ұлттық рухын күшейтетін, рухани құндылықтарды паш ететін қайнар көздерді терең танып, мәнін ашу – өзекті мәселе. Ұлтымыздың ұлы тұлғасы, ойшыл ақын, сазгер Шәкәрім Құдайбердіұлының мол мұрасы тілдік таным тұрғысынан әлі де жан-жақты зерттеуді, когнитивті лингвистика, лингвомәдениеттану, аксиологиялық лингвистика ғылымдарының нысанында қайта қарауды қажет етеді. Зерттеу еңбектерінің дені әдебиеттану саласында жазылған. Бұдан Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларының көркемдік тілін зерттеу мәселесінің өзектілігін байқауға болады. Тіл әлеміне келіп құйылатын тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, ауыз әдебиеті үлгілері ұзақ ғасырлар бойы этнос тәжірибесінен туындап, этнос туралы құнды деректерді бойына сақтайды. Және олар жеке қолданыстан бөлек, ақын-жазушылардың көркемдік тілінде жиі кездесіп, өзінің құрылымдық қызметінен бөлек, лексика-семантикалық мәнге ие болып, функционалдық қызмет атқарады. Бұл мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларында кездесетін мақал-мәтелдер дәл осы тұрғыда ұлттық жан, күй үйлесімін құрайтын ұлттық мінез, ұлттық сезім, ұлттық салт-дәстүр атты үш бірлік негізінде қарастырылады. Мұнда тарихи-салыстырмалы әдіс негізінде лексика-семантикалық талдау жасалып, Шәкәрім Құдайбердіұлының көркем шығармаларында қолданылған мақал-мәтелдердің ұлттық негізі мен ұлттық таным көріністері зерттеледі.

Кілт сөздер: этнолингвистика, психология, ұлттық таным, ұжымдық сана, мінез, салт-дәстүр, әдеп.

Zh. Amanbekkyzy¹, G.O. Syzdykova²¹*PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University**(Kazakhstan, Astana), e-mail: amanbekkyzy85@mail.ru*²*Doctor of Philological Sciences, Professor**L.N. Gumilyov Eurasian National University**(Kazakhstan, Astana), e-mail: go.syzdykova@mail.ru*

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Аманбекқызы Ж., Сыздықова Г.О. Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларындағы мақал-мәтелдердің ұлттық мәдени негіздері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №4 (134). – Б. 161–172. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.112>

*Cite us correctly:

Amanbekqyzy J., Syzdyqova G.O. Shakarim Qudaiberdiuly shygarmalaryndagy maqal-matelderin ulattyq madeni negizderi [National Cultural Foundations of Proverbs and Sayings in Shakarim Kudaiberdiuly's Works] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2024. – №4 (134). – B. 161–172. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.112>

Мақаланың редакцияға түскен күні 05.06.2024 / қабылданған күні 30.12.2024

National Cultural Foundations of Proverbs and Sayings in Shakarim Kudaiberdiuly's Works

Abstract. The task of thoroughly identifying and revealing the essence of the sources that disclose the identity of the people, uphold the national spirit, and illustrate spiritual values is urgent in today's anthropocentric language development. Shakarim Kudaiberdiuly, the great poet, thinker, and composer who left behind a rich legacy, still requires a thorough examination from the perspective of linguistic knowledge, with revisions in the areas of cognitive linguistics, linguoculture, and axiological linguistics. The majority of research papers are prepared in the literary studies subject. This demonstrates the importance of the issue of analyzing the creative language used in Shakarim Kudaiberdiuly's works. Phraseological units, proverbs, sayings, riddles, samples of oral literature that come to the linguistic world come from the long-term practice of the ethnos and store valuable data about the ethnos. And they, in addition to personal use, are often found in the artistic language of poets and writers, in addition to their structural activities, have lexical and semantic meaning. In this article, the proverbs and sayings found in the works of Shakarim Kudaiberdiuly are analyzed in this context on the basis of three units: national character, national feeling, national customs and traditions that make up the harmony of the national soul and state. Here, a lexical and semantic analysis is carried out based on the historical and comparative method, the national foundations and manifestations of national knowledge of proverbs and sayings used in the works of Shakarim Kudaiberdiuly are studied.

Keywords: ethnolinguistics, psychology, national cognition, collective consciousness, character, customs and traditions, ethics.

Ж. Аманбеккызы¹, Г.О. Сыздыкова²

*¹PhD докторант Евразийского Национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: amanbekkyzy85@mail.ru*

*²доктор филологических наук, профессор
Евразийский Национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: go.syzdykova@mail.ru*

**Национальные культурные основы пословиц и поговорок
в произведениях Шакарима Кудайбердиулы**

Аннотация. В современном развитии языкознания, основанном на антропоцентрической направленности, актуальным вопросом является глубокое познание и раскрытие сущности источников, отражающих народную идентичность, укрепляющих национальный дух, демонстрирующих духовные ценности. Богатое наследие великого деятеля нации, поэта-мыслителя, композитора Шакарима Кудайбердиулы по-прежнему требует всестороннего изучения с точки зрения языкового познания, пересмотра в форме когнитивной лингвистики, лингвокультурологии, аксиологической лингвистики. Большинство исследовательских работ написано в области литературоведения. В этом можно проследить актуальность проблемы изучения художественного языка произведений Шакарима Кудайбердиевича. Фразеологизмы, пословицы, поговорки, загадки, образцы устной литературы, которые приходят в языковой мир, происходят из многолетней практики этноса и хранят ценные данные об этносе. И они, помимо личного употребления, часто встречаются в художественном языке поэтов и писателей, помимо своей структурной деятельности, имеют лексико-семантическое значение. В этой статье пословицы и поговорки, встречающиеся в произведениях Шакарима Кудайбердиулы, именно в этом контексте анализируются на основе трех единиц: национального характера, национального чувства, национальных обычаев и традиций, составляющих гармонию национальной души и

состояния. В статье проводится лексико-семантический анализ на основе историко-сравнительного метода, изучаются национальные основы и проявления национального познания пословиц и поговорок, использованных в художественных произведениях Шакарима Кудайбердиұлы.

Ключевые слова: этнолингвистика, психология, национальное познание, коллективное сознание, характер, обычаи и традиций, этика.

Кіріспе

Қазіргі тіл біліміндегі көкейкесті мәселенің бірі – антропоэзектік бағыт бойынша мәдениет пен тілдің байланысын зерттеу. Тіл дүниетанудан бастап адамның өмір тіршілігін тұтас қамтитын, оның заттық және рухани мәдениетін келер ұрпағына жеткізуші құрал. Қазақ тіл білімінде тіл арқылы мәдениеттанудың елтану, лингвомәдениеттану, этнолингвистика секілді соны бағыттары қалыптасып, тіл мен мәдениеттің қатынасын зерттеуге, жаңаша бағдарлауға мүмкіндік туды. Осы орайда, мақалада Шәкәрім шығармаларында кездесетін мақал-мәтелдерде сақталған ұлттық негіздердің этнолингвистикалық мәнін айқындауды мақсат етеміз.

Ә.Қайдар зерттеуінше, мақал-мәтелдер – этнолингвистикалық арнаның фразеологизмдер секілді ең құнарлы саласы. Мұнда ғалым әрбір мақал мен мәтелдің бойында этнос болмысына, оның рухани, заттық мәдениетіне, дүниетанымына, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, наным-сенімге қатысты бай ақпарат жинақталғанын және олардың этнос болмысын танып-білуге қосар үлесінің зор екеніне тоқталып, «Тіл әлеміне» келіп құйылатын лексика-семантикалық арналарды атап көрсетеді. Олар: баламалар, тұрақты теңеулер, тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, ауыз әдебиеті үлгілері. Бұлар – ұзақ ғасырлар бойы этнос тәжірибесінен туындап, этнос туралы небір деректер беретін этнолингвистикалық арналар екенін атап өтіп, мақал-мәтелдерге басымдық береді [1, 497-б.]. Сол себепті мақал-мәтелдердің тілде пайда болу факторлары мен жеке адамның мінез-құлқына, іс-әрекетіне, қалып-күйіне, т.б. қасиеттеріне ауысу мотивтерін айқындаудың, мән-жайын түсіндірудің маңызы зор. Және олар жеке қолданыстан бөлек, ақын-жазушылардың көркемдік тілінде жиі кездесіп, өзінің құрылымдық қызметінен бөлек, лексика-семантикалық мәнге ие болып, функционалдық қызмет атқарады. Біздің зерттеу нысанымызға сай, Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларында кездесетін мақал-мәтелдерді дәл осы тұрғыда қарастырудың өзектілігі зор. Бұл тақырыпта зерттеушілер әр ұлттың өзіне тән мақал-мәтелдердің мағыналық топтарын айқындап, оларды дәстүрлі даналықтың құнды қайнар көзіне айналдыратын мәдени, әлеуметтік және когнитивтік өлшемдерін анықтауға басымдық береді [2].

«Ұлттық мәдениет ұлттың жай-күйімен тығыз байланысты. Ұлттық жан, күй үйлесімі үш бірліктен тұрады. Ол: ұлттық мінез, ұлттық сезім, ұлттық салт-дәстүр» [3, 140-б.], – деген Г. Смағұлова пікіріне орай, Шәкәрім шығармаларында қолданылған мақал-мәтелдерден осы үш бағытқа сай мысал келтіре отырып, талдап көрсек.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Зерттеу жұмысында тарихи-салыстырмалы, когнитивті-семантикалық, лингвистикалық, этимологиялық және мәдени талдау әдістері пайдаланылды. Мұнда тарихи-салыстырмалы әдіс негізінде лексика-семантикалық, құрылымдық талдау жасап, Шәкәрім Құдайбердіұлының көркем шығармаларында қолданылған мақал-мәтелдердің ұлттық негізіне үңілуге тырысамыз. Тарихи-салыстырмалы әдіс негізінде Шәкәрім шығармаларында қолданылған мақал-мәтелдерді «Бабалар сөзі» атты академиялық жинақтың 65–69-томдарында келтірілген мақал-мәтелдердің түпнұсқасымен салыстырып, автор

қолданысындағы ерекшеліктерге тоқталамыз. Сонымен бірге, сапалық зерттеу әдістері арқылы Ш. Құдайбердіұлы шығармаларындағы мақал-мәтелдерде сақталған қазақ халқының тарихи тәжірибесі мен олардың бүгінгі қоғамдық мәселелермен үндестігін анықтай аламыз. Когнитивті-семантикалық талдау арқылы мақал-мәтелдерді зерттеу оның мәдени негізінде жатқан лингвистикалық және когнитивті сипатын айқындап, мақал-мәтелдердің семантикалық мәнін талдауға және олардың ұрпақтан-ұрпаққа берілетін мәдени білім мен даналықты бейнелеу жолдарын анықтауға мүмкіндік береді. Ш. Құдайбердіұлы шығармаларындағы мақал-мәтелдерді талдай отырып, қазақ халқының мәдени құндылығын қалыптастыратын танымдық негіздерді анықтауға болады. Ал мәдени талдау арқылы мақал-мәтелдердің жасалуына ықпал еткен тарихи, саяси және әлеуметтік әсерлерді айқындауға болады. Мақал-мәтелдердің мәдени маңыздылығын оның ұжымдық санамен сәйкестігі және әлеуметтік шарттарды қалыптастырудағы рөлі арқылы түсінуге болады. Мұның өзі Ш. Құдайбердіұлының шығармаларындағы мақал-мәтелдердің ұлттық мәдени негіздерін айқындауға ықпал етеді. Зерттеудің дереккөзі ретінде Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларының үш томдық жинағы, оның ішінде I, II томындағы өлеңдер, поэмалар мен «Әділ-Мария» романында кездесетін мақал-мәтелдер қарастырылды.

Талдау мен нәтижелер

Ш. Құдайбердіұлының көркем шығармаларында кейіпкер тілінде қолданылған мақал-мәтелдерді жиі кездестіреміз. Ғалым Р. Сыздықова тілімен айтсақ: «Кейіпкер тілі және автор тілі дегеніміз – шығарма композициясын құрайтын бірліктер – кейіпкер сөзі және автор сөзі дегендерден бөлек дүниелер» [4, 38-б.]. Сонымен бірге, Р. Сыздықова кейіпкерді жазушы, әдетте, өз заманының немесе өмір сүрген кезеңінің тілімен сөйлетеді, сондай-ақ кейіпкер өзінің мінезіне, алған тәрбиесіне, өскен ортасына, жасына, әлеуметтік орнына сай сөйлеуі қажет деп есептейді. Шәкәрім – қазақ халқының төл перзенті болғандықтан оның шығармашылығы ұлттық этномәдени құндылықтарды көрсетуге арналған туындылар іспетті. Шығармаларының бүкіл болмысынан, ой-түйіндерінен, даналық тұжырымдарынан қазақы болмысы сезіліп тұрады. Және автор тілінде болсын, кейіпкер тілінде болсын Шәкәрім мақал-мәтелдерді асқан шеберлікпен пайдаланады. Себебі, «Мақал-мәтелдер де – дүниенің ұлттық танымы, ұлттық философиясы» [4, 189-б.].

Мақал-мәтелдерді – философиялық мәнге ие, сөз өнерінің (фольклордың) жанрлық түрі деген ғалым Т. Шаңбай Шәкәрім шығармашылығында қажеттілігіне сай мақал-мәтел мол қолданылғанын атап өтеді [5, 152-б.]. Ол мақал-мәтелдердің барлығы белгілі бір философиялық мәнге, этнолингвистикалық сипатқа ие болып, өзіне тән көркемдік міндет атқарып тұратынын айтады.

«Жасымнан жетік білдім түрік тілін, Сол тілге аударылған барлық білім» деп жырлаған өлең жолдарынан Шәкәрім қажының білім өрісі мен жан-жақты қызығушылығы айқын аңғарылады. Араб, Парсы, Қытай, Үрім, Еуропа авторларының еңбектерін ақтарып, білімін толықтырған автор туралы Р. Бердібай былай дейді: «Өзгелерін айтпағанда, түркі және орыс тілдегі жаһан ғұламалары мен шайырларының шығармаларымен таныстықтың өзі Шәкәрімнің білік деңгейін орасан ұлғайтқаны анық» [6, 66-б.].

Кез келген ұлттың тек өзіне ғана тән дербес мінез-құлқы болмайды. Түрлі тарихи кезеңдер мен табиғи жағдайлар ұлт психологиясының қалыптасуына әсер етеді. Қазақтың ұлттық мінезі қалыптасуына өзі тіршілік кешкен шексіз сары даланың кеңдігі мен көшпелі тұрмыс-тіршілігі елеулі әсер етті. Табиғи апаттардың сырын ұқпай, әулиелерге құлшылық ету, табиғат құбылыстарының қайталану ерекшеліктерін ескеру, сол арқылы табиғатпен тіл табысып, етене араласу қасиеттері байқалады.

Ұлттың мінез-құлқы – тарихта халықтың өзі жасаған заттық және рухани тіршілігінің бейнесі. Тарихи жағдайлар мен географиялық орта да мәңгілік тұрақсыз болғандықтан, ұлт

мінез-құлқының дамып, өзгеріп отыруы да заңды құбылыс. Тарихтағы елеулі оқиғаның бәрі ұлт психологиясына әсер етіп, оның дүниетанымында із қалдырып отырады. Ал ол ерекшеліктер халық шығармашылығында, мәдениеті мен тұрмысында көрініс береді.

Қазақ халқының мінезіне тән басты қасиет – рухани және адамгершілік құндылықтарды жоғары қою. Мұның өзі қазақ зиялыларының еңбегінде кеңінен насихатталып отырады. Мәселен, бай да құнарлы рухани негізден тамыр тартқан Шәкәрім шығармалары оның ниеті мен өмірлік ұстанымынан да хабар береді.

Ақын шығармаларында «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін» ұсынатын мақал-мәтелдерді орнымен қолданып, оларға белгілі бір лексика-семантикалық міндет жүктейді. Яғни, ақын шығармаларында кездесетін мақал-мәтелдер кездейсоқ алынған сөздер тізбегі емес, өзінің ойын жеткізуде ұлт болмысын айшықтай алатын, айтылып отырған мәселенің нүктесін қоятын дәл де нақты мағыналық тұжырымдар. Мысалы, дастандары мен өлеңдерінен алынған мына үзінділер халық болмысына тән түрлі мінез сырларынан хабар береді:

1. «Сақтыққа қорлық жүрмес» деген бар ғой,

Сақтанбасаң артқыға сөз боларсың» [7, 48-б.], - деп Еңлік пен Кебектің хикаясын жырлауда кіріспе сөзде қолдана отырып, жалпы оқиғаның ауанынан, талай заманға сақталып қалған қайғылы жағдайдың барысынан хабар береді. Сақтық – адамның жақсы қасиетінің бірі. Қазақтың дәстүрлі танымында «Сақтықта қорлық жоқ» [8, 253-б.] деген мәтел сөздің түрленген формасы. Түпнұсқадағы бір буынды «жоқ» сөзі мәнмәтінде екі буынды «жүрмес» сөзіне өзгертіліп, қара өлең ұйқасына сай 11 буынға толықтырылған. Қолданыстың негізгі мағынасы сақталып, мәтел сөздің мәні айшықталып тұр. Сақтық – Шәкәрім лирикасындағы тірек ұғымдардың бірі. Оның мәнін өзінің «Талап пен ақыл» атты өлеңінде айшықтайды. Және мұнда сақтық талапқа тағылған алты түрлі нөқтаның бірі ретінде сипатталады:

Сақтық деген – әрқашан байқап жүрмек,

Пайда ма, не залал ма, ескерілмек.

Көргенін, естігенін есепке алса,

Сонда оңай әрбір істі ойлап білмек [9, 163-б.].

«Сақтық «әрбір істі ойлап білмекке шақыратын ізгі қасиеттің бірі екені айтылған. Шәкәрім сақтықты философиялық лирикасында ынсап, ұят, ар, рақым, сабыр, ой, талап, сияқты адамның асыл қасиеттерінің қатарында бейнелейді» [5, 179-б.].

Сонымен бірге, Бауыржан Момышұлының «Ақиқат пен аңыз» атты кітабында бұл мәтел ерлікке қатысты әңгімеленеді. Онда сақтықты есеп ретінде анықтап, ерлік есеппен жасалмайтынын батыр өз түсінігінде талқылайды. Міне, дәл осы түсіндіруге сай, бас кейіпкер Кебек батыр Нысан абыздың алдын-ала сақтандырғанына қарамай, жастық желікпен, сезім жетегінде кетіп соңы қайғылы жағдайға ұласады. Оқиға барысында қазақ болмысына сай, батырлық мінезбен Кебек есеп пен сақтықты емес, көзсіз ерлікті, жүрегінің үнін тыңдайды. Яғни, бұл мәтелді қолдана отырып, ақын қазақтың болмысына тән қызуқанды албырт мінезден сақтандырып отыр. Артынан өкініш әкелер жағдайға ұрынбас үшін сақтана әрекет етуге шақырады. Ынсап, ұят, ар, рақым, сабыр, сақтық арқылы ғана талап еткен арманыңа қол жеткізесің дейді.

2. «Егер де біреу айтса ұнар ма едің,

Талап қылма, талпынба деп өзіңе.

Рас, құдай жазбаса бітпес жұмыс,

Сөйтсе де бізге міндет талап пен іс [7, 52-б.].

Талап қылмай бола ма құтылуға

Оттан қашып кірсем де терең суға» [7, 53-б.], - деп Еңлік жырда осылай тебіреніп, өз басына түскен қиындығынан жол табуға ұмтылады.

Халық арасында жиі кездесетін «Жан қиналмай жұмыс бітпес, *Талап қылмай мұратқа жетпес*» [10, 194-б.], «*Берер Тәңір талап қылсаң, Не табарсың қарап тұрсаң. Мұратқа тез жетерсің, Оқығанды сабақ қылсаң. Күніне бес ойлағанды тамақ қылсаң*» [8, 81-б.] деген мақалдың автор қолданысына сай түрленген нұсқасы деуге болады. Талапты адамға тән зиялы қасиеттердің бірі деген ғалым Ә. Қайдар оны адамды жақсы іс-әрекетке ұмтылдыратын қасиет ретінде сипаттайды [11, 87-б.].

«Талап, еңбек, терең ой, Қанағат, рақым, ойлап қой, Бес асыл іс көнсеңіз», - деп Абай бес асыл істі санамалап көрсетіп, алғашқысы ретінде талапты атап өтеді. Сонымен бірге, Абай «Әбдірахман өліміне» атты өлеңінде талапты тұлпарға теңеп, онымен тас қияға да өрлеуге болатынын да айтады: «Талаптың мініп тұлпарын, Тас қияға өрледің» [12, 153-б.].

Шәкәрім өз жырларында талаптың орындалуы үшін адам бойында сабыр, сақтық, ар, ұят, ынсап, рақым секілді қасиеттердің болуын құптайды, олай болмаған жағдайда адамның хайуаннан төмен болатын мүшкіл халін де айшықты түрде суреттеп береді:

«Ынсап, рақым, ар, ұят, сабыр, сақтық –

Талапқа алты түрлі нокта тақтық.

... Сабыр, сақтық, ой, *талап*, болмаған жан

Анық төмен болмай ма хайуаннан» [9, 163-б.].

Қазақ танымында «Талапты ерге нұр жауар», «Таудай талап бергенше, бармақтай бақ берсін!» деген бір-біріне қарсы мәнді даналық сөздер де кездеседі. Мұның мәні талап та, бақ та – азамат үшін қасиетті дүниелер екені айтылып, өнер-білімге талаптанған адамның болашағы зор болса да, бағы жанбаса бәрі бекер дегенге саяды. Байқап қарасақ, халық танымында құдай беруі керек деген баққа байланған талапты Шәкәрім басқаша тәпсірлейді. Адамның өзінен тыс нәрселерге малданбай немесе бәрін Құдайдың маңдайға жазған тағдырына тірмей, өзіне күш салып, ерік-жігерін қайрап, өзін-өзі дамытуға, болмысын шыңдауға шақырады. Адамның өзіне деген сенімі артып, өзін жоғары бағалап, ынсап, рақым, ар, ұят, сабыр, сақтық секілді ішкі рухани тірегін күшейткенде талаптың да бағы жанып, барлық қиындықты жеңуге болатынына сендіреді. «Еңлік-Кебек» дастанында бұл туралы жаза отырып, Шәкәрім адамның міндеті – талап қылып, әрекетке көшу, соңында қандай күн туса да, өзіне берілген өмірді өкінішсіз сүру, бақытты болуға талпыну, өзің ойлаған өмірге ұмтылу дейді. Құдай жазбады деп құсалыққа салынбай, адал еңбек етіп, адамдық борышқа адал болып қалуды бүкіл шығармаларында насихаттайды.

3. «*Тез оңар әсіреқызыл* болмаған соң,

Әр елге өлең болып шыға алмаған [7, 89-б.].

«*Әсіре қызыл тез оңар*» [8, 63-б.] деп келетін бұл мәтелдің түпкі мағынасы тез ұмытылатын, жеңіл әңгіме дегенге саяды. Этнолингвистикалық сөздікте: «*Әсіреқызыл* сөз көпірме, мақтан үшін айтылған сөз ретінде сипатталады [11, 642-б.]. «*Әсіре*» сөзінің өзі «шамадан, шектен тыс, өсіңкі» деген мағына беретін сын есім болса, «*әсіреқызыл*» сөзі ауыспалы мағынада «сырты жылтыр, алдамшы» деген мағынаны білдіреді.

Мәнмәтінде бұл мағынасына кері мәнде, яғни, *әсіреқызыл* емес екенін сипаттау үшін: «Талай жан оның жайын ұға алмаған, ойсыздың жүрегіне жұға алмаған» деп қолданылған. Мәжнүннің қиын халін суреттеуде оның сөзі ойсызға жұқпайтын, талай жан ұқпайтын өлең болған соң ел ішіне жайылмаған деген мағынаға саяды. Және мұны тек осы қолданыста емес, ел арасында мағынасы терең насихат, ойлы сөздің кең таралмай, керісінше, жеңіл әзіл, көпірме сөздің тез таралатынына қатысты айтылған деп те қабылдауға болады.

4. Болса да *сыртым бүтін, ішім түтін*,

Үзеді тірі жаннан кім үмітін [7, 142-б.], – дегенде кейіпкердің жай-күйін суреттеу үшін қолданылып, оның «*Сырты – бүтін, іші – түтін, яғни бар дертін, қайғы-қасіретін ішіне жасырып, елге сыр бермей, сырт көзге күліп-ойнап жүрген адам, жан дүниесі жұмбақ жан*

[13, 485-б.] екенін ұқтырып тұр. Бұл мақалды Шәкәрім әр түрлі шығармасында сан түрлі етіп құбылтып қолданады. Мәселен:

Сырты сау, іші науқас елдің дені,

Алдап айтқыш ақын көп – тіл шешені [9, 211-б.], – дей келіп, халық арасында «*Сырты бүтін, іші түтін*» [12, 93-б.], «*Сырты тоқ, іші боқ*» [6, 268-б.] деп келетін мақалды адамның сыртқы күйі ішкі болмысымен сәйкеспейтін жайларын сынауда қолданады. «*Сырты – жалтырақ, іші – қалтырақ*» мақалы этнолингвистикалық сөздікте кейбір адам сырт көрінісі көрікті, бейне-пішіні сымбатты, көрген адамның көзі тоятындай, әдемі де әсем болып келгенімен, жан дүниесі таяз, жеңілтек не қорқақ, жаңғалақ, не жағымпаз болып келетінін сипаттайды [11, 485-б.]. Мұндағы елдің науқас болу себебін философ-ғалым Ғ. Есім «оның азып-тозуы» ретінде тәпсірлейді [14, 205-б.].

Шәкәрім «Аурулы жанға айла жоқ» атты өлеңінде тіпті: «*Тәні сау, миы науқастар, Ондайға дәрі қона ма*» [9, 326-б.] деп те қолданады. Бұл туралы Ғ. Есім екі түрлі түсінігін ұсынады, біріншісі – ойсыздар, былайша айтқанда, санасыздар болса, екіншісі – дүрмекке еруші тобырлық сана құрсауындағылар дейді [14, 100-б.]. Яғни, автор адамның екіжүзділікке салынбай, айналасына қалай бар солай көрінуін, шынайы болмысын паш етуін дұрыс көреді. Олай болмаған жағдайда, ойсыз, санасыз тобыр кімнің болса да соңынан еріп, ұлт ретіндегі болмысын жоғалтады. Адамның сырт көрінісі мен ішкі күйі, мазмұны мен тұлғасы, сөзі мен ісі сай болғанда ғана нағыз адам, азамат атауына лайық болмыс ретінде қалыптаса алады.

Сондай-ақ, осы тақырыпта зерттеу жасаған Г.А. Айтқұлова мен Д.А. Ислам «Ұлттық паремиологиядағы «еңбекқорлық\жалқаулық» концептінің тілдік ерекшеліктері» тақырыбында жазған мақаласында Шәкәрім шығармаларындағы тілімізде жалқаулықпен бірдей қолданылатын еріншектік концептісіне тоқталып, олардың адамгершілік сипаттағы қасиеттерді қалыптастыруда, еңбек тәрбиесіне баулуда халықтық педагогиканың озық үлгілері болып табылатынын атап өтеді [15]. Яғни, жоғарыда аталған паремиялар арқылы қазақ халқының ұлттық мінезі мен болмысын тануға, сол арқылы рухани-адамгершілік құндылықтарды қалыптастыруға да болатынын атап өтеді.

Сезім – адамның жеке басының түрлі көңіл-күйлерін тіл арқылы жеткізуі болса, *ұлттық сезім* – ұлтқа тән құндылықтармен мақтану, оларға құрмет көрсету, аялау, қастерлеу сияқты сезім күйлерінің көрінісі болмақ. Мәселен, адамның туған тіліне деген сүйіспеншілігі – ұлттық сезімнің ерекше түрі болып саналады. Шәкәрім шығармаларында ана тіліне, сөз құдіретіне деген ерекше сезімдер мақал-мәтелдер арқылы да жеткізіледі. Мысалы: «Әділ-Мария» романынан:

1. « – Қайдан білейін, «былтыр түсе салып, биыл жаман атын шығарып жүр» демесе, «*отыз тістен шыққан сөзді отыз ру ел біледі*» деген мақал бар емес пе» [7, 175-б.]?

Мұнда «*Отыз тістен шыққан сөз Отыз ру елге таралар*» [16, 357-б.] деген мақал қолданылған. Оның мәні этнолингвистикалық сөздікте не айтсаң да ертең сол айтқаның ел-жұрттың аузына тез тарап кететіні туралы айтып, сол себепті бірдеңе айтар кезде аузыңа абай бол деп сақтандыратын мақал ретінде сипатталады [11, 631-б.].

Сонымен бірге, сөз құдіреті, оның танымдық мәні Шәкәрім жырларында ерекше айшықталады. Бұл туралы ғалым А. Салқынбай былай дейді: «Байқасақ, мұнда «сөз» – әлемнің тілдік бейнесінің ментальды бірлігінің бірі. Адам баласы ойының көрінуі, ойдың жандануының басты таңбалық бейнесі» [17, 35-б.]. Жоғарыдағы келтірілген мақалдан да осыны аңғаруға болады. Яғни, сөздің құдіреті сонша, аузыңнан шыққан соң оған иелік ете алмайсың, бүкіл елге таралып, жақсы болса, мәртебеңді биіктетеді, жаман болса, абыройыңды төгеді. Сол себептен, айтар сөзге абай бол, әбден ойланып барып сөйлеген жөн деген мақсатта қолданылған мақал деуге болады.

2. *Отсыз, күшсіз, сүйексіз қызыл тіл бар,*

Оларға ел қырғызбай тұрмақ үшін [7, 223-б.].

Қазақ арасында бұл мақалдың «Тіл сүйексіз, ақыл түпсіз» [10, 228-б.], «Тіл сүйексіз болғанымен, тістен өткір» [13, 410-б.], «Тілде тиек жоқ, ауызда сүйек жоқ» [18, 357-б.] деген нұсқалары да кездеседі. Сонымен бірге, «Тілде сүйек жоқ, ерінде жиек жоқ, Қызыл тілде сүйек жоқ» [11, 592-б.], – деген халқымыз, сол сүйексіз тілдің де алапат күшінен сақтандырып отырады: «Сүйексіз тіл сүйекті де сындырар, яғни тілдің қуаты, адамның жан дүниесіне әсері өлшеуге келмейтін орасан күш. «Сүйексіз тіл сүйекті сындырар» деген «сөз сүйектен, таяқ еттен өтеді» деген мақалды толықтыратын тіркес. Тіні жұмсақ, сүйексіз тілдің адам сөйлеген кезінде еттен емес, сүйекке жеткені түгіл, сүйекті сындыратын күшке ие болуы, шайқап сөйлемей байқап сөйлеуді, ойнап сөйлемей ойлап сөйлеуді ескертеді [12, 561-б.]. Шәкәрім қолданған мәтінде де ғылым мен техниканың жетістігін пайдаланып, елді қырмас үшін қызыл тілді қару етіп, оларға қарсы тұрамыз, сөз құдіреті арқылы ғана жақсы мен жаманды ұқтыра аламыз деген насихаты жеткізіледі.

3. *Ғылымға* да керек жан,

Ақылсыз болса, *ғылым тұл* [9, 357-б.].

Бар *ғылымның түп атасы* –

Таза ақыл мен ойлану [9, 381-б.], – деп жырлаған Шәкәрім шығармаларында «ғылымға адамдық таным арқылы келіп, ғылымның табиғатына жан-жақты талдау жасаған». Бұл туралы зерттеуші Т. Шаңбай былай дейді: «Ғылымның бастауы ақыл екенін атап көрсеткен. Демек Шәкәрім ақылдың мәнін ашуға аса күш салған. Оның ғылымның бастауы екенін айтқан» [5, 113-б.].

Қазақта «*Ғылым ақылға қанат бітірер*» [10, 173-б.], «*Ғылым өлшеуі – ақыл, Зейін өлшеуі – нақыл*» [19, 111-б.] секілді мақал-мәтелдер кездеседі. Шәкәрім өз жырларында ғылымның өзін жүрекпен, ақылмен жұмсау керек, олай болмаған жағдайда пайдасынан зарары көп болатынын да ескертіп отыр. Ғылымға ынтық болу үшін, оның сырын танып, адамзат игіліне пайдалана білу үшін таза ақылмен ойлану керек екендігін баса айтады. Себебі: «Ғылым – адамзаттың ақыл-ойы, ол – ой тәуелсіздігін қажет ететін феномен. Ғылымға шектеу қою оның табиғатына залал келтіру, себебі ғылым – адамзаттың ойлау қабілетінің мүмкіндігі» [14, 103-б.]. Ғылымда іркіліс жоқ, ол ақыл күшінің нәтижесінде әрдайым дамып, ілгері қарай жылжи береді. Ол бір ағынды су секілді, ағынын тоқтатса, ғылым болудан қалады. Ақын өз шығармаларында ғылымға ынтық болуды, білгенінді елге жайып, қоғам пайдасына жаратуды барынша насихаттайды.

4. *Анық байлық – денеге біткен өнер,*

Білімдінің бәрі де соған төнер [9, 109-б.].

Қазақ халқы «*Өнер – таусылмас азық, Жұтамас байлық*» [10, 179-б.], – деп өнер иесін жоғары бағалайды. Шәкәрім өз шығармаларында өнер жолын дәріптейді, себебі өнердің өлтірмес иесі – халық. «Өнерліге өріс кең», «өнерлі өрге жүзер», «ақыл көпке жеткізер, өнер көкке жеткізер», «өнер таусылмас азық, жұтамас байлық», «өнерлі жігіт өрде озар» деген халықтық концепцияны терең дамытып, ұлттық дүниетаным үлгісінде бар қағиданы одан әрі тереңдетіп, оның ішкі болмысы мен түпкі сырына үңілдіреді. Өнер ермек емес, рухтың көрінісі екенін, тірлікте артыңа із қалдырғың келсе, өнерге жүгін дейді. А. Салқынбай пікірімен түйіндесек: «Ақын концепциясы – ақ жолдан айнымай, ар сақтап, білім мен өнер үйреніп, халыққа еңбек қылу. Шаһкәрім поэзиясының өміршендігін, өлең өмірінің мәңгілігін айқындайтын басты заңдылықтың бірі – шығарма мазмұнының болмыс заңдылығы мен тіршілік ақиқаты арасындағы байланысты айқындауы» [17, 132-б.].

Ұлттық салт-дәстүрлер сол ұлтты танудағы ерекше мәдениет құралы болып саналады. Салт-дәстүр, әдет-ғұрыптар әрбір ұлттың тәлім-тәрбиелік жазылмаған заңдарының жинағы болып есептеледі. Салт-дәстүрлер отбасылық тәрбиеден қалыптасып, жалпыхалықтық деңгейге дейін өзгеріп, дамып отырады. Тұтас халық оған түрлі өзгерістер енгізіп, уақыт өткен сайын қоғамдық болмыс көріністеріне бейімделіп дамиды.

Жазушы, филология ғылымдарының кандидаты С. Кенжахметұлы қазақтың салт-дәстүрімен әрбір сәби кіндігі кесіліп, туған халқымның әдет-ғұрпын қалаудай қалап, дәстүрін жадына жылудай жинап, асыл тілін аманаттай ардақтап, дінін діліме тұмардай тағып, салтын санама сыбағадай сақтап және олардың бәрін құрандай қастерлеп өсіп, ержететінін айтып өтеді [20, 3-б.]. Міне, осылайша ұлттың әрбір ұланы ұлттық салт-дәстүрдің қадіріне жетіп, құндылығын бойына сіңіреді. Мұндай салт-дәстүрлер Шәкәрім шығармаларында да молынан кездесіп, ұлт болмысын тануға, оның әлем туралы түсінігін ұғынуға ықпал етеді. Мысалы:

1. Сорлы едім бір айтқан соң мойын бұрмас,

Өліммен уағда бұзған – бәрі бір бәс [7, 118-б.], – деп келетін жырда Ләйлімен некесі қиылған Ебнсалам байбатшаның сөзінде кездесетін мақал.

Қазақта «Адам уағдада тұрса, Сөз қадірін білгені. *Уағдада тұрмаса, Ол адамның өлгені*» [8, 16-б.] деген мағынадағы нақыл сөздер жиі кездеседі. Себебі, қазақ танымында уәдеге берік болу, айтқан сертін орындау – адам болмысына тән ерлікпен парапар биік адамгершілік қасиет саналады. Ол туралы айтылған нақыл сөздер өте көп:

Этнограф, ғалым С. Кенжахметұлы ант ұғымын қазақтың ғұрпына жатқызады [20,8]. Себебі, «Ант – қылыштан да өткір, Сөз – қояннан да жүйрік. Сондықтан антты (сөзді) қалай болса солай, ойланбай айта салуға болмайды» [13, 599-б.].

Сонымен бірге, уәдеге берік болудың түбіне үңілсек, Аллаға ұқсау дегенге саяды. Құранда «Алла берген уәдесін ұмытпайды, екі қылмайды» деген аят бар. «Құдай адамды өзіне ұқсатып жаратқан» деген философия да осыдан шығады. Сондықтан «Уәде – Құдай сөзі», «Уәде – Құдай аты» деген ұғымдар қазақ санасына берік орныққан.

Адам уәде бере алады, берген уәдесін саналы түрде есіне түсіре алады. Біреумен келісіп, шарттасып, қол алысып, бір іске уағда етеді, соны жадында ұстайды. Қазақта «*Атты шылбырынан, ер жігітті сөзінен ұстайсың*» деген мақал бар. Сертіне берік кісі құны мен бәсін арттырады. Жұрт ондай тұлғаны құрметтеп төбесіне тұтады. Уәдесін бір сәтке ұмытпайды. Яғни сау болмыс «қоғамдық тәртіп» талабымен емес, жауапкершілік эпитетімен іс қылады. Байқап қарасақ, қазақ танымында уәдеге берік болу, оны орындау – ерлік саналса, тиісінше, уәдені бұзу – өліммен парапар қорлық саналады.

2. «*Кебенек киген келеді*» – деген үмітіміз бар ғой. Жұбанышы – «*әзір кебін кигем жоқ қой!*» [7, 201-б.]. Мұндағы «кебенектің» екі мағынасы бар, бірі – жұқа әрі тығыз киізден иығын тұтас әрі кең етіп тігілген батырлар, малшылар киетін жауын-шашыннан сақтайтын киім болса, екіншісі «тірі жүрген, бұл дүниеде бар адам» мағынасында айтылады [19, 127-б.]. Сонымен бірге, этнографист-ғалым Ә.Қайдар кебенектің екі түрі бар дей келіп, біреуі малшылардың киімі болса, екіншісі «темір сауытқа қолы жете бермейтін сарбаздар кез келген сәтте сапқа тұруға дайын азаматтарды киізге құм, қылшық қосып басқан тас кебенек киіп, жауға қарсы күш-қайратын, өжеттігін, ерлігін көрсеткен сәтінде де тануға болатыны айтады [21, 266-б.].

«Кебенек» сөзіне «Сөздер сөйлейді» еңбегінде ғалым Р. Сыздықова да түсінік береді. Жоғарыда аталған мәтелдерден басқа бұл тіркес батырлар жырында да кездеседі. Және автор Шоқан еңбектеріне сілтеме жасайды: «Кебенек – қазақтардың ерте кездердегі киімі, ол тығыз әрі жұқа етіп басылған ақ киізден тігілетін кең, ұзын шапан (плащ), бұл киім жаңбыр мен қардан қорғайды. Кебенекті ертеде көбінесе жауынгерлер киген» дей келіп, «кебенек» сөзінің этимологиясына да тоқталады: оның түбірі – *кеп* сөзі болар деп есептейді. «Көне түркі тілінде *кеп* – «қалып» («форма»), қазіргі қырғыз тілінде де *кеп* сөзінің бір мағынасы – «қалып, киім, маска». Сонымен қатар бұл сөзден қазіргі қазақ тіліндегі *кептеу* «нығыздау» (басына бөркін кептеп кию), *кептелу*, *таз кепеш* (адамның басына қалып сияқты кептеле қалатын баскиім) сияқты сөздер де сақталған. Бұл сөздің «қалып» мағынасынан «киім» деген ауыспалы мағынаның тууы – табиғи құбылыс. Сондықтан *кеп* түбірінен жасалған *кебене / кебенек* сөзі «киім», оның бір түрі («киізден жасалған шапан») дегенді білдірген деп

топшылаймыз» [21, 94-б.]. Романда жаламен елден аласталып кеткен Әділдің үйіне қайта келуіне деген үмітіне сай осы мәтел қолданылған. Сол бір ауыз сөзге қазақ танымындағы қанша ұғым топтасып, кейіпкердің үміт-тілегі жеткізілген.

Зерттеу тақырыбына сай ұлттық мінез, ұлттық сезім, ұлттық салт-дәстүр құндылықтарын сипаттауда «Еңлік-Кебек» (*сақтық, талап*), «Ләйлі-Мәжнүн» (*әсіреқызыл, сыртым бүтін, ішім түтін, уағда бұзу*) дастандарынан, «Дубровский әңгімесі» (*қызыл тіл*) аудармасынан, «Әділ-Мария» (*отыз тістен шыққан сөз, кебенек кию*) романынан және «Талап пен ақыл» (*талап*), «Ғайсадай жан беретін таңның желі» (*сырты сау, іші науқас*), «Ғылымсыз адам айуан», «Тәңірі мен жан» (*ғылым*), «Бай мен кедей» (*өнер*) атты өлеңдерінен үзінділер келтірілді. *Сақтық, талап, әсіреқызыл* және құбылмалы сипатқа ие *іші бүтін, сырты түтін* мінез сапалары мен *сөз, тіл, ғылым, өнер* секілді сезімдік құндылықтарды, *уәдеге берік болу, кебенек кию* секілді әдет-ғұрыптық ұғымдардың этимологиялық және лингвистикалық мәні анықталып, ұлт санасындағы орны, қазақ халқының мәдени танымында қалыптасқан өзіндік орны сөз болды. Мұнда мысалға алынған мақал-мәтелдерді ұлттық мінез, ұлттық сезім, ұлттық салт-дәстүр секілді тақырыптық топтарға жіктеуге болады. Мұның барлығы қазақ халқының ұлт болып ұйысуында ерекше мәні бар дәстүрлі құндылықтар деуге болады. Оның көрінісін ақын шығармаларынан оқи отырып, нақты мысалдары мен адамға қатысты әсер көріністерін де кездестірдік.

Қорытынды

Шәкәрім шығармаларында қазақ халқының болмысын танытып, ұлттық рухын паш ететін жәдігерлер жеткілікті. Атап айтар болсақ, ұлттың мінез-құлқын, сезімін, салт-дәстүрін шығармаларында қолданылған түрлі мақал-мәтелдер арқылы да тануға болатынына көз жеткіздік. Қазақ халқының басынан өткен тарихи жағдайлар мен географиялық орта тұрақсыз болғандықтан, ұлттың мінез-құлқы сан құбылып дамып отыруы да заңдылық. Тарихтағы елеулі оқиғаның бәрі ұлт психологиясына әсер етіп, ұлттық танымында өзіндік белгі қалдырып отырды. Ал ол ерекшеліктердің барлығы халық ауыз әдебиетінде, соның ішінде мақал-мәтелдерде де сақталып қалды. Қазақ халқының болмысына тән басты қасиет – рухани және адамгершілік құндылықтарды жоғары қою болса, біз мысал келтірген Шәкәрім шығармаларынан *сақтық, талап, әсіреқызыл болмау, сырты бүтін, іші түтін* секілді түрлі мінез сапалары мен олардың айналасына әсері, тәрбиелік мәні туралы біршама ақпараттар кездестірдік.

Сонымен бірге, Шәкәрім шығармаларынан өз ұлтына тән құндылықтарды насихаттау, оларға құрмет көрсету, аялау, қастерлеу секілді биік сезімдерді жырлау да кездеседі. Мәселен, *сөз құдіреті, тіл, ғылым, білім, білімді адам мен өнерлі жан* әрдайым марапат пен алғысқа ие болатынын, ақынның ел арасында осындай құндылықтарды насихаттауға басымдық бергені байқалды.

Кез келген ұлтты танудағы ерекше мәдениет құралы болып табылатын ұлттық салт-дәстүрлер де ақын жырларынан қалыс қалмаған. Әсіресе, көркем шығармаларында кеңінен қолданыс тауып, сол дәуірдегі халықтың тұрмыс-тіршілігінен, қоғамдық жай-күйінен де мол мағлұмат беріп тұр. Мұндай салт-дәстүр, әдет-ғұрыптар әрбір ұлттың тәлім-тәрбиелік жазылмаған заңдарының жинағы болып есептелетіндіктен, оның халықпен бірге өмір сүруі, бұл күнде қолданыстан шығып қалса да, көркем шығармалар арқылы ұлт жадында үнемі жаңғырып тұруы – өте маңызды мәселе. Біз мысалға келтірген үзінділерде *уағда/уәдеге берік болу, кебенек кию* секілді ел арасында қалыптасқан ғұрып-салттардың мән-мағынасы мен жағымды-жағымсыз жақтарына үңілуге тырыстық. Мәселен, *уәдеге берік болу* секілді кейбір қасиеттер халықпен бірге дамып, адамды жақсы жағына өзгертіп, қоғам алдында жауапкершілік алуға тәрбиелейтін болса, әмеңгерлік секілді салттың көп жағдайда әйелдің еркінен тыс, оның разылығын алмай-ақ іске асатынына куә болдық. Дәстүр-салттың

жақсысын үйреніп, жаманынан жиреніп отыру үшін де өткен дәуір оқиғаларын суреттейтін мұндай шығармаларды кеңінен талдап, ұлт психологиясын зерттеуде, халықтың ұлттық санасында қандай өзгерістер болып жатқанын бағамдауда маңызы зор. Мұның бәрі ұлттың ұжымдық санасында өмір сүріп, бүгінгі күні оның әсері түрлі әрекеттер арқылы жарыққа шығуда. Сол себепті ұлт болмысын тануда мақал-мәтелдерде сақталған мәдени негізге үнілудің, бүгінгі тәрбие негіздерін салыстыра отырып зерделеудің берері мол.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Мақалалар, баяндамалар жинағы. Т.1: – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014. – 520 б.
2. Danang S.N. Uncovering the pedagogical propositions embedded in indonesian proverbs through cognitive semantics analysis // International journal of innovative research in multidisciplinary education. – 2023. №02(11). – P. 585–601. <https://doi.org/10.58806/ijirme.2023.v2i11n07>
3. Смағұлова Г. Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда: монография. – Алматы: Елтаным, 2020. – 256 б.
4. Сыздықова Р. Сөз құдіреті. Көптомдық шығармалар жинағы. Т.6. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 296 б.
5. Шаңбай Т. Ұғым мәдениеті (Шәкәрім шығармашылығы аясында). – Алматы: Раритет, 2009. – 352 б.
6. Шәкәрімтану мәселелері: Сериялық ғылыми жинақ. Т.2. / «Атамекен» сериясы. – Алматы: Раритет, 2007. – 376 б.
7. Құдайбердіұлы Шаһкәрім шығармаларының үш томдық жинағы. Т.2: Өкінішті ғұмыр. – Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2008. – 432 б.
8. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т.66: Қазақ мақал-мәтелдері. – Астана: Фолиант, 2010. – 350 б.
9. Құдайбердіұлы Шаһкәрім шығармаларының үш томдық жинағы. Т.1: Өлеңдер. Қажыма, ойым, қажыма. – Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2008. – 408 б.
10. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т.65: Қазақ мақал-мәтелдері. – Астана: Фолиант, 2010. – 414 б.
11. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік). Т.1: Адам. – Алматы: Дайк-пресс, 2009. – 784 б.
12. Абай. Сен де бір кірпіш дүниеге. Өлеңдер мен қарасөздер. – Алматы: Атамұра, 2014. – 288 б.
13. Қайдар Ә.Т. Халық даналығы (қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу). – Алматы: Тоғанай Т, 2004, – 560 б.
14. Есім Ғ. Данышпан Шәкәрім. – Алматы: Атамұра, 2008. – 336 б.
15. Айтқулова Г.А., Ислам Д.А. Ұлттық паремиологиядағы «еңбекқорлық\жалқаулық» концептінің тілдік ерекшеліктері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №2(128). –Б. 125–136. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686>
16. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т.67: Қазақ мақал-мәтелдері (Қытай қазақтарының мақал-мәтелдері). – Астана: Фолиант, 2011. – 464 б.
17. Салқынбай А. Шәкәрім шыққан шың. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 213 б.
18. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т.69: Қазақ мақал-мәтелдері. – Астана: Фолиант, 2011. – 440 б.
19. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т.68: Қазақ мақал-мәтелдері. – Астана: Фолиант, 2011. – 400 б.
20. Кенжеахметұлы С. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. – Алматы: Атамұра, 2013. – 384 б.
21. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді (сөздердің қолданылу тарихынан). Көптомдық шығармалар жинағы. Т.4. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 412 б.

REFERENCES

1. Qaidar A. Gylymdagy gumyr. Maqalalar, baiandamalar jinagy [Life in science. Collection of articles, reports]. Т.1. – Almaty: «Sardar» baspa uui, 2014. – 520 b. [in Kazakh]

2. Danang S.N. Uncovering the pedagogical propositions embedded in Indonesian proverbs through cognitive semantics analysis // *International journal of innovative research in multidisciplinary education*. – 2023. №02(11). – P. 585–601. <https://doi.org/10.58806/ijirme.2023.v2i11n07>
3. Smagulova G. Qazaq frazeologiasy lingvistikalyq paradigmalarda: monografiya [Kazakh phraseology in linguistic paradigms: monograph]. – Almaty: Eltanym, 2020. – 256 b. [in Kazakh]
4. Syzdyqova R. Soz qudireti. Koptomdyq sygarmalar jinagy [The power of the word. Collection of multi-volume works]. T.6. – Almaty: El-sejire, 2014. – 296 b. [in Kazakh]
5. Shanbai T. Ugym madenieti (Sakarim sygarmasylygy aiasynda) [Culture of concepts (in the context of Shakarim's work)] – Almaty: Raritet, 2009. – 352 b. [in Kazakh]
6. Shakarimtanu maseleleri: Serialyq gylymi jinaq [Problems of Shakarimology: serial scientific collection]. T.2. / «Atameken» seriasy. – Almaty: Raritet, 2007. – 376 b. [in Kazakh]
7. Qudaiberdiuly Shahkarim aygarmalarynyn ush tomdyq jinagy. T.2: Okinishti gumyr [A three-volume collection of works by Kudaiberdiuly Shahkarim. Vol. 2: The sad life]. – Almaty: Halyqaralyq Abai kluby, 2008. – 432 b. [in Kazakh]
8. Babalar sozi: Juz tomdyq. T.66: Qazaq maqal-matelderı [The word of ancestors: one hundred volumes. Vol. 66: Kazakh proverbs and sayings]. – Astana: Foliant, 2010. – 350 b. [in Kazakh]
9. Qudaiberdiuly Shahkarim sygarmalarynyn ush tomdyq jinagy. T.1: Olender. Qajyma, oiym, qajyma [Three-volume collection of works by Kudaiberdyuly Shahkarim. Vol. 1: Poems. Don't get tired, my mind, don't get tired]. - Almaty: Halyqaralyq Abai kluby, 2008. – 408 b. [in Kazakh]
10. Babalar sozi: Juz tomdyq. T.65: Qazaq maqal-matelderı [The word of ancestors: one hundred volumes. Vol. 65: Kazakh proverbs and sayings]. – Astana: «Foliant», 2010. – 414b. [in Kazakh]
11. Qaidar A. Qazaqtar ana tili aleminde (etnolingvistikalyq sozdik) [Kazakhs in the world of their native language (ethnolinguistic dictionary)]. T.1: Adam. – Almaty: Daik-pres, 2009. – 784 b. [in Kazakh]
12. Abai. Sen de bir kirpish duniege. Olender men qarasozy [You are also one brick of the world. Poems and sayings]. – Almaty: Atamura, 2014. – 288b. [in Kazakh]
13. Qaidar A.T. Halyq danalygy (qazaq maqal-matelderinin tusindirme sozdigi jane zertteu) [Folk wisdom (Explanatory Dictionary of Kazakh proverbs and research)]. – Almaty: Toganai T, 2004. – 560 b. [in Kazakh]
14. Esim G. Danyshpan Shakarim [Shakarim The Sage]. – Almaty: Atamura, 2008. – 336 b. [in Kazakh]
15. Aitkulova G.A., Islam D.A. Ulttyq paremiologiadagy «enbekqorlyq\jalqaulyq» konceptinin tildik erekshelekteri [Linguocognitive Analysis of the Concept of «Diligence/Laziness» in Kazakh Paremiology] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №2 (128). – B. 125–136. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686> [in Kazakh]
16. Babalar sozi: Juz tomdyq. T.67: Qazaq maqal-matelderı (Qytai qazaqtarynyn maqal-matelderı) [The word of ancestors: one hundred volumes. Vol. 67: Kazakh Proverbs (proverbs of Chinese Kazakhs)]. – Astana: Foliant, 2011. – 464 b. [in Kazakh]
17. Salqynbai A. Shakarim shyqqan shyn [The peak of Shakarim]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2020. – 213 b. [in Kazakh]
18. Babalar sozi: Juz tomdyq. T.69: Qazaq maqal-matelderı [The word of ancestors: one hundred volumes. Vol. 69: Kazakh Proverbs]. – Astana: Foliant, 2011. – 440 b. [in Kazakh]
19. Babalar sozi: Juz tomdyq. T.68: Qazaq maqal-matelderı [The word of ancestors: one hundred volumes. Vol. 68: Kazakh Proverbs]. – Astana: Foliant, 2011. – 400 b. [in Kazakh]
20. Kenjeahmetuly S. Qazaqtyn salt-dasturleri men adet-guryptary [Traditions and customs of the Kazakh people]. – Almaty: Atamura, 2013. – 384 b. [in Kazakh]
21. Syzdyqova R. Sozder soileidi (sozderdin qoldanylu tarihyndan). Koptomdyq sygarmalar jinagy. T.4 [Words speak (from the history of the use of words). Collection of multi-volume works. Vol. 4.]. – Almaty: El-sejire, 2014. – 412 b. [in Kazakh]

УДК 81' 373.22; ГРНТИ 16.21.07

<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.113>Н.В. МИЛОВАНОВА¹✉, Р.К. БАЙЫМБЕТОВА²¹PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: natushkakz@mail.ru²кандидат филологических наук, старший преподаватель
Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясауи
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: raushan.baiymbetova@ayu.edu.kz**ЯЗЫКОВАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТА «ВЕТЕР»
В КАЗАХСКОЙ КАРТИНЕ МИРА**

Аннотация. Данная статья посвящена рассмотрению концептуализации природных явлений в казахской картине мира на примере концепта «ветер». Проведен анализ языковой репрезентации, деривационного поля и когнитивных характеристик данного концепта на материале преимущественно лексикографических источников.

В статье анализируется понятие концепта и языковой картины мира, определяется место погодных явлений в концептосфере кочевников. Описывается и анализируется номинативное поле концепта «ветер» как одного из базовых концептов сферы «Погода». Путем анализа наименований ветров в казахском языке выявляются когнитивные характеристики концепта «ветер», такие, как географическое расположение, временной промежуток, интенсивность, температура, оценочность и образность. Показано, что лексема «жел» как базовое обозначение концепта «ветер» имеет большой словообразовательный потенциал. Рассмотрено отражение данного концепта в устойчивых выражениях казахского языка и определено, что ветер является символом движения, скорости и активности. Образ ветра также присутствует в фольклорных источниках. Таким образом, в лексической системе языка отражается все многообразие когнитивных характеристик погодных явлений, в частности ветра, что доказывает их важную роль в картине мира этноса.

Материалом исследования послужили данные фундаментальных словарей казахского языка, труды казахстанских ученых и данные интернет-источников. Сделан вывод, что концепт «ветер» является национально-специфичным концептом.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концепт, концептосфера, языковая картина мира, казахский язык, природные явления, ветер.

Н.В. Милованова¹, Р.К. Байымбетова²¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: natushkakz@mail.ru²филология ғылымдарының кандидаты,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: raushan.baiymbetova@ayu.edu.kz***Цитируйте нас правильно:**

Милованова Н.В., Байымбетова Р.К. Языковая репрезентация концепта «ветер» в казахской картине мира // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №4 (134). – Б. 173–189. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.113>

*Cite us correctly:

Milovanova N.V., Baiymbetova R.K. Iazykovaia reprezentacia koncepta «veter» v kazahskoi kartine mira [Linguistic Representation of the Concept of Wind in the Kazakh Worldview] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2024. – №4 (134). – B. 173–189. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.113>

Дата поступления статьи в редакцию 01.10.2024 / Дата принятия 30.12.2024

Қазақ дүниетанымындағы «жел» концептісінің тілдік репрезентациясы

Аңдатпа. Мақала қазақ халқының дүниетанымында орныққан әлемнің тілдік бейнесіндегі табиғат құбылыстарының концептуализациялануын «жел» концептісі негізінде қарастыруға бағытталған. Аталған ұғымның тілдік репрезентациясына, туынды өрісі мен когнитивтік сипаттамаларына лексикографиялық дереккөздер негізінде талдау жасалады.

Мақалада әлемнің тілдік бейнесі және концепт ұғымдарының тіл біліміндегі маңызы сараланып, ауа райы құбылыстарының көшпелілер танымындағы концептілер жүйесінен алатын орны айқындалады. «Ауа райы» аясындағы негізгі концептінің бірі ретінде «жел» концептісінің номинативті өрісі талданып, когнитивті сипаттамасы жасалады.

Қазақ тіліндегі желге қатысты лексемалық бірліктерді талдау негізінде «жел» концептісінің географиялық орны, уақыт кезеңі, қарқындылығы мен температурасы, бағалаушылығы мен бейнелілігі сияқты танымдық ерекшеліктері ашылады. «Жел» концептісінің негізгі тілдік репрезентациясы болып табылатын жел лексемасының сөзжасамдық мүмкіндіктері көрсетіледі. Сондай-ақ аталған концептінің фразеологизмдер мен паремиялогиядағы көрінісі талданып, желдің қозғалыс пен жылдамдықтың, белсенділіктің символы екені анықталады. «Жел» бейнесі қазақ халқының ауыз әдебиеті үлгілерінен жиі көрініс береді. Тілдің лексикалық жүйесі ауа райы құбылыстарының, атап айтқанда желдің танымдық сипаттамаларының алуан түрлілігін көрсетеді, бұл «жел» концептісінің этнос дүниетанымындағы маңызды рөлін дәлелдейді.

Зерттеу материалы қазақ тілінің іргелі сөздіктерінің деректеріне, қазақ ғалымдарының еңбектеріне және интернет көздерінен алынған деректерге негізделді. Жел концептісі ұлттық даралықты сипаттайтын концепт болып табылады деген қорытынды жасалды.

Кілт сөздер: когнитивтік лингвистика, концепт, концептік сфера, әлемнің тілдік бейнесі, қазақ тілі, табиғи құбылыстар, жел.

N.V. Milovanova¹, R.K. Baiymbetova²

*¹PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: natushkakz@mail.ru*

*²Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer
of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: raushan.baiymbetova@ayu.edu.kz*

Linguistic Representation of the Concept of Wind in the Kazakh Worldview

Abstract. This article considers the conceptualization of natural phenomena in the Kazakh linguistic worldview using the concept “wind” as an example. An analysis of the linguistic representation, derivational field and cognitive characteristics of this concept was carried out based on the language data taken mainly from lexicographic sources.

The article substantiates the notions of the concept and linguistic worldview, and determines the place of weather phenomena in the conceptual sphere of nomads. The nominative field of the concept “wind” as one of the basic concepts of the “Weather” sphere is described and analyzed. The author, by analyzing the names of winds in the Kazakh language, reveals the cognitive characteristics of the concept “wind”, such as geographical location, time period, intensity and temperature, evaluativeness and imagery. It is shown that the lexeme “zhel” as a basic designation of the concept “wind” has great word-formation potential. The reflection of this concept in phraseology and paremiology is also considered and it is determined that wind is a symbol of movement, speed and activity. The image of wind is also present in folklore and folk meteorology sources. Thus, the lexical system of the language reflects the diversity of cognitive characteristics of

weather phenomena, in particular the wind, which proves their important role in the worldview of the ethnos.

The research material was based on data from fundamental dictionaries of the Kazakh language, research works of Kazakh scholars and data from Internet sources. It is concluded that the concept “wind” is a linguocultural and nationally specific concept.

Keywords: cognitive linguistics, concept, concept sphere, linguistic worldview, Kazakh language, natural phenomena, wind.

Введение

Одним из перспективных направлений современной лингвистической науки в рамках антропоцентрической парадигмы является когнитивная лингвистика, которая имеет своим предметом сложные взаимоотношения познания, мышления и языка – «сознание на материале языка» [1, сс. 6–9].

К активно разрабатываемым вопросам в рамках когнитивного подхода к языку относятся проблематика структурирования и языковой объективизации знаний, т.е. способов концептуализации информации об окружающем мире и описании существующих концептов их отображения в языке [2, с. 144] – так называемая «языковая картина мира».

Хотя термин «концепт» был введен в научный оборот еще в 1928 г. [3], на тот момент его воззрения опережали свое время, и бурный интерес к данной проблематике возник лишь в последние десятилетия XX в. В мировой и российской лингвистической науке представители когнитивного подхода Дж. Лакофф, Р. Лангакер, Р. Дженкендорф, А. Глаз, А. Вержбицкая, Е. Бартминьский, Ю.С. Степанов, Н.Д. Арутюнова, Е.С. Кубрякова, В.И. Карасик, С.Г. Воркачѳ, Н.Н. Болдырев, В.А. Маслова, М.В. Пименова, З.Д. Попова, И.А. Стернин и др. провели большую работу по теоретизации понятийного аппарата и методологии когнитивной лингвистики. В Казахстане проблематику когнитивной лингвистики разрабатывали Г.Г. Гиздатов, Ж. Манкеева, Э.Д. Сулейменова, А. Ислам, С.Е. Исабеков, Э. Оразалиева, З.К. Ахметжанова, К.Т. Утегенова и др.

Среди целого ряда направлений современной когнитивной лингвистики можно выделить два основных подхода – лингвокультурный и лингвокогнитивный (семантико-когнитивный) [1, сс. 10–12]. Представители первого подхода считают, что только те явления могут называться концептами, которые имеют связь с культурой этноса, важны для него, то есть имеют ценностный компонент: «Концептом становятся только те явления действительности, которые актуальны и ценны для данной культуры, имеют большое количество языковых единиц для своей фиксации, являются темой пословиц и поговорок, поэтических и прозаических текстов. Они являются своего рода символами, эмблемами, определенно указывающими на породивший их текст, ситуацию, знания. Они являются носителями культурной памяти народа» [4, с. 28]. Представители второго подхода придерживаются точки зрения, что каждый объект или явление может являться концептом, так как наши знания о мире отображаются в сознании в виде определенных образов, которые и можно назвать концептами.

Знаменитая дефиниция Е.С. Кубряковой определяет концепт как «оперативную единицу памяти, ментального лексикона, концептуальной системы и языка мозга, всей картины мира, квант знания» [5, сс. 90–92], Е.В. Дзюба считает, что это ментальный феномен, представляющий собой фрагмент знаний о мире и, как правило, закрепленный в виде языковых знаков [6, с. 139]. По мнению Б.И. Нурдаулетовой, концепт представляет собой когнитивно-познавательную систему, созданную индивидом или языковым коллективом на основе жизненного опыта и знаний о мире, его устройстве и явлениях, сформированную под воздействием культурной и социальной среды [7, с. 10].

Наиболее развернутое определение приводят З.Д. Попова, И.А. Стернин: концепт это «дискретное ментальное образование, являющееся базовой единицей мыслительного кода человека, обладающее относительно упорядоченной внутренней структурой, представляющее собой результат познавательной (когнитивной) деятельности личности и общества и несущее комплексную, энциклопедическую информацию об отражаемом предмете или явлении, об интерпретации данной информации общественным сознанием и отношении общественного сознания к данному явлению или предмету» [1, с. 24]. Соответственно, понятие концепта не ограничивается только культурными или оценочными признаками, так как любое знание об окружающей действительности отражается в сознании человека и в подавляющем большинстве случаев получает специальное языковое обозначение. Таким образом, нужно признать, что культурные (или лингвокультурные) концепты являются лишь частью общей концептосферы народа.

Выразить, сохранить и передать знания о мире наиболее удобным и понятным способом возможно лишь с помощью языка. Язык – одно из средств доступа к сознанию человека, его концептосфере, к содержанию и структуре концептов как единиц мышления [1, с. 14]. Подавляющая часть информации поступает к нам через язык, и через язык же обрабатывается, осмысливается и сохраняется [8, с. 43]. Наличие большого количества вербализаций того или иного концепта свидетельствует о важности и актуальности данного концепта для сознания народа [1, с. 15]. Отражение концептосферы в языке образует языковую картину мира (также см.: семантическое пространство языка, [1, с. 43) – языковое членение мира, языковое упорядочение предметов и явлений, заложенная в системных значениях слов информация о мире, суждения о мире. То есть, интерпретация реальности кодируется в языке, его грамматических формах, лексиконе и «застывших» текстах (половицы и фразеологизмы) [9, с. 63]. Языковую картину мира часто называют «наивной», то есть ненаучной. Она является ограниченной по сравнению с когнитивной картиной мира, так как далеко не все содержание концептосферы получает языковое выражение. Языковая картина мира в достаточной степени историческое явление, ведь базовые знания о мире возникли и отразились в языке не сейчас, а в течение долгого времени развития этноса и языка [1, с. 38]. Вся совокупность языковых средств, которые существуют в языке для репрезентации того или иного концепта, определяется как номинативное поле концепта. Согласно З.Д. Поповой, И.А. Стернина, номинативное поле имеет комплексный характер и включает разнообразные языковые средства: прямые и производные номинации концепта, деривационный ряд, синонимы, устойчивые словосочетания с именем концепта, фразеологизмы и поговорки, устойчивые сравнения, словарные толкования и энциклопедическая информация, тексты, раскрывающие содержание концепта, и т.д. [1, сс. 48–49].

Метеорологическая лексика и сфера погоды в различных языках мира изучалась многими учеными, среди которых можно назвать Н.А. Портнихину, Т.В. Попову, А.А. Пыхтееву, Лю Яньчунь, Ю.Е. Ломоносову и т.д. Метеолексика тюркских языков, в том числе и в когнитивном русле, была объектом исследований Л.В. Даниловой, А.Г. Искандарова, А.Г. Аликулова, М.А. Ахматовой, Р.Р. Замалетдинова, Н. Базылхана и др.

Исследования концептосферы тюркских народов является актуальным направлением, разработке которого посвящено немало публикаций (З. Дербишева, Ж.А. Манкеева, Ш.К. Жаркынбекова, А. Ислам, Н.Г. Шаймердинова и др.), однако сфера «Погода» описана недостаточно. В связи с этим данная работа представляется актуальной и своевременной.

Таким образом, целью исследования является описание и анализ номинативного поля концепта «Жел» в казахском языке, выявление когнитивных характеристик и значимости данного концепта в языковой картине мира казахов.

Методы исследования и материалы

Несмотря на то, что пока нет единого мнения по поводу точного определения концепта, наиболее распространенной методологией его изучения является исследование языкового корпуса объективации – совокупности языковых, прежде всего лексических средств, вербализующих данный концепт. Подобный подход был теоретически обоснован в работах М.В. Пименовой, З.Д. Поповой, И.А. Стернина, В.А. Масловой и др.

В данном исследовании номинативное поле концепта «ветер» описано и интерпретировано на материале лексикографических источников, фразеологических единиц, образцов устного народного творчества, с помощью методов анализа и описания семантики языковых единиц, когнитивной интерпретации, систематизации и классификации. Материалом исследования послужили данные из фундаментальных словарей казахского языка [10; 11; 12], «Словаря ветров» [13], а также труды казахстанских ученых – акад. А. Кайдара и других [14; 15], данные интернет-источников [16].

Анализ и результаты

Представления о погоде являются важной частью картины мира тюркских народов, так как сам образ их жизни с древних времен и традиционного хозяйства предполагал единение и гармоничное сосуществование с окружающей природой. По мнению известного казахского этнографа Акселеу Сейдимбека, кочевники никогда не рассматривали окружающую среду и природные явления в качестве противника, а наоборот, считали, что глубокое познание тайн природы является необходимым условием для их традиционного образа жизни [17, с. 194]. Кочевые народы воспринимали окружающую природу как одушевленные, персонифицированные объекты, что и отражается в языке. Например, в казахском языке говорят *күн күлімдеді* – дословно, солнце улыбается, *күннің көзі* – глаз солнца, *судың беті* – лицо воды, *долы дауыл* – яростный ураган, *ерке самал* – шаловливый ветерок (перевод наш – Н.М.) [14, с. 124].

Как пишет М.А. Ахматова, «явления природы, несомненно, оказывают большое влияние на формирование национальной картины мира» [18, с.12], так как ее составляют именно те явления, которые данный народ признает важными для его функционирования и существования в окружающем мире и организует их в целостную систему представлений (Weltanschauung Канта, Гегеля и В. фон Гумбольдта) [19, с. 243].

Знания об особенностях времен года, сезонной погоде, различных природных явлениях были и есть важнейшей частью представлений о мире казахов. Сегодня, когда большая часть населения живет в городах, очень важно сохранить и передать эти знания молодому поколению. До сих пор как казахи, так и другие тюркские народы соблюдают обычаи и ритуалы, связанные с погодой, например, обряд вызывания дождя «тасаттык» [20].

«Жел» (ветер) является одним из базовых концептов в концептосфере «Погода» казахского народа. Данный концепт имеет обширное номинативное поле, состоящее из лексем различных частей речи, дериватов, фразеологических единиц, которые раскрывают содержание концепта и выражают его когнитивные признаки.

Ветер в представлениях древних тюрков – это не только природное явление – движение воздуха в атмосфере – но и злой дух, демоническое существо, божество, а также первопричина многих болезней [21, с. 581]. У Махмуда Кашгари мы встречаем два значения *йыл* – «легкий ветер» и «джинны, духи» [22, с. 847]. В древнетюркском мировоззрении божество *Йел* имеет беспокойный характер и не уживается с божеством *Йер-Суб* и духом огня *От*, подчиняясь только верховному божеству *Тенгри*. Зимой он посылает на землю бураны, а летом ураганы. Особенно опасными считались северные и западные ветры, которые часто приносили с собой непогоду. Поэтому люди часто совершали молитвы и ритуалы, стараясь задобрить Ветер, у казахов, например, проводили обряды *желді тоқтату*,

жел шақыру (прекращение и вызывание ветра). Считалось, что только сильные шаманы могли владеть и управлять погодой [21, с. 581].

По верованиям тюрков, Ветер являлся одной из 5 материальных сущностей природы, наряду с Землей, Водой, Камнем, Воздухом [14, с. 129]. Это движущая сила, энергия природы. *Дауыл* (ураган) – повелитель всех ветров Земли, который запирает их в колодец и выпускает в моменты сильной ярости. Люди, боясь назвать Ураган по имени, использовали слова-эвфемизмы, такие, как *сұраныл* (свирепый, лютый), от араб. «Исрафил» – ангел ветра. Отсюда второе значение этого слова – буря, буран.

Интересно отметить, что, считая ветер причиной некоторых, в основном простудных болезней, например, ветрянки (*jel ig*), древние тюрки интуитивно понимали, как данные болезни распространяются, то есть по воздуху, из-за ветра (совр.: воздушно-капельным путем). В языке сохранились выражения *жел тию* – простудиться, *жел* – прострел, простуда, *желшешек* – ветрянка, *жел-құз* – радикулит.

Эти дошедшие до нас языковые свидетельства говорят о том, что в древности люди считали природные явления одушевленными, волшебными, священными силами.

Номинативное поле концепта «ветер»

Номинации концепта

Основной лексемой, которая репрезентирует концепт «ветер» в казахском языке, выступает слово *жел*, имеющее тюркское происхождение и зафиксированное в древнетюркских письменных памятниках [23, с. 254].

Лексема *жел* является гиперонимом для других обозначений ветра, широко представлена как компонент словосочетаний и фразеологических единиц, имеет обширное словообразовательное гнездо, что позволяет определить именно эту лексему как имя концепта.

В толковых словарях представлены следующие значения лексемы *жел*:

1. *Кейде қатты, кейде баяу соғатын ауа ағымы* (временами сильный, временами медленный поток воздуха);
2. *Атмосферадағы ауаның жер бетіне параллель бағытта қозғалуы* (движение воздуха в атмосфере параллельно поверхности земли);
3. перен. *Баянды емес, өкінішті* (неустойчивый, бесплодный, досадный, прискорбный);
4. перен. *Ағымы, жетегі* (поток, повод).

Как омоним приводится значение: *ызғарлы желден, суықтан болатын ауру* (простуда, прострел); а также глагольная основа *жел* – со значением *аяң мен шабу аралығындағы қатты жүріс* (бежать трусцой или легкой рысью). Авторы ЭСТЯ считают, что значения этих лексем, которые употреблялись еще в древнетюркском языке, являются производными [24, сс. 175–177]. По данным письменных памятников, для лексемы *жел* в диахронии зафиксирована полисемия, наличие уточняющих наименований: *saba jeli* (легкий, приятный весенний ветер), *tüpi jel* (буря, буран), *esin* (ветер), *qasırqu, qujun* (смерч, вихрь), а также употребление во фразеологизмах: *jelkä ber* - (пускать по ветру, разорять) [22; 25].

Гипонимами к лексеме *жел* являются: *самал* (бриз, ветерок, прохлада), *құйын* (вихрь), *дауыл* (буря, сильный ветер, ураган, шторм), *боран* (буря, вьюга, метель, пурга), которые вполне возможно рассматривать как отдельные субконцепты, так как они имеют свою лексическую и словообразовательную парадигму, участвуют в образовании фразеологических единиц.

Казахский язык чрезвычайно богат на описательные характеристики видов ветров, которые могут выражаться как отдельными лексемами (*алағай, самал, аңызак* и т.п.), так и сочетаниями имен существительных, прилагательных, причастий со словом *жел*, придающих ему уточняющие признаки: *баяу жел* (слабый ветер), *қарсы жел* (противный

ветер), и т.д. Виды ветров можно классифицировать по следующим когнитивным классификационным признакам:

1) географическое расположение объекта, где дует ветер

В казахском языке существует много названий ветров, получивших свое наименование в связи с местностью, где они дуют: *алтынемел желі* (ветер, дующий с хребта Алтынемел в западном направлении), *ебі желі* (Ибэ (Эби), джунгарский ветер, сухой юго-восточный и восточный ветер, дующий в холодное время года через Джунгарские Ворота со стороны озера Эби-Нур (Китай) к озеру Алаколь), *жатаган жел* (ветер, дующий низко у поверхности земли), *қордай желі* (ветер, дующий над Кордайским перевалом), *теңіз желі* (сильный юго-восточный ветер, дующий с побережья Каспия), *теріскей жел* (холодный северный ветер) – всего 27 наименований;

2) указание на время года и длительность

В названиях и характеристике некоторых видов ветров указывается, в какое время года и как долго они дуют: *алтын күрек* (теплый ветер в конце зимы-начале весны), *ақпан желі* (холодный ветер), *қара жел* (холодный осенний ветер без осадков), *құрғақ жел* (горячий ветер в знойный день), *қызыл жел* (иссушающий ветер в жаркую погоду), *сал-самал* (весенний теплый ветер) – всего 14 наименований.

3) интенсивность

Многие наименования ветров имеют определения, характеризующие их с точки зрения интенсивности (сила-слабость, порывистость): *баяу жел* (слабый ветер), *екпінді жел* (порывистый ветер), *ескек жел* (беспрерывно дующий ветер), *жайдақ жел* (тихий ветер), *желқұз* (сильный холодный ветер), *қатты жел* (сильный ветер), *сары жел* (постоянно дующий ветер), *үрме жел* (то затихающий, то снова усиливающийся ветер), *ызғарлы жел* (пронизывающий ветер) – всего 24 наименования.

4) температура

Некоторые названия ветров включают в свою семантику температурный компонент (холодный/прохладный/теплый/горячий): *аңыззақ* (горячий ветер, суховей), *қоңыр жел* (приятный прохладный ветерок), *леп* (прохладный ветер), *майда жел* (приятный прохладный ветер, ласкающий лицо), *өлкек жел* (1. студеный ветер; 2. прохладный ветер), *самиян* (приятный прохладный ветерок) – всего 11 наименований.

5) направление

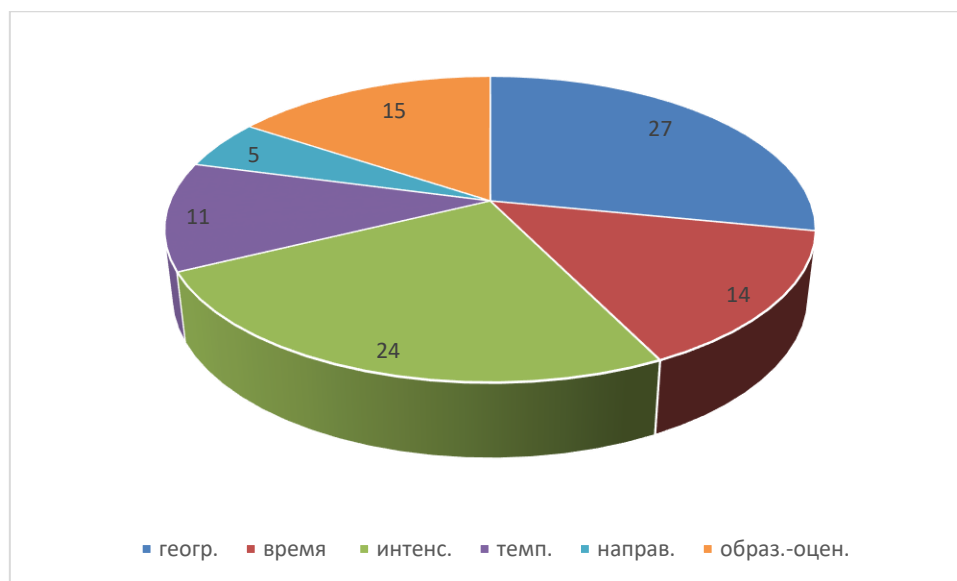
Семантика некоторых видов ветров также отражает направление, в котором они дуют: *көлденең жел* (ветер, дующий перпендикулярно течению), *қабыз жел* (ветер, дующий в открытые окна или двери), *қарсы жел* (противный ветер), *өтпе жел* (сквозняк), *саумал жел* (завихряющийся ветер) – всего 5 наименований.

6) образные и оценочные характеристики

Некоторые названия ветров имеют яркие образные характеристики, сравнивающие ветер с другими явлениями, часто одушевленными: *азынау/азынаган жел* (завывающий ветер), *долы жел (дауыл)* (свирепый ветер), *жұмсақ жел* (легкий, слабый ветер), *жынды жел* (свирепствующий ветер), *самиян* (приятный прохладный ветерок), *өксік жел* (сильный порывистый, как бы всхлипывающий ветер), *тентек жел* (внезапно поднявшийся сильный ветер в ясный теплый день).

В семантике некоторых названий ветров выделяется компонент «приятный»: *қоңыр жел* (приятный ветер), *самиян* (приятный прохладный ветерок), *майда жел* (приятный прохладный ветер), *мырза жел* (легкий освежающий ветер). Названий ветров с образно-оценочными характеристиками в казахском языке мы насчитали 15 наименований.

Когнитивные характеристики концепта «ветер» можно обобщенно представить в качестве диаграммы. Рисунок 1 наглядно представляет количество наименований ветров по категориальным признакам.

Рисунок 1 – Когнитивные признаки ветра

Из диаграммы можно увидеть, что географический показатель и интенсивность имеют наибольшее количество наименований, таким образом, это можно трактовать как важность данных характеристик в восприятии ветра казахским народом. Достаточное количество обозначений ветров указывает на ключевую роль концепта «ветер» в картине мира кочевников.

Деривационное поле

Жел представляет собой мотивирующую основу с обширным деривационным потенциалом, от которой могут образовываться как сложные, так и производные слова: *желаяқ* (быстрый), *желдиірмен* (ветряная мельница), *желқайық* (парусная лодка), *желбау* (веревка, привязываемая к шаныраку юрты), *желбезек* (жабры), *желік/желігу* (сильное увлечение, задор, раззадориваться), *желікпе* (легкомысленный), *желдей* (быстрый как ветер), *желдеу* (идти против ветра (о скоте)), *желдену* (быть ветреным), *желдету* (проветривать), *желдеткіш* (форточка), *желді* (ветренный), *желсіз* – безветренный и т.д.

Производные слова от основы *жел*- составляют словообразовательные цепочки:

- *желбір* (что-то развевающееся, оборка), *желбіреу* (колыхаться, развеваться), *желбірегіш* (развевающийся), *желбірету* (развевать), *желбіреуік* (оборка), *желбіреуіксіз* (без оборки);

- *желдену* (дуть (о ветре)), *желдендіру* (проветриваться), *желденту* (проветривать);

- *желкен* (парус), *желкенді* (парусный), *желкениші* (матрос).

Путем семантического преобразования у лексемы *жел* развились новые значения: *жел* (воздух в шине, шаре и т.п.), *жел* (простуда), *жел-/желу* (бежать легкой рысью).

Таким образом, мотивирующее слово *жел* образует целый ряд словообразовательных парадигм, что свидетельствует о его важной роли в процессах познания и описания окружающей действительности казахским народом.

Фразеологические номинации

В основе фразеологизмов лежит метафорическое, ассоциативно-образное переосмысление действительности, каких-либо явлений или качеств объекта. Ветер в представлениях кочевников-казахов выглядит как символ движения, скорости и перемен. На основе анализа фразеологизмов можно выделить следующие когнитивные признаки ветра:

1) ветер как символ движения в пространстве или времени: *жел ауып қону* (перекочевать), *жел айдаган қаңбақтай* (случайно, внезапно появиться (ветром занесло)), *ай аунатып*, *жел жылжытты* (месяцы и годы быстро пролетели);

2) ветер как символ скорости: *жел жетпес/ желден жүйірік/ жел саңлақ* (быстрый как ветер (о лошади)), *желдей зулады* (пролетел как ветер), *жел құйын* (быстрый, проворный, дерзкий);

3) символ переменчивости, несерьезности (в характере человека): *жел мінезді* (ветренный человек), *жел ауыз* (болтун), *аяғының желі бар* (предатель, разбойник), *көкірегінде желі бар* (хвастиливый), *етегінің желі бар* – легкомысленная женщина, и т.д.;

4) символ активности (о человеке): *айдарынан жел есу/ желдей есу* (жить радостной жизнью, ликовать), *аузының желі бар* (красноречивый), *қаламының желі бар* (умеющий писать быстро и хорошо, графоман, писака);

5) ветер как причина болезни или мучений: *жел тию/ жел өту* (простудиться), *ішіне жел қарысты* (все нутро продуло), *жауырыннан жел өту* (испытывать страдания);

б) ветер как движущая сила: *желі оңынан тұру* (быть успешным, получиться), *(көңіліне) жел беру* – воодушевить; настроить против кого-л.), *желге жіберу* (спустить на ветер), *желге кету/ ұшыру/ жіберу* (пропасть зря).

Паремиологическое поле

Паремии фиксируют как бы «застывшие» во времени осмысления концепта. В казахском языке нами выявлены следующие когнитивные признаки концепта «ветер»:

1) причина изменения погоды и соответственно благоприятных или неблагоприятных условий для хозяйства: *Жел түбі азық, жекен түбі қазық* (Пропитание зависит от ветра как рогоз зависит от корня), *Желдің құты да болады, жұты да болады* (От ветра бывает как благоденствие, так и джут, несчастье), *Жазғытұрымғы жел жардай атанды жығады* (Летний ветер свалит и огромного холощеного верблюда).

2) Символ движущей силы, непостоянства: *Жүйрік атқа жел қамшы* (Быстроногого коня только ветер подгоняет), *Жел тұрмаса, шөптің басы қимылдамайды/Жел болмай шөптің басы қозғалмас* (Без ветра и трава не пошевелится), *Желмен келген желмен кетеді* (Что с ветром пришло, с ветром и уйдет), *Көшерімді жел біледі, қонарымды сай біледі* (Ветер знает, где я кочую, овраг знает, где я ночую).

Представления о ветре в фольклоре и народной метеорологии

Традиционное хозяйство казахов, как известно, в большой мере зависело от благоприятных и неблагоприятных погодных условий. Например, понятие *жұт* (джут, массовый падеж скота от бескормицы) является типичным символом бедствия для кочевника, чье пропитание полностью обеспечивалось за счет скота. В ранние времена люди воспринимали непонятные им природные явления как проявления священных божественных сил, к которым необходимо было обращаться с мольбами или заклинаниями. Путем длительных наблюдений за состоянием природы выработался комплекс представлений и народных примет, объяснявших различные явления погоды и предсказывающих ее.

Сильный и продолжительный ветер мог иметь плачевные последствия для выращивания и уборки урожая. В этнографических источниках описаны народные обычаи для обуздания неблагоприятного ветра – *желді тоқтату/ желдің жағын қарыстыру* (дословно: остановить или заставить замолчать ветер). В южных регионах мифическим волшебным повелителем ветра или бурана считалась *Ақшаи кемпір* (Седая старуха). Для остановки ветра, который угрожал посевам и урожаю, пожилые женщины аула, взяв в руки палки, обвязанные кусками цветной материи, выходили на символическую битву с невидимой повелительницей ветра, которую представляли в виде старухи с развевающимися седыми волосами. В некоторых случаях, пожилые женщины мазали лицо сажей и, усевшись на *сырық* (подпорку для юрты), как на коня, бегали туда и обратно со словами обрядовой

песни, которая дошла да нас в записи переводчика военного губернатора Сырдарьинской области и исследователя фольклора тюркских народов А. Диваева (1891):

*Ақшаи кемпір, ақшаи кемпір,
Орын таппай тыпырлайсың ақшаи кемпір,
Жыра-жылғаға қуалап әкетесің
Ақшаи кемпір, ақшаи кемпір.
Жерге берік тұрған тасты қозғалтасың,
Бұршақтың гүлін ұшырасың,
Мен сенің ашуыңды басайын,
Соқпа қатты, бораныңды басайын
Жиналыңдар, халайық,
Құдай көмегімен желді қуайық. [цит. по: 26, с. 284]*

Седая старуха, седая старуха,
Ты топаешь ногами, не находя себе места,
Гонишь ветер по оврагам,
Седая старуха, седая старуха.
Ты даже свалишь камень, крепко лежащий на земле,
Срываешь цветки с растений,
Я успокою твою ярость,
Не дуй, успокой свою бурю.
Собирайтесь, люди,
Прогоним ветер с божьей помощью. (Перевод авторов статьи)

Жеті құрт лақтыру. По другому обычаю, чтобы остановить длительный непрекращающийся ветер, бросали к подножью дерева семь кусочков курта со словами:

*Жел түбіне жеті құрт,
Жетеуі де бүтін құрт.
Пәлекетіңді ала кет
Бір жеті құдайы [цит. по: 26, с. 284]*

Семь кусков курта к истоку ветра,
Все семь – целые.
Забери все невзгоды.
Семь дней устроим жертвоприношение. (Перевод авторов статьи)

Кемпірдің жағын байлау. В период стрижки овец и изготовления войлока, чтобы поднявшийся ветер не разносил шерсть, делали такой обряд. Ребенок должен был связать вместе два или несколько стеблей чия с помощью шерсти, произнося слова *Кемпірдің жағын байладым* (я связал челюсти старухе). По поверью, после этого поднявшийся ветер должен утихнуть и не препятствовать людям в их занятии [27, с 59].

Иногда людям требовалось не только утихомирить ветер, но и вызвать его для хозяйственных целей, например, просеивания зерна, сушки продуктов, спасения скота от сильной жары. Для этого приносили жертвоприношения повелителям ветра Миркайдару (южные регионы) и Жаланаш ата (регион Сырдарья). Подбрасывая зерно в воздух, чтобы очистить его от шелухи, свистели и зывали к Жаланаш ата:

*О, Жалаңаш-ата, шақыра гөр желіңді,
Қара тұмандай түйілсін,
Борандатып желдетсін..
...Уа Жалаңаш ата, шақыр, шақыр,*

Қара боран күшімен, желді шақыр.
Қара бұлтты қақ жарған
Тау басындағы қалпақты ұшырған,
Ұйытқып соққан желді шақыр
Уа, Жалаңаш ата,
Ысқырып та шақырамын,
Шығыс, батыстан ұйытқып соқ.
Тау шыңынан ұйытқып соқ.
Қаһарланып шығыстан соқ.
Сен келмесең көмекке,
Сабаным қалды ұшырылмай
Үпелек те қалды ұшпай
Жемім қалды желпінбей [цит. по: 26, с. 189]

О, нагой старец, вызови ветер,
Пусть соберутся черные тучи,
Пусть подует сильный ветер.
Нагой старец, зови, зови,
Зови ветер и бурю,
Зови ветер и вихрь,
Расколовший тучи,
Снесший вершину у горы.
Зову тебя свистом,
О нагой старец,
Дуй порывами с запада на восток,
Дуй с вершин недостижимых,
Дуй яростно с востока.
Без твоей помощи
Останется солома на земле,
Останется шелуха и пух,
Останется зерно непровеянным.

Жаланааш ата – реальное историческое лицо, ясновидящий и предсказатель, живший в XII–XIII вв. Его мавзоль сохранился в Жанакорганском районе Кызылординской области [28]. В легенде он предстает в виде нагого старца верхом на коне, который не подвержен ни холоду, ни жаре. Когда он отдыхает в тени деревьев, ветра тоже нет, поэтому было необходимо разбудить Жаланааш ата свистом, чтобы он помчался и вызвал своим движением ветер. С этим связан и традиционный запрет свистеть без причины, чтобы ненароком не вызвать ветер.

Мирқайдар считался повелителем ветра среди земледельцев в южных областях Казахстана. К нему также взывали во время сезона уборки урожая при молотье зерна со словами *Мірқайдар, Мірқайдар, кел, Мірқайдар* – «приди, Мирқайдар» [29, с. 450].

В цикле легенд о Коркуте, в которых древнейшие мифологические представления переплетены с реальной исторической личностью, также присутствует образ ветра. З. Наурызбаева выделяет ветер как одну из ипостасей Коркута – когда он играл на своем кобызе, ветер утихал и наступала тишина [30, с. 19]. По легенде, во время рождения Коркута была сильная буря, которая стихла, как только он появился на свет:

Содан үш жыл тоғыз күн дегенде Қорқыттың анасын шын толғақ қысады. Бұл жай толғақ болмайды, дәл сол күні Қорқыттың анасымен бірге бүкіл дүние қоса толғатып қиналғандай, көк жүзін түнерген қара бұлт торлайды. Күн күркіреп, найзағай ойнап,

дауыл соғып, дүниенің астан-кестеңі шығады. Мұның бәрін дүниеге келер нәрестенің киесіне жорыған жұртты үрей билейді [31].

(После истечения 3 лет и 9 дней у матери Коркута начались настоящие схватки. Казалось, что весь мир испытывал родовые муки вместе с ней – синее небо заполонили черные тучи, началась гроза, и подул ураганный ветер. Посчитав, что буря была связана с рождением необычного младенца, люди были охвачены ужасом) (Перевод авторов статьи).

Видимо, с легендами о Коркуте был связан и обряд инициации народных музыкантов, который, по свидетельству Т. Асемкулова, проходил только во время сильной бури [30, с. 315].

Желмая – легендарный быстрый, как ветер, верблюд. Образ *желмая* встречается в сказках, в том числе легендах о Коркуте, который сделал из его кожи первый кобыз, и Асанкайгы, который объездил на верблюдице весь мир в поисках прекрасной земли Жерұйық [26, с. 295]. Согласно легенде, когда Коркут гостил у родственников своей матери – кипчаков, они подарили ему верблюжонка крупной породы. Когда верблюжонок вырос, он превратился в волшебного Желмая, который мог скакать семь дней и ночей без перерыва, без воды и пищи [32]. Спасаясь от преследующей его смерти, Коркут верхом на своем верблюде проехал все четыре стороны света и, вернувшись на родную землю, увидел во сне, что он должен создать музыкальный инструмент, используя для этого шкуру своего верного желмая [33].

В традиционном укладе жизни казахов народная метеорология имела большое значение, и, к счастью, эти знания не утрачены и используются до сих пор в сельской местности. Существует большое количество примет, связывающих поведение животных с явлениями погоды. На сегодняшний день научно доказано, что животные имеют большую чувствительность к ее изменениям, чем человек, и издревле, путем наблюдения за их поведением, люди научились предсказывать погоду. В таблице 1 приводится классификация народных примет, связанных с ветром.

Таблица 1 – Приметы, связанные с поведением животных

Лошадь	Если лошадь слегка фыркает, летом будет сильный ветер и дождь, а зимой снег и пурга. Если лошади ищут укрытие, то вскоре будет холодный ветер, ливень или буран.
Корова	Если коровы на пастбище начинают беспокоиться, мычать, трясти головой, то следует ожидать похолодание и буран.
Овца	Если овцы на пастбище сбиваются в группы, а в загоне беспокойно двигаются, бьют копытами землю и скрипят зубами, то ожидать буран.
Коза	Если козы прекращают резвиться и пытаются спрятаться в укрытие, то вскоре ждаться сильный дождь, снег, холодный ветер.
Верблюд	Если верблюды ложатся и прячут голову в кусты или камыши, то ждаться сильный ветер или буран.
Ласточка	Если ласточки летают вверх и вниз, ожидать ураган.
Паук	Если паук укрепляет свою паутину, значит скоро последует дождь или ветер.
Муха	Если мухи начинают зимой летать в помещении, скоро будет буран.

Большое значение придавалось наблюдению за небесными телами – прежде всего солнцем и луной. Различное состояние атмосферы приводит к изменению внешнего вида солнца, луны и звезд, что использовалось для предсказания погоды на ближайшие дни. В таблице 2 представлены некоторые приметы, связанные с ветром.

Таблица 2 – Приметы, связанные с небесными телами

Солнце	Если солнце на закате имеет красный оттенок, на следующий день будет ветер.
Луна	Если луна зимой светлее, чем обычно, и на ней видны полосы, то ожидать ураганный ветер и буран. Если вокруг луны наблюдается гало в форме круга, которое со временем уменьшается, то обязательно будет ветер или дождь.
Звезды	Если вокруг звезд видны белые или красноватые ореолы, будет ветер.

Нельзя не упомянуть и о таком понятии народной метеорологии, как *амал* – периоды времени в течение года, характеризующиеся определенной погодой, в основном неблагоприятной для ведения хозяйства. Эти издревле сложившиеся из наблюдения за погодой и поведением животных представления не теряют своей актуальности в современном обществе. С ветреной погодой связаны такие амалы, как *Құралай салқыны/ желі* (дословно: «сайгачий холод/ ветер», похолодание во время отела сайгаков), *Тасбақа дауылы* (Черепаший ураган) и *Тобылғы жарган* (распускание почек таволги). Во время *Құралай салқыны* (приблизительно 3 неделя мая) происходит отел почитаемых у казахов животных – сайгаков, и природа как бы помогает им благополучно принести потомство. Самки бегут против ветра, чтобы разродиться детенышем. Хотя в это время наблюдается сильный ледяной ветер, он не вредит новорожденным, а наоборот, закаляет их, избавляет от паразитов и хищников, которые прячутся от холода и ветра. Во время *Тасбақа дауылы* (апрель) происходит пробуждение от зимней спячки черепах, которые также очень почитались у кочевников. В это время наблюдается сильный холодный ветер, который сдувает песок с панциря черепах, помогая им проснуться от спячки. *Тобылғы жарган* – холодный ветер в последние дни апреля, когда происходит пробуждение растений, распускание почек и появление зелени [14; 17; 34; 35; 36].

Заключение

Проанализированный материал показывает, что природные явления, в частности, связанные с движением воздуха в атмосфере, занимали и занимают большое место в картине мира казахского народа. Мышление кочевника концептуализировало и категоризовало природные явления по различным когнитивным признакам, которые отражаются в лексической системе языка. Идиоэтничность казахской языковой картины мира проявляется в наличии большого числа номинаций концепта «ветер», что можно связать с разнообразием природно-климатических условий на обширной территории Казахстана. Помимо географического компонента, важными концептуальными признаками ветра являются время года, интенсивность, температура, направление, образность и оценочность. Лексема *жел* характеризуется большой словообразовательной производностью. Представления о ветре находят отражение во фразеологии и паремиологии казахского языка. Описан ряд связанных с ветром ритуалов, фольклорных образов, народных примет. Таким образом, можно утверждать, что концепт «ветер» в полной мере является лингвокультурным национально-специфичным концептом.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика: монография. – М.: АСТ Восток-Запад, 2007. – 314 с.

2. Карабаева Л.К., Ереханова Ф.Т., Тасполатов Б.Т. Актуальные проблемы когнитивной лингвистики на современном этапе // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №1 (131). – С. 135–148.
3. Аскольдов С.А. Концепт и слово // В кн.: Русская речь. Новая серия. Вып. II / под ред. Л.В. Щербы. – Ленинград: Academia, 1928. – С. 28–44.
4. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: учебное пособие. – Минск: ТетраСистемс, 2004. – 256 с.
5. Демьянков В.З., Кубрякова Е.С. Когнитивная лингвистика // В кн.: Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: Филол. ф-т МГУ им. М.В. Ломоносова, 1996. – С. 90–92.
6. Дзюба Е.В. Когнитивная лингвистика: учебное пособие для высших учебных заведений. – Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т. [б. и.], 2018. – 280 с.
7. Нұрдәулетова Б.И. Қазақ дүниетанымындағы базалық концептілердің тілдік көрінісі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №1 (123). – Б. 7–20.
8. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика. Введение в когнитивную лингвистику: учебное пособие. – 4-е изд., испр. и доп. – Тамбов: ТГУ им. Г.Р.Державина, 2014. – 236 с.
9. Bartmiński J. Aspects of Cognitive Ethnolinguistics / Ed. Jörg Zinken. – СТ: Equinox, 2009. – 256 p.
10. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық Т. 4. / Құраст.: Н. Әшімбаева, Қ. Рысбергенова, Ж. Манкеева және т.б. – Алматы: Тіл білімі инст., 2011. – 752 б.
11. Смағұлова Г. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 398 б.
12. Қазақ мақал-мәтелдері / Құраст. Ж. Малайсаров. – Алматы: Ана тілі, 2006. – 184 б.
13. Прох Л.З. Словарь ветров. – Ленинград: Гидрометеоиздат, 1983. – 199 с.
14. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде. Т. 3: Табиғат. – Алматы: Сардар, 2013. – 618 б.
15. Әбжан Г.М. Табиғат құбылысына байланысты сөздердің мағыналық жағынан қолданылу аясы // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2013. – №2 (44). – Б. 13–15.
16. Ветры Казахстана. [Электронный ресурс]. URL: <https://moxnpn.ru/kazakhstan/52-vetry-kazakhstan.html> (дата обращения 30.01.2024)
17. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. – Алматы: Санат, 1997. – 464 б.
18. Ахматова М.А. Этнокультурная специфика концептуализации природных явлений в карачаево-балкарской языковой картине мира (на примере концептов «ветер» и «дождь») // Структура и история языка. – 2020. – №1–2 (26–27). – С. 5–21.
19. Głaz A. Cognitive ethnolinguistics from Lublin and cultural linguistics in the English-speaking context // Ethnolinguistics. – 2019. – №30. – P. 229–254.
20. Древний обряд «Тасаттық» по вызову дождя провели в Костанае. [Электронды ресурс]. URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/drevniy-obryad-tasattyik-vyizovu-dojdy-a-proveli-kostanae-501686/ (қаралған күні 30.01.24)
21. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка / под ред. Э.Р. Тенишева и А.В. Дыбо. – М.: Наука, 2006. – 912 с.
22. Древнетюркский словарь / под ред. Д.М. Насилова, И.В. Кормушина и др.; сост. Т.А. Боровкова, Л.В. Дмитриева, А.А. Зырин, И.В. Кормушин и др. 2-е изд., пересмотр. – Астана: Ғылым, 2016. – 760 с.
23. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Тюрк / Перевод, пред. и комм. З.-А.М. Ауэзовой. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 с. + 2 с. вкл.
24. Севортян Э.В., Левитская Л.С. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Ж», «Ж», «Й». – М.: Наука, 1989. – 295 с.
25. Левитская Л.С. Метеорология // В кн.: Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. 2-е изд., доп. – М.: Наука, 2001. – 822 с.
26. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 2 том. – Алматы: РІПК “СЛОН”, 2012. – 736 б.
27. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 3 том. – Алматы: РІПК “СЛОН”, 2012. – 736 б.
28. Жаланаһ ата кесенесі. [Электронды ресурс]. URL: <https://seykhuninfo.kz/tarih/9238-zhalaash-ata-kesenes.html#:~:text=%D0%95%D0%BD%D0%B4%D1%96%D0%B3%D1%96%20%D0%B1%D1%96%D1%80%20%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%>

- B4%D0%B5%20%D0%96%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D2%A3%D0%B0%D1%88%20%D0%B0%D1%82%D0%B0,%D0%B6%D0%B5%D0%B1%D0%B5%D1%83%D1%88%D1%96%D1%81%D1%96%20%D0%96%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D2%A3%D0%B0%D1%88%20%D0%B0%D1%82%D0%B0%20%D0%B4%D0%B5%D0%BF%20%D0%B1%D1%96%D0%BB%D0%B3%D0%B5%D0%BD (қаралған күні 10.09.2024)
29. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 4 том. – Алматы: РІПК “СЛОН”, 2013. – 736 б.
30. Наурызбаева З. Вечное небо казахов. – Алматы: OTUKEN, 2021. – 720 с.
31. Қорқыт /IX ғасыр/ (I нұсқа). [Электронды ресурс]. URL: <https://www.zharar.com/index.php?do=shorttexts&action=item&id=36212> (қаралған күні 10.09.2024)
32. Желмая. I нұсқа. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.zharar.com/index.php?do=shorttexts&action=item&id=35827> (қаралған күні 10.09.2024)
33. Қорқыт туралы аңыз I. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.zharar.com/index.php?do=shorttexts&action=item&id=36215> (қаралған күні 10.09.2024)
34. Эшбекова Г.У. Қазақ халқының аспан әлемін бақылау арқылы ауа райын болжаудағы халықтық білімдері // КазМУ хабаршысы. Тарих сериясы. – 2021. – №2 (101) – Б. 194–203.
35. Ата-бабалар жануарларға қарап ауа-райын қалай болжаған? [Электронды ресурс]. URL: <https://adyrna.kz/post/75846> (қаралған күні 20.09.2024)
36. Ертеңгі ауа-райын жануарға қарап білуге болады. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.oinet.kz/e/action/ShowInfo.php?classid=46&id=11736> (қаралған күні 20.09.2024)

REFERENCES

1. Popova Z.D., Sternin I.A. Kognitivnaia lingvistika [Cognitive linguistics]: monografiya. – M.: AST Vostok-Zapad, 2007. – 314 s. [in Russian]
2. Karabaeva L.K., Erehanova F.T., Taspolatov B.T. Aktualnye problemy kognitivnoi lingvistiki na sovremennom etape [Actual problems of cognitive linguistics on modern stage] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2024. – №1 (131). – S. 135–148. [in Russian]
3. Askoldov S.A. Konzept i slovo // V kn.: Russkaia rech. Novaia seria. Vyp. II [A concept and a word. // In: Russian speech. A new series. Issue II] / pod red. L.V. Sherby. – Leningrad, Academia, 1928. – S. 28–44. [in Russian]
4. Maslova V. A. Kognitivnaia lingvistika: uchebnoe posobie [Cognitive linguistics: a manual]. – Minsk: TetraSistems, 2004. – 256 s. [in Russian]
5. Demiankov V.Z., Kubriakova E.S. Kognitivnaia lingvistika // V kn.: Kratkiy slovar kognitivnyh terminov [Cognitive linguistics // In: A brief dictionary of cognitive terms]. – M.: Filol. f-t MGU im. M.V. Lomonosova, 1996. – S. 90–92. [in Russian]
6. Dziuba E.V. Kognitivnaia lingvistika: uchebnoe posobie dlia vysshih uchebnyh zavedeniy [Cognitive linguistics: a manual for university students]. – Ekaterinburg: Ural. gos. ped. un-t. [b. i.], 2018. – 280 s. [in Russian]
7. Nurdauletova B.I. Qazaq dunietyanyndagy bazalyq konseptilderdin tildik korinisi [The linguistic representation of basic concepts in Kazakh worldview] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2022. – №1 (123). – B. 7–20. [in Kazakh]
8. Boldyrev N.N. Kognitivnaia semantika. Vvedenie v kognitivnuu lingvistiku: uchebnoe posobie [Cognitive semantics. Introduction to cognitive linguistics: a manual]. – 4-e izd., ispr. i dop. – Tambov: TGU im. G.R. Derjavina, 2014. – 236 s. [in Russian]
9. Bartmiński J. Aspects of Cognitive Ethnolinguistics / Ed. Jörg Zinken. – CT: Equinox, 2009. – 256 p.
10. Qazaq adebi tilinin sozdigi [The dictionary of the Kazakh literary language]. On bes tomdyq. T. 4 / Qurast.: N. Ashimbaeva, Q. Rysbergenova, J. Mankeeva jane t.b.– Алматы: Til bilimi inst., 2011. [in Kazakh]
11. Smagulova G. Qazaq tilinin frazeologialyq sozdigi [The dictionary of Kazakh phraseological units]. – Алматы: Qazaq universiteti, 2020. – 398 b. [in Kazakh]
12. Qazaq maqal-matelderi [The Kazakh proverbs and sayings] / Qurast.: J. Malaisarov. – Алматы: Ana tili, 2006. – 184 b. [in Kazakh]

13. Proh L.Z. Slovar vetrov [The dictionary of the winds]. – Leningrad: Gidrometeoizdat, 1983. – 199 s. [in Russian]
14. Qaidar A. Qazaqtar ana tili aleminde. T. 3: Tabigat [The Kazakhs in the world of their mother tongue. V. 3: The Nature]. – Almaty: Sardar, 2013. – 618 b. [in Kazakh]
15. Abjan G.M. Tabigat qubylysyna bailanysty sozderdin magynalyq jagynan qoldanylu aiasy [The scope of usage of the words referring to natural phenomena from the semantic viewpoint] // Abai atyndagy QazUPU-nib Habarshysy. Filologia seriasy. – 2013. – №2 (44). – B. 13–15. [in Kazakh]
16. Vetry Kazakhstana [The winds of Kazakhstan]. [Electronic resource]. URL: <https://moxnpn.ru/kazakhstan/52-vetry-kazakhstan.html> (date of access 30.01.2024) [in Russian]
17. Seidimbek A. Qazaq alemi [The world of Kazakhs]. – Almaty: Sanat, 1997. – 464 b. [in Kazakh]
18. Ahmatova M.A. Etnokulturnaia specifika konceptualizacii prirodnyh iavleniy v karachaevo-balkarskoi yazykovoï kartine mira (na primere konceptov «veter» i «dojd») [Ethnocultural specifics of the natural phenomena conceptualization in the Karachay-Balkar linguistic worldview] // Struktura i istoria iazyka. – 2020. – №1–2 (26–27). – S. 5–21. [in Russian]
19. Głaz A. Cognitive ethnolinguistics from Lublin and cultural linguistics in the English-speaking context // Ethnolinguistics. – 2019. – №30. – P. 229–254.
20. Drevniy obriad «Tasattyq» po vyzovu dojdia proveli v Kostanae [The ancient ritual of inviting the rain ‘Tasattyk’ was held in Kostanay]. [Electronic resource]. URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/drevniy-obryad-tasattyik-vyizovu-dojdy-proveli-kostanae-501686 (date of access 30.01.24) [in Russian]
21. Sravnitelno-istoricheskaja grammatika tiurkskih iazykov. Pratiurkskiy yazyk-osnova. Kartina mira pratiurkskogo etnosa po dannym iazyka [The comparative-historical grammar of the Turkic languages. The Proto-Turkic language. The worldview of the Proto-Turks based on the linguistic data] / pod red. E.R. Tenisheva i A.V. Dybo. – M.: Nauka, 2006. – 912 s. [in Russian]
22. Drevnetiurkskiy slovar [The dictionary of Old Turkic] / pod red. D.M. Nasilova, I.V. Kormushina i dr.; sost. T.A. Borovkova, L.V. Dmitrieva, A.A. Zyrin, I.V. Kormushin i dr. 2-e izd., peresmotr. – Astana: Gylym, 2016. – 760 s. [in Russian]
23. Mahmud al-Kashgari. Divan Lugat at-Tiurk [The compendium of Turkic languages] / Perevod, pred. i komm. Z.-A.M. Auezovoi. – Almaty: Daik-Press, 2005. – 1288 s. + 2 s. vkl. [in Russian]
24. Sevortian E.V., Levitskaia L.S. Etimologicheskij slovar tiurkskih iazykov: Obshetiurkskie i mejtiurkskie osnovy na bukvy «Ж», «Ж», «Й» [The etymological dictionary of Turkic languages. Common Turkic and inter-Turkic stems beginning with «Ж», «Ж», «Й»]. – M.: Nauka, 1989. – 295 s. [in Russian]
25. Levitskaia L.S. Meteorologia // Sravnitelno-istoricheskaja grammatika tiurkskih iazykov. Leksika. [The comparative-historical grammar of the Turkic languages. Vocabulary]. 2-e izd., dop. – M.: Nauka, 2001. – 822 s. [in Russian]
26. Qazaqtyn etnografialyq kategorialar, ugymdar men ataularynyn dasturli juiesi. Enciklopedia. [Kazakh traditional system of ethnographic categories, concepts and names. Encyclopedia]. 2 tom. – Almaty: RPK “SLON”, 2012. – 736 b. [in Kazakh]
27. Qazaqtyn etnografialyq kategorialar, ugymdar men ataularynyn dasturli juiesi. Enciklopedia. [Kazakh traditional system of ethnographic categories, concepts and names. Encyclopedia]. 3 tom. – Almaty: RPK “SLON”, 2012. – 736 b. [in Kazakh]
28. Jalanash ata kesenesi [The mausoleum of Zhalanash ata]. [Electronic resource]. URL: <https://seykhuninfo.kz/tarih/9238-zhalaash-ata-kesenes.html#:~:text=%D0%95%D0%BD%D0%B4%D1%96%D0%B3%D1%96%20%D0%B1%D1%96%D1%80%20%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B4%D0%B5%20%D0%96%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D2%A3%D0%B0%D1%88%20%D0%B0%D1%82%D0%B0,%D0%B6%D0%B5%D0%B1%D0%B5%D1%83%D1%88%D1%96%D1%81%D1%96%20%D0%96%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D2%A3%D0%B0%D1%88%20%D0%B0%D1%82%D0%B0%20%D0%B4%D0%B5%D0%BF%20%D0%B1%D1%96%D0%BB%D0%B3%D0%B5%D0%BD> (date of access 10.09.2024) [in Kazakh]

29. Qazaqtyn etnografialyq kategorialar, ugymdar men ataularynyn dasturli juiesi. Enciklopedia. [Kazakh traditional system of ethnographic categories, concepts and names. Encyclopedia]. 4 tom. – Almaty: RPK “SLON”, 2013. – 736 b. [in Kazakh]
30. Naurzbaeva Z. Vechnoe nebo kazahov [The Kazakh eternal sky]. – Almaty: OTUKEN, 2021. – 720 s. [in Russian]
31. Qorqyt /IX gasyr/ (I nusqa) [Korqyt. IX cent. I variant]. [Electronic resource]. URL: <https://www.zharar.com/index.php?do=shorttexts&action=item&id=36212> (date of access 10.09.2024) [in Kazakh]
32. Jelmaia 1 nusqa. [Zhelmaya. I variant]. [Electronic resource]. URL: <https://www.zharar.com/index.php?do=shorttexts&action=item&id=35827> (date of access 10.09.2024) [in Kazakh]
33. Qorqyt turaly anyz 1. [The legend about Korqyt 1]. [Electronic resource]. URL: <https://www.zharar.com/index.php?do=shorttexts&action=item&id=36215> (date of access 10.09.2024) [in Kazakh]
34. Eshbekova G.U. Qazaq halqynyn aspan alemin baqylau arqyly aua raiyn boljaudagy halyqtyq bilimderi [Folk knowledge of the Kazakh people in forecasting the weather by observing the sky] // QazMU habarshysy. Tarih seriasy. – 2021. – №2 (101) – B. 194–203. [in Kazakh]
35. Ata-babalar januarlarga qarap aua-raiyn qalai boljagan? [How did ancestors predict the weather by looking at animals?] [Electronic resource]. URL: <https://adyrna.kz/post/75846> (date of access 20.09.2024) [in Kazakh]
36. Ertengi aua-raiyn januarga qarap biluge bolady [You can tell tomorrow's weather by looking at the animals]. [Electronic resource]. URL: <https://www.oinet.kz/e/action/ShowInfo.php?classid=46&id=11736> (date of access 20.09.2024) [in Kazakh]

ЭОЖ 81:001.4; МҒТАР 16.21.41

<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.114>**М.Ә. КАЙИМОВ¹, Р.Х. БЕЙСЕНБАЕВА², Н.С. ХАЛИКОВА²**¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: m.kaiimov92@mail.ru²филология ғылымдарының кандидаты,Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: raushanbeinbaeva70@qmail.com;
e-mail: khalikova_nurila1976@mail.ru**БҰҚАР ЖЫРАУ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ «МӘҢГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫ**

Аңдатпа. Мақалада Бұқар жырау поэзиясында көрініс тапқан «Мәңгілік ел» идеясы қарастырылады. Бұқар жырау – өз заманының көрнекті жырауы, мемлекет қайраткері, қоғамдық-саяси және рухани мәселелерді көркем тілмен терең жеткізіп, ұлттық бірлік пен тәуелсіздікті насихаттаған тұлға. Жырау шығармаларының басты тақырыбы – қазақ халқының бірлігі, тәуелсіздігі, мемлекеттіліктің сақталуы. Жырау поэзиясындағы «Мәңгілік ел» ұғымы терең тарихи және рухани маңызға ие күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Зерттеу барысында «Мәңгілік ел» идеясының тарихи тамырлары мен оның жыраулық поэзияда дәстүрлі түрде жалғасын табуы салыстырмалы түрде талданады. «Мәңгілік ел» идеясы ең алғаш рет көне түркілік «Орхон-Енисей» жазба ескерткіштерінде көрініс тапқан. Көне дәуірден бастау алған «Мәңгілік ел» идеясы тарих қойнауында ғасырлар бойы жалғасын тауып, жаңғырып отырған. «Мәңгілік ел» идеясының қазақ поэзиясында, соның ішінде Бұқар жырау шығармаларындағы көрінісін қарастыру мақаланың басты мақсаты болды.

Тарих беттеріндегі елеулі оқиғаларды болашақ ұрпаққа зерделі түрде көркем тілмен жеткізіп, рухани мұра ретінде қалдыру – жыраулар поэзиясының басты мақсаты болды. Қазақ хандық дәуірі әдебиетінде өзіндік орны бар жыраулар әлеуметтік мәні бар, ірі халықтық деңгейдегі келелі мәселелерді жырлаған. XV–XVIII ғасырлардағы жыраулар өз өлеңдерінде елдік, ерлік, заман жайында терең жыр толғап, мәңгілік ел болу идеясын алға тартады. Ата-бабадан мұра болып келе жатқан жерді қорғау, ел бірлігін сақтау сияқты мәселелер жыраулар поэзиясының негізгі тақырыбы болды. Өмір туралы терең толғанып, халықтың болашағын ойлаған жыраулар өз шығармаларында гуманистік тұрғыда философиялық-дидактикалық түйін-тұжырымдар жасап отырған.

Халқымыздың руханият тұрғысынан жаңарып, өркендеуі тікелей әдебиетке байланысты. Әдебиет асыл құндылықтарымыз десек, жыраулар поэзиясы осы баға жетпес асылдарымыздың бірі. Жыраулар поэзиясында өзіндік орны бар Бұқар жырау Күлтегін, Тонкөк сияқты елінің болашағын ойлаған тұлғаның бірі. Көне түркі әдебиетінен жалғасып келе жатқан «Мәңгілік ел» идеясы бүгінгі таңда қазақ елінің жалпы ұлттық идеясының ең

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Кайимов М.Ә., Бейсенбаева Р.Х., Халикова Н.С. Бұқар жырау шығармаларындағы «Мәңгілік ел» идеясы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №4 (134). – Б. 190–206. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.114>

*Cite us correctly:

Kaiimov M.A., Beisenbaeva R.H., Halikova N.S. Buqar jyrau shygarmalaryndagy «Mangilik el» ideiasy [The «Mangilik El» Idea in Bukhar Zhyrau’s Works] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2024. – №4 (134). – B. 190–206. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.114>

Мақаланың редакцияға түскен күні 05.04.2024 / қабылданған күні 30.12.2024

негізгі өзегіне айналуға. Сондықтан әдеби шығармалардағы «Мәңгілік ел» идеясын зерттеу – қашанда өзектілігін жоймайтын тақырыптардың бірі.

Кілт сөздер: поэзия, толғау, Мәңгілік ел, жырау, идея, әдеби мұра, дүниетаным.

М.А. Kayimov¹, R.Kh. Beisenbayeva², N.S. Khalikova²

¹*PhD Doctoral Student of M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: m.kaiimov92@mail.ru*

²*Candidate of Philological Sciences,
Senior Lecturer of O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: raushanbeinbaeva70@qmail.com;
e-mail: khalikova_nurila1976@mail.ru*

The «Mangilik El» Idea in Bukhar Zhyrau's Works

Abstract. The article examines the idea of «Mangilik el» in the poetry of Bukhar-zhyrau. Bukhar-zhyrau is an outstanding Kazakh singer-storyteller, statesman, who deeply expressed socio-political and spiritual problems through artistic words, promoting national unity and independence. The main theme of his works is the unity of the Kazakh people, independence and preservation of statehood. The idea of «Mangilik el» in the poetry of zhyrau is a complex issue with deep historical and spiritual significance. The study provides a comparative analysis of the historical roots of the idea of «Mangilik el» and its traditional continuation in the poetry of zhyrau. This idea was first reflected in the ancient Turkic «Orkhon-Yenisei» written monuments. The idea of «Mangilik el» has been preserved and updated throughout the centuries since ancient times. The main purpose of the article was to examine the manifestation of the idea of «Mangilik el» in Kazakh poetry, including the work of Bukhar zhyrau.

The main feature of zhyrau poetry was to intelligently convey the significant events that left a mark in history to future generations, to humanity in general, in an artistic language, and leave them as a literary heritage. Poems, which have their own place in the literature of Kazakh khanate period, have a social meaning, and they sing about important issues at the national level. The poets of the XV-XVIII centuries wrote deep poems about the nation, heroism, and the times in their poems, promoting the idea of becoming an eternal nation. Issues such as protection of the land inherited from ancestors, preservation of national unity were the main themes of zhyrau poetry. The poets made philosophical and didactic concepts in their works in a humanistic way deeply worried about life and thinking about people's future.

Spiritual development of our people depends directly on literature. If we say that literature is our precious value, zhyrau poetry is one of our priceless treasures. Bukhar Zhyrau, who has his own place in zhyrau poetry, is one of the people who thought about the future of his country, like Kultegin and Tonykok. The «Mangilik el» idea which continues from ancient Turkic literature is becoming the main core of national idea of Kazakh nation today. Therefore, the «Mangilik el» idea in literary works is considered as one of the themes that will never lose its relevance.

Keywords: poetry, tolgau, Mangilik el, zhyrau, idea, literary heritage, world view.

М.А. Кайимов¹, Р.Х. Бейсенбаева², Н.С. Халикова²

¹*PhD докторант Южно-Казахстанского университета имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: m.kaiimov92@mail.ru*

²*кандидат филологических наук, старший преподаватель
Южно-Казахстанского педагогического университета имени О. Жанибекова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: raushanbeinbaeva70@qmail.com;
e-mail: khalikova_nurila1976@mail.ru*

Идея «Мәңгілік ел» в произведениях Бухар жырау

Аннотация. В статье рассматривается идея «Мәңгілік ел» отраженная в поэзии Бухар жырау. Бухар жырау – выдающийся казахский певец-сказитель, государственный деятель, который глубоко передавал общественно-политические и духовные проблемы через художественное слово, пропагандируя национальное единство и независимость. Основная тема его произведений – единство казахского народа, независимость и сохранение государственности. Идея «Мәңгілік ел» в поэзии жырау представляет собой сложный вопрос с глубоким историческим и духовным значением. В ходе исследования проводится сравнительный анализ исторических корней идеи «Мәңгілік ел» и ее традиционного продолжения в поэзии жырау. Эта идея впервые была отражена в древнетюркских «Орхон-Енисейских» письменных памятниках. Идея «Мәңгілік ел» начиная с древних времен, сохранялась и обновлялась на протяжении веков. Основной целью статьи было рассмотреть проявление идеи «Мәңгілік ел» в казахской поэзии, в том числе в творчестве Бухар жырау.

Главной целью поэзии сказителей было грамотно передать художественным языком значимые события, оставившие след в истории, будущему поколению, человечеству в целом, и оставить их как литературное наследие. Стихи, занимающие свое место в литературе периода Казахского ханства, имеют социальное значение, рассказывают о важных проблемах национального уровня. Сказители XV–XVIII веков передавали в своих произведениях глубокие размышления о стране, героизме, времени, пропагандируя идею становления вечной нации. Такие вопросы, как защита земли, унаследованной от предков, сохранение национального единства, были основными темами поэзии сказителей. Глубоко размышляя о жизни и переживая за будущее народа, поэты жырау гуманистически воплощали в своих произведениях философско-дидактические концепции.

Духовное развитие нашего народа напрямую зависит от литературы. Если мы говорим, что литература – наша драгоценная ценность, то поэзия сказителей – одно из наших бесценных сокровищ. Бухар жырау, имеющий свое место в поэзии сказителей, принадлежит к числу людей, которые думали о будущем своей страны, подобно Культегину и Тоныкоку. Идея «Мәңгілік ел» продолжающаяся из древнетюркской литературы, сегодня становится основным стержнем общенациональной идеи казахского народа. Поэтому идея «Мәңгілік ел» в литературных произведениях считается одной из тем, которая никогда не потеряет своей актуальности.

Ключевые слова: поэзия, толгау, Мәңгілік ел, жырау, идея, литературное наследие, мировоззрение.

Кіріспе

Түркі тілдес халықтардың тілдік-мәдени, әдеби байланыстары өте ерте заманнан басталады. Тарих тереңіне көз жүгіртсек, түбі бір түркі халқы жеке ұлт ретінде өз алдына отау тігіп қалыптасқанға дейін ортақ әдеби мұраларға бай болған. Ортақ ауыз әдебиеті үлгілерінің, ортақ тарихи мұралардың қаншама ғасырларды артқа тастап, бүгінгі күнге жетуінен жалпы түркі әдебиетінің тамыры тереңге бойлайтынын байқаймыз. Жеке ұлт болып қалыптасқаннан соң да түркі халықтарының арасында әдеби дәстүр өзара байланыста өз жалғасын тауып жатты. Өртүрлі бағытта, әртүрлі мазмұнда дамыған түркі әдебиеті көненің жалғасы ретінде дамып, жаңарып, жаңғырып отырды. Осындай түркі халықтарына ортақ әдебиетті бір жерге тоғыстырған «Мәңгілік ел» идеясы болатын. «Мәңгілік ел» идеясы – көне түркілік кезеңнен басталған күллі түркі халықтарына ортақ ұғым. Ата-бабамыз ежелден-ақ елінің еркіндігі мен тәуелсіздігі жолындағы қаншама қиыншылықтарға төтеп беріп, ұрпағының болашағы үшін күрескен. Осы орайда, «Мәңгілік ел» болу идеясын жас

буынның бойына сіңіруде ақын-жыраулар шығармашылығының орны ерекше болған. Шығармашылық жолдары қиын-қыстау жаугершілік заманмен қатар келген жыраулар өз шығармаларында елінің азаттығы мен тәуелсіздігі, бірлігі туралы көп жырлаған. Бір тудың астына жинау мақсатында жыр жолдарымен халқына рух беріп, жігерлендіріп отырған. Сондықтан да «Мәңгілік ел» идеясын халықтың ортақ мүддесі, жұмыла ортақтасқан рухани күші, қаһармандық ұраны деп айта аламыз. Аталған идея қазақ елінің, күллі түркі халықтарының ғасырлар бойы тәуелсіздік жолындағы күресі, рухани-мәдени шығармашылығының нәтижесі.

«Мәңгілік ел» идеясы – ежелгі түркілік танымнан бері жалғасын тауып келе жатқан бүгінгі тәуелсіздігіміздің түп қазығы. Мәңгілік ел болуды аңсаған бабаларымыз ел мен жерін сыртқы жаулардан сақтап, болашақ ұрпақтың қамын ойлаған. Тарихтан белгілі бір кездері ұлы державаға айналған көк түркілер ежелден-ақ тәуелсіз ел болуды ойлап, мемлекет іргетасының мықты қалануына бар күш-жігерін салған. Көне түрік қағанаты дәуірінде тасқа қашалып жазылған «Тоныкөк», «Білге қаған», «Күлтегін» жырларын оқи отырып, көне түркілердің бар күшін Түрік мемлекетін біріктіріп, мәңгілік ел болуға жұмсағанын байқаймыз. Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк мемлекеттің іргесін күшейту мақсатында көптеген жорықтарға қатысып, жеңіске жетіп отырғанын тарихтан білеміз. Күлтегін ежелгі түркі мемлекетінің көрнекті әскери қолбасшысы, Білге қаған қағанның кеңесшісі, ал Тоныкөк ақылгөй қария. Үшеуі де бар ғұмырын ел ісіне арнаған мемлекет қайраткерлері. Олар ел қамы үшін ішкі және сыртқы жаулармен күрес жүргізеді. Тоныкөк – Түрік қағандығының негізін қалаушылардың бірі. Ол Түркі мемлекетінің мәңгілік тұғырын қалыптастырып, мәңгілік ел болу идеясының негізін қалаған, артына мәңгілік тұғырлы мұра қалдырған қайраткер.

Көне түркілер негізін қалаған «Мәңгілік ел» идеясы кейінгі дәуірлерде де өз жалғасын тауып жатты. Бұл идея Әл-Фарабидің «Қайырымды қала» атты трактатында, Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» атты еңбегінде жан-жақты көрініс тапқан. Әл-Фараби өз шығармасында іргелі мемлекет болу туралы идеясын алға тартып, қайырымды қала тұрғындары мен оның басшыларына тән белгілер қандай болу керек деген мәселелерге талдау жасайды. Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» атты шығармасында түркі халқының даму тарихы, отбасылық құндылықтар, мемлекет және құқық мәселелері, берік ел болу идеясы сөз болады. Тамыры тереңге баратын мәңгілік ел болу идеясы тарих бетінен ешқашан да жойылып кетпей, ғасырлар тоғысында ұрпақтан ұрпаққа жалғасын тауып келе жатыр.

Көне дәуірде Тоныкөк негізін қалаған «Мәңгілік ел» идеясының айқын көрінісін жыраулар поэзиясынан да байқаймыз. Жыраулар поэзиясының көрнекті өкілі Асан Қайғы өзінің халқы үшін ең қолайлы, ең құнарлы жерді іздеп, халқының бейбіт өмір сүруін аңсады. Жыраулар өмір сүрген кезеңнің өзі аласапыран заман болғандықтан, олар елінің болашағына алаңдап, сыртқы жаулардан қорғануда елді бірлікке шақырып отырған. Халықтың жағдайын ойлаған жыраулар ішкі және сыртқы саяси жағдайларға араласып, сыртқы жаулардан елін қалай аман алып қалу керек деген мемлекеттік деңгейдегі мәселелерге араласқан. Қазақ әдебиеті тарихында хандық дәуір әдебиетінің алар орны ерекше. Үлкен тарихи өзгерістерді басынан кешірген осы кезең қазақ халқы үшін қиын күндердің тізбегі іспетті болды. Көш басында жүріп, ел қамын ойлаған жыраулар ханның қасынан табылып, ел тізгінін қолға алды. Жыраулар сол кезеңнің әлеуметтік халін терең ұғынып, ел қамын жоқтауға кірісті. Ақын, жыраулар бұрынғыдай қызық қуып жыр жазбады. Олар мүлдем жаңа бағытта, әлеуметтік сарында жыр жазды. Өлең жолдарынан халық тағдырына алаңдаушылық білдірген, ел мен жер тағдырын ойлаған ақынның азатшыл идеялары байқалды. Жыраулар елді бірлікке шақырып, үлгі өсиет, насихат айтты.

Қиын-қыстау заманда елінің тірегіне айналған жыраулардың бірі – Бұқар жырау болғандығы белгілі. Бұқар елінің тәуелсіз, азат болуын армандады. Осы орайда, халықтың

саяси-әлеуметтік жағдайының жақсаруына үлкен үлес қосты. Жырау өз туындыларында ұлттың тағдырына, елдің болашағына қатысты маңызды мәселелерді көтеріп, хандар мен билерге, сарбаздарға ақыл-кеңес беріп, халықты бірлікке, ынтымаққа шақырды. Оның поэзиясында елге деген сүйіспеншілік, әділдік және рухани құндылықтар басты орын алады. Бұхар жыраудың өлеңдері қазақ қоғамының әлеуметтік-саяси жағдайын бейнелеп, ұлттық сананың қалыптасуына үлкен үлес қосқан көркемдік құбылыс болды. Бұхар жырау қазақ халқының Жоңғар шапқыншылығы кезеңінде, елдің болашағы қауіпті жағдайда тұрған уақытта өмір сүріп, сол қиын-қыстау кезеңдегі күрделі мәселелерге өз жырларымен жауап қайтарды. Осы ауыр кезеңде Абылай ханға ел басқару ісінде кеңестер беріп, халықты жауға қарсы күреске біріктіріп, бір ту астына топтастыруға ұмтылды. Ол өзінің саяси және әлеуметтік мәні зор жыр-толғауларымен сол күрестің жыршысы болды. Жырау Абылай ханды елдің бірлігін сақтап қалатын көшбасшы ретінде танып, оған үлкен сенім артты. Абылай хан да бұл сенімді ақтап, елдің болашағы үшін бар күш-жігерін салды. Жырау хан мен оның батырларының ерлігін жырға қосып, олардың бейнелерін өшпестей етіп қалдырды.

Шоқан Уәлиханов қазақ әдебиеті мен мәдениетін зерттеуде Бұхар жырау мұрасына ерекше көңіл бөліп, оның шығармашылығын алғаш орыс зерттеушілеріне таныстырған. Қазақ халық ауыз әдебиетін жан-жақты зерттеген ғалымдардың бірі – Г. Потанин болатын. Григорий Потаниннің қазақ халқының өмірі мен әдеби-рухани, әлеуметтік тіршілігі туралы пікірлерін оның бірнеше еңбектерінен байқаймыз. Григорий Потаниннің қазақ халқының ауыз әдебиеті мен мәдениетіне, әсіресе, ақындар айтысы, шежіре және жыр-дастандарға деген қызығушылығы оның Шоқан Уәлихановпен тығыз байланыста болған кезеңде қалыптасты. Потанинге қазақ ауыз әдебиетінің бай мұралары туралы алғашқы мәліметтерді Шоқанның бергені белгілі. Оның ішінде Г. Потанин Шоқан арқылы қазақ ақындары Жанак, Орынбай және Абылай ханның ақылшысы болған Бұхар жырау туралы деректермен де танысқан. Шоқан Уәлихановтың бұл тұлғаларға қатысты зерттеулері мен жазбалары Потаниннің қазақ фольклорын тереңірек түсінуіне және зерттеулерін кеңейтуіне негіз болды. Сонымен қатар, бұл кезеңдегі ғылыми ынтымақтастық Г. Потаниннің қазақ халқының әдебиеті мен мәдениетіне деген қызығушылығын арттырды. Г. Потанин Бұхар жырау шығармаларын қағаз бетіне түсіріп, жариялау жұмыстарымен айналысты. Григорий Потанин Бұхар жырау мұрасын кеңінен зерттеп, оның әйгілі «Төртуылдың төрт ұлы тауды жайлап» толғауын орыс тіліне аударған. Әйтсе де Бұхардың бұл шығармасының қазақша нұсқасы сақталмай, ешбір қолжазбалар мен жинақтарда сақталып қалмаған. 1880 жылы Г. Потанин Монголия сапарынан келген кезде Баянауылға Шормановтар әулетіне келгендегі мақсатының бірі Бұхар жыраудың немересі Құрекеден (Куреке) атасының жыр-толғауларын жазып алу болатын. Құрекеге жақын тұратын Имантай Сәтбайұлына арнайы хат жолдап, Бұхар жыраудың шығармаларын жазып алуды сұраған Г. Потанин жыраудың бірнеше жыр-толғауларын қағаз бетіне түсіріп алады. Г. Потанин мұрағаттық материалдары мен жарияланымдары жинақталған «Казахский фольклор в собраниях Г.Н. Потанина» деген жинақта көрсетілгендей, Г. Потанин жыраудың «Ай, айтамын, айтамын. Мінген атын айтамын», «Абылай хан қалмаққа жора айт дегендегі сөйлегені», «Абылай ханның мүлкін мақтағаны», «Он екі қазылық үй түндік», «Қалмақтар туралы айтқаны», «Абылай ханды жамандағаны», «Бұхардың зары», «Тілек», «Көк көгершін, көгершін», «Жал құйрығы жаба деп», «Бағаналы орда, басты орда» толғауларын арабша емле жазумен жаздырып, орыс тіліне аударған нұсқалары берілген [1, 267–287-бб.].

Мәшһүр Жүсіп Көпеев қазақ әдебиетінде жыраулар мұрасын ғылыми тұрғыда алғаш зерттеуге ұмтылып, Бұхар жыраудың өмірі туралы мәліметтерді өз қолжазбаларында жазып кетеді. Сонымен қатар, Мәшһүр Жүсіп Көпеев Бұхар жыраудың шығармаларын қағаз бетіне түсіріп алған тұлға. Бұхар жыраудың мұрасын жинап, зерттеу жұмыстарының негізін қалаған ғалымдардың бірі Мұхтар Әуезов болатын. 1930 жылдары Сәкен Сейфуллин де Бұхар

жыраудың ақындық мұрасын жариялау мен зерттеу жұмыстарына зор үлес қосқан. Жалпы жыраулық поэзияның қалыптасуы мен даму ерекшеліктерін, тақырыптық-идеялық, жанырлық, әлеуметтік сипаты жөнінде Ә. Марғұлан, Х. Сүйіншәлиев, М. Мағауин, т.б. ғалымдар зерттеп, әдеби құнды қазыналарымызды халық игілігіне пайдалануына үлкен еңбек еткендері белгілі.

Зерттеу әдістері және материалдар

Мақаланы дайындау барысында Бұқар жырау шығармаларына байланысты зерттеу еңбектердің нәтижелері мен тұжырымдарын талдау, салыстыру, ой қорыту, жүйелі зерттеу сияқты әдістер қолданылады. Бұқар жыраудың шығармаларын терең әрі жан-жақты талдау арқылы оның поэзиясындағы негізгі тақырыптарды, идеялық-мазмұндық құрылымдарын, сонымен қатар «Мәңгілік ел» идеясын сипаттайтын тұжырымдарды анықтауға басымдық берілді. Бұл әдіс жырау өлеңдеріндегі философиялық ойлар мен әлеуметтік мәселелерді түсінуге мүмкіндік береді. Бұқар жырау шығармаларында көрініс тапқан «**Мәңгілік ел**» идеясы – қазақ халқының ұлттық болмысын, тарихын және дүниетанымын сипаттайтын терең философиялық тұжырым. Бұл идея жалпы түркілік әдебиет үлгілерінде де кездесетін маңызды ұғымдардың бірі. Бұқар жырау мен көне түркі әдебиетінің арасындағы сабақтастықтарды салыстыру мақала тақырыбын тереңірек ашуға мүмкіндік береді. Сол себепті де Бұқар жырау шығармаларындағы ұлттың бірлігі, мемлекеттің мәңгілік болашағы туралы идеялар түркілік танымдағы жазба ескерткіштеріндегі көзқарастарымен салыстырыла қарастырылды. Мақалада Бұқар жырау шығармаларын зерттеу барысында **мәтіндік талдау әдісі** қолданылды. Бұл әдіс жыраудың поэзиясындағы терең философиялық ойлар мен тұжырымдарды анықтауға бағытталды. Мәтіндік талдау әдісі арқылы Бұқар жырау шығармаларының негізгі тақырыптары мен идеялары толықтай зерделеніп, олардың мағынасы мен мәні терең ашылды.

Зерттеу жұмысының материалдары – Бұқар жырау шығармаларын талдауға арналған ғылыми мақалалар мен монографиялар, жыраулар поэзиясына байланысты зерттеулердің нәтижелері. Бұқар жыраудың шығармалары негізінде жүргізілген зерттеулер оның әдеби мұрасын терең түсінуге мүмкіндік береді.

Талдау мен нәтижелер

Қазақ әдебиетінің дербес әдебиет ретінде көрінісі XV ғасырдың орта шенінен көріне бастағаны жөнінде М. Мағауин өзінің «Қобыз сарыны» атты еңбегінде атап өткен. «Туған әдебиетіміздің түр негізі көне дәуірге – түркі тайпалары әлі жеке-жеке халық боп жіктелмеген, ортақ мәдениет, ортақ мұра жасап жүрген кезеңге барып тіреледі. Ал туыстас түркі руларының бір тобы қазақ деген атпен бөлініп, қазақ атымен аталатын әдебиет аренаға шығады. Қазақ әдебиетінің алғашқы өкілдері – Асан Қайғы, Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Бұқар жырау және соңғы дәуірдегі қаламгерлер творчествосы осылардың ақындық өнерінің тарихи, дәстүрлі жалғасы болып есептеледі» [2, 182-б.]. Қазақтың ұлттық әдебиетіндегі қалыптасқан көркемдік дәстүрлер, бағыттар мен ағымдардың түп тамырын ежелгі түркі әдебиеті тарихынан, көне түркі әдеби дәстүрлерден іздеуіміз заңды құбылыс.

XV–XVIII ғасырларда өмір сүрген жыраулар поэзиясында сол кезеңнің тарихи оқиғалары көрініс берген. Осы кезең жыраулары халық атынан сөйлеп, елдің мүддесін, мұң-мұқтажын, қайғы-қасіретін өз толғауларына қосуды парыз санаған. XV-XVIII ғасырларда өмір сүрген жыраулар қазақ даласының дарынды рухани әрі қоғамдық-саяси көшбасшысы бола білген. Олардың әлеуметтік ой-пікірлерінің ел қауіпсіздігі мен тәуелсіздігі, болашағы үшін маңызы зор болған. Асан Қайғы, Доспамбет, Қазтуған, Бұқар жырау толғаулары қазақ халқы рухани мәдениетінің негізгі өзегі болды. Осындай қазақ әдебиетінің ұлы тұлғаларының бірі, терең философиялық ойларымен және поэзиялық шығармашылығымен танымал болған жыраулардың бірі – Бұқар жырау Қалқаманұлы. Оның шығармаларында

қазақ халқының тарихы, мәдениеті, тұрмысы, дүниетанымы мен болашаққа деген көзқарастары көрініс тапқан. Бұқар жыраудың ең маңызды тақырыптарының бірі – мәңгілік ел идеясы, ол өзінің шығармаларында халқына болашақтағы дамуы мен тұрақтылығы үшін рухани және ұлттық құндылықтарды сақтауға шақырады.

Бұқар жырау «Тілек» атты толғауында елдің тыныштығы, халықтың береке-бірлігі туралы терең ойлар айтады. Бұл толғау жыраудың өз заманының күрделі саяси ахуалын түсінуге мүмкіндік береді. «Алпыс басты ақ орда» деген жолдардағы ақ орда мемлекеттің биік мәртебесін білдіреді. Жыраудың тілегі елінің амандығы мен тәуелсіздігі. Бұқар жырау:

Желкілдеген ту келіп,
Жер қайысқан қол келіп,

Сонан сасып тұрмасқа [3, 82-б.] – деп, сыртқы жаулардың ел тыныштығын бұзып, халыққа қауіп төндіретініне алаңдасшылық білдіреді. Жырау жетінші тілегінде мемлекет пен халықтың қауіпсіздігі мен қорғанысын тілейді. Мемлекеттің қуаты мен бірлігі де, сыртқы жаулардан қорғану қабілеті де халықтың мызғымас ынтымақтастығына байланысты екені айтылады. Бұқар жыраудың «Тілек» атты толғауы қазақ поэзиясының ерекше үлгісі болып табылады, онда әрбір тілек арқылы халықтың рухани және әлеуметтік құндылықтары ашылып, ұлттың тұтастығын сақтау мен халықтың тәуелсіз тіршілігінің маңызы туралы ойлар айтылады. Әрбір тілек өмірдің түрлі қырларын қамтып, адамға, қоғамға, елге қатысты өзекті мәселелерді қозғайды. Бұқар жыраудың шығармаларында мәңгілік ел идеясы ел мен халықтың бірлігін, тұрақтылығын, еркіндігін және болашақта өркендеуін қолдайтын негізгі тұғыр ретінде көрінеді. Жыраудың пікірінше, қазақ халқы өз тарихында түрлі қиындықтарды бастан кешіргенімен, тек бірлік пен рухани құндылықтарға негізделген қоғам ғана мәңгілік бола алады. Бұл идея жыраудың толғауларында жиі кездеседі.

Ұлт бірлігі мен тәуелсіздігі қашанда қазақ халқы үшін ең өзекті мәселелердің бірі болған. Сол себепті де Бұқар жырау мәңгілік ел үшін ең басты құндылық – ұлттық бірлік пен тәуелсіздікті сақтау екенін айтады. Ол ел ішінде алауыздықты, ішкі қайшылықтарды болдырмауға тырысып, әрдайым қазақтың бірігуін, ортақ мақсатқа жұмылуын ұсынады. Жыраудың «Садыр, қайда барасың?» атты толғауында елдің бірлігі мен татулығын алға тартады.

Садыр, қайда барасың,
Сарысуды көбелеп?
Сен қашсаң да мен қойман,
Арғымағым жебелеп.
Енді алдыңнан шығайын

Қар, жаңбырдай себелеп... [3, 95-б.] – дей келе, бірлік пен татулық болмаса ел ішінде ынтымақ пен береке болмайтынын жеткізеді. Жырау шығармашылығының негізінде жатқан басты идея – елдің ынтымағы мен бірлігі. Бұл идея оның барлық шығармаларында айқын көрініс тауып, елдің ішкі және сыртқы қауіп-қатерлерден аман болуын қамтамасыз ету мақсатында айтылған. Бұқар жырау бұл толғауында ел бірлігінің әлсіреуі ұлттың болашағы үшін қауіпті екендігі жайлы ой қозғайды.

Көшің кетер бір жаққа,
Малың кетер бір жаққа.
Көш соңына жете алмай,
Есің шығар сол шақта.
Жар басына қонарсың,
Жарты лашық тігерсің,
Аузыңнан ас кетер,
Қара көзден жас кетер,
Бұл қылығың қоймасаң,

Сонау кеудедегі дулығадай бас кетер! [3,96-б.] «Садыр, қайда барасың?» деген жыраудың толғауы көпшілікке «Керей, қайда барасың?» деген атаумен белгілі. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің қолжазбасы бойынша «Садыр, қайда барасың?» деп аталған. Жыраудың бұл толғауын М. Әуезов 1925 жылы «Таң» журналының 1-ші номерінде және С. Сейфуллиннің «Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары» атты еңбегінде «Керей, қайда барасың?» деген нұсқасымен берген. Өлеңнің негізгі идеясы – елдің бірлігін сақтап, ішкі тартыстар мен алауыздықтың орнына ынтымақ пен күш біріктіру қажеттілігін көрсету. Бұқар жырау өз өлеңдерінде елдің татулығы мен бірлігін маңызды тақырып ретінде жиі қозғайды.

Жақын жерден шөп жесе,

Жердің сәнін кетіреді.

Ағайынның аразы,

Елдің сәнін келтіреді.

Абысынның аразы,

Ауыл сәнін кетіреді [3, 93-б.].

Бұқар жыраудың өлеңдерінде ел арасындағы татулық, бірлік пен ынтымақтастық мәселесі айрықша орын алады. Ол елдің бірлігін сақтап, татулығын нығайту арқылы ғана мемлекеттің гүлденуі мен халықтың тыныш өмір сүруіне қол жеткізуге болатынын үнемі ескертеді. Оның шығармаларындағы терең философиялық ойлар мен ақыл-кеңестер бүгінгі күні де өз маңыздылығын жоғалтқан жоқ. Татулық пен бірлік – қоғамның тұрақтылығының, гүлденуінің басты шарты екенін Бұқар жырау өз шығармашылығында үнемі атап көрсеткен. Жырау шығармалары нақыл сөздерден құралған философиялық толғаулар түрінде келеді. Жырау өз толғауларында адам бойындағы қасиеттер мен заман келбеті жайында түйгендерін, тіршілікте болып жатқан өзгерістер мен оның мән-мағынасы жайлы түсініктерін терең ойларымен баяндайды. Қазақ елінің дербес тәуелсіз мемлекет ретінде мәңгі жасауы Бұқардың ғұмырлық басты тілегі мен арманы болғандықтан, ол татулықты, бірлікті, ынтымақты, тұтастықтың қадірін өз толғаулары арқылы көркем жеткізіп отырады.

Бұқар жырау мәңгілік ел болу үшін рухани құндылықтардың да маңызы зор екендігін атап өтті. Ол адамгершілік, ізгілік, достық және ұлттың тарихын құрметтеу сияқты құндылықтарды өсиет етеді. Жыраудың айтуынша халықтың мәңгілік болашағы осы рухани құндылықтарды бойына сіңірген ұрпаққа байланысты. Рухани құндылықтар мен халықтың бірлігі ұлттың болашақтағы тұрақтылығы мен дамуына негіз болады. Бұқар жыраудың шығармаларындағы мәңгілік ел идеясы қоғамның рухани, моральдық және әлеуметтік тұтастығын, ел бірлігін сақтау арқылы ұзақ ғұмыр кешу, ұлттың мәңгілік болашағын қамтамасыз ету қажеттігін білдіреді. Ол сол арқылы халықтың ұлттық болмысын сақтап, ата-бабалар мұрасын болашақ ұрпаққа жеткізу идеясын қуаттайды. Мұның бәрі Бұқар жыраудың шығармаларының қазіргі қазақ қоғамы үшін де маңызы зор екенін көрсетеді, өйткені ол тек өткенді ғана емес, болашақ ұрпаққа бағытталған ұлағатты ойларды да қалдырған.

Жырау шығармаларында достықтың қадір-қасиеті де ашылады.

Жаманмен жолдас болсаңыз,

Көрінгенге күлкі етер.

Жақсымен жолдас болсаңыз,

Айырылмасқа серт етер [3, 88-б.].

Жырау елдің болашағы жарқын болудың бірден бір кепілі әділ билік пен халықтың қамын ойлаған ханның дұрыс шешімі деп есептеді. Бұқар Абылай ханның көрегендігі мен даналығын, қиын сәттерде елдің ұйытқысы бола білгенін ерекше асқақтатып жырлады. Бұқар жыраудың «Абылай ханның қасында», «Ал, тілімді алмасаң», «Ай, Абылай, Абылай», «Қазақтың ханы Абылай», «Ханға жауап айтпасам», «Ай, Абылай, сен он бір жасыңда», «Ал, айтамын, айтамын» сияқты толғауларында ханның ел басқаруындағы көрегенділігі мен ел

үшін маңызды іс-әрекеттерін атап өтеді. Әйтсе де Абылай ханның қасында жүрген Бұқар жырау ханды кейбір әрекеттері үшін сынап, оған ақыл-кеңесін беріп отырады.

Ашуланба, Абылай,
Көтерермін, көнермін.
Көтеріп қазына салармын.
Өтіңменен жарылма,

Өкпеңменен қабынба - деп [3, 92-б.], ханды сабырға шақырып, елін бірлікке шақырған бітімші ретінде де көрінеді. Бұқар хан сарайында қызмет еткен көреген саясаткер, мемлекеттің бас идеологы, елінің қамын ойлаған ақын, елінің ақылшысы болды. Бұқар Абылай ханның қазақ қоғамы үшін алар орны мен маңызын, халықтың болашағы үшін қаншалықты қажыр жұмсай білгендігін бағалайды. Жырау өзінің Абылай ханға арнаған «Арманың бар ма ханием...» атты толғауында Абылай ханның елі үшін жасаған еңбектерін ерекше атап өтеді.

Хан Абылай атандың,
Дүниеде шықпай мініңіз.
Алтын тақтың үстінде,
Үш жүздің басын құрадың.
Жетім менен жесірге,
Ешбір жаман қылмадың.
Әділетпен жүрдіңіз,
Арманың бар ма, хан ием? [3, 98-б.]

Бұқар жыраудың толғаулары – Абылай хан дәуірінің айнасы, сол кездегі саяси, әлеуметтік, мәдени жағдайды шынайы бейнелейтін шығармалар. Жырау ұлтының рухани, адамгершілік қасиеттерін жоғары бағалай отырып, Абылай ханның ел басқару, халықты біріктіру жолындағы аса маңызды рөлін дәріптейді. Абылай ханның қасында болу, оның дұрыс шешімдер қабылдауына ықпал ету, елдің болашағы үшін стратегиялық мәні бар дұрыс саясатты ұстану жыраудың басты мақсаты болды. Бұқар жырау ханның әскери және дипломатиялық қарым-қатынастарды реттеудегі шеберлігін, сондай-ақ екі алып империяның арасындағы күрделі ахуалды тиімді шешуде Абылай ханның кеменгерлігін ерекше атап өтеді.

Жыраудың шығармашылығы өз кезеңінің күрделі саяси ахуалын терең түсініп, халықтың болашағын сақтаудың жолдарын жырлайды. Оның толғауларында халықтың бостандығы мен тәуелсіздігі, елдің бірлігі мен бейбітшілігін сақтау мәселелері басты орын алады. «Он екі айда жаз келер», «Абылай ханның қасында», «Ханға жауап айтпасам» секілді шығармаларда жырау отаршылдыққа қарсы күрес туралы ойларын ашық білдіріп, қазақ халқының еркіндігі мен ұлтты сақтап қалудың маңыздылығын айқындайды. Жыраудың «Он екі айда жаз келер» атты толғауында көршілес Ресей империясының отарлау саясаты елдің тәуелсіздігіне үлкен қауіп тудыратындығын болжап айтады.

Он екі айда жаз келер,
Құс алдында қаз келер.
Айтып-айтпай немеңе,
Дәуреніңіз аз келер.
Сондай заман жеткенде,
Еліңе қауіп төнгенде,
Ата ұрпағың құл болар.
Қараларың қас болар,
Қаскөйлерің бас болар.
Өзі сары, көзі көк,
Орыстар келер ғалым боп... [4, 46-б.]

«Он екі айда жаз келер» атты толғауының Мәшһүр Жүсіп Көпеев нұсқасы «Бес ғасыр жырлайды» жинағында төмендегідей беріледі.

Он екі айда жаз келер,
Құс алдында қаз келер.
Айтып-айтпай немене,
Заманымыз аз келер.
Сол заманың келгенде
Ата-бабаң қол берген.
Қожаларды қас көрер
Ноғайларды ғалым деп,
Әулиедей көресің... [3, 98–99-бб.]

Жыраудың «Абылай ханның қасында» атты толғауында ел қамы үшін көршілес елдермен соғыспай, дипломатиялық келісімге келуге шақырады. Сонымен қатар, «Кісісі жүзге келмей өлмеген, Қойлары екі қабат қоздаған» Жиделібайсынға қарай көшуге кеңес береді. Бұқар «Бір ауызды болыңыз» дей келе, ханды елімен бірге ынтымақта болуға шақырады.

Бұқар жыраудың терең танымдық құндылыққа ие поэзиясы қазақ әдебиетін биікке көтергені анық. Жыраудың әлеуметтік-тарихи жағдайларды жырлаған толғаулары, терең философиялық ой-тұжырымдары қазақ әдебиеті тарихында өзіндік орны бар шығармалар қатарынан көрінетіні анық. «Бұқар жырау Абылайдың жанындағы уәзірі, заман күйін сынға салып, қорытынды айтып, бет нұсқайтын кемел ақылшысы. Абылайдай ханмен бірге қалың елге өсиет айтады. Айтатын сөзінің барлығы да күнде қазақ елінің басына келіп тұрған саяси хал, тарихи дәуірге айналады. Ел билеген ұлықтың ішінен шыққан болғандықтан ақынның көбі елді бастап, билеп жүрген басшыларға, артынан ерген елге арналады» [5, 202-б.].

Абылай заманында өмір сүріп, сарай маңында жүріп жыр толғаған жыраулардың бірі – Бұқар жырау екендігі белгілі. Бұқар жырау поэзиясының сарай маңында көрініс тапқанымен, жырау шығармаларының әлеуметтік сарыны басым болып келеді. Қазақ хандығының ішкі, сыртқы саясатына тікелей араласқан жырау өз толғауларында заман ағымының жылдам өзгеруіне танданысын жасырмайды. Қара құрттай қаптаған қытайдан, бодандық саясатын жүргізуді ойлаған көршілес орыстан секем алып, уайым шегеді. Осы орайда жырау ел іргесінің мықты болуы ханның жүргізген саясатына байланысты деп Абылай ханды қолдап отырды. «Бұқар Абылай саясатын жақтайды. Сондықтан да әміршісінің күшті болуын тілейді. Абылай хандығының нығаюы, хан үкіметінің берік болуы үшін күреседі» [6, 104-б.]. Ежелгі түркі халқының билеушісі Бумын қағанның бейнесі Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінде суреттелген. «Бумын – саясатқа мықты, айлакер адам болса керек» [7, 20-б.]. Бумын ханның інісі Естеми қағанның көзі тірісінде-ақ ел ісіне араласып, қол бастап, халық арасында даңқы шыққан. Ол тарихи маңызды жорықтарды басқарып, қағанның кеңесшісі ретінде қағанның уәзірі де болды. Орхон ескерткіштеріндегі Білге қаған, Күлтегін, Тоныкөкке арналған құлыптастағы жазулар көне түркілердің тарихынан, сол дәуірдегі өмір-тіршілігінен, таным-түсінігінен мол ақпарат береді. Орхон жазуындағы мәдени ескерткіштер халқымыздың жыраулық поэзиясының тақырыптық, мазмұндық жағынан сабақтастығы осыған дәлел бола алады.

Бұқар жыраудың терең танымдық құндылыққа ие поэзиясы қазақ әдебиетін биікке көтергені анық. Жыраудың әлеуметтік-тарихи жағдайларды жырлаған толғаулары, терең философиялық ой-тұжырымдары қазақ әдебиеті тарихында өзіндік орны бар шығармалар қатарынан көрінетіні анық. «Бұқар жырау Абылайдың жанындағы уәзірі, заман күйін сынға алып, қорытынды айтып, бет нұсқайтын кемел ақылшысы. Абылайдай ханмен бірге қалың елге өсиет айтады. Айтатын сөзінің барлығы да күнде қазақ елінің басына келіп тұрған саяси хал, тарихи дәуірге айналады. Ел билеген ұлықтың ішінен шыққан болғандықтан ақынның

көбі елді бастап, билеп жүрген басшыларға, артынан ерген елге арналады» [5, 202-б.]. Бұқар жыраудың шығармаларында уақыт пен қоғам жайындағы терең ойлар, мораль мен этика мәселелері, әлем мен болмыстың мән-мағынасы, тіршіліктің құпиясы мен табиғаттың сырлары кеңінен қарастырылады. Оның жырларында адам өмірінің әр кезеңі, адамдардың әрекеттері, адамгершілік қасиеттері туралы ауқымды пайымдаулар мен келелі сөздер бар. Бұқар жыраудың заманауи болмыс пен тіршіліктің мәні жайында айтқан ой-толғаныстары оның шығармашылығында айрықша маңызға ие.

Жыраудың табиғат пен адам өмірін астастыра бейнелейтін жырлары да ерекше мәнге ие. Мысалы, «Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек», «Ай не болар күннен соң», «Биік тауға жарасар», т.б. сияқты шығармаларында табиғаттың түрлі құбылыстары мен адам өмірінің сабақтастығын терең философиялық тереңдікпен жеткізеді. Бұқар жырау:

Айналасын жер тұтқан,

Айды батпас деменіз.

Айнала ішсе таусылмас,

Көл суалмас деменіз... [3, 104-б.] деген осы бір өлең жолдарынан жырау табиғат пен адам арасындағы үйлесімділікті сақтаудың қажеттілігін айқын көрсетеді.

«Әлемді түгел көрсе де» атты толғауы арқылы жырау адам болмысы, оның өмір мен әлемнің мәні туралы ой толғанғаныстарын байқаймыз. Жыраудың айтуынша, адамзаттың табиғатпен, әлеммен, өзінің ішкі дүниесімен үйлесімді болмауы оларды үлкен апатқа алып келетінін жеткізеді. Бұқар жырау дүниені тану мен оның мәнін түсіну арқылы адамды рухани кемелдікке шақырады. Рухани даму Мәңгілік ел болудың бірден бір жолы екендігін өз толғауларында байқатады.

Қара жердің өлгені –

Қар астында қалғаны.

Өлмегенде не өлмейді?

Жақсының аты өлмейді,

Әлімнің хаты өлмейді [3, 104-б.]. Әрбір ұлттың мәңгілік болашағы оның рухани құндылықтарына, мәдениеті мен білімінің тереңдігіне байланысты.

Мәңгі ел болудың негізгі алғышарттарының бірі мықты мемлекеттің іргесін қалау болып табылады. Осындай мықты мемлекетті тұғырлы еткен Білге қаған мен Абылай хан сынды ел басшылары болатын. «Ел иесі құт болса, Халқы ала болмайды» деп Бұқар ел басқару ісі тікелей ханға байланысты екендігін айтады. Мемлекеттің қарулы күштерін басқарып, елінің қауіпсіздігі үшін аянбай қызмет еткен қолбасшылар, ержүрек жауынгерлер мен батырлар мәңгілік ел болу идеясын жүзеге асыруда үлкен күшке айналған. Осы орайда, Бұқар жырау шығармаларындағы батырлар бейнесі – тек тарихи жауынгерлік тұлғалар ғана емес, рухани биіктігі, халық алдындағы жауапкершілігі, адалдығы мен адамгершілік қасиеттері жоғары тұлғалар ретінде көрінеді. «Батырың өтті – Бөгенбай» атты толғауында жырау батырдың елі үшін еткен ерен еңбегін, батыр бойындағы қайраттылық пен батылдықты жырлайды.

Еңбек қылған ел үшін,

Жауда кеткен кек үшін,

Қазақтың абырой-арына

Сарп қылған бар күшін...

Батырың өтті Бөгенбай! [3, 100-б.] - деп, Абылай ханға батыр қазасын естіртеді. Қазақтың аса дарынды тұлғасы, мемлекет және қоғам қайраткері, даңқты қолбасшы Бөгенбай батыр – қазақ тарихында айрықша орын алатын тұлға. Оның ерлік істері қазақ халқының тағдырын айқындап, елдің тәуелсіздігін қорғаудағы маңызы жоғары болды. Ерлер мен батырлардың есімдерін еске ала отырып, Бұқар жырау өз шығармалары арқылы сол кездегі қазақ қоғамының күш-қуаты мен рухын бейнелейді. Қара керей Қабанбай,

Қанжығалы Бөгенбай, Шақшақұлы Жәнібек сынды есімдер қазақ халқының тарихи тұлғалары ретінде, батырлықтың, елдікті сақтау жолындағы күрестің символдары болып табылады. Бұқар жырау сол батырлардың ерлігін мадақтайды.

XV–XVIII ғасыр әдебиеті ғасырлар бойы жетіліп, түрленіп, тереңдеп, өзгеріп келе жатқан жыраулық өнердің өзіндік даму тарихы, ерекшелігі бар. Жыраулар поэзиясының көркемдік әдістерінің түп-төркіні, әрине, көне түркі поэзиясында жатыр. «Әрбір халықтың рухани байлығы – ғасырлар бойы даму тарихында жасалған, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып отыратын мирас. Басқа халықтар сияқты, қазақ халқының да өзіне тән тарихи басынан кешкен кезеңдері, өрлеу сатылары, әрбір дәуірге лайық мәдени мұрасы, асыл өнері бар» [8, 18-б.]. Бұқар жырау шығармаларында поэзияның көркемдік табиғатын даралап тұратын әдістер жиі көрініс тапқан. Жыраулар поэзиясына тән метафоралардың қолданысы Бұқар шығармашылығының ерекшелігі болып табылады. Бұқар Абылай ханды бірде сығылып аққан сеңге, бірде алтынды тонның жеңіне әсерлей суреттеп жеткізеді.

Отыз беске келгенде,
Қара судың бетінде,
Шайқалып аққан сең едің,
Қырық жасқа келгенде,
Алтынды тонның жеңі едің [3, 94-б.].

Бұқар толғауларынан ұлғайған метафораларды да кездестіреміз. Бұқар жыраудың «Ай, Абылай, Абылай» толғауында тоқсан бесті «торға», «қорға», «орға», «жарға», «көлге», «шөлге» балап отыр.

Тоқсан бес деген тор екен,
Дәйім жанның қор екен,
Қарғын десең екі жағы ор екен.
Найза бойы жар екен,
Түсіп кетсең түбіне,
Түбі жоқ терең көл екен,
Ел қонбайтын шөл екен [3, 95-б.].

Бұқар жырау шығармаларында қолданылған көркемдегіш тәсілдер жыраулар поэзиясына тән ерекшеліктерді байқатады. Жырау шығармаларынан эпитет, теңеу, шендестіру, т.б. көркемдегіш құралдарды жиі кездестіреміз. Жыраулардың шығармаларында туған жерді, елді сүю, Отанды қорғау сияқты тақырыптар ерекше орын алады. Әсіресе, ел бірлігін сақтау, халықты ынтымаққа шақыру, өзара сенім мен құрметке негізделген қарым-қатынастарды дамыту маңызды болған.

Жыраулар поэзиясындағы толғаулар жыраулардың іштей тебіреніп, күйіне сөз айтуынан туындап отырған. Жыраулар поэзиясында өзіндік орны бар жыраулық өнердің көрнекті өкілдері Асан қайғы, Қазтуған, Доспамбет, Үмбетей, Шалкиіз, Ақтамберді болып келсе, осы алтын жүйені Бұқар жырау түйіндейді. Бұқар жыраудың шығармалары өзі өмір сүрген қоғамның үні, сол кездегі өмір-тіршіліктің айнасы. Бұқар қазақ елінің жоңғарға қарсы күресінде саяси мәселелерге тікелей араласып, ханның кеңесшісі болған. Абылай ханның сыртқы саясатқа байланысты жүргізген іс-ірекеттеріне араласып, ақыл-кеңес берген, кей жағдайда сыншы да бола білген. Бұқар ханның ақылшысы ғана емес, мемлекеттің ішкі және сыртқы істеріне елеулі ықпал еткен қабырғалы биі болған. Бұқар өмір сүрген кезең ірі тарихи оқиғаларға толы болды. Жоңғар қалмақтарының қазақ жеріне баса көктеп енуі ел қауіпсіздігіне үлкен қатер төндірген оқиға болатын. Қалмаққа қарсы күресте Бұқар халқымен бірге болып, туға елін азат ету күресінің туын ұстады. Елінің болашағы үшін аянбай қызмет етті. Жырау өз шығармалары арқылы туған жеріне деген үлкен сүйіспеншілігін байқатады. Көне түркілік әдеби мұраларымыз Орхон-Енисей жазба ескерткіштеріндегі ел қорғаны бола білген Күлтегін мен Тоныкөк те мемлекеттің күре тамырының мықты болуы үшін бар

ғұмырын арнаған жандар. Күлтегін өз заманының көрнекті мемлекет қайраткері, Білге қағанның кеңесшісі, әскери қолбасшы. Тоныкөк дала пәлсафасын бойына жинақтаған ақылгөй дана абыз болған. Ол түркі тайпаларының басын біріктіріп, қағанаттың іргетасын қалауда көп еңбек сіңірген. Тоныкөк көптеген жорықтарды басқарған ержүрек қолбасшы, көреген саясаткер, парасат пен ақылдың иесі. Ғалым А. Қыраубайқызы өзінің еңбегінде «Тонұққұк бейнесі қазақтың жыраулық дәстүріндегі Бұқар жырауды, Қорқыт атаны, «Оғыз қаған жырындағы» Ұлық түрікті еске түсіреді» дейді [9, 23-б.].

Ұлт болашағын ойлаған ақын, жыраулар ел қорғаны батырлардың, ел тірегі хандардың бейнесін сомдап, өздерінің зар, мұңын өлең жолдарына қосты. Тарихи дәуірді бастарынан өткізген жыраулар поэзиясы тарихпен тамырлас. Сол себепті де, жүз жылдық тарихы бар зар заман ақындары шығармашылығын тарихи оқиғалар ізімен қарастыру керек. Жыраулар поэзиясын терең ұғыну үшін оларды туғызған тарих беттерін жақсы білу керек.

М. Әуезовтің пайымдауынша, «Абылай дәуірінде зар заман ақыны екі алуан болған. Мұның бірі, елге келер күннің жұмбағын шешіп беріп, үлгі өсиет сөйлейтін, болжап айтқан қария; екіншісі толғау айтқан жырау» [5, 196-б.]. Ғалым ақылшыл би, қария Асан Қайғы мен толғаушыл Бұқар жырау жайлы айтып отыр. Асан Қайғы Жәнібек ханның, ал Бұқар жырау Абылай ханның қасынан табылып, ең сенімді кеңесшілері болған. Асан Қайғы да, Бұқар жырау да ханға шындықты айтудан тайсалмаған. Асан Қайғының Жәнібек ханға, Бұқар жыраудың Абылайға айтқан сөздерінен олардың ханға жағымпазданбай, шындықты айтатын тұлғаларын байқаймыз. Асан Қайғы елдің мұңы мен қамын өмірлік шындықпен астастыра жырлайды. Бұқар халқының болашағына алаңдап, елінің тыныштығы мен тәуелсіздігін қамтамасыз етуге бар күш-жігерін салды. Көне түркі әлемінде Тоныкөк те қағанның ең сенімді ақылшысы болған. Қағанның барлық маңызды істеріне араласып, ел мәселелерін шешуге тікелей ықпал еткен.

Жыраулар Ұлы даланың тарихшылары мен философтары болды, ал белгілі бір тарихи кезеңде олар хандардың кеңесшілері мен мемлекет қайраткерлері де бола білді. Оларға үлкен әлеуметтік және тарихи жауапкершілік жүктелді. Олар мәңгілік ел болуды мақсат етіп, халықтың болашағы үшін аянбай қызмет етті. «Мәңгілік ел» болудың алғышарты мемлекеттің мықты саяси жүйесінің негізінде екендігін түсінді. Жыраулар поэзиясындағы саяси хал-ақуал олардың жырларында көрініс тауып жатты. Қарахан дәуірі әдебиетінің көрнекті өкілі Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білігі» атты еңбегі де мемлекетті басқару қағидалары, елге билік жүргізудің тәртібі, қоғамдық сана мен мінез-құлық және әдет-ғұрып нормаларын жыр ететін көркем туынды. «Құтадғу білігі» қарапайым халықтан бастап патшаға дейін адамшылықтың, білімділіктің, ел басқару өнерінің қыр-сырын үйренуге болатын, мемлекетті гүлдендіруге жол сілтейтін даналық кітабы екендігі рас. Мұнда хан және оның қасындағы уәзір, сарай басшылары, қолбасылар, елшілер сияқты ел басқару ісіне тікелей араласушылардың қандай дәрежеде болу керектігін олардың мінез-құлқымен, парасат-білімімен байланыстыра жырлайды» [10, 24-б.]. Бұқар жыраудың ақындық шығармашылығындағы тамаша тәжірибесі қазақ халқы поэзияның үздік дәстүрлерінің құрамдас бөлігі екені даусыз. Бұқар жырау поэзиясының өзіне тән ерекшелігі – өмірді әлеуметтік-философиялық тұрғыдан пайымдауға ұмтылу. Өйткені білім қашанда даналықты қастерлеген қазақ қоғамының басты құндылығы болып келді. Қазақ философиясы қашанда ақиқатты іздеу үрдісі ретінде даналыққа ұмтылды, яғни өмірді оның тұтастығында ақылмен қамту болды.

Бұқар жырауды халық «Көмекей әулие» деп атаған. Бұқар жыраудың поэзиясындағы өмірге деген философиялық көзқарасы оның ақиқатты, таным тақырыбын, адам ақылының күшін іздеу туралы ойларын көрсетеді. Ол адамның өмір жолының әртүрлі кезеңдерін салыстырады, өмірдің өзгергіштігін табиғи деп санайды. Ақынның шығармашылығында достық, адамгершілік мәселелері, халық поэзиясы үшін дәстүрлі тәлім-тәрбие тақырыптары

жиі көрініс тапты. Жырау адамдарға лайықты адам болу туралы тілектерін қалдырды. Сонымен бірге жырау іргелі ел болудың амалдарын іздеп, сол жолға бар өмірін арнады. Бейбітшілік пен келісімде өмір сүру, ел мен жерді қорғау, болашақ ұрпақтың тәуелсіздігі мәселесі жырау поэзиясының негізгі тақырыбы болды. «XVIII ғасырдың ең алғашқы онжылдығынан бастап соңғы онжылдығына дейін жырау ретінде танылып, әдеби мұра қалдырған Бұқар – қазақтың өте ертеден келе жатқан жыраулық мектебінің ең ірі, ең соңғы уәкілі, қазақ поэзиясының дүниесіндегі осы дәстүрге тән жанрды тақырып пен мазмұн жағынан толықтырып, тиянақтаушы қайраткер» [11, 128–130-бб.]. Жыраудың қазақ халқының ұлттық сана-сезімін қалыптастыруға қосқан үлесі жоғары.

Жыраулар поэзиясын қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар қара сөздің хас шеберлері туғызған. Бұл шығармалар көркемдік өрнектері, әсемдік айшықтары, көріктеу тәсілдері жағынан поэзияның озық үлгілері саналады. Замана сипаты, дәуір адамының кескін-кейпі ойлы образдарға, жанды суреттерге өзек болған. Қасіретті кезеңнің шерлі шындығы қиыннан қиыстырылған өлең өрімдері арқылы танытылады. Отаршылдық ойранына қарсы ыза мен кекті, ел ішіндегі ауыр ахуалға күйінішті арқау еткен бұл жыр-толғаулар ақындық мәдениет пен эстетикалық талғамды айқындайтын таным таразысынан мінсіз өтеді. Қайғыны да, қасіретті де келістіріп жеткізе білетін қазақтың қашаннан қанға сіңген қасиеті ақындардың қай-қайсысына да дарыған. Бұл кезең жыраулары замана ахуалын жырлап, дәуір шындығын айтқан жыр-толғауларын қамтиды. Жырау – суырып салма, өлең сөздің қадірін білген өнер адамы. Жырау елдің жағдайын ойлайтын, халықтың қамын жейтін тұлға. Қиын-қыстау кездерде бағыт-бағдар беретін ақылшы. Бұқар өз заманында Абылай ханға кеңес беріп, ел ісіне араласып отырған. Өзінің даналығымен, тапқырлығымен ерекшеленген Бұқар ел тағдырын шешер ірі оқиғалар жайлы ой қозғаған. Көне түркі заманында түрік жұртының мәңгілік ел болып қалыптасуына ықпал еткен данагөй Тоныкөк – ірі тарихи тұлға. Мәңгілік ел идеясының басты мақсаты – түркі елінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету, сыртқы және ішкі саясатты нығайтып, болашақ ұрпақтың бәсекеге төтеп беретін тәуелсіз мемлекетте өмір сүруіне жағдай жасау.

Түрік қағанатының тұсында жазылған ескерткіш түркі ру-тайпаларының іргелі ел болуының рухани көрсеткіші. «Орхон ескерткіштерінде мемлекеттің тұрақты болуы үшін билікті ұстап отырған қаған мен ақылгөй дана бірауыздылығы, сөз бен істің ажырмауы, елдің тұтастығы үшін ынтымақтың, барлық күштердің ұйытқысы болу қажеттігі түп нысана ретінде айтылады. Түркі халқының елдігінен айрылып, қағансыз қалып, тағы да басқаларға бағынып, одан қайта көтеріле бастағаны, жаңа қаған отырғаннан кейін елдің басын біріктіру шаралары, яғни «түнде ұйықтамай, күндіз отырмай, түркі елі үшін қызыл қанын ағызып, қара терін төккені, күш-қуатын бергені» паш етіледі. Осының бәрі кейінгі ұрпаққа да үндеу ретінде айтылғаны көрінеді. Сонымен қатар мұнда Мәңгілік Ел ұғымы, тәуелсіздік рухы, азаттық идеясы бір-бірімен үндесіп тұр» [12, 21-б.]. Көне түркілік дәуірде ел басқарған Білге қаған, әскербасы Күлтегін, үш бірдей қағанның ақылшысы, кеңесшісі болған Тоныкөк ел іргетасының мықты болуына бар күш-жігерлерін салған. Бұқар жырау да қазақ халқының Жоңғар басқыншылығы тұсында, елдің болашағы қыл үстінде тұрған кезде өмір сүріп, сол алмағайып замандағы күрделі мәселелерге өз жырларымен жауап бере білді. Осындай ауыр сәттерде Абылай ханға дұрыс кеңес беріп, ел-жұртты басқыншы жауға қарсы күресте біріктіруге, бір тудың астына топтастыруға күш салды. Өзінің саяси-әлеуметтік мәнді жыр-толғауларымен сол жалынды күрестің жыршысына айналды. Осы мақсатта ол Абылай ханды бірден-бір қажетті басшы санап, оған халық бірлігін сақтап қалатын көсем тұрғысында үлкен сенім артты.

Бұқар жыраудың шығармашылығын зерттеу барысында оның поэзиясындағы «Мәңгілік ел» идеясын қарастыру айрықша маңызды болып табылады. Жырау шығармалары, әсіресе тарихи және әлеуметтік тұрғыдан қарағанда, тек сол дәуірдің ғана емес, жалпы қазақ

халқының мәңгілік болашағына қатысты ойларымен құнды. Бұл идея жырау толғауларында философиялық ой-тұжырымдар, насихаттар арқылы ашылады. Зерттеу нәтижесінде қай кезеңде болмасын әдебиет сол халықтың тарихымен тығыз байланысты туындап, қалыптасып, дамып отыратындығына көз жеткіздік. «Мәңгілік ел» идеясының тарихи негізі көне түркі дәуірінен бастау алады. Білге қаған өз заманының ханы, Тоныкөк оның кеңесшісі, ал Күлтегін қол бастап ел қорғандары бола білген ірі тарихи тұлға. Бумын қаған сияқты Абылай хан да өз заманында ел тізгінін қолына алып билік құрған ұлы хандардың бірі. Ел басқару ісіне араласып, қағанның қасынан табылған Тоныкөк «Мәңгілік ел» идеясының негізін қаласа, Бұқар сол идеяны жалғастырушы. Бұқар жырау өз ғұмырында ұлттың болашағына, руханиятының дамуына үлкен үлес қосып, туған жер, Отан, елдік пен ерлікті, татулық пен бірлік сияқты тақырыптарға қалам тіреп, мәңгілік ел болуды мұрат еткен жырау.

«Мәңгілік ел» идеясы ел бірлігінің негізінде қалыптасады. Бұқар жырау шығармаларының басты идеясы елдің тұрақтылығы мен болашағының негізі ретінде бірлік пен тұрақтылықты қарастырады. Осыған орай, оның шығармашылығында ұлттық бірлік пен татулық мәңгілік ел құрудың негізі іргетасы ретінде қарастырылады. Жырау тұрақты мемлекеттіліктің іргесін қалыптастыру мен оның тұрақтылығын сақтауда ел басқарудағы әділдікті насихаттайды. Бұқар жыраудың шығармашылығында мемлекеттің мәңгілік болашағы тек әділ басқару жүйесіне байланысты екендігін айтады. Бұқар жырау бұл ойын өзінің ханға арнаған арнау, насихат өлеңдерінде, өсиеттерінде ашық түрде білдіреді.

Бұқар жырау үшін рухани құндылықтар мен ұлттық мәдениет – елдің мәңгілік болашағының басты кепілі екендігін жырлайды. Жырау мәңгілік ел болу ішкі рухани құндылықтардың маңыздылығын ерекше атап өтеді. Бұқар жырау өз толғауларында қазақ халқын бірлікке, ынтымаққа шақырып, олардың рухани күшін арттыруды мақсат етеді. Бұқар жыраудың шығармаларындағы «Мәңгілік ел» идеясы – халықтың болашағы, мемлекеттің тұрақтылығы, ел бірлігі мен татулық, әділдік пен ұлттық руханияттың сақталуы мәселелері арқылы көрініс табады.

Қорытынды

«Мәңгілік ел» идеясы – ғасырлар бедерінде жалғасын тауып келе жатқан іргесі мықты ел болып қалудың жолы. «Мәңгілік ел» болу идеясының әдеби шығармаларда көрініс табуы заңды құбылыс. Олай дейтініміз, әдебиет пен тарих қашанда бір-бірімен сабақтаса дамып отырады. Мақалада көне түркілік әдеби жәдігер «Орхон-Енисей» жазба ескерткіштерінен бастау алатын «Мәңгілік ел» идеясының тарихи негізі тереңде жатқаны дәлелденді. Тәуелсіз ел болу идеясы қазақ елінің ғасырлар бойы армандаған мақсаты ғана емес, сол жолда атқарылған қаншама еңбектің нәтижесі екендігі айқын. Осы орайда, мықты ел болудың бірден бір негізі ел бірлігінің, рухани құндылықтар мен адами қасиеттердің жоғары болуына байланысты екендігі Бұқар шығармалары арқылы айқындалды. Көне түркілік дәуірден бастау алған «Мәңгілік ел» идеясының тарихи негізі ашыла келе, оның Бұқар жырау поэзиясындағы жалғастығына талдау жасалынды.

Бұқар жырау шығармашылығы – қазақ халқының рухани дүниесін, тарихи жолын, әлеуметтік-мәдени құндылықтарын терең түсінуге мүмкіндік беретін баға жетпес мұра. Оның шығармаларында елдің бірлігі, мемлекет құрудағы негізгі қағидалар мен бағыт-бағдарлар, халықтың болашағына қатысты терең философиялық ойлар көрініс табады. Бұқар жыраудың шығармаларындағы «Мәңгілік ел» идеясы – оның бүкіл өмірлік тәжірибесі мен дүниетанымының түпкі мәні болып табылады. Бұл идея бүгінгі күнмен үндесіп, қазақ халқының ұлттық тәуелсіздік, ынтымақ пен бейбітшілік жолындағы ұлы мақсатын көрсетеді.

«Мәңгілік ел» идеясы – Бұқар жыраудың шығармашылық ойлау жүйесінде мемлекеттің тұрақтылығы мен халықтың мәңгілік бейбіт өмірін қамтамасыз етудің негізі ретінде көрінеді. Жыраудың тұжырымдауынша, елдің мәңгілік болуы тек бірлік пен татулықта, әділдік пен

рухани-адамгершілік құндылықтарда жатыр. Жырау халықтың өзара ынтымағы мен ұлт тарихындағы ең жоғары құндылықтарды сақтау арқылы ғана «Мәңгілік ел» құруға болатындығын көркемдікпен жеткізеді.

Қорытындылай келе, Бұқар жыраудың шығармаларында айқын көрініс тапқан «Мәңгілік ел» идеясы қазақ халқының рухани дүниетанымының, болашағы мен ұлттық бірлігінің басты ұстанымы ретінде қарастырылады. Жырау осы идеяны көркемдік танымда жеткізіп қана қойған жоқ, сонымен қатар халықтың рухани күшін, бірлігін, ұлттық құндылықтарды дәріптеу арқылы оған жол ашты. Жырау шығармашылығында мәңгілік ел болу үшін халықтың бірлігі, әділ билік, табиғат пен қоғамның үйлесімділігі аса маңызды рөл атқарады. Ақынның көзқарасындағы мәңгілік ел идеясы тек мемлекет деңгейіндегі тұрақтылық пен өркендеуді ғана емес, әрбір азаматтың ішкі рухани тұтастығын, адамгершілігін де қамтиды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Казахский фольклор в собрании Г.Н. Потанина. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 379 с.
2. Мағауин М. Қобыз сарыны. XV-XVIII ғасырларда жасаған қазақ ақын-жыраулары. Өңд. 5-ші рет басылуы. – Алматы: Мектеп, 2007. – 192 б.
3. Бес ғасыр жырлайды / Құраст. М. Мағауин, М. Байділдаев. Т.1. – Алматы: Жазушы, 1989. – 384 б.
4. Жеті ғасыр жырлайды: екі томдық. 1 том. – Алматы: Жазушы, 2004. – 400 б.
5. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
6. Мағауин М. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 176 б.
7. Жолдасбеков М. Орхон ескерткіштері. – Астана: Фолиант, 2001. – 176 б.
8. Сүйіншалиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Санат, 2006. – 904 б.
9. Қыраубайқызы А. Ежелгі әдебиет. Жоғары оқу орындарының филология және журналистика факультетінің студенттеріне арналған оқу құралы. – Астана: Елорда, 2001. – 224 б.
10. Досжан Р.А., Смайлов А.Б. Билік және даналық ілімі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №2 (128). – Б. 21–33.
11. Мырзахметов М., Омаров Н., Кайимов М. Ұлы дала кемеңгері – Бұқар жырау шығармаларындағы ұлттық құндылықтар // Qazaqtany. – 2019. – №1. – Б. 128–130.
12. Алимбаев А.Е. Көне түркі әдебиетіндегі Мәңгілік ел идеясының жырлануы: Филос. док. (PhD) ... дис. – Астана, 2021. – 100 б.

REFERENCES

1. Kazahskij folklor v sobranii G.N. Potanina [Kazakh folklore in the collections of G.N. Potanin]. – Alma-Ata: Nauka, 1972. – 379 s. [in Russian]
2. Magauin M. Qobyz saryny. XV–XVIII gasyrlarda jasagan qazaq aqyn-jyraulary [Kobyz melody. Kazakh poets and zhyrau created in XV–XVIII centuries]. Ond. 5-shi ret basyluy. – Almaty: Mektep, 2007. – 192 b. [in Kazakh]
3. Bes gasyr jyrlaidy / Qurast. M. Magauin, M. Baidildaev [Five centuries sings]. T.1. – Almaty: Zhazushy, 1989. – 384 b. [in Kazakh]
4. Jeti gasyr jyrlaidy: eki tomdyq [Seven centuries sing: two volumes]. – Almaty: Jazushy, 2004. 1 tom. – 400 b. [in Kazakh]
5. Auezov M. Adebiet tarihy [History of literature]. – Almaty: Ana tili, 1991. – 240 b. [in Kazakh]
6. Magauin M. Qazaq handygy dauirindegi adebiet [Literature in the era of the Kazakh Khanate]. – Almaty: Ana tili, 1992. – 176 b. [in Kazakh]
7. Joldasbekov M. Orhon eskertkishteri [Orkhon monuments]. – Astana: Foliant, 2001. – 176 b. [in Kazakh]
8. Suinshaliyev H. Qazaq adebietinin tarihy [History of Kazakh literature]. – Almaty: Sanat, 2006. – 904 b. [in Kazakh]

9. Qyraubaiqyzy A. Ejelgi adebiet: jogary oqu oryndarynyn filologia jane jurnalistika fakultetinin studentterine arnalgan oqu quraly [Ancient literature: Educational tool for students]. – Astana: Elorda, 2001. – 224 p. [in Kazakh]
10. Dosjan R.A., Smailov A.B. Bilik jane danalyq ilimi [Teaching of Power and Wisdom] // Iasui universitetinin habarshysy. – 2023. – №2 (128). – B. 21–33. [in Kazakh]
11. Myrzahmetov M., Omarov N., Kaiimov M. Uly dala kemengeri – Buqar jyrau shygarmalaryndagy ulttyq qundylyqtar [Great field genius – national values in the works of Bukhar Zhyrau] // Qazaqtany. – 2019. – №1. – B. 128–130. [in Kazakh]
12. Alimbaev A.E. Kone turki adebietindegi Mangilik el ideiasynyn jyrlanuy: Filos. dok. (PhD) ... dis. [Glorifying of idea of Mangilik el in ancient Turkic literature: Dis.]. – Astana, 2021. – 100 b. [in Kazakh]

UDC 81'271; IRSTI 06.81.23

<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.115>K. MUHATAI¹, R.O. DOSSYMBEKOVA², I.V. KOROVINA³¹PhD Doctoral Student of Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: klaramukatay@gmail.com²Doctor of Philological Sciences, Senior Lecturer of Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: dossymbekova.rauan@gmail.com³Doctor of Philological Sciences, Associate Professor
N.P. Ogarev Mordovian State University (Russia, Saransk), e-mail: korirfox@gmail.com**FROM CYBERSPACE TO SOCIETY: EXPLORING THE PHENOMENON OF THE CHINESE INTERNET LANGUAGE**

Abstract. This study aims to explore the development and influencing factors of Chinese Internet language. With the continuous development of information technology, the Internet is changing the way media outlets, influencing social media and online environments, and further shaping Chinese Internet language. The author utilizes literature review and descriptive research method to summarize the transformation of Chinese Internet users from passive audiences to active participants, as well as the positive role of the Chinese Internet environment in shaping Internet language. Furthermore, the author emphasizes the diversity and creativity of Chinese Internet language and how it caters to the sociocultural needs, enriching the culture of Chinese society. Through a questionnaire survey of more than 50 Chinese students' use of Chinese social media and Internet buzzwords, the study demonstrates the significant role of Internet language in the evolution of Chinese society, contributing a unique linguistic and cultural wealth to the future development of China. This research can offer valuable insights into the role of Internet language in expressing social and cultural sentiments, can contribute to a deeper understanding of how language adapts and transforms within the context of online communication.

Keywords: Chinese, Internet language, Internet buzzwords, social media, social culture, social psychology, language attitude.

К. Мұқатай¹, Р.Ө. Досымбекова², И.В. Коровина³¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: klaramukatay@gmail.com²филология ғылымдарының докторы,
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: dossymbekova.rauan@gmail.com³филология ғылымдарының докторы, доцент
Н.П. Огарев атындағы Мордовия мемлекеттік университеті
(Ресей, Саранск қ.), e-mail: korirfox@gmail.com***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Muhatai K., Dossymbekova R.O., Korovina I.V. From Cyberspace to Society: Exploring the Phenomenon of the Chinese Internet Language // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №4 (134). – Б. 207–223. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.115>

*Cite us correctly:

Muhatai K., Dossymbekova R.O., Korovina I.V. From Cyberspace to Society: Exploring the Phenomenon of the Chinese Internet Language // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2024. – №4 (134). – Б. 207–223. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.115>

Date of receipt of the article 22.01.2024 / Date of acceptance 30.12.2024

Қытайдағы интернет тілі: әлеуметтік медиа дәуіріндегі әлеуметтік психология туралы ойлар

Аңдатпа. Бұл мақалада Қытайдағы интернет тілінің дамуы және оған әсер ететін факторлар зерделенеді. Ақпараттық технологияның үздіксіз дамуына байланысты әлеуметтік желілерде мәліметтер беру тәсілі өзгерді. Сол арқылы ақпараттық кеңістікке әсер етіп, қытай интернет тілін одан әрі жетілдіре түсті. Мақала авторлары зерттеу тақырыбына қатысты әдебиеттерге шолу жасай отырып, мазмұнды талдау әдістерін қолданады.

Сонымен қатар Қытайдағы интернет пайдаланушылардың белсенділігінің арту трансформациясы сараланады. ҚХР ғаламтор желілері қоғамдағы интернет тілінің белсенді дамуына оң әсерін тигізуде. Сондай-ақ осы елдегі интернет тілінің алуан түрлілігі мен креативтілігі қарастырылып, оның Қытай мәдениетін байытудағы рөлі мен әлеуметтік-мәдени қажеттіліктерді кеңінен қолданатыны туралы баяндалған.

Бұдан бөлек, мақалада Қытай студенттері арасында әлеуметтік желілер мен интернет сленгтерін пайдалануына қатысты сауалнама жүргізілді. Соның нәтижесінде қытай тілінің дамуына лингвистикалық әрі мәдени тұрғыдан үлес қоса отырып, интернет тілінің маңызды рөлін көрсетеді. Бұл зерттеу жұмысынан әлеуметтік және мәдени көңіл-күйді білдірудегі интернет тілінің рөлі туралы құнды түсінік алуға болады және тілдің онлайн-коммуникацияға қалай бейімделетінін және өзгертетінін тереңірек түсінуге ықпал етеді.

Кілт сөздер: қытай тілі, интернет тілі, интернет-сленгтері, әлеуметтік желілер, әлеуметтік мәдениет, әлеуметтік психология, тілдік көзқарас.

К. Мукатай¹, Р.О. Досымбекова², И.В. Коровина³

*¹PhD докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: klaramukatay@gmail.com*

*²доктор филологических наук, старший преподаватель
Казахского национального университета имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: dossymbekova.rauan@gmail.com*

*³доктор филологических наук, доцент
Мордовский государственный университет имени Н.П. Огарёва
(Россия, г. Саранск), e-mail: korirfox@gmail.com*

Язык китайского интернета: отражение социальной психологии в эпоху социальных медиа

Аннотация. В данной статье рассматривается развитие китайского языка на просторах интернета и факторы, влияющие на него. В связи с постоянным развитием информационных технологий изменился способ предоставления информации в социальных сетях. Таким образом, это повлияло на информационное пространство и еще больше улучшило китайский интернет-язык. Авторы статьи проводят литературный обзор, связанный с темой исследования, а также используют методы контент-анализа.

Вместе с тем, анализируется трансформация возрастающей активности интернет-пользователей в Китае. Интернет-сети КНР положительно влияют на активное развитие интернет-языка в обществе. Также рассматриваются разнообразие и креативность языка Интернета в этой стране, сообщается о его роли в обогащении китайской культуры и его широком использовании для социокультурных нужд.

Помимо всего вышеуказанного, в статье указаны данные по проведенному опросу среди китайских студентов касательно использования социальных сетей и интернет-языка. В результате это показывает важную роль интернет-языка, вносящего лингвистический и культурный вклад в развитие китайского языка. Эта исследовательская работа дает ценную

информацию о роли языка на просторах интернета в выражении социальных и культурных настроений и способствует более глубокому пониманию того, как язык адаптируется и меняется в онлайн-коммуникации.

Ключевые слова: китайский язык, интернет-язык, интернет-сленг, социальные сети, социальная культура, социальная психология, языковое отношение.

Introduction

In 1994, the Internet era officially began in China. This “fourth media”, following newspapers, radio and television, not only brought great influence to the society, but also provided a new field of study for the academic world. With the popularization of the Internet, an unprecedented Internet language has also developed. Among them, some words with strong spreading ability and high frequency of use have become the current Internet buzzwords. The evolution of Chinese Internet language demonstrates the profound impact of digital connectivity on contemporary society. From its inception in the early days of internet proliferation to its ubiquitous presence today, Chinese Internet language has undergone an extraordinary journey, reflecting changes in societal, cultural, and political dynamics. The core of this linguistic evolution lies in the transformative impact of social media platforms. Forums, blogs, microblogs, and instant messaging services not only democratize the dissemination of information but also enable users to actively engage in public discourse, providing a platform for online dialogue and expression.

The existing excellent research on Chinese Internet language largely originates from Chinese scholars, not only due to their inherent linguistic advantages but also because of China's relatively closed Internet environment. Due to strict Internet regulation in China, social media platforms widely embraced by international audiences are banned in mainland China, making domestic social media platforms the base for Chinese netizens. On one hand, the increasingly stringent Chinese government censorship imposes restrictions on online speech through internet regulation, challenging the development of Chinese Internet language. On the other hand, it also stimulates continuous innovation in Chinese Internet language as netizens employ innovative strategies to circumvent censorship and uphold freedom of speech.

This article provides a comprehensive exploration of the multifaceted nature of Chinese internet language, utilizing survey data and scholarly insights. By examining usage patterns, attitudes, and societal impacts, the authors delve into the rich characteristics of linguistic innovation in contemporary Chinese online communication. Through an analysis of the intricate interplay among language, technology, and culture, the study elucidates how Chinese internet language has evolved from merely serving as a tool for social commentary to actively fostering cultural resonance and reflecting linguistic diversity. It underscores the pivotal role of Chinese internet language in shaping digital discourse and facilitating societal interaction.

The goal of this article is to emphasize that internet language is not only a linguistic phenomenon but also a social and cultural phenomenon, by examining its development, changes, and reflection of social psychology. Furthermore, it aims to enable Chinese language learners and teachers in Kazakhstan to gain a deeper understanding of the Chinese language and Chinese social culture.

Research methods and materials

Some researchers have studied Internet language from the perspective of sociolinguistics. For example, Kang Zhongde published the paper “A Sociolinguistic Investigation of Internet Language” in 2011, “Sociological Analysis of Internet Slang” by Zhang Qian in 2022, Meng Junyang's Analysis of the Production Mechanism and Social Functions of Internet Slang in 2022, and so on. However, similar papers just have emphasized the linguistic features of web languages. In the paper

of Alexandra Valery Draggeim in 2013 “Registration and Influence: Internet Slang and Chinese Social Culture”, the author cites Halliday's register theory to explain the relationship between the unique characteristics of Internet language and normative issues, and discusses the use of Internet popular language by netizens, the reasons behind it, as well as explore the popularity of Internet terms and how they reflect the socio-cultural characteristics of contemporary China.

The research materials for this article were all derived from published academic articles and works related to Internet language and Internet buzzwords, the collected data was sourced from social media platforms. During the research, the author primarily employed literature review, descriptive research method. In the initial stages of the research, the author reviewed a substantial amount of existing research findings, organized and analyzed the collected relevant materials to establish a theoretical foundation. Subsequently, a significant number of instances of Internet buzzwords were obtained from social media platforms for analysis. To gain a more comprehensive understanding of the social and cultural significance of Internet buzzwords, as well as to achieve an integration of theory and practical application, the author employed a questionnaire survey. The survey was conducted among 50 undergraduate, graduate, and doctoral students from China who were studying in Kazakhstan. The choice of international students as the target group was primarily because they all originate from China, are familiar with and understand Chinese Internet language, and are frequent Internet users who are more sensitive to Internet buzzwords. The questionnaire consisted of three parts: students' background information, their usage of Internet language, and their attitudes toward Internet language.

Analysis and results

With the continuous development of information technology, the Internet, with its capacity for information creation and dissemination, is driving a significant transformation in communication media, ranging from form to content to the mode of transmission. According to KAWO's 2023 China Social Media Platform Guide, as of December 2022, Chinese social media users accounted for 95.13% of the total Internet users (based on the data at that time, the number of Chinese Internet users had surpassed 1.067 billion, with an Internet penetration rate of 75.6%). The era of "universal socialization" is driving transformations in social media platforms and content forms. Internet users spend an average of 26.7 hours online per week, with 99.8% using their mobile phones to access the Internet, signifying a rapid change lifestyle habits [1, p.3]. The Internet is exerting unprecedented power, continually impacting and even disrupting the existing social ecosystem, altering people's lifestyles, and opening up another world coexisting with human reality – the online society. On the one hand, the online society provides a platform and means for the free expression of public discourse. On the other hand, it forms new discourse spaces and unique rhetorical modes through social media platforms such as forums and blogs. The public discourse field derived from the online space presents the intuitive experiences and expressions of the public regarding contemporary social life. This is a relatively open, free, and shared space for discourse media [2, p. 42-43].

The act of personal presentation and personal expression in online media have become the daily life style of the public nowadays. The rise of forums, chat rooms, search engines, instant messaging, blogs, microblogs, social networking sites, and many other interactive Internet information platforms has transformed people from media “audiences” to “users”. People not only receive information, but also express themselves, create content and share it with each other. People have shifted from passively consuming media content, watching media events, and submitting to mainstream social ideologies to actively creating and sharing information, personally participating in public discussions, and taking part in the social development process. People present themselves in a more open and personalized way, constantly sharing with each other to achieve large-scale knowledge sharing. Every Internet user can make his or her voice heard and express his or her own

opinions and attitudes, and everyone can build a self-owned “We Media” with the help of Internet tools.

Throughout the history of Internet development in China, from 1989 when the Internet officially entered mainland China, and April 1994 when China officially joined the Internet, since then, the increasing number of network users often sit in front of the computer screen to communicate with each other. Like any new language medium, at the beginning, words were always inaccurate, and there were a lot of misunderstandings. Gradually, as netizens have become more and more familiar with the conventions of the Internet, Internet users have gradually found their own voices and modes of expression on the networking platform, which has directly led to the emergence of unique language variations, the Internet language that we are discussing [3, p. 4]. In 2005, the number of Chinese netizens exceeded 100 million, Internet Language began to become an independent variant; in the next six or seven years, the phenomenon of Internet buzzwords reflecting public opinion was escalated from a linguistic fact to a social fact. Reality changes and even conceptual conflicts caused by the transition were promptly presented in Internet buzzwords.

For example, Internet buzzwords from earlier years, such as the term “被就业 [bèi jiù yè],” exposed the irregularities in employment statistics work, where the focus was on presenting attractive data rather than reflecting the facts. This fraudulent behavior not only hurt people's emotions but also hindered the formulation and implementation of national economic plans.

“巨婴 [jù yīng]” originally referred to an infant of enormous size. In recent years, people have used the term to refer to adults who are mentally stuck in infancy. These people are self-centered, lack a sense of rules, have no moral constraints, and when a situation exceeds their expectations, they lose control of their emotions and behave aggressively, using babyish ways to protest to others and even the surrounding environment [4].

Terms like “蜗居[wō jū]” and “蚁族[yǐ zú]” revealed a series of issues related to housing, especially the job and survival pressures faced by college graduates and young people in society.

The popularity of “拼爹[pīn diē]” and its implications reflected the life attitude of the younger generation. This attitude involves abandoning personal struggle and effort, indulging in enjoyment and consumption, particularly the ostentatious displays of wealth that prompted Chinese people to reflect on the changing social psychology.

Similarly, in recent years, the term “内卷[nèi juǎn]” describes excessive competition within a specific field, leading to individuals competing and undermining each other.

“割韭菜[gē jiǔ cài]” is a metaphor for the exploitation of the lower class by those in power and privilege.

“佛系[fó xì]” represents an attitude towards life characterized by having no desires or attachments, experiencing neither extreme happiness nor sadness, and seeking inner peace.

“天选打工人 [tiān xuǎn dǎ gōng rén]” emerged during the COVID-19 pandemic and refers to a situation where conditions favorable for laborers persist, regardless of the circumstances.

These various terms continue to emerge, documenting the phenomena and focal points in the fields of politics, economics, culture, society, law, ethics, and daily life, each in their own unique way and characteristics, reflecting the spirit of the times.

Social media as a network application not only supports users to communicate with each other, but also allows users to produce their own content. In recent years, along with the development of mobile Internet, social media has enjoyed explosive growth. According to Chinese scholars Chen Lidan and others, the purpose of the use of social media by the public is personal socialization and image construction, while social media have the ability to satisfy the psychological needs of users to be “discovered” and “admired”, as well as to satisfy the needs of users to “establish relationships” and “exert influence” [5]. The survey indicates Chinese Internet users are mostly teenagers between the ages of 18 and 30. They are no longer satisfied with the

conventional way of communication, but want to have fun and express their individuality through online communication, as well as to gain the recognition of other netizens [3, p. 6].

According to the 52nd Statistical Report on Internet Development in China released by China Internet Network Information Center (CNNIC) on August 28, 2023 in Beijing, up to June 2023, the scale of Chinese Internet users reached 1.079 billion, and the Internet penetration rate reached 76.4%. In terms of the development of Internet applications, the user scale of instant messaging, online video and short video still ranked in the top three, with a user scale of 1.047 billion, 1.044 billion and 1.026 billion respectively, and a user utilization rate of 97.1%, 96.8% and 95.2% respectively [6]. These figures highlight the huge influence of social media in the Chinese online ecosystem.

At the same time, the Internet has provided a brand new space for human beings to live and develop, and the contemporary social groups who are increasingly dependent on the Internet society have gradually formed a new way of thinking and lifestyle. Ordering takeout for dinner, booking a car on the Internet, sharing food photos on social media, ordering daily necessities on Taobao, purchasing online courses on video websites, sharing learning experiences with others through social media, using social media as a platform for product sales, becoming Internet celebrities and bloggers, and actively engaging in social media interactions have all become a part of our lives. These social media interactions have not only changed our living habits, but also shaped our social relationships and personal identities, changed our language habits, further demonstrating the extensive influence of social media in contemporary society.

In recent years, the government of mainland China has become more and more strict in censoring the Internet, which has also caused the public to rack their brains in order to be able to make comments that are not permitted by the government, and come up with more and more ways to avoid the regulation and blocking of websites, and even utilize harmonic characters for flirting and satire. At the same time, due to the Internet regulation, some internationally popular social media platforms such as YouTube, Facebook, Instagram and other foreign Internet products are banned in mainland China. This has led to the emergence of similar localized Internet products, such as Youku.com for watching videos, Sina Weibo for sharing instant messages, and WeChat for instant messaging. Social media has played an important role in this context, becoming not only a platform for people to share their views and build social relationships, but also an important battleground between freedom of expression and government censorship. Social media users often find innovative ways to bypass censorship restrictions, thus making the Internet an important channel for free expression.

The relatively centralized and closed Internet environment in China has, on the one hand, aroused to a certain extent the rebellious mentality of netizens, who want to speak freely to achieve the freedom of speech, and on the other hand, it also provides a more nourishing environment for the emergence and development of Chinese Internet language[3, p.5]. Due to the increasingly strict censorship system in China, some of the key words and sensitive words for the most interesting public events are banned, so netizens racked their brains to come up with some alternatives, which were widely circulated because they gained the hearts and minds of the people, thus avoiding the censorship of the Internet and allowing them to vent their opinions in a single breath.

For example, the term “大白[dà bái]” refers to epidemic prevention workers in mainland China who wear white one-piece protective suits. It frequently appears in online discussions. During the epidemic, China's particularly strict epidemic prevention measures led to public discontent. Many public events during the epidemic period also garnered public attention. When netizens express their dissatisfaction with the epidemic prevention system and workers, they use the term “大白[dà bái]” as an indirect reference.

Similarly, “小阳人[xiǎo yáng rén]” originally referred to lively and energetic people, but during the epidemic, it came to denote individuals who had contracted the novel coronavirus and tested positive for nucleic acid.

“河蟹[hé xiè]” is a Mandarin homophone for “和谐[hé xié]” (harmony), a term that frequently appears in mainland Chinese internet language. The Chinese Communist Party promotes a “harmonious society” policy and, alongside blocking pornographic and violent content, it also forcibly removes or blocks information deemed detrimental to the party's interests under the pretext of maintaining social harmony and stability. In some mainland Chinese forums, the term “和谐[hé xié]” itself has become a banned keyword. To bypass censorship, netizens use “河蟹[hé xiè]” or other homophones as substitutes.

Further more, “ZF” stands for government (政府[zhèng fǔ]), “JC” represents police (警察[jǐng chá]), “ZZZQ” signifies political correctness (政治正确 [zhèng zhì zhèng què]). Such usages have emerged as a way to evade sensitive keywords, in a context where firewalls and internet censorship systems are prevalent.

The survey questionnaire investigated the social media usage patterns of 50 respondents, and we can observe an interesting fact: even when studying abroad, Chinese international students still tend to use Chinese domestic internet products.

The data shows that 92% of the respondents use WeChat, which is an instant messaging application developed by Tencent. It features text messaging, voice messaging, voice input, voice and video calls, photo and video sharing, location sharing, WeChat red envelopes (digital money gifting), and money transfers. However, instant communication is only possible between users who are connected as WeChat contacts.

76% of the respondents use the Chinese version of TikTok, known as Douyin.

68% of respondents use Xiaohongshu (Little Red Book), a Chinese social e-commerce platform that presents information in a Pinterest-style layout and integrates video and live-streaming features. Users can also share product reviews and travel destination descriptions in their “interest notes”. This app is often considered as a Chinese version of Instagram, attracting relatively young and educated users.

62% of the respondents use Sina Weibo, a social media website introduced by Sina.com, offering microblogging services. Users can post updates, upload images and videos, or conduct live video streaming for instant sharing and interaction. Currently, it's often referred to as the Chinese counterpart to Twitter.

As for some of the foreign social media platforms that are more popular among local students, the respondents appear to be less interested. Instagram has the highest usage rate at 58%, followed by Facebook at 16%, TikTok at 26%, and Twitter at 10%.

It can be seen that the Internet censorship in China has had a profound impact on the social media choices of Chinese Internet users. Despite the widespread popularity of foreign social media platforms, overseas students still insist on using Chinese platforms. This highlights the impact of Internet censorship in China and the role of social media in shaping individual social interactions and Internet language.

The Chinese language is a language rich in creativity, through a variety of flexible combinations of characters and words, words and words, and changes in the order of speech can express unlimited meaning, this feature makes the creativity of the Chinese Internet language especially prominent. The venting of dissatisfaction by netizens, through the spontaneous avoidance of sensitive vocabulary, maximizes the use of the unique features of the Chinese language and the strengths of the keyboard to convey emotions and ideas, resulting in different internet buzzwords every year. These have become contemporary societal records originating from the grassroots, documenting the human feelings and livelihood [7, p. 20-21].

In this questionnaire survey, the author selected 28 of the most popular Internet buzzwords to investigate the familiarity and usage of these terms among the respondents. The survey results indicate that the majority of respondents (58%) are familiar with over 20 of these terms, while 14% of students are familiar with 10-20 terms, and 22% of students are familiar with less than 10 of the mentioned terms. However, relatively few respondents actively use Internet buzzwords. 60% of the respondents stated that they use fewer than 10 of the 28 terms in their regular communication. In other words, they may only use the most popular terms, limiting the range of vocabulary they use.

Regarding the reasons for using Internet language, in addition to most students believing that it allows them to express their sense of humor, making their communication more interesting and playful, some students also feel it allows them to stand out and be unique. Furthermore, some students provided additional reasons, such as being able to better express their current emotions and thoughts, the concise nature of Internet language, being influenced by those around them, and meeting the current language demands.

An open-ended question in the questionnaire survey asked respondents to write down the Internet vocabulary they use most frequently. To better understand the preferences of the respondents in terms of vocabulary, the author categorized the emotions conveyed by these words into several types, including expressions of dissatisfaction and sadness, expressions of compliance or helplessness, indications of negative social phenomena, words used to convey positive affirmation or surprise, simple abbreviations, and others. According to the statistics, the most frequently used Internet buzzwords include words like “摆烂 [bǎi làn]”, “躺平 [tǎng píng]”, “卷 [juǎn]”, “割韭菜 [gē jiǔ cài]” and “凡尔赛 [fán ěr sài]”, among others. These words encompass negative or dissatisfied meanings and are used to vent emotions related to negative social phenomena.

Hence, it is evident that although respondents perceive the main reason for using Internet language as “fun” and “humor”, there are deeper underlying reasons, such as expressing their dissatisfaction or venting emotions related to negative social phenomena. Contemporary Chinese society is undergoing a period of transition, where people's behaviors, lifestyles, and value systems are changing. As the pace of life accelerates, young people living in this transitional period are deeply affected by the pressures of their social environment.

If the spread of Internet buzzwords remains only at the internet level, its societal impact is relatively limited. To garner widespread social attention, penetrate the daily lives of the populace, and gain their acceptance, internet slang cannot do without the official discourse system and the use of traditional media [8, p. 77].

For instance, there are school clubs named “YYDS (永远的神 [yǒng yuǎn de shén])”, and restaurants and shops with names based on internet slang, such as “饭跑跑快餐 [fàn pǎo pǎo kuài cān]” (Fan Pao Pao Fast Food), “欢乐送快餐 [huān lè sòng kuài cān]” (Happy Delivery Fast Food), “偶卖糕的[ǒu mài gāo de] (oh my god)” cake shop, and “鸭梨山大烤鸭店 [yā lí shān dà kǎo yā diàn]” (Duck Mountain Roast Duck Shop). Even in some mainstream media reports, in order to attract public attention, titles containing internet slang are frequently used. For example, the official WeChat account of the People's Daily used the title “YYDS! 中国举重梦之队 [zhōngguó jǔzhòng mèng zhī duì]” (YYDS! China's Dream Weightlifting Team) to report on China's weightlifting team's performance at the Tokyo Olympics; another example is the Chinese version of BBC News, which reported on the phenomenon of China's economic downturn in the wake of the epidemic leading to an increase in youth unemployment and thus a shift to the online car industry, under the headline “三个月新增 40 万人：中国经济低迷下“内卷”的网约车司机 [sān ge yuè xīn zēng 40 wàn rén : zhōng guó jīng jì dī mí xià “nèi juǎn” de wǎng yuē chē sī jī] (Three months, 400,000 new

additions: China's economy slump leads to intensified competition among online ride-hailing drivers.)”.

Similarly, the survey indicates that among the 50 students surveyed, 86% of the students use Internet language in situations other than social media. For instance, 38% of the students use Internet language when chatting face-to-face with friends, 10% of them employ Internet language while conversing with their parents, and even 4% of students use them when doing homework and presentations. It is evident that the use of Internet language is no longer confined to the online realm but has permeated various aspects of people's lives.

People's attitudes towards Internet language play a crucial role in its development. Internet language is a form of expression created by online communities and embraced by netizens, so attitudes directly influence the way it evolves and its scope. A positive attitude can stimulate innovation and dissemination. When netizens are receptive to new forms of Internet language, they are more likely to experiment with and spread these fresh modes of expression. This encourages netizens to continuously innovate on the Internet, driving the ongoing evolution of Internet language.

Secondly, people's attitudes are also reflected in the social acceptance of Internet language. When netizens find a particular form interesting, useful, or aligned with their social groups, they are more inclined to accept and use it. This social acceptance further promotes the dissemination and evolution of the Internet language.

Negative attitudes can potentially hinder the development of certain aspects of Internet language. At times, some Internet slang or expressions may face criticism or be perceived as vulgar and uncivilized. This aversion may restrict or gradually lead to the decline of certain vocabulary.

Through survey data, we can draw some interesting conclusions about attitudes towards Internet language and its impact. First, regarding the acceptance of Internet language, 46% of respondents stated that they somewhat accept the existence of Internet slang, with 18% expressing very positive attitudes. This indicates that the majority of people hold a positive view of Internet language, with no one expressing disapproval. This suggests that Internet language has been to some extent socially accepted.

However, attitudes toward the impact of Internet language on the Chinese language are more diverse. 26% of respondents believe that Internet language has a positive impact on the Chinese language, while 22% think it has a negative impact, and 52% remain neutral. This indicates that some people see Internet language as bringing innovation and richness, while others are concerned about its potential negative effects on language quality.

In the context of whether Internet language affects writing skills, 44% of people hold a positive view, believing that it indeed affects writing, while 56% reject this view. This once again underscores the divergence in attitudes towards Internet language, with some perceiving potential negative impacts and others seeing no significant influence on writing skills.

The reactions of individuals to people around them frequently using Internet language can also reflect their views on Internet slang and their own use of it. In the survey, a majority of respondents (74%) expressed an attitude of “indifference – it is someone's freedom to say whatever they want”, while 14% found it “interesting”. This illustrates the tolerance towards Internet Language and freedom of expression. In the ideology of Internet users, online platforms serve as a space for free expression, and the Internet is a platform for public discourse. Moreover, the non-conformity and flexibility of Internet language make it particularly suitable for satire, making it easy to capture others' attention. Therefore, Internet slang plays a crucial role in Chinese social and cultural psychology. In a context where freedom of speech is limited, the Chinese people use Internet slang to express their intentions, reflecting their pursuit of the right to free speech. This, in essence, is a universal human pursuit of freedom and self-expression.

In contrast to the development of Kazakhstani Kazakh Internet slang, the Chinese Internet language has spread widely in China. This brings us back to the very basic question: what made Internet buzzwords so prevalent and instantly popular in Chinese society? First of all, in addition to the development of the Internet and the advancement of information technology, which are the “solid conditions”, the unique Internet environment as well as Chinese society and culture have played a key role. Many examples of Internet vocabulary mentioned above are related to a certain social phenomenon in China, some of which are associated with specific events, and some of which are popular and favored by the public only because of their rich expressive ability and their ability to summarize and describe the event and the phenomenon.

Furthermore, popular Internet slang satisfies Chinese-style sociopsychological needs. Many experts argue that China is currently undergoing a transitional phase, resulting in a transformation of the fundamental nature of Chinese society. This period has given rise to distinctive sociocultural psychological characteristics among its populace. With the increasing number of people going online, these netizens seek novelty, excitement, and a desire for acceptance among their online peers. They readily engage in humor and may voice grievances about societal or political issues in the online sphere. Internet slang that resonates with the sociocultural needs of the people is more likely to gain popularity [9, p. 144-146].

Moreover, the sociocultural psychological needs of netizens are influenced by traditional Chinese beliefs, particularly in the context of Confucianism. Contemporary Chinese society represents a semi-open system that blends Confucian ideals with Western liberalism. Consequently, the sociocultural psychology of Chinese netizens differs somewhat from their Western counterparts, although they share certain elements related to individualism and freedom [10].

Chinese Internet language exhibits a diverse nature. This diversity is evident not only in the variety of vocabulary, which includes new words, reimagined usage of existing terms, abbreviations, numerals, and letters, but also encompasses various themes and concepts. These themes range from social phenomena to entertainment, current affairs, and politics. Humor is generated through techniques such as puns, homophones, and references to traditional culture. This creativity and humor, coupled with vast population and geographical diversity of China, lead to the creation and adoption of region-specific Internet language, further enhancing its diversity. The continuous emergence of new vocabulary and the gradual fading of older terms maintain the freshness. The diversity of Internet language plays a significant role in its popularity. Slang terms that fail to stand out have a lower likelihood of becoming popular.

Finally, many scholars contend that Chinese Internet language is enriching the cultural depth of Chinese society. From a linguistic perspective, Internet language provides new cultural references to contemporary Mandarin, making the language more lively, expressive, and vibrant. In the process of coining Internet language, netizens reintroduce certain characteristics of traditional language, such as incorporating elements of classical Chinese or reusing older Chinese characters in novel ways. These aspects imbue Internet language with greater cultural significance and make it more appealing to the general public.

In summary, the widespread dissemination and distinctive development of Chinese Internet language are closely tied to the unique Internet environment and socioculture in China. These expressions are linked to social phenomena, cater to Chinese social psychological needs, the diversity and creativity allow them to cover various topics and concepts while adapting to the demands of different regions and groups, ensuring their novelty. Additionally, Internet language enriches the cultural essence of Chinese society by introducing new language elements, making the Chinese language more vibrant and colorful. This phenomenon not only reflects the development and transformation of Chinese society but also underscores the significant role of Internet language within Chinese society and how it fulfills and shapes the socio-cultural needs of public. Chinese Internet language is an integral part of Chinese social evolution, representing a product of the

diversity of Chinese culture. Its development and influence are expected to continue expanding, contributing a unique linguistic and cultural wealth to the future development of Chinese society.

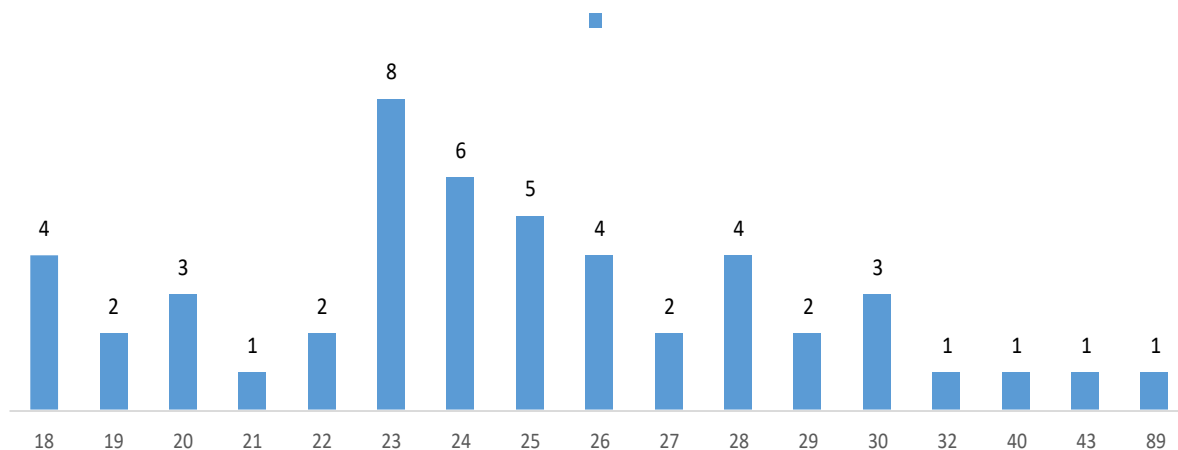
Conclusion

Social media has become an important part of our daily lives. Chinese Internet language is unique not only in its creativity and diversity, but also in the importance of using Internet language to preserve freedom of expression due to the Chinese government's strict censorship. Censorship restrictions have not only allowed netizens to give full play to their imagination to cleverly avoid sensitive words and create a batch of Internet buzzwords that are popular and express public opinion, but have also promoted the rise of localized social media platforms. Although Chinese netizens are in a limited online environment, the innovation and development of Internet language continues. The results of the questionnaire survey show that people's attitudes towards Internet language remain positive, although they are diverse. Positive attitudes can promote the innovation and popularity of Internet language, while negative attitudes may limit its development. The creativity of Chinese Internet language expresses emotions and thoughts through flexible combinations of words and vocabulary, reflects the spirit of the times, and records people's emotions and lives. Internet language has penetrated into all aspects of Chinese society and is widely used not only in the online domain but also in face-to-face social interactions, which has had a profound impact on the development and influence of Internet language. Due to time and resource constraints, there is still room for further improvement in this paper, such as adding examples to the argumentation and expanding the scope and content of the questionnaire survey in order to obtain more comprehensive research results.

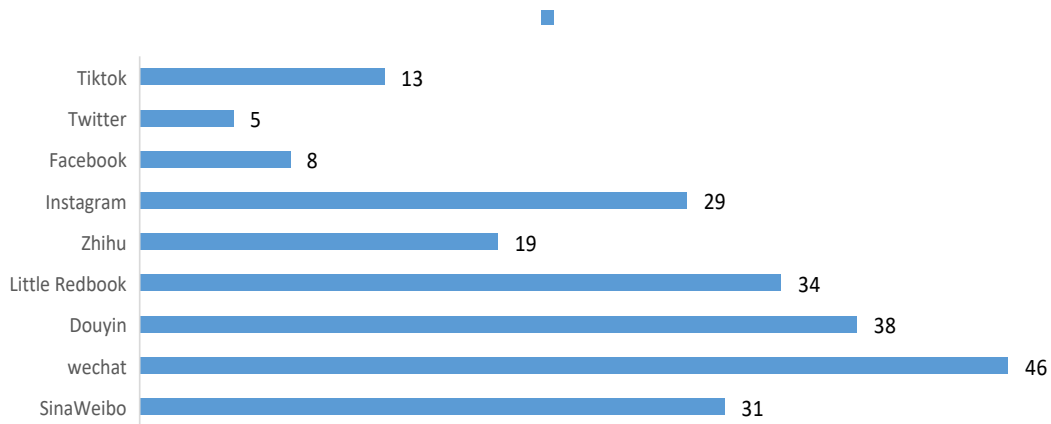
Appendix

Questionnaire results

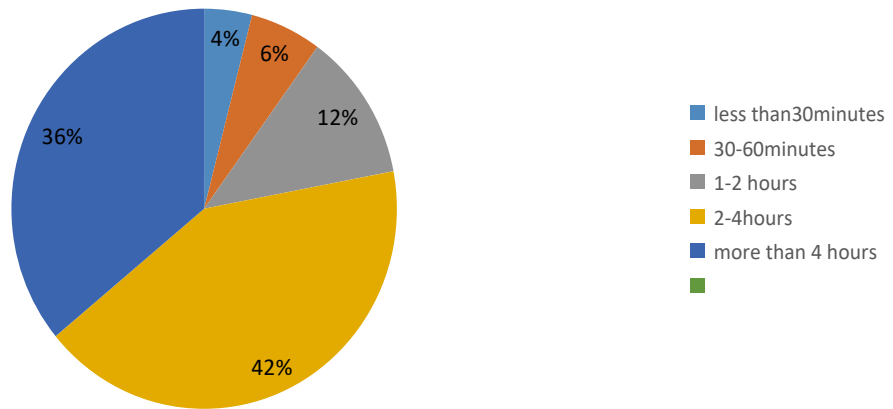
How old are you?

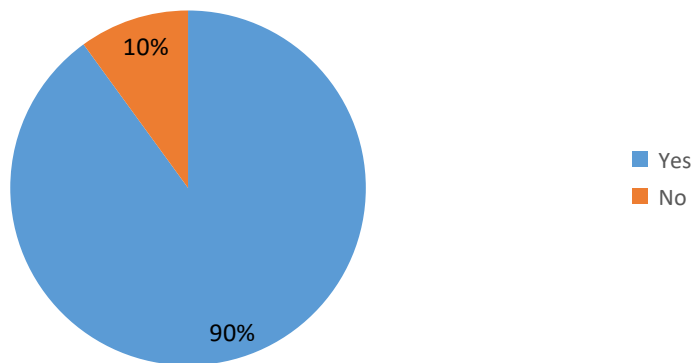
Which social media platforms do you use?

The average amount of time you spend using social media each day

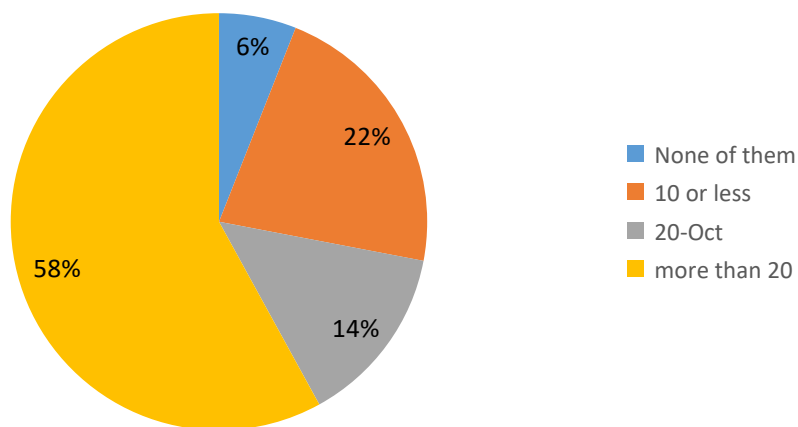
Do you use online terms (e.g., acronyms, emoticons, internet slang, etc.) to interact with others on social media?

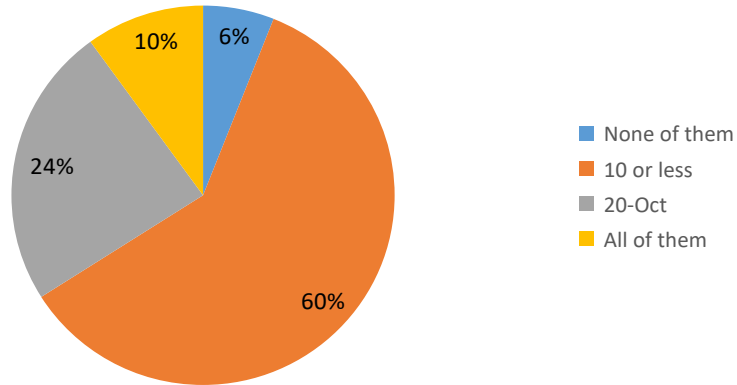
28 of the most popular Internet buzzwords

YYDS [yǒng yuǎn de shén]
 摆烂 [bǎi làn]
 卷 [juǎn]
 躺平 [tǎng píng]
 凡尔赛 [fán ěr sài]
 割韭菜 [gē jiǔ cài]
 芭比 Q [bā bǐ Q]
 栓 Q [shuān Q]
 上头 [shàng tóu]
 大冤种 [dà yuān zhǒng]
 爷青回 [yé qīng huí]
 天选打工人 [tiān xuǎn dǎ gōng rén]
 一整个 x 住 [yī zhěng gè x zhù]
 xswl [xiào sǐ wǒ le]
 显眼包 [xiǎn yǎn bāo]
 种草 [zhòng cǎo]
 尊嘟假嘟 [zūn dū jiǎ dū]
 佛系 [fó xì]
 巨婴 [jù yīng]
 沉浸式 xx [chén jìn shì xx]
 精神内耗 [jīng shén nèi háo]
 emo
 天花板 [tiān huā bǎn]
 冰墩墩 [bīng dūn dūn]
 主打一个 xx [zhǔ dǎ yī gè xx]
 家人们谁懂啊 [jiā rén men shéi dǒng ā]
 i 人和 e 人 [i rén hé e rén]
 CPU 你 [CPU nǐ]

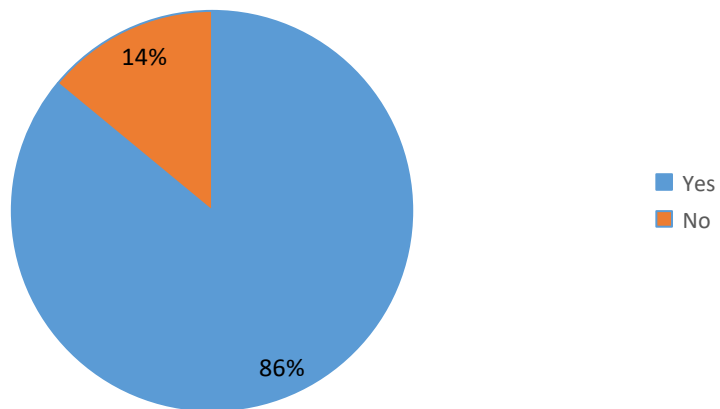
How many of the above Internet terms do you recognize?

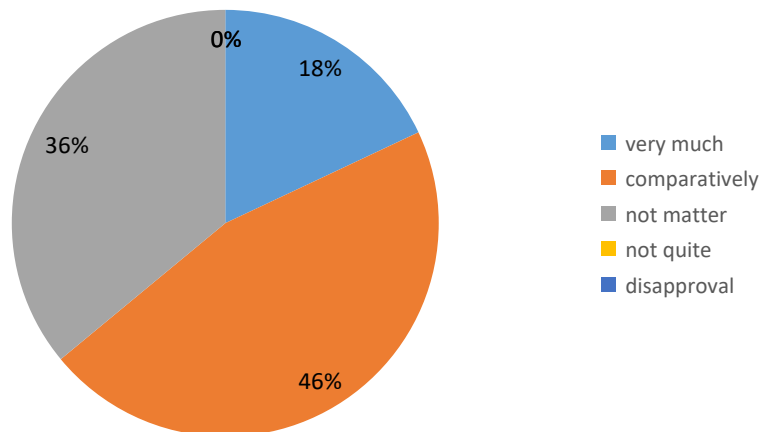
How many of the above Internet terms do you use frequently?

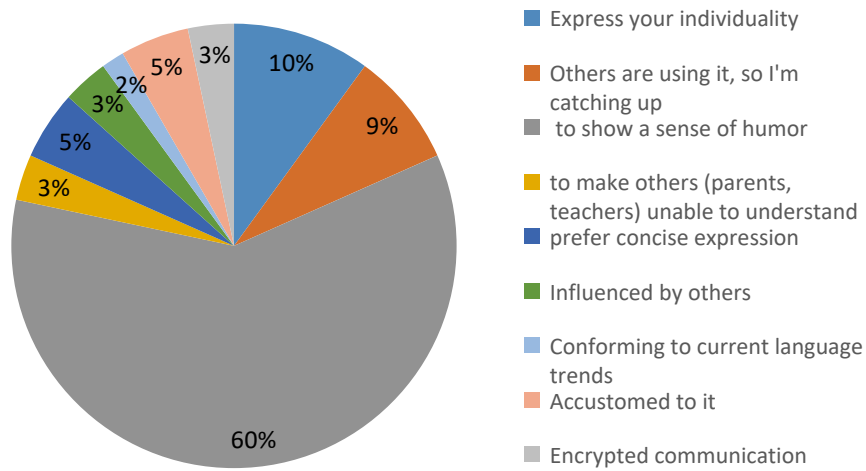
Have you ever used any of the above online terms in contexts other than social media?

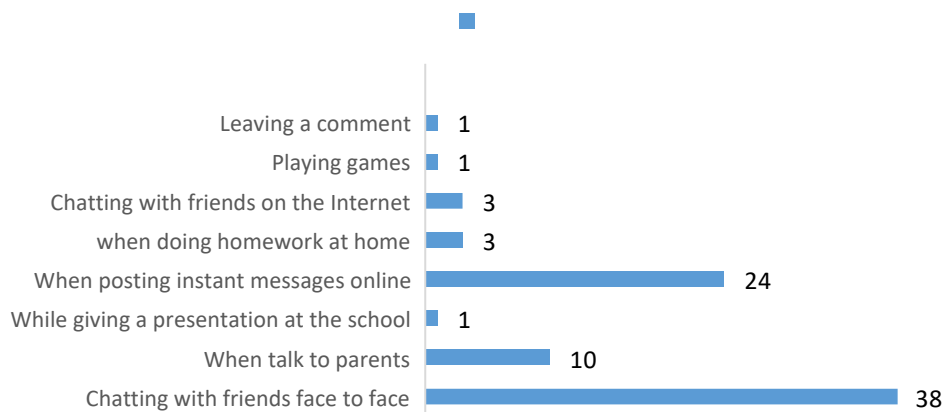
Do you accept the existence of internet terms?

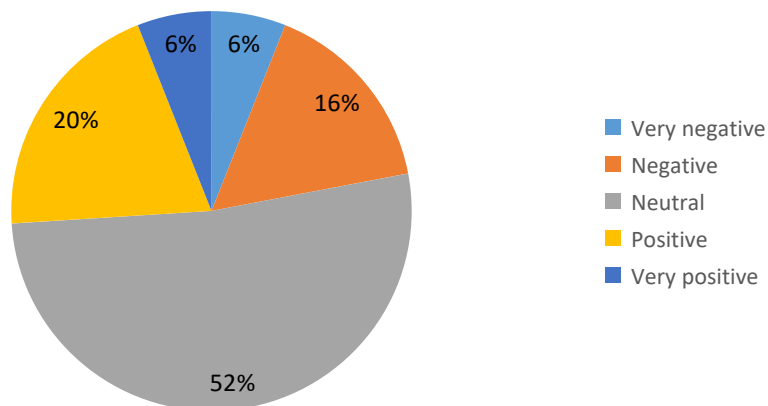
Your main reason for using internet terms is

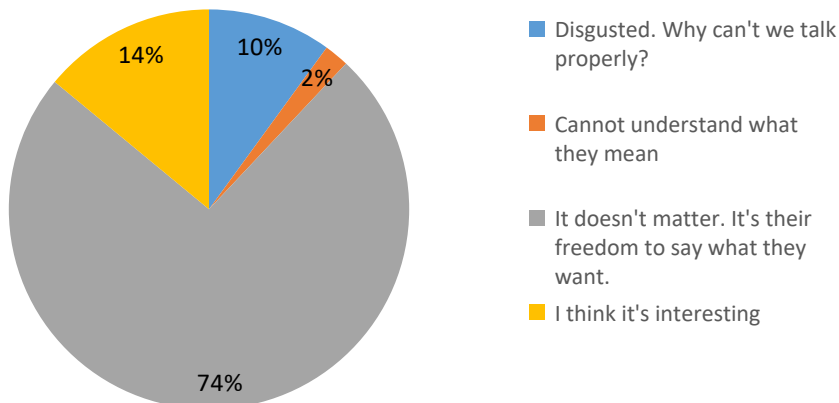
In which of the following situations do you use Internet terms?

Do you think the influence of Internet terms on the Chinese language is positive or negative?

What is your attitude if people around you often use internet terms?

BIBLIOGRAPHY

1. KAWO. 2023 年社交媒体平台指南. [Electronic resource]. URL: <https://kawo.com/cn/%E7%A4%BE%E4%BA%A4%E5%AA%92%E4%BD%93%E8%90%A5%E9%94%80%E4%B8%8E%E7%AE%A1%E7%90%86%E5%B9%B2%E8%B4%A7/2023%E4%B8%AD%E5%9B%BD%E7%A4%BE%E4%BA%A4%E5%AA%92%E4%BD%93%E5%B9%B3%E5%8F%B0%E6%8C%87%E5%8D%97> (date of access 12.10.2023)
2. 吕欣.网络话语的符号特征与修辞建构研究. -北京: 北京理工大学出版社, 2018. – 42 页.
3. 吕恒怡.中国大陆网络语言--一种新型态的社会方言. – Lunds university, 2009. – 4 页.
4. 朱丽萍.网络流行用语的认知社会语言学分析/教育科学发展. – 2021. – 第 3 卷-第 6 期. – 56 页.
5. 闵大洪.传统媒体的网络社会化媒体使用// 南方报网. [Electronic resource]. URL: http://www.360doc.com/content/09/0713/23/16099_4257775.shtml 2019. (date of access 12.10.2023)
6. 中国互联网信息中心.《中国互联网络发展状况统计报告》[Electronic resource]. URL: <https://www.fxbaogao.com/view?id=3909404> (date of access 23.11.2023)
7. 宋子然,王勇,李金来.当代流行语的社会价值研究. – 北京: 中国社会科学出版社, 2021. – 20 页.
8. 蔡梦虹.新媒体环境下青年网民媒介素养研究 – 基于网络流行语传播的分析视角//传媒广 Media Perspective, 2018. – 77 页.
9. 于鹏亮.网络流行语的嬗变与审视. –上海:上海交通大学出版社, 2020. – 266 页.
10. 刘滢雪.简论新媒体时代传统文化的传承与弘扬. –网络文化研究论丛.四川大学出版社, 2019. – 21 页.

REFERENCES

1. KAWO. 2023 nian shejiao meiti pingtai zhinan [2023 Social Media Platform Guide]. [Electronic resource]. URL: <https://kawo.com/cn/%E7%A4%BE%E4%BA%A4%E5%AA%92%E4%BD%93%E8%90%A5%E9%94%80%E4%B8%8E%E7%AE%A1%E7%90%86%E5%B9%B2%E8%B4%A7/2023%E4%B8%AD%E5%9B%BD%E7%A4%BE%E4%BA%A4%E5%AA%92%E4%BD%93%E5%B9%B3%E5%8F%B0%E6%8C%87%E5%8D%97> (date of access 12.10.2023) [in Chinese]
2. Lü Xin. Wangluo huayu de fuhao tezheng yu xiuci jiangou yanjiu [A Study on the Symbolic Characteristics and Rhetorical Construction of Internet Discourse]. – Beijing: Beijing Ligong Daxue Chubanshe, 2018. – 42 p. [in Chinese]
3. Lü Hengyi. Zhongguo dalu wangluo yuyan – yizhong xin xingtai de shehui fangyan [Mainland Chinese Internet Language – A New Type of Social Dialect]. – Lunds University, 2009. – 4 p. [in Chinese]
4. Zhu Liping. Wangluo liuxing yongyu de renzhi shehui yuyanxue fenxi [A Cognitive Sociolinguistic Analysis of Internet Slang] // Jiaoyu Kexue Fazhan. – 2021. – Vol. 3, Issue 6. – P. 56. [in Chinese]

5. Min Dahong. Chuantong meiti de wangluo shehuihua meiti shiyong [The Use of Traditional Media in Online Social Media] // Nanfang Baowang. – 2009. [Electronic resource]. URL: http://www.360doc.com/content/09/0713/23/16099_4257775.shtml (date of access 12.10.2023) [in Chinese]
6. Zhongguo Hulianwang Xinxi Zhongxin. Zhongguo hulian wangluo fazhan zhuangkuang tongji baogao [Statistical Report on the Development of China's Internet]. [Electronic resource]. URL: <https://www.fxbaogao.com/view?id=3909404> (date of access 23.11.2023) [in Chinese]
7. Song Ziran, Wang Yong, Li Jinlai. Dangdai liuxingyu de shehui jiazhi yanjiu [A Study on the Social Value of Contemporary Pop Language]. – Beijing: Zhongguo Shehui Kexue Chubanshe, 2021. – 20 p. [in Chinese]
8. Cai Menghong. Xin meiti huanjing xia qingnian wangmin meijie suyang yanjiu – jiyu wangluo liuxingyu chuanbo de fenxi shijiao [A Study of Media Literacy among Young Netizens in the New Media Environment – An Analysis Perspective Based on the Spread of Internet Slang]. – Chuanmei Guang (Media Perspective), 2018. – 77 p. [in Chinese]
9. Yu Pengliang. Wangluo liuxingyu de shanbian yu shenshi [Evolution and Examination of Internet Slang]. – Shanghai: Shanghai Jiaotong Daxue Chubanshe, 2020. – 266 p. [in Chinese]
10. Liu Yingxue. Jianlun xin meiti shidai chuantong wenhua de chuancheng yu hongyang [On the Inheritance and Promotion of Traditional Culture in the New Media Era]. – Wangluo Wenhua Yanjiu Luncong: Sichuan Daxue Chubanshe, 2019. – 21 p. [in Chinese]

UDC 82-21; IRSTI 17.82.20

<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.116>K.A. MUSABEKOV¹, G.D. KOSHIKBAYEVA², SH.E. ALTYNBEKOV³¹PhD Doctoral Student of M. Auezov South-Kazakhstan University

(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: musabekov_82@inbox.ru

²Lecturer of M. Auezov South-Kazakhstan University

(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: Gulzhaxan87@mail.ru

³PhD, M. Auezov South-Kazakhstan University

(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: altynbekov_shadiar@mail.ru

**THE MOTIF OF ALIENATION IN D. ISABEKOV'S PLAY «TRANSIT PASSENGER»
(a Comparative Analysis)**

Abstract. This article examines the motif of alienation in Dulat Isabekov's play “Transit Passenger” (1989) within the context of the cultural and historical shifts characteristic of the transitional period from the Soviet to the post-Soviet era in Kazakhstan. The motif of alienation is analyzed as a universal category reflecting fundamental changes in both collective and individual identity amid social and cultural instability. Through a comparative analysis with the works of Samuel Beckett (“Waiting for Godot”) and Tennessee Williams (“A Streetcar Named Desire”), the article explores the typological and semantic aspects of alienation, with a focus on its expression through the categories of time, loss of social identity, and fragmentation of cultural memory. The authors argue that Isabekov, by employing the motif of alienation, not only captures the existential crises caused by the rupture between past and present but also offers a new understanding of the process of social and cultural integration. Alienation in Isabekov's play is viewed as a dialectical process in which the preservation of cultural traditions confronts the necessity of adapting to changing realities, ultimately leading to a redefinition of collective identity. Thus, the article offers an original interpretation of the motif of alienation, demonstrating its role in expanding the boundaries of Kazakhstani dramaturgy within the context of global literary processes.

Keywords: alienation, Kazakh dramaturgy, existential crisis, comparative literary studies, cultural transformation.

К.А. Мусабеков¹, Г.Д. Көшікбаева², Ш.Е. Алтынбеков³¹PhD докторант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті

(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: musabekov_82@inbox.ru

²М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің оқытушысы

(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: Gulzhaxan87@mail.ru

³PhD, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті

(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: altynbekov_shadiar@mail.ru

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Musabekov K.A., Koshikbayeva G.D., Altynbekov Sh.E. The Motif of Alienation in D. Isabekov's Play «Transit Passenger» (a Comparative Analysis) // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №4 (134). – Б. 224–232. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.116>

*Cite us correctly:

Musabekov K.A., Koshikbayeva G.D., Altynbekov Sh.E. The Motif of Alienation in D. Isabekov's Play «Transit Passenger» (a Comparative Analysis) // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2024. – №4 (134). – Б. 224–232. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.116>

Date of receipt of the article 01.10.2024 / Date of acceptance 30.12.2024

**Дулат Исабековтың «Транзиттік жолаушы» пьесасындағы жатсыну мотиві
(салыстырмалы талдау)**

Андапта. Бұл мақалада Дулат Исабековтің «Транзиттік жолаушы» (1989) пьесасындағы жатсыну мотиві кеңестік дәуірден посткеңестік және өтпелі кезеңге тән мәдени және тарихи өзгерістер контекстінде қарастырылады. Жатсыну мотиві әлеуметтік және мәдени тұрақсыздық жағдайында ұжымдық және жеке тұлғалық болмыстағы түбегейлі өзгерістерді бейнелейтін әмбебап категория ретінде талданады. Сэмюэл Беккеттің «Годоны күту» және Теннесси Уильямстың «Тілектер трамвайы» шығармаларымен салыстырмалы талдау жүргізу арқылы мақалада жатсынудың типологиялық және семантикалық аспектілері зерттеліп, уақыт категориясы, әлеуметтік болмысты жоғалту және мәдени жадының ыдырауы сияқты аспектілерге назар аударылады. Авторлар Исабеков жатсыну мотивін қолдану арқылы өткен мен бүгінгі күннің арасындағы үзіліс туындатқан экзистенциалдық дағдарыстарды бейнелеп қана қоймай, сонымен қатар әлеуметтік және мәдени интеграция процесіне жаңа көзқарас ұсынады деп тұжырымдайды. Исабековтің пьесасындағы жатсыну мәдени дәстүрлерді сақтау мен өзгермелі шындықтарға бейімделу қажеттілігі арасындағы диалектикалық процесс ретінде қарастырылады, бұл ақыр соңында ұжымдық болмыстың қайта анықталуына алып келеді. Осылайша, мақалада жатсыну мотивіне түпнұсқалық интерпретация ұсынылып, оның жаһандық әдеби процестер контекстіндегі қазақстандық драматургияның шекараларын кеңейтуге қосқан үлесі көрсетіледі.

Кілт сөздер: жатсыну, қазақ драматургиясы, экзистенциалдық дағдарыс, салыстырмалы әдеби зерттеулер, мәдени трансформация.

К.А. Мусабеков¹, Г.Д. Кошикбаева², Ш.Е. Алтынбеков³

¹*PhD докторант, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: musabekov_82@inbox.ru*

²*преподаватель Южно-Казахстанского университета имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: Gulzhaxan87@mail.ru*

³*PhD, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: altynbekov_shadiar@mail.ru*

**Мотив отчуждения в пьесе Д. Исабекова «Транзитный пассажир»
(компаративистский анализ)**

Аннотация. В данной статье рассматривается мотив отчуждения в пьесе Дулата Исабекова «Транзитный пассажир» (1989) в контексте культурных и исторических сдвигов, характерных для переходного периода от советской к постсоветской эпохе в Казахстане. Мотив отчуждения анализируется как универсальная категория, отражающая фундаментальные изменения в коллективной и индивидуальной идентичности в условиях социальной и культурной нестабильности. В сравнительном анализе с произведениями Сэмюэля Беккета («В ожидании Годо») и Теннесси Уильямса («Трамвай «Желание»») исследуются типологические и семантические аспекты отчуждения, акцентируя внимание на его выражении через категории времени, утраты социальной идентичности и фрагментации культурной памяти. Авторы утверждают, что Исабеков, используя мотив отчуждения, не только фиксирует экзистенциальные кризисы, вызванные разрывом между прошлым и настоящим, но и предлагает новое осмысление процесса социальной и культурной интеграции. Отчуждение в пьесе Исабекова рассматривается как диалектический процесс, в котором сохранение культурных традиций сталкивается с необходимостью адаптации к изменяющимся реальностям, что в конечном итоге приводит к переосмыслению

коллективной идентичности. Таким образом, статья предлагает оригинальную интерпретацию мотива отчуждения, демонстрируя его роль в расширении границ казахстанской драматургии в контексте мировых литературных процессов.

Ключевые слова: отчуждение, казахская драматургия, экзистенциальный кризис, сравнительное литературоведение, культурная трансформация.

Introduction

The relevance of studying the motif of alienation in Dulat Isabekov's play «Transit Passenger», written in 1989, is driven by both its historical context and its influence on contemporary perceptions of social and cultural phenomena. The play was created in the late 1980s, a time when Kazakhstan, like many other countries, was undergoing significant social and political changes. This transitional period between the Soviet and post-Soviet eras is directly reflected in the depiction of the alienation motif in the work.

Examining this motif within the context of Isabekov's play allows for a deeper understanding of how the social and political transformations of that time were mirrored in literary texts. The play stands as an important testimony to how literature responds to historical events and how these events shape both personal and collective consciousness.

Moreover, the play occupies a significant place in Kazakh literature, and its exploration in a comparative context allows for an examination of how the motif of alienation is treated within Kazakh dramaturgy in comparison to other literary traditions. This contributes to a deeper understanding of both the uniqueness and universality of the Kazakh literary process.

Research Methods and Materials

The aim of this work is to identify the features and differences in the treatment of the themes of alienation and existential crisis in the plays of such authors as Dulat Isabekov, Samuel Beckett, and Tennessee Williams. Primarily, a comparative analysis was employed, which revealed differences and similarities in the treatment of alienation and existential crisis within the context of cultural and social realities, as well as typological similarities and differences between works representing different literary traditions.

The interpretive method used in this study aimed at a deep understanding and analysis of specific scenes, dialogues, and monologues of characters. This method allowed for the unveiling of the symbolic and metaphorical content of the texts, revealing deeper levels of meaning related to the theme of alienation.

The research material consisted of plays by the Kazakh author Dulat Isabekov's «Transit Passenger» (1989), the American author Tennessee Williams' «A Streetcar Named Desire» (1947), and the Irish author Samuel Beckett's «Waiting for Godot» (1948). Despite differences in geographical and cultural origins, all these plays were created during periods of significant historical change, reflecting similar moods and challenges associated with transitional stages in society. As noted in the study by H. Noorbakhsh et al., «The 20th-century generation, especially the one which finds itself drowned in the oozy ocean of the Second World War trauma, is reluctant to show any kinds of belonging to the existing perturbed world. It finds its soul and mind fettered and shackled in the dark dungeon of alienation» [1, p. 71].

These works emerged against the backdrop of social and cultural crises: «A Streetcar Named Desire» and «Waiting for Godot» were written in the post-war period when Europe and America were experiencing profound changes in social structure and the loss of previous values. Isabekov's «Transit Passenger» appeared at the turn of the late 1980s, during the dissolution of the Soviet Union, when Kazakhstan was also in a state of cultural and social upheaval. All three works explore

the theme of alienation caused by the destruction of former guidelines and the uncertainty of the future, making them particularly relevant in the context of their historical periods.

Results and discussion

The theme of alienation in the 20th century is closely linked with existentialism, which became one of the significant philosophical and cultural trends of the period. Existentialism explores the crisis that arises from the loss of traditional guidelines and value systems. In the context of the destruction of former ideological and cultural structures, individuals found themselves facing existential emptiness and the absurdity of existence. As Saleem A. notes in his study: “Alienation emerges as a natural consequence of existential predicament” [2, p. 70].

Existentialist philosophers such as Jean-Paul Sartre and Albert Camus analyze alienation as a result of the individual’s confrontation with the meaninglessness and uncontrollability of the world. They emphasize that the loss of stable guidelines and traditional values leads to a sense of isolation and inner conflict. In this context, alienation manifests as a feeling of detachment from society and an awareness of one’s existential vulnerability.

In 20th-century dramaturgy, alienation acts as a category reflecting not only the crisis of social identity but also the very nature of human existence. This phenomenon is not limited to the rift between subject and object, the inner world of the individual, and their external reality, but represents a more fundamental discrepancy where harmony between meaning and being disappears. As noted by Lumi E. and Lumi L., “Alienation arises from a state of despair, the destruction of connections, and the search for an escape from the path to death” [3, p. 53]. Alienation becomes a kind of metaphysical condition in which the unity of perception and self-awareness is destroyed, leading to the fragmentation of the subject in the conditions of modernization and technocratic progress. This is not merely the loss of connection with the world or alienation from social roles but a more radical loss of inner integrity, where the protagonist faces the impossibility of finding support in traditional cultural and moral structures. In this sense, alienation can be viewed as a manifestation of the tendency toward the destruction of former metanarratives that ensured the wholeness of human existence.

This interpretation of alienation reveals it as a process that destroys both subjective and social integrity but offers potential transcendence through a dialectical rethinking of one’s role and place in the world.

Let’s consider how the motif of alienation is embodied in the plays of Kazakh, American, and Irish authors. In Dulat Isabekov’s play «Transit Passenger», the theme of alienation is revealed through the multi-layered interaction of characters and their inner world. The play tells the story of two elderly people, Zeynep and Aitore, who find themselves in the same house.

The main character, Zeynep, embodies a deeply rooted sense of alienation that permeates her daily life and inner world. Her alienation manifests on several levels: social, emotional, and existential, each of which is revealed through her actions, dialogues, and inner monologues.

Zeynep’s social alienation is reflected in her isolation from the surrounding world. She lives alone, and her life is reduced to waiting. At the beginning of the play, she anxiously awaits the arrival of her son and his wife, but this waiting ends in disappointment, emphasizing her loneliness: “It has been a whole three hours since they called to say they were on their way. Where could they be wandering?” [4]. These words demonstrate that Zeynep feels abandoned and insignificant in the eyes of those she cares about.

Her alienation is heightened with the arrival of Aitore. His presence arouses her suspicion and fear: “Are you out of your mind, what are you rambling on about? I’ll call the police right now!” [4]. This reaction indicates her distrust of people and fear of strangers, which may result from years of loneliness and social isolation. Zeynep’s emotional alienation is particularly evident in her dialogue with Aitore. Although she agrees to let him into the house, her emotional guardedness and

suspicion persist: “Oh, my dear... old man! Trying to soften my heart? I won’t open the door anyway”. Even after Aitore shows kindness and attention, Zeynep cannot fully relax and trust him. Zeynep’s existential alienation is tied to her reflections on the meaning of life, time, and the inevitability of death. She says: “For three years now, it seems to me that my house has been surrounded on all sides, and I am in danger... Times have become such – only troubles”. These words express her deep anxiety and fear of the future, which appears to her as uncertain and frightening. Zeynep’s alienation is also manifested through her sense of responsibility and guilt over lost time and a wasted life (she feels guilty for her daughter’s death).

The second character in the play, Aitore, also embodies a figure of someone alienated not only from his surroundings but also from himself. Returning to the house that was once home to him, he confronts an insurmountable gap between the past and the present. Aitore is an immigrant, which fuels his sense of alienation. As M. Arif Khan points out, “For the immigrants who live thousands of miles away from their hearths and homes under different circumstances with different objectives, adds fuel to the fire and the sense of alienation intensifies manifold with positive or negative consequences both for the individual, his relatives and acquaintances in the host or one’s own nation and the place or the nation he is currently living in” [5, p. 508].

The dialogues between Aitore and Zeynep become a stage for the manifestation of their inner isolation. Despite his efforts to reconnect with the past, Aitore realizes the futility of these attempts. His words, «Oh, Creator! What has become of the Kazakhs? In the past, one would invite a passerby to visit, but now they don’t even let them in the house», “It seems we, Kazakhs, increasingly imitate others, and it seems we have become peerless in this. We lose everything that is ours... like native gold, at every step”, reflect not only nostalgia for a lost culture but also an awareness of the cultural gap that intensifies his alienation. Thus, in Aitore’s words, the alienation of an entire nation is expressed: “You praise the Kazakhs, but are they really worth it? In my opinion, they don’t take their lives seriously. They marry a Chinese woman – everyone in the house becomes Chinese, they marry off to the same Chinese – the same thing happens... It’s like the saying: hit an owl with a stone – the owl dies, hit the stone with an owl – the same owl dies”. Such cultural alienation is also addressed by A. Scott: “Alienated from a customary life, human beings, over the course of generations, come to see their new lives as normal, as the way the world just is. They develop a false consciousness, in other words” [6, p. 449].

Isabekov’s play portrays alienation as an inevitable consequence of cultural and personal changes. Aitore, facing the impossibility of restoring lost connections, finds himself in a situation where any interaction with the outside world only emphasizes his isolation. This motif is vividly expressed in his words: “I haven’t been to her grave for a long time. And I probably won’t find her unmarked burial site... And my life – here it is, I wander in a foreign land...”. In a broader sense, the alienation of the characters is connected with alienation in the Marxist sense – the loss of traditional forms of economy and social organization, leading to the destruction of collective structures and the erosion of individual identity. Thus, alienation in the play is not just a personal experience but a metaphor for broad cultural and social disintegration, encompassing all aspects of the characters’ lives and plunging them into a deep existential crisis.

“Waiting for Godot” is an absurdist play by Samuel Beckett in which two characters, Vladimir and Estragon, await the arrival of a certain Godot, who, they believe, will change their lives for the better. The action takes place in an indeterminate location, under a tree, and consists of repetitive conversations and actions that highlight the futility of waiting. Godot never appears, and each act ends with the characters deciding to leave, but they remain in place. Alienation is a central theme here, manifested through the dialogues and actions of the characters. Despite their togetherness, Vladimir and Estragon experience deep loneliness. For example, Estragon says: “Nothing happens, nobody comes, nobody goes, it’s awful!” [7] – this phrase emphasizes their

sense of stagnation and helplessness, creating an atmosphere of complete isolation from the outside world.

The existential alienation of the characters is expressed in their reflections on the meaning of life and the meaninglessness of waiting. Vladimir says: «We wait. We are bored. No, don't protest, we are bored to death, there's no denying it». These words testify that their actions are devoid of purpose, leading to a state of constant boredom and inner emptiness.

The sense of alienation is heightened by the loss of the perception of time. Vladimir reflects: “Was I sleeping, while the others suffered? Am I sleeping now? Tomorrow, when I wake, or think I do, what shall I say of today?”. This statement reflects his inability to distinguish between sleep and reality, creating a sense of temporal disorientation and detachment from the real world.

The waiting for Godot, who never appears, symbolizes the characters' alienation from any higher power or meaning in life. Vladimir questions: “What are we doing here, that is the question. And we are blessed in this, that we happen to know the answer. Yes, in this immense confusion one thing alone is clear. We are waiting for Godot to come”. This statement underscores their hope for some kind of salvation or meaning that never comes, further deepening their sense of alienation and existential crisis.

In Tennessee Williams' play “A Streetcar Named Desire”, alienation is a crucial theme that pervades the lives of the main characters, especially Blanche DuBois. From the moment Blanche arrives in New Orleans to stay with her sister Stella, she feels like an outsider in this new world. Her alienation is expressed in her attempts to maintain an illusory version of reality that sharply contrasts with the harsh reality of the surrounding world.

One of the key quotes that reveal Blanche's alienation is her admission: “I don't want realism. I want magic!” [8]. This phrase illustrates her desire to escape from reality, which brings pain and disappointment. Blanche strives to create around herself a world of illusions where she can remain young, beautiful, and desirable, despite reality shattering these dreams. Her alienation from the world is manifested in her inability to accept her appearance, age, and the truth about her past.

Blanche's alienation is also evident in her interactions with other characters. Her relationship with Mitch begins as an attempt to find protection and refuge but ultimately collapses when the truth about her past comes to light. Mitch accuses her: “You're not clean enough to bring in the house with my mother”. This exposure and rejection become the culmination of her alienation from a world where she desperately tries to find her place.

Blanche's alienation is tied to her inability to cope with the loss of her former status and privileges. Her famous phrase “I have always depended on the kindness of strangers” emphasizes her vulnerability and dependence on others, which, in turn, heightens her sense of isolation and alienation as she fails to find genuine support from either her family or new acquaintances.

Thus, alienation in “A Streetcar Named Desire” permeates Blanche DuBois' entire life, making her a tragic figure unable to find harmony either with herself or the surrounding world. Her desire to live in a world of illusions, her reluctance to accept reality, and her inability to find support among close people intensify her isolation and lead to her ultimate downfall.

In Samuel Beckett's “Waiting for Godot”, alienation is elevated to the level of existential emptiness, where the characters lose not only the meaning of life but also the ability to perceive reality. Their alienation is global and metaphysical, reflecting the absurdity of existence itself. In Williams' “A Streetcar Named Desire”, alienation manifests through social and psychological isolation. Blanche cannot reconcile with reality, leading her to the breakdown of social connections and complete isolation from society. Her alienation is more personal and tied to internal conflicts arising from her inability to adapt to changes. In Isabekov's “Transit Passenger”, alienation is examined through the prism of cultural and social changes. The characters experience the loss of their identity and connection with traditions, leading them to an internal and cultural crisis. Unlike

Beckett and Williams, Isabekov focuses on the cultural context of alienation, linking it to broader sociocultural disintegration.

It is important to note that, unlike Western plays, which often end tragically, the Kazakh play has a happy ending: by the end of the work, the connection that arises between the two elderly people allows them to overcome their state of alienation. This optimistic interpretation of the existential problem of alienation marks a fundamental difference between this play and its Western counterparts. The famous Kazakh writer A. Kim notes the unique character of Kazakh existentialism: “The face of European existentialism looked deathly pale, its gaze dull and deeply introspective. The face of the nomadic existentialist, however, bore a golden-brown suntan, the color of қоңыр, and its narrowed eyes were vigilantly directed forward, anticipating some new dangerous challenge of fate, which had to be met head-on and overcome at all costs” [9]. Abdina A.K., Sarsenbekov N.Z. also write about this “prototypical” understanding of existentialism inherent in Kazakh civilization, noting that “for modern society, it is extremely important that existential, life-affirming positions, which have a positive character and are oriented towards living a brief life in accordance with human existence, become spiritual needs, as embedded in the worldview of the nomads” [10, p. 38].

Thus, in the three plays – Dulat Isabekov’s “Transit Passenger”, Samuel Beckett’s “Waiting for Godot”, and Tennessee Williams’ “A Streetcar Named Desire” – the motif of alienation appears as a universal category, linking various cultural and social contexts but interpreted differently depending on the characteristics of national traditions and historical conditions.

First, in each of the plays, alienation emerges as a result of the destruction of familiar guidelines and the loss of social and cultural connections. In Isabekov’s “Transit Passenger”, the characters face a rift between traditional values and modern reality, where cultural heritage is under threat of extinction, generating a deep sense of isolation and disconnection. In Beckett’s “Waiting for Godot”, this is manifested in the purposeless waiting of characters, deprived of any points of reference in life, highlighting their existential alienation. Williams, in «A Streetcar Named Desire», emphasizes alienation as an inner conflict, where the main character, Blanche DuBois, cannot reconcile with harsh reality, leading to her psychological isolation.

Second, in all three works, alienation is associated with the loss of time as an organizing principle of life. In «Transit Passenger», the temporal gap between the past and the present becomes a source of alienation for the characters, who cannot reclaim the lost and adapt to new conditions. In Beckett’s play, time loses its traditional linear flow, turning into chaotic and cyclical waiting, where there is no progress, only repetitive meaninglessness. In Williams’ “A Streetcar Named Desire”, Blanche is in constant struggle with the passage of time, trying to maintain the illusion of youth and beauty, which only intensifies her inner discord and alienation from the surrounding world.

Third, alienation in these plays often manifests through the characters’ inability to establish genuine human connections. In “Transit Passenger”, the characters are trapped within themselves, unable to overcome the barriers erected by cultural and social changes, and their interactions only heighten the sense of isolation. In Beckett’s play, the interaction between Vladimir and Estragon, though constant, is devoid of meaning; they cannot truly support each other as they are lost and alienated themselves. In Williams’ “A Streetcar Named Desire”, the main character tries to find protection and understanding from those around her, but her attempts to connect with others prove futile, leading to her ultimate isolation.

It is also worth noting the typological similarities in the titles of the plays: the title “Transit Passenger” refers to people who have lost familiar guidelines and are in search of their place in a new world. «Transit Passenger» symbolizes a transitional state, where a person is constantly on the move but without a clear destination. This movement reflects the state of alienation, where characters are uprooted and lack stability, seeking their place in the world.

In “Waiting for Godot”, alienation is expressed through waiting, which turns into a meaningless and endless action. Here, movement is absent, and waiting itself becomes a metaphor for life devoid of purpose and meaning, where characters are detached from reality and themselves. The title “A Streetcar Named Desire” metaphorically reflects movement not in the external world but in the world of inner passions and psychological states. This transit along the path of desire leads not only to physical displacement but also to spiritual and psychological self-destruction. The characters, like passengers on this streetcar, are alienated from their true needs, immersed in illusions, where their fates are dictated by blind passions.

Thus, each title uses the metaphor of movement to express various forms of alienation: transit without purpose, waiting without end, and movement toward destruction. These titles underscore the complexity of human existence, where movement, whether external or internal, becomes a source of alienation and existential crisis.

Conclusion

Alienation in 20th-century dramaturgy functions not only as a negative phenomenon but also as a methodological tool that allows authors to delve deeper into the transformations of subjectivity under conditions of radical social and cultural changes. The motif of alienation in Dulat Isabekov’s play “Transit Passenger” is revealed through the interaction of personal, cultural, and social factors, which create a deep sense of isolation and inner discord among the main characters.

Isabekov’s play seamlessly fits into the global trend of 20th-century dramaturgy, where the theme of alienation becomes a reflection of global changes in human consciousness and culture. However, unlike Western plays, where alienation is often depicted as an irreversible existential crisis, the Kazakh play offers a different approach. Here, alienation is perceived not only as a result of social disintegration but rather as an opportunity for rethinking and restoring lost connections.

Isabekov integrates the motif of alienation into the context of Kazakh culture, where a deep connection with traditions and collective consciousness plays a crucial role. This allows the play to transcend local boundaries and become part of a broader trend in world dramaturgy while maintaining the uniqueness of the Kazakh perspective on existential problems. Thus, “Transit Passenger” demonstrates how national cultural features can interact with global literary trends, creating a new understanding of universal themes such as alienation and the search for identity. This underscores the importance of studying Kazakh literature in the context of world dramaturgy.

REFERENCES

1. Hooti N., Shooshtarian S. Quest for Identity in Tennessee Williams' The Streetcar Named Desire // Studies in literature and language. – 2011. – Vol.2. – No.3. – P. 18–29.
2. Saleem A., Bani-ata H. Theme of alienation in modern literature // European Journal of English Language and Literature Studies. – 2014. – Vol. 2. – №3. – P. 67–76.
3. Identity Alienation in Literature // Academic Journal of Interdisciplinary Studies. – 2015. – Vol. 4. – №1 S1. – P. 53–56.
4. Isabekov D. Tranzitnyi passajir [Transit passenger] // Prostor. – 1992. – №2. [Electronic resource]. URL: <http://zhurnal-prostor.kz/assets/files/Drama/Dulat-Isabekov.pdf> (date of access 30.05.2024) [in Russian]
5. Migration, Alienation, and Literature // Journal of Development and Social Sciences. – 2021. – Vol. 2. – №3. – P. 500–508.
6. Scott A. A Desperate Comedy: Hope and alienation in Samuel Beckett’s Waiting for Godot // Educational Philosophy and Theory. – 2013. – Vol. 45. – №4. – P. 448–460. DOI: 10.1080/00131857.2012.718149.
7. Beckett S. Waiting for Godot // Saylor Foundation. [Electronic resource]. URL: <https://resources.saylor.org/wwwresources/archived/site/wp-content/uploads/2011/01/Waiting-for-Godot.pdf> (date of access 30.05.2024)

8. Williams T. A Streetcar Named Desire. [Electronic resource]. URL: <http://jhampton.pbworks.com/w/file/53101025/Streetcar.pdf> (date of access 31.08.2024)
9. Kim A. Gruppovoi portret kazakhskogo ekzistencializma [A group portrait of Kazakh existentialism]. [Electronic resource]. URL: <https://kazpravda.kz/n/gruppovoy-portret-kazahskogo-ekzistentsializma/> (date of access 13.05.2024) [in Russian]
10. Abdina A.K., Sarsenbekov N.Z. Göçebe medeniyetinde varoluşçuluk dünya görüşü [Existential Worldview in a Nomadic Civilization] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2021. – №2 (120). – B. 38–48. DOI: <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.584>. [in Turkish]

ӘОЖ 82.91; МҒТАР 17.71.91

<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.117>**Н.Н. ОРАЗХАН¹**, **С. ДӘРІБАЕВ²**, **Р. ОРАЗОВА³**¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: nazerke.orazkhan@mail.ru²филология ғылымдарының кандидаты
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: samal.daribaev@mail.ru³Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: r-orazova@mail.ru**ЖАЛМАУЫЗ КЕМПІР – ТҮРКІ МИФОЛОГИЯСЫНДАҒЫ АЙРЫҚША БЕЙНЕ**

Аңдатпа. Түркі халықтарына тән әдебиеттің ең көне қабаты – образдар мен сюжеттердің, мифологиялық белгілер мен ассоциациялардың негізі болған көне түркі мифологиясынан бастау алады. Ежелгі дәуірдегі мифология саласының дамуының маңызды бағыты сиқырлы тізбек арқылы бір-бірімен қасиеттері және сыртқы түрі бойынша ұқсас бейнелердің ортақ сипатын жалпылайтын мифтік тіршілік иелерінің пайда болуымен байланысты. Көне мифологиялық көзқарастар негізінде кейінгі дәуірлерде архаикалық эпос, ертегі, аңыз сияқты жанрлар дамыды. Аталмыш шығармалардағы мифтік жаратылыстардың кейбіріне демонологиялық сипаттар берілген. Осыған орай, аталмыш мақалада түркі фольклорында орын алған мифтік кейіпкерлердің мән-маңызы анықталып, Жалмауыз кемпірдің жағымсыз болмысын талдау мәселесі қамтылып, түркі халықтарына ортақ мифологиялық бейнелердің зұлым сипаты кеңірек талданды. Жүргізілген зерттеулердің негізінде автор тарапынан түркі мифологиясындағы кейіпкерлердің атқаратын рөлі сипатталып, «Жалмауыз кемпір» тіркесінің мағынасы ашылып, бұл айрықша бейненің шығу тарихы анықталды. Зұлым күшке ие кемпірдің түркі халықтарының арасында тараған болмысы талданып, айрықша бейнелерге ие ертегілердің мән-маңызы тұжырымдалады, түркі халықтарының ертегілерінде кең қолданыс тапқан Жалмауыз кемпір бейнесі салыстырылды.

Кілт сөздер: ежелгі дәуір мифологиясы, түркі халықтарының фольклоры, архаикалық шығармалар, ертегі, демонологиялық бейне, жалмауыз кемпір.

N.N. Orazkhan¹, S. Daribaev², R. Orazova³¹PhD Doctoral Student of Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: nazerke.orazkhan@mail.ru²Candidate of Philological Sciences, Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: samal.daribaev@mail.ru³Senior Lecturer of Abay Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: r-orazova@mail.ru***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Оразхан Н.Н., Дәрібаев С., Оразова Р. Жалмауыз кемпір – түркі мифологиясындағы айрықша бейне // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №4 (134). – Б. 233–245. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.117>

*Cite us correctly:

Orazkhan N.N., Daribaev S., Orazova R. Jalmauyz kempir – turki mifologiasyndagy airyqsha beine [Zhalmauyz Kempir – a Special Image in Turkic Mythology] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2024. – №4 (134). – B. 233–245. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.117>

Мақаланың редакцияға түскен күні 22.01.2024 / қабылданған күні 30.12.2024

Zhalmauyz Kempir – a Special Image in Turkic Mythology

Abstract. The most ancient layer of literature, characteristic of the Turkic peoples, originates from ancient Turkic mythology, which is based on images and plots, mythological symbols and associations. An important direction in the development of the field of mythology in ancient times is associated with the appearance of mythical creatures that, through a magical chain, generalize a community of images similar in properties and appearance. Genres such as archaic epics, fairy tales, and legends developed at a later time on the basis of ancient mythological views. Some mythical creatures in these works are given demonological characteristics. In this regard, this article defines the significance of mythical characters in Turkic folklore, includes the problem of analyzing the negative image of the gluttonous old woman Zhalmauyz kempir, and analyzes the evil nature of this mythological demonic creature characteristic of the Turkic peoples. Based on the research, the author described the role of images in Turkic mythology, revealed the meaning of the phrase “Zhalmauyz kempir”, determined the history of the origin of this image, compared the character of a gluttonous old woman with evil power among the Turkic peoples, determined the meaning of fairy tales with special images, examined the image of Zhalmauyz kempir, widely used in fairy tales of Turkic peoples.

Keywords: ancient mythology, folklore of the Turkic peoples, archaic works, fairy tale, demonological image, Zhalmauyz kempir.

Н.Н. Оразхан¹, С. Дарибаев², Р. Оразова³

¹*PhD докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: nazerke.orazkho@mail.ru*

²*кандидат филологических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: b.abdigaziuli@mail.ru*

³*старший преподаватель Казахского национального педагогического университета имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: r-orazova@mail.ru*

Жалмауыз кемпир – особый образ в тюркской мифологии

Аннотация. Древнейший пласт литературы, характерный для тюркских народов, берет свое начало из древнетюркской мифологии, в основе которой лежат образы и сюжеты, мифологические символы и ассоциации. Важное направление развития области мифологии в древности связано с появлением мифических существ, обобщающих через магическую цепь общность сходных по свойствам и внешнему виду образов. Такие жанры, как архаический эпос, сказки, легенды, сложились в более позднее время на основе античных мифологических воззрений. Некоторым мифическим существам в этих произведениях дана демонологическая характеристика. В связи с этим в указанной статье определяется значение мифических персонажей в тюркском фольклоре, включается проблема анализа негативного образа прожорливой старухи Жалмауыз кемпир, анализируется злобный характер данного мифологического демонического существа, характерного для тюркских народов. На основе проведенных исследований автор описал роль персонажей в тюркской мифологии, раскрыл значение словосочетания «Жалмауыз кемпир», определена история происхождения данного образа, сравнено характер прожорливой старухи, обладающей злой силой среди тюркских народов, определен смысл сказок с особыми образами, рассмотрен образ Жалмауыз кемпир, широко используемый в сказках тюркских народов.

Ключевые слова: древняя мифология, фольклор тюркских народов, архаические произведения, сказка, демонологический образ, прожорливая старуха.

Кіріспе

Әрбір халықтың фольклорында күнделікті өмірде «зұлымдық рухы» немесе жай ғана «зұлым күштер» деп аталатын мифтік кейіпкерлер тізбегі бар. Сандаған ғасырлар бұрын ғұмыр кешкен ата-бабаларымыздың алғашқы санасынан бастау алған зұлымдық иелерінің бейнесі осы күнге дейін сақталып, таңғажайып өміршендік танытты. Әлбетте, барлығы емес, осы фактордың өзі қара күшке ие зұлымдық иелерін бізге одан да жұмбақ және тартымды ететінін мойындауымыз керек.

Түркі халықтарының фольклоры, оның ішінде қазақ, қырғыз халықтарының фольклоры да бұл фантастикалық жаратылыстардан құралақан емес. Албасты, Жезтырнақ, Жалмауыз кемпір, Дәу және басқа да осы секілді көптеген атауларды түркі халықтарының аңыз-әңгімелерінен оңай кездестіруге болады. Бірақ кейбір себептерге байланысты олар аз зерттеліп, олардың барлығын жинақтап, ғылыми тұрғыдан жіктеуге талпыныстар, өкінішке орай, әлі күнге дейін жасалмаған. «Түркі халықтарының жалпы саны – 50-ге жуық», – дейді белгілі түрколог ғалым Ерден Қажыбек [1]. Мақалада барлық түркінің ауыз әдебиетін шолып шығу мүмкін емес. Мұнда мифтік кейіпкер – жалмауыз кемпір бейнесі кездесетін түркі халықтарын ғана қарастырдық.

Бұл ретте XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы түркі халықтары ауыз әдебиетінің осы жанрадағы шығармаларын назардан тыс қалдырмай, естіген әңгімелерін тиянақты жүйелеп, қағазға түсіріп отырған фольклор мұраларының жинаушыларына жүгінеміз. Олардың ішінде Ш.Ш. Уәлиханов, А. Диваев, Г.Н. Потанин сынды ғалымдардың аттарын ерекше атап өткіміз келеді. Аталған ғалымдар қазақ фольклорының ғана емес, жалпы түркі халықтары фольклорында кездесетін демонологиялық бейнелерге үлкен қызығушылық танытты.

Түркі халықтарының бай әдеби мұрасының ерекше жанрына айналған ертегілер мен ондағы кейіпкерлердің, әсіресе тылсым күш иелерін бейнелейтін демонологиялық кейіпкерлердің аз зерттелуі зұлымдық күшке, тылсым сиқырға ие Жалмауыз кемпір образын қарастырудың зерттеу тақырыбы үшін үлкен өзектілікке ие екендігін көрсетеді.

Зерттеудің мақсат-міндеттері. Жұмысымыздың мақсаты ретінде түркі мифологиясында берік бекіген айрықша бейне - Жалмауыз кемпірдің бейнесін жан-жақты талдау мен сипаттауды алып, бұл мақсатқа жету үшін төмендегі міндеттерді жүзеге асыру көзделді:

- Қазақ-қырғыз мифологиясындағы кейіпкерлердің атқаратын рөлін сипаттау;
- «Жалмауыз кемпір» тіркесінің мағынасын ашып, бұл айрықша бейненің шығу тарихын анықтау;
- Зұлым күшке ие кемпірдің түркі халықтарының арасында тараған болмысын салыстыру;
- Жалмауыз бен мыстан кемпір бейнелерінің ерекшеліктерін ашу, дәлелдеу.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Жалмауыз кемпір образын қарастыру мақсатында бірнеше әдебиеттанушы, фольклортанушы, мифолог ғалымдардың зерттеу еңбектерін қарастырдық.

Көне түркі мифологиясының бастауы азиялық ғұндар мен еуропалық ғұндардан бастау алады [2]. Кеңес дәуіріндегі авторлардың ішінде С. Қасқабасовтың «Қазақтың халық прозасы» атты ғылыми монографиясы мен «Қазақтың қиял-ғажайып ертегілері» атты зерттеу еңбегі фольклор жанрын, оның ішінде халық ертегілерін жан-жақты қарастырады. Бұл еңбектерінде автор қазақ фольклорын зерттей отырып, демонологиялық бейнелер, оның ішінде біздің тақырыбымызға арқау болып отырған «Жалмауыз кемпір» бейнесі сипатталатын мифологиялық шығармаларға жеке жанр ретінде анықтама берген. Атап айтқанда, қазақ фольклорына қатысты «миф» терминінің мағынасының кәдімгі еуропалық түсініктен анық айырмашылығы бар екенін бірінші болып С. Қасқабасов атап өтті [3].

Егер Еуропада миф құдайлар туралы желіге негізделсе, қазақтар арасында миф адамдардың бұрын өмір сүрген ата-бабалары, әртүрлі аңдар мен құстардың ерекшеліктері туралы мифологиялық әңгімелерді білдірген. Автордың ойынша, Албасты, Жалмауыз кемпір, Мыстан кемпір сынды зұлымдық иелері кездесетін ертегілерге тән қасиет басты кейіпкерлермен кездесу арқылы оларға бақытсыздық әкелетін әртүрлі зұлым жаратылыстар бар деген сенімге негізделген.

Зерттеуші, мифолог С. Қондыбайдың «Ежелгі қазақтардың мифологиясы» [4] атты іргелі туындысында қарастырылған Жалмауыз бейнесі туралы теориялық тұжырымдарды да жұмысымызға кеңінен пайдаландық. Сондай-ақ, зерттеуімізге Б. Әбжетов, Е. Көкеев, З. Наурызбаева, З. Сейітжанұлы, П. Әуесбаева сынды қазақ ғалымдары мен В. Пропп, М. Кулаев, Б. Абдырақманов, Л. Кошоева, К. Бейшекеев, Д. Сулайманова, Р. Әлмұханованың және т.б. орыс, қырғыз, башқұрт ғалымдарының ғылыми зерттеу жұмыстарын қолдандық.

Зерттеу әдісі жазбаша және ауызша деректерді талдау арқылы жүзеге асырылды. Түркі халықтарының ауыз әдебиеті мен жазбаша деректерін (мысалы, көне қолжазбалар, ертегілер, аңыздар) жинақтап, жалмауыз кемпір бейнесінің уақыт өте келе қалай өзгергендігі зерттеледі. Бұл әдіс тарих пен мәдениеттің өзара байланысын түсінуге мүмкіндік береді.

Талдау мен нәтижелер

Жалмауыз кемпір тіркесіндегі кемпір сөзінің шығу тарихына үңілетін болсақ, зерттеуші С. Қондыбайдың «Ежелгі қазақтардың мифологиясы» атты іргелі туындысында кемпір сөзінің қазіргі мағынасы – әже, апа, ақ шашты қария сөздерінің синонимі ретінде де қолданылады, бірақ бұл сөздің о бастағы нұсқасы «кам» және «пір» (парсы тілінде «қарт, қария» деген мағынаны білдіреді) сөздерінің бірігуінен шыққаны анық делінеді [4, 350-б.]. «Пір» сөзі еркек адамға тән ұғымды берсе, оған «кам» сөзі қосылса, кемпір, яғни, әйел текті, әйел жынысты адамды білдіреді. «Кампір» сөзі шамамен Оңтүстік Қазақстан мен Орта Азия халықтарының мұсылмандану дәуірінде (VIII–XII ғғ.) көне түркінің «кам» сөзі мен сопылық (парсы) «пір» терминінің қосылуы нәтижесінде қалыптасқан. Бұл кезеңде «кампір» сөзі мұсылмандық мерекелердің емес, табиғи құбылыстарды бейнелейтін әйел келбеті бар рухтардың, кейінірек ескі кейіптегі ертегі кейіпкерлерінің атауы ретінде қолданылған. Кейінірек, үлкен жастағы әйел кісілер осылай атала бастады, тіпті «кампір» сөзі сингормонолиялық өзгеріске түсіп, «кемпір» сөзі қолданыла бастады. Күнделікті өмірде кемпір сөзін қарт әйелдерге қарата айту әдетке айналды. Ал кемпір кейіпіндегі барлық ертегі кейіпкерлері тек әйелдерге қатысты деп түсінілді.

Зерттеуші Б. Әбжетовте «Кемпір» сөзі түркі халықтарына парсы тілінен кірген. Сөздің алғашқы буынындағы «кем» сөзінің мағынасы парсыша «кам», яғни «аз» дегенді білдірсе, ал «пір» сөзінің мағынасы «ата», «баба», «ақсақал», «қауым бастығы» дегенді білдіреді. Демек, «кемпір» - «куаты сарқылған жан», «әлсіздікке ұшыраған адам» дегенге саяды. Сонда Жалмауыздың бейнесі матриархат культінен туындауы әбден мүмкін», – деп өз тұжырымын береді [5, 2-б.].

Ертегілерде кездесетін кемпірлерді, әдетте, бір ғана кемпір атауымен атамай, оның алдына сындық мағынаны білдіретін тіркес сөз қосады. Біз қарастырып отырған Жалмауыз кемпір тіркесі де, Мыстан кемпір, Мәстен кемпір, Жез кемпір секілді кемпір сөзіне сындық мағынаны білдіретін сөздің тіркесуінен жасалған. Терминологияның мұндай алуандығы кездейсоқ емес, өйткені ертегідегі эпикалық аңызға айналған бір кемпірдің бейнесі кемінде екі немесе одан да көп кейіпкерлердің мифологиялық бейнелерінің бірігуінен қалыптасқан.

Е. Көкеев Жалмауыз кемпір образын сипаттай отырып, қазақ ауыз әдебиетіндегі «Жалмауыз кемпір» уақыттың жалмау бейнесі болып табылады деп жазады [4, 354-б.]. Өз кезегінде З. Наурызбаева былай деп жазады: «Жалмауыз кемпір – ежелгі абыз әйел және батыр ана культінің көлеңкелі қыры» [4, 355-б.]. Жалмауыз кемпір бейнесінің өте күрделі

екенін анық аңғара отырып, бұл пікірлерге еш қарсылығымыз жоқ. Ертегідегі «кемпірлерге» қатысты кейбір сөздердің, сөз тіркестерінің және мәтіндерінің мағынасын мұқият зерделеу арқылы кейбір ежелгі мифологиялық сөздердің, сөз тіркестері мен мәтіндердің мәнін ашуға болады.

«Жалмауыз кемпір» тіркесінің мәнін ашу үшін қажетті алғышарттар:

1. Әуелі түркі халықтарындағы мифологиялық кемпір бейнесін және оған жалғанған «жалмауыз» секілді халық ертегілері мен эпостарындағы түсіндірме атауды өз бетінше, бөлек қарастыру қажет. Өйткені бұл атау («жалмауыз») тек кемпір бейнесіне ғана емес, ертегілердегі өзге бейнелерге де қатысты қолданылады. Мәселен, ертегі кейіпкерлеріне қатысты «жалмауыз жезтырнақ», «жалмауыз айдаһар» секілді тіркестер де кездеседі [4, 360-б.]. Яғни, бұл тәуелсіз идея, сондықтан кемпірдің мифологиялық бейнесін қайта құру кезінде бұл сөзді негізгі көрсеткіш ретінде қолдануға болмайды. Яғни, түсіндірме атаулар мен кемпір бейнесін жеке бірліктер (ұғымдар) ретінде қарастыру қажет.

2. Түркі халықтарының ертегілері мен эпикалық шығармаларындағы кемпірлерге берілетін жақсылық пен жамандық тұрғысынан этикалық бағалар мифологиялық кемпір бейнесін қайта құру кезінде маңызды емес, өйткені мифологиялық образ екі жақты, яғни ол жаман да болуы мүмкін және бір уақытта жақсы да болуы мүмкін.

3. Түркі халықтарына тән эпикалық ертегілердегі кемпірлерді суреттеуде қолданылатын «қарға тұмсық», «үкі көз», «жеті басты», т.б. сипаттарға назар аудару керек, өйткені олар түркі халықтарындағы Жалмауыз кемпірдің негізгі образын береді. Бұл сипаттаулар Жалмауыз кемпірдің ежелгі мифологиялық бейнесіне тән атрибуттар. Бірақ бұл жерде де алдымен кемпірдің мифологиялық бейнесін және осы сипаттамалық бейнені бөлек-бөлек қарастыру қажет.

4. Шынайы тарихта ертегідегі Жалмауыз кемпірдің шығу тарихы екі түрлі бейнеден туындауы мүмкін. Біріншісі – белгілі бір этномәдени ортаның мифологиялық құдай-анасының (әйел культі) бейнесі. Екіншісі – белгілі бір этномәдени ортадағы сиқыршы, шаман, бақсы әйел культі. Кейінгі даму білімнің осы екі түрін (бірі мифтік, екіншісі тарихи) араластырып, бір-бірімен қосып қарастыра бастады.

Қазақ, қырғыз, татар, башқұрт, ноғай, өзбек, ұйғыр сынды түбі бір түркітөктес халықтардың мифологиясы бойынша Жалмауыз кемпір деп аталатын демонологиялық жаратылыс бар [6, 87-б.]. Ол адамдармен, әсіресе кішкентай балалармен қоректенеді. Яғни, Жалмауыз кемпірдің адамжегіш кейпі оның қорқынышты жаратылыс екенін бірден аңғартады. Қазақ, қырғыз, башқұрт халықтарының фольклорында Жалмауыз кемпір шалғай, елсіз жерлерде, кейде ойпаң-шұңқырларда тіршілік етеді. Аңыз-ертегілерде оның өте ашкөз, тойымсыз екендігі айтылады. Жалмауыз кемпірдің ұзын тістері бұл жағымсыз бейненің үрейлі реңіне одан сайын үрей қосады. Кейде ертегілерде Жалмауыз кемпірдің тырнақтары ұзын, жеті басты болып сипатталады.

Қазақтармен көршілес қырғыздардың фольклорлық мұраларындағы Жалмауыз кемпір – жеті басты жын түрінде сипатталып, «Желмогуз кемпир» деп аталады [6, 123-б.]. Желмогуз кемпир – үстіне шүберек ораған кемпірдің кейпінде пайда болатын табиғаттан тыс тіршілік иесі. Ол адамдардан алшақ, орманды тауларда жалғыз тұрады, бірақ сыртқы жағынан қарапайым кемпірден айырмашылығы аз.

Кейде Желмогуз кемпир қырғыз «айлыларына» (қырғыз елді мекендеріне) келіп, жас қыздарды алдап, өзімен бірге шалғайдағы үйіне алып кетіп отырған [6, 124-б.]. Кемпір оларды сол жерде ұстап, өзінің дудыраған шаштарының арасында өріп жүрген ұсақ жәндіктерді тазалатып қоятын. Қыздар кемпірдің басын қарап отырғанда, ол қыздардың тізесінен білдіртпей қандарын сорып отырған. Қанның барлығы дерлік сорылғанда, қыздар бойларынан әл кетіп, жерге құлағанда Желмогуз кемпир оларды жеп қояды екен.

Ғалым А. Тойшанұлының «Түркі-моңғол мифологиясы» атты монографиясында қазақ және қарақалпақтарда «жалмауыз кемпір», қырғыздарда «желмогуз кемпир», Қазан татарларында «ялмавыз қаршық», ұйғырларда «ялмауыз», өзбектерде «ялмоғыз, жалмавиз кемпір», қарашайлықтар мен балқарларда «джельмауз», чуваштарда «елмевес», башқұрттарда «убурлы қаршық, мескей», ноғайларда «елмавыз», тувалықтарда «чилбиги моос», хакастарда «чилбиген» атауларымен түркі мифологиясына ортақ болған бұл құбыжық - адам жегіш кемпір кейпіндегі жындық жаратылыс ретінде сипатталады [7, 105-б.]. Қазан татарларында да Жалмауыз кемпірге ұқсас зұлымдық иесі бар, оны олар «Ялмавыз Қаршық» деп атайды.

Башқұрт мифологиясында «Ялмауыз» - зұлым рух, жын. Башқұрт халқының түсінігі бойынша Ялмауыз орманда тұрады. Ол адамдарға жеті басты, бір көзді, ұзын тілді кемпір кейпінде көрінеді. Ол адамдардың аяушылығын оятып, кемпір кейпінде үйге кіріп, қожайынның қанын ақырын сорып алады. Ялмауыз жер басып жүргенде қатты жел, дауыл басталады. Ялмауыздың аузы үлкен, тілі ұзын, ол 7 км қашықтықтағы барлық тіршілік иелерін ұстап жұтады. Ялмауыздың тынысы да улы. Оның тынысынан айналаның бәрі өледі. Ертегілерде Ялмауыз Аждағаға (Айдаһар) ұқсас аң кейпінде улы жалын шашып, дем алғанда адамдар көруден, естуден, тілден айырылып қалады. Ертегілерде башқұрт жауынгерлері, әдетте, Ялмауызды жеңеді. М. Кулаевтың жазбаларында Ялмауыз үлкен ауызды Жалмауыз кемпір кейіпкерімен ұқсастырыла суреттеледі. Башқұрт ертегілерінде Ялмауыз көбінесе сиқыршы, адам жегіш, қан сорғыш, көбінесе сәбилер мен қыздарды ұрлап әкететін зұлымдық иесі ретінде бейнеленген [8].

Татар фольклорында халықтың өмір тарихы, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері, философиялық көзқарастары, психологиясы, менталитеті бейнеленген. Татар мифологиясында да қазақ, қырғыз, башқұрт халықтарының мифтік шығармаларында келтірілетін демонологиялық кейіпкерлер мол кездеседі. Олардың ішіндегі зұлым тіршілік иесі ретінде сипатталатын Ұбыр қазақ эпостарындағы жалмауыз кемпірдің прототипі. Татар мифологиясында қанішер кемпір Ұбыр қаршық атауымен де кездеседі.

Зерттеуші П. Әуесбаева: «Түркі тектес татар, башқұрттардың Жалмауыз кемпірі қазақ, қырғыз халықтарының зұлым кейіпкеріне ішінара ұқсас келеді. Қырғыз, қазақ секілді көшпелі түркі халықтарындағы Жалмауыз кемпір бейнесінің башқұрт, татар халықтарының жалмауызынан басты айырмашылығы - сыртқы түрінің ұсқынсыздығынан бөлек, үлкен күш иесі мен айлалы болуымен ерекшеленеді», - дейді [9, 386-б.].

А. Ахметбекова, П. Әуесбаева, Ж. Рақыш сынды ғалымдардың еңбектерінде қазақ және қырғыз халықтарының мифологиялық фольклорындағы жалмауыз бейнесі мен татар, башқұрт халықтарының мифологиясындағы жалмауыз бейнелері өзара айырмашылықтар жасайды. Ғалымдар қазақ, қырғыз ертегілеріндегі жалмауыздың өкпе тәріздес су бетінде қалқып жүріп, оны ұстаған адамнан ұлдарын алып келуін талап етуі Жалмауыз бен Албасты кейіпкерлерінің синкретизациясына құрылған желіге негізделген десе, ал татар және башқұрт халықтарының ертегілеріндегі жалмауыз бейнесі орманда өмір сүретін және жас қыздардың қанын соратын зұлым бейне сипатында көрінеді. Бұл пікірдің негізділігін қазақтың «Ер Төстік», қырғыздың «Ер Төштік» ертегілері мен татардың «Дутан батыр» ертегілерінен байқаймыз.

Г.Н. Потанин «жалмауыз» сөзі «жалмау» (түркі тілінде «жұту» деген мағынаны білдіреді) және «мангус» немесе «могус» («құбыжық») деген екі сөзден шыққан деген пікірде, ал Е.Д. Тұрсынов бұл номинация қазақтың екі сөзінің – «жалмау» және «ауыз» тіркесінен шығып, «бәрін жейтін ауыз» деген мағынаны білдіреді дейді.

А. Тойшанұлы сипаттаған қазақ, қырғыз, башқұрт, ноғай, татар және т.б. түркі халықтарының әрқайсысына тән Жалмауыз бейнесінің жалқы атауға ие болуы осы халықтардың мифтік ертегілерінен ақпарат беру құралы қызметін атқарады. Бұл туралы

ғалым Р.О. Якобсон: «Жалқы есімдер өз-өзіне ғана бағытталған код жағдаятын айқындайды» - десе, П.Л. Флоренский: «Есімдер жеке тұлға болмысының түрлерін көрсетіп, ертегі кейіпкерінің бастамасын айқындайды», - дейді [10, 39-б.].

Қазақ, қырғыз, башқұрт, татар халықтарының мифологиялық шығармаларындағы демонологиялық кейіпкер – Жалмауыздың әр халық арасында өзіне тән сипат-бейнелеріне байланысты жалқы есімге ие болуы осы халықтар туралы бір сөзбен берілетін білім, тәжірибе және салт-дәстүрлер жиынтығын аңғартады. Бір қызығы, кейбір түркі халықтарының аңыздарында Жалмауыз кемпірдің жағымды да қасиеттері бар. Кейбір қазақ мифологиясы мен фольклорын зерттеушілер «ашкөз кемпірдің» бейнесі ішінара матриархат кезіндегі Әйел-билеушінің әмбебап культінен туындауы мүмкін деп есептейді. Бұл жағдайда Жалмауыз кемпір сиқыршы, бақсы, «өлгендер елінің» күшті қамқоршысы бейнесіне ие болады [11].

В.К. Гримм, Д. Джейкобс, М. Элиаде, Е. Бете, В. Вундт, Д. Бринтон, О. Рэнд, Ф. Боас сынды батыс ғалымдары ертегіні мифтің жалғасы деп есептейді [12, 163-б.]. Олардың ойынша, ертегі мен мифтің генетикалық байланысы бар. Қазақ, қырғыз, башқұрт, татар халықтарының ертегілеріндегі Жалмауыз бейнесі де осы халықтардың мифологиясымен байланысты туындаған. Алайда, ертегілер мен эпостарда кездесетін, мифологиямен байланысы бар Жалмауыз кемпір бейнесі тарихтар тоғысында біршама өзгерістерге ұшыраған.

«Жалмауыз кемпір» деген тіркестің өзі тойымсыз, ашқарақ кемпір деген мағынаны білдіреді. Жалмауыз кемпір тарихи қабаттар туралы түсінік беретін зооморфтық белгілерге ие. Мысалы, «Ұшар ханның баласы» ертегісіндегі жалмауыз кемпір жануар мүйізді, қарға тұмсықты [13, 260-б.]. Ал «Білмес» ертегісінде тұмсығы ұзын, көзі үкінікі [13, 23-б.]. Бұл бейнені мұқият зерделеу оның мифтік шығу тегін көрсетеді, жалмауыз сөзі білдіретін «тоймау» эпитетінің қолданылуының өзі бастапқы мағынаны тудырады. Мұндай ампулада ол адам жегіштікпен айналысады, құстар мен малдарды қырады, бұл туралы «Кірпік-шешен» және «Байғыз» ертегілерінде айтылады. Бірақ Жалмауыздың мифологиялық мәні бар екенін «Хан Шентей» ертегісі де аңғартады, онда батырдың жер астына түсіп, Жалмауыз кемпірдің үйіне түскенде, ерекше жаратылыс ретінде сипатталған Жалмауыз кемпір жеті күн, жеті түн ұйықтайтын «ұзақ ұйқысымен» ерекшеленеді [13, 101-б.]. Ал «Еркем-Айдар» ертегісінде Айдар батырдың жеті басты жалмауыз кемпірдің жанын алу үшін ұзақ сапарға аттанғаны айтылады. Батыр кемпірді ұйықтап жатқан жерінен тауып алып, бір басын кесіп тастаса, Жалмауыз кемпір айқайлап қалған алты басымен төбелеске кіріседі [13, 76-б.]. Ертегілерден алынған бұл мысалдар қарастырып отырған кейіпкеріміздің беймәлім мәнін ашады, ал назар аударарлық жайт, «Хан Шентей» мен «Еркем-Айдарда» Жалмауыз кемпірдің тікелей аты аталмайды, тек оның бейнесі ашкөздік пен тойымсыздыққа ие құбыжық сипатында бейнеленеді. Ал Жалмауыз кемпір тіркесіндегі «жалмауыз» сөзі – тойымсыздық, ашқарақтық ұғымдарын білдіретінін жоғарыда атап өткен болатынбыз.

Қырғыз ертегілерінде қазақ ертегілері секілді жағымды және жағымсыз образдарды карама-қарсы қою техникасы анық қамтылған. Оларды шартты түрде екі топқа бөліп қарастыруға болады. Бірінші топқа күнделікті өмірде кездесетін нақты тұлғаларды жатқызатын болсақ, екінші топқа негізінен адам қиялымен жасалған фантастикалық, мифтік образдар (желмогуз кемпир, мыштан кемпир, т.б.) жатады. Қырғыз ертегілеріндегі басты кейіпкерлердің батырлығы тіршілік үшін күресте анық көрсетіледі немесе батыр белгілі бір дәрежеде еңбекші халықтың күнделікті, тұрмыстық мүддесіне қызмет етеді. Мысалы, кейіпкердің күш-жігері қалыңдық тауып, отбасын құруға бағытталған. Қалыңдық іздеу кезінде батыр әдетте зұлым күштермен кездесіп, олармен жеке жекпе-жекке шығады. Зұлым күштердің бір өкілі – Желмогуз кемпир. Батыр мен Желмогуз кемпир айқасын бейнелейтін

қырғыз ертегілерінің қатарына «Тоштук», «Жоодарбешим», «Алназар Бакы», «Мунду-убай», «Чыныбек», «Чынарбай», «Айлакер-бала», "Кочпосбай" сынды ертегілерді жатқызамыз [14].

Қазақ және қырғыз эпостарында өзінің архаикалық сипаты бойынша жауыздық әкелетін, басты кейіпкер ержүрек батырға түрлі кедергілер тудыратын Жалмауыз кемпір кездеседі. Тіпті оның жағымсыз иісінің өзі оның зұлым жаратылысынан хабар береді. Ертегілер мен эпикалық шығармаларда Жалмауыз кемпірдің жақын жерде екенін бірінші болып басты кейіпкерлердің сәйгүлік тұлпарлары сезеді. Архаикалық «Дотан батыр» дастанында жалмауыз кемпірдің иісін сезген жылқы батырды қоятады. Ал «Алпамыс батырда» Байшұбар кемпірдің үстіне отыруын қаламай, тұяғын сермеп, тепкіленіп, бүкіл денесімен қарсыласады. Бұл тізімде «Аламан мен Жоламан» да бар. Осының бәрі Жалмауыз кемпір бейнесінде құбыжықтың өзіндік ерекшеліктері сезіледі деуге негіз береді.

«Құламерген-Жоямерген» эпосында жалмауыз кемпірдің бейнесін төмендегідей сипаттайды:

«Бір денеде малғұнның,
Жеті басын көріндер.
Әр басында кемпірдің
Жүз кісінің күші бар, – [13, 36-б.]

делінеді. Демек, жеті басты Жалмауыз кемпір қулығы мен зұлымдығы жүз адамға татырлық өте айлакер кейіпкер. Бұл эпоста жеті басты бәлені Құламерген батырдың ұлы Жоямерген қақ маңдайында орналасқан жалғыз көзінен алтын оқпен атып өлтіреді. Бұл жердегі Жалмауыз кемпірдің образы бір көзді, жеті басты және күші мол зұлымдық иесі ретінде сипатталады.

Қырғыз халқының «Мергенчи Даил» атты қиял-ғажайып ертегісінде мергенші мен бірнеше адамды үңгірге қамап қойған бір көзді Жалмауыз кемпір туралы айтылады. Тұтқындағылар кемпірдің жалғыз көзін соқыр қылып, қашып құтылады. Ал «Тэнтэк әжелер» ертегісінде апалы-сіңлілі екі қыздың орманда тұратын Жалмауызды ақылымен жеңгені туралы баяндалады. Бұл жерде де Жалмауыз бейнесі адам жегіш, тістері ақсқан, күші көп қорқынышты құбыжық ретінде сипатталады.

Жалмауыздың бейнесі «Аю Дәу» ертегісінде де жеті басты болып суреттеледі. Ертегіде: *«Келсе, айдалада, құла түзде қырық құлақты бір қазанда май қайнатып жатыр, қасында аузында бір тісі жоқ, құйрығында қыртысы жоқ бір жалмауыз адамдарды қабат-қабатынан көгендеп қойып, жаңағы қайнап жатқан майға бір-бірден таңдап әкеліп, түсіріп-түсіріп, сүзіп алып, жаңадан тамақтанайын деп, алдына алып отырған үстінен кез болды»*, - делінеді [13, 142-б.]. Бұл жерде де ел-жұрттан жырақ, қу далада тіршілік ететін жеті басты, тіссіз, сықпыты қорқынышты жалмауыздың адам жегіштік образын көріп тұрмыз. Сондай-ақ, түркі халықтарындағы Жалмауыз бейнесінің тағы бір қыры – оның үлкен күшке ие екендігі әрі оңайлықпен өлмейтіндігі. Барлық ертегілер мен эпостарда батырлар Жалмауыз кемпірмен айқасып, кәрі кемпірді әрең дегенде жеңіп шығады. Осыдан-ақ, Жалмауыздың кемпір болғанымен, батырға бергісіз мол қайратқа ие екенін аңғарамыз.

Жалмауыз кемпірдің келесі бір ерекшелігі – оның ерекше жаратылысы. Жоғарыда атап өткеніміздей, барлық түркі халықтарындағы Жалмауыздың бейнесі жеті басты, бір көзді, тісі сирек не мүлдем жоқ, түр-әлпеті адамға келмейтін қорқынышты құбыжық ретінде көрсетіледі. Мәселен, «Аламан мен Жоламан» ертегісінде: *«Кемпір баланы көріп, артына қарап сұрланып, ақырған кезде, бала қақ маңдайынан жалғыз көзден басып қалады. Кемпір өкіре құлайды. Құлап жатып: Батыр болсаң, тағы ат!», - дейді. Бала атпайды. Себебі, егер екі рет атса, жалмауыз кемпір қайтадан тіріліп кетеді екен», [13, 74-б.]* – деп, жалмауыздың ерекше жаратылысын атап көрсетеді.

Қазақ және қырғыз, башқұрт халықтарының эпикалық шығармаларының желісі бойынша Жалмауыз кемпір сумен байланысты сипатталады. Қазақ мифологиясының

теориялық мәселелерін өзінің «Қазақ фольклорындағы антикалық сарындар» атты монографиялық еңбегінде жан-жақты қарастырған Р. Әлмұханова да жалмауыздың су маңайын мекен ететіні туралы оны антикалық кейіпкерлермен типологиялық салыстыру арқылы келесідей тұжырым жасайды: «Осылайша жалмауыз кемпір мен антикалық мифтік кейіпкерлер – Хариба, Кирка, Калипсо, Сирен – бәрінің мекенінде ұқсастық орын алған, ол ұқсастық су немесе су жағасындағы жартастағы қалың орман және өздері иелік ететін сарай, өзі қорғайтын әлемі бар екеніне көз жеткіземіз» [15, 150-б.]. Жалмауыз кемпірдің сумен байланысы бар екендігі «Алтын сақа», «Ер Төстік» және т.б. ертегілерде келтіріледі. «Алтын сақа» ертегісінде қалқыған қызыл өкпе кейіннен Жалмауыз кемпірге айналған. Ал «Ер Төстік» ертегісіндегі басты кейіпкердің әкесі Ерназардың Сорқұдық көлінің маңында Құба-інген түйесін жоғалтып алғанын ертегі авторы бекер атап өтпеген.

Қырғыз халқының «Эр Төштүк» ертегісінде Жалмауыз кемпір бейнесі мен оның батырдың әкесі Элеманды құрығына түсірген айлакерлігі былай келтіріледі: «*Элеман эртеси эрте туруп, аттарды сугарып турса, сууда бир өпкө ағып келе жатат. “Маңғыт менен Даңғытымды бир тойгузуп алайын” деп өпкөнү илип алмакка укурук менен сайгыласа токтобойт. Түшө калып колу менен кармаса, өпкө жети баиштуу желмогуз кемпир болуп абышканы көтөрүп уруп, көөдөнүнө минип алып желе баштайт*» [16; 105]. Бұл жерден кемпірдің сумен байланысты екенін және сиқыршылық қасиетін оның суда қалқып жүрген өкпе кейпінде болғанынан аңғарамыз. Ал Жалмауыздың құбыжық бейнесін оның жеті басты, бір көзді болуы сипаттайды.

Ал қазақ халқының «Ер Төстік» эпосында жарбиған Жалмауыз кемпірдің тұрағы басқаша суреттеледі. Ертегіде: «*Ерназар ат ерттеп мініп, Құба інгенді айнала қарап жүрсе, анадай жерде тұрған Құба інген көрінеді. Қасына келсе, бұйдасы бір көкпекке оралып қалған екен. Жанында бір тал бар екен, талдың түбінде жарбиған бір жаман кемпір отыр.*

- *Шеше, шеше! Ана түйенің бұйдасына қол жалғап жіберші, - дейді Ерназар.*

Кемпір сонда:

- *Тұрсам, отыра алмаймын, шырағым, отырсам, тұра алмаймын, шырағым! Әперуге әлім жоқ, нашар адаммын, - деп мүләймсиді.*

Кемпірдің сөзіне нанып, бұйданы іліп алайын деп еңкейе бергенде, Ерназарды кемпіркең шап беріп жазадан ала кетеді. Алдап отырған жалмауыз кемпір екенін Ерназар енді ғана біледі» [13, 85-б.]. Қазақша нұсқада кемпірдің мекені - талдың түбі. Белі бүкірейген, тісі ақсқан, жарбиған жаман кемпірдің күші мол, айласы мықты болып шығады. Десе де, мықтылығы мен айлакерлігіне, сиқыршылық қасиетіне қарамастан, қазақ эпосында да, қырғыз эпосында да Ер Төстік батыр кемпірді ақылымен, ержүректілігімен жеңіп шығады.

Ал татар халқының ертегісі – «Дутан батырда»: «*Сол орманда ашкөз жалмауыз кемпір өмір сүріпті. Ол адамның рухын сезіп, ұйықтап жатқан адамдарға жақындап келіп, аузын ашып, Дутан батырдың бауырларын жұтып қояды. Батырды да жұтуға дайындалып аузын аша бергенде, күтпеген жерден Дутанның тайы кісінеп, батыр оянып кетеді. Жан-жағына қараған батыр іні-қарындастарының жоғалып кеткенін аңғарады. Ал алдына қараса, маңдайында тәрелкедей үлкен көзі бар кемпір тұр екен. Дутан мылтығын алып, кемпірді атуға оқталады. Сол кезде Жалмауыз кемпір:*

- *Балам, сабыр ет, атпа. Бауырларың менің ішімде, бүтін. Мен саған тапсырма беремін. Егер тапсырмамды орындасаң, бауырларыңды босатамын. Мұхит ортасында падиша тұрады, оның Кенекей атты қызы бар. Оның сұлулығын айтып жеткізу мүмкін емес. Егер сен Кенекейді маған алып келсең, сендерді босатамын. Ал әкелмесең, бауырларың менде мәңгі қалады», - дейді* [6, 485-б.]. Бұл ертегінің қазақша нұсқасы – «Дутан батыр» ертегісі. Қазақша нұсқасында да жалмауыз кемпір қалың тоғайда өмір сүретін, адам жалмағыш тажал, сұрықсыз кейіптегі кәрі кемпір бейнесінде сипатталады. Екі халық

ертегісінде де жалмауыздың көксегені – Күнікей қыз. Бұл ертегі нұсқаларында батыр өз ерлігімен, тапқырлығымен, айласымен жалмауызды шаң қаптырады.

Жалпы, қазақ, қырғыз, татар, башқұрт сынды түркі халықтарының көпшілігінде Жалмауыз бейнесін батыр бейнесімен қатар қояды. Бұл турасында З.Сейітжанұлы: «Ол бірде айлакер, барлық жағдайды күні бұрын болжап отыратын, сөйтіп батырдың жолына алдын ала тор құратын жауыз кемпірдің кейпінде суреттеледі», - деп сипаттайды [17, 135-б.]. Осылайша, батырларға қарсы шығып, өзінің айла-шарғысымен оларды алдап, қақпанына түсіргісі келген кемпірдің арам ниеті орындалмай, ақыр аяғында жеңіліс табуы арқылы батырдың бейнесін асқақтата көрсету аталған түркі халықтарының ертегілері мен эпикалық шығармаларының басты мақсатына айналған. Бұл мысалдардың барлығы да түркі халықтары, оның ішінде қазақ, қырғыз, татар, башқұрт халықтарының ертегілерінде кездесетін жағымсыз кейіпкер – Жалмауыз кемпір образының түрлі тарихи даму жолын басынан өткергендігін айғақтайды.

Жалмауыз кемпірдің сиқыршылық қасиетіне келетін болсақ, оның мыстан кемпірден басты айырмашылығы, Жалмауыз кемпір керемет заттарды ойлап таппайды. Бірақ оның іс-әрекетінде сиқырлы, ертегілік қиял-ғажайыптың іздері бар. Бірде сәбиге, енді бірде қызға айналып, өз жолында батырларды күтіп отыратын Жалмауыз кемпірдің бұл әрекеттері қарапайым адамға тән емес. «Керқұла атты Кендебай» ертегісінде Жалмауыз кемпір сұлу қызға айналады. Кендебай батыр қылышымен кесіп өткеннен кейін ғана кемпірдің сиқыры жоғалып, ол өзінің шынайы кемпір бейнесінде өлім құшады.

Ал, мыстан кемпір образы матриархат кезеңіндегі әйелдердің бақсылық бейнесін сақтап қалған. Ақылды, тәжірибелі адам кейіпінен көп ажырамаған. Ертегілерде жалмауыз кемпір басты кейіпкерлерді ашкөздігінің кесірінен жұтып қойып, аузынан қайта шығарғысы келмей, тек Қараүйректің қорқытуымен қайта шығарып, соқырдың жанарына жарық салып, бір аяқты жігітті екі аяқты қылды, ал Сарқыт қызды сұлуға айналдырды. Белгілі ғалым С. Қондыбай да: «Ертегілерде жалмауыз кемпір бәрін істей біледі, оның қолынан келмейтіні жоқ: ауру, жарымжан адамдарды емдейді, өліні тірілтеді. Мысалы, бірталай ертегілерде жалмауыз кемпір ақсақ, соқыр, қолы жоқ кейіпкерлерді жұтады да, оларды сап-сау қылып қайтадан құсады («Жеті басты жалмауыз кемпір», «Үш ағайын», «Кедейдің үш баласы», «Құланайжарқын», т.б.), кейіпкерлерге ақыл, кеңес беріп отырады («Екі жетім», «Жүсіп мерген» т.б.)», - деп атап өтеді [4, 219-б.].

Жалмауыз кемпірдің бақсылыққа тән іс-әрекеті ежелгі дәуірдегі құрбандық шалу рәсіміне жақын келеді. В.Я. Пропп «Исторические корни волшебной сказки» атты еңбегінде былай деп жазады: «Матриархат кезінде бұл ғұрыпты ана руының басшысы басқарған. Бақсы тотемдік жануарлар мен құбыжықтың бейнесін салып, сол бейне арқылы жас балаларға ғұрыптық рәсімді жасаған» [18]. С. Қасқабасов: «Жалмауыз – дүниедегі барлық жамандықтың белгісі. Бірақ Жалмауыз кемпірдің бұл ерекшеліктері екінші дәрежелі, кейінгі сипаттағы құбылыстар болып табылады және патриархат кезеңінде бұрынғысынан да қатты дамыды. Бірте-бірте оның бейнесі зұлым Жалмауыз кемпірге айналды», - [2, 194-б.] деп түйіндейді. Біздің ойымызша, жалмауыз кемпір мен мыстан кемпірдің шығу негізі бөлек.

Профессор З. Сейітжанұлы фольклорлық шығармалардағы жалмауыз бейнесі туралы: «Көне эпостарда жан-жақты көрінетін жауыздық бейне – Жалмауыз кемпір. Жалмауыз кемпір – түркі-монғол халықтарының эпосы мен ертегілерінде жиі кездеседі. Ол жеті басты жалмауыз, нағыз дүлей күштің иесі ретінде бейнеленеді. Бірде Мыстан, бірде жалмауыз деп аталатын бұл кейіпкердің адам баласына ешқандай қайыры жоқ, нағыз зұлымдық иесі екенін байқауға болады», – деп түйіндейді [17, 135-б.]. Жинаушы Н.Н. Пантусов ертегіні халық аузынан жинап, орыс тіліне аударған, ертегі кейіпкерінің сырт кейпін, іс-әрекетін толық түсінбегендіктен жалмауызды «баба яга» деп аударып берген. Ертегіде әйелді «екі қолының

алақаны пышақтың жүзіндей көк темір екен. Саусақтарының ұшы найзадай өткір, тасқа кіріп кетеді» [19, 52-б.] деп сипаттайды.

Түркі халықтарының мұрасын зерттеуші П. Әуесбаева Жалмауыз кемпір бейнесін көпшілікке қызықты етіп тұрған басты фактор – оның о бастағы мифтік құбыжық бейнесі мен оған көмек беретін қызметкер рөліндегі немесе керісінше, зұлым құбыжыққа қарсы шығатын матриархат кезеңінің культіне айналған абыз әйел мен ана екеуінің өзара бірігуі деген пікірін ұсынады. Ғалым мынадай да тұжырым жасайды: «Мифтік кейіпкер ертегіге ену барысында Жалмауыздың құбыжықтық қасиеті өзінің тератологиялық кейпін өткенге қалдырып, адами кейіпке құбылды. Кемпірдің құбыжықтығы сыртқы түр-түсінің ұсқынсыздығынан немесе «басы мүйіз, қарға тұмсық» сипат-белгісінен емес, ойлаған пейіл-ниеті мен сол ниетін іске асыратын әрекеттерінің терістігінен, дұшпандығынан аңғарылады» [9, 386-б.].

Қорытынды

Қорыта айтқанда, қазақ, қырғыз, башқұрт, татар сынды түркі тектес халықтардың мифологиясындағы Жалмауыз кемпірдің эпикалық шығармаларда бейнеленген өзіне тән сипат, белгілеріне қарап, «Түркі халықтарына ортақ болған мифологиялық Жалмауыз кемпір бейнесі – түрі ұсқынсыз, аузында санаулы, ақсиган тістері, бойында алапат күші бар, екі аяқты адамнан гөрі төрт аяқтап жүретін құбыжыққа көбірек келетін зұлымдық сипаты басым жағымсыз бейне», - деген ұйғарым жасаймыз.

Зерттеу нәтижелерін қорытындылай келе, түркі мифологиясындағы Жалмауыз кемпір бейнесінің қалыптасуының негізгі екі кезеңі бар деген ойды ұсынамыз. Бірінші кезеңде Жалмауыз – мифтік құбыжық бейнесінде болса, екіншісінде эпикалық ертегілердегі Жалмауыз кемпір бейнесі айлакерлік, қулық, сиқыршылық әрекетке қарай ойысады. Бірақ, ертегілерде Жалмауыз кемпірдің әрекеті мұнымен шектелмейді. Кейде оның бейнесі өз бойына жақсылық пен жамандықты бір уақытта біріктіреді. Жоғарыдағы талдаудан шығатын нәтиже – жамандық жасайтын бейне Жалмауыздың бастапқы табиғатынан, ал жақсылық жасайтын бейне матриархаттың тарихи жаңғырығынан туындайтыны анық.

Қазақ, қырғыз, башқұрт, татар сынды түркі халықтарының мифологиясындағы жалмауыз – құбыжық сипатты, адамды қорек ететін, сиқырлы күш иесі. Аталмыш түркі халықтарының эпикалық туындыларындағы Жалмауызда демондық қасиет басым. Эпикалық шығармалардағы Жалмауыздың мақсаты – батырға кедергі келтіру, бас қаһарманның жолына тосқауыл қою, батырдың көздеген мақсат – мұратына жетуіне бөгет болу. Осы мақсатқа жету жолында Жалмауыз кемпір айланы да, сиқырды да пайдаланатынын қазақ, қырғыз халықтарының эпикалық шығармалар желісін талдау барысында анық байқадық. Осылайша, бұл кейіпкердің құбыжықтығы ең алдымен кемпірдің «жеті басты, үшкір тұмсықты, ақсиган азу тісті» ұсқынсыз кейпінен емес, негізінен оның зиянды іс-әрекеттері мен арам ниетінен келіп шығады деген шешімге тоқталдық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қажыбек Е. Түркі тілдерінің салыстырмалы сөздігі. – Ankara: Atatürk kültür, dil ve tarih yüksek kurumu, türk dil kurumu yayınları, 1991. – 1118 s.
2. Гумилев Л.Н. История народа хунну. Кн. 2. – М.: Институт Ди-Дик, 1998. – 496 с.
3. Қасқабасов С. Таңдамалы. Қазақтың халық прозасы. Зерттеулер. Т.1. – Астана: Фолиант, 2014. – 320 б.
4. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. Т. 1. – Алматы: Саға, 2008. – 436 б.
5. Imanjusus R.N., Spanov M.J., Nigmatzhanov K.G. The cultural phenomenon of hagiographic mythology in the christian tradition // European Journal of Science and Theology. – 2021. – Vol. 17, No.5. – P. 71–78.

6. Радлов В. Образцы народной литературы тюркских племен. Ч. 6: Наречье таранчей. – СПб.: Императорская Академия Наук, 1907. – 659 с.
7. Тойшанұлы А. Түркі-моңғол мифологиясы: монография. – Алматы: «Баспалар үйі» АҚ, 2009. – 192 б.
8. Mark J.J. Mythology. World History Encyclopedia. Retrieved from. [Electronic resource]. – URL: <https://www.worldhistory.org/mythology/> (date of access 14.03.2024)
9. Auyesbayeva P., Akhmetbekova A., Rakysh Zh. Character of zhalmauyz in the folklore of turkic peoples // International E-Journal of Advances in Social Sciences. – 2016. – Vol. II, Issue 5. – P. 384–387.
10. Флоренский П.Л. Имена. – М.: АСТ, 2003. – 330 с.
11. Mouton J. Werner Herzog's Stroszek: A Fairy-Tale Film in an Age of Disenchantment // Literature/Film Quarterly. – 2014. – №15-2. – P. 99–106.
12. Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2-х т. Т. 1. А-К. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 671 с.
13. Уәлиханов Ш.Ш. Бес томдық шығармалар жинағы. Т. 4. – Алматы: Қазақ ССР-нің «ҒЫЛЫМ» баспасы, 1968. – 302 б.
14. Mohammed Mahbboob Hussain Aazaad. Forty-four Turkish Fairy Tales Compiled & Edited. [Electronic resource]. – URL: https://www.academia.edu/30191088/Forty_four_Turkish_Fairy_Tales_Compiled_and_Edited (date of access 26.02.2024)
15. Әлмұханова Р. Қазақ фольклорындағы антикалық сарындар. – Алматы: Арыс, 2009. – 320 б.
16. Эр Төштүк. Эл адабияты сериясы. II том. – Бишкек: Шам, 1996. – 448 б.
17. Мыстан және жалмауыз. Әдебиет порталы. [Электронды ресурс]. URL: <https://adebiportal.kz/kz/characters/view/174> (қаралған күні 28.02.2024)
18. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – М.: Лабиринт, 2000. – 335 с.
19. Әуесбаева П.Т., Хусаинова Г.Р. Түріктанушы Н.Н. Пантусовтың жинағындағы «Қарамерген» ертегісінің текстологиясы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №4 (130). <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.04>

REFERENCES

1. Qajybek E. Turki tilderinin salystymaly sozdigi [Comparative Dictionary of Turkic languages]. – Ankara: Ataturk kultur, dil ve tarih yuksek kurumu, turk dil kurumu yayımları, 1991. – 1118 s. [in Kazakh]
2. Gumilev L.N. Istoria naroda hunnu [History of the Xiongnu people]. Kn. 2. – М.: Institut Di-Dik, 1998. – 496 s. [in Russian]
3. Qasqabasov S. Tandamaly. Qazaqtyn halyq prozasy. Zertteuler [Custom. Kazakh folk prose. Research]. Т.1. – Astana: Foliant, 2014. – 320 b. [in Kazakh]
4. Qondybai S. Argyqazaq mifologiasy [Protokazakh mythology]. Т. 1. – Almaty: Saga, 2008. – 436 b. [in Kazakh]
5. Imanjusup R.N., Spanov M.J., Nigmatzhanov K.G. The cultural phenomenon of hagiographic mythology in the christian tradition // European Journal of Science and Theology. – 2021. – Vol. 17, No.5. – P. 71–78.
6. Radlov V. Obrazcy narodnoi literatury tiurkskih plemen. Ch. 6: Narechie taranchei [Samples of folk literature of the Turkic tribes. Part 6: Dialects of the Tarantulas]. – SPb.: Imperatorskaia Akademia Nauk, 1907. – 659 s. [in Russian]
7. Toishanuly A. Turki-mongol mifologiasy: monografia [Turkic-Mongolian mythology: monograph]. – Almaty: «Baspalar uii» AQ, 2009. – 192 b. [in Kazakh]
8. Mark J.J. Mythology. World History Encyclopedia. Retrieved from. [Electronic resource]. – URL: <https://www.worldhistory.org/mythology/> (date of access 14.03.2024)
9. Auyesbayeva R., Akhmetbekova A., Rakysh Zh. Character of zhalmauyz in the folklore of turkic peoples // International E-Journal of Advances in Social Sciences. – 2016. – Vol. II, Issue 5. – R. 384–387.

10. Florenskiy P.L. Imena [The names]. – M.: AST, 2003. – 330 s. [in Russian]
11. Mouton J. Werner Herzog's Stroszek: A Fairy-Tale Film in an Age of Disenchantment // Literature/Film Quarterly. – 2014. – №15-2. – P. 99–106.
12. Mify narodov mira. Enciklopedia: v 2-h t. T. 1. A-K [Myths of the peoples of the world. Encyclopedia: in 2 volumes, vol. 1. A-K.]. – M.: Sovetskaia enciklopedia, 1987. – 671 s. [in Russian]
13. Ualihanov Sh.Sh. Bes tomdyq shygarmalar jinagy. T. 4 [Collection of works in five volumes. Vol. 4.]. – Almaty: Qazaq SSR-nin «Gylym» baspasy, 1968. – 302 b. [in Kazakh]
14. Mohammed Mahbboob Hussain Azaad. Forty-four Turkish Fairy Tales Compiled & Edited. [Electronic resource]. – URL: https://www.academia.edu/30191088/Forty_four_Turkish_Fairy_Tales_Compiled_and_Edited (date of access 26.02.2024)
15. Almuhanova R. Qazaq folkloryndagy antikalyq saryndar [Ancient motifs in Kazakh folklore]. – Almaty: Arys, 2009. – 320 b. [in Kazakh]
16. Er Toshtuk. El adabiaty seriasy [Folk Literature Series]. II tom. – Bishkek: Sham, 1996. – 448 b. [in Kyrgyz]
17. Mystan jane jalmauyz. Adebiet portaly. [Electronic resource]. URL: <https://adebiportal.kz/kz/characters/view/174> (date of access 28.02.2024) [in Kazakh]
18. Propp V.Ia. Istoricheskie korni volshebnoi skazki [The historical roots of the fairy tale]. – M.: Labirint, 2000. – 335 s. [in Russian]
19. Auesbaeva P.T., Husainova G.R. Turiktanushy N.N. Pantusovtyn jinagyndagy «Qaramergen» ertegisinin tekstologiasy [Textology of the fairy tale “Karamergen” in the collection of the turkologist N.N. Pantusov] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2023. – №4 (130). <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.04> [in Kazakh]

УДК 821.161.1; ГРНТИ 17.82.94

<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.118>**И.С. КЛИМЕНКО** *PhD докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: ivan-klimenko-2017@mail.ru***КОНТЕКСТЫ РАННЕЙ ПРОЗЫ ВСЕВОЛОДА ИВАНОВА: НОВЫЕ
ИНТЕРПРЕТАЦИИ**

Аннотация. В статье предлагаются интерпретации контекстов ранней прозы Всеволода Вячеславовича Иванова, одного из ярких представителей русской литературы начала XX века. Основная цель исследования заключается в том, чтобы рассмотреть новое в трактовках современными исследователями культурно-исторических условий, повлиявших на появление его первых рассказов и повестей. Актуальность исследования контекста прозы Всеволода Иванова обусловлена тем, что в его ранних произведениях отражены значимые события 20-ых годов XX века, которые оказали серьезное влияние на формирование его как писателя. Также подчеркивается необходимость пересмотра существующих однобоких подходов к оценке ранней прозы Иванова, которая долгое время оставалась в тени его более известных произведений. Для раскрытия поставленных задач использованы методы биографического, сравнительного и структурно-семиотического анализа, которые позволяют глубже понять контексты, в которых создавались произведения автора. Результаты показывают, что изучение этих контекстов дает возможность более полно осмыслить поведение Всеволода Иванова в те годы, его отношение к революции и гражданской войне как разрушительным силам, а также его стремление к поиску новых форм и приемов изображения трагических событий, происходивших в Казахстане, Западной Сибири и на Дальнем Востоке. Таким образом, исследование ранней прозы Иванова способствует расширению понимания его литературного наследия и его вклада в развитие русской литературы.

Ключевые слова: контексты, ранняя проза, «другой реализм», «герой из массы», новые интерпретации.

И.С. Клименко*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: ivan-klimenko-2017@mail.ru***Всеволод Ивановтың алғашқы прозасының контекстері: жаңа интерпретация**

Аңдатпа. Мақалада Всеволод Вячеславович Ивановтың XX ғасырдың басындағы орыс әдебиетінің жарқын өкілдерінің бірі ретінде алғашқы прозасының контекстерін түсіндіру ұсынылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – қазіргі зерттеушілердің алғашқы әңгімелері мен повестерінің пайда болуына әсер еткен мәдени-тарихи жағдайларды жаңа тұрғыдан

*Цитируйте нас правильно:

Клименко И.С. Контексты ранней прозы Всеволода Иванова: новые интерпретации // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №4 (134). – Б. 246–257. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.118>

*Cite us correctly:

Klimenko I.S. Konteksty rannei prozy Vsevoloda Ivanova: novye interpretacii [The Contexts of Vsevolod Ivanov's Early Prose: New Interpretations] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2024. – №4 (134). – В. 246–257. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.118>

Дата поступления статьи в редакцию 03.10.2024 / Дата принятия 30.12.2024

қарастыру. Всеволод Иванов прозасының контексін зерттеу өзектілігі оның алғашқы шығармаларында ХХ ғасырдың 20-шы жылдарындағы маңызды оқиғалардың суреттелуіне байланысты, бұл оқиғалар жас жазушының қалыптасуына үлкен әсер еткен. Сонымен қатар, Ивановтың алғашқы прозасын бағалаудағы біржақты тәсілдерді қайта қарау қажеттілігі атап өтіледі, өйткені олар оның танымал туындыларының көлеңкесінде қалды. Зерттеудің қойылған міндеттерін ашу үшін биографиялық, салыстырмалы және құрылымдық-семиотикалық талдау әдістері қолданылды, бұл автордың шығармалары жазылған контекстерді тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Нәтижелер көрсеткендей, осы контекстерді зерттеу сол жылдардағы Всеволод Ивановтың мінез-құлқын, оның революция мен азаматтық соғысқа деген көзқарасын, сондай-ақ Қазақстан, Батыс Сібір және Қиыр Шығыстағы қайғылы оқиғаларды суреттеудің жаңа формалары мен әдістерін іздеуге деген ұмтылысын түсінуге мүмкіндік береді. Осылайша, Ивановтың алғашқы прозасын зерттеу оның әдеби мұрасын және орыс әдебиетінің дамуына қосқан үлесін кеңінен түсінуге ықпал етеді.

Кілт сөздер: контекстер, алғашқы проза, «өзгеше реализм», «халық арасынан шыққан кейіпкер», жаңа интерпретациялар.

I.S. Klimenko

*PhD Doctoral Student of Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: ivan-klimenko-2017@mail.ru*

The Contexts of Vsevolod Ivanov's Early Prose: New Interpretations

Abstract. The article proposes interpretations of the contexts of the early prose of Vsevolod Vyacheslavovich Ivanov, one of the prominent representatives of early 20th-century Russian literature. The main goal of the study is to explore new interpretations by contemporary researchers of the cultural and historical conditions that influenced the creation of his initial stories and novellas. The relevance of studying the context of Ivanov's prose is due to the fact that his early works reflect significant events of the 1920s, which had a profound impact on the young writer's development. The article also emphasizes the need to revisit existing one-sided approaches to the evaluation of Ivanov's early prose, which has long been overshadowed by his more famous works. To address the research objectives, biographical, comparative, and structural-semiotic analysis methods were employed, enabling a deeper understanding of the contexts in which the author's works were created. The results indicate that examining these contexts provides insight into Ivanov's behavior during those years, his views on the revolution and the civil war as destructive forces, and his quest for new forms and methods of depicting tragic events in Kazakhstan, Western Siberia, and the Far East. Thus, the study of Ivanov's early prose contributes to a broader understanding of his literary legacy and his impact on the development of Russian literature.

Keywords: contexts, early prose, «other realism», «hero from the masses», new interpretations.

Введение

Всеволод Вячеславович Иванов (1895–1963) – бесспорно, одна из неординарных личностей в русской культуре ХХ века. В советский период почти не упоминалось его происхождение, намеренно не обращали внимание на казахский след в его необыкновенной биографии. Всеволод Иванов прежде всего был известен тем, что в литературу ввел его сам Максим Горький, написал «Бронепоезд 14-69», поставленный на сцене МХАТа, одобренный самим Сталиным, который долгое время относился к молодому писателю благосклонно и двадцать лет спустя цитировал наизусть «Дите» Всеволода Иванова, написанное в начале 20-ых годов. В 30-ые годы писатель был известен как один из активных деятелей Союза

советских писателей, лауреат различных литературных премий, двух орденов Трудового Красного Знамени, председатель Литфонда. И в то же время мало знали о Всеволоде Иванове, уроженце Казахстана, который в период жизни в Прииртышье и в Омске общался, по свидетельствам очевидцев, с Колчаком и другими белогвардейцами, бежал с армией Верховного правителя, но попал в руки красновардейцев и остался с ними. Писатель Антон Сорокин утверждал, что первоначально сюжеты о партизанах и даже «Бронепоезд» были полны сочувствия белой армии и Колчаку и лишь позже были «перекрашены» в красный цвет в угоду большевикам.

То есть вплоть до конца 90-ых годов XX века Всеволод Вячеславович Иванов воспринимался советскими читателями однобоко, как автор живописных и увлекательных историй о гражданской войне на огромной территории от Сибири до Дальнего Востока. Драматизм ситуации заключался в том, что эти произведения хотя и были полны революционной романтики, но значительно уступали всей созданной позже Вс. Ивановым экспериментальной разножанровой прозе, которая чаще всего не получала разрешения на публикацию. Происходило это, прежде всего, из-за партийной политики, которая определяла степень значимости писателя, исходя из тех или иных фактов, составлявших контекст его творчества.

С нашей точки зрения, актуальность исследования проблемы контекста прозы Всеволода Иванова обусловлена тем, что его творчество отражает важнейшие культурные и исторические процессы первой половины XX века. Но, в силу определенных обстоятельств в основном идеологического характера, ранние произведения Всеволода Иванова оказались исследованными недостаточно или, точнее сказать, однобоко, в соответствии с требованиями социалистического реализма. В связи с этим в настоящее время возникла необходимость в выявлении неисследованных аспектов и интертекстуальных связей ранней прозы писателя под новым углом зрения.

Предметом и объектом анализа и интерпретации в данной статье являются контексты рассказов писателя, вошедших в первые сборники писателя и не раз исследованных в критике и литературоведении советского периода. Цель статьи - рассмотреть новое в интерпретациях культурно-исторических условий появления рассказов и повестей Всеволода Иванова, написанных, по собственному признанию писателя, на основе увиденного в то необыкновенное время.

Методы исследования и материалы

Первые рассказы молодого Всеволода Иванова вобрали в себя все пережитое им в смутное время становления советской власти и гражданской войны в местах, отдаленных от Петрограда и Москвы, – в прииртышских степях Казахстана и южной Сибири. Для исследования контекстов ранней прозы Всеволода Иванова нами был использован комплекс научных методов, позволяющий всесторонне и глубоко анализировать его произведения: биографический и историко-культурный методы помогли установить связь между личной жизнью писателя, историческими событиями и их отражением в его творчестве. Сравнительно-исторический подход позволил сопоставить сюжеты рассказов Всеволода Иванова с прозой его современников и выявить уникальные черты его прозы. Приемы структурно-семиотического метода позволили определить иные скрытые смыслы его рассказов, на которые не обращали внимание прежние исследователи, и по-новому интерпретировать многозначность тех или иных фрагментов сюжета, раскрыть психологические и философские аспекты контекстов в новом свете.

При этом под понятием *контексты*, опираясь на концепцию А.Б. Есина, подразумеваются социально-политическая обстановка в эпоху создания произведения (исторический); факты биографии писателя, реалии бытового уклада эпохи, обстоятельства

работы писателя над произведением (история текста) и его внехудожественные высказывания (биографически-бытовой), а также включенность произведения в творчество писателя, в систему литературных направлений и течений (литературный контекст) [1].

Анализ и результаты

История изучения контекстов ранней прозы Всеволода Иванова позволяет понять не только драматичное положение писателя в первые годы формирования новой советской литературы, но и ту противоречивую ситуацию, когда оценка творчества любого писателя носила больше классовый, так называемый партийный характер. Уже первые рассказы Всеволода Иванова показали его стремление к творческому эксперименту, неслучайно он оказался в рядах «Серрапионовых братьев», увлекся орнаментальной прозой, фантастическим реализмом, что было отмечено критиками того времени самого разного направления. Александр Воронский, один из теоретиков социалистического реализма, анализировал рассказы и повести Всеволода Иванова с точки зрения их идейной направленности, поэтому объектом его критических статей были лишь «Бронепоезд 14-69» и «Пархоменко», где изображены революционные события и герои гражданской войны [2].

Представителей русской формальной школы Виктора Шкловского, Бориса Эйхенбаума, Марка Слонимского интересовали экспериментальная поэтика прозы Иванова, использование писателем литературных приемов остранения, заставляющие читателя смотреть на знакомые вещи под новым углом зрения [3], эксперименты с формой и структурой создаваемых Ивановым текстов [4], не понятых и не принятых ни читателями, ни критикой того времени. Такая участь постигла повесть «Возвращение Будды», книгу рассказов «Тайное тайных», романы «У», «Кремль», «Фантастические рассказы». По горькому признанию писателя, он опережал свое время, об этом же говорил Вениамин Каверин: «...Иванова больше всего интересовала та неожиданная, явившаяся как бы произвольной, фантастическая сторона революции и гражданской войны, которая никем еще тогда не ощущалась...» [5, с.33].

Драматизм ситуации усугублялся и тем, что Всеволода Иванова долгое время воспринимали только как «нового Горького», верного горьковским принципам социалистического реализма. Только в конце XX века появился новый взгляд на богатейшее наследие Всеволода Иванова, возможность «реабилитировать» забытую раннюю прозу писателя 20-30-ых годов XX века, рассмотреть социально-исторические условия времени создания писателем этих рассказов и повестей. Исследования современных литературоведов неизданных произведений Всеволода Иванова, публикация его дневников и писем, выход в свет мемуаров и воспоминаний его современников возродили интерес к личности писателя и его прозе.

Обращение к контекстам творчества Всеволода Иванова позволяет понять истинные мотивы замысла того или иного сюжета, восстановить ситуацию времени создания произведения. Начало новой волне исследований жизни и творчества писателя положили вдова Всеволода Иванова Тамара Каширина-Иванова (1900–1995), актриса, переводчица и мемуарист, сохранившая весь архив писателя, и сын писателя Вячеслав Всеволодович Иванов, подготовившие в 1975 году книгу воспоминаний «Всеволод Иванов – писатель и человек» [6].

Материалами о гражданской войне и о поведении Всеволода Иванова в эти годы насыщена монография С.Н. Поварцова «Биография, автобиография, жизнь (К портрету Всеволода Иванова)» [7]. Литературовед, старший научный сотрудник ИМЛИ РАН, внучка писателя Е.А. Папкова написала монографию «Книга Всеволода Иванова «Тайное тайных»: на перекрестке советской идеологии и национальной традиции» [8], в которой даны новые материалы о павлодарско-сибирском периоде жизни писателя. Уточняют страницы биографии писателя опубликованные исследователем творчества писателя и содержащие

подробные комментарии М.А. Черняк письма Всеволода Иванова критику А.К. Воронскому [9].

Взаимоотношения Вс. Иванова с «серапионовыми братьями» подробно проанализированы в статьях Вяч.Вс. Иванова и Е.А. Папковой, которые вошли в Международный научный сборник конференции «Серапионовы братья: Философско-эстетические и культурно-исторические аспекты. К 90-летию образования литературной группы» [10-11]. Новые материалы о жизни и творчестве Всеволода Иванова и пояснения к ним содержатся в монографии Л.П. Якимовой «При жизни произведен в классики». Всеволод Иванов в историко-литературном контексте 20-х – 30-х годов XX века» [12].

В ранних исследованиях творчества писателя отмечается, что в прозе Вс. Иванова сибирского периода 1921–1923 гг. (рассказы в сборниках «Рогульки», «Седьмой берег» и др.) события революции и гражданской войны показаны через призму сознания участника и очевидца тех перемен, которые принесла в степь новая власть. Новый взгляд на эти рассказы и повести сформирован исследованиями последних лет о его тесном знакомстве не только с Колчаком, но и другими деятелями белого движения, появлением доказательств о его сочувствии белогвардейцам. В.Н. Яранцев считает, что повести о партизанах и «Бронепоезд 14-69» по замыслу были антибольшевистскими [13], с ним солидарен и В. Огрызко, историк, литературовед, автор некомплементарных, «разоблачительных» статей о Всеволоде Иванове [14]. Но другие авторитетные историки литературы, в частности, В.В. Полонский, отмечают, что В. Огрызко зачастую искажает те или иные факты и довольно произвольно использует архивные материалы [15]. Все это является еще одним доказательством необходимости пересмотра и переоценки многих произведений Всеволода Иванова.

В русскую литературу Всеволод Иванов вошёл прежде всего как автор рассказов и, по собственным воспоминаниям, в их основу легли его события юношеских лет: скитания по сибирской земле, работа циркачом, где он показывал мелкие фокусы и писал «маленькие» сценарии к выступлениям в цирке, занятия магией, гипнозом, факиризмом. В поисках приключений и смысла жизни он отправляется в Индию, но, не дойдя до неё, устраивается наборщиком в типографии Кургана и других сибирских городов. Обращение к жанру рассказа было продиктовано постоянным стремлением писателя экспериментировать. Большое влияние в этот период оказал на него и Максим Горький. История знакомства и последующей дружбы двух писателей взаимоотношений довольно обстоятельно исследована в литературоведении, но можно сказать, в основном в привычном для советского времени ключе. И лишь в последние годы после публикации новых материалов из личных архивов писателя стали известны попытки самого Вс. Иванова отмежеваться от своего учителя, писать не так и не то, что дружески советовал ему Максим Горький. Литературный критик, литературовед С.Н. Поварцов в исследовании «Биография, автобиография, жизнь (К портрету Всеволода Иванова)» [7] делает акцент на признании Вс. Иванова: «Обо мне Горький всегда думал неправильно. Он ждал от меня того реализма, которым был сам наполнен до последнего волоска. Но мой «реализм» был совсем другой, и это его не то чтобы злило - а приводило в недоумение, и он всячески направлял меня в русло своего реализма» [16, с. 335], и анализирует рассказы Иванова, написанные в другой манере, отличной от горьковского нравоописательного реализма.

По-новому интерпретируются и сюжеты первого самодельного сборника рассказов Всеволода Иванова «Зелёное пламя», которым в свое время заинтересовался Максим Горький. Исследователи советского периода отмечали общее в творческой манере обоих писателей, активную учебу молодого Иванова у Горького: приём рассказа в рассказе, мотив скитания, схожие пейзажные зарисовки. Новое отмечает писатель Ю.Б. Орлицкий в монографии «Стих и проза в культуре Серебряного века» [18, с. 252]: не только «свинцовые мерзости жизни», которые сопровождают молодого автора этих сюжетов, но и думы о

будущем этих мест. Как и его учитель, Вс. Иванов описывает юношеские приключения, скитания по Сибири, где он встречал и фокусников, и шаманов, и авантюристов, и циркачей, познавал быт и нравы сибиряков. Но названия рассказов и сказок, а отличие от горьковских рассказов и новелл в сборнике «По Руси», поэтичны, настраивают рассказчика и его слушателей на лирический лад: «Рао» – «из сибирских легенд»; «Нио» – «из рассказов об ушедшей Сибири»; «Сон Ермака» – «из легенд об умершей Сибири». Исследователь отмечает наличие в сюжетах этого сборника и прозы, и лирики. Вс. Иванов, с первых шагов в литературе стремился к экспериментам, писал стихи в раешном стиле, вводил в прозу стихи, использовал раешник и верлибр, то есть, по утверждению Ю.Б. Орлицкого, он искусно применял прозиметр. К примеру, в «Красной чуме миллиард» присутствуют лирические отступления и обращения к силам природы [18].

Первым печатным сборником рассказов писателя стала книга «Рогульки». Многие критики отмечали, что сюжеты в этом сборнике автобиографичны. Но в последние годы возник интерес и к историям о крестьянах-правдоискателях: «Шантрапа», «В степи», «Джут», «Три копейки», «Купоросный Федот» и др. Автобиографические элементы рассказов отсылают нас ко времени работы Всеволода Иванова в цирке, типографии, бродячем театре. В большинстве рассказов этого цикла описаны те или иные приключения в жизни писателя времён гражданской войны, что позволяет легко восстановить биографический контекст его сюжетов, понять, был или не был Вс. Иванов непосредственным участником событий гражданской войны.

Новую интерпретацию контекстов, созданных Вс. Ивановым сюжетов предлагает Е.А. Папкина: восстановив события, упущенные или намеренно забытые другими исследователями прозы своего деда, она утверждает, что даже свои знаменитые повести, вошедшие в сборник «Цветные ветра» («Партизаны», «Бронепоезд 14-69», «Цветные ветра») он написал под крестьянским углом зрения. Хотя отношение к Всеволоду Иванову как новокрестьянскому писателю не ново: Вяч. Полонский, популярный в 20-30-е годы критик, в обзоре советской литературы, упоминал среди новокрестьянских писателей наряду с Николаем Клюевым и Всеволодом Ивановым, все же отметив изменения мотивов творчества писателя: «Писатель, сумевший ярко и размашисто, по-крестьянски, по-мужицки, показать мир глазами партизана, перестает быть мужицким голосом» [19, с. 227]. Современные исследователи, в частности, Е.А. Папкина, доказывают новаторский подход Вс. Иванова к решению вопроса о целях и намерениях простых людей, «героев из массы» в событиях, охвативших всю Россию. Он первым в новой литературе, раньше Александра Фадеева (повесть «Разгром») и Дмитрия Фурманова («Чапаев») показал нового героя из народа, действовавшего не из-за идеи, а произвольно, инстинктивно, исходя из своих собственных интересов, воюет не за новую власть, а за землю. Поэтому героями в рассказах «Денежный ящик», «Егорка Хвощ» и других являются крестьяне, ставшие красногвардейцами, но поступки их абсурдны и «негероистичны». В рассказе «Егорка Хвощ» герой присоединяется к отряду красных. Перед этим он долго пытается решить этот мучительный для него вопрос, в конце концов становится осведомителем. Абсурден и сюжет рассказа «Денежный ящик», где красногвардейцам дан приказ забрать денежный ящик у сибирского казачьего полка. Из-за этого ящика красногвардейцы выясняют отношения, нападают, отступают, а в итоге выясняется, что ящик пуст, о чём забыли сообщить в приказе [20]. Во всех рассказах Вс. Иванова этого периода о гражданской войне звучит трагический мотив осознания писателем бессмысленной гибели людей и природы.

Новые интерпретации событий гражданской войны, отразившиеся в ранней прозе Всеволода Иванова, позволяют по-другому осмыслить драму самого молодого писателя, часто оказывавшегося в пограничной ситуации. Показательна в этом плане история, описанная в рассказе «Как создаются курганы»: приближается весна, нужно очистить город

от трупов, решить вопрос с захоронением восьми тысяч погибших. Рассказчик, он же герой сюжета, работает в отделе школьного образования, ставит пьесу Шекспира и уговаривает актёров сыграть шекспировских героев, но они отказываются по политическим мотивам: им нужны только патриотические роли, Шекспир не входит революционный репертуар. Герою поручают избавить город от трупов: было решено скинуть в реку, но позже потрясенному герою удалось предать их земле. Биографический контекст, почерпнутый нами из последних исследований ивановедов, объясняет драматичное развитие мотива отцеубийства и братоубийства в «Происшествие на реке Тун»: из воспоминаний самого писателя и близких ему людей известна трагедия, разыгравшаяся в семье Ивановых: младший брат писателя Палладий нечаянно убил отца оставленным без надзора заряженным ружьем Всеволода Иванова.

В 20-ые годы, в так называемые первые годы петроградского периода, Всеволод Иванов создаёт цикл рассказов, которые вошли в сборник «Седьмой берег». Молодому провинциалу покровительствует Максим Горький, который «пристраивает рассказы в журналы и заботится», познакомил «с рядом умных и полезнейших людей» [21, с. 303–304]. Благодаря ему Всеволод Иванов активно печатается в советских журналах и газетах, «толстый» литературный журнал «Красная новь» открывается повестью Всеволода Иванова «Партизаны». Он издаётся наравне с Андреем Белым, Федором Сологубом и др. Однако в каждом его произведении, несмотря на простоту сюжета, звучит мотив пагубности войны, душевная боль за родину и людей. Несовпадения между мечтами, и тем, что происходит в стране, отражают то творческий перелом, о котором к настоящему времени написано немало статей, опубликованы ранее не издававшиеся свидетельства самого писателя, его родных и друзей.

В ходе исследования возникло предположение, что на мировоззрение писателя этого времени повлияло его участие в литературной группе «Серапионовы братья», которые представляли собой объединение молодых писателей и поэтов, возникшее в 1921 году. Членами объединения были Лев Лунц, Илья Груздев, Михаил Зощенко, Вениамин Каверин, Николай Никитин, Михаил Слонимский, Елизавета Полонская, Константин Федин, Николай Тихонов, Всеволод Иванов. В своих программах члены группы в противовес пролетарской литературе подчёркивали безразличие к политическому статусу автора, главным для них было само произведение, сам текст. Поэтому они были заняты поисками новых приемов отображения действительности. Виктор Шкловский ввел прием остранения, другие были заняты поисками приёмов овладения новым материалом, увлекательной фабулы, представляли трагическое в жизни, в том числе и события недавно окончившейся гражданской войны, в форме комического. Именно здесь Всеволод Иванов, прозванный Алеутом, увлекся «орнаментальной прозой», фантастическими и экзотическими сюжетами. Он признавался, что ему тесно в рамках горьковского реализма, хотя и не отказывался от своего учителя, по собственному признанию Иванова, понимал, что «в этом русле <...> удобнее и тише было бы плыть» [16, с. 335], но его реализм – другой. Эту гипотезу о «другом», негорьковском реализме можно считать новой, ставшей ведущей в последних исследованиях прозы Всеволода Иванова.

Рассказывая о замысле сборника «Седьмой берег», писатель отмечал, что название сборника связано с казахской легендой о «семи берегах» (об этом писатель рассказывает в «Истории моих книг», написанной в конце жизни). Богатырь переправляется через три неимоверно быстрые реки. Первая река – река рождения, вторая – река учения, третья – река работы. Только перейдя три реки, шесть берегов, богатырь подходит к четвертой реке, на седьмой берег, – к реке счастья. Согласно легенде, только пройдя весь этот путь, можно обрести счастье [17, с. 146].

В этот сборник вошли рассказы, новеллы, сказки и сказы Всеволода Иванова,

написанные в начале 20-ых годов. Некоторые рассказы сборника сразу же были опубликованы за рубежом («Дите», «Лога» в газете «Накануне»). Первое печатное издание сборника рассказов «Седьмой берег» вышло в издательстве «Круг». Научный интерес к ранней прозе писателя возродился в начале 90-ых годов. Новой интерпретации подверглись рассказы «Глиняная шуба», «Лоскутное озеро», «Лога», «Синий зверюшка», «Вахада, ксара, гуятуи», «История Чжень-Люня», «Бык времен», «Жаровня архангела Гавриила», «Амулет», «Глухие маки», «Дите», «Алтайские сказки», «Рассказы о себе», «Подкова», «Полая Арапия», «Берег желтых рыб» и др. Сборник открывался рассказом «Глиняная шуба» [22], за анекдотическим сюжетом которого (дьякон и сельский учитель сговариваются украсть старую шубу у продкомиссара, чтобы посмотреть, какие роскошные меха он приобретет вместо нее) скрывались несмешные вопросы революции. Завязка сюжета парадоксальна, в духе поэтики «Серапионовых братьев»: «Пальма в Сибири не водится, – есть тополь, кедр, лиственница и, конечно, человек при них. Без человека и дереву скучно [22, с. 82]. Интерпретации событий, описанных в этом рассказе, посвящена статья современного исследователя из Новосибирска И.Е. Ложилова «Пальма в Сибири не водится...»: к сибирским контекстам первой фразы рассказа Всеволода Иванова «Глиняная шуба» [23].

Контекст рассказа отсылает читателя к истории жизни садовода Петра Саввича Комиссарова, который в Сибири, несмотря на суровый климат, сумел вырастить большой сад, где росло много плодовых экзотических деревьев. Однако события гражданской войны и революции погубили сад. Всеволод Иванов переработал эту историю. Стоит отметить, что почти во всех рассказах сборника у писателя звучит тема крестьянской жизни, изображается жизнь «мужика из народа» где-то с положительной, а где-то, по утверждению Максима Горького, с отрицательной стороны.

Рассказы из этого сборника интересны и по своей композиции, куда включены легенды и другие фольклорные элементы, среди которых можно встретить упоминания о благословенных городах и землях, куда мечтают добраться герои. Причём это не известные русские легенды, это легенды времён далёкой Сибири, легенды разных народов, населявших эти земли – киргизов, китайцев, уйгуров. Одни легенды содержат столь любимый для писателя мотив голубых песков: По степи, где «голубые запахи песков», движется караван: «Скрипят неподмазанные арбы, медленно шагают верблюды, и киргизы не глядят на нас, а упрямо на запад». На вопрос, куда они бегут, мать героя отвечает: «От мору бегут. Може, в Китай. Може, в Индию... Они поди и сами не знают. Жрать нечего – и бегут» [24, с. 40]; другие рассказы восходят к сюжетам о «далёких землях». Например, в рассказе «Лоскутное озеро» жителям деревни один человек советует сорок раз обойти рукава Лоскутного озера, чтобы прийти к спасению. И вновь счастье находится далеко: «Сказывают, счастье наше за девять морей, за девять земель, на девятом острове на Сарачинском. А как тебе пешком туда идти, в три года не дойти, орлом лететь тебе – в три года не долететь...» [25, с. 105].

Помимо рассказов о русских крестьянах-правдолюбцах, в сборник включены и рассказы с восточными мотивами. Завершается книга рассказом «Дитё», который начинается с описания Монголии, где происходят военные действия: «Монголия – зверь дикий и нерадостный. А у человека монгольского сердце неизвестно какое – ходит он, говорят, в шкурах, похож на китайца и от русских далеко, через пустыню Нор-Кой стал жить. И говорят еще, уйдет он за Китай и Индию в синие непознаваемые страны» [26, с. 279].

Объединяющим мотивом всего содержания сборника «Седьмой берег» являются легенды о некой плодородной земле, идеальной стране, поисками которой заняты люди в условиях братоубийственной гражданской войны. Так, например, в рассказе «Лога» описывается земля плодородная, где люди сыты и довольны, а за этими землями голод и разруха. Образы «далёких земель», создаваемые Ивановым, отражают его отношение к происходящим в России событиям, связаны с послереволюционными разговорами о мировой

революции, с намерением совершить революцию «азиатской направленности». В это же время газета «Петроградская правда», с которой сотрудничает Всеволод Иванов, часто поднимала этот животрепещущий вопрос. Поэтому вполне допустимо, что рассказы писателя стали откликами на «идею мировой революции», в совершении которой принимают участие русские и казахи, китайцы и корейцы и другие народы угнетенного Востока, по-своему откликнувшиеся на происходящее в мире.

Всеволод Иванов хорошо знал фольклор многонациональной Сибири, что явственно обнаруживается в контексте «Седьмого берега». Легенда о Беловодье связана с Алтаем, не раз упомянута Индия со своими сказочными богатствами, Белая Арапия, которую ищут отчаявшиеся люди, фантастическое место изобилия, по мнению Вс. Иванова, находится на берегах Сыр-Дарьи. В описании этих утопий чувствуются отголоски легенд об Асане-Кайгы, отправившемся на своей Желмая на поиски обетованной земли Жеруюк. Эти легенды были известны Всеволоду Иванову с детства жившему среди казахов, знавшему эти «степные истории». Неслучайно казахи, общаясь с ним на своем родном языке, называли его Сиволот и вели с ним долгие неспешные беседы. Об этом периоде жизни Всеволода Иванова написано в книге Павла Петровича Косенко «След» [27]. В интерпретации писателя Асан-Кайгы ищет плодородную страну, где люди живут сыто, не зная горя и нужды, и через семь лет он находит обетованную землю вблизи Ирана, в двух неделях езды от Бухары. Как видим, ивановские сюжеты о плодородных землях перекликаются с сюжетами казахского фольклора.

Но определяющим мотивом в этих рассказах является мотив голода в самых разных вариациях, навеянный картинами действительности в эпоху гражданской войны. Одним из таких ивановских сюжетов, имевших место в жизни, является рассказ «Лога». Сюжет бесхитростно-наивный и натуралистичный: через казачье село проезжают кибитки с умирающими от голода киргизами: киргизы лежали на тонкой кошме «тонкие, как жерди», «лупящаяся кожа пластами, как алебастр, прорывала острые кости», верблюды были голы, и «кожа их морщилась, как солнце в засуху». Интертекст отсылает нас к эпохе голодомора, когда засуха, неурожай, голод были главной проблемой советской России 1920-ых годов. По данным газеты «Известия», в октябре 1921 года голодало 21 073 000 человек (из них 8 700 000 детей); в декабре 1921 г. – 23 227 000 человек. Весной 1922 г. количество голодающих достигло 30 миллионов человек. Иванов одним из первых показал на единичном случае отражение общего состояния жизни людей, лишившихся земли.

В современном ивановедении больше внимания уделяется поэтике ранней прозы Всеволода Иванова. Если в советском литературоведении он был больше известен и почитаем как художник революции и гражданской войны, то последние исследования акцентируют внимание на том, что он является наследником психологических традиций А.П. Чехова И.А. Бунина. Объектом изучения современных литературоведов стала поэтика рассказов «Седьмого берега» в аспектах мотивной организации и художественной структуры.

Одним из рассказов, вобравшим в себя поиски Всеволодом Ивановым в области орнаментальной прозы, является рассказ «Дитё» [26, с. 279-296], которым заканчивается сборник рассказов «Седьмой берег». Его сюжет психологически воздействует на читателя, когда поиск истины оказывается непосильным для ищущего. Это своеобразная притча о человеке в орбите новых идей революции, иносказательный смысл которой и актуален, и значителен. Здесь над беспомощным младенцем, которого партизаны нашли возле убитых ими «беляков», угрожающе нависла, кажется, вся громада проблем гражданской войны. Иванов показывает жестокосердие людей, кот. из-за войны стали «злобны, как волки весной». Вопреки жестокости обстоятельств крохотное человеческое существо у Иванова не погибает. Его спасает высокое чувство милосердия и справедливости, которое прорастает в душах партизан сквозь ненависть и злобу. «Дите ни при чем», - решают они, сделав почти невозможное: они преодолевают классовую беспощадность. Но, спасая «свое» дитя, красные

партизаны поступают далеко не гуманно: заставляют женщину-киргизку кормить его грудью, губят «чужое» дитя, лишают его не только материнского молока. История рассказывает о бесконечной сложности человеческой личности революционного времени, об опасной зависимости добра и зла от социальных, классовых, национальных предрассудков, их переменчивости и текучести. Казначей отряда партизан Афанасий Петрович в этих условиях вражды и ненависти испытывает нежность к спасенному дитя, пытается пробудить у товарищей что-то человеческое и мирное, но ценой жизни ребенка иной национальности.

Неслучайно возникает попытка отыскать интертекстуальные связи и параллели с другими сюжетами того времени и, в первую очередь, с рассказом Михаила Шолохова «Шибалково семья», написанным в 1924 году. По мнению Р.М. Ханиновой, исследователя психологизма прозы Всеволода Иванова, «Дите» является новеллой, вобравшей в себя все признаки этого жанра [28]. Изучение ранней прозы писателя, написанной на казахстанском материале, в которой явственно видны реалистические традиции не только Максима Горького, но и А.П. Чехова и И.А. Бунина, является новым перспективным направлением в современном литературоведении.

Заключение

Всеволод Иванов и его ранние рассказы ишимско-омского периода переживают возрождение. Судьба писателя была трудной, можно сказать, драматичной. Его не раз предавали забвению, изымали из библиотек и вузовских программ, огульно обвиняли в сочувствии белому движению. Новый взгляд на личность и творчество писателя возник не без помощи близких ему людей, в начале XXI века опубликовавших неизвестные до сих пор его произведения, с обстоятельными комментариями, позволяющие восстановить контексты многих событий его жизни, отразившейся в творчестве. Серьезные научные исследования контекстов орнаментальной и фантастической малой прозы писателя, романов «У», «Кремль» и других произведений Всеволода Иванова, проведенные Е.А. Папковой, Л.П. Якимовой, С.Н. Поварцовым, Р.М. Ханиновой и другими позволяют понять мотивы поступков героев Всеволода Иванова, в поведении которых много и от самого автора, пишущего откровенно, документально.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения: учебное пособие. – М.: Флинта, Наука, 2000. – 248 с.
2. Воронский А. Критика революционного реализма // Литературная учеба. – 1925. – № 6. – С. 23–34.
3. Эйхенбаум Б.М. О прозе, о поэзии: сборник статей. – Л.: Худож. лит. 1986. – 446 с.
4. Слоним М. Всеволод Иванов // Портреты советских писателей. – Париж: Параболла, 1933. – С. 62–73.
5. Каверин В. Всеволод Иванов и его время // Литературная учеба. – 1928. – №4. – С. 33–45.
6. Иванов В.В., Каширина-Иванова Т. Вс. Иванов – писатель и человек. – М.: Современник, 1975. – 256 с.
7. Поварцов С.Н. Биография, автобиография, жизнь (К портрету Всеволода Иванова). – СПб.: Наука, 2005. – 320 с.
8. Папкова Е.А. Книга Всеволода Иванова «Тайное тайных»: на перекрестке советской идеологии и национальной традиции. – М.: Наука, 2010. – 276 с.
9. Черняк М.А. Письма Вс. Иванова к А.К. Воронскому // Вопросы литературы. – 1998. – №5. – С. 112–123.
10. Иванов В.В. Серапионовы братья: взгляд из 2011 года. В кн.: Серапионовы братья: философско-эстетические и культурно-исторические аспекты. К 90-летию со дня образования литературной группы. – Саратов: Орион, 2011. – С. 8–9.

11. Папкина Е.А. Эстетика и идеология серапионов «восточной группы». В кн.: Серапионовы братья: Философско-эстетические и культурно-исторические аспекты: К 90- летию образования литературной группы. – Саратов: Орион, 2011. – С. 15–23.
12. Якимова Л.П. «При жизни произведен в классики». Всеволод Иванов в историко-литературном контексте 20-х – 30-х годов XX века. – М.: Наука, 2015. – 340 с.
13. Яранцев В.Н. Биография, автобиография, жизнь (К портрету Всеволода Иванова). – М.: Молодая гвардия, 2023. – 399 с.
14. Огрызко В. Обратная сторона медали: Критические заметки о Всеволоде Иванове // Литературная Россия. – 2005. – №10. – С. 5–12.
15. Полонский В.В. Современные исследования прозы Всеволода Иванова // Вопросы литературы. – 2006. – №6. – С. 84–97.
16. Иванов В.В. Из дневников и заметок разных лет. В кн.: Иванов В.В. Собр. соч. в 8 тт. Т. 8. – М.: Художественная литература, 1978. – С. 303–526.
17. Иванов Вс. История моих книг // Наш современник. – 1957. – №3. – С. 120–150.
18. Орлицкий Ю.Б. Стих и проза в культуре Серебряного века. 2-е изд. – М.: Языки славянской культуры, 2019. – 904 с.
19. Полонский В. Очерки литературного движения революционной эпохи (1917-1927). – М.-Л.: ГИЗ, 1928. – 334 с.
20. Иванов Вс. Денежный ящик. В кн.: Иванов Вс. Пустыня Тууб-Коя. Рассказы. – М.; Л.: Московский рабочий, 1926. – С. 57–66.
21. Иванов Вс. Письма Всеволода Иванова Кондратию Урманову. В кн.: Иванов Вс. Тайное тайных. Рассказы и повести. Письма. – Новосибирск: ИД «Свинья и сыновья», 2015. – С. 281–390.
22. Иванов Вс. Глиняная шуба: Рассказ // Грядущее: Пролетарский лит.-худож. журн. – 1921. – №7-8. – С. 82–97.
23. Лоцилов И.Е. Пальма в Сибири не водится... : К сибирским контекстам первой фразы рассказа Всеволода Иванова «Глиняная шуба» // Вопросы литературы. – 2017. – №3. – С. 62–72.
24. Иванов Вс. Рассказы о себе // Иванов Вс. Седьмой берег. – М.; Пг.: Круг, 1923. – С. 37–47.
25. Иванов Вс. Лоскутное озеро. В кн.: Иванов Вс. Седьмой берег. – М.; Пг.: Круг, 1923. – С. 105–120.
26. Иванов Вс. Дитё. В кн.: Иванов Вс. Седьмой берег. – М.; Пг.: Круг, 1923. – С. 279–296.
27. Косенко П.П. След: биографические повести и литературные портреты. – Алма-Ата: Жазушы, 1980. – 280 с.
28. Ханинова Р.М. Своеобразие психологизма в рассказах Всеволода Иванова (1920-1930-е гг.): дис. ... канд. филол. наук. – Ставрополь: СГУ, 2004. – 225 с.

REFERENCES

1. Esin A.B. Principy i priemy analiza literaturnogo proizvedeniya: uchebnoe posobie [Principles and techniques of analyzing a literary work: A textbook]. – М.: Flinta, Nauka, 2000. – 248 s. [in Russian]
2. Voronskiy A. Kritika revoliucionnogo realizma [Criticism of revolutionary realism] // Literaturnaja ucheba. – 1925. – № 6. – S. 23–34. [in Russian]
3. Eihenbaum B.M. O proze, o poezii: sbornik statei [On prose, on poetry: collection of articles]. – L.: Hudoj. lit. 1986. – 446 s. [in Russian]
4. Slonim M. Vsevolod Ivanov [Vsevolod Ivanov] // Portrety sovetskih pisatelei. – Parij: Parabola, 1933. – С. 62–73. [in Russian]
5. Kaverin V. Vsevolod Ivanov i ego vremena [Vsevolod Ivanov and his time] // Literaturnaja ucheba. – 1928. – №4. – S. 33–45. [in Russian]
6. Ivanov V.V., Kashirina-Ivanova T. Vs. Ivanov – pisatel i chelovek [Ivanov is a writer and a man]. – М.: Sovremennik, 1975. – 256 s. [in Russian]
7. Povarcov S.N. Biografija, avtobiografija, jizn (K portretu Vsevoloda Ivanova) [Biography, autobiography, life (To the portrait of Vsevolod Ivanov)]. – SPb.: Nauka, 2005. – 320 s. [in Russian]
8. Papkova E.A. Kniga Vsevoloda Ivanova «Tainoe tainyh»: na perekrestke sovetskoj ideologii i nacionalnoj tradicii [Vsevolod Ivanov's book “The Secret of the Secret”: at the crossroads of Soviet ideology and national tradition]. – М.: Nauka, 2010. – 276 s. [in Russian]

9. Cherniak M.A. Pisma Vs. Ivanova k A.K. Voronskomu [Letters of the Sun. Ivanova to A.K. Voronsky] // Voprosy literatury. – 1998. – №5. – S. 112–123. [in Russian]
10. Ivanov V.V. Serapionovy bratia: vzgliad iz 2011 goda. V kn.: Serapionovy bratia: filosofsko-esteticheskie i kulturno-istoricheskie aspekty [The Serapion Brothers: a look from 2011. In: The Serapion Brothers: philosophical, aesthetic, cultural and historical aspects]. K 90-letiu so dnia obrazovania literaturnoi gruppy. – Saratov: Orion, 2011. – S. 8–9. [in Russian]
11. Papkova E.A. Estetika i ideologia serapionov «vostochnoi gruppy». V kn.: Serapionovy bratia: Filosofsko-esteticheskie i kulturno-istoricheskie aspekty [Aesthetics and ideology of the serapions of the "Eastern group". In: The Serapion Brothers: Philosophical, aesthetic, cultural and historical aspects]. K 90-letiu obrazovania literaturnoi gruppy. – Saratov: Orion, 2011. – S. 15–23. [in Russian]
12. Iakimova L.P. «Pri jizni proizveden v klassiki». Vsevolod Ivanov v istoriko-literaturnom kontekste 20-h – 30-h godov XX veka ["During his lifetime he was made a classic." Vsevolod Ivanov in the historical and literary context of the 20s – 30s of the twentieth century]. – M.: Nauka, 2015. – 340 s. [in Russian]
13. Iarancev V.N. Biografia, avtobiografia, jizn (K portretu Vsevoloda Ivanova) [Biography, autobiography, life (To the portrait of Vsevolod Ivanov)]. – M.: Molodaia gvardia, 2023. – 399 s. [in Russian]
14. Ogryzko V. Obratnaia storona medali: Kriticheskie zametki o Vsevolode Ivanove [The reverse side of the coin: Critical notes on Vsevolod Ivanov] // Literaturnaia Rossia. – 2005. – №10. – S. 5–12. [in Russian]
15. Polonskiy V.V. Sovremennye issledovania prozy Vsevoloda Ivanova [Modern studies of Vsevolod Ivanov's prose] // Voprosy literatury. – 2006. – №6. – S. 84–97. [in Russian]
16. Ivanov V.V. Iz dnevnikov i zametok raznykh let. V kn.: Ivanov V.V. Sobr. soch. v 8 tt. T. 8 [From diaries and notes from different years. In: Ivanov V.V. Collected works in 8 vols. Vol. 8]. – M.: Hudojstvennaia literatura, 1978. – S. 303–526. [in Russian]
17. Ivanov Vs. Istoria moih knig [The history of my books] // Nash sovremennik. – 1957. – №3. – S. 120–150. [in Russian]
18. Orlickiy Iu.B. Stih i proza v kulture Serebrianaogo veka [Verse and prose in the culture of the Silver Age]. 2-e izd. – M.: Iazyki slavianskoi kultury, 2019. – 904 s. [in Russian]
19. Polonskiy V. Ocherki literaturnogo dvizhenia revoliucionnoi epohi (1917-1927) [Essays on the literary movement of the Revolutionary Era (1917-1927)]. – M.-L.: GIZ, 1928. – 334 s. [in Russian]
20. Ivanov Vs. Deneznyi iashik. V kn.: Ivanov Vs. Pustynia Tuub-Koia. Rasskazy [Money box. In: Ivanov Vs. The Tuub-Koya Desert. Short stories]. – M.; L.: Moskovskiy rabochiy, 1926. – S. 57–66. [in Russian]
21. Ivanov Vs. Pisma Vsevoloda Ivanova Kondratiu Urmanovu. V kn.: Ivanov Vs. Tainoe tainyh. Rasskazy i povesti. Pisma [Letters of Vsevolod Ivanov to Kondrati Urmanov // Ivanov Vs. The Secret of the secret. Short stories and novellas. Letters]. – Novosibirsk: ID «Svinin i synovia», 2015. – S. 281–390. [in Russian]
22. Ivanov Vs. Glinianaia shuba: Rasskaz [Clay coat: A story] // Griadushee: Proletarskiy lit.-hudoj. jurn. – 1921. – №7-8. – S. 82–97. [in Russian]
23. Loshhilov I.E. Palma v Sibiri ne voditsia...: K sibirskim kontekstam pervoi frazy rasskaza Vsevoloda Ivanova «Glinianaia shuba» [Palm tree is not found in Siberia ...: To the Siberian contexts of the first phrase of Vsevolod Ivanov's story "The Clay coat"] // Voprosy literatury. – 2017. – №3. – S. 62–72. [in Russian]
24. Ivanov Vs. Rasskazy o sebe [Stories about himself] // Ivanov Vs. Sedmoi bereg. – M.; Pg.: Krug, 1923. – S. 37–47. [in Russian]
25. Ivanov Vs. Loskutnoe ozero. V kn.: Ivanov Vs. Sedmoi bereg [Patchwork lake. In: Ivanov Vs. The seventh shore]. – M.; Pg.: Krug, 1923. – S. 105–120. [in Russian]
26. Ivanov Vs. Ditio. V kn.: Ivanov Vs. Sedmoi bereg [Dite. In: Ivanov Vs. The Seventh coast]. – M.; Pg.: Krug, 1923. – S. 279–296. [in Russian]
27. Kosenko P.P. Sled: biograficheskie povesti i literaturnye portrety [Sled: biographical stories and literary portraits]. – Alma-Ata: Jazushy, 1980. – 280 s. [in Russian]
28. Haninova R.M. Svoeobrazie psihologizma v rasskazah Vsevoloda Ivanova (1920-1930-e gg.): dis. ... kand. filol. nauk. [The originality of psychologism in the stories of Vsevolod Ivanov (1920-1930s): dis.] – Stavropol: SGU, 2004. – 225 s. [in Russian]

UDC 82.8; SRSTI 17.01.21

<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.119>**L.T. ABIKENOVA** *PhD Doctoral student of Alikhan Bokeikhan University
(Kazakhstan, Semey), e-mail: Abikenova_laura.80@mail.ru***LITERARY SIGNIFICANCE OF SHAKARIM KUDAIBERDIULY'S
“GENEALOGY OF TURKISH, KYRGYZ-KAZAKH AND THEIR KHANS”**

Abstract. The article aims to determine the significance of Shakarim Kudaiberdiuly's “Genealogy of Turkish, Kyrgyz, Kazakh and their khans” as a literary heritage. In the study, the artistic and ideological function of the image of historical figures in the “Genealogy of Turkish, Kyrgyz, Kazakh and their khans” by Shakarim Kudaiberdiuly is analyzed, a comprehensive literary analysis is made in order to determine the ideological-compositional structure and stylistic individuality of the work, the literary character of the biographical narratives in the chronicles is determined, folklore contained in the chronicles the artistic function of the samples was analyzed. In the course of the study, methods of collection, systematization, comparison, formulation of materials, historical-comparative, complex-systematic analysis were used.

The genealogy provides valuable information about the origin, history, traditions and customs of the people. In the article, the literary significance of Shakarim's genealogy is determined by analyzing the characterizations given to historical figures, literary and artistic methods. In the conclusion, it is concluded that Shakarim's genealogy is a historical-literary work with prose and poetry parts, and several features of the genealogy that show its literary character are shown.

In the course of the study, the scientific and theoretical conclusions of Sh.Sh. Valikhanov, A. Baitursynov, S. Kaskabasov, etc. scientists were guided on this topic in literary and folklore studies. The results achieved during the study can be used in teaching disciplines “history of Kazakh literature”, “Shakarimtanu”, which are taught in universities.

Keywords: chronicle, prose, poetry, chronicler, literary criticism, characterization.

Л.Т. Абикенова*Alikhan Bokeikhan University PhD докторанты
(Қазақстан, Семей қ.), e-mail: Abikenova_laura.80@mail.ru***Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресінің»
әдеби маңызы**

Аңдатпа. Мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресінің» әдеби мұра ретіндегі маңызын айқындау мақсат етілген. Зерттеуде Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресіндегі» тарихи тұлғалардың

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Abikenova L.T. Literary Significance of Shakarim Kudaiberdiuly's “Genealogy of Turkish, Kyrgyz-Kazakh and Their Khans” // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №4 (134). – Б. 258–267. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.119>

*Cite us correctly:

Abikenova L.T. Literary Significance of Shakarim Kudaiberdiuly's “Genealogy of Turkish, Kyrgyz-Kazakh and Their Khans” // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2024. – №4 (134). – Б. 258–267. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.119>

Date of receipt of the article 06.10.2024 / Date of acceptance 30.12.2024

бейнесінің көркемдік, идеялық қызметі дәйектелді, шығарманың идеялық-композициялық құрылысын, стильдік даралығын айқындау мақсатында кешенді әдеби талдау жасалып, шежіредегі өмірбаяндық-ғұмырнамалық баяндаулардың әдеби сипаты айқындалды, шежіреде қамтылған фольклорлық үлгілердің көркемдік қызметі анықталды.

Шежіреде халықтың шығу тегі, тарихы, дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары туралы құнды ақпараттар беріледі. Мақалада Шәкәрім шежіресінің әдеби маңызы тарихи тұлғаларға берген мінездеулер, әдеби көркемдік тәсілдерді талдау арқылы айқындалады. Қорытындыда Шәкәрімнің шежіресі – прозалық және поэзиялық бөлімдері бар тарихи-әдеби шығарма деген тұжырым жасалып, шежіренің әдеби сипатын танытатын бірнеше ерекшеліктері көрсетіледі.

Зерттеу барысында материалдарды жинақтау, жүйелеу, салыстыру, тұжырымдау, тарихи-салыстырмалы, кешенді-жүйелі талдау әдістері қолданылды.

Зерттеу барысында әдебиеттану мен фольклортану ғылымындағы осы тақырыпқа қатысты Ш.Ш. Уәлихановтың, А. Байтұрсыновтың, С. Қасқабасовтың, т.б. ғалымдардың ғылыми-теориялық тұжырымдары басшылыққа алынды. Зерттеу барысында қол жеткізілген нәтижелерді ЖОО-да оқытылатын «Қазақ әдебиетінің тарихы», «Шәкәрімтану» пәндерін оқытуда пайдалануға болады.

Кілт сөздер: шежіре, проза, поэзия, шежіреші, әдебиеттану, мінездеу.

Л.Т. Абикенова

*PhD докторант Alikhan Bokeikhan University
(Казахстан, г. Семей), e-mail: Abikenova_laura.80@mail.ru*

Литературное значение «Тюркской, киргизской, казахской и ханской родословной» Шакарима Кудайбердиева

Аннотация. В статье ставится цель определить значение труда Шакарима Кудайбердиева «Тюркская, киргизская, казахская и ханская родословная» как литературного наследия. В исследовании проводится анализ художественной и идейной функции исторических личностей, изображенных в этом труде, а также комплексный литературный анализ композиционной структуры и стилистических особенностей произведения. Определяются литературные черты биографических и автобиографических повествований в летописи, исследуются художественные функции фольклорных образцов, представленных в тексте.

В летописи содержится ценная информация о происхождении народа, его истории, традициях и обычаях. Литературное значение летописи Шакарима раскрывается посредством анализа характеристик исторических личностей и литературных художественных приемов. В заключении делается вывод, что летопись Шакарима является историко-литературным произведением, сочетающим в себе прозаические и поэтические элементы, и выделяются основные особенности, подчеркивающие его литературный характер.

В процессе исследования использовались методы сбора, систематизации, сравнения и обобщения материала, а также историко-сравнительный и комплексный системный анализ. Теоретическая база работы включает научные выводы таких исследователей, как Ш.Ш. Уалиханов, А. Байтұрсынов, С. Касқабасов и других. Полученные в ходе исследования результаты могут быть использованы в преподавании дисциплин «История казахской литературы» и «Шакаримоведение» в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: летопись, проза, поэзия, летописец, литературоведение, характеристика.

Introduction

Chronicles are one part of the historical and cultural heritage that tells about the history of our nation, flourishes written literature and transmits the heritage of the people to today's generation. The fact that the details of the history of the Kazakh people are closely related to the chronicles is noted in the works of researchers. Genealogical works are considered from the point of view of history, cultural studies, literary studies. In fact, it is clear that the information given in the genealogical works contributes not only to the history of the Kazakh nation, but also to the recognition of its national identity and culture. The study of the information contained in it has a great contribution to the cultural history of our nation. Because genealogy is recognized as one of the national values and is a useful area in the study of national history. The authors of the famous chronicles in the history of Kazakh culture are considered by S.A. Kaskabasov “written literature”, including in the form of “historical works”: “...historical and other works were written, and at that time they were also considered historical works. Therefore, in such works there are many different literary approaches, unspeakable exaggerations, vivid descriptions of events, poetic lines, and poetic lines have figurative analogies, unthinkable epithets and other features of fiction” [1, p. 573]. Chronicles that tell from the depths of history are a mirror of the past and a source of historical data.

Akhmet Baitursynov in his book “literature” (1926) gives the following definition: “genealogy is a kind of word that gives facts from the past. In the chronicle, different types of relatives of the past is mentioned more than the time. Therefore, the family tree belongs to a group of melodies that are sung not by the time of the event, but by the time of the relative” [2, p. 398]. Shakarim Kudaiberdiul’s “Genealogy of Turkish, Kyrgyz, Kazakh and their khans” is one of the literary and historical and cultural exhibits that convey the history of the people from generation to generation in the development of centuries – ancient Kazakh literature. In this work, which has its own place in the history of Kazakh literature, Shakarim's poet, prose writer-historian, scientist qualities are intertwined. In the Chronicle of Shakarim, the history of the Turkic peoples is told in a literary and historical language.

Materials and methods

An analysis of the artistic and ideological activities of Shakarim Kudaiberdiuly’s image of historical figures in the “The Genealogy of Turkish, Kyrgyz, Kazakh and their khans” is carried out, a comprehensive literary analysis is carried out in order to determine the ideological and compositional structure of the work, stylistic individuality, the literary nature of biographical and life stories in the chronicle is determined, the artistic activity of folklore samples contained in the chronicle is analyzed. During the consideration of the literary significance of Shakarim Kudaiberdiuly’s work “The Genealogy of Turkish, Kyrgyz, Kazakh and their khans”, methods of collection, systematization, comparison, formulation of materials, historical-comparative, complex-systematic analysis were used.

Results and discussion

Most of the chronicles written in the language of folk prose in Kazakh literature also have features inherent in folklore genres.

Chronicle works made their own contribution to the formation of literary genres. In order to determine the literary artistic nature of a work, regardless of the era in which it was born, the main focus should be on the genre foundations of this work. Because, the differentiation of the system of genres, depending only on the types of literature, also determines the main character of fiction. One of the main features of the epic genre among the major genera of the genre, such as epic, lyric, drama, is the fact that events are reflected only in the name of one narrator, medieval written chronicles were appeared in this epic vein and contributed to the birth of its forms, that is, short stories, novels, especially chronicle, pulp fiction novels. For example, all historical writings appeared in the west of B.C. were considered the forerunners of literature and contributed to the

emergence of the later genre of novels. Chronicles, which are national literary and cultural heritage, are different in terms of character, composition, structure, and even writing style. It is a tradition from ancient times to date that genealogical works are written in poetic or prose genres, being historical objects and artistic works. Chronicle is not just the world that is formed today. It is a relic that has been going on since the birth of the ancient human race. That is, the chronicle can be recognized as one of the written sources describing the continuation of the tradition.

The oral and written heritage of the Kazakh people - genealogies have deep roots. The Chronicle is in many ways recognized as one of the literary cultural traditions, a work written on a historical theme, and sometimes also as a work of art. Some of them are well known to the readership. For example, "Oguz-Kipchak Chronicle" by Jamal Karshi, "Turkish chronicle" by Abilgazy Bahadur, "Collection of Chronicles" by Kadyrgali Zhalayir, "Historical Rashidi" by Haidar Dulati, Babyr's famous "Babyrnama", "Genealogy of Turkish, Kyrgyz-Kazakh and their khans" by Shakarim Kudaiberdiuly, etc. [3, p. 76] Genealogy as a phenomenon of traditional knowledge was formed naturally, matured for many centuries in the context of spoken and narrative culture, continued to have a general social and social character, told about the spiritual values of generations and the continuation of the unified ethnic life of the people, and served to recognize the deep roots of the history of the nation since a long time.

The Chronicle provides valuable information about the origin, history, traditions and customs of the people. "Not a single significant event, not a single wonderful person, not preserved in the memory of the people," Sh. Ualikhanov said [4, p. 157]. The tradition of writing chronicles was an important tradition among Kazakh people, the names of great people in the history of the people passed down from generation to generation through the chronicle. "It can be shown that in the performance of heroic epics tribal and cultural origins are explored and that hence the primary function of epic is not entertainment but the search for ethnic and cultural identity" [5, p. 1].

The Chronicle reflects not only historical figures, their origin, but also the spiritual world of the people, beliefs, heroic traditions, ethnic and cultural identity. Genealogical works contain elements of poetry and prose, form the basis for the formation of historical poems and legends. Genealogical works are of great cognitive and educational importance in the analysis of the historical foundations of the heritage of the Kazakh word art. Shakarim Kudaiberdiuly said: "The genealogy serves as an example, creates spiritual food for a person, a pedestal for your feet. In the vast Sahara, sacred, sacred personalities lived, made great gestures that decide the fate of the country, said a great word. This is the main thing" can serve as the basis for recognizing the chronicle as a spiritual cultural heritage [6, p. 143]. Historical scientist M. Alpysbes defines: "Genealogy is the connection of social, historical knowledge, genealogical memory caused by traditional culture in the Turkish people of the origin of the Kazakh tribes"[7, p. 12]. According to the scientist, these chronicles contain a lot of information about old historical eras in the state of historical and household songs and legends. .

There are such types of chronicles as clan chronicles, tribal chronicles, ulus chronicles, national chronicles, khans chronicles, etc.

At the same time, many genealogical works also have a literary character. Along with historical data, chronicle works are historical tales, sagas, stories, Legends, wise words, eloquence, the word of judges and other oral heritage that are preserved in the memory of the people. This is evidenced by folklore samples, legends and mythical plots in the Shakarim Genealogy.

Considering Shakarim's work "Genealogy of Turkish, Kyrgyz, Kazakh and Kazakh Khans" as a literary heritage allows us to recognize the field of thought and historical knowledge inherent in nomadic existence. Some legends and stories contained in the chronicle create an artistic image of historical figures.

In addition to rich historical data, the Shakarim Genealogy contains many examples of folklore that have passed centuries of development. The Genealogy of Shakarim reflects the

syncretic nature of the chronicle, which is multifaceted, including both historical and ethnographic, and literary and folklore features.

Although the main condition in historical novels is the reflection of historicity, from time to time there are events and characters connected by imagination, since there is no such possibility in artistic chronicles of a historical nature, any author of chronicles used as much as possible artistic means of expression and folk wisdom, that is, proverbs and aphorisms, in revealing the complex crust of history.

The path of ancestors in the system of years and centuries of Kazakh history was passed down from generation to generation through these chronicle works. A chronicle is a historical and literary work that includes all the generations of individuals who formed the basis for the emergence of each people. The reason that is historical is that specific personalities that have occurred in life and the system of events associated with them are described. And the reason that it is literary is that the ideological and compositional structure of genealogical works also reflects the artistic characteristics of individual personalities. In the description of the narrative of events in the chronicle, figurative sequences characteristic of a literary work are also used. For example:

The Turks were strong people who destroyed all the land if they wanted. Persian, Arab, Chinese all confirm it. When a Persian king named Fairuz used his army to fight the Turks, they were unable to say "you put us right to death," and Fairuz himself was killed in that war. And in the Arab-Jahiz book of the Hagia Sophia Mosque, it is said that the Arabs "when they crush their enemies, they break the paper of the book more easily than they translate it." [5, p. 3].

In the chronicles of Shakarim, the character of the Turkish nation is given by such artistic figurative phrases.

Folklore patterns in the chronicle make its literary significance clearer. For example, the meaning of Chinese chants from the time of Shaks is quoted in verses:

*The cart goes away,
The horses are elaborate.
Military parents,
And the child of youth,
Sticking to the hem,
They say, "we will not let go."...* [5, p. 4]

In the chronicle of Shakarim, the image of the great people of history is created. For example, Shakarim wrote about the origin of Abylai: Az-Zhanibek had three sons: Kasymkhan, Sok, Zhadik. From Jadik, his youngest child, was born - Shygai Khan, from him - Yessimkhan, from him - Zhangir Khan (people called him "Salkam Zhangir"), from him - Ualibaky, from him - Abylai "Kanisher", from him - Uali "Korkem", from him - Abylai Khan (Abilmansur). In his article "Abylai" Shokan Valikhanov wrote: "Abylai was the king of the Middle zhuz, who lived in the XVIII century. Abilmambet khan is the youngest generation of Sultans of the middle zhuz. The name of his ancestor is Abylai, the ruler of the city of Turkestan, who stood out valiantly in hostilities and received the fierce and honorable name "murderer". His son Uali was not look like his father, he was killed when his neighbors attacked and occupied Turkestan, only his son Abylai survived due to the loyalty of his slaves to the master. A faithful slave took the child under his care and ran away to the Kazakh Sahara" [8]. Shakarim Kudaiberdiuly in his book "Genealogy of Turkish, Kyrgyz-Kazakh and their khans" says:

*Salkam Dzhangir was Esim khan's son
He was the refuge for a large number of people.
Jangir's wife was from Kalmyk,
Their son Az-Tauke was a wise man.
His daughter was a wife of Khayip Khan.
The son of Uali was born from this.*

*After becoming Az-Tauke Khan, he regretted
They say, he has left to anywhere
This was Abylai's great-grandfather,
There is no mistake in my words.
Abylai's grandfather died there,
And Abylai came here alone and was a king [6, pp. 75–76].*

Shakarim also uses lyrical and philosophical reflections, portrait and landscape representations in the narrative of the actions and events of individuals. In chronicles, different approaches to historical prose are used.

In the preface article “Genealogy – marginal history” in the scientific monograph “About Kazakh genealogy” by prominent ethnographer-historian scientists H. Argynbaev, M. Mukanov, V. Vostrov, the prominent historian, academician M.K. Kozybaev stated that real genealogies tell the past, present, and future of the nation. highly appreciates its importance in recognition. “The genealogy of the Kazakh people has existed since ancient times. This is evidenced by sayings such as “*Zheti atasin bilmegen zhetesiz*” that means “*It’s big mistake if you don't know your seven grandfathers*”, “*Zheti atasin bilgen er zheti ruli eldin kamin zher, zhalgiz ozin bilgen ul, kulagi men zhagin zher*” that means “*A man who knows his seven grandfathers is the care of a nation of seven clans, a son who knows himself alone, he’ll stay alone.*” Seven grandfathers have a big secret. If we say that each generation is 25 years old, it is 175 years... Through the genealogy, his surname, ancestral home, contribution to the community, place in the defense of the Motherland, property, human rights, etc.were revealed. Categories that reflect the entire history of the people, such as tribe, number, breed, tek, arys, zhuz, people, country, homeland, are the main categories of genealogy. This is a whole ethnic group, plots that need to reveal the secrets of the history of the people” [9, p. 5-6].

In the thousands of years of Kazakh history, the ancestral and ancestral systems of our ancestors continued for generations show the formation, growth and prosperity of a single nation. Our people in all corners of the vast steppes live in a state of psychology common to all, through folk history that adheres to the teachings of “Crown-rooted Kazakh”. Our national identity, which has the same language, religion, customs and general worldview, is distinguished by independent differences between the peoples of the world. Kazakh chronicles and historical legends are closely intertwined. This is evidenced by the abundance of legends in the Shakarim chronicle. We can see that in the Kazakh word art, the synthesis of genres of genealogy and legends, which reflect the integrity of folklore and poetics of literature, is particularly noticeable.

The Chronicle contains excerpts from the works of poets and zhyrau. For example:

“Our ancestor Kotan was a poet, and one argument for this is a poem sung by argyn Zhanak to uak Zharkyn Bi. Zhanak bi said when he was asked by Zharkin bi if his father had poetry talent:

*Argyn was born in Alash, intelligent,
He has a different destiny than others.
Argyn's great-grandfather was the poet Kotan.
The poem must have come from us” [6, p. 64].*

Another sign of the literary nature of Shakarim's genealogy is the literary portrait and characterization. The characterizations given to Genghis Khan, Abylai Khan, Kunanbai Haji and Abay create an artistic image.

Characterization-an individual description of a literary character, showing his knowledge and understanding of his behavior. It is done in different ways. While direct characterization describes the character’s behavior as it is, indirect characterization reveals the character’s Image by describing phenomena and objects related to it.

*Who doesn't know about Chingiskhan,
He won half of the world in his fighting*

*Many Europeans nod,
Threatened and made a move to China.
He was born with a fistful of blood,
A model that rules the world.
The name of the put Chingistau,
It is fair to the country that received mercy.
He leaves covered in blood if he fights.
To the country under the hand of mercy.
He did not touch either religion or caste,*

“Send thoughts to such a genius” [6, p. 57] - he described Chingis khan's character in verses saying such a way.

Characterization given to Kunanbai:

Despite the fact that the late Haji was born in ignorance time, his father Oskemeni Bey took letters from all sides, compared them with each other, read on his own and read Turkic books. And it was he who saved the Nogai mullahs, built a house for homeless, gathered Kazakh children, kept children in it and taught them, taught Kazakhs.

The place called Eski Tam, our smithy today, was the place where that boys were taught. The Kazakh who came before the deceased was a prayer student, even though he did not pray before. After one mullah said that nasybai is forbidden, he would touch the nasybai players by saying that he would pour tobacco into the noses of those who use nasybai.”[6, p. 46] The author portrays the image of the Kunanbai haji using the method of characterization in fiction. In order to depict a person's emotional state, feelings, emotions, actions and appearance, using his own words and conversations with others, as well as describing various natural phenomena - all these are very necessary ways to recognize the inner world of a person and determine his appearance in literature. These techniques complement each other and become more pronounced, play an important role for characterization. In this regard, it is classified into groups: portrait, psychological, characterization in conversation. Characterization given to Abai:

“After that, Mr. Ibrahim was born from one of the mothers of our father, in Kazakh his name is Abai. He was a wise man from Kazakh who was well-versed in Muslim and Russian sciences, and was gifted by God. After I became a man, I was taught by him, read his various books, listened to his advice, and felt a little light of science. Mr. Ibrahim's residence was in the Kazakh interior, so his value was less known. Otherwise, he was a wise man, wise philosopher” [6, p. 46].

M. Myrzakhmetov assesses the genealogy of Shakarim as follows: “the idea of the genealogy of Shakarim means the further improvement of the historical knowledge directed by Abai, revealing the origin of the Kazakhs, their race, not the Arabs, but the origin in the ancient Turkic world. The line of actual thoughts formulated in the Shakarim chronicle is mainly based on the legendary stories of the Kazakh and Turkic peoples, which have been spoken orally for centuries, and the treasures of Western and Eastern spiritual thought” [6, p. 4].

The Chronicle of Shakarim is a historical and literary work with prose and poetry sections. The prose part of the chronicle is written in the language of historical narrative. This section of the chronicle has several features that reflect the literary character of the work. Here, historical data are told with a lyrical and psychological nature. In the structure of the genealogy, narratives of a lyrical psychological nature are exposed from a biographical-narrative point of view. In the prose part of the genealogy, the author impressively described the stages of formation and development of the Turkic peoples, the succession of generations in terms of literary-publicistic and historical facts. The second part of the Chronicle is written in verse. This section of the Chronicle consists of lyrical and didactic-philosophical poems (“Maksud”, “Kazakh”, “Nasihah”, “Sad Kazakh”, “Kokshetau”) and literary and historical saga (“The ancestor of the Kazakh ”). The author expresses his goal in writing chronicles, the ideal of creating the influence of moral education on generations by writing

the past history of the people. In the “Kazakh” part of the Chronicle, he criticizes with sharp language for the destructive behavior that hinders the prosperity of the nation. He criticizes social prejudices, such as unwillingness to master science, art-knowledge, brother-in-law enmity, theft, lies, etc.

The ideological goal of the Shakarim chronicle is to promote the Kazakh people for further growth, continuing the past and subsequent history of the people. In the section “Propaganda” of the Chronicle, both adults and young people are invited to master science.

“The ancestor of Kazakhs” in the ideological and compositional line of Shakarim's genealogy is a work written in the form of historical saga. The construction of the historical saga can be differentiated internally by the following subheadings: the first – the period of the Association of the Turkic, Oguz tribes of the Kazakhs; the second – the period of the Association of the Turkic-Mongolian tribes of the Kazakhs; the third – the history of the Kazakhs in the Golden Middle – Kipchak era; the fourth – the history of the Saka, Ottoman Turks; the fifth – the events of the period of the Kazakh Khanate; the sixth – the period under Abylai Khan of the XVIII century, the Kazakh-Kalmyk Wars. From this historical epic-chronicle of Shakarim, prominent figures in the history of the people (akyn-zhirau, batyrs, khans) are distinguished by a documentary character. The literary character of the Shakarim chronicle is determined from the point of view of artistic features. The author's own narratives are conveyed with lyrical and philosophical mystery, figurative phrases. By using a literary approach to writing chronicles, the poet was able to ensure that the work was perceived by readers with pleasure. The genealogy of Shakarim also has its share in the comprehensive development of artistic trends in Kazakh literature. It is obvious that the continued development of traditional models of Chronicle works in the history of Kazakh literature will strengthen the folk and aesthetic foundations of our national literature.

Scientists studying Shakarim's work say: “Shakarim traveled to Turkey and France with the wisdom of Haji Abai, toured Muslim countries, and saw the situation there with his own eyes”. The purpose of the trip was to gain enough knowledge and use this accumulated treasure for the country and for the people. It is true that Shakarim Haji, who read a lot of books and manuscripts in the libraries of Istanbul and Paris, got acquainted with the works of Ibn Arabi, Al-Farabi, Al-Ghazali and learned incalculable lessons[10, p. 89]. It indicates that Shakarim was a learned and erudite scholar of his time.

If we look at the history of the Kazakh genealogy, the history of the study of Kazakh genealogies, we can see that Russian scientists such as A. Levshin, V. Velyaminov-Zernov, N. Aristov, and G. Potanin made a great contribution to their recording. Among the chroniclers of the group of Kazakh thinkers are the Chronicles of M. Dulati, K. Zhalairi, “Zhangirkhan's Chronicle”, “Uly zhuz's chronicle” written by Sh.Ualikhanov, “Three zhuz's Chronicle” by A. Niyazov, “Three zhuz's Chronicle” by M. Shormanovich, “Chronicle of the Kazakh” by U. Buzheyuly, “Kazakh Chronicle” by Mashhur Zhusip, “Materials on the history of the Kazakh” by M. Tynyshbayuly (Tashkent, 1925) sources of documentary and scientific research on the origin of the Kazakhs, the formation of the Kazakh Khanate, and the Kazakh Chronicle.

The advantage of Shakarim Kudaiberdiuly's work “The Genealogy of Turks, Kyrgyz, Kazakh and their khans” over the above-mentioned genealogies is its historicity and wide range of sources. Another feature and advantage of the Shakarim's genealogy is that it is able to connect history with the Kazakh worldview, not only covers the past of the Kazakh people, but also reveals the final history of related and fraternal peoples.

Conclusion

The Shakarim chronicle is a cultural heritage that contains a lot of information from the history of our nation. The literary character of chronicle is first recognized by his narrative style. The work is told in the form of a historical story. Academician S. Kaskabasov assesses the

considered chronicles as part of the non-fabulous Kazakh folk prose in the form of “geneological stories”, emphasizing that they are a kind of historical legends, in which clans and tribes are somehow connected with historical events or individuals [11, p. 158].

In the chronicle of Shakarim, a whole is preserved, consisting of the unity of content and form inherent in literature. The literary character of the Shakarim chronicle can be attributed to the fact that it uses imagery, artistic techniques, and means of beautification inherent in the epic. In addition, folklore patterns, legend and mythical plots are found in the chronicles. In the ideological and compositional line of the Shakarim chronicle, the introduction of samples of folklore (myth, legend, historical stories) is also an artistic approach that complements the poetic nature of historical works. In the chronicle, the author’s descriptions of historical figures, geographical and toponymic names, ethnographic traditions testify to the literary and cultural significance of the work.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 б.
2. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. – 464 б.
3. Мансұров Н. Шежіре – ұлттық мәдениеттің бір сипаты // *Türkologia*. – 2022. – №4(112). Б. 190–204.
4. Валиханов Ч. Киргизское родословие. В кн: Собр. соч. в 5-ти томах. – Т.2. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – С. 148–166.
5. Erlenbusch-Anderson V., Knight A. Genealogy. In: *Oxford Research Encyclopedia of Literature*. – Oxford University Press, 2020. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190201098.013.978>
6. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 208 б.
7. Алпысбес М.А. Қазақ шежіресі: тарихнамалық-деректанулық зерттеу: монография. – Астана: «BG-Print» ЖК, 2013. – 380 б.
8. Уәлиханов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. – Том 1. – Алматы: Толағай групп, 2010. – 376 б.
9. Қозыбаев М. Шежіре – шетін тарих. Кіт.: Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында / Құраст. Ә. Пірманов. – Алматы: Атамұра, 2000. – Б. 5–12.
10. Алтынбеков А., Мейрбеков Т.П., Абусейтов Б.З., Оразбекұлы Қ. Шәкәрім шығармашылығындағы әлеуметтік-педагогикалық, тәлімдік ойлар // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2019. – №2. – Б. 81–90.
11. Қасқабасов С. Қазақ халқының рухани мәдениеті. Кіт.: Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 2-том. – Алматы: Атамұра, 1998. – Б. 550–579.

REFERENCES

1. Qasqabasov S. Qazaqtyn halyq prozasy [Kazakh folk prose]. – Almaty: Gylym, 1984. – 272 b.
2. Baitursynuly A. Adebiet tanytqysh [Literature guide]. – Almaty: Atamura, 2003. – 464 b. [in Kazakh]
3. Mansurov N. Shejire – ulttyq madeniettin bir sipaty [Genealogy is one of the characteristics of national culture] // *Turkologia*. – 2022. – №4(112). B. 190–204. [in Kazakh]
4. Valihanov Ch. Kirgizskoe rodoslovie. V kn: Sobr. soch. v 5-ti tomah [Kirgiz chronicle. In: Collected works in 5 volumes. – Vol. 2]. – T.2. – Alma-Ata: Glavnaia redakcia Kazahskoi sovetskoi enciklopedii, 1985. – S. 148–166. [in Russian]
5. Erlenbusch-Anderson V., Knight A. Genealogy. In: *Oxford Research Encyclopedia of Literature*. – Oxford University Press, 2020. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190201098.013.978>
6. Qudaiberdiuly Sh. Turik, qyrgyz-qazaq ham handar shejiresi [The Genealogy of Turkish, Kirgiz-Kazakh and their khans]. – Almaty: Ana tili, 1991. – 208 b. [in Kazakh]
7. Alpysbes M.A. Qazaq shejiresi: tarihnamalyq-derektanulyq zertteu [Kazakh genealogy: a historiographical-documentary study]: monografiya. – Astana: «BG-Print» JK, 2013. – 380 b. [in Kazakh]

8. Ualihanov Sh. Kop tomdyq shygarmalar jinagy [Collection of multi-volume works]. – Tom 1. – Almaty: Tolagai grupp, 2010. – 376 b. [in Kazakh]
9. Qozybaev M. Shejire – shetin tarih. Kit.: Argyimbaev X., Muqanov M., Vostrov V. Qazaq shejiresi haqynda / Qurast. A. Pirmanov. [Genealogy – marginal history. In: About the Kazakh Chronicle]– Almaty: Atamura, 2000. – B. 5–12. [in Kazakh]
10. Altynbekov A., Meirbekov T.P., Abuseitov B.Z., Orazbekuly Q. Shakarim shygarmashylygyndagy aleumettik-pedagogikalyq, talimdik oilar [Social, pedagogical, educational thoughts in Shakarim's work] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2019. – №2. – B. 81–90. [in Kazakh]
11. Qasqabasov S. Qazaq halqynyn ruhani madenieti . Kit.: Qazaqstan tarihy (kone zamannan buginge deiin) [Spiritual culture of the Kazakh. In: History of Kazakhstan (from ancient to nowadays)]. Bes tomdyq. 2-tom. – Almaty: Atamura, 1998. – B. 550–579. [in Kazakh]

UDC 82-342; IRSTI 17.09.09

<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.120>SHAN SHIGUO¹, T.U. ESEMBEKOV²¹PhD Doctoral Student of AL-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: 1113175412@qq.com²Doctor of Philological Sciences, Professor
AL-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: esembekov53@mail.ru**A STUDY ON THE DISSEMINATION AND PRAGMATIC ADAPTATION OF
CHEKHOV'S SHORT STORIES IN CHINA**

Abstract. Anton Chekhov's short stories have enjoyed widespread readership in China, with Chinese translations remaining popular for over a century. This popularity was driven by China's foreign language education policy at the time, which prioritized Russian as the primary foreign language and led to the training of numerous Russian language experts. The themes of Chekhov's works resonated strongly with China's social context, and the active promotion by scholars and inclusion of his works in textbooks further contributed to their widespread dissemination in China. However, as many of the Chinese translations have become outdated over the years, they no longer meet modern standards, making it challenging to convey the full meaning of Chekhov's works accurately.

This study explores the dissemination, translation, and reception of Chekhov's short stories in China, with a focus on analyzing the adaptive translation strategies applied in the Chinese versions. The study first reviews the background of Chekhov's works in China, including the foreign language policy, the alignment with social context, scholarly promotion, and inclusion in educational materials. Through a critical analysis of the existing Chinese translations, the study identifies issues in linguistic and cultural adaptation. It proposes that translators should enhance translation quality, maintaining fidelity to the original while better meeting the needs of modern readers. The study also suggests that Russian language learners strengthen their language comprehension skills and that scholars adopt innovative research methods to advance academic studies and improve translations of Chekhov's works in China. This research provides useful insights and references for future translation practices of Chekhov's works.

Keywords: Chekhov's short stories, Pragmatic adaptation, Chinese translation, Dissemination in China, Translation challenges.

---

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Shan Shiguo, Esembekov T.U. A Study on the Dissemination and Pragmatic Adaptation of Chekhov's Short Stories in China // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №4 (134). – Б. 268–285.
<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.120>

*Cite us correctly:

Shan Shiguo, Esembekov T.U. A Study on the Dissemination and Pragmatic Adaptation of Chekhov's Short Stories in China // *Iasauı universitetinın habarshysy*. – 2024. – №4 (134). – Б. 268–285.
<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.120>

Date of receipt of the article 01.10.2024 / Date of acceptance 30.12.2024

Шань Шиго¹, Т.О. Есембеков²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: 1113175412@qq.com

²филология ғылымдарының докторы, профессор
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: esembekov53@mail.ru

Чехов әңгімелерінің Қытайдағы таралуы мен прагматикалық бейімделуін зерттеу

Аңдатпа. Антон Чеховтың әңгімелері Қытайда кеңінен танымал болып, қытай тіліне аудармалары жүз жылдан астам уақыт бойы сұранысқа ие. Оның шығармаларының таралуы Қытайдың шет тілдерін оқыту саясатының қолдауымен болды, бұл кезде орыс тілі негізгі шет тілі саналып, осы салада көптеген мамандарды дайындауға мүмкіндік берді. Чехов шығармаларының тақырыптары сол кездегі Қытайдың әлеуметтік контексіне табиғи түрде сай келді. Бұған қоса, ғалымдардың белсенді насихаты және оның шығармаларының мектеп оқулықтарына енгізілуі Чеховтың шығармаларының Қытайда кеңінен таралуына ықпал етті. Дегенмен, қытай тіліне аударылған шығармалардың көпшілігі бірнеше ондаған жыл бұрын жасалғандықтан, қазіргі стандарттарға сай келмейді, бұл Чехов шығармаларын қазіргі оқырмандарға толық түсіндіруді қиындатады.

Осы зерттеуде Чеховтың әңгімелерінің Қытайда таралуы, аудармасы және қабылдануы қарастырылады, қытай аудармаларындағы прагматикалық бейімдеу стратегиясына ерекше назар аударылады. Алдымен, Чехов шығармаларының Қытайда таралуының тарихи фоны, тіл саясатының рөлі, әлеуметтік тақырыптардың сәйкестігі, ғалымдардың үлесі және оның шығармаларының оқу бағдарламаларына енгізілуі туралы шолу беріледі. Қолданыстағы қытай аудармаларына сыни талдау арқылы мәтіндердегі тілдік және мәдени бейімдеу мәселелері анықталады. Мақала аудармалардың сапасын жақсарту қажеттігін көрсетеді, бұл ретте түпнұсқаға адалдықты сақтап, мәтіндерді қазіргі оқырмандар үшін бейімдеу керек екенін айтады. Сондай-ақ, орыс тілін оқитындар түсіну дағдыларын жетілдіріп, ал ғалымдар Чехов шығармаларын академиялық зерттеуді байыту және қытай тіліне аудармалардың сапасын арттыру үшін инновациялық әдістерді қолдану керектігі ұсынылады. Бұл зерттеу Чехов шығармаларын Қытайда болашақта аудару үшін пайдалы ұсыныстар береді.

Кілт сөздер: Чехов әңгімелері, прагматикалық бейімделу, Қытай тіліндегі аударма, Қытайдағы таралуы, аудармадағы мәселелер.

Шань Шиго¹, Т.У. Есембеков²

¹PhD докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: 1113175412@qq.com

²доктор филологических наук, профессор
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: esembekov53@mail.ru

Исследование распространения и прагматической адаптации рассказов Чехова в Китае

Аннотация. Рассказы Антона Чехова пользуются широкой популярностью в Китае, и их переводы на китайский язык остаются востребованными на протяжении более века. Популярность его произведений была обусловлена политикой Китая в области преподавания иностранных языков, в соответствии с которой русский язык считался основным иностранным языком, что привело к подготовке многочисленных специалистов по русскому языку. Тематика произведений Чехова органично вписывалась в социальный контекст Китая того времени. В дополнение к этому, активное продвижение со стороны учёных и включение его произведений в школьные учебники способствовали широкому распространению его

творчества в Китае. Однако многие переводы на китайский язык, которым уже несколько десятилетий, больше не соответствуют современным стандартам, и это затрудняет полное понимание произведений Чехова современными читателями.

В данном исследовании рассматриваются распространение, перевод и восприятие рассказов Чехова в Китае, с особым акцентом на анализ стратегии прагматической адаптации в китайских переводах. Вначале приводится обзор исторического фона распространения произведений Чехова в Китае, включая роль языковой политики, соответствие социальной тематике, вклад учёных и включение произведений Чехова в учебные программы. На основе критического анализа существующих китайских переводов в исследовании выявляются проблемы языковой и культурной адаптации. Статья подчёркивает необходимость повышения качества переводов, при этом сохраняя верность оригиналу и адаптируя тексты для современных читателей. Рекомендуются также, чтобы изучающие русский язык улучшали свои навыки понимания, а учёные использовали инновационные методы исследования для обогащения академического изучения произведений Чехова и повышения качества переводов на китайский язык. Настоящее исследование предоставляет полезные рекомендации для будущих переводчиков произведений Чехова в Китае.

Ключевые слова: рассказы Чехова, прагматическая адаптация, китайский перевод, распространение в Китае, проблемы перевода.

Introduction

Anton Pavlovich Chekhov was a renowned Russian novelist and playwright, born on January 29, 1860, in the city of Taganrog, Rostov Province, Russia. Chekhov passed away on July 15, 1904, due to complications from tuberculosis. Anton Chekhov was the third of six children. Due to the large family, his father's strict discipline, and the family's financial struggles caused by his father's failing business, Chekhov endured a difficult life. In his second year of university, Chekhov began working as a literary journalist, writing short humorous pieces for various humor magazines to support himself. This marked the beginning of his literary career. Gradually, Chekhov's works received increasing attention. His early works also included pieces that satirized social issues and human nature, such as *Chameleon* (Хамелеон), *Fat and Thin* (Толстый и тонкий), and *Кривое зеркало: Святочный рассказ*. As his fame grew, he gradually began to take up literary creation as his main occupation and to treat it with seriousness, and then more and more of Chekhov's profound literary works appeared. For example, *Vanka and Misery* reflect the hardships and difficulties experienced by the people at the bottom of the society; *The Death of a Government Clerk*, *Fat and Thin* portrays the cautious and lowly mentality and expression of the small people, and satirizes the bureaucratic system of the feudal society; *The Man in the Case* reveals the oppression of the feudal dictatorship on the society as well as the confinement of people's thoughts; *Ward No. 6* shows the darkness and horror of Russian society under the dictatorship system. *The Sixth Ward* shows the darkness and horror of Russian society under the authoritarian system. Novels in Chekhov's style continued to emerge, and many famous Chinese writers claimed that Chekhov tried his best to awaken the society and save the people. His literary style seemed to fit perfectly with the Chinese society at that time, so when Chinese readers read Chekhov's novels, they felt as if they were in the stories happening around them, which provoked a deep psychological resonance.

Chekhov's works have been translated into more than 100 languages; Albina Novikova believes that especially in China not only his stories and novels, but also his plays enjoy special attention of readers. Chinese translators paid much attention to the artistic features of Chekhov's works, especially the difficulties of word-for-word translation from the original. These include typical situations, titles of stories and plays, language features, styles, characters' speech (monologues, dialogues), artistic details and their symbolism [1, p. 136]. The history of familiarity

with Chekhov's stories in China can be traced back to the early twentieth century, when in 1907 Wu Dao published a translation from Japanese into Chinese of *The Black Monk* [2, p. 274]. in the Commercial Press, and in 1909 Lu Xun and Zhou Zuoren jointly translated the stories *At a Country House* and *In Exile*.

After the founding of the People's Republic of China, a large number of translations of Chekhov's novels appeared in China, and a large number of translation scholars emerged, such as Ru Long, Zhu Xiansheng, and Shen Nianju. Among them, Ru Long's translation of Chekhov's *Selected Short Stories* is known as the most classic and authoritative translation in China. Many famous Chinese writers, such as Lu Xun, Mao Dun, Ba Jin and Cao Yu, were deeply influenced by Chekhov's literary works. They published many articles in magazines, giving Chekhov's novels high praise, expressing their admiration for Chekhov himself, and recognizing his important contribution to Chinese literature.

The themes of this study cover the following aspects: (1) To explore the reasons for the widespread popularity of Chekhov's short stories in China. (2) To analyze the current state of research on Chekhov's novels in China over the past forty years, and to reveal the root causes of the decline in research fervor. (3) The language has been evolving with the times, and translations have failed to clearly convey the true connotations of Chekhov's works due to obsolescence, and many translations have failed to allow modern Chinese readers to grasp the deep ironic meanings of Chekhov's works. (4) This study aims to find out the problems and causes of translators in the process of translation, and to make suggestions for improvement, so as to help Chekhov's literary works to be more widely and accurately disseminated and understood in China.

Research method and materials

This study highlights the far-reaching influence of Chekhov's works in China, supported by the high praise from Russian scholars and many renowned Chinese writers. Rulong and Zhu Xiansheng's translations are recognized as the classics of Chinese translation of Chekhov's novels, so this study chooses the translations of the two translators as the main body of research. The time between the two translations is far away from each other, which provides favorable conditions for exploring the characteristics of the evolution of languages with the times as well as verifying the necessity of the translations to keep up with the times. It is found that with the continuous development of language and culture, the old translations gradually become difficult to adapt to the needs of modern readers in terms of expression and face the risk of being eliminated by the times. This further indicates that translations need to be constantly updated in order to prevent these remarkable literary works from being neglected due to linguistic lag.

Multi-methods of research are comprehensively applied in this study in order to comprehensively explore the characteristics of Chekhov's novels in China in terms of dissemination and translation. Based on the data provided by CNKI, the most authoritative literature database in China, the statistical analysis method quantitatively analyzes the changes in the number of academic theses related to Chekhov's novels and visually presents them through charts and graphs, revealing the trend of declining research fervor in recent years. The textual analysis method focuses on the translations of Rulong and Zhu Xiansheng, and through detailed analysis of the contextual reproduction, textual style, cultural dynamics, and the translator's consciousness, the method discusses in depth how the translators can deal with the challenge of balancing language, culture, and the translator's consciousness in translation. The comparative research method compares the linguistic styles, translation strategies and cultural adaptations of translations from different periods, revealing the evolution of language with the times and the necessity for translations to keep up with the times.

In addition, the theoretical analysis method uses Pragmatic Adaptation Theory to construct a translation strategy model, verify its applicability in literary translation, and propose a multi-

dimensional adaptation perspective (including cultural context, linguistic structure, dynamic adaptation, and highlighting of translator's consciousness) to deal with the key and difficult points in translation. These methods are complementary to each other, providing a solid theoretical support and practical guidance for the study.

Results and discussion

The foreign language education policy formulated in the early years of the People's Republic of China aimed to establish Russian as the dominant foreign language. As one of the few socialist countries in the world at the time, China was allied with the Soviet Union in its early years, making Russian a highly sought-after foreign language in China.

In 1957, during a speech at Beijing Normal University on the occasion of the 40th anniversary of the October Revolution, Soviet expert Comrade Ivan Korneevich Vedernikov noted that the Soviet Union and China, the only two socialist countries, were learning from each other in terms of revolutionary experience and nation-building. He mentioned that some Soviet universities had already established Chinese language study groups, and he expressed the hope that the Russian Department of Beijing Normal University would also establish a group dedicated to translating Russian literature as soon as possible. He urged students to master the Russian language, believing that this would help bring the peoples of China and the Soviet Union closer together [3, p. 38]. This was closely aligned with China's foreign language education policy at the time, where Russian was the primary language being taught, and China was sending many of its students to study in the Soviet Union. Russian literature was widespread in China during this period. However, it was only after the deterioration of Sino-Soviet relations in the early 1960s and the growing demand for English, driven by British and American cultural influence and soft power, that English gradually replaced Russian as the dominant foreign language in China.

In 1950, the renowned Chinese translator Ru Long translated and published *Selected Stories of Chekhov*, which has since become the most authoritative translation of Chekhov's stories. This publication made Chekhov's works accessible to many Chinese readers. However, as these translations are now quite old, the meanings of many Chinese words have evolved over time. As a result, some of the translations are no longer suitable for modern readers. This underscores the need for translations to keep pace with the times, and for Chekhov's stories to be updated accordingly.

The Role of Inclusion in Textbooks in Introducing Chinese Children to Chekhov's Stories. Many of Chekhov's stories have been included in Chinese language textbooks, and Chinese students are introduced to his works from elementary school onward. Excerpts from Chekhov's novellas and short stories are also frequently found in middle and high school language textbooks. The inclusion of the Russian writer's stories in textbooks signifies the Chinese Ministry of Education's recognition of the depth and humanism in Chekhov's works. These stories reflect the social conditions of the time in which they were written and possess both educational and aesthetic value for modern readers, contributing to students' literary literacy. The inclusion of Chekhov's stories in textbooks has greatly promoted his work in China, and anyone who has attended school is familiar with who Chekhov is and can recall classic excerpts from his stories. As a result, Chekhov has become a household name in China.

Chekhov's stories appeared in China in the early 20th century and have since influenced many generations of Chinese writers. Numerous Chinese authors have openly expressed the extent of Chekhov's impact on Chinese literature. For instance, Mao Dun stated, "With the changing times, I often find new meaning in Chekhov's works". Bakhtin once remarked, "Chekhov is inexhaustible; his works are an inexhaustible treasure trove, and we must learn more from him". Cao Yu wrote that Chekhov was "a great teacher". Guo Moruo also believed that Chekhov's works resonated well with the emotions and interests of the East. Lu Xun, one of the most influential writers in China, famously said, "Instead of reading Boccaccio and Hugo, we should read Gorky and Chekhov

because their books are newer and closer to our world.” Lu Xun abandoned medicine for literature, aiming to use his pen and words to save the soul of his nation. In 1909, Lu Xun and Zhou Zuoren jointly translated Chekhov’s *At the Manor* and *In Exile*. Lu Xun and Chekhov are often referred to as “twin brothers” who transcended borders, and many comparative studies between Chekhov’s and Lu Xun’s stories exist in China. Unfortunately, both great literary figures died prematurely from lung disease.

Their stories share many similarities, making them frequent subjects of comparative studies. Both authors employ sharp, simple language, filled with irony. They depict a large number of people at the bottom of the social ladder, living in endless darkness—miserable, helpless, and unfortunate, lamenting their fate while being angry at their lives. Their works evoke sympathy and provoke thought. Most of the characters in their stories also suffer from tragic fates, often portrayed as pedantic and hypocritical, resisting change and defending the old system. Conscious individuals in their texts often fall into depression because they cannot find a way out and see no path for future development.

Moreover, the background of Chekhov’s stories resonates strongly with the reality in China. The backdrop of Chekhov’s works is primarily the feudal backwardness of the old society under Tsarism, where peasants and lower-class individuals were exploited and oppressed but unable to change their situation - much like the wretched lives of people in the feudal society of old China, as depicted in Lu Xun’s stories. Chinese readers of that time could easily relate to Chekhov’s stories, finding both the characters and the setting familiar, reducing the sense of alienation from reading “foreign stories” and easing the discomfort of encountering foreign literature.

The Development and Dissemination of Chekhov's Stories in China. Chekhov’s stories have been circulating in China for over a century, and as a world-renowned Russian writer, he has long been well-known in the country. Liu Fang asserts that the narrative art of Chekhov’s stories represents a fusion of traditional realist writing with modernist tendencies [4, p. 92].

The number of experts and scholars studying Chekhov’s stories is also growing, yet the overall number of Chekhov’s stories being read and researched in China is declining. It appears that the younger generation is no longer the primary audience for Chekhov’s works. In CNKI, China’s largest academic search engine, there are 1,549 scholarly works on the topic of “Chekhov’s stories,” with the highest number of publications in 2014 - only 78 articles. The trend in the number of articles related to Chekhov’s stories is as follows (Figure 1):

Figure 1 – Analysis of General Trends in Chinese Scholars' Research on Chekhov's Stories [5]

Existing translations no longer meet the modern expectations of today's audience, and translators must continually improve their skills to keep up with the times. Ru Long published a collection of Chekhov's stories translated into Chinese, and since then, more and more translations have emerged. Today, there are various versions of Chekhov’s stories available in translation, with renowned translators such as Ru Long, Feng Jia, Yang Jin, and Tong Daoming contributing to this

body of work. However, the most popular translations in China today are those done several decades ago. While translations of Chekhov's stories were never flawless, it is even more critical now to improve them. There is no such thing as a "perfect" translation, only one that is more appropriate. All existing translations suffer from minor and major issues, leaving readers confused. Liu Miao and Shao Qing conducted a comparative analysis of three Chinese translations of eight Chekhov stories and concluded that these translations exhibit certain features that do not align with the general characteristics of translated language [6, p. 126].

The vocabulary and expressions in some of the translations are outdated due to their age, making it difficult to satisfy the reading needs of modern readers; some translations have deviated from the theme of the original text in order to cater to the literary and social norms of that time; Some of the translations adopt an overly straightforward translation strategy, resulting in translations that are not fluent enough and slightly stiff; while others are overly embellished in order to increase the literary expression, but instead weaken the unique literary style of the original text. These problems affect the quality and reading experience of the translations to different degrees. We will analyze the classic translations of Rulong and Zhu Xiansheng, summarize the key points and difficulties in the translations, and make suggestions for improvement from the perspective of pragmatically adapted translation.

Example 1:

In the original text, the sentence is: “Она была кокетка?” - спросила жена [7, p.1].

Ru Long translated this as:

“她是个风骚的女人吧？”我的妻子问。(Translation by Ru Long) [8, p. 764].

For a modern Chinese reader, this sentence might be interpreted as: "She's a frivolous and promiscuous woman, isn't she?" Over time, the meanings of Chinese words have evolved, and the term “风骚” now carries a clearly derogatory connotation. The Chinese vocabulary has changed in many of its meanings during the development of the word “fengshao”. In ancient Chinese, the word “fengsao” had three meanings: 1) to be a leader in literature or art or in a certain field; 2) to refer to a woman's frivolous behavior; and 3) to be talented, graceful and beautiful. In modern Chinese, the meaning of the word is “women's frivolous behavior and debauchery”, and the other two meanings have been gradually diluted, so it is an uncontroversial pejorative word when used to describe women in modern Chinese. When Mr. Ru Long translated this work decades ago, the word was not thoroughly pejorative at that time, but today this translation no longer applies.

Pragmatic Adaptation Translation Suggestion: The meaning of grandmother's love of grooming and pursuit of beauty expressed by the original author should be emphasized and adapted to words that are easy to be accepted by modern readers, which not only reflect the translator's intention, but also avoid triggering negative associations in the readers. For example, “She's a woman who loves to dress up, isn't she?” (“She's a woman who likes to dress up, isn't she?” my wife asked).

Example 2:

“Предание говорит, что в зеркале сидит чёрт, и что у прабабушки-де была слабость к чертовщине” [7, p.1].

“据人们传说，这面镜子里有个魔鬼作祟，偏巧曾祖母又喜爱魔鬼。”(Translation by Ru Long) [8, p. 764].

“у прабабушки-де была слабость к чертовщине” the direct translation of this phrase is that in the face of the devil great-grandmother had a weakness. That is to say, the devil has an opportunity to confront people whose strength of mind is not strong. Therefore, the translation of this sentence loses the meaning of the original sentence, and it is inappropriate to translate it as “偏巧曾祖母又喜爱魔鬼(It so happened that the great-grandmother loved the devil)”.

In the original Russian, “слабость к чертовщине” means that the great-grandmother had a weakness for or fear of devilry, not that she loved it. The translation misinterprets “weakness” as “love”, which distorts the original meaning. According to the pragmatic adaptation translation strategy, translations should adapt to the original context, cultural background, and readers' understanding. In this case, the translation fails to accurately convey the great-grandmother's attitude toward the devil, which may lead to misunderstanding.

Translation Suggestion: Based on the pragmatic adaptation translation strategy, the translator should consider the cultural and psychological expectations of the readers while maintaining the original meaning. To better convey the emotional state of the great-grandmother and her attitude towards the devil, I suggest modifying the sentence “偏巧曾祖母又喜爱魔鬼” to: “偏巧曾祖母对这些魔鬼作祟的事物感到畏惧。” (“It so happens that the great-grandmother feared these devilish happenings”). This translation more accurately reflects the great-grandmother's “weakness” or “fear” and avoids the incorrect interpretation of “喜爱魔鬼 (loving the devil)”. It aligns with modern readers' expectations while preserving the original context and emotional tone of Chekhov's work.

Example 3:

“Порфирий! - воскликнул толстый, увидев тонкого. - Ты ли это, Голубчик мой! Сколько зим, сколько лет!” [9, p. 43]

“波尔菲里!” 胖子看见瘦子, 叫起来。“真是你吗? 我的朋友! 多少个冬天, 多少个夏天没见面了!” (Translation by Ru Long) [10, p. 1010].

“波尔菲里!” 胖子看到瘦子后激动地大声喊道, “难道是你吗? 我亲爱的! 我们好久不见了!” (Translation by Zhu Xiansheng) [11, p. 26].

In comparing the translations by Ru Long and Zhu Xiansheng of the phrase “Сколько зим, сколько лет!” from Chekhov's original text, each translator takes a distinct approach. Ru Long's translation, “多少个冬天, 多少个夏天没见面了!” (“How many winters, how many summers have we not seen each other?”), directly reflects the seasonal imagery in the Russian text. However, in modern Chinese, the use of “winter” and “summer” to signify the passage of time feels unnatural, making the expression sound awkward and disrupting the flow of the text. In contrast, Zhu Xiansheng opts for a simpler and more natural translation: “我们好久不见了!” (“We haven't seen each other for a long time!”). While this version is clear and aligns with modern Chinese expressions, it loses the poetic rhythm and emphasis of the original, as it omits the repetition of seasons that adds emotional depth to the Russian text.

A more balanced translation that captures both the meaning and aesthetic quality of Chekhov's writing could be: “我们几个春秋没见了!” (“How many springs and autumns have passed since we last saw each other?”). This version retains the poetic rhythm and cultural resonance, as “春秋” (springs and autumns) is a common metaphor in Chinese for the passage of years. It preserves the emotional weight and beauty of the original, achieving both functional equivalence and a more natural fit within Chinese cultural and linguistic contexts. This not only aligns well with expressions familiar to Chinese readers but also conveys the elegance of the original sentence, achieving both functional equivalence and aesthetic harmony. As Yan Yihong stated, “Chekhov's style can be translated, and it must be translated accurately” [12].

Example 4:

Прятели троекратно облобызались и устремили друг на друга глаза, полные слез [9].

两个朋友互相拥抱, 吻了三次, 然后彼此打量着, 眼睛里含满泪水。(Translation by Ru Long) [10].

两位朋友相互吻了三次(在俄国, 好朋友见面一般要接吻和拥抱, 行“三次吻”礼), 四目相对, 眼泪汪汪。(Translation by Zhu Xiansheng) [11].

Ru Long's translations mostly use the direct translation method, which can more faithfully restore the content of the original text, but due to cultural differences, certain details may seem abrupt in the Chinese context. For example, kissing etiquette is not usually found in Chinese meeting rituals, which makes Chinese readers confused about the kissing etiquette of the two men in the text. Ru Long's translation achieves adaptation on a linguistic level, but loses some of the meaning conveyed on a deeper cultural level.

Zhu Xiansheng's translation adopts the annotation method, explaining that "In Russia, when good friends meet, they usually kiss and embrace each other, and make the three kisses on the cheek", so that the Chinese readers can more easily understand and accept the cultural background of this episode. This kind of translation achieves adaptation at the cultural level and makes the translation closer to the original context. However, if there are too many annotations, it may increase the reading burden of the readers, affect the reading fluency, and may weaken the readers' interest in reading.

Taking into account the culture and context as well as the modern Chinese style of expression, a better adaptive translation would be: 两位老朋友按俄国的习惯行了三次贴脸礼, 热泪盈眶地凝视着对方。

The translation briefly explains the background of the etiquette by "按俄国的习惯行了三次贴脸礼", so that the Chinese readers can understand this greeting in accordance with the Russian culture and avoid misunderstanding due to unfamiliarity with the etiquette. "热泪盈眶地凝视着对方" accurately conveys the deep emotion of the two old friends reuniting after a long time, and retains the emotional expression of reunion in the original text. Compared with the detailed annotations in Zhu Xiansheng's translation, the adaptive translation method is more concise and fluent in cultural explanations, reduces the difficulty of reading, does not affect the coherence of the narrative, and enables readers to focus more on the plot and emotional experience.

Example 5:

Служу, милый мой! Коллежским ассессором уже второй год и Станислава имею. .... — Нет, милый мой, поднимай повыше, - сказал толстый. - Я уже до тайного дослужился... Две звезды имею [9].

“我是在当官,我亲爱的!我已经做了两年八品文官,还得了斯坦尼斯拉夫勋章。”..... “不,我亲爱的,你还要说得高一点才成,"胖子说。”我已经做到三品文官.....有两枚星章了。” (Translation by Ru Long) [10].

“我正在供职,我亲爱的!我已经做了两年的八等文官(俄国官场级别较低的官职)了,还获得了一枚圣斯坦尼斯拉夫勋章(俄国官场中级别较低的奖项,下面提到的圣斯坦尼斯拉夫星章级别要比它高)。.....”不,我亲爱的,请再提高几等,"胖子说,"我已经是三等文官了,得了两枚圣斯坦尼斯拉夫星章。” (Translation by Zhu Xiansheng)[11].

In Ru Long's translation, he adopts the strategy of adaptation, converting the names of Russian official positions into “八品文官” and “三品文官” that Chinese readers are familiar with, which enables Chinese readers to quickly understand the hierarchical gap between the characters, and achieves the effect of cultural adaptation. However, he translates the medal "Станислава" directly without explanation, which makes Chinese readers who do not have a deep understanding of the medal unable to get the same reading experience as the readers of the original text, and thus fails to realize the functional equivalence of translation proposed by Eugene Nida.

Example 6:

Толстый хотел было возразить что-то, но на лице у тонкого было написано столько благоговения, сладости и почтительной кислоты, что тайного советника стошнило. Он отвернулся от тонкого и подал ему на прощанье руку.

Тонкий пожал три пальца, поклонился всем туловищем и захихикал, как китаец: «хи-хи-хи». Жена улыбнулась. Нафанаил шаркнул ногой и уронил фуражку. Все трое были приятно ошеломлены [9].

胖子本来打算反驳他,可是瘦子脸上露出那么一副尊崇敬畏、阿谀谄媚、低首下心的丑相,弄得三品文官恶心得要呕。他扭过脸去不再看瘦子,光是对他伸出一只手来告别。

瘦子握了握那只手的三个手指头,弯下整个身子去深深一鞠躬嘴里发出像中国人那样的笑声:"嘻嘻嘻。"他妻子微微一笑。纳法奈尔并拢脚跟立正,把制帽掉在地下了。三个人都感到愉快的震惊。(Translation by Ru Long) [10].

胖子本想说他几句,但瘦子的那副诚惶诚恐、阿谀奉承(说好听的话迎合别人的意思,多含贬义)和低三下四的寒酸相让他恶心。他扭过脸去,也不看瘦子,伸出一只手准备告辞。

瘦子只握了握他的三个指头,深深地鞠了一躬,媚笑着:"嘿!嘿!嘿!"他的妻子也满脸堆笑。纳法纳伊尔敬了一个礼,鞋跟碰得生响,制帽也掉到了地上。一家三口有种又惊又喜的感觉。(Translation by Zhu Xiansheng) [11].

Ru Long's Chinese translation uses the words “尊崇敬畏、阿谀谄媚、低首下心” to describe the thin man's change of attitude after knowing the fat man's true identity, while Zhu Xiansheng's translation employs words such as “诚惶诚恐、阿谀奉承” to further emphasize the thin man's inferiority and flattery. Both of these translators have deliberately deepened their criticism of the thin man in their translations and enhanced the criticism of the social phenomenon of flattery in the translated text. To a certain extent, this kind of translation deals with the subjective consciousness of the translators and deviates from the intention of the original text.

Ru Long uses a direct translation when describing the thin man's wife and son, and words such as “并拢脚跟立正” and “愉快的震惊” seem a bit rigid. Zhu Xiansheng, on the other hand, used an adaptation of the translation, dealing with it as “他的妻子也满脸堆笑。纳法纳伊尔敬了一个礼,鞋跟碰得生响,制帽也掉到了地上。” and “又惊又喜的感觉”, which makes the translation closer to the Chinese expression and easier for Chinese readers to accept.

In Chekhov's original text, the words “благоговения, сладости и почтительной кислоты” used to describe the attitude of the thin man are ironic but more subtle. Chekhov intends to criticize the phenomenon of status determining personal value and distorting interpersonal relationships in society, and appeal for more equal and sincere relationships.

In contrast, the Chinese versions criticize the Thin Man more fiercely, which may lead Chinese readers to misunderstand Chekhov's intention when they read that the Thin Man “smiles like a Chinese man” and think that it is discrimination against the Chinese people. In fact, Chekhov did not intend to discriminate through this description, but rather borrowed the image of the Chinese oppressed by the powerful during the Qing Dynasty to further show the thin man's groveling under the feudal hierarchy, which is a kind of satire on the social system rather than discrimination. It is worth noting that Zhu Xiansheng omits the description “как китаец” in his translation, probably to minimize the unnecessary negative impact and make the readers focus more on the novel's theme of social criticism.

A more appropriate translation would be: 胖子本想反驳什么,但看到瘦子的脸上充满了敬畏、甜蜜和崇敬的酸楚,让三品文官不禁感到一阵恶心。他转过脸去,不再看瘦子,只是伸出手告别。

瘦子轻轻捏了捏他三根手指,深深鞠了一躬,像清政府时期被压迫的中国人的形象那样发出“嘿嘿嘿”的笑声。他的妻子也挤出来一丝微笑。纳法纳伊尔敬了一个礼,立正时鞋跟碰得生响,帽子也掉到了地上。一家三口有种惊喜交加的感觉。

Example 7:

За ним, опустив головы, шагают старая Каштанка и кобелек Вьюн, прозванный так за свой черный цвет и тело, длинное, как у ласки.

他身后跟着两条狗,耷拉着脑袋,一条是老母狗卡什坦卡,一条是泥鳅,它得了这样的外号,是因为它的毛是黑的,而且身子细长,像是黄鼠狼。(Translation by Ru Long) [10].

在他身后,老母狗"栗子"和小公狗"泥鳅"不紧不慢地走着。取"泥鳅"这样一个绰号,是因为它的毛色是黑的,身子像银鼠般细长。(Translation by Zhu Xiansheng) [11].

In Chekhov's *Vanka*, “Каштанка” is derived from the Russian word “каштан”, which means “chestnut”, and is used by Chekhov to describe the dog's fur color. Rulong's translation adopted the strategy of phonetic transcription, translating “Каштанка” as “卡什坦卡 (Kashtanka)”, but fails to convey the information about the dog's fur color. As a result, readers of the Chinese translation could not recognize the appearance of the dog through the name. In contrast, Zhu Xiansheng adopted the free translation strategy and translated the name as “栗子 (Chestnut)”. This translation not only conveys the intuitive information about the color of the dog's fur, but also is closer to Chekhov's creative intent, and meets the requirement of modern translation for cultural adaptation, making it easier for readers to understand and accept. In the description of “Вьюн”, Chekhov describes it as a “ласка”. “ласка” is a small, slender, agile weasel, whose agility and swiftness correspond to the physical characteristics of “Вьюн”. In Russian, “ласка” not only refers to this animal, but also extends a metaphorical meaning of gentleness and kindness, and is sometimes used as a positive word to describe a person or an animal that is small, cute, and quick-witted. Therefore, Chekhov's choice of “ласка” is not only to emphasize the appearance of “Вьюн”, but also to give it a certain warmth and spirituality. Rulong translated “ласка” as “黄鼠狼 (weasel)”. In Chinese culture, especially in the Northeastern region, the weasel has a special symbolic meaning and is often regarded as an “immortal” with mystical powers. This cultural background deviates from the contextual meaning of “ласка” in Chekhov's original text. Zhu Xiansheng translates “ласка” as “银鼠 (silver rat)”, which is not a common name for animals in Chinese, although it restores the small and cute character and thus fails to fully convey the characteristics of “ласка” in Russian culture.

Rulong's translation is faithful to the surface form of the original text, but it may lead to misunderstanding in cross-cultural contexts; Zhu Xiansheng's translation pays more attention to the cultural adaptation and the aesthetics of the language, but it is insufficient in conveying the metaphorical meaning of the original Russian text. From the perspective of pragmatic adaptation translation, “длинное, как у ласки” should be translated as “身体细长, 如同小鼬鼠一般” (a slender body, like a small weasel) This is not only faithful to the description of the original text, but also adapts to the target language culture and readers' aesthetic habits, avoids cultural conflict, enhances the literary quality and acceptability of the translation, and perfectly embodies the core concept of linguistic compliant translation.

Example 8:

А погода великолепная. Воздух тих, прозрачен и свеж. Ночь темна, но видно всю деревню с ее белыми крышами и струйками дыма, идущими из труб, деревья, посребренные инеем, сугробы. Всё небо усыпано весело мигающими звездами, и Млечный Путь вырисовывается так ясно, как будто его перед праздником помыли и потеряли снегом...

天气好极了。空气纹丝不动,清澈而新鲜。夜色黑暗,可是整个村子以及村里的白房顶,烟肉里冒出来的一缕缕烟子,披着重霜而变成银白色的树木、雪堆,都能看清楚。繁星布满了整个天空,快活地映着眼。天河那么清楚地显出来,就好像有人在过节以前用雪把它擦洗过似的..... (Translation by Ru Long) [10].

天气好得不得了。周围静悄悄的,一切都那么洁净、清新。夜色黑暗,可村子里的白色屋顶和烟囱里冒出的袅袅白烟,还有那被雾凇染白的树木和雪堆,一切都依稀可辨。点点

繁星快活地眨着眼睛，洒满了整个天空。银河显现得如此的清晰，仿佛有人早在节前就用雪把它擦洗过似的……(Translation by Zhu Xiansheng) [11].

This passage is Chekhov's way of describing the environment of that night through a delicate writing style, showing a quiet, beautiful and poetic picture of a winter night. Rulong and Zhu Xiansheng, in translating this passage, show different translation styles and focuses. Rulong's translation tended to faithfully reproduce the content of the original text, using specific words, but the overall language is more simple. For example, he translates “струйками дыма” as “一缕缕烟子” and “белыми крышами” as “白房顶”, ‘Млечный Путь вырисовывается так ясно’ as “天河那么清楚地显出来”. Although these expressions accurately reproduce the images of the original text, they lack in literary beauty and language fluency, failing to fully convey the poetic and artistic atmosphere of the original text.

In contrast, Zhu Xiansheng focuses on language modernization and poetic expression in his translation, which is closer to the artistic qualities of Chekhov's works. For example, he translates the above words as “袅袅白烟”, “白色屋顶” and “银河显现得如此的清晰”. Such a translation is not only faithful to the original text, but also enhances the vividness and beauty of the language, making the winter night depicted by Chekhov more picturesque and infectious. On the basis of faithfulness to the original text, Zhu Xiansheng's translation further explores the poetic meaning of Chekhov's words, the language is more fluent and elegant, and it is easier to resonate with modern readers, successfully showing the artistic atmosphere of Chekhov's works.

The translation of “Млечный Путь” as “天河” or “奶路” has long been debated in Chinese translation circles. In Rulong's translation, the translation of “天河” was undoubtedly successful in the social context of the time. The “river of heaven” has strong mythological imagery in traditional Chinese culture, especially in relation to the legend of the Cowherd and the Weaving Girl, so it can evoke empathy and romantic associations with traditional culture for Chinese readers. However, from a contemporary point of view, the translation of “Млечный Путь” as “天河” is inappropriate. The reason is that “Млечный Путь” and “天河” differ greatly in cultural background and allusion, and their connotations and symbolic meanings are not exactly the same, making it difficult to realize functional equivalence. Zhu Xiansheng translated it as “银河”, which is scientifically accurate, but this translation loses the literary allusion and vivid imagery behind “Млечный Путь”, and fails to fully express the warm atmosphere of the festival in Chekhov's original text.

In Chekhov's description, “This figurative metaphor not only reflects the warmth and brightness of the festive atmosphere, but also adds poetic humor. If it is translated only as “银河”, it is scientifically accurate, but the sense of festive atmosphere of the original text will be weakened. In order to achieve functional equivalence and let the readers of the translated text feel the same reading experience as the readers of the original text, we believe that “Млечный Путь” can be translated as “the Milky Way”, and we should add notes in the translated text, briefly explaining the background and allusions to the word in Russian culture.

Example 9:

Со звездой тут ребята не ходят и на клирос петь никого не пускают, а раз я видал в одной лавке на окне крючки продаются прямо с леской и на всякую рыбу, очень стоящие, даже такой есть один крючок, что пудового сома удержит. И видал которые лавки, где ружья всякие на манер бариновых, так что небось рублей сто каждое...

这儿的孩子们不举着星星走来走去①,唱诗班也不准人随便参加唱歌。有一回我在一家铺子的橱窗里看见些钩钩摆着卖都安好了钓丝,能钓各式各样的鱼,很不错,有一个钩钩甚至经得起一普特重的大鲶鱼呢。我还看见几家铺子卖各式各样的枪,跟老爷的枪差不多,每枝枪恐怕要卖一百卢布... 注释: ①指基督教的习俗:圣诞节前夜小孩们举着用箔纸糊的星星走来走去。(Translation by Ru Long) [10].

这儿的小孩儿不会拿着星星棒(圣诞节孩子们的玩具之一)到处乱跑,也不会随便让人参加唱诗班。有一次,我在一家店铺的橱窗里看到一些穿上了鱼线的鱼钩,那鱼钩什么鱼都可以钓,真好!我还看到一只鱼钩,可以钓得起一普特(俄国的重量单位,1普特约等于16.38公斤)重的鲶鱼。我还看见几家卖枪的铺子,那里的枪全都和老爷家的枪一个样。这样的枪每把恐怕要一百卢布... (Translation by Zhu Xiansheng) [11].

Through the perspective of a child, Chekhov vividly describes the scenes and insights of life around Christmas. Rulong's translation focused on the original content, emphasized on the restoration of Chekhov's period background, and tried to accurately convey the information of the text. However, the language expression is a bit pale, which is a bit far from the modern Chinese sense of language and aesthetic needs. For example, Rulong translated “крючки продаются прямо с леской” as “钓钩摆着卖都安好了钓丝”, which is close to the original, but the language was not colloquial enough and appeared to be more formal; moreover, he translated “пудовый” as “普特(Put)”, but since Chinese readers are not familiar with this Russian unit of weight, it may lead to confusion in understanding the size of catfish. In contrast, Zhu Xiansheng's translation, on the basis of faithfulness to the original text, paid more attention to the modernization of the language and the vivid presentation of children's perspectives, showing the spirit and interest of Chekhov's text. For example, he translated “крючки продаются прямо с леской” as “一些穿上了鱼线的鱼钩”, which is closer to the modern readers' sense of language; “пудовый” as “普特(俄国的重量单位,1普特约等于16.38公斤)”, and the background information is added through notes to help readers understand the weight of catfish more directly. This translation is not only faithful to the original text, but also meets the reading habits and interests of modern readers, and better reproduces the charm of Chekhov's works.

“где ружья всякие на манер бариновых, так что небось рублей сто каждое...” This sentence reflects Vanka's shock at the price of guns. Chekhov vividly shows through Vanka's point of view the exclamation and incredulity of an apprentice when faced with such a high price. However, due to the change of time and social background, it is difficult for today's readers to visualize the meaning behind this description, especially to understand the great value of 100 rubles at that time and its impact on Vanka. Both translators have adopted a direct translation of “100 卢布”, which is faithful to the original text but fails to convey Chekhov's intention effectively. Modern readers have difficulty understanding the extent of Vanka's shock due to the lack of historical context. This semantic disconnect diminishes the emotional tension and narrative effect of Chekhov's original text. In order to overcome this semantic disconnect and allow modern readers to better understand the original context, the translation needs to adopt a dynamic adaptation strategy, combined with annotation or emotional rendering, to transform this historical context into an equivalent expression that can be perceived by modern readers. On the basis of maintaining the faithfulness of the original text, adding background information or adjusting the expression can more accurately convey the contrast between Vanka's shock and his social status. In the direct translation of “100 卢布”, add a note explaining the price level in Russia in the 19th century and what 100 rubles meant to an ordinary apprentice. For example: “那里的枪全都和老爷家的枪一个样。这样的枪每把恐怕要卖一百卢布(在万卡的年代,这是一笔万卡难以企及的巨款)”.

Example 10:

Молодые елки, окутанные инеем, стоят неподвижно и ждут, которой из них помирать?

那些做圣诞树用的小云杉披着白霜,站在那儿不动,等着看它们谁先死掉。(Translation by Ru Long) [10].

那些被雾凇裹得严严实实的小松树一动不动地站着,仿佛在那里猜想,到底是谁会被砍掉呢?(Translation by Zhu Xiansheng) [11].

In this passage, Chekhov describes the preparation of the Christmas tree by the grandfather and grandson together before Christmas. Rulong's translation faithfully reproduced the content of the original text, but the language was more straightforward and failed to fully reflect the humor and light-hearted atmosphere of Chekhov's text. For example, Rulong's translation of “ждут, которой из них помирать?” as “等着看它们谁先死掉”. Although it accurately conveyed the basic meaning of the verb “помирать”, the wording of the word “死掉” was too direct, lacking in literary quality and humor, and seemed a bit heavy.

In contrast, Zhu Xiansheng's translation focused on lightening the language and humanizing the expression on the basis of faithfulness to the original text. He translated the sentence as “仿佛在那里猜想，到底是谁会被砍掉呢?”. He gave the pine tree more anthropomorphic qualities through the words “仿佛” and “猜想”, which made the statement more suitable for children's point of view and the tone more vivid and interesting. At the same time, this kind of dealing enhances the sense of picture and sense of humor, which is more in line with the atmosphere created by Chekhov in the original text.

Regarding translation strategies, the study reveals different approaches taken by the two translators. Considering the historical context, Ru Long's translations emphasize faithfulness to the original works, accurately conveying the emotional and ideological content through concise and elegant language. His translation characteristics include: (1) faithfulness to the original text is the main focus, and the language is more traditional; (2) the translation method is mostly direct translation, resulting in a slightly rigid; (3) the language favors functional expression and the language style is more simple. Meanwhile, Zhu Xiansheng's translations, while maintaining Chekhov's literary style, give more consideration to modern Chinese expression, demonstrating innovative developments in translation. His characteristics include: (1) modern language based on fidelity to the original text; (2) translation methods mostly based on the strategy of adaptation, with fluent and natural language; (3) attention to literary aesthetics.

As an early translator of Chekhov's novels, Rulong laid an important foundation for the spread and influence of Chekhov's novels in China. His translations faithfully reproduced the contents and ideological connotations of the original texts, demonstrated the irony, humor and philosophical nature of Chekhov's works, and were regarded as classics. Although with the development of the times, Rulong's translation gradually appeared to be not close enough to modern readers in terms of language expression, it was already a milestone achievement at that time. Later translators, such as Zhu Xiansheng, made linguistic innovations and modernization on this basis, which reflected the necessity for translations to keep abreast of the times.

Conclusion

This study systematically examines Chinese translations of Chekhov's short stories “The crooked mirror and other stories” “Fat and Thin” and “Vanka” by Ru Long and Zhu Xiansheng, employing multi-dimensional research methods to explore the dissemination and translation characteristics of Chekhov's stories in China through literature research, textual analysis, comparative studies, and historical research.

Literary translation, as an important bridge for cross-cultural communication, usually involves cross-time and cross-cultural transmission, and faces challenges in various aspects such as language, culture and aesthetics. Combined with the examples presented in this study, the following major difficulties can be summarized and corresponding solution strategies can be proposed from the perspective of pragmatic adaptation: (1) Adaptation of culturally loaded words. There are obvious cultural differences between China and Russia, and improper translation of etiquette and customs may cause cultural misunderstanding of the target readers. For example, if the Russian word “троекратно облобызались” is translated as “吻三次», it will confuse Chinese readers, Translators need to adopt a cultural adaptation strategy by briefly including cultural

contextualization in the translated text to help readers understand the meaning of the customs in the original text. In addition, when translating terms such as official positions, more familiar hierarchical expressions in the target language can be used, supplemented by concise notes. (2) Reproduction of the original language style. Chekhov's novels are characterized by concise and precise language, and the translation should faithfully reproduce the language style and structural characteristics of the original. Translators need to adapt to the language structure, maintain the logic and simplicity of the original text, and at the same time, make appropriate adjustments to the sentence pattern according to the expression habits of the target language, so as to ensure that the translation is fluent and natural. (3) Adaptation of linguistic evolution. Some of the words in the old translation have changed semantically due to the changes of the times and are no longer suitable for the reading habits of modern readers. Translations need to keep up with the times and deal with dynamic adaptation. Translators should update the words or expressions that do not fit the modern context in a timely manner, so as to make them closer to the contemporary language habits, while retaining the core intention of the original text. (4) Conveyance of core ideas. In the process of translation, the translator may unintentionally add their personal views or emotions, resulting in over-interpretation or under-expression of the original content. Translators need to engage in consciousness-balancing processing, actively reduce subjective intervention, maintain faithful transmission of the original text's intent, and avoid over-enhancing or weakening the original author's emotional expression. This not only helps to convey the true meaning of the work, but also reduces the reader's misunderstanding due to the translator's personal inclination. Through the multi-dimensional adaptation of cultural context, language structure, dynamic adaptation and consciousness highlighting, the translator will be able to cope with the important and difficult points in literary translation more effectively, realize the precise transmission of the core intention of the original text, and provide the readers with a reading experience similar to that of the original readers. This not only enhances the cultural appropriateness of the translated text, but also reflects the artistic value of literary translation in cross-cultural communication.

Literary translation is essentially a cross-cultural, cross-social, cross-space and cross-time form of communication. In the process of translation, not only do we need to cope with many complicated translation difficulties, but also need to be based on reasonable translation theories, and at the same time provide effective practical guidance through scientific translation models. For this reason, in order to explore more deeply the difficulties in literary translation and the specific realization of linguistic compliance, we propose the translation model under the perspective of pragmatic adaptation translation strategy in following ways: (1) Source text analysis. The starting point of translation is a comprehensive analysis of the source text. Translators need to deeply understand the original author's original context and external cultural and social contexts, including the semantic content, cultural background and linguistic features of the source text, in order to lay the foundation for subsequent translation. (2) Clarifying translation goals. After analyzing the source text, translators need to clarify the goal of translation. This step includes determining the expected readers of the translated text, the purpose of translation, and the translator's own knowledge of the translation task, to ensure that the direction of translation meets the target needs. (3) Contextual adaptation. Based on the analysis of the source text and the translation objectives, the translators need to flexibly make adaptive adjustments between the original text and the target language's linguistic, cultural, and social contexts in the translation process, so as to ensure that the translated text is not only faithful to the original text's core intention and style, but also meets the target readers' cultural and linguistic habits, so as to realize cultural adaptation and linguistic communication accuracy. (4) Adaptation of language structure. Translators need to adapt the sentence and paragraph structure and text style of the source text, and combine them with the linguistic expression habits of the target language, so as to make the linguistic style of the translated text not only faithful to the original text, but also in accordance with the expression norms of the

target language and the reading habits of the readers. (5) Dynamic adjustment and awareness participation. In the process of translation, the translator needs to flexibly utilize their subjective initiative to dynamically adjust and adapt to the source text and target language expression according to the reader's cognitive level. This is the most crucial step in translation, reflecting the translator's in-depth control of the meaning of the text and language style. (6) Functional equivalence verification. After completing the first draft, the translators need to check the functional equivalence of the translated text. Through the verification of equivalence theory, it is confirmed whether the translation can provide the target readers with the same reading experience as the original readers, so as to ensure the translation quality. (7) Translation generation. The translators integrate all the adjustments and adaptations to make the final output of the translation to form the complete target text. (8) Reader acceptance of translations. The ultimate purpose of translation is to realize the effective transmission of information and culture. The translators need to ensure that the translated text can be accurately understood and accepted by the target readers and meet their linguistic and cultural expectations, so as to fulfill the communicative function of translation. This model emphasizes translation as a dynamic adaptation process, which realizes functional equivalence and cultural adaptation through multi-dimensional adaptation translation strategies such as context, linguistic structure, dynamic adaptation and balance of translator's consciousness, so as to provide readers with a reading experience similar to that of the original text.

The sphere of everyday life depicted by Chekhov, where each individual's story unfolds, has drawn admiration not only from Russian readers but also from a global audience, including China [13, p.122]. His short stories have been popular in China for over a century and have had a profound influence on Chinese literature. Chekhov's works have been integrated into school curricula, fostering connections between generations of Chinese readers and Russian literature.

Despite this, the dissemination and development of Chekhov's works in China face challenges. Many existing translations, now decades old, fall short of meeting modern readers' expectations. Translators struggle to maintain the cultural nuances and stylistic features of the original text, particularly as language evolves. It is crucial for translators to adopt pragmatic adaptation strategies, ensuring their versions resonate with contemporary audiences while preserving the emotional depth and poetic rhythm of Chekhov's writing within a Chinese cultural context.

To enhance translation quality, translators should continue honing their language skills and deepen their understanding of both Russian and Chinese cultures. They must also stay informed about evolving translation strategies. Strengthening proficiency in Russian will allow language learners to appreciate Chekhov's literary genius more fully in the original. Although the demand for Russian language skills has been limited, recent growth in Russian-Chinese trade and educational exchange, particularly in northeastern China, suggests an increasing number of learners in the future. Scholars should approach Chekhov's works with a spirit of innovation, seeking new research perspectives rather than following established paths. By fostering collaboration among translators, researchers, Russian learners, and readers, Chekhov's influence in China can continue to flourish, ensuring his stories remain relevant for future generations.

BIBLIOGRAPHY

1. Новикова А.А., Цзин Ли. О художественных переводах произведений А.П. Чехова в Китае // Евразийский Союз Ученых. – 2015. – №5-5 (14). – С. 136–139. [Electronic resource]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-hudozhestvennyh-perevodah-proizvedeniy-a-p-chehova-v-kitae/viewer> (date of access 23.07.2024)
2. 叶水夫. 谈谈契诃夫和他在中国的影响[J]. 世界文学. – 1986. – №01. – P. 274–279. [Electronic resource]. URL:

- https://xueshu.baidu.com/usercenter/paper/show?paperid=1y6m0es0u76r06q04h3w0r90sc345388&site=xueshu_se&hitarticle=1 (date of access 22.07.2024)
3. 李维颐,周泽兰,张维顺,卢惟庸. 如何学习俄语[J]. 北京师范大学学报(社会科学). – 1957. – №02. – P. 38–42. [Electronic resource]. URL: https://xueshu.baidu.com/usercenter/paper/show?paperid=ef1ca7f507f293b227ecc7a014e4f26e&site=xueshu_se&hitarticle=1 (date of access 22.07.2024)
  4. 刘芳. 契诃夫的小说艺术研究[J]. 青年文学家. – 2022. – № 11. – P. 92–94. [Electronic resource]. URL: https://xueshu.baidu.com/usercenter/paper/show?paperid=1a6408f0ab490j40hy7s0ta06u066767&site=xueshu_se&hitarticle=1 (date of access 23.07.2024)
  5. Search-China Knowledge Network (cnki.net). [Electronic resource]. URL: <https://cnki.net/index/> (date of access 23.07.2024)
  6. 刘淼,邵青. 基于多译本平行语料库的翻译语言特征研究——对契诃夫小说三译本的对比分析[J]. 解放军外国语学院学报. – 2015. – №38(05). – P. 126–133. [Electronic resource]. URL: https://xueshu.baidu.com/usercenter/paper/show?paperid=ac7008cc7a089dceb5481f965633181e&site=xueshu_se (date of access 23.07.2024)
  7. Чехов А.П. Кривое зеркало. [Electronic resource]. URL: [https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D0%B5_%D0%B7%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B0%D0%BB%D0%BE_\(%D0%A7%D0%B5%D1%85%D0%BE%D0%B2\)](https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D0%B5_%D0%B7%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B0%D0%BB%D0%BE_(%D0%A7%D0%B5%D1%85%D0%BE%D0%B2)) (date of access 17.07.2024)
  8. 汝龙译. 《契诃夫小说集》人民文学出版社. – 2019. – №01. – 764 p. [Electronic resource]. URL: <https://wread.qq.com/book-detail?type=1&senderVid=37804217&v=efc329107199f830efc3d6c> (date of access 23.07.2024)
  9. Чехов А.П. Толстый и тонкий. [Electronic resource]. URL: <https://ilibrary.ru/text/464/p.1/index.html> (date of access 17.07.2024)
  10. 汝龙译. 《契诃夫小说集》人民文学出版社. – 2019. – №1. [Electronic resource]. URL: <https://wread.qq.com/book-detail?type=1&senderVid=37804217&v=efc329107199f830efc3d6c> (date of access 23.07.2024)
  11. 朱宪先译, 《契诃夫短篇小说集》中国文联出版社. – 2015. – №10. [Electronic resource]. URL: <https://book.douban.com/subject/26893251/> (date of access 23.07.2024)
  12. 闫怡红. 契诃夫小说译本风格翻译研究[D]. 上海外国语大学. – 2014. [Electronic resource]. URL: https://xueshu.baidu.com/usercenter/paper/show?paperid=53f94a7e3dab63e7f1d1a67eccc507d4&site=xueshu_se&hitarticle=1 (date of access 23.07.2024)
  13. Баторов Ц.В. О особенностях перевода рассказа А.П. Чехова “Смерть чиновника” // Культура. Духовность. Общество. – 2016. – №24. – С. 122–136.

REFERENCES

1. Novikova A.A., Li C. O hudojestvennyh perevodah proizvedeniy A.P. Chehova v Kitae [About artistic translations of A.P. Chekhov's works in China] // Evraziyskiy Soiuz Uchenykh. – 2015. – №5-5 (14). – S. 136–139. [Electronic resource]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-hudozhestvennyh-perevodah-proizvedeniy-a-p-chehova-v-kitae/viewer> (date of access 23.07.2024) [in Russian]
2. Ye Shui Fu. Talking about Chekhov and his influence in China [J] // World Literature. – 1986. – №01. – P. 274–279. [Electronic resource]. URL: https://xueshu.baidu.com/usercenter/paper/show?paperid=1y6m0es0u76r06q04h3w0r90sc345388&site=xueshu_se&hitarticle=1 (date of access 22.07.2024) [in Chinese]
3. Li Weiyi, Zhou Zelan, Zhang Weishun, Lu Weiyong. How to learn Russian [J] // Journal of Beijing Normal University (Social Sciences). – 1957. – №02. – P. 38–42. [Electronic resource]. URL: https://xueshu.baidu.com/usercenter/paper/show?paperid=ef1ca7f507f293b227ecc7a014e4f26e&site=xueshu_se&hitarticle=1 (date of access 22.07.2024) [in Chinese]
4. Liu Fang. Research on Chekhov's Novel Art [J] // Young Literati. – 2022. – № 11. – P. 92–94. [Electronic resource]. URL: <https://xueshu.baidu.com/usercenter/paper/show?paperid=1a6408f0ab490j40hy7s0ta06u066767&site=x>

- ueshu_se&hitarticle=1 (date of access 23.07.2024) [in Chinese]
5. Search-China Knowledge Network (cnki.net). [Electronic resource]. URL: <https://cnki.net/index/> (date of access 23.07.2024) [in Chinese]
  6. Liu Miao, Shao Qing. Research on the linguistic features of translation based on parallel corpus of multiple translations - a comparative analysis of three translations of Chekhov's novels [J] // Journal of PLA College of Foreign Languages. – 2015. – №38(05). – P. 126–133. [Electronic resource]. URL: https://xueshu.baidu.com/usercenter/paper/show?paperid=ac7008cc7a089dceb5481f965633181e&site=xueshu_se (date of access 23.07.2024) [in Chinese]
  7. Chehov A.P. Krivoe zerkalo [The Uneven Mirror]. [Electronic resource]. URL: [https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D0%B5_%D0%B7%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B0%D0%BB%D0%BE_\(%D0%A7%D0%B5%D1%85%D0%BE%D0%B2\)](https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D0%B5_%D0%B7%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B0%D0%BB%D0%BE_(%D0%A7%D0%B5%D1%85%D0%BE%D0%B2)) (date of access 17.07.2024) [in Russian]
  8. Translated by Ru Long. Collected Novels of Chekhov People's Literature Publishing House. – 2019. – №01. – 764 p. [Electronic resource]. URL: <https://wread.qq.com/book-detail?type=1&senderVid=37804217&v=efc329107199f830efc3d6c> (date of access 23.07.2024) [in Chinese]
  9. Chekhov A.P. Tolsty i tonkiy. [Electronic resource]. URL: <https://ilibrary.ru/text/464/p.1/index.html> (date of access 17.07.2024) [in Russian]
  10. Translated by Ru Long. Collected Novels of Chekhov People's Literature Publishing House. – 2019. – №1. [Electronic resource]. URL: <https://wread.qq.com/book-detail?type=1&senderVid=37804217&v=efc329107199f830efc3d6c> (date of access 23.07.2024) [in Chinese]
  11. Translated by Song Xianxian. A Collection of Chekhov's Short Fiction China Literature Union Press. – 2015. – №10. [Electronic resource]. URL: <https://book.douban.com/subject/26893251/> (date of access 23.07.2024) [in Chinese]
  12. Yan Yihong. Research on the translation of style in Chekhov's novel translation [D]. Shanghai International Studies University. – 2014. [Electronic resource]. URL: https://xueshu.baidu.com/usercenter/paper/show?paperid=53f94a7e3dab63e7f1d1a67eccc507d4&site=xueshu_se&hitarticle=1 (date of access 23.07.2024) [in Chinese]
  13. Batorov C.V. Ob osobennostiah perevoda rasskaza A.P. Chehova «Smert chinovnika» [About the peculiarities of the translation of A.P. Chekhov's short story “The Death of an Official”] // Kultura. Duhovnost. Obshestvo. – 2016. – №24. – S. 122–136. [in Russian]

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПӘНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

UDC 574:37; IRSTI 14.35.07

<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.121>K. STAMKULOVA ¹✉, A. DAULBAYEVA ²¹Doctor of Economical Sciences, Professor
Narxoz University (Kazakhstan, Almaty), e-mail: kaliash_22@mail.ru²PhD, Associate Professor, Narxoz University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: almira_geo@mail.ruADAPTATION OF THE ENVIRONMENTAL EDUCATION SYSTEM FOR
SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Abstract. This article discusses the possibilities of adapting youth environmental education to all its levels, disseminating environmental knowledge, and forming practical environmental protection skills that are timely in the context of the prevailing consumer behavior of mankind. The purpose of the study is to identify the main conditions for forming ecological culture and education as an integrated approach, to strengthen the continuity and continuity of educational programs within the framework of the practical implementation of environmental strategies adopted in Kazakhstan.

Using the data of the analytical report on the results of the study of the awareness of the population of the Republic of Kazakhstan on climate change, presented by UNDP in 2022, the level of knowledge, behavior, and practical experience of the population on the most important issues of Environmental Protection were determined and evaluated. The study results also became a criterion for assessing the effectiveness of programs aimed at increasing environmental education and reforming the environmental education system in the interests of sustainable development. The study allowed the people of Kazakhstan to identify the current situation with the environment in the context of environmental education and develop adaptive measures to increase the level of environmental culture and education of the younger generation. Also, to implement the goals and objectives of “green” universities, the possibilities of adapting the experience of foreign “leaders” universities to the undergraduate programs of Narxoz University in the direction of “Environment and sustainable development” were studied.

Keywords: environmental literacy, sustainable development, climate change, environmental culture, environmental education, environmental components, «green» universities.

---

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Stamkulova K., Daulbayeva A. Adaptation of the environmental education system for sustainable development // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №4 (134). – Б. 286–297. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.121>

*Cite us correctly:

Stamkulova K., Daulbayeva A. Adaptation of the environmental education system for sustainable development // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2024. – №4 (134). – Б. 286–297. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.121>

Мақаланың редакцияға түскен күні 01.04.2024 / қабылданған күні 30.12.2024

Қ. Стамқұлова¹, А. Даулбаева²

¹экономика ғылымдарының докторы, профессор
Нархоз университеті (Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: kaliash_22@mail.ru

²PhD, қауымдастырылған профессор
Нархоз университеті (Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: almira_geo@mail.ru

Тұрақты даму мүддесі үшін экологиялық білім беру жүйесін бейімдеу

Андатпа. Мақалада жастардың экологиялық білімін оның барлық деңгейіне бейімдеу, экологиялық білімді тарату және адамзаттың қалыптасқан тұтынушылық мінез-құлқы жағдайында уақтылы болып табылатын қоршаған ортаны қорғаудың практикалық дағдыларын қалыптастыру мүмкіндіктері қарастырылған. Зерттеудің мақсаты – экологиялық мәдениет пен білім беруді кешенді тәсіл ретінде қалыптастырудың негізгі шарттарын айқындау, Қазақстанда қабылданған экологиялық стратегияларды практикалық іске асыру шеңберінде білім беру бағдарламаларының сабақтастығы мен үздіксіздігін нығайту.

БҰҰДБ 2022 жылы ұсынған Қазақстан Республикасы халқының климаттың өзгеруі туралы хабардарлығын зерттеу нәтижелері туралы талдамалық есептің деректерін пайдалана отырып, халықтың қоршаған ортаны қорғаудың маңызды мәселелері бойынша халықтың білім деңгейі, мінез-құлқы және практикалық тәжірибесі айқындалды және бағаланды. Зерттеу нәтижелері сонымен қатар экологиялық білім беруді арттыруға және тұрақты даму мүддесі үшін экологиялық білім беру жүйесін реформалауға бағытталған бағдарламалардың тиімділігін бағалау критерийі болды. Зерттеу Қазақстан халқына экологиялық білім беру контекстінде қоршаған ортаға қатысты қалыптасқан жағдайды анықтауға және жас ұрпақтың экологиялық мәдениеті мен білім деңгейін арттырудың бейімделу шараларын әзірлеуге мүмкіндік берді. Сондай-ақ, «жасыл» университеттердің мақсаттары мен міндеттерін іске асыру үшін шетелдік «көшбасшылар» университеттерінің тәжірибесін «қоршаған орта және тұрақты даму» бағыты бойынша Нархоз университетінің бакалавриат бағдарламаларына бейімдеу мүмкіндіктері зерделенді.

Кілт сөздер: экологиялық сауаттылық, тұрақты даму, климаттың өзгеруі, экологиялық мәдениет, экологиялық білім, экологиялық компоненттер, «жасыл» университеттер.

К. Стамқұлова¹, А. Даулбаева²

¹доктор экономических наук, профессор
Университет Нархоз (Казахстан, г. Алматы), e-mail: kaliash_22@mail.ru

²PhD, ассоциированный профессор
Университет Нархоз (Казахстан, г. Алматы), e-mail: almira_geo@mail.ru

Адаптация системы экологического просвещения в интересах устойчивого развития

Аннотация. В статье рассматриваются возможности адаптации экологического образования молодежи на всех его уровнях, распространения экологических знаний и формирования практических навыков по защите окружающей среды, которые являются своевременными в условиях создавшегося потребительского поведения человечества. Цель исследования – определить главные условия формирования экологической культуры и образования как комплексного подхода, укрепить преемственность и неразрывность образовательных программ в рамках практической реализации экологических стратегий, принятых в Казахстане.

Используя данные аналитического отчета о результатах исследования осведомленности населения Республики Казахстан об изменении климата, представленного ПРООН в 2022 году, определены и оценены уровень знания, поведение и практический опыт населения по

важным вопросам охраны окружающей среды. Результаты исследования послужили также критерием оценки эффективности программ, направленных на повышение экологической образованности и реформирование системы экологического просвещения в интересах устойчивого развития. Исследование позволило выявить ситуацию, сложившуюся в отношении окружающей среды в контексте экологического образования населения Казахстана и разработать адаптивные меры повышения уровня экологической культуры и образованности молодого поколения. А также для реализации целей и задач «зеленых» университетов изучены возможности адаптации опыта зарубежных университетов-«лидеров» к программам бакалавриата университета Нархоз по направлению «Окружающая среда и устойчивое развитие».

Ключевые слова: экологическая грамотность, устойчивое развитие, изменение климата, экологическая культура, экологическое просвещение, экологические компоненты, «зеленые» университеты.

Introduction

The dynamic economic development of modern society and the growth of consumption have led to a violation of the natural balance of the ecological system and caused irreversible damage to the environment, creating an "ecological footprint". Humanity is faced with a choice: to regulate the growing needs, taking into account the ability of the ecosystem to meet them, or to allow everything to continue without interference with global, irreparable consequences [1,2].

The main challenges facing the younger generation are climate change and environmental problems [3]. Many researchers [4] note, as an important factor, that currently the study of natural sciences forms the basis for students to understand the relationship between the constituent elements and the importance of the relations that develop between society, the natural environment and human activity. Environmental literacy of the population can be expressed as a continuous process of cognition and study of the surrounding world and the natural environment. It is important to apply interdisciplinarity here, which is aimed at a conscious human attitude to the environment. Education in the field of ecology contributes to the formation of a responsible understanding and attitude among young people towards the problems of a sustainable human lifestyle and the preservation of the planet for the next generation.

People are beginning to realize the importance of protecting our planet through the coverage of climate change issues in the media. The desire to interact with nature is another contributing factor. Researchers [5, 6] conducted research to improve the effectiveness of this education and found that these activities contribute to its development and argue that interdisciplinary methods are necessary for the formation of the above-listed components of ecological culture. In our opinion, interdisciplinary methods are used to form the listed components of ecological culture. The main tasks of the university include providing students with the necessary conditions for obtaining practical skills and environmental knowledge, as noted by foreign scientists, as well as contributing to the sustainable development of society, students themselves and their loved ones [7, 8]. Practical skills that are necessary for Students' learning should not be limited to anything, a comprehensive interdisciplinary approach and research of wide areas of knowledge and disciplines are needed [9]. In order to achieve the set Goals of sustainable development in the field of environmental education, culture and education, it is necessary to prevent irreversible processes of environmental degradation and find more effective measures to mitigate the consequences through the adaptation of the environmental education system without territorial borders, that is, globally.

Educational institutions form a careful rational attitude towards nature among the students and contribute to their becoming environmentally literate and responsible individuals through knowledge and environmental behavior.

In this regard, at the initiative of a foreign university, an International environmental rating is conducted annually in order to promote the implementation of sustainable development goals in the world. This rating shows the activity of the university, its commitment to creating an environmentally friendly infrastructure. The criteria for evaluating the environmental performance of universities are energy conservation measures, waste management, water conservation, logistics, scientific projects and campus infrastructure.

The universities participating in the Green Metric rating are engaged in scientific research. Which contribute to sustainable development around the world and thereby adapt the policy of higher education in the direction of greening the educational process. Today, environmental education is the basis for creating an ecological culture on a global scale by teaching the population environmental literacy, behavior and practical actions to solve modern environmental challenges and prevent a global environmental catastrophe [10].

Educational institutions need to adapt and create all conditions for the formation of environmental behavior skills, attitudes and environmental knowledge among young people and the younger generation, as well as teachers and parents of students.

The main regulatory tool in matters of environmental protection and solving environmental problems can also be called ecological culture. An appropriate eco-culture will contribute to the formation of an eco-positive and increase responsibility and change the behavior of students.

The introduction of the basics and disciplines of environmental orientation into the curricula of educational programs will help the younger generation develop practical skills of rational behavior in the use of natural resources, careful and economical use of energy resources, water, waste management and sorting, etc. This will provide an opportunity at an early age to know and form the right attitude towards the natural environment in the direction of sustainable development and conservation for the next generation.

It should be noted that there is some positive dynamics in the level of environmental knowledge and practices, however, it should be noted that this is still not enough to solve the current situation in this area. The problem is not in the quantitative indicator of knowledge, but in the formation of environmental awareness among students. In this case, it is necessary to focus on the formation of environmental education for young people, the role of education is also to raise the level of environmental responsibility, consciousness and instill environmental culture and behavior.

Research methods

In the course of our research, we used various methods, in particular such as comparative analysis, technical analysis, description, and generalization. And taiga research and practical experience determine the level of components of environmental education and environmental culture in the conditions of application.

In order to develop adaptive measures for reforming the environmental education system, we conducted a comparative analysis of the existing education system in the country with advanced foreign educational institutions in Sweden and Germany.

The results of the international green rating UI Green Metric are summarized, the positions of European universities and domestic universities participating in this rating are determined. In addition, information from the analytical report provided by UNDP in 2022 was used to assess the level of environmental awareness, environmental behavior and practical skills of the population and youth over the age of 18 in the field of environmental protection [11]. This report contains data on the awareness of the population of Kazakhstan about the problems of climate change and mitigation of its consequences, which are the main challenges at present.

Discussion and results

The education system in Sweden and Kazakhstan is similar. In Sweden, environmental education is not just a topical issue, it is an expression of national pride and part of the cultural

code. Indeed, the combination of respect for nature, high technology and innovative methods combining education and culture is the subject of this state. Sweden is smaller in size and population compared to Kazakhstan, but in terms of funds allocated to education, it exceeds the Republic of Kazakhstan by 3.6 times. That is why Sweden has long been recognized as one of the most environmentally responsible countries in the world.

This is a country where even young children know what recycling is and why it is important to save water. Where does such awareness come from? The answer lies in the history and culture of the country, where nature has always been close and appreciated along with modern achievements of civilization. At the same time, the main attention in modern environmental education is paid to the development of the educational sphere. Let's look at Sweden's experience in the field of environmental education.

Outdoor education programs: Sweden pays great attention to outdoor education. Schools often include outdoor learning activities such as outdoor activities, hiking, and field research, allowing students to explore ecosystems and learn about them first-hand.

Skogsmulle: Skogsmulle (Forest trolls) is a popular educational program for preschoolers and younger children. Its goal is to introduce children to nature and environmental concepts through stories, games and research in forests, instilling a love of nature from an early age. We can make such a training program interesting both in Kazakhstan and in the Kazakh style of fairy tales and legends.

Collaboration with non-governmental organizations (NGOs) and environmental organizations: Schools often collaborate with environmental NGOs and organizations to organize workshops, workshops and projects related to environmental protection, climate change and sustainable Development Goals.

Teacher training and professional development: Continuing education and professional development programs are available for teachers, which allow them to improve their skills in the effective conduct of environmental education. These programs include teaching methods, innovative approaches and updated knowledge on environmental issues.

Participation in environmental campaigns and competitions: Students actively participate in environmental campaigns, competitions and projects at the local and international levels. Such participation fosters a sense of responsibility and encourages active participation in environmental protection.

Sustainable practices in schools: schools in Sweden often use sustainable development methods in their premises. This includes recycling programs, energy-saving activities, composting, and environmentally friendly initiatives that involve students in the practical application of sustainable lifestyle principles.

Curriculum integration: the topics of Environmental Protection and sustainable development are integrated into the different disciplines of the curriculum. Students learn about climate change, biodiversity, renewable energy, and environmental protection not only in science classes, but also in social studies, linguistics, and other subjects.

Consider the state of Germany as the following example. The country is not only one of the most economically prosperous in the world, but also at the forefront of the current environmental movement. In addition to the planned study of 2018, an interim study was carried out at the beginning of the summer of 2019, covering the main problems of the time series. Among all the problems that Germany faced in 2018 and again in 2019, Environmental Protection and climate change measures prevailed for the people surveyed. Compared to last year, it became clear that this issue was of great importance in the eyes of the population. Although in 2016, almost half of those surveyed reported that protecting the environment and combating climate change is a very important task, this figure increased significantly to 64 percent in 2018 and then to 68 percent in 2019.

The next case to consider is creativity and art, and one of the most important ways of its interaction of a person with the outside world. This allows a person to express their feelings, thoughts and experiences, to open the internal world. Creativity is also an important factor in the development of personality, it helps a person to develop imagination, thinking, creativity. He argued that creativity is an effective tool for the formation of a value attitude of Primary School students to nature. This gives children a lot of opportunities.

Nature helps children develop in different directions: physical development - children who often walk in nature are active and healthy. They move more, breathe fresh air, and get more vitamins and minerals from fruits, berries, and vegetables that grow in nature. Mental development - nature stimulates the development of children's imagination and creativity. Often found in nature, children learn well, remember information and perform logical tasks.

Next, let's look at how environmental protection activities in our country are organized at the level of higher educational institutions. So, for example, it should be noted that the environmental program "Green Universities of Kazakhstan" is being implemented, which includes the following areas of activity:

1. Campus culture (core values, student, staff, community engagement, regional and global reach/partnership)

2. Education /research / curriculum / interdisciplinary work on sustainable development The University is also one of the leading higher education institutions in Kazakhstan. Its current mission is to train the next generation of highly qualified professionals who will use their knowledge and skills combined with the broad support of the graduate community to promote the development of the economy, industry and society.

3. Sustainable office

4. Office activities.

Above, we examined the specifics of environmental education in Sweden and Germany at the secondary school level. Next, let's look at the best practices of these countries on the basis of higher education, that is, at universities. In Germany, more than 4,500 educational institutions offer extracurricular activities aimed at improving the level of environmental education. Germany is distinguished by a special variety of environmental specialties. Another important feature of the training is the practical component of environmental education. Field expeditions are provided for all environmental students, where they learn to conduct the necessary research and, based on their results, write their papers based on the first study. They are an environmental engineer working at various industrial enterprises, an environmental lawyer specializing in lawsuits related to violations of environmental legislation, a hydrologist analyzing the state of water resources, etc. Among the most sought-after areas of the profession, a double degree opens up new horizons for graduates in terms of subsequent employment and career prospects. It should be noted that this experience is planned to be implemented at Narxoz University on the basis of educational programs «Environment and sustainable development» in 2024.

Education for Sustainable Development (SDGs): Sweden has joined the UNESCO Framework Program on Education for Sustainable Development (SDGs). This includes encouraging critical thinking, problem solving, and value-based education that enables students to contribute to a sustainable future.

The study will reveal changes in attitudes towards the environment in the context of higher education. To implement the goals and objectives of the «green» university strategy, we studied the content of the bachelor's degree programs of the «Narxoz University». This concept is aimed at identifying ways to achieve a number of complex goals related to the development of educational programs and human capital [10].

Through the implementation of the strategy of the " green " university should strive to be at the forefront of these changes:

- development of programs and policies for Sustainable Development aimed at developing the University, protecting the environment;
- review of the content and implementation of existing modules and courses throughout the University in order to ensure sustainable development, integration of learning outcomes on sustainable development into curricula, development of modules related to environmental sustainability;
- provide high-quality applied research programs and projects related to the Sustainable Development Goals;
- development of interdisciplinary educational programs and activities related to sustainable development;
- research institutes and divisions in the field of Ecology and sustainable development;
- the concept of development of "green" universities.

As part of the implementation of these tasks, universities should receive the status of "green" universities. "Green" University has a number of characteristics that require attention. This is a development that involves coordinating the actions of all structural units to achieve a common goal. Within the framework of the concept of a "green" university, it is necessary to adhere to a sustainable development strategy. For example, this is the desire to save as much water and electricity as possible, support environmental interests in the formation of green procurement of tenders and other measures. Adhering to the philosophy of a "green" university means creating comfortable "green" spaces, using energy - efficient technologies, separate garbage collection, etc. [12].

The proposed development strategy of the "green" university should focus on the following sections:

- campus culture (core values, student engagement, employee engagement, community engagement, regional and global inclusion / partnership);
- education (research, curricula) is an interdisciplinary work on Sustainable Development. This concept is aimed at identifying ways to achieve a number of complex goals related to the development of educational programs and human capital, the admission and training of students, the fulfillment of social responsibility to society, ensuring sustainable development;
- permanent management;
- campus activities (climate change, accessibility, waste, water, transportation, green purchases, food).

Module "Ecology and Nature Management" at Narxoz University is available for the following educational programs: accounting and auditing, Finance, economics, marketing, management, world economy, organization and rationing of labor, state and local administration, law, international relations, social work, catering and hotel business, tourism, information systems and statistics.

The module consists of 4 courses: «The Doctrine of the Biosphere», «Environmental safety», «Water and Land Resources Management», «Green Economy and Sustainable Development». This course is intended for the formation of ecological culture among students of all specialties, familiarization of students with the basic concepts of ecosystems and the factors of the emergence of ecosystem degradation processes, the basic principles of optimal nature management and nature protection, as well as the development and preservation of civilization, the relationship of socio-ecological and biospheres processes [9]. Consequently, it should be noted that successful and resultative environmental performance is not directly dependent on the responsibility of the managers of large companies and the administration of universities. The modern model of a graduate with high skills in the field of the environment and sustainable development is formed and depends on the activity.

We have studied the basics of the Swedish model of environmental education and options for its implementation in the context of Kazakh education. However, given the national traditions and mentality of the country, it is possible to face certain barriers in the domestic context.

Lack of resources: There is a high probability of a shortage of financial resources that need to be directed to improving the skills of teachers and their retraining. As well as the introduction of appropriate infrastructure, similar and used in an economically developed country - Sweden.

Predisposition to positive changes: Bureaucratic actions inherent in the domestic education system and the inability to implement and modernize established processes and actions, not the consent of the parties, can slow down the process of introducing new progressive methods of education and adapting educational materials, plans, as well as hinder integration processes in the educational sphere as a whole.

Reform and environmental policy: The imperfection of existing regulatory documents and rules, state standards of education in Kazakhstan may hinder the effective implementation of environmental initiatives and practices used in the Swedish model of education.

Dual degree and academic mobility programs: Academic mobility and dual degree programs can directly affect the integration of students into the processes of the European model into the practice of Kazakh higher education through the exchange of experience and internships of students and teachers.

Public-private cooperation: This is a process of coordinated actions by the government, the private sector and public organizations, which can contribute to the attraction of material resources, expert activities in the field of education, as well as the development and application of measures in the field of adaptation of environmental education within the framework of sustainability.

It should also be noted that Sweden has a number of advantages, as it is included in the UNESCO Framework Program on Education for Sustainable Development. This program motivates critical and creative thinking, focuses on values that develop students' skills to form environmentally sustainable perspectives.

To develop adaptation measures and directions in the field of reforming the environmental education system in Kazakhstan. We have studied and analyzed the reports of the annual international green ratings of UI Green Metric over the past few years. The analysis revealed the top 10 most advanced environmentally friendly universities. European universities occupy the first positions in this register. The Birkenfeld Environmental Campus at the Trier University of Applied Sciences in Germany is in the third position. Students and teachers of the university are actively engaged in scientific research in the field of environmental science. This university is a "zero-emission university". Another well-known university in Germany, the University of Bremen, is positioned in seventh place, and is also in the top 10. This university has been awarded the Green Campus badge, and is famous for projects in the field of sustainable transport, energy conservation, alternative energy and more.

We will analyze organizational measures in the field of environmental education in Kazakhstan. A number of Kazakhstani universities also participate in the international green rating UI Green Metric. So, for example, in 2017, among the five participating universities, Narxoz University can be noted. It should also be noted that the number of participants from Kazakhstan is increasing from year to year, and in 2023 their number amounted to eighteen. In the same year, 1,183 universities from 84 countries were represented in the ranking, which indicates its globality, Narxoz University positioned itself in 730th place [10].

In order to assess the level of environmental knowledge, eco-behavior and practical skills in the field of ecology, we analyzed the analytical report on the study of environmental awareness of the population of Kazakhstan over 18 years of age about climate change, presented by UNDP in 2022. The assessment of environmental awareness and literacy of the population in the field of ecology was carried out on the basis of a database and private assessments of respondent

participants in accordance with current international practice and the metrology of such assessments.

The survey covered 2,000 respondents from different regions and regions, the sample corresponded to statistical methods of analysis. The total number of responses received amounted to 2,168 people, including interviewing methods, the survey was conducted with 228 respondents. Based on 95% confidence and a margin of error of plus or minus 3%, the required sample size would be 1,067, therefore, the number of respondents is sufficient. The questionnaire consists of filling in the personal parameters of the respondents: gender, age, place of residence. The responses of the respondents after statistical processing are shown in Table 1. These data characterize the level of awareness of the population of Kazakhstan about the problems of climate change and the causes of global warming.

Table 1 – Results of the study of awareness of the population of the Republic of Kazakhstan about climate change

Questions asked to respondents	% of the total number of respondents
Interest in the country's environmental problems among the vast majority of respondents	73.5%
Anthropogenic atmospheric pollution is a "Very serious problem"	46.8%;
Shortage and pollution of the aquatic environment by enterprises is a "Very serious problem"	45.8%;
Accumulation of industrial and solid waste, "Very high severity of the problem"	42.7%.
They note negative values in the awareness of "Completely uninformed" and "Rather uninformed"	29,5%
The awareness of the population about adaptation measures to the effects of climate change is low	61.15%
Human activity has a "High Impact" or "Significant impact" on the climate	72.2%
The importance of the respondent's participation in the development of measures to mitigate the effects of climate change	37.6%
I agree to personally participate in the ongoing environmental protection activities.	58.4%
The level of ecological culture of the population is low or rather low	44.8%
The level of awareness of respondents about international documents and agreements	19.4%
<i>Note – source [11]: OF "Desenta"- Created with Datawrapper</i>	

The study examined data on environmental awareness of the population about climate change on the planet, collected and processed in 2012 and 2020 to compare dynamics by indicators. So, for example, the response to the question of respondents' interest in global warming in 2012 was 75%, in 2020 it increased to 80%, but in 2022 it is observed to decrease to 73%. The reasons for the decline in public interest are different. These include more drastic ones, such as the geopolitical instability in the world, and the economic global crises that have taken place in recent years. These factors are important and overshadow the problems of ecology and environmental pollution.

It should also be noted, according to the data presented in the table, that the level of ecological culture of the population and youth remain at a low level. There are also low indicators on the issue of public awareness of the documents ratified by Kazakhstan in the field of climate change and adaptation. As a positive factor, despite the current situation, it can be noted that most of the participants expressed their interest in participating and implementing environmental measures, and there is some activity in obtaining environmental knowledge, forming environmental behavior and skills for the rational use of natural resources and waste management, energy conservation, etc.

The study will identify changes in attitudes towards the environment in the context of higher education, and adapt the environmental education system in the interests of sustainable development. To implement the goals and objectives of the Green University strategy, we studied the content of the bachelor's degree programs of Narxoz University. This concept is aimed at identifying ways to achieve a number of complex goals related to the development of educational programs and human capital [12].

Through the implementation of the green University strategy, one should strive to be at the forefront of these changes:

- development of programs and policies for sustainable development aimed at the development of the university, environmental protection;
- Revision of the content and implementation of existing modules and courses throughout the university in order to ensure sustainable development, integration of learning outcomes on sustainable development into curricula, development of modules related to environmental sustainability.;
- provision of high-quality applied research programs and projects related to Sustainable Development Goals;
- development of interdisciplinary educational programs and activities related to sustainable development;
- research institutes and departments in the field of ecology and sustainable development;
- the concept of the development of “green” universities [5].

The University conducts research related to the prevention of environmental pollution, using the example of advanced European countries, in order to adapt the environmental education system for sustainable development, the Scientific Research Institute for Sustainable Development of Kazakhstan (SKRI) operates, which successfully implements environmentally friendly green projects. The Kazakhstan Sustainable Development Research Institute (SKRI) is starting research work with UNESCO and the National Academy of Education on how to integrate sustainable development goals into current and future educational reforms in Kazakhstan. It should also be noted that successful adaptation activities are carried out in at least 18 (eighteen) universities in Kazakhstan, which participate and position themselves in the international environmental rating UI Green Metric.

Conclusion

In conclusion, it can be noted that in the modern world, where environmental problems are becoming more and more acute, environmental culture and environmental awareness play a key role.

To ensure environmental sustainability, an environmental approach must be instilled from school. We conducted a detailed statistical analysis of the level of environmental competence of young people using a database and individual assessments of respondents.

The modern model of a graduate with high skills in the field of environmental protection is formed and depends on adaptation measures developed on the basis of an analysis of the general state to internal information. The level of environmental education and culture contributes to the formation of environmentally literate youth for the implementation of sustainable development goals.

An ecologically literate population will not allow increased environmental degradation and pollution of its components. Environmental education should be conducted as a continuous learning process, adapted in the interests of sustainable development using the best practices of foreign educational institutions. It should be started in pre-school institutions and before entering the university education system. It is necessary to instill in children respect for the natural environment from an early age. Training courses at all levels of training should include a course on

environmental protection. As well as timely and effectively implement the adoption of an educational program and strategy in the country. It is necessary to constantly improve the level of environmental literacy of the younger generation in secondary school through interactive teaching methods, practical outdoor activities, excursions, with the help of game elements of learning – environmental quests, case studies, contests and quizzes.

A motivational tool for universities in the field of ecology and environmental protection is to obtain the status of a “green” university with participation in the International University Sustainability Rating UI Green Metric. We have analyzed the content of existing modules and university-wide courses in order to establish the sustainability of the content and integrate the sustainability of the results into educational programs. The combination of the principles identified above in their interaction provides a holistic description of the process of building a system of environmental and vocational education, ensures the effectiveness of the formation of environmental culture of university students. Higher education plays a fundamental role in achieving the Sustainable Development Goals by providing students with the knowledge, skills and values necessary to support the rapidly growing demand from employers for sustainable development competencies in the workplace in all fields. The main condition for the adaptation of environmental culture and education is an integrated approach, continuity and continuity of educational programs within the framework of the practical implementation of the objectives of the «Green» University strategy.

Lifelong learning means that in order to achieve sustainable development, the participation of the entire population, and mainly the younger generation, is necessary. To train young people in the field of ecology and natural sciences, it is necessary to improve the qualifications of teachers, involve practitioners in training through webinars, trainings and training courses. In order to implement the Concept of Kazakhstan's transition to a «green economy», it is necessary to focus on a competence-based approach in the preparation of bachelors and masters of natural sciences in the learning process. Thus, the formation of the fundamental and methodological foundations of environmental education and the formation of environmental culture among the younger generation will allow achieving sustainability with an optimal combination of economic, political, social and cultural aspects of development to improve the well-being of the whole society.

BIBLIOGRAPHY

1. Бодрунов С.Д. Ноономика: монография. – М.: Изд-во Культурная революция, 2018. – 432 с.
2. Римский клуб, юбилейный доклад: «Старый Мир обречен. Новый Мир неизбежен!». [Электронный ресурс]. URL: <https://aftershock.news/?q=node/601798> (дата обращения 28.12.2023)
3. Великая хартия европейских университетов. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.russianenic.ru/int/bol> (дата обращения 20.03.2024)
4. Калелова Г.Ж., Абдиманатов Б.Ш. «Жаратылыстану» пәнін табиғаттағы себеп-салдармен байланыстыра оқытудың тиімділігі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №4 (126). – Б. 235–246. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.20>
5. Aksut P., Aydin F. Creating digital stories: A case study of Turkish preschool environmental education. ie: inquiry in education // Inquiry in education. – 2021. – Vol.13(2). – Art 13. [Electronic resource]. URL: <https://digitalcommons.nl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1301&context=ie> (date of access 28.12.2023)
6. Ayaz E., Doruk O., Sarikaya R. Effect of activity-based environmental education on the environmental identities of classroom pre-service primary school teachers // Review of International Geographical Education Online. – 2021. – Vol. 11(1). – P. 277–295. <https://doi.org/10.33403/rigeo.840664>
7. Bardecki M., McCarthy L. Implementation of the bondar report: A reflection on the state of environmental education in Ontario // Canadian Journal of Environmental Education. – 2020. – Vol. 23(3). – P. 113–131.
8. Corpuz A., San Andres T., Lagasca J. Integration of environmental education (EE) in teacher education programs: Toward sustainable curriculum greening // Problems of Education in the 21st Century. – 2022. – Vol. 80(1). – P. 119–143. <https://doi.org/10.33225/pec/22.80.119>

9. Commitment to the PRME. [Electronic resource]. URL: https://d30mzt1bxg5llt.cloudfront.net/public/uploads/sip-reports/PRME_Final_2023.pdf (дата обращения 22.02.2024)
10. Двенадцать казахстанских университетов вошли в мировой рейтинг «зеленых» ВУЗов. [Электронный ресурс]. URL: <https://eenergy.media/news/24909> (дата обращения 04.01.2024).
11. Аналитический отчет о результатах исследования осведомленности населения Республики Казахстан об изменении климата. ОФ «Десента» - Created with Datawrapper. [Electronic resource]. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2022-09/analiticheskiy_otchet_rus.pdf. (дата обращения 13.02.2024)
12. Сальников В.Г., Тажибаева Т.Л., Полякова С.Е. Зеленый офис учебного заведения: учебное пособие. – Алматы: Казак университеті, 2015. – 108 с.

REFERENCES

1. Bodrunov S.D. Noonomika [Noonomy]: monografia. – М.: Izd-vo Kulturnaia revoliucia, 2018. – 432 s. [in Russian]
2. Rimskiy klub, iubileinyi doklad: «Staryi Mir obrechen. Novyi Mir neizbejen!» [The jubilee report of the Club of Rome: «The old world is doomed, the New World is inevitable»]. [Electronic resource]. URL: <https://aftershock.news/?q=node/601798> (date of access 28.12.2023) [in Russian]
3. Velikaia hartia evropeiskih universitetov [The Great Charter of European Universities]. [Electronic resource]. URL: <http://www.russianenic.ru/int/bol> (date of access 20.03.2024) [in Russian]
4. Kalelova G.J., Abdimanapov B.Sh. «Jaratylystanu» panin tabigattagy sebep-saldarmen bailanystyra oqytudyn tiimdiligi [Efficiency of Teaching the Subject «Natural Science» in School in Connection with Causes and Effects in Nature] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2022. – №4 (126). – B. 235–246. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.20> [in Kazakh]
5. Aksut P., Aydin F. Creating digital stories: A case study of Turkish preschool environmental education. ie: inquiry in education // Inquiry in education. – 2021. – Vol.13(2). – – Art 13. [Electronic resource]. URL: <https://digitalcommons.nl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1301&context=ie> (date of access 28.12.2023)
6. Ayaz E., Doruk O., Sarikaya R. Effect of activity-based environmental education on the environmental identities of classroom pre-service primary school teachers // Review of International Geographical Education Online. – 2021. – Vol. 11(1). – P. 277–295. <https://doi.org/10.33403/rigeo.840664>
7. Bardecki M., McCarthy L. Implementation of the bondar report: A reflection on the state of environmental education in Ontario // Canadian Journal of Environmental Education. – 2020. – Vol. 23(3). – P. 113–131.
8. Corpuz A., San Andres T., Lagasca J. Integration of environmental education (EE) in teacher education programs: Toward sustainable curriculum greening // Problems of Education in the 21st Century. – 2022. – Vol. 80(1). – P. 119–143. <https://doi.org/10.33225/pec/22.80.119>
9. Commitment to the PRME. [Electronic resource]. URL: https://d30mzt1bxg5llt.cloudfront.net/public/uploads/sip-reports/PRME_Final_2023.pdf (date of access 22.02.2024)
10. Dvenadcat kazahstanskih universitetov voshli v mirovoi reiting «zelenyh» VUZov [Twelve Kazakhstani universities have entered the world ranking of “green” universities]. [Electronic resource]. URL: <https://eenergy.media/news/24909> (date of access 04.01.2024) [in Russian]
11. Analiticheskiy otchiot o rezultatah issledovania osvedomlionnosti naselenia Respubliki Kazahstan ob izmenenii klimata. OF «Desenta» - Created with Datawrapper. [Analytical report on the results of the study of awareness of the population of the Republic of Kazakhstan about climate change. OF “Desenta” - Created with Datawrapper] [Electronic resource]. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2022-09/analiticheskiy_otchet_rus.pdf. (date of access 13.02.2024) [in Russian]
12. Salnikov V.G., Tajibaeva T.L., Poliakova S.E. Zelenyi ofis uchebnogo zavedenia: uchebnoe posobie [The green office of the educational institution: textbook]. – Алматы: Qazaq universiteti, 2015. – 108 s. [in Russian]

UDC 378; IRSTI 14.35.07

<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.122>N.A. ABISHEV¹, R.S. ZHELDIBAYEVA²¹Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Zhetysu University named after I. Zhansugurov

(Kazakhstan, Taldykorgan), e-mail: abishev.47@mail.ru

²PhD, Lecturer of Zhetysu University named after I. Zhansugurov
(Kazakhstan, Taldykorgan), e-mail: raigul.raigul@gmail.com**TRANSFORMATION AS UNDERSTANDING THE CAUSE-AND-EFFECT
RELATIONSHIPS OF RESEARCH ACTIVITY AND APPLYING THEM IN
ACCORDANCE WITH SET GOALS AND OBJECTIVES**

Abstract. In the context of global transformational processes occurring in the world educational space, the interdependence between societal development and education is becoming increasingly evident. The aim of this research was to analyze the profound changes in the subject of academic and research activities and their impact on pedagogical culture. The study examined factors contributing to the transformation of the subject, including societal demands, the development level of the educational system, pedagogical theory and technology, as well as individual characteristics. Special attention was given to mentoring practice as a condition for effectively forming the generativity of subjects, which contributes to their motivation and retention in the profession. The research was based on an analysis of international experiences in modernization and reform of educational practice, identifying stress conditions caused by rapid changes and contradictions between current educational demands and understanding the dynamics of the future. The research hypothesis arised from the contradiction between existing education theories and the scientific concept of “personal transformation”. The modernization of education and the shift in focus from meeting needs to human development have led to the formation of a new approach to self-expression and the realization of personal potential.

The research employed a pedagogical experiment with the aim of determining and comparatively analyzing the impact of specific factors and conditions on the process of understanding causal relationships in professional and research activities and applying them according to established goals and objectives. The experiment involved 52 master's and doctoral students. The research method used was a frontal written survey, aimed at obtaining data on the respondents' readiness for pedagogical and research activities, as well as their ability to overcome difficulties and apply cause-and-effect relationships in their professional work. The experiment allowed for the measurement of parameters and outcomes related to the individual's awareness of their abilities and potential. In conclusion, the study demonstrates the necessity of adapting

---

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Abishev N.A., Zheldibayeva R.S. Transformation as Understanding the Cause-and-Effect Relationships of Research Activity and Applying Them in Accordance with Set Goals and Objectives // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №4 (134). – Б. 298–311. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.122>

*Cite us correctly:

Abishev N.A., Zheldibayeva R.S. Transformation as Understanding the Cause-and-Effect Relationships of Research Activity and Applying Them in Accordance with Set Goals and Objectives // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2024. – №4 (134). – Б. 298–311. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.122>

Date of receipt of the article 03.06.2024 / Date of acceptance 30.12.2024

educational standards to contemporary realities and gaining a deeper understanding of causal relationships in the process of transformation.

Keywords: transformation, thinking, causal relationships, research, educational-cognitive process, method, comparative analysis.

Н.А. Абишев¹, Р.С. Желдибаева²

¹педагогика ғылымдарының докторы, профессор

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті
(Қазақстан, Талдықорған қ.), e-mail: abishev.47@mail.ru*

*²PhD, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Талдықорған қ.), e-mail: raigul.raigul@gmail.com*

Трансформация: зерттеу қызметінің себеп-салдарлық байланыстарын түсіну және оларды қойылған мақсаттар мен міндеттерге сәйкес қолдана білу

Аңдатпа. Әлемдік білім беру кеңістігінде болып жатқан жаһандық трансформациялық процестер жағдайында қоғамдық даму мен білім берудің өзара тәуелділігі барған сайын айқын бола түсуде. Бұл зерттеудің мақсаты оқу-зерттеу қызметі субъектіндегі терең өзгерістерді және олардың педагогикалық мәдениетке әсерін талдау болып табылады. Берілген зерттеу жұмысы субъектінің өзгеруіне ықпал ететін факторларды, соның ішінде қоғамның сұраныстарын, білім беру жүйесінің даму деңгейін, педагогикалық теория мен технологияны және жеке ерекшеліктерді қарастырады. Тәлімгерлік практикаға субъектілердің генеративтілігін тиімді қалыптастыру шарты ретінде ерекше назар аударылады, бұл олардың мотивациясына және кәсіби дағдыларын шыңдауға ықпал етеді. Зерттеу білім берудің өзекті талаптары мен болашақ динамикасын түсіну арасындағы жылдам өзгерістер мен қайшылықтардан туындаған стресстік жағдайларды анықтай отырып, білім беру практикасын жаңғырту мен реформалаудың шетелдік тәжірибесін талдауға негізделген. Зерттеу гипотезасы білім берудің қолданыстағы теориялары мен «тұлғаның өзгеруі» ғылыми тұжырымдамасы арасындағы қайшылықтан туындайды. Білім беруді модернизациялау және қажеттіліктерді қанағаттандырудың орнына адамның дамуына баса назар аудару өзін-өзі көрсетуге және жеке тұлғаның әлеуетін ашуға жаңа көзқарасты қалыптастыруға ықпал етті.

Зерттеу әдісі ретінде педагогикалық эксперимент қолданылды, аталмыш педагогикалық эксперименттің мақсаты кәсіби және зерттеу қызметіндегі себеп-салдарлық байланыстарды түсіну процесіне нақты факторлар мен жағдайлардың әсерін анықтау, салыстырмалы түрде талдау және оларды белгіленген мақсаттар мен міндеттерге сәйкес қолдану болып табылады. Экспериментке 52 магистрант пен докторант қатысты. Зерттеу әдісі ретінде фронтальды жазбаша сауалнаманы қолданылды, оның мақсаты респонденттердің педагогикалық және ғылыми-зерттеу жұмыстарына дайындығы, сондай-ақ қиындықтарды жеңу және олардың кәсіби қызметінде себеп-салдарлық байланыстарды қолдану қабілеті туралы мәліметтерді жинақтау болды. Эксперимент адамның өзінің қабілеттері мен мүмкіндіктерін түсіну процесінің параметрлері мен нәтижелерін өлшеуге мүмкіндік берді. Қорытындылай келе, зерттеу білім беру стандарттарын заманауи шындыққа бейімдеу және трансформация процесінде себеп-салдарлық байланыстарды тереңірек түсіну қажеттілігін көрсетеді.

Кілт сөздер: трансформация, ойлау, себеп-салдарлық байланыстар, зерттеу, оқу-танымдық процесс, әдіс, салыстырмалы талдау.

Н.А. Абишев¹, Р.С. Желдибаева²

¹доктор педагогических наук, профессор,

Жетысуский университет имени И. Жансугурова
(Казахстан, г. Талдыкорган), e-mail: abishev.47@mail.ru

²PhD, преподаватель Жетысуского университета имени И. Жансугурова
(Казахстан, г. Талдыкорган), e-mail: raigul.raigul@gmail.com

Трансформация как осознание причинно-следственных связей исследовательской деятельности и умение их применять в соответствии с поставленными целями и задачами

Аннотация. В условиях глобальных трансформационных процессов, происходящих в мировом образовательном пространстве, все более очевидной становится взаимозависимость общественного развития и образования. Цель данного исследования заключается в анализе глубинных изменений в субъекте учебно-исследовательской деятельности и их влиянии на педагогическую культуру. В исследовании рассматриваются факторы, способствующие трансформации субъекта, включая запросы общества, уровень развития системы образования, педагогическую теорию и технологию, а также индивидуальные особенности. Особое внимание уделяется наставнической практике как условию эффективного формирования генеративности субъектов, способствующей их мотивации и удержанию в профессии. Исследование основывается на анализе зарубежного опыта модернизации и реформирования образовательной практики, выявляя стрессовые состояния, вызванные быстрыми изменениями и противоречиями между актуальными требованиями образования и пониманием динамики будущего. Гипотеза исследования вытекает из противоречия между существующими теориями образования и научным понятием «трансформация личности». Модернизация образования и смещение акцентов на человеческое развитие вместо удовлетворения потребностей способствовали формированию нового подхода к самовыражению и раскрытию потенциала личности.

В качестве метода исследования использовался педагогический эксперимент, целью которого было определить и сравнительно проанализировать влияние конкретных факторов и условий на процесс осознания причинно-следственных связей в профессиональной и исследовательской деятельности и их применение в соответствии с установленными целями и задачами. В эксперименте участвовали 52 магистранта и докторанта. Методом исследования был использован фронтальный письменный опрос, целью которого было получение данных о готовности респондентов к педагогической и исследовательской деятельности, а также о способности преодолевать трудности и применять причинно-следственные связи в своей профессиональной деятельности. Эксперимент позволил измерить параметры и результаты процесса осознания индивидуумом своих способностей и возможностей. В заключение, исследование демонстрирует необходимость адаптации образовательных стандартов к современным реалиям и более глубокого понимания причинно-следственных связей в процессе трансформации.

Ключевые слова: трансформация, мышление, причинно-следственные связи, исследование, учебно-познавательный процесс, метод, сравнительный анализ.

Introduction

The dynamism of modern societal development necessitates the continuous improvement of the education system, along with a creative and research-oriented approach to achieving its goals

and objectives. Pedagogical education serves as a trigger in this process. These objectives are multifaceted, complex, and defined by specific historical conditions shaping the education system and the challenges of personality development, which encompass the context of cultural history and the history of forms of activity in human interactions, among other aspects.

Both foreign and Russian scholars have frequently analyzed the transformation of educational institutions, including higher education, and assessed the role of education in contemporary society [1]. The research by M. Gibbons presents institutional innovations emerging from the formation of the information society [2]. After reviewing this experience, the authors of this article concluded that it is necessary, firstly, to identify the main elements of the higher education system from the perspective of organizational theory, and secondly, to demonstrate the differences between these elements across various countries and the consequences they entail. Identifying these elements involves creating general categories that represent the most abstract concepts reflecting the properties and relationships of society and thought.

Transformation priorities numbers and the skewed representation of demographic groups within universities. On the other hand, transformation is viewed as an issue related to privilege and power [3].

We consider categories such as «personal transformation», «awareness», «thinking», and «trigger» filling them with empirical content based on the description of the research topic «Transformation as Awareness of Causal Relationships in Research Activities and the Ability to Apply Them in Accordance with Set Goals and Objectives». The essence of the identified relevant pedagogical and psychological phenomena, and the facts present in society that influence the development of education and research, provide grounds to assume that in the near future, the global educational community will face many new, previously unknown but acute problems. The role of knowledge and creativity, essential for solving these problems, will increase immeasurably.

To determine what is most important, it is necessary to consistently consider the similarities and differences in the structures and procedures of higher education in various countries. To group descriptive facts without simply listing them, an ordering structure is required. Comparing different countries is especially useful for revealing unique features and unconscious assumptions that dominate the subjects.

The emerging new societal values should positively contribute to the formation of individuals possessing competencies (the ability to actively and knowledgeably perform professional, civic, and other social duties) based on the knowledge and experience acquired through training [4]. These competencies should be oriented towards independent participation in the scientific and cognitive process and aimed at successful involvement in pedagogical and research activities. Consequently, those countries and peoples that can ensure a higher level of education, upbringing, and mastery in all its manifestations, and the capacity for scientific inquiry, will take center stage in the historical arena [5].

However, pedagogical science, whose object lies in the socio-humanitarian sphere, has its specific characteristics. As a branch of specific activity, it is related to studying and understanding real phenomena in education, research, and human learning. Although the process of obtaining pedagogical knowledge in research follows general laws of scientific cognition and requires the implementation of precise, rigorous research methods, the nature and results of pedagogical research are significantly influenced by the value-based practical consciousness existing in society [6].

The specificity of training teacher-researchers imposes at least two requirements on the nature of their intellectual organization. Evaluating and evidencing impact is harder for some research disciplines than others [7]. Firstly, there is a fundamentally reflective, methodological way of organizing thinking and activity, especially concerning the formulation of a scientific hypothesis, the leading idea of the research, and the determination of novelty, among other aspects. This

necessity arises from the need to manage knowledge about knowledge in relation to the tasks of coordinating the thinking and activities of many stakeholders during the process of expert evaluation and humanitarian support. Additionally, it pertains to the features of project-program developments, which can only be carried out reflectively. The second requirement pertains to the intellectual organization of thinking, specifically the theory of activity (methods of thinking about activity, alongside the abilities to act independently and reflect).

The real modernization of pedagogical education is, above all, the process of shaping an individual as a social being under the influence of all factors—ecological, socio-economic, ideological, psychological, educational, and more—rather than solely through pedagogical methods or specific teaching technologies. Research should be driven by dissatisfaction with the current state of higher and general education schools, based on substantial and essential grounds.

A researcher must be capable of identifying significant societal needs based on the analysis of the evolving sociocultural situation, determining the corresponding pedagogical perspective, formulating an appropriate goal, and establishing a sequence of steps for its implementation. This involves developing criteria for assessing the effectiveness of the designed practice and conducting control and adjustments to the functioning processes.

In the context of educational and research activities, several functions of the researcher can be distinguished [5, p. 113]:

- The ability to interpret social phenomena and translate them into the language of pedagogical goals and objectives.
- Diagnosing the condition of the designed object of technical activity.
- Methodically supporting the educational process.
- Selecting content appropriate to the planned outcomes.
- Constructing the educational and cognitive process considering the impact of the macro- and micro-social environment, among other factors.

Research methods and materials

To conduct a comprehensive and thorough analysis of foreign studies related to modernization and reform, and to identify key factors and trends influencing contemporary society and education, a comparative analysis of the results of these foreign studies was utilized. This approach aimed to uncover similarities and differences in the approaches to modernization and reform in different countries. The selection of methods for managing the processes through which individuals become aware of causal relationships in research activities and their ability to apply them in accordance with set goals and objectives, aimed at testing the hypothesis, involves revealing the researcher's insights about what is not obvious in the object, what they perceive that others do not notice.

This research is focused on identifying the conditions under which an individual can become aware of who they are as a person, what they represent as an individual, what positive and negative qualities they possess, what needs to be worked on, and what needs to be let go of. The subject of the research is the contemporary trends in global higher education and scientific inquiry.

A pedagogical experiment was used as a method when there was a need to determine and comparatively analyze the influence of specific factors or conditions on the course and effectiveness of the process, as well as to more accurately measure the parameters and outcomes of the process of individuals becoming aware of causal relationships in professional and research activities and their abilities to apply them in accordance with set goals and objectives.

The task of the pedagogical experiment was to determine, using qualitative and, where possible, quantitative assessments, the comparative effectiveness of various methods, techniques, organizational forms, conditions, and comprehensive new systems applied in the educational and

cognitive process. The tasks were logically and chronologically interconnected, often requiring the formulation of sub-tasks for their resolution. The outcomes of this work are as follows:

- Identifying the main directions for the development of organizational, scientific-methodological, and personnel support measures by educational subjects when society transitioned from a relatively stable phase of history to a dynamic phase of development.

- Establishing the scope of educational activities for subjects when the goal of education became the enhancement of quality, mobility, and accessibility of education, meeting the needs of a developing post-industrial society and the individual.

- Determining the most challenging problems related to the formulation of goals and objectives, research, scientific novelty, and its significance, considering transformation as a direct result of targeted reforms.

The proposed scheme was used in designing a program for teachers to observe the emerging difficulties in the educational and cognitive activities of learners (Table 1).

Table 1 – The emerging difficulties in the educational and cognitive activities of learners

№	Aspects of pedagogical activity	Level of difficulty In percentage (%)	
		Significant	Average
1	2	3	4
1.	In the pedagogical process, the objective becomes subjective, transforming into the individual-psychological domain of the subject.	40	60
2.	The learning process particularly shapes the consciousness of the individual, as well as other parameters, relying on their level of formation.	70	30
3.	When constructing the pedagogical process, the scientifically justified selection of content, methods, and means of teaching is important, rather than mere diversity.	35	65
4.	Learning involves transforming the subject's activities, turning them from someone who does not possess certain knowledge, skills, and abilities into someone who does.	80	20
5.	Meeting professional needs involves resolving contradictions, leading to the emergence of new qualities in the subject and new objective conditions.	20	80
6.	Critical examination contributes to the development of pedagogical thinking and the enhancement of pedagogical culture.	45	55
7.	Overcoming the reproductive style of educational-cognitive activity and transitioning to a new educational paradigm ensures cognitive activity and independence of thought.	40	60
8.	Understanding that before discussing what needs to be done, one must understand what already exists and how it affects the future of education.	30	70
9.	Readiness to identify scientific problems in research activities and seek ways to effectively solve them.	30	70
10.	The subject's readiness for empirical research: analysis, comparison, synthesis, resulting in specific empirical concepts.	75	25

Continuation of Table 1

1	2	3	4
11.	The ability of the subject to integrate subject knowledge, skills, and abilities across various educational domains, forming the substantive basis of functional literacy.	75	25
12.	Setting and solving cognitive, research tasks, leading to changes in the content of the subject's knowledge and skills.	35	65
13.	The ability to resolve situations that encourage the subject to ask questions to the teacher, clarify ambiguities, and delve deeper into the understanding of knowledge.	35	65
14.	The ability to make decisions based on sound judgment, i.e., without having all the necessary materials and without the possibility of processing information mathematically.	30	70
15.	A situation for self-assessment, analyzing the subject's own cognitive and practical work.	35	65

The methodology for studying the difficulties encountered by learning subjects.

Method №1. Frontal written interview on the readiness of learners for pedagogical and research work and overcoming difficulties encountered during this work.

Aim – obtaining initial data on the awareness of the cause-and-effect relationships in research activities by the learners and their ability to apply them in accordance with the set goals and objectives.

Duration – 40 minutes; number of participants (master's and doctoral students) – 52 people.

1. If the choice of methods depends on the research problem, objectives, subject, and hypothesis of the study, how do you determine the nature of using necessary operations at different stages of the research?

2. What determines the formulation of the research problem, as it leads to the formulation of the research topic, implying the determination and justification of the relevance of the study?

3. Special preparation of research subjects for a new area of activity - scientific research provides an understanding that neither knowledge of pedagogical science nor practical experience can replace it, although it is a necessary prerequisite. What is your solution version?

4. Chronological listing of who said what on a particular occasion cannot be considered a scientific analysis of the literature; it is an arbitrary annotation of works on the topic without presenting the author's own position. Give your interpretation of the answer.

5. The problem of logic is the question of truth, about the cognitive relationship of thinking to being. Can you provide an explanation or the true answer?

6. Subjects of educational-cognitive activity should master the principle: “what is valuable in others is not what I value in them, and not what they value in me, but what they value in themselves”. What is your answer?

7. It's not that the subject does not know or knows little, but that there is no understanding of both their own knowledge and their own ignorance.

8. Psychological engagement requires not so much the training of the subject's memory as the ability to think in terms of the material studied. How is this implemented in practice?

9. Substantive generalization means a theoretical image obtained in the human mind through mental operations establishing the unity of the system of concepts and their interrelationships and representing, thereby, the generalization of generalizations. Can you explain?

10. Consciousness is a component of the psyche, the process of the subject delving into internal mental experience, contemplating and memorizing it, evaluating its significance for their educational activities, these are subjective images of the objective educational practice in the

process of processing educational information. What is the mechanism of its implementation in practice?

11. Scientific research activity - if carried out more or less competently, by definition, is always aimed at objectively new results. How should it be carried out?

12. A true scientist must remember that direction in science means only the direction of the search for scientific truth, but not scientific truth itself?

13. Productive memorization is the ability to focus attention on the material being studied, a conscious setting for memorization, awareness of the need to memorize, logical, meaningful memorization, the use of comparisons and oppositions, the ability to connect the new with the old, the known. Explain the mechanism of implementation?

14. Intelligence is the ratio of the speed of assimilating novelty to the amount of existing information?

15. The subject not only assimilates the content of the educational material but also regulates, controls, and corrects their cognitive activity. Explain the mechanism of such action?

Interview Procedure

1. Subjects of learning activity are informed of the purpose of the interview: to find ways to overcome difficulties in their educational and cognitive work related to understanding cause-and-effect relationships in professional and research activities and applying them in accordance with the set goals and objectives.

2. The process of teaching is much less interesting than the process of learning, the importance of which is difficult to overestimate in the conditions of personal transformation. At the same time, valuable and meaningful learning is considered only when based on self-activity, self-regulation, and self-awareness.

3. Subjects are deliberately directed to the experience that creates their baggage: feelings, images, analyzed situations, decisions made and implemented. Modern education faces rapid changes and challenges presented by globalization, technological innovations, and changing societal expectations. Foreign researchers are crucial in examining educational trends and developing strategies to transform educational systems.

For example, Michael Fullan proposes a concept of educational change that emphasizes collective action and leadership [8]. He highlights the importance of fostering a culture of learning and innovation within schools. Similarly, Andy Hargreaves examines how education policies influence transformation within school systems [9]. He advocates for addressing teachers' needs and supporting their professional growth. Linda Darling-Hammond underscores the significance of education quality and teacher preparation, emphasizing individualized teaching and assessment approaches [10]. Meanwhile, Pasi Sahlberg analyzes Finland's educational successes, identifying principles such as equity and diversity that could be applied globally to enhance educational outcomes [11].

An analysis of international research on the modernization and reform of education reveals key factors and trends shaping contemporary society and education. These include:

1. *Technological Innovations:* Modernizing education often involves integrating new technologies. This includes digitizing the learning process, adopting interactive educational platforms, and expanding online education opportunities [8, 10]. These advancements enable personalized learning experiences, increase student engagement, and prepare learners for a technology-driven world.

2. *Globalization:* Globalization: The impact of globalization on education is profound, encouraging student and faculty exchanges, the development of international educational standards, and the promotion of multilingualism and cultural diversity [9]. Globalization fosters interconnected, culturally aware educational environments that prepare students for global challenges.

3. *Economic Changes:* The evolving needs of modern economies are driving educational reform. There is a growing emphasis on equipping students with skills relevant to the digital economy, such as programming, data analytics, and entrepreneurship [10]. Educational systems increasingly focus on preparing students to adapt to the demands of rapidly changing job markets.

4. *Socio-Cultural Changes:* Education modernization is also closely linked to socio-cultural shifts. Contemporary educational programs are increasingly inclusive, addressing the needs of diverse cultural and ethnic groups, promoting intercultural interaction, and fostering tolerance [11]. These efforts help create educational environments that celebrate diversity and inclusivity.

5. *New Approaches to Learning and Assessment:* Modern educational systems are rethinking traditional approaches to learning and student assessment. There is a greater focus on fostering critical thinking, collaboration, and student independence [8, 10]. Innovative assessment methods, such as projects, peer reviews, and self-assessments, are becoming more common, offering a more holistic view of student progress beyond traditional testing.

These research findings provide valuable insights into current societal and educational trends, helping to identify key factors driving change. Understanding these trends is essential for developing effective strategies and policies in education and social development. By considering these insights, educators and policymakers can create systems that meet the needs of a rapidly evolving world while fostering equity, inclusivity, and innovation.

Table 2 – A comparison of educational transformation across Kazakhstan, the United States, and European Union countries, focusing on different aspects of educational policies and practices.

Aspects of education in educational policy and practice	Kazakhstan	America	EU countries
Educational standards and courses	The installation is undergoing a process of updating and adapting to modern requirements. Programs We teach students skills that are in demand in the labor market.	They are diverse and often change according to regional needs. The individualization of learning and the use of new technologies are emphasized.	The process of standardization of education in different EU countries, however, each country has its own national courses and curricula. The main focus is on the development of skills and competencies.
Financing of education	It receives significant government support, with increased investments in education in recent years.	Funding is heavily dependent on local taxes and federal subsidies.	It is subject to changes depending on the economic situation and political priorities. Education costs can vary significantly from country to country.
Teacher training	The process of modernization and improvement of the quality of teacher training is underway. Introduction of new training methods and support for professional development.	A variety of teacher training programs, including certification requirements and compulsory education. Much attention is paid to teaching scientific methods	Increased attention to the quality and professional development of teachers. Training programs often include practical experience and internships.

Continuation of Table 2

1	2	3	4
The use of technology in education	The introduction of information technology is actively promoted, especially in higher education.	The widespread use of technology both in educational institutions and in distance learning.	Frequent use of digital technologies and interactive teaching methods. Development of online courses and educational platforms.
Development of inclusive education	Inclusive education is actively developing, including the creation of special educational programs and conditions for teaching children with special needs.	The legislation guarantees the rights of children to education, including children with special needs. Promoting inclusive education and accessibility for all students.	The goal is to create an environment suitable for learning for all students, regardless of their abilities and needs. Providing additional resources and support.

Based on this comparative analysis, the following main points can be emphasized:

1. Differences and similarities: A comparison of the transformation of education in Kazakhstan, America and the EU countries reveals both similarities and differences in approaches to the development of the educational system.

2. Successful practices: Each of the countries under consideration has its own successful educational practices that can be an example for others.

3. Continuous development: Educational systems strive for continuous development and improvement in accordance with modern requirements and challenges.

4. The importance of adaptation: In a rapidly changing world and technological progress, the adaptation of educational systems to new challenges is becoming a key success factor.

5. The need to share experiences: It is important to take into account the experience of other countries and share best practices in order to improve their own educational systems.

In general, comparing the transformation of education in different countries is a valuable tool for understanding trends and successful practices that contribute to the development of the modern educational sphere.

Agreeing with V. Davydov's perspective on the dynamism of modern societal development, it is essential to add that the contemporary education system increasingly embodies the functions of personal socialization and social practice as a whole [1, p.18]. Traditional academic instruction is gradually being replaced by a qualitatively new educational system capable of modeling and reproducing the full richness of life connections and personal relationships within the learning environment. This shift necessitates a reevaluation not only of the goals and content of education but also of the pedagogical technologies, the meaning of the learner's activities, the level of their engagement, and their role in educational and research activities.

To determine the set of competencies necessary for each program and to define the outcomes of these programs, it is crucial to establish communication channels among all stakeholders— university faculty, industry representatives, professional associations, and students. Educational outcomes should be identified for each program based on surveys of these stakeholders. Curriculum design must become a continuous process.

Drawing insights from the research of M. Gibbons [2, p. 89] we make the following additions: first, we need to identify the main elements of the higher education system from the perspective of organizational theory. Second, we need to highlight the differences between these elements in various countries and their resulting implications.

The quality control process should also receive feedback from employers regarding the competencies of former students in both technical and behavioral domains. This requires universities to maintain alumni databases that reflect their effectiveness and competitiveness. To meet employer demands, graduates must possess deep fundamental knowledge in their specialized fields, general knowledge of problems and problem-solving methods, and specific applied knowledge tailored to job requirements (knowledge of hardware and software, key procedures, and regulations).

Comparing different countries is particularly valuable for uncovering unique traits and unconscious assumptions influencing subjects [12]. It is advisable to support the view that we need to transition from a concept focused on human needs and their satisfaction to one centered on human development. The primary goal of education should be self-expression and the full realization of individual potential and abilities.

Agreeing with A. Novikov and D. Novikov's opinion, we can add that the dynamism of modern societal development demands constant improvement of the education system and scientific inquiry. This highlights the necessity for a creative and research-oriented approach to addressing the challenges faced by the education system [5, p. 176].

While it is possible to agree with V. Davydov's perspective, the resolution of this issue seems to be hindered by the traditional form of transmitting useful information, which proves to be ineffective in this context [1, p. 128]. Only the high personal significance of humanities knowledge can serve as an essential condition for its assimilation. In the process of engaging with the world of humanistic culture, the explanatory procedure requires significant adjustment, as causal explanations of phenomena within a value system framework cannot address the existential problems of the individual.

Scholars E. Berezhnova and V. Kraevsky note that the results of pedagogical research are largely determined by the influence of the value-laden practical consciousness prevailing in society [13]. In addition, in modern socio-economic conditions, the situation fundamentally changes. In a market economy, knowledge and qualifications become the primary capital of a specialist. Issues of discipline and motivation for learning among individuals disappear—they want to learn independently. The focus is placed on the independent work of the individual and the self-organization of their educational activities.

The researchers N. Bordovskaya [14] and others note that the resolution of the goals and objectives of research depends on several objective conditions. As a remark to this opinion, it can be noted that there is insufficient awareness among subjects in the educational and research reality about the content and functions of phenomena such as “personal transformation”, as evidenced by numerous results of the processes of modernizing education system, which periodically succeed one another, simultaneously indicating the complexity and urgency of implementing tasks for “personal transformation” in the social, psychological, and pedagogical spheres. To be fair, one cannot underestimate the importance of the results obtained: the old system has opened up to new ideas, the new system is in the process of formation and seems to be full of youthful enthusiasm. But is it excessive to say that it is still in search and has only an indefinite idea of itself, and that the old system has rather complemented itself with successful concessions than been renewed.

Results and Discussion

The experiment aimed to evaluate the readiness of 52 master's and doctoral students for pedagogical and research activities. It sought to understand their ability to overcome difficulties and apply cause-and-effect relationships in their professional work. Using a frontal written survey, the study collected data on participants' awareness of these relationships and their practical application in accordance with research goals and objectives.

Methodological Choice and Research Stages

Participants demonstrated a strong understanding of how methodological choices are influenced by the research problem, objectives, subject, and hypothesis. Most respondents emphasized the importance of aligning methods with the evolving nature of research stages. This implies that while selecting methodologies, researchers should remain flexible and adjust their approaches based on ongoing findings and emerging challenges. This flexibility is crucial for addressing dynamic aspects of research and ensuring methodological rigor throughout the study.

Formulating the Research Problem

The process of formulating a research problem was closely tied to identifying gaps in existing knowledge and understanding the study's significance. Participants demonstrated a clear understanding of how a well-defined research problem leads to a focused and meaningful research topic. This step is crucial for designing a study that is both relevant and methodologically sound, ensuring that efforts address important and impactful questions. Special preparation for research activity.

Participants acknowledged that preparing for research involves more than having general pedagogical knowledge or practical experience. Effective research preparation requires mastering specific skills, such as formulating research questions, designing studies, and applying analytical methods. This highlights the need for focused training and hands-on experience to complement foundational knowledge, equipping researchers with the tools necessary for conducting high-quality studies.

Analyzing Scientific Literature. The survey results showed strong agreement on the importance of critically analyzing scientific literature rather than simply listing references in chronological order. Participants emphasized that an effective literature review should synthesize existing knowledge, integrate key findings, and build a coherent argument. This approach not only improves the quality of research but also ensures that the literature review adds value to the overall study.

The experiment provided valuable insights into students' preparedness for both pedagogical and research activities. It underscored the importance of flexibility, critical thinking, and self-awareness in the research process. Based on these findings, several recommendations can be made:

- 1) **Enhanced Research Training:** Develop specialized training programs to help students acquire essential research skills, such as designing studies and analyzing data.
- 2) **Critical Literature Analysis:** Promote the practice of synthesizing and critically evaluating scientific literature as part of academic training.
- 3) **Intrinsic Motivation:** Encourage self-reflection and foster intrinsic motivation to enhance learning outcomes and engagement in educational settings.
- 4) **Active Learning Strategies:** Integrate active learning techniques and critical thinking exercises into the curriculum to boost psychological engagement and knowledge retention.

Conclusion

In conclusion, the authors of the study have been convinced of the validity of the opinion that the awareness of causal relationships in research activities and the ability to apply them in accordance with the set goals and objectives serve their purpose if they take on a proactive nature in relation to the technology of personal transformation. This will enable individuals to understand their character to the level of crystal clear consciousness, capable of solving any social, pedagogical, and research tasks by extracting the essence of phenomena from them.

Its purpose is to teach the educational subject to think independently and creatively, to acquire skills in obtaining new knowledge, to solve professional, research, and personal problems, to forecast the consequences of their decisions, and to take responsibility for both professional-research and universal-humanitarian matters. It is logical to assess one's capabilities in the

development and research of education, to determine the direction of psychological-pedagogical activity not only in relation to the immediate goal but also in terms of one's involvement in what is happening in the educational space.

Accordingly, the connection between essence and phenomenon is of significant interest when transitioning from sensory to rational cognition. What is especially important for the educational-cognitive process, scientific research, and dialectical connection between the phenomenon and the essence that determine the ways of transitioning from describing the phenomenon to its law-based explanation, is the sufficient number of transformational programs that objectively help the subject transform the research reality. Establishing the essence of the research reality is closely related to the reasons for the emergence and development of this phenomenon.

By consciousness, which is a characteristic of transformation, we mean the ability of the educational subject to idealize (psychically reflect) educational and research reality, to transform the objective content of the subject into the subjective content of a person's mental life, as well as the specific socio-psychological mechanisms and forms of such reflection at different levels.

Modern education is a participant in the emergence of a new global community and finds itself at the heart of issues related to personal development and various communities. It is built on the individual, based on their inner states and feelings, where character represents a consciously open crystal “sphere” to the world, always in a positive mood. The task of education is to provide everyone with the opportunity to showcase their talents and their entire creative potential, implying for each the possibility of realizing their personal plans. Achieving this goal requires a reevaluation of the ethical and cultural aspects of education to provide everyone with opportunities to understand others in all their diversity and to comprehend the world in its chaotic movement towards some form of unity.

It should start with learning to understand oneself, making internal efforts based on knowledge, reflection, experience, and self-criticism. Teachers should detach themselves from the surrounding educational environment and oppose themselves to it as subjects rather than objects. The goal of transformational formation is to promote comprehensive development of autonomy and objective assessment of work quality. The quality control process should also receive feedback from employers assessing the competencies of former graduates in technical and behavioral fields. This requires educational institutions to maintain databases of alumni, reflecting their performance and competitiveness.

In accordance with the law of interdependence between the preparation of specialists and the level of their skills corresponding to the requirements of the labor market, educational institutions should consider that the cycle of knowledge creation, dissemination, training, and utilization is becoming shorter. Therefore, these phenomena are expressed through the relationship between cause and effect categories, which mutually condition each other, and their essential characteristics relative to the educational subject are flexibility, diversity, and accessibility in time and space.

Such characteristics of educational and research activities, in addition to the need to adapt to changes in professional and research activities, should turn into a process of continuous development of human personality, knowledge, and skills, as well as the ability to make judgments and take various actions. It should ensure that the educational subject understands themselves and the surrounding educational reality, facilitating the fulfillment of their social role in achieving set goals and objectives.

REFERENCES

1. Davydov V. Problema obrazovaniya v svete koncepcii predmetnoi deiatelnosti [Problems of education in the field of the concept of subject activity]. – M.: Akademia, 1996. –128 s. [in Russian]

2. Gibbons M. et al. *The New Production of Knowledge: The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies*. – Sage Publications, 2002. – 173 p.
3. Hoosain Khan G., Barnes N., Alves S. *Tracing Transformation in Turbulent Times: Two Case Studies for Monitoring and Evaluating Transformation in Higher Education // International Journal of Critical Diversity Studies*. – 2022. – №4(2). – P. 12–30. <https://doi.org/10.13169/intecritdivestud.4.2.0012>
4. Sutanro S. *Why Innovation Absolutely Matters in Education* [Electronic resource]. URL: <https://online.nwmissouri.edu/programs/education/msed/leadership/innovation-matters-in-education/> (date of access 15.02.2023)
5. Novikov A., Novikov D. *Obrazovatelnyi proekt. Metodologia prakticheskoi obrazovatelnoi deiatelnosti* [An educational project. Methodology of practical educational activities]–M.: Egves, 2004. – 120 s. [in Russian]
6. Berejnova E., Kraevskiy V. *Osnovy uchebno-issledovatel'skoi deiatelnosti studentov* [Fundamentals of educational and research activities of students]. 5-oe izd. – M.: Izd. centr «Akademia», 2008. – 128s. [in Russian]
7. Wang X., Li Z. *Evaluating the impact of methodological transformations on research outcomes // Journal of Applied Research*. – 2022. – №29(4). – P. 789–785.
8. Fullan M., Hargreaves A. *Professional capital: Transforming teaching in every school*. – New York: Teachers College Press, 2012. – 220 p.
9. Hargreaves A., Shirley D. *The global fourth way: The quest for educational excellence*. [Electronic resource]. URL: <https://us.sagepub.com/en-us/nam/book/global-fourth-way> (date of access 15.02.2023)
10. Darling-Hammond, L. *Empowered educators: How high-performing systems shape teaching quality around the world*. [Electronic resource]. URL: https://www.researchgate.net/publication/319534035_Empowered_Educators_How_high_performing_systems_shape_teaching_around_the_world (date of access 15.02.2023)
11. Sahlberg P. *Finnish lessons 2.0: What can the world learn from educational change in Finland*. – New York: Teachers College Press, 2011. – 86 p.
12. Clark B. *The Higher Education System: Academic Organization in Cross-National Perspective*. – University of California Press, 1983. – 112 p.
13. Berejnova E., Kraevsky V. *Pedagogika: Teoria i Praktika* [Pedagogy: Theory and Practice]. –M.: Akademia, 2003. –149 s. [in Russian]
14. Bordovskaia N. *Dialektika pedagogicheskogo issledovania: monografia* [Dialectics of pedagogical research. Logical and methodological problems: monograph]. – M.: KnoRus, 2016. – 512 s. [in Russian]

UDC 378.147.31; IRSTI 14.35.09

<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.123>G. REVALDE¹, I. YESSENGABYLOV², G. ZHAPSARBAY³¹*Dr. Phys., Professor, Riga Technical University
(Latvia, Riga), e-mail: gitar@latnet.lv*²*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Zhetysu University named after I. Zhansugurov
(Kazakhstan, Taldykorgan), e-mail: ilias_e@mail.ru*³*PhD Doctoral Student of Zhetysu University named after I. Zhansugurov
(Kazakhstan, Taldykorgan), e-mail: zhapsarbay.galymbek@mail.ru*

THE MAIN DIDACTIC PRINCIPLES OF BUILDING A DIGITAL EDUCATIONAL AND METHODOLOGICAL COMPLEX IN PHYSICS

Abstract. This abstract describes the fundamental didactic principles of constructing a digital educational-methodical complex in physics. It covers aspects such as individualization of learning, teacher-student interaction, interactivity of materials, accessibility and ease of use, as well as maximizing the use of modern technologies for effective learning. Attention is paid to the development of interactive assignments, material visualization, the ability to assess knowledge, and receive feedback. Such an approach makes learning more engaging, accessible, and effective for students. This complex is designed for the effective organization of learning and increasing student motivation. First and foremost, it is necessary to consider the principle of individualization of the educational process. The digital educational-methodical complex should offer various levels of tasks that will allow each student to utilize their abilities and needs. Active student participation in the educational process is another important principle. Interactive exercises, laboratory work, and visualization of physical phenomena should be included in the digital complex to stimulate active student engagement in the learning process. When creating a digital educational-methodical complex, it is necessary to consider the fundamental principles as well as their connection with the real world and applicability. It is important for students to see how the studied physical laws and phenomena are applied in everyday life. This will increase students' interest and motivation to study the subject. A digital educational-methodical complex in physics, based on these didactic principles, will contribute to the improvement of the quality of education and the effectiveness of the learning process. A digital educational and methodological complex was shown, which will contribute to a deep understanding of physics by students. Modern digital technologies have also been introduced into the educational process to increase students' motivation and interest in studying physics. This principle assumes that the student's personality in the totality of its individual, personal qualities is at the center of learning. This didactic principle involves taking into account the individual characteristics of students in the course of classes. The methods and forms of organizing the work

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Revalde G., Yessengabylov I., Zhapsarbay G. The Main Didactic Principles of Building a Digital Educational and Methodical Complex in Physics // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №4 (134). – Б. 312–324. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.123>

***Cite us correctly:**

Revalde G., Yessengabylov I., Zhapsarbay G. The Main Didactic Principles of Building a Digital Educational and Methodical Complex in Physics // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2024. – №4 (134). – B. 312–324. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.123>

Date of receipt of the article 04.06.2024 / Date of acceptance 30.12.2024

of students with a digital educational and methodological complex, including both independent and group learning, are defined. The goals and objectives helped to create an integrated and effective digital educational and methodological complex in physics, which will meet the modern requirements of the educational process.

Keywords: educational and methodical complex, information and communication technologies, teacher, digital technologies, physics.

Г. Ревалде¹, И. Есенгабылов², Г. Жапсарбай³

¹физика ғылымдарының докторы, профессор

Rīga техникалық университеті (Латвия, Рига қ), e-mail: gitar@latnet.lv

²педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

(Қазақстан, Талдықорған қ.), e-mail: ilias_e@mail.ru

³I. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің PhD докторанты

(Қазақстан, Талдықорған қ.), e-mail: zhapsarbay.galymbek@mail.ru

Физикадағы цифрлық оқу-әдістемелік кешенді құрудың негізгі дидактикалық принциптері

Аңдатпа. Бұл жұмыста физикадағы цифрлық оқу-әдістемелік кешенді құрудың іргелі дидактикалық принциптері сипатталған. Ол оқытуды дараландыру, мұғалім мен оқушының өзара әрекеттесуі, материалдардың интерактивтілігі, қол жетімділігі мен пайдаланудың қарапайымдылығы, сонымен қатар тиімді оқыту үшін заманауи технологияларды барынша пайдалану сияқты аспектілерді қамтиды. Интерактивті тапсырмаларды әзірлеуге, материалды визуализациялауға, білімді бағалауға, кері байланыс алуға назар аударылады. Бұл кешен оқуды тиімді ұйымдастыруға және оқушылардың ынтасын арттыруға арналған. Көрсетіліп сипатталған тәсіл оқуды студенттер үшін тартымды, қолжетімді және тиімді етеді. Ең алдымен, оқу процесін дараландыру принципі қарастырылған. Цифрлық оқу-әдістемелік кешен әр оқушыға өзінің қабілеттері мен қажеттіліктерін пайдалануға мүмкіндік беретін әр түрлі деңгейдегі тапсырмалар ұсынылған. Студенттердің оқу процесіне белсенді қатысуы тағы бір маңызды қағида болып табылады. Интерактивті жаттығулар, зертханалық жұмыстар, физикалық құбылыстарды визуализациялау оқушылардың оқу процесіне белсенді қатысуын ынталандыру үшін цифрлық кешенге енгізілуі керек. Цифрлық оқу-әдістемелік кешенді құру кезінде іргелі принциптерді, сондай-ақ олардың нақты әлеммен байланысы және қолданылуы ескеріледі. Студенттер үшін зерттелген физикалық заңдылықтар мен құбылыстардың күнделікті өмірде қалай қолданылатынын көру маңызды. Бұл студенттердің пәнді оқуға деген қызығушылығы мен ынтасын арттырады. Осы дидактикалық принциптерге негізделген физикадағы цифрлық оқу-әдістемелік кешен білім беру сапасы мен оқу процесінің тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Оқушылардың физиканы терең түсінуіне ықпал ететін цифрлық оқу-әдістемелік кешен ұсынылды. Сондай-ақ студенттердің физиканы оқуға деген ынтасы мен қызығушылығын арттыру үшін білім беру процесінде заманауи цифрлық технологиялар көрсетілді. Бұл принцип оқытудың орталығында оқушының жеке тұлғасы оның жеке қасиеттерінің жиынтығында болады деп айқындайды. Бұл дидактикалық принцип сабақ процесінде студенттердің жеке ерекшеліктерін ескеруді қамтиды. Дербес және топтық оқытуды қоса алғанда, цифрлық оқу-әдістемелік кешені бар оқушылардың жұмысын ұйымдастырудың әдістері мен нысандары анықталды. Мақсаттар мен міндеттер білім беру процесінің заманауи талаптарына жауап беретін физика бойынша біртұтас және тиімді цифрлық оқу-әдістемелік кешен құруға көмектесті.

Кілт сөздер: оқу-әдістемелік кешен, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, оқытушы, сандық технологиялар, физика.

Г. Ревалде¹, И. Есенгабылов², Г. Жапсарбай³

¹доктор физических наук, профессор

Рижский технический университет (Латвия, г. Рига), e-mail: gitar@latnet.lv

²кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор

Жетысуский университет имени И. Жансугурова

(Казахстан, г. Талдыкорган), e-mail: ilias_e@mail.ru

³PhD докторант Жетысуского университета имени И. Жансугурова

(Казахстан, г. Талдыкорган), e-mail: zhapsarbay.galymbek@mail.ru

Основные дидактические принципы построения цифрового учебно-методического комплекса по физике

Аннотация. В этой работе описаны фундаментальные дидактические принципы построения цифрового учебно-методического комплекса по физике. В нем рассматриваются такие аспекты, как индивидуализация обучения, взаимодействие преподавателя и студента, интерактивность материалов, доступность и простота использования, а также максимальное использование современных технологий для эффективного обучения. Особое внимание уделяется разработке интерактивных заданий, визуализации материала, возможности оценивать знания и получать обратную связь. Такой подход делает обучение более увлекательным, доступным и эффективным для студентов. Данный комплекс предназначен для эффективной организации обучения и повышения мотивации учащихся. В первую очередь, необходимо учитывать принцип индивидуализации учебного процесса. Цифровой учебно-методический комплекс должен предлагать задания различного уровня, которые позволят каждому студенту реализовать свои способности и потребности. Еще одним важным принципом является активное участие студента в образовательном процессе. Интерактивные упражнения, лабораторные работы и визуализация физических явлений должны быть включены в цифровой комплекс, чтобы стимулировать активное вовлечение учащихся в учебный процесс. При создании цифрового учебно-методического комплекса необходимо учитывать фундаментальные принципы, а также их связь с реальным миром и применимость. Студентам важно видеть, как изучаемые физические законы и явления применяются в повседневной жизни. Это повысит интерес и мотивацию студентов к изучению предмета. Цифровой учебно-методический комплекс по физике, основанный на этих дидактических принципах, будет способствовать повышению качества образования и эффективности учебного процесса. Были показаны цифровой учебно-методический комплекс, который будет способствовать глубокому пониманию физики учащимися. А также внедрены современные цифровые технологии в образовательный процесс, чтобы повысить мотивацию и интерес студентов к изучению физики. Данный принцип предполагает, что в центре обучения находится личность ученика во всей совокупности ее индивидуальных, личностных качеств. Этот дидактический принцип предполагает учет индивидуальных особенностей обучающихся в процессе занятий. Определены методы и формы организации работы учащихся с цифровой учебно-методическим комплексом, включая как самостоятельное, так и групповое обучение. Цели и задачи помогли создать целостный и эффективный цифровой учебно-методический комплекс по физике, который будет отвечать современным требованиям образовательного процесса.

Ключевые слова: учебно-методический комплекс, информационно-коммуникационные технологии, учитель, цифровые технологии, физика.

Introduction

In the modern information society, constantly evolving technologies become an essential part of education. With the growth of digital technologies, it is necessary to create modern educational complexes that can effectively transmit knowledge and skills to the new generation of students. Physics is one of the most important fields where a digital approach is particularly relevant.

Digital technologies are actively used by the current educational system to raise standards and give teachers and students new chances. The creation of computerized educational and methodological complexes (CMCs), which integrate interactive components, multimedia resources, and theoretical and practical materials, is one of the main objectives in this context. These complexes are particularly significant for disciplines like physics, where comprehension of intricate ideas and occurrences necessitates precision and the capacity for repetitive experimentation.

The primary pedagogic tenets that guide the development of digital physics educational and methodological complexes are to guarantee that students acquire knowledge effectively, foster critical thinking, and become independent. The scientific concepts, consistency and consistency, clarity, accessibility, and learning activities are among them that are emphasized. Every material that is supplied is guaranteed to adhere to current scientific data and methodologies by the scientific approach philosophy. A gradual and thorough knowledge of the subjects is facilitated by the logical structure that consistency and consistency give the content. The visualization of intricate physical processes and events made possible by the use of graphs, animations, and simulations aids in their understanding and retention.

The idea behind accessibility is to modify lessons and materials according to students' unique needs and training levels. Students are encouraged to engage with the topic through interactive projects and experiments during the learning process, which helps them assimilate the information more deeply and strengthen their research abilities. Therefore, in order to assure high-quality and successful training, a rigorous attention to didactic principles is necessary while creating a digital educational and methodological complex in physics.

The introduction of digital technologies has brought about a great deal of change in modern schooling. The development of efficient digital physics educational and methodological complexes is becoming a crucial task for educational institutions in the context of global digitalization. Being one of the basic sciences, physics calls for a unique teaching strategy that incorporates cutting-edge tools and techniques. This article's primary goal is to examine the fundamental pedagogic ideas that underpin the development of a digital physics educational and methodological complex. When teaching physics, consistency in the content and how it is presented is crucial. It is important to design the digital educational and methodological complex such that students can progress from basic to more sophisticated concepts in a logical and consistent manner. This helps you gain a deeper comprehension of the subject and enables you to build a strong foundation of knowledge. To help create an overall picture of the subject, each new section or topic should make sense in relation to the ones that came before it.

The visibility principle is particularly crucial when teaching physics because many ideas and phenomena are hard to understand without the use of visual aids. The visualization of intricate processes and occurrences through the use of graphs, diagrams, animations, and simulations facilitates understanding. To improve the assimilation of the material, the interactive functions of the digital educational and methodological complex should allow students to view the results of their actions in real time.

Involving students in the learning process through interactive assignments, online laboratory work, and project-based learning is called active learning. This contributes to the development of research abilities, critical thinking and the ability to apply theoretical knowledge in practice. This contributes to the development of research abilities, critical thinking and the ability to apply theoretical knowledge in practice.

When creating digital educational and methodological complexes, the idea of scientific accuracy is crucial. Since physics is an accurate and empirical science, all teaching materials must be carefully verified using the most modern scientific methods and experience. This ensures that the material provided to students is accurate, which is important to form a solid basic understanding of the subject. To maintain this level, any digital textbook should be created in close collaboration with subject matter experts.

A well-structured digital educational and methodological complex should provide information in such a way that it makes sense. Students can build on their prior knowledge and gradually move on to increasingly complex topics, following the principle of systematic and consistent presentation, which guarantees the gradual introduction of concepts. This method contributes to a more complete understanding of the subject, helping students to connect disparate physical concepts and improve understanding.

The most important pedagogical idea is visualization, especially in physics. By providing a more concrete and understandable representation of abstract concepts, the use of graphics, animations and simulations can significantly improve the learning process. For example, students can gain an understanding of electromagnetic fields or atomic structures by visualizing things that are difficult to get just by reading. Through hands-on learning, students can also experiment with variables and observe the results through interactive modeling, which helps them understand concepts more deeply.

The idea of accessibility highlights how important it is to modify the learning material according to the unique needs and skill level of each student. When developing a digital educational and methodological complex, different learning styles and levels of prior knowledge should be taken into account. This can be achieved by using accessible technologies for students with disabilities, offering numerous information opportunities and introducing personalized learning. Ensuring the readability of the material contributes to the creation of an inclusive classroom in which all students can succeed.

Another important concept in the construction of digital educational and methodological complexes is active learning. Through interactive exercises, problem solving, and virtual experiments, this method allows students to interact directly with the material. Active learning methods develop critical thinking and allow students to use what they have learned in the classroom to solve real problems. For example, virtual laboratories can reproduce real physical experiments, giving students the opportunity to conduct research and draw conclusions in a safe virtual environment. Teachers can create digital educational and methodological complexes that improve students' understanding and assessment of physics, following the principles of scientific accuracy, systematic and consistent presentation, visualization, accessibility and active learning. These recommendations help students to assimilate the material more easily, as well as prepare them to use the knowledge they have gained, to think critically and apply the knowledge they have gained in real situations. The potential for creating cutting-edge and useful teaching resources in physics will only increase as digital technologies develop, offering exciting new directions in teaching and studying this fundamental topic.

In the creation of a digital educational complex for physics, the key principles are sequence, accessibility, and interactivity. First and foremost, the complex should be organized in such a way that students can systematically absorb the material. They should start with the simplest subjects and gradually move on to more complex topics. Each topic should be presented in simple and understandable language, avoiding unnecessary complexity and technical jargon. To achieve this goal, various formats can be used, such as texts, graphics, videos, and interactive assignments.

Accessibility also plays a crucial role in creating a digital educational complex. It should be accessible to every student, regardless of their level of preparation and abilities. A complex that can

be used on various devices and platforms will allow students to choose a convenient time and place to study the material.

Interactivity, finally, is one of the most important principles. The ability for students to interact with the material will enable them to actively engage in the learning process. Interactive models, simulations, and virtual laboratories can help with this. This method will allow students to conduct experiments, observe their results, and draw conclusions, significantly enhancing their understanding and retention of information.

Sequence, accessibility, and interactivity are the core concepts of a digital educational complex in physics. These concepts are crucial for successful learning. They enable students to become engaged in physics, develop skills, and effectively absorb the material. We can provide students with a better educational program and prepare them for future achievements using modern technologies, such as a digital educational complex.

Research methods and materials

The digital educational-methodical complex was constructed based on fundamental didactic principles, with a focus on individualization of learning, interactivity, accessibility, ease of use, and integration of modern technologies. The complex included interactive assignments, laboratory work simulations, visualizations of physical phenomena, and formative assessments. This stage involved collaboration with educational technologists, physics educators, and content developers to ensure the materials aligned with curriculum standards and learning goals. The study sample included students from various grade levels within a physics course. Participants were selected to represent a range of abilities and backgrounds to evaluate the complex's effectiveness in addressing diverse learning needs. Additionally, physics teachers who integrated the digital complex into their instruction participated in the study to provide feedback on its usability and impact on student engagement.

The theoretical part

Education in all its forms is didactics' goal as a science. The system of relationships, such as “teacher-student, student-study material, and student-other students”, is the subject of higher education. It is the responsibility of the teacher to evaluate and integrate the learning process and the conditions required for its execution. They also have to develop new teaching strategies and resources and enhance the way that instruction is organized [1–8].

The primary challenge resides in choosing the course content to be included in the computer-based instructional and methodological complex in a way that is consistent with the plans, policies, and procedures of the educational establishment as well as the intended use and mode of delivery. In order to do this, the computer-based instructional and methodological complex's material must follow the educational tenets of comprehensive professional informativeness, scientific rigor, accessibility and systematicity.

The information approach variant [9–11] entails building block structures of educational material in the form of graphs, identifying and presenting blocks in a unified conceptual form, analyzing the semantic structure when planning the content of the computer-based instructional and methodological complex, and calculating the informational volume of each individual block.

Semantics, entropy, and abstraction are used in this method to calculate the informative volume of each block. In accordance with this calculation methodology, we think it's critically to take into account the following significant indicators: complexity of creativity, challenges with epistemology, and others.

The informational volume of each kind is measured using a unique form in M.V. Vyaldin's method [9], which accounts for the informational capacity of each block and its order. The distribution of the instructional materials also complies with the laws of cognition and memory.

M.V. Vyaldin uses the criterion of minimizing the informational volume to compare several presentation alternatives; the one with the least amount of information is deemed to be the best.

We do not question the applicability of this approach, but we think the standard ought to be modified to, say, minimize the challenges of researching the subject while preserving a constant degree of general knowledge.

Professional education is a process of learning, upbringing, professional formation, and personal growth that facilitates self-realization, self-expression, and self-affirmation, according to the work of A.M. Novikov [12]. In the labor market, work enables an individual to function primarily as a kind of capital that they control, while a professional education guarantees social adaptation within the framework of a market economy.

The computer-based educational and methodological complex uses mechanical analogies for many ideas, facts, and theories in accordance with this understanding of the principle of visual clarity.

It is suggested in the study [12] to separate an individual's knowledge about the environment into two categories based on their activity-related information. Knowledge of physical laws, material properties, etc. is related to the first, whereas knowledge of technologies, work operation regulations, safety procedures, etc. is related to the second.

It should be acknowledged that, despite the division's obviousness and certain conditionality - the majority of knowledge should fall into both the first and second categories - the classification stage also enables A.M. Novikov to address a significant problem in professional education: the separation of theoretical knowledge from practical application. This is because knowledge of actions is not logically connected to theoretical knowledge.

In order to bridge this gap, the computer-based instructional and methodological complex makes use of a set of specialized exercises that make use of constructors, virtual laboratories, and unique exercises to put theoretical knowledge into reality.

Taking into consideration each student's unique demands, the issue of individualizing education can now be addressed with the help of modern computer technologies.

In this instance, we think it's important to take into account the following kinds of personal traits:

- a) mental qualities linked to physiological and psychological qualities, and so forth;
- b) levels of expertise, including personal knowledge related to emotions and other factors;
- c) the individual value system of the trainee;
- d) worldview.

The primary objective is to enhance students' knowledge base, which is both essential and sufficient for grasping the fundamentals of professional activity. The objective is to strengthen the framework of knowledge about activity, its purposes, means, and conditions, as well as the relationship between sensory and intellectual (theoretical) knowledge that underpins mastery of the action.

The second objective is to figure out how to fit student practical demands and ideals with the academic knowledge they have learned. Additionally, they must figure out how to incorporate students' practical learning activities into theoretical knowledge. This mostly entails setting up instructional and practical scenarios where students actively use their theoretical knowledge to complete predetermined objectives.

We think that the only approach to overcome the issues raised by A.M. Novikov in the sphere of professional education is to employ contemporary computer technology in professional education.

The creation of didactics, methodology, and procedures for use in the teaching process is also necessary for this.

Furthermore, we think that even university professors, even those with enough experience, frequently display subjectivism and empiricism, lack systematicity, adhere to templates, and show narrow-mindedness. They also seem to lack the knowledge and expertise necessary to apply current developments in higher education and the potential provided by modern computer technologies.

Results and discussion

Under the umbrella of continuous education, teacher training and retraining currently take place primarily at advanced training colleges once every five years. It is obviously unacceptable that the systematization of this process has been hindered in recent years due to issues with material and financial resources. We suggest including a section devoted to departmental faculty training within the scope of the continuous education idea. This component will encompass contemporary trends in higher education pedagogy, innovative teaching methods, modern educational technologies, as well as relevant professional skills and competencies. The ability to produce new lecture materials, instructional and assessment systems, and laboratory and practical session designs for the courses they teach will be a key component.

The latter is crucial because of the extensive experience of integrating ICTs in education also referred to as the "second teacher effect" in schools and universities. This includes the use of cutting-edge teaching technologies, pre-made educational computer systems, and other techniques that have shown to be highly effective. However, these approaches frequently turn out to be harmful as well as inefficient.

This is obviously connected to the teacher's failure to recognize the significance of personal traits, abilities, and knowledge among the most crucial components of a successful pedagogical effect on pupils.

The faculty of the department develops particular educational and cognitive activities based on the features of the department's continuous education component.

After putting everything together, we have concluded that continuing education is a separate component with its own subject matter and instructional strategies.

This article discusses the methodological, methodical, and didactic issues of continuous education in the department. The work is based on the modern educational paradigm and utilizes computer technologies for teaching. The method for choosing instructional materials that N.S. Puryshov suggested in the study is depicted in Figure 1 [13].

When developing the computer-based instructional and methodological complex, we used Figure 1 because, in our opinion, it more accurately depicts the process of content production than any other figure

The content of education is defined by the following principles:

- the guidelines for matching social needs to educational content.

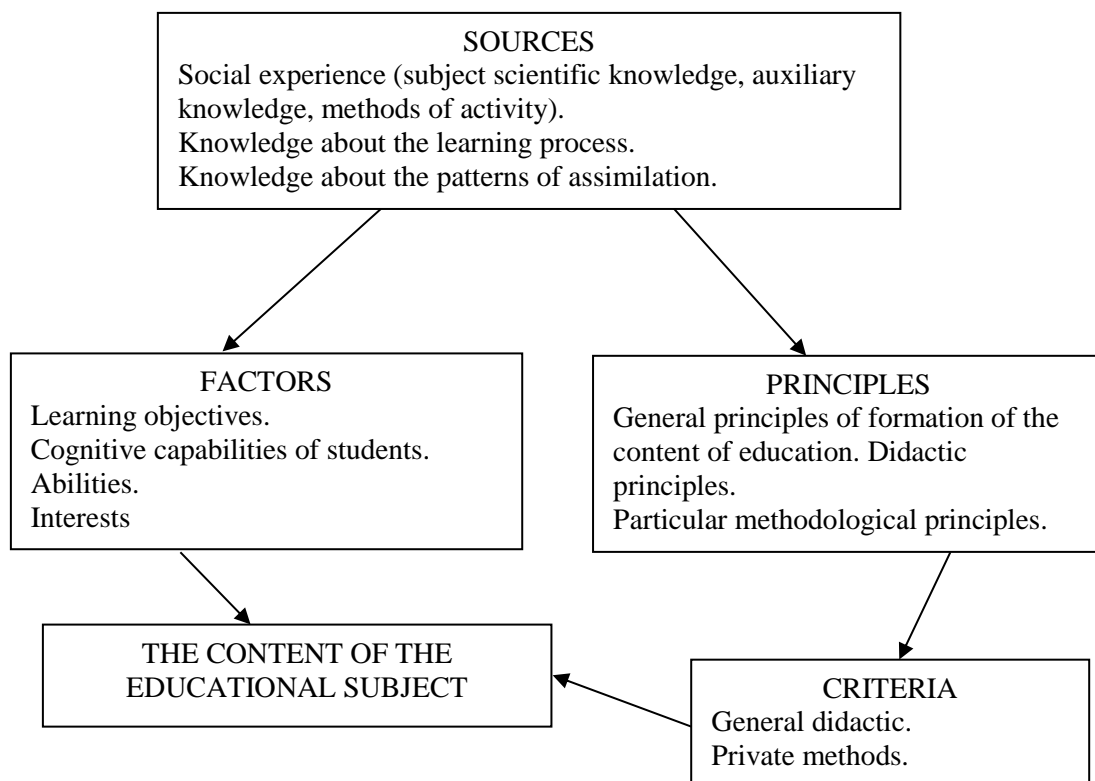
The main focus of this principle's implementation in the computer-based instructional and methodological complex was on moving away from the outdated knowledge-based paradigm of education and toward the more current active paradigm, which better serves the needs of the modern world

- the idea of consistency in learning procedures and content.

Within the computer-based instructional and methodological complex, integrated usage is the primary mode of education. This includes both conventional teaching techniques like lectures and practical sessions as well as cutting-edge laboratory work including virtual laboratories and multimedia lecture demonstrations. Each time, a cohesive relationship is formed between the instructional strategies and the subject matter.

- the fundamentals of organizational unity throughout all stages of schooling.

As a result, the foundation of the computer-based educational and methodological complex is this principle. It is used in postgraduate education (master's, doctorate studies, departmental components, etc.), student involvement, and pre-university preparation.

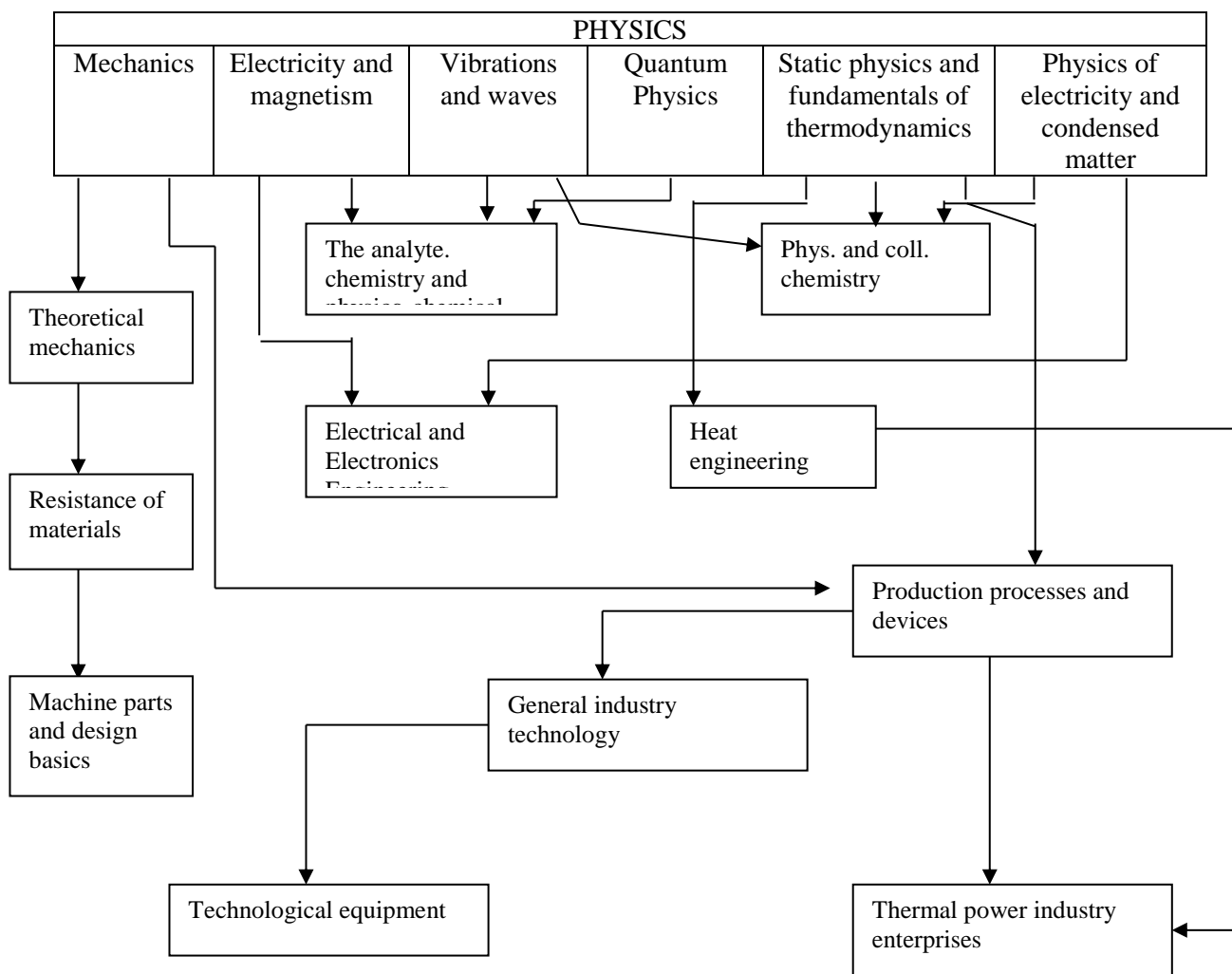
Figure 1 - The use of general pedagogical principles in a computer-based educational and methodological complex

The following should be considered in order to ensure these principles in a computer-based educational and methodological complex: the most recent developments in physics, technology, engineering, and other fields; the alignment of educational knowledge with contemporary scientific knowledge; the continuous and prompt updating of educational materials on learning systems, CD-ROMs, etc. Second, in line with the activity-based educational paradigm and the unique requirements of professional education, the main emphasis is on the development of general physical scientific cognitive skills and their application to the resolution of particular technical challenges. Virtual laboratories and a set of specific exercises are part of the computer-based educational and methodological complex designed to achieve this goal.

To apply this basic didactic principle in the computer-based educational and methodological complex, the content has been separated into discrete chunks. As a result, the content can be divided into discrete blocks for physics instruction in different faculties. Additionally, learning opportunities are maintained even while changing the focus of instruction (e.g., by adding or subtracting hours, moving some courses from one course to another, etc.). Common theories, laws, and concepts across fields are studied together wherever possible.

The question of transdisciplinary links is crucial and intricate when studying physics. It has to do with the way the educational process is set up in the particular institution and how many hours are allotted. Expanding upon the fundamental field of physics and allocating the course load among semesters, courses, etc. (Figure 2)

Figure 2 – Analysis of interrelations between subjects

It is important to highlight that, based on our observations, students frequently approach the study of natural phenomena with a common sense or "common" knowledge rather than a thorough understanding of the underlying physical rules and concepts.

Thus, the crucial problem of developing a scientific worldview in physics is linked to this fundamental didactic premise. N.V. Sharonov [14] points out that the triadic structure of the system of generalized knowledge, attitudes, and beliefs about nature, society, and their cognitive processes forms the basis for the examination of this issue. Students' ability to think dialectically is aided by this.

Several papers [15–17] have been written about this problem, analyzing its causes and suggesting fixes. The rise of this issue in universities is partly due to the fact that many instructors do not think it is necessary to concentrate on learning motivation, do not highlight the practical and personal significance of the subject, and do not promote student discussions with materials on recent accomplishments, unresolved issues, and how the accomplishments of the taught scientific discipline can be utilized for future engineering and professional growth.

Conclusion

This scientific article examines the fundamental didactic principles necessary for creating a digital educational and methodological complex in physics. Through the analysis and exploration of

various pedagogical methods and technologies, several key principles have been identified that should be considered in the development and implementation of this complex.

First and foremost, it is necessary to consider the individual characteristics of students. The digital educational-methodical complex should be adaptive and flexible, allowing teachers to adapt the educational process to different learning styles and levels of student preparedness.

Secondly, it is important for students to actively participate in the learning process. Digital technologies such as interactive activities, e-textbooks, virtual experiments and simulations increase student interest and motivation, making learning more interactive and effective.

The third principle is the use of various teaching aids. Visualization tools such as video, audio and graphics significantly improve students' perception of information, making the learning process more visual and memorable.

Constant interaction between teachers and students is the fourth principle. Digital teaching and learning systems should facilitate effective communication and feedback between teachers and students. Teachers must be able to monitor students' progress and provide them with individual support and assistance.

In conclusion, it can be said that the creation of digital educational and methodological complexes in physics, taking into account fundamental didactic principles, is an important and promising direction in education today. Their use can significantly improve the quality of education, contributing to more effective learning and contributing to the development of key skills and competencies in students.

BIBLIOGRAPHY

1. Гончаренко Г.С. Цифровые учебники как средство обучения иностранным языкам // Региональная научно-методическая конференция «Современные информационные технологии в образовании: опыт, проблемы, перспективы». – 2016. – №6. – С. 75–77.
2. Мельников В.Б. Цифровые образовательные ресурсы и электронные учебники в современном образовательном процессе // Педагогическое мировоззрение. – 2019. – №4. – С. 114–115.
3. Левиптес Д.Г. Теоретические основы моделирования образовательных технологий в условиях послевузовского образования педагогов: Автореф. ... док. пед. наук. – СПб., 2008. – 48 с.
4. Harris J. Rewired: Understanding the iGeneration and the Way They Learn. – Stenhouse Publishers, 2009. – 256 p.
5. Алдабергенова А.О., Есенгабылов И.Ж. Дидактические возможности мобильных технологий // «XIV Торайғыров оқулары» атты Халықаралық ғыл.-прак. конф. – Павлодар: Торайғыров атындағы ун., 2022. – Б. 557–581.
6. Симоненко В.В., Гаврилов А.В. Использование цифровых технологий в образовательном процессе // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – 2018. – №4. – С. 37–46.
7. Филяева Н.А. Принципы дидактического проектирования информационных образовательных сред // Информационная технология в образовании. – 2017. – №4. – С. 21–29.
8. Абил А.С., Капина Э.А., Сугралиева А. Роль информационных технологий в цифровой трансформации высшего образования // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №3(129). – Б. 345–359. <https://doi.org/10.47526/2023-3/2664-0686.26>
9. Вьяльдин М.В. Информационное планирование содержания физики: Методические советы начинающему. – М.: ВЛАДОС, 2003. – 208 с.
10. Sharples M., Taylor J., Vavoula G. A Theory of Learning for the Mobile Age. // In: R. Andrews, C. Haythornthwaite (Eds.). The Sage Handbook of E-Learning Research. – SAGE Publications, 2007. – P. 221–247.
11. Mayer R.E. Learning and Instruction. – Routledge, 2008. – 560 p.
12. Siemens G. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age // International Journal of Instructional Technology and Distance Learning. – 2005. – №2(1). – P. 3–10.

13. Елманова В.К. Формирование гностических умений будущих педагогов: дис. ... канд. пед. наук. – Л., 1973. – 183 с.
14. Шаронова Н.В. Формирование научного мировоззрения при изучении физики: дисс. ... канд. пед. наук. – М., 2004. – 116 с.
15. Исабекова Г.Б., Дүйсенова Н.Т. Цифрлы білім беру жағдайындағы мектеп пен мұғалімнің кұзыреттілігін арттыру мәселесі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №4(126). – Б. 133–143. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.11>
16. Бисенгалиева А.М., Дюсегалиева К.О. ЖОО-да қашықтықтан оқытудың заманауи технологияларын меңгеру // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №1(123). – Б. 136–143. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.12>
17. Sarybayeva A.H., Daribay Zh.Zh., Sambetova G.K. Problems of Application of Active Learning Methods in Physics and Methods of Solution // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №3 (121). – Б. 147–159. <https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.742>

REFERENCES

1. Goncharenko G.S. Cifrovye uchebniki kak sredstvo obucheniya inostrannym iazykam // Regionalnaia nauchno-metodicheskaiia konferenciia “Sovremennye informacionnye tehnologii v obrazovanii: opyt, problemy, perspektivy”. [Digital textbooks as a means of teaching foreign languages // Regional Scientific and Methodological Conference “Modern information technologies in education: experience, problems, prospects”]. – 2016. – №6. – 75 с. [in Russian]
2. Melnikov V.B. Cifrovye obrazovatelnye resursy i elektronnye uchebniki v sovremennom obrazovatelnom processe [Digital educational resources and electronic textbooks in the modern educational process] // Pedagogicheskoe obozrenie. – 2019. – №4. – S. 114–115. [in Russian]
3. Leviptes D.G. Teoreticheskie osnovy modelirovaniia obrazovatelnyh tehnologiy v usloviiah poslediplomnogo obrazovaniia pedagogov. [Theoretical foundations of modeling educational technologies in the conditions of postgraduate education of teachers]: Avtoref. ... dok. ped. nauk. – SPb., 2008. – 48 s. [in Russian]
4. Harris J. Rewired: Understanding the iGeneration and the Way They Learn. – Stenhouse Publishers, 2009. – 256 p.
5. Aldabergenova A.O., Esengabylov I.J. Didakticheskie vozmojnosti mobilnyh tehnologi [Didactic possibilities of mobile technologies] // «XIV Toraigyrov oqulary» atty Halyqaralyq gyl.-prak. konf. – Pavlodar: Toraigyrov atyndagy un., 2022. – B. 557–581. [in Russian]
6. Simonenko V.V., Gavrilov A.V. Ispolzovanie cifrovyyh tehnologiy v obrazovatelnom processe [The use of digital technologies in the educational process] // Jurnal nauchnyh publikacij aspirantov i doktorantov. – 2018. – №4. – S. 37–46 [in Russian]
7. Filiaeva N.A. Principy didakticheskogo proektirovaniia informacionnyh obrazovatelnyh sred [Principles of didactic design of information educational environments] // Informacionnaia tehnologia v obrazovanii. – 2017. – №4. – S. 21–29 [in Russian]
8. Abil A.S., Kapina E.A., Sugralieva A. Rol informacionnyh tehnologiy v cifrovoi transformacii vysshogo obrazovaniia [The role of information technology in the digital transformation of higher education] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2023. – №3(129). – B. 345–359. <https://doi.org/10.47526/2023-3/2664-0686.26> [in Russian]
9. Vialdin M.V. Informacionnoe planirovanie sodержaniia fiziki: Metodicheskie sovery nachinaiushemu [Information planning of physics content: Methodological tips for beginners]. – M.: VLADOS, 2003. – 208 s. [in Russian]
10. Sharples M., Taylor J., Vavoula G. A Theory of Learning for the Mobile Age. // In: R. Andrews, C. Haythornthwaite (Eds.). The Sage Handbook of E-Learning Research. – SAGE Publications, 2007. – P. 221–247.
11. Mayer R.E. Learning and Instruction. – Routledge, 2008. – 560 p.
12. Siemens G. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age // International Journal of Instructional Technology and Distance Learning. – 2005. – №2(1). – P. 3–10.

13. Elmanova V.K. Formirovanie gnosticheskikh umeniy budushih pedagogov: dis. ... kand. ped. nauk. [Formation of gnostic skills of future teachers: dis.]. – L., 1973. – 183 s. [in Russian]
14. Sharonova N.V. Formirovanie nauchnogo mirovozzrenia pri izuchenii fiziki: dis. ... kand. ped.nauk. [Formation of a scientific worldview in the study of physics: dis.]. – M., 2004. – 116 s. [in Russian]
15. Isabekova G.B., Duisenova N.T. Cifrly bilim beru jagdaiyndagy mektep pen mugalimnin quzyrettiligin arttyru maselesi [The problem of improving the competence of the school and teacher in the context of digital education] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2022. – №4(126). – B. 133–143. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.11> [in Kazakh]
16. Bisengalieva A.M., Diusegalieva K.O. JOO-da qashyqytan oqytudyn zamanai tehnologialaryn mengeru [Mastering modern technologies of distance learning in universities] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2022. – №1(123). – B. 136–143. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.12> [in Kazakh]
17. Sarybayeva A.H., Daribay Zh.Zh., Sambetova G.K. Problems of Application of Active Learning Methods in Physics and Methods of Solution // Iasau universitetinin habarshysy. – 2021. – №3 (121). – B. 147–159. <https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.742>

UDC 378.147; IRSTI 14.35.07

<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.124>Sh.Zh. ALIMOVA¹, Zh.Z. OSPANOVA²¹PhD, Associate Professor, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan
(Kazakhstan, Pavlodar), e-mail: sholpan_alimova@mail.ru²Teacher-expert of Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan
(Kazakhstan, Pavlodar), e-mail: janara_kz@mail.ru**NON-FORMAL EDUCATION ON THE COURSERA PLATFORM:
A REGIONAL UNIVERSITY EXPERIENCE**

Abstract. This article provides a discussion of the usage of massive open online courses on the Coursera platform as a resource for non-formal education in Kazakhstan. The authors of this research define non-formal education as one of the strategies for students' personal and professional development. The article aims to evaluate the efficacy of massive open online courses in improving the language level of language majors studying. The usage of a variety of methods including theoretical and comparative analysis, pedagogical experiment, testing and content analysis are described to illustrate the findings collected during the study process. The methods of mathematical statistics, such as the non-parametric statistical criterion Mann-Whitney U-test and SPSS Statistics 27.0 program were utilized in this research. 68 3rd year students of the educational program "Foreign Language: Two Foreign Languages" of Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan took part in the pedagogical experiment. Data were collected from 4 massive open online courses on the Coursera platform: "Work Smarter, Not Harder: Time Management for Personal & Professional Productivity", "Programming for Everybody (Getting Started with Python)", "Project Management: The Basics for Success" and "Leading teams: Building Effective Team Cultures". The empirical study and the conclusions demonstrated that massive open online courses on the Coursera platform increase the level of language proficiency by 23.6%, allowing students to realize their goals outside the university, and also develop their metacognitive abilities.

Keywords: non-formal education, Coursera, personal development, professional development, language level, university students.

Ш.Ж. АЛИМОВА¹, Ж.З. ОСПАНОВА²¹PhD, қауымдастырылған профессорӘ. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті
(Қазақстан, Павлодар қ.), e-mail: sholpan_alimova@mail.ru²Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің оқытушы-сарапшысы
(Қазақстан, Павлодар қ.), e-mail: janara_kz@mail.ru**Coursera платформасында бейресми оқыту: аймақтық университет тәжірибесі*****Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**Alimova Sh.Zh., Ospanova Zh.Z. Non-formal Education on the Coursera Platform: a Regional University Experience // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №4 (134). – Б. 325–334. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.124>***Cite us correctly:**Alimova Sh.Zh., Ospanova Zh.Z. Non-formal Education on the Coursera Platform: a Regional University Experience // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №4 (134). – Б. 325–334. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.124>

Date of receipt of the article 02.04.2024 / Date of acceptance 30.12.2024

Аңдатпа. Бұл мақалада Coursera платформасындағы жаппай ашық онлайн курстарды Қазақстан Республикасында бейресми білім беру ресурсы ретінде пайдалану талқыланады. Авторлар бейресми білім беруді студенттердің тұлғалық және кәсіби дамуының стратегияларының бірі ретінде анықтайды. Зерттеудің мақсаты – оқитын тіл мамандықтарының тілдік деңгейін арттыруда жаппай ашық онлайн курстардың тиімділігін анықтау. Авторлар зерттеу процесінде жиналған нәтижелерді теориялық және салыстырмалы талдау, мазмұнды талдау, педагогикалық эксперимент және тестілеу әдістерінің кешенін пайдалана отырып ұсынды. Жұмыста параметрлік емес статистикалық критерий Mann-Whitney U-тесті және SPSS Statistics 27.0 бағдарламасы сияқты математикалық статистика әдістері қолданылды. Педагогикалық экспериментке Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің «Шет тілі: екі шет тілі» білім беру бағдарламасының 3 курсының 68 студенті қатысты. Деректер Coursera платформасындағы 4 жаппай ашық онлайн курстарынан жиналды: “Work Smarter, Not Harder: Time Management for Personal & Professional Productivity”, “Programming for Everybody (Getting Started with Python)”, “Project Management: The Basics for Success”, “Leading teams: Building Effective Team Cultures”. Жүргізілген эмпирикалық зерттеулер мен жасалған қорытындылар Coursera платформасындағы жаппай ашық онлайн курстар тілді меңгеру деңгейін 23,6%-ға арттыратынын, студенттерге университеттен тыс уақытта өз мақсаттарын жүзеге асыруға мүмкіндік беретінін, сонымен қатар метатанымдық қабілеттерін дамытатынын көрсетті.

Кілт сөздер: бейресми білім, Coursera, жеке даму, кәсіби даму, тіл деңгейі, университет студенттері.

Ш.Ж. Алимова¹, Ж.З. Оспанова²

¹PhD, ассоциированный профессор

*Павлодарский педагогический университет имени А. Марғулана
(Казахстан, г. Павлодар), e-mail: sholpan_alimova@mail.ru*

*²преподаватель-эксперт Павлодарского педагогического университета имени А. Марғулана
(Казахстан, г. Павлодар), e-mail: janara_kz@mail.ru*

Неформальное обучение на платформе Coursera: опыт регионального вуза

Аннотация. В данной статье рассматривается применение массовых открытых онлайн-курсов на платформе Coursera как ресурса для неформального образования в Республике Казахстан. Авторы определяют неформальное образование как одну из стратегий личностного и профессионального развития обучающихся. Цель исследования заключается в определении эффективности массовых открытых онлайн курсов для повышения языкового уровня обучающихся языковых специальностей. Авторами представлены результаты, полученные в процессе исследования с использованием комплекса методов: теоретического и сравнительно-сопоставительного анализа, контент-анализа, педагогического эксперимента и тестирования. В работе применялись методы математической статистики, такие как непараметрический статистический критерий U-критерий Манна-Уитни и программа SPSS Statistics 27.0. В педагогическом эксперименте приняли участие 68 студентов 3 курса обучения образовательной программы «Иностранный язык: два иностранных языка» Павлодарского педагогического университета имени Әлкей Марғұлана. Данные были собраны на 4 массовых открытых онлайн курсах на платформе Coursera: “Work Smarter, Not Harder: Time Management for Personal & Professional Productivity”, “ProgrammingforEverybody (GettingStartedwithPython)”, “ProjectManagement: TheBasicsforSuccess”, “Leading teams: Building Effective Team Cultures”. Предпринятое эмпирическое исследование и сделанные выводы продемонстрировали, что массовые открытые онлайн курсы на платформе Coursera

повышают уровень владения языком на 23,6% и позволяют студентам реализовать целевые установки вне университета, а также развивать метакогнитивные способности.

Ключевые слова: неформальное образование, Coursera, личностное развитие, профессиональное развитие, уровень языка, студенты вуза.

Introduction

Currently, the significance of non-formal education is expanding and entering the educational policy consideration in Kazakhstan. The demand for non-formal education as an integral component of Kazakhstani societal educational space is reflected in the numerous of statutory documents: the National Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2025 [1], the Concept for the Development of Higher Education and Science in the Republic of Kazakhstan for 2023-2029 [2] and the State Compulsory Standard of Higher and Postgraduate Education [3]. Non-formal education in higher education has quickly gained popularity, and ways to access educational content and track student progress have expanded and scaled.

Non-formal education is considered as a substitution to the formal one. It is conducted outside the official educational system and is unlimited by the location, duration, and type of instruction received. To a large extent, the basis of the space of non-formal education is the growth of personal individual potential, which is reproduced in the student's readiness to set goals, and find ways and means to achieve them through continuous self-education [4]. The purpose of non-formal education is not limited to gaining knowledge, but to providing students with practical strategies to ensure personal development. The organizing principle of the non-formal educational process is its individualization, aimed at the unique objectives of each student. According to Yakushina M.S. non-formal education should be based on the student's experience, systematicity, selectivity, individualization, and actualization of learning results [5].

Holland A.A. notes that non-formal education has a positive effect on the interaction of opportunities to gain knowledge in one field and the capabilities of students, in addition to the significance of an individual approach to learning [6]. Massive open online courses are growing in importance as a non-formal education resource. In massive open online courses learners are free to decide the place, pace, time, and location of learning, given autonomy helps students regulate their learning process [7]. A traditional online course and MOOC differ in that the second one is open to all applicants, includes publicly available materials, and does not always charge a registration fee outside of obtaining formal certification [8]. MOOCs are enabled to train a large group of students concurrently and open-source access software code for everyone to register. Learning occurs primarily through self-study; autonomy reinforces and requires a self-regulation strategy to succeed [9]. MOOCs support the growth and enhancement of professional skills in the educational field and assist to the language proficiency improvement of the participants of the courses. MOOCs are applied by learners as an extra resource for mastering the English language, professional development, and self-education [10].

The aim of the article is to evaluate the efficacy of massive open online courses in improving the language level of language majors studying.

Research methods and materials

During the research process, a complex of methods was utilized, including theoretical and comparative analysis, studying the practice of non-formal education, content analysis, methods of mathematical statistics: non-parametric statistical criterion Mann-Whitney U-test and the SPSS Statistics program 27.0. The empirical part of the study is based on learning results from massive open online courses on the Coursera platform and testing. The study involved 68 3rd year students – future teachers of English at Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan. Participants in the pedagogical experiment were divided into control and experimental groups, with

34 students in each group. This experiment was conducted during the 2022-2023 academic year, the second semester.

To justify the usage of the methods mentioned above the following research questions were formulated:

RQ1. What differences in language level can be observed between the experimental and control groups before the pedagogical experiment?

RQ2. What changes in language level are distinguished in the experimental and control groups after the pedagogical experiment?

RQ3. What impact did non-formal education courses have on students' language proficiency?

Results and discussion

Regarding the computerization of education, the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan began to cooperate with the MOOC-platform Coursera. An important feature of such courses is an open access mode. Since their creation, MOOCs have evolved into three typological models:

1) cMOOCs apply the principles of connectivism – a system of pedagogical perspectives based on the concept of coherent knowledge, within the process of learning, is identified with the process of creating a network. The objective of the participants is to search and provide in the form of subject-related materials and social connections, jointly to develop the course topic through the production of coherent knowledge. The subject of reflection is the organization of cooperation with Internet resources, as well as ways for professional development in the context of such cooperation. According to this model, learning is the growth and development of a learner. This type involves searching for and solving problems together with students and teachers, collaborating to improve the information offered, and updating it. The learning objective in such courses is determined by students. Expert discussions and video meetings are an integral part of the course curriculum. Participants are encouraged to create their blogs to join the course. The main advantages of the structure are openness for all participants, equality, and accessibility of educational material for all participants. The disadvantages of this type include too much information lack of control on the part of a teacher, and some unmastered educational materials. cMOOCs are very promising in terms of organizing professional development courses in special communities [11];

2) xMOOCs are open courses from large international universities. Such courses, as a rule, are focused on independent work; students master courses along a certain trajectory. They have a clear, fixed course structure, and the learning goal is set by a teacher. This type is categorized by an institutional model of the educational process. Registration for these courses is free: anyone can enroll, regardless of location, networking skills, social status, and age. xMOOCs contain proof that the content of methodological and educational materials from top universities is publicly and freely available and teaching technologies satisfy worldwide requirements. There are not many observers in the courses and educators' primary responsibilities are supervisory. The courses are focused on the study of the subject and, if possible, automate the verification of finished assignments. Learners do assigned tasks with the possibility to reflect on their learning outcomes, validate the subject comprehension, and develop relevant competencies. Students also study educational resources independently that are created by experts, and find and familiarize themselves with the additional permanent information. Furthermore, it is expected that students would participate actively in class discussions and communicate with other participants. Throughout the learning activities, participants are provided with a formal assessment procedure to confirm self-correction and peer input. The primary benefits include having a qualified instructor, a clear schedule of the educational process, divided into modules, automated monitoring of the progress of studying the material, and final certification of the student. This model provides students with access to any necessary

information at a convenient time, technical assistance and support, and a platform for public discussion [12];

3) task-based MOOCs are courses based on tasks, the implementation of which can be carried out in various ways and take various forms such as article, audio, video, joint problem-solving creation of group projects, and storytelling. Digital storytelling can include interactivity and is an open resource where anyone can join using a range of tools. A student can perform tasks either independently or together with other students. There are some assignments that can be completed in a variety of options but a certain number of assignments should be accomplished to demonstrate the obtained skills. This typological model of the course includes scaffolding indexed to permanent course material. This task-based MOOC culminates in a final project that requires students to apply and synthesize concepts they have learned throughout the course. This model integrates the key features of cMOOC and xMOOC. The course offers participants either a choice of solution method or complete free activities, which can grow into projects [11].

MOOCs as the basis of a new form of education have some disadvantages. Many students sign up for the course out of curiosity or a desire to see the content of the course and evaluate the level of information delivery. Not all participants complete the entire course and receive certificates upon completion.

500 grants are awarded to regional universities annually by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for completing the xMOOC type on the Coursera platform. In the first cohort, 34 grants were assigned for the educational program “Foreign Language: Two Foreign Languages” at Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan. Thus, 68 3rd year students of this educational program took part in the ascertaining stage of the pedagogical experiment. The experiment participants were divided into control and experimental groups of 34 students per group. To evaluate mid-term control indicators of the disciplines as “Practical course of English (reading, speaking, listening, writing) and “Practice of oral and written speech”, both groups were given a test to determine their language proficiency level”.

The findings from the assessing the control group’ language level at the ascertaining stage of the pedagogical experiment are presented in Table 1.

Table 1 – The findings from the assessing the control group’ language level (n=34)

Stage	Language level of the control group					
	high		average		low	
	number of students	%	number of students	%	number of students	%
Ascertaining	10	29.4%	20	58.8%	4	11.8%

At the ascertaining stage of pedagogical experiment, the indicators illustrate that students of the control group (CG) acquire language proficiency in a high level – 29.4% (10 students), in an average level – 58.8% (20 students) and in a low level – 11.8% (4 students).

Table 2 shows the outcomes of diagnosing the experimental group’s language level at the ascertaining stage.

Table 2 – The findings from the assessing the experimental group’ language level (n=34)

Stage	Language level of the experimental group					
	high		average		low	
	number of students	%	number of students	%	number of students	%
Ascertaining	8	23.5%	20	58.8%	6	17.7%

Findings from the diagnostic phase of the experimental group’s (EG) language proficiency at the ascertaining stage demonstrate that students gain this language level in a high one – 23.5% (8 students), in an average level – 58.8% (20 students) and in a low level – 17.7% (6 students).

The verification of statistically significant differences in the outcomes of the control and experimental groups were ascertained by utilizing the method of mathematical statistics of the non-parametric Mann-Whitney U-test [13]. This criterion proves the absence of differences in the levels of the studied characteristics between the experimental group and the control group at the ascertaining stage of the experiment.

The criterion statistics are presented as follows:

$$U = n_1 \cdot n_2 + \frac{n_x \cdot (n_x + 1)}{2} - R_x$$

The sum of ranks for the experimental group is 1155, for the control group – 1191. Let us denote the largest sum by $R_x=1191$.

The criterion statistics allows to formulate hypotheses:

H0: the experimental group does not exceed the control group in terms of language level.

H1: The experimental group outperforms the control group in language level.

Determining the value U_{emp} using the proposed formula we get:

$$U_{emp} = 560$$

Thus, $U_{crit} = p \leq 0.01 - 387, p \leq 0.05 - 443$, therefore, the samples have statistically insignificant differences and the H0 (null hypothesis) that the experimental group and the control group are homogeneous is accepted. Hence, at the ascertaining stage, the EG does not exceed the CG in terms of language level.

During the forming stage of pedagogical experiment, the students of experimental group studied 4 massive open online courses on the Coursera platform. The courses chosen by students of the experimental group (n=34) on the Coursera platform in English are presented in Table 3:

Table 3 – Choice of courses on the Coursera platform by students of the experimental group (n=34)

#	Course title	Number of students enrolled
1	Work Smarter, Not Harder: Time Management for Personal & Professional Productivity	15
2	Programming for Everybody (Getting Started with Python)	11
3	Project Management: The Basics for Success	5
4	Leading teams: Building Effective Team Cultures	3

After studying the course, students are able to find, process and analyze information from various sources; assess the accuracy and consistency of information, independently plan and organize, create and achieve goals, work with information systems and databases, become proficient in scientific research methods and techniques, create and design, and carry out the application of research findings in the area of foreign language teaching methods.

The courses on the Coursera platform include from 4 to 7 modules. The most preferred course by students is “Work Smarter, Not Harder: Time Management for Personal & Professional

Productivity” from the University of California consists of 4 modules. This course teaches students the ways to effectively prepare for reaching their individual and professional objectives, handle and recognize crises, overcome time management obstacles, and manage resources efficiently and effectively. The second most important course among students in the experimental group is “Programming for Everybody (Getting Started with Python)” from the University of Michigan, which offers 7 modules. This course is aimed at teaching the basics of programming using Python to everyone. The course covers the basics of program construction through a series of simple instructions in Python, the four basic programming patterns, and program creation cycles. In third place among students’ choice is the course “Project Management: The Basics for Success” from the University of California, consisting of 4 modules. In this course, students learn the roles of high-performance teams in project management, tools and methods for developing and strengthening teams, stages of the project cycle, and planning and control of projects. The last place is taken by the course “Leading teams: Building Effective Team Cultures” from the University of Illinois, which has 5 modules. The course teaches how to build an effective team culture. In this course, students learn a culture of safety, inclusion, and growth toward a culture that promotes the most effective teamwork.

The listed courses contained an introduction to the course, content modules, videos, reading materials, assignments assessed by other participants, forums, and quizzes. Assessment involves asking for written assignments and computer tests. Certificates of successful completion were awarded to 34 experimental group students after they finished their online courses.

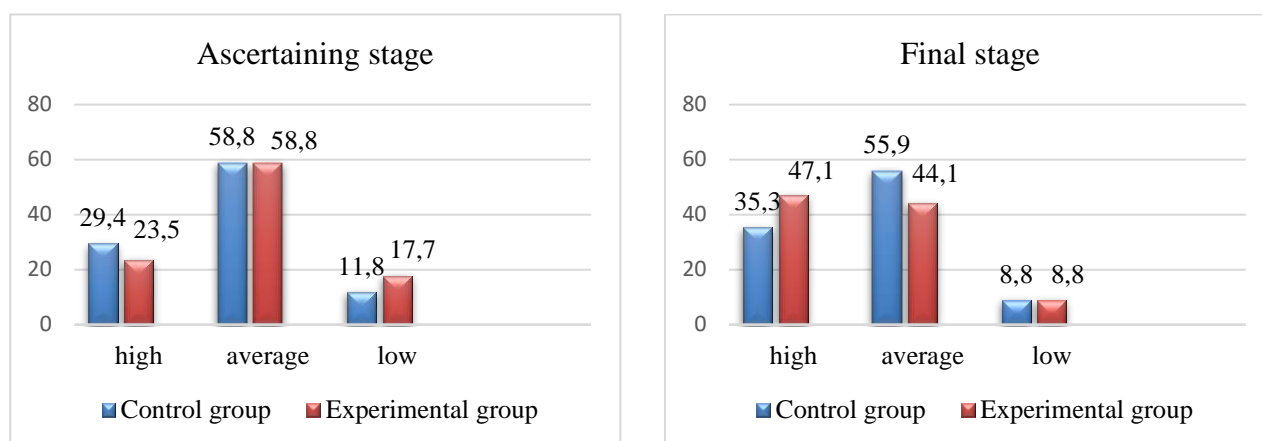
The table data illustrates some changes in the language proficiency of students in the experimental group after they completed courses in English. The control group also experienced positive changes, mainly at an average level. The use of the nonparametric Mann-Whitney U test showed that quantitative transformations occurred in the experimental group at the language level.

A comparative table for diagnosing the language level of the control and experimental groups at the final stage of the pedagogical experiment is presented in Table 4.

Table 4 – Comparative table for diagnosing the language level of the CG and EG at the ascertaining and final stages of the experiment

Stage	Control group			Experimental group		
	levels in %					
	high	average	low	high	average	low
Ascertaining	29.4%	58.8%	11.8%	23.5%	58.8%	17.7%
Final	35.3%	55.9%	8.8%	47.1%	44.1%	8.8%
Comparison	+5.9%	- 2.9%	- 3.0%	+23.6%	- 14.7%	- 8.9%

This statistical process was utilized with the control group of the pedagogical experiment, which did not reveal statistically significant changes at the language level at the last stage of the experiment. On the contrary, the experimental group demonstrated the growth in high level of language proficiency. The data are shown in Figure 1.

Figure 1 – Comparison of the language level diagnostics

In response to the first research question: “Which differences in language level can be observed between control and experimental groups before the pedagogical experiment?”, according to testing hypothesis H0 using the method of mathematical statistics of the nonparametric Mann-Whitney U-test, the experimental group does not exceed the control group in terms of language level. At the ascertaining stage of the experiment, the control and experimental groups were homogeneous. Answering the second research question: “What changes in language level are distinguished in control and experimental groups after the pedagogical experiment?”, it turned out that after completing massive open online courses on the official Coursera platform, the control group’s high language level increased from 29.4% up to 35.3%, i.e. +5.9%. The level of high language proficiency of the experimental group increased by 23.6%, from 23.5% to 47.1%. The third research question was “What impact did non-formal education courses have on students’ language proficiency?”. We came to the conclusion that taking massive open online courses has a positive effect not only in terms of the level of English language proficiency but also on the development of metacognitive abilities. Students in the experimental group became more independent, able to search not only for current information, but filter secondary and tertiary information, illustrated persistence in completing complex tasks in class, and began to give more feedback. The study demonstrated that massive open online courses on the Coursera platform have a positive impact on students’ academic performance.

Conclusion

Our research revealed the impact of massive open online courses on the Coursera platform on increasing students’ level of English language proficiency in the educational program “Foreign Language: Two Foreign Languages”. Students of the experimental group finished 4 massive open online courses on the Coursera platform with certificates of completion: “Work Smarter, Not Harder: Time Management for Personal & Professional Productivity”, “Programming for Everybody (Getting Started with Python)”, “Project Management: The Basics for Success” and “Leading teams: Building Effective Team Cultures”. After the pedagogical experiment, the language level of the control group increased by 5.9%, and the experimental group grew by 23.6%. Thus, non-formal education is an important part of the educational policy of a regional pedagogical university. An analysis of the literature on the problem of the study indicates the active development of the practice of non-formal education. MOOCs can be an effective tool for developing non-formal education when it is used as autonomous alternative sources of knowledge acquisition. The potential of non-formal education allows one to choose individual learning paths, taking into account the interests and educational needs of students.

Our recommendations to the learners of this educational program next time to select the online courses not only to advance self-development and computer skills but enhance their core language teaching competencies. The quantity of online courses for regional universities steadily increases. Since the Coursera platform offers courses for future English teachers, advisers should provide the consultations for interested students.

Thus, the outcomes of the study verify the effectiveness of incorporating massive open online courses into the educational process of a regional university. Further research is needed on non-formal education and the possibility of recognizing and validating competencies acquired outside formal education.

BIBLIOGRAPHY

1. Национальный план развития Республики Казахстан до 2025 года. [Электронный ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1800000636> (дата обращения 16.01.2024)
2. Концепция развития высшего образования и науки в Республике Казахстан на 2023-2029 годы. [Электронный ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000248> (дата обращения 25.01.2024)
3. Государственный общеобязательный стандарт высшего и послевузовского образования. [Электронный ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200028916> (дата обращения 02.02.2024)
4. Иванищева Н.А. Неформальное образование студентов педагогических университетов // Непрерывное образование: XXI век. – 2022. – №4(40). – С. 1–10. <https://doi.org/10.15393/j5.art.2022.8008>
5. Якушина М.С. Неформальные образовательные практики в пространстве непрерывного образования педагогов // Человек и образование. – 2022. – №1(62). – С. 9–15.
6. Holland A.A. Effective principles of informal online learning design: A theory-building metasynthesis of qualitative research // *Computer & Education*. – 2019. – №128. – P. 214–226. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2018.09.026>
7. Jansen R.S., Leeuwen A., Janssen J., Conijn R., Kester L. Supporting learners' self-regulated learning in Massive Open Online Courses // *Computer & Education*. – 2020. – №146. – P. 214–226. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2019.103771>
8. Lee D., Lee S.L., Watson W.R. Systematic literature review on self-regulated learning in massive open online courses // *Australasian Journal of Educational Technology*. – 2019. – №1 (35). – P. 28–41. <https://doi.org/10.14742/ajet.3749>
9. Maldonado-Mahauad J., Perez-Sanagustin M., Kizilcec R.F., Morales N., Munoz-Gama J. Mining theory-based patterns from big data: Identifying self-regulated learning strategies in Massive Open Online Courses // *Computers in Human Behavior*. – 2018. – №80. – P. 179–196. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2017.11.011>
10. Alimova Sh.Zh., Nygmetova B.D., Kairbayeva A.K. Massive open online course development: experience of a regional university // *Bulletin of Ablai Khan KazUIRand WL. Series "Pedagogical Sciences"*. – 2022. – №4(67). – P. 57–68. <https://doi.org/10.48371/PEDS.2022.67.4.005>
11. Amado C., Dorotea N., Pedro A., Piedade J. MOOCs Design: A Conceptual Framework for Continuous Teacher Training in Portugal // *Education Sciences*. – 2022. – №12(308). – P. 1–21 <https://doi.org/10.3390/educsci12050308>
12. Mahajan R., Gupta P., Singh T. Massive Open Online Courses: Concept and Implications // *Indian Pediatrics*. – 2019. – №56. – P. 489–495. <https://doi.org/10.1007/s13312-019-1575-6>
13. Saegusa T. Mann-Whitney test for two-phase stratified sampling // *Stat.* – 2020. – №1(10). – P. 1–12. <https://doi.org/10.1002/sta4.321>

REFERENCES

1. Nacionalnyi plan razvitiia Respubliki Kazahstan do 2025 goda [National Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2025]. [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1800000636> (date of access 16.01.2024) [in Russian]
2. Konceptija razvitiia vysshego obrazovaniia i nauki v Respublike Kazahstan na 2023–2029 gody [Concept for the development of higher education and science in the Republic of Kazakhstan for 2023–2029]. [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000248> (date of access 25.01.2024) [in Russian]
3. Gosudarstvennyi obsheobiazatelnyi standart vysshego i poslevuzovskogo obrazovaniia [State compulsory standard of higher and postgraduate education]. [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200028916> (date of access 02.02.2024) [in Russian]
4. Ivanisheva N.A. Neformalnoe obrazovanie studentov pedagogicheskikh universitetov [Non-formal education of students of pedagogical universities] // *Neprieryvnoe obrazovanie: XXI vek. – 2022. – №4(40).* – S. 1–10. <https://doi.org/10.15393/j5.art.2022.8008> [in Russian]
5. Iakushina M.S. Neformalnye obrazovatelnye praktiki v prostranstve neprieryvnogo obrazovaniia pedagogov [Non-formal educational practices in the space of continuing education of teachers] // *Chelovek i obrazovanie. – 2022. – №1(62).* – S. 9–15. [in Russian]
6. Holland A.A. Effective principles of informal online learning design: A theory-building metasynthesis of qualitative research // *Computer & Education.* – 2019. – №128. – P. 214–226. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2018.09.026>
7. Jansen R.S., Leeuwen A., Janssen J., Conijn R., Kester L. Supporting learners' self-regulated learning in Massive Open Online Courses // *Computer & Education.* – 2020. – №146. – P. 214–226. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2019.103771>
8. Lee D., Lee S.L., Watson W.R. Systematic literature review on self-regulated learning in massive open online courses // *Australasian Journal of Educational Technology.* – 2019. – №1 (35). – P. 28–41. <https://doi.org/10.14742/ajet.3749>
9. Maldonado-Mahauad J., Perez-Sanagustin M., Kizilcec R.F., Morales N., Munoz-Gama J. Mining theory-based patterns from big data: Identifying self-regulated learning strategies in Massive Open Online Courses // *Computers in Human Behavior.* – 2018. – №80. – P. 179–196. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2017.11.011>
10. Alimova Sh.Zh., Nygmetova B.D., Kairbayeva A.K. Massive open online course development: experience of a regional university // *Bulletin of Ablai Khan KazUIR and WL. Series “Pedagogical Sciences”.* – 2022. – №4(67). – P. 57–68. <https://doi.org/10.48371/PEDS.2022.67.4.005>
11. Amado C., Dorotea N., Pedro A., Piedade J. MOOCs Design: A Conceptual Framework for Continuous Teacher Training in Portugal // *Education Sciences.* – 2022. – №5(12). – P. 1–21. <https://doi.org/10.3390/educsci12050308>
12. Mahajan R., Gupta P., Singh T. Massive Open Online Courses: Concept and Implications // *Indian Pediatrics.* – 2019. – №56. – P. 489–495. <https://doi.org/10.1007/s13312-019-1575-6>
13. Saegusa T. Mann-Whitney test for two-phase stratified sampling // *Stat.* – 2021. – №1(10). – P. 1–12. <https://doi.org/10.1002/sta4.321>

UDC 81:37.016; IRSTI 16.01.45

<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.125>**S. NURGALI**

*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Abai Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: sorentooo@mail.ru*

TEACHING UNIVERSITY STUDENTS THE ACT OF SPEAKING THROUGH ADVERBS: A PEDAGOGICAL APPROACH

Abstract. This study explores the teaching of adverbs as a tool for improving the oral communication skills of university students. The research focuses on understanding how adverbs can enhance clarity, emphasis, and fluency in spoken language, ultimately contributing to more effective communication. The study adopts a mixed-methods approach, including qualitative and quantitative analysis of university students' speaking performance before and after targeted interventions focusing on adverb usage. A series of workshops, practical exercises, and feedback sessions were conducted to introduce students to the different types of adverbs (manner, place, time, degree, frequency) and their role in speech. The results reveal a marked improvement in students' ability to use adverbs purposefully, leading to more nuanced, clear, and engaging speech. The study concludes that adverb-focused pedagogy not only enhances verbal communication but also fosters greater self-awareness in students about how they craft their spoken messages.

The article describes the ways of teaching students adverbs through speech activity by a human teacher, who in modern conditions plays a key role in the education of future specialists, expanding their qualifications and will, enriching national spiritual success.

Keywords: Adverbs, Speaking Skills, Pedagogy, University Students, Communication, Oral Expression, Language Learning.

С. Нұрғали

*педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: sorentooo@mail.ru*

ЖОО студенттерін үстеу арқылы сөйлеу дағдысына үйрету: педагогикалық тәсіл

Аннотация. Бұл зерттеу университет студенттерінің ауыз екі сөйлеу дағдыларын жетілдіру құралы ретінде үстеуді оқытуды қарастырады. Зерттеу үстеулердің сөйлеу тілінің анықтығын, екпінін және еркіндігін қалай жақсарту алатынын түсінуге бағытталған, атап айтқанда, тиімдірек қарым-қатынасқа ықпал етеді. Зерттеуде үстеулерді қолдануға бағытталған мақсатты араласуларға дейін және одан кейін университет студенттерінің

---

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Nurgali S. Teaching University Students the Act of Speaking Through Adverbs: A Pedagogical Approach // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №4 (134). – Б. 335–345. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.125>

*Cite us correctly:

Nurgali S. Teaching University Students the Act of Speaking Through Adverbs: A Pedagogical Approach // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2024. – №4 (134). – Б. 335–345. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.125>

Date of receipt of the article 06.10.2024 / Date of acceptance 30.12.2024

сөйлеу көрсеткіштерінің сапалық және сандық талдауын қоса алғанда, аралас әдістемелік тәсіл қолданылды. Студенттерді үстеу түрлерімен (тәсілі, орны, мезгілі, дәрежесі, жиілігі) және олардың сөйлеудегі рөлімен таныстыру үшін бірқатар семинарлар, практикалық жаттығулар және кері байланыс сабақтары өткізілді. Нәтижелер студенттердің үстеулерді мақсатты түрде қолдану қабілетінің айтарлықтай жақсарғанын көрсетеді, нәтижесі ретінде нюансты, түсінікті және тартымды сөйлеу болды. Зерттеудің қорытындысында автор үстеуді оқытуға бағытталған педагогика тек ауызша коммуникацияны жақсартып қана қоймай, сонымен қатар студенттердің өздерінің ауызша хабарламаларын қалай құрастыратынына қатысты өзін-өзі тануына ықпал етеді деген тұжырым жасайды.

Мақалада қазіргі жағдайда болашақ мамандарға білім беруде, олардың біліктілігі мен ерік-жігерін өрістетіп, ұлттық рухани жетістігін байытуда негізгі рөлді атқарушы тұлға – педагогтің айтылым әрекеті арқылы үстеулерді студенттерге меңгертудің жолдары баяндалады.

Кілт сөздер: үстеу, сөйлеу дағдысы, педагогика, университет студенттері, коммуникация, ауызша сөйлеу, тіл үйрену.

С. Нурғали

*кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: sorentooo@mail.ru*

Обучение студентов университета навыкам говорения при использовании наречий: педагогический подход

Аннотация. В данном исследовании изучается обучение наречиям как инструменту для улучшения навыков устного общения студентов университета. Исследование сосредоточено на понимании того, как наречия могут улучшить ясность, акцент и беглость разговорной речи, в конечном итоге способствуя более эффективному общению. В исследовании используется смешанный методический подход, включая качественный и количественный анализ речевых показателей студентов университета до и после целевых вмешательств, сосредоточенных на использовании наречий. Была проведена серия семинаров, практических упражнений и сеансов обратной связи, чтобы познакомить студентов с различными типами наречий (манера, место, время, степень, частота) и их ролью в речи. Результаты показывают заметное улучшение способности студентов целенаправленно использовать наречия, что приводит к более нюансированной, ясной и увлекательной речи. В результате исследования автор приходит к выводу, что педагогика, ориентированная на наречия, не только улучшает вербальное общение, но и способствует большему самосознанию студентов относительно того, как они создают свои устные сообщения.

В статье излагаются пути обучения студентов наречиям через речевую деятельность педагогом – человеком, который в современных условиях играет ключевую роль в образовании будущих специалистов, повышении их квалификации, развитии национальной духовности.

Ключевые слова: наречия, навыки говорения, педагогика, студенты университета, коммуникация, устная выразительность, изучение языка.

Introduction

The introduction should provide an in-depth discussion of the importance of effective speaking in academic and professional settings, emphasizing how language proficiency is vital for

students in their academic journeys. The introduction will outline the purpose of the research, its objectives, and the relevance of adverbs in spoken language.

The role of adverbs in spoken language has received relatively less attention in language education research compared to other grammatical elements such as nouns, verbs, and adjectives. However, adverbs play a critical role in the nuanced expression of thought, helping speakers articulate their emotions, attitudes, and manner of action in more sophisticated and engaging ways. This section aims to analyze the existing literature on the use of adverbs in language acquisition, the pedagogical approaches to teaching speaking skills, and the specific challenges and strategies for integrating adverb usage into language instruction. By reviewing the available research, this literature analysis provides the foundation for understanding how teaching adverbs can enhance the speaking abilities of university students.

Adverbs, defined as words that modify verbs, adjectives, or other adverbs, are fundamental for expressing modality, time, manner, degree, frequency, and place in spoken discourse. While most language acquisition models focus primarily on the development of noun and verb usage, adverbs are often considered supplementary elements that modify rather than form the core structure of sentences. However, recent studies argue that adverbs serve as essential tools for improving fluency, clarity, and expressiveness in speech.

In second language acquisition (SLA), adverbs are often a source of confusion for learners. Many students have difficulty distinguishing between the different categories of adverbs and applying them appropriately in various contexts. For instance, adverbs of manner (e.g., slowly, quickly) modify verbs, whereas adverbs of degree (e.g., very, quite) can modify adjectives, verbs, or other adverbs. As a result, learners sometimes fail to use adverbs with the intended nuance or do so incorrectly, leading to speech that is either too vague or overly simplistic [1].

In their study on adverbial acquisition, Sheldon [2] suggests that learners' difficulty with adverb usage arises because adverbs do not follow clear syntactic rules, making them harder to internalize. This leads to errors in both the form and function of adverbs. However, the importance of teaching adverbs in oral communication is becoming more apparent as they enable speakers to convey meaning more precisely. By focusing on the usage of adverbs in speech, learners can enhance their verbal output, improving both their linguistic competence and communicative effectiveness.

One of the central arguments in favor of teaching adverbs is their ability to improve the structure and fluency of spoken language. According to Halliday (1994), language is a system of choices, where speakers select certain grammatical elements to convey specific meanings. Adverbs are an integral part of this system, as they allow speakers to adjust their utterances following the context, purpose, and audience. They modify verbs to show how actions are performed, the intensity of an event, or the frequency of an occurrence, thereby making language more expressive and adaptable to different communicative situations.

For instance, adverbs such as *absolutely*, *never*, or *usually* can indicate the speaker's attitude toward an event, the degree of certainty, or the expected frequency of an action. In their study of adverbial usage, McCarthy and O'Keeffe [4] found that adverbs are critical for expressing certainty, intensity, and emphasis in spoken communication. They argue that fluency is not solely about how fast or grammatically correct a person speaks but also about how effectively they can convey their intended meaning by making subtle adjustments in their language choices. Adverbs play a crucial role in this adjustment process.

Furthermore, adverbs contribute to the rhythm and flow of speech. In conversational English, adverbs often function as fillers or hedge markers, adding a natural flow to speech. Adverbs such as *actually*, *basically*, and *just* are often used in everyday speech to provide emphasis or introduce new ideas, ensuring that the conversation remains fluid and connected. These conversational markers

enable speakers to soften statements, express uncertainty, or provide clarification, contributing to both the accuracy and coherence of spoken language.

The development of effective speaking skills is an essential component of language education, especially at the university level. Research on teaching speaking skills has increasingly emphasized the importance of active student participation, authentic tasks, and communicative practice. Traditional methods of language teaching often focused on grammar and vocabulary acquisition, leaving little room for students to practice real-world speaking. However, recent approaches to language pedagogy, such as Communicative Language Teaching (CLT), Task-Based Language Teaching (TBLT), and Content and Language Integrated Learning (CLIL), have shifted the focus to communication as a process rather than a product.

In CLT, the goal is to prepare students to use language in real-life situations, focusing on fluency, accuracy, and appropriateness. This approach encourages the use of functional language, which includes not only vocabulary and grammar but also pragmatics and discourse strategies. Adverbs play a vital role in this context, as they are often used to express politeness, expressiveness, or precision. According to Richards and Rodgers [5], teaching adverbs as part of a communicative curriculum allows students to better express themselves in diverse situations, whether in formal academic settings, casual conversations, or professional contexts.

Similarly, in TBLT, students are encouraged to engage in tasks that replicate real-world communication, such as debates, presentations, or problem-solving activities. The role of adverbs in these activities is crucial because they help students convey the nuances of their arguments, express degrees of certainty, and adjust their language based on the task requirements. Adverbial modifiers allow students to articulate their ideas more clearly, making their speech both more engaging and more informative.

Research has also demonstrated the importance of integrating explicit instruction and feedback in teaching adverb usage for spoken language. In their study of oral communication skills in EFL (English as a Foreign Language) students, Nunan and Lamb (1996) found that while learners often struggle with correct adverb placement and usage, they benefit significantly from focused exercises and feedback that clarify adverbial functions. This shows that targeted pedagogical interventions, such as structured practice with adverbs, can enhance students' speaking skills.

While the importance of adverbs in spoken language is widely acknowledged, teaching them presents several challenges. One significant issue is that many students do not recognize the value of adverbs in speech, focusing instead on the “core” aspects of sentence structure, such as subject-verb-object order. As a result, adverbs are often omitted, misused, or placed awkwardly within sentences. Additionally, many learners tend to overuse certain adverbs (e.g., *very*, *really*) without considering whether a different adverb would better convey the intended meaning.

In her analysis of second language learners, Ortega [7] identified that students, especially at the beginner and intermediate levels, often have difficulty selecting the appropriate adverb for a given context. This difficulty is compounded by the fact that some adverbs do not translate directly into learners' first languages, leading to confusion regarding their usage and meaning. For instance, adverbs such as *quite*, *extremely*, or *slightly* can be challenging for learners who do not have equivalent terms in their native language, making it difficult for them to grasp the subtle differences in meaning that these adverbs convey.

Another challenge is the syntactic complexity of adverbs. Unlike adjectives, which typically follow a straightforward rule of placement before the noun they modify, adverbs can appear in various positions within a sentence. They may appear before or after the verb, or even at the beginning or end of a sentence, depending on the type of adverb and the intended emphasis. For example, in the sentence *She sings beautifully*, the adverb *beautifully* modifies the verb *sings*. However, in the sentence *Beautifully, she sings*, the adverb takes an initial position for emphasis.

This flexibility in adverb placement requires a more nuanced understanding of sentence structure and discourse function, which can be a barrier for students.

Despite the challenges, several strategies can be employed to help students effectively learn how to use adverbs in spoken language. One approach is through the use of task-based activities, where students engage in speaking tasks that require the use of specific adverbs. Tasks such as storytelling, role-plays, or debates provide students with a context in which they can practice using adverbs meaningfully. By focusing on communicative goals, students can learn how adverbs help shape their message and how to use them appropriately.

Another approach is explicit instruction, where teachers provide clear explanations of the various types of adverbs, their functions, and their placement in sentences. This can be complemented by guided practice exercises that allow students to apply their knowledge in a controlled context. For example, a teacher might present sentences with missing adverbs and ask students to choose the correct adverb based on the context. Such activities help reinforce the understanding of adverbs' roles in speech and improve students' confidence in using them.

Moreover, peer feedback can be a valuable tool for reinforcing adverbial usage in speaking. By working in pairs or small groups, students can listen to each other's speeches and provide constructive feedback on the appropriate use of adverbs. This collaborative approach helps students become more aware of their own language use and encourages them to adopt a more reflective approach to their speaking. The literature on teaching speaking skills through adverbs reveals the significant role adverbs play in enhancing the fluency, precision, and expressiveness of spoken language. Adverbs help students modify verbs, adjectives, and other adverbs, making their speech more detailed, engaging, and appropriate for different communicative contexts. While teaching adverbs presents challenges, such as their syntactic complexity and the difficulties in distinguishing between types of adverbs, several pedagogical strategies – such as task-based activities, explicit instruction, and peer feedback – can effectively help students improve their speaking skills. This literature analysis lays the groundwork for further research into how focused instruction on adverb usage can improve university students' speaking abilities, fostering clearer and more dynamic communication.

Research methods and materials

Research Design: This study follows a mixed-methods design, combining quantitative and qualitative research methods to assess the effectiveness of teaching adverbs in improving university students' speaking skills.

Participants. A sample of 100 university students (50 in the experimental group and 50 in the control group) was selected for this study. All students are non-native Kazakh speakers enrolled in Kazakh language proficiency courses.

Results

A six-week intervention program was designed. The experimental group participated in weekly workshops that focused on adverb usage in speaking, with activities including:

Exercises to identify adverbs in spoken texts.

Role-playing scenarios where students used adverbs to modify and enhance their speech.

Group discussions to analyze the impact of adverbs on clarity and expression.

Results Pre- and Post-Test Analysis:

A comparison of the average speaking test scores of the experimental and control groups before and after the intervention. In Table 1: Pre-test and Post-test Results Comparison for Experimental and Control Groups.

Table 1 – Pre-Test vs Post-Test Scores

Group	Pre-Test Average Score	Post-Test Average Score	Change (%)
Experimental Group	60%	85%	+25%
Control Group	62%	65%	+3%

Improvement in Speech Characteristics: In Table 2: Frequency of Adverb Use in Speech (Pre and Post Intervention).

Table 2 – Frequency of Adverb Use

Group	Pre-Test Adverb Frequency	Post-Test Adverb Frequency	Increase (%)
Experimental Group	4 per minute	12 per minute	+200%
Control Group	5 per minute	6 per minute	+20%

Analysis of student feedback on their experiences of using adverbs in speech and the challenges they encountered. The experimental group reported a higher confidence level in their speaking abilities and a greater understanding of how adverbs enhance speech.

In this part of research, we present the results of the experiment conducted to assess the impact of targeted instruction on the use of adverbs in speaking among university students. Data were collected through pre- and post-test assessments, surveys, and observational analysis. Statistical analyses were performed to compare the improvement in speaking skills and adverb usage between the experimental and control groups.

The primary method for assessing students' speaking proficiency and the use of adverbs was through pre- and post-test assessments. The tests involved measuring the students' ability to use adverbs in different speaking contexts (e.g., monologues, dialogues, discussions). The performance was rated on a scale from 1 to 5, where 1 represents poor usage of adverbs and speaking proficiency, and 5 indicates excellent usage and fluency (Table 3).

Table 3 – Pre-Test and Post-Test Scores for Experimental and Control Groups

Group	Pre-Test Mean Score	Post-Test Mean Score	Difference (Pre to Post)	p-value
Experimental Group	2.80	4.20	+1.40	0.001
Control Group	3.00	3.30	+0.30	0.12

The Experimental Group showed a significant improvement in their speaking scores (+1.40), with a p-value of 0.001, indicating that the increase is statistically significant.

The Control Group, on the other hand, demonstrated only a slight improvement (+0.30), which was not statistically significant ($p = 0.12$).

These results suggest that the targeted instruction on adverbs had a considerable impact on improving the speaking proficiency of students in the experimental group.

Another important aspect of the study was to evaluate how frequently and effectively students used adverbs in their speaking. The assessment focused on the correct usage of adverbs of manner, time, place, frequency, and degree in spoken language. The results were coded based on the percentage of correct adverb usage in the participants' speech (Table 4).

Table 4 – Correct Adverb Usage in Speaking (Pre-Test vs. Post-Test)

Group	Pre-Test Correct Usage (%)	Post-Test Correct Usage (%)	Improvement (%)
Experimental Group	45%	75%	+30%
Control Group	50%	55%	+5%

The Experimental Group demonstrated a substantial improvement in their correct adverb usage, from 45% to 75%, showing an increase of 30%.

The Control Group showed a modest increase of 5% (from 50% to 55%).

These findings suggest that the experimental intervention was highly effective in helping students apply adverbs more correctly and frequently in their spoken language.

The fluency and expressiveness of students' speaking were assessed through both quantitative scores and qualitative observations. Fluency was measured in terms of speech flow (e.g., hesitation, pauses) and expressiveness was judged based on the richness and variation in their language, particularly through the use of adverbs (Table 5).

Table 5 – Fluency and Expressiveness Scores

Group	Pre-Test Fluency Score (1-5)	Post-Test Fluency Score (1-5)	Pre-Test Expressiveness Score (1-5)	Post-Test Expressiveness Score (1-5)
Experimental Group	3.1	4.3	3.2	4.5
Control Group	3.2	3.5	3.4	3.6

The Experimental Group showed a significant improvement in both fluency (+1.2 points) and expressiveness (+1.3 points). This indicates that the students in the experimental group became more fluent and expressive in their speaking, likely due to the increased use of adverbs.

The Control Group showed smaller improvements in both fluency (+0.3 points) and expressiveness (+0.2 points), highlighting that the standard curriculum had less of an impact on these aspects of speaking.

After the intervention, a survey was administered to assess the students' perceptions of the effectiveness of the adverb-focused lessons. The survey included Likert-scale questions (1 = strongly disagree, 5 = strongly agree) and open-ended questions (Table 6).

Table 6 – Survey Results on Perceived Effectiveness

Statement	Experimental Group (Mean)	Control Group (Mean)
The lessons helped me improve my speaking skills.	4.5	3.2
I feel more confident using adverbs in my speech.	4.6	3.1
I believe using adverbs improves the clarity of my speech.	4.8	3.3
The lessons were engaging and informative.	4.7	3.4

The Experimental Group had significantly higher mean ratings in all categories, particularly in their confidence and belief in the effectiveness of adverbs in enhancing speech clarity.

The Control Group rated the statements much lower, indicating that their learning experience did not have the same impact on their speaking skills or confidence.

Qualitative observations during class activities revealed that students in the experimental group were more engaged in speaking exercises and displayed greater ease in incorporating adverbs into spontaneous conversations. They used a wider variety of adverbs, and their speech became more vivid and expressive. Conversely, students in the control group were less consistent in using adverbs and tended to rely on basic vocabulary without enhancing their speech with modifiers. The results clearly indicate that the targeted pedagogical approach focusing on the use of adverbs significantly improved the speaking proficiency of students in the experimental group. They not only showed improvements in their speaking scores, but also demonstrated a substantial increase in the frequency and accuracy of adverb usage, fluency, and expressiveness. In contrast, the control group showed minimal improvement in these areas. The survey and observational data further support the effectiveness of the adverb-focused teaching method in boosting students' confidence and the overall quality of their spoken Kazakh.

Discussion

This section interprets the results, relating them back to the objectives of the research. Discuss the implications of using adverbs in teaching oral communication, and analyze the pedagogical significance of the findings:

The experimental group showed a significant improvement in both the frequency and quality of adverb usage in their speaking.

The workshops and targeted activities helped students internalize the function and importance of adverbs, thus enhancing their ability to express themselves more clearly and with greater nuance.

The study supports the incorporation of focused adverb training in oral communication courses to help students engage in more dynamic and effective speech.

The purpose of this study was to investigate the impact of targeted instruction on the use of adverbs in spoken language among university students. The results presented above reveal significant improvements in students' speaking proficiency, fluency, and adverb usage in the experimental group compared to the control group. In this discussion, we will interpret these findings, explore the implications for pedagogy, and consider potential limitations and avenues for future research.

The most striking outcome of this study is the substantial improvement in the use of adverbs among students in the experimental group.

Prior to the intervention, students in the experimental group demonstrated a relatively low level of adverb usage (45%), but by the end of the intervention, their usage increased to 75%. This suggests that when explicitly taught how to use adverbs, students are more likely to incorporate them into their spoken language in meaningful ways. The focus on adverbs of manner, time, place, degree, and frequency provided students with a rich toolkit for enhancing their speech, making it more expressive and nuanced.

This finding supports the idea that targeted instruction on specific language features—like adverbs - can lead to noticeable improvements in both fluency and accuracy. By explicitly teaching students how adverbs function in spoken language, teachers can help students move beyond basic speech patterns and develop more sophisticated speaking skills. The significant improvement in adverb usage among the experimental group is consistent with previous research on focused grammar instruction, which has shown that explicit teaching can lead to greater accuracy and confidence in language production [8; 9].

The increase in fluency and expressiveness observed in the experimental group is another key finding. The experimental group's fluency score improved by 1.2 points, and their expressiveness score improved by 1.3 points, reflecting a deeper integration of adverbs into their spoken language. Adverbs, particularly those of manner and degree, are crucial for conveying emotions, emphasizing points, and providing clarity in speech. These types of words allow speakers to adjust the tone, emphasis, and pacing of their speech, which likely contributed to the students' improved fluency and expressiveness.

This result aligns with prior studies that highlight the role of adverbs in enhancing the overall quality of communication (Quirk et al., 1985). When students have access to a broader range of linguistic tools like adverbs, their ability to express themselves clearly and with greater nuance increases. In a university setting, where speaking tasks often involve complex ideas and nuanced arguments, equipping students with these tools can significantly improve their academic communication skills.

The survey results reveal that students in the experimental group were highly positive about the intervention. They rated statements related to their confidence in using adverbs, the effectiveness of the lessons, and the clarity adverbs provided in their speech quite highly. This is an encouraging finding because it suggests that students not only improved in their adverb usage but also developed a greater understanding of how these elements contribute to more effective communication. The students' enhanced confidence in using adverbs suggests that the intervention successfully demystified the use of adverbs in spoken language, empowering them to experiment with their speech.

In contrast, the control group's lower ratings of their confidence and the perceived effectiveness of their learning experience highlight the limitations of traditional teaching methods, which may not emphasize specific language features like adverbs. This supports the idea that teaching specific language tools (such as adverbs) can have a profound effect on students' confidence and ability to speak more fluently.

The results of this study suggest several pedagogical implications. First, language instructors should consider incorporating focused lessons on adverbs into their speaking curricula. Given the positive effects observed in this study, targeted instruction on adverbs can be a powerful tool for improving students' fluency, expressiveness, and overall speaking proficiency. By introducing students to a variety of adverbs and their applications in different contexts, teachers can equip students with the resources they need to enhance the richness of their spoken language.

Moreover, the findings highlight the importance of active, participatory learning techniques—such as role-playing, group discussions, and feedback sessions—in helping students internalize the

use of adverbs. Students in the experimental group engaged more deeply with the material through these activities, which likely contributed to their increased confidence and proficiency in using adverbs during spontaneous speech.

Despite its promising results, the study has several limitations that must be considered. First, the sample size was relatively small, and the participants were limited to students from a specific academic context. A larger, more diverse sample could provide a more generalizable understanding of the intervention's impact. Additionally, the study relied on self-reported data from surveys, which may introduce bias. Students may have overestimated their improvement in confidence or perceived effectiveness, especially given the positive feedback they received throughout the intervention.

Furthermore, the study did not assess the long-term retention of adverb usage or the transferability of the skills learned to real-world speaking contexts. Future research could extend this study by measuring the retention of adverb usage several weeks after the intervention or exploring how students use adverbs in academic presentations, debates, or interviews.

Future research could explore several areas to build on the findings of this study. One potential direction is investigating the effects of adverb instruction on different student groups, such as non-native English speakers, advanced students, or students from varied cultural backgrounds. It would also be valuable to study whether the impact of adverb-focused instruction differs across disciplines, as the need for expressiveness in speaking may vary depending on the context.

Another interesting avenue for future research is to investigate how the use of adverbs influences listeners' perceptions of speech. For instance, does the frequent use of adverbs improve a listener's understanding or make the speech seem more persuasive or authoritative? This could offer insights into the practical applications of adverb instruction beyond the classroom.

Conclusion

In conclusion, this study demonstrates the effectiveness of targeted instruction on adverbs in improving university students' speaking proficiency. The experimental group significantly outperformed the control group in terms of fluency, expressiveness, and adverb usage. The findings support the idea that explicit teaching of language features like adverbs can enhance students' speaking skills and build their confidence in using more sophisticated linguistic tools. These results have important implications for language pedagogy and suggest that a focused approach to teaching adverbs can be a valuable strategy for improving students' spoken English in academic and real-world settings. Summarize the research findings and their implications for language teaching practices. Highlight the importance of adverbs in improving university students' speaking skills, and suggest further areas of research:

The study contributes valuable insights into how adverbs can be used to improve spoken communication.

The intervention demonstrated that adverb instruction can significantly enhance the clarity, fluency, and expressiveness of students' speech.

Future studies should explore the long-term effects of adverb-focused pedagogy and extend the research to other types of learners.

Teaching university students the act of speaking in Kazakh requires a dynamic, interactive, and culturally aware approach. By utilizing task-based learning, scaffolding, and technology, educators can help students improve their speaking proficiency in Kazakh while fostering fluency, expressiveness, and communicative competence. Overcoming challenges such as limited exposure and language barriers will require continued innovation in teaching methods and the creation of more immersive learning environments. Ultimately, the goal is to equip students with the necessary skills to communicate effectively and confidently in Kazakh, both in academic and real-world contexts.

REFERENCES

1. Carter R., McCarthy M. Cambridge grammar of English: A comprehensive guide. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 985 p.
2. Sheldon A. The role of parallel function in the acquisition of relative clauses in English // Journal of verbal learning and verbal behavior. – 1974. – Т. 13. – №3. – P. 272–281.
3. Halliday F. Rethinking International Relations. – MacMillan, 1994. – 289 p.
4. McCarthy M., O’Keeffe A. 2. Research in the teaching of speaking // Annual review of applied linguistics. – 2004. – Т. 24. – P. 26–43.
5. Richards J.C., Rodgers T.S. Approaches and methods in language teaching. – Cambridge: Cambridge university press, 2014. – 409 p.
6. Nunan D. Teaching English to speakers of other languages: An introduction. – New York: Routledge, 2015. – 210 p.
7. Ortega F. The cerebral subject and the challenge of neurodiversity // BioSocieties. – 2009. – Т. 4. – №4. – С. 425–445.
8. Celce-Murcia M., Olshtain E. Discourse-based approaches: A new framework for second language teaching and learning // In: Handbook of research in second language teaching and learning. – New York: Routledge, 2005. – С. 729–741.
9. Ellis N.C. Frequency effects in language processing: A review with implications for theories of implicit and explicit language acquisition // Studies in second language acquisition. – 2002. – Т. 24. – №2. – P. 143–188.
10. Quirk Randolph, Sidney Greenbaum, Geoffrey Leech, and Jan Svartvik. A Comprehensive Grammar of the English Language. – London: Longman, 1985. – 1650 p.

УДК 37.013.2; ГРНТИ 14.01

<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.126>Г.А. БЕЛГИБАЕВА¹, Н.А. СЕЙТКУЛОВ², Д.М. ДАУЛЕТАЛИЕВА³¹старший преподаватель Шымкентского университета
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: gulnurbelgibaeva@mail.ru²доктор педагогических наук, профессор

Шымкентский университет (Казахстан, г. Шымкент), e-mail: nurlybek-2010@mail.ru

³старший преподаватель Центрально-Азиатского инновационного университета
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: dauletaliyeva_1984@mail.ru

НРАВСТВЕННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ КАЗАХСКИХ ДИДАКТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ НРАВСТВЕННОЙ ЛИЧНОСТИ

Аннотация. Целью данной статьи является выявление и обоснование нравственного потенциала казахских дидактических произведений, способствующих нравственному воспитанию учащихся начального класса. В литературе казахского народа функции дидактических произведений рассматриваются с точки зрения просветительско-воспитательных, художественно-эстетических особенностей: гуманистическая; познавательная; эстетическая; информационная; управляюще-направляющая. Воспитание нравственности и гуманности имеет широкий спектр, в содержание которого входит множество качеств как: уважение к старшим, признание их авторитета, уважение к трудящимся, забота о старших и младших, честность, скромность, целеустремленность, честность, правдивость, решительность, активность, отвага, настойчивость, сдержанность, организованность, которые ведут к большим высотам гуманности. Такие качества дети приобретают в раннем возрасте из сказок и героических эпосов, а в зрелом возрасте – из литературных произведений искусства.

Актуальность исследования заключается в необходимости обращения к ценностям традиционно-педагогической культуры в целях конкретизации нравственных ориентиров воспитания школьников. В качестве методов исследования были выбраны: теоретические методы исследования, метод теоретического моделирования, анализ научной литературы, систематизация, обобщение данных. Для изучения состояния проблемы нравственного воспитания младших школьников и определения воспитательных функций казахских дидактических произведений были использованы все эти методы. Авторы статьи анализируют современное состояние проблемы и выявляют теоретические основы нравственного воспитания учащихся младших классов средствами казахских дидактических произведений и раскрывают их нравственный потенциал. Авторы проанализировали научные публикации, направленные на изучение понятия «нравственное воспитания» и его

***Цитируйте нас правильно:**

Белгибаева Г.А., Сейткулов Н.А., Даулеталиева Д.М. Нравственный потенциал казахских дидактических произведений в процессе формирования нравственной личности // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №4 (134). – Б. 346–360. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.126>

***Cite us correctly:**

Belgibaeva G.A., Seitkulov N.A., Dauletaliyeva D.M. Nравstvennyi potencial kazahskih didakticheskikh proizvedeniy v processe formirovaniya нравstvennoi lichnosti [The Moral Potential of Kazakh Didactic Works in the Process of Forming a Moral Personality] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2024. – №4 (134). – B. 346–360. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.126>

Дата поступления статьи в редакцию 22.01.2024 / Дата принятия 30.12.2024

сторон в педагогической науке. Авторы разбирают воспитательные функции дидактических произведений. В результате нравственного воспитания учащихся младших классов средствами казахских дидактических произведений, происходит целенаправленный, непрерывный и последовательный, педагогически организованный процесс освоения ценностей фольклора, обеспечивающих нравственное становление учащихся младших классов.

Ключевые слова: фольклор, нравственное воспитание, сказки, пословицы, поговорки, педагогический процесс, дидактика.

Г.А. Белгибаева¹, Н.А. Сейткулов², Д.М. Даулеталиева³

¹Шымкент университетінің аға оқытушысы

(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: gulturbelgibaeva@mail.ru

²педагогика ғылымдарының докторы, профессор

Шымкент университеті

(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: nurlubek-2010@mail.ru

³Орталық Азия инновациялық университетінің аға оқытушысы

(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: dauletaliyeva_1984@mail.ru

Адамгершілік тұлғаны қалыптастыру үдерісіндегі қазақ дидактикалық шығармаларының адамгершілік әлеуеті

Аңдатпа. Бұл мақаланың мақсаты бастауыш сынып оқушыларының адамгершілік тәрбиесіне ықпал ететін қазақ дидактикалық шығармаларының адамгершілік әлеуетін анықтау және негіздеу болып табылады. Қазақ халқының әдебиетінде дидактикалық шығармалардың функциялары ағартушылық-тәрбиелік, көркемдік-эстетикалық ерекшеліктері тұрғысынан қарастырылады: гуманистік; танымдық; эстетикалық; ақпараттық; басқарушы-бағыттаушы. Адамгершілік пен адамгершілікке тәрбиелеу адамгершіліктің биігіне жеткізетін кең ауқымды көптеген қасиеттерді қамтиды: үлкендерді құрметтеу, олардың беделін мойындау, еңбек адамдарын құрметтеу, үлкендер мен кішілерге қамқорлық жасау, адалдық, қарапайымдылық, берілгендік, адалдық, шыншылдық, тәуекелшілдік, белсенділік, батылдық, табандылық, ұстамдылық, ұйымшылдық. Балалар мұндай қасиеттерді ерте жаста ертегілер мен қаһармандық эпостардан, ал ересек жаста көркем әдеби туындылардан алады.

Зерттеудің өзектілігі оқушыларды тәрбиелеудің адамгершілік бағдарларын нақтылау мақсатында дәстүрлі-педагогикалық мәдениеттің құндылықтарына жүгіну қажеттілігінде жатыр. Мақала авторы мәселенің қазіргі жай-күйін талдайды және бастауыш сынып оқушыларын қазақ дидактикалық шығармалары арқылы адамгершілік тәрбиелеудің теориялық негіздерін анықтайды және олардың адамгершілік әлеуетін ашады. Авторлар «адамгершілік тәрбие» ұғымын және оның педагогика ғылымындағы жақтарын зерттеуге бағытталған ғылыми жарияланымдарды талдайды. Авторлар дидактикалық шығармалардың тәрбиелік функцияларын талдайды. Бастауыш сынып оқушыларын қазақ дидактикалық шығармалары арқылы адамгершілікке тәрбиелеу нәтижесінде бастауыш сынып оқушыларының адамгершілік қалыптасуын қамтамасыз ететін фольклор құндылықтарын игерудің мақсатты, үздіксіз және дәйекті, педагогикалық ұйымдастырылған процесі жүреді.

Кілт сөздер: фольклор, адамгершілік тәрбиесі, ертегілер, мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, педагогикалық процесс, дидактика.

Belgibayeva G.A.¹, Seitkulov N.A.², Dauletaliyeva D.M.³

¹Senior Lecturer of Shymkent University

(Shymkent, Kazakhstan), e-mail: gulnurbelgibaeva@mail.ru

²Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

Shymkent University (Shymkent, Kazakhstan), e-mail: nurlybek-2010@mail.ru

³Senior Lecturer of the Central Asian Innovation University

(Shymkent, Kazakhstan), e-mail: dauletaliyeva_1984@mail.ru

The Moral Potential of Kazakh Didactic Works in the Process of Forming a Moral Personality

Abstract. The main purpose of this article is to identify and substantiate the moral potential of Kazakh didactic works that contribute to the moral education of primary school students. In the literature of the Kazakh people, the functions of didactic works are considered from the point of view of educational, artistic and aesthetic features: humanistic; cognitive; aesthetic; informational; governing and guiding. The education of morality and humanity has a wide range, the content of which includes many qualities such as respect for elders, recognition of their authority, respect for workers, caring for elders and juniors, honesty, modesty, determination, honesty, truthfulness, determination, activity, courage, perseverance, restraint, organization, which lead to great the heights of humanity. Children acquire such qualities at an early age from fairy tales and heroic epics, and in adulthood from literary works of art.

The relevance of the research lies in the need to appeal to the values of traditional pedagogical culture in order to concretize the moral guidelines for the education of schoolchildren. The author of the article analyzes the current state of the problem and identifies the theoretical foundations of moral education of elementary school students by means of Kazakh didactic works and reveals their moral potential. The author analyzed scientific publications aimed at studying the concept of “moral education” and its aspects in pedagogical science. The authors analyze the educational functions of didactic works. As a result of the moral education of elementary school students by means of Kazakh didactic works, there is a purposeful, continuous and consistent, pedagogically organized process of mastering the values of folklore that ensure the moral formation of elementary school students.

Keywords: folklore, moral education, fairy tales, proverbs, sayings, pedagogical process, didactics.

Введение

Нравственное воспитание – одна из самых сложных проблем развития человеческого общества, формирующаяся исторически и сопровождающаяся противоречиями каждой эпохи. Обращая внимание на пройденный сложный путь казахского народа, можно всегда увидеть широкое использование народной устной литературы в воспитании детей. Дидактически используя образцы устной литературы, на этапе развития письма и черчения с целью формирования у детей духовных ценностей руководствовались сказками, загадками, пословицами и примерами. Следовательно, нравственное воспитание личности – сложный и многогранный процесс, включающий в себя педагогические и социальные явления. В воспитании младших школьников большое место занимают дидактические произведения. В частности, известно, что нравственное воспитание учащихся и формирование эстетического вкуса веками передавались по наследству в народной педагогике. Дидактические произведения важное и простое представление о жизни и людях, показывающие то, что в целом интересно и актуально и затрагивает все: работу человека, его взаимоотношения с природой, его жизнь в коллективе.

Казахские дидактические наследия являются особой формой народного творчества, сводным названием художественно-литературных произведений, передаваемых из уст в уста. Такое искусство слова казахов ученые называли устным искусством. В то же время в науке и культуре названия «народное творчество», «народная поэзия», «народное словесное искусство» также употребляются в близком к этому смысле. Устную литературу называют и фольклором. Выдающийся английский ученый У. Дж.Томсом, впервые давший определение слову «фольклор» сказал: «Слово «фольклор» в переводе с английского означает народная мудрость. Фольклор – народное поэтическое творчество, народная литература, народная поэзия, устная литература: совокупность различных видов и форм массового словесного и художественного творчества, вошедших в повседневную традицию того или иного народа. Главной особенностью фольклора является искусство устной речи» [1, с. 15].

Устная литература, по мнению А.А. Абилова, расширяет познавательный кругозор младших школьников за пределы нравственного воспитания и вовлекает их в познание красоты окружающих явлений [2, с. 23]. Любой жанр устной литературы не обходит стороной нравственное воспитание человека. В устной литературе, т.е. в дидактических произведениях, можно найти самодеятельность, человечность и уважение к старшим, милосердие и доброту, дружбу и любовь, вежливость и почтительность, патриотизм и самоотверженность детей в казахской семье. Дидактические произведения, в свою очередь, раскрывают негативные качества человека, такие как завистливость, жестокость, высокомерие и пропагандируют как их нужно избегать.

В казахской народной педагогике существуют множество методов и средств, используемых в воспитании молодежи. Они выдавались ребенку в виде примера, завещания, пропаганды, наказания в случае нарушения порядка и похвалы за разумное действие. В качестве таких методов и средств можно эффективно использовать народные былины в педагогике. Потому что основной идеей народных былин является эстетическое и нравственное воспитание. Главные герои былин становятся образцом для подражания для своего читателя, под знаменем патриотизма и единства, трудолюбия и честности, мужества и преданности. Следовательно, есть основания полагать, что идея воспитания в былинах считалась необходимым условием развития общества.

На уровне младшего школьника начинает интенсивно развиваться нравственное воспитание, духовное развитие и самосознание. Системная работа с нравственным воспитанием ребенка окажет огромное влияние на формирование его личности.

Устная литература интенсивно используется в народной педагогике с точки зрения художественного средства, определения морально-этических ценностей казахского народа. Критерии формирования морально-этической оценки у младших школьников могут быть связаны со спецификой ситуации, которая влияет на формирование у учащихся нравственно-ценностного сознания, уровня развития нравственного сознания, усвоения нравственных норм с точки зрения регулятивности нравственных действий, их нравственного выбора. В качестве дидактического произведения в казахской народно – устной литературе имеет место своеобразный жанр – пословицы и поговорки.

«Аталар сөзі – ақылдың көзі», «Ата көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер», «Жігіт адамға жеті өнер де аз», «Жеті рет өлшеп, бір рет кес», «Өнерліге өлім жоқ», «Әкеге қарап ұл өсер, шешеге қарап қыз өсер».

Пословицы-поговорки - источник народной мудрости. По мнению А.А. Абилова: в них «во-первых, содержатся сведения, развивающие ум, память, знания молодого поколения, во-вторых, они направляют молодое поколение на правильный путь, т.е. воспитывает молодежь. Несмотря на то, что пословицы и поговорки были созданы в те далекие времена, в настоящее время в эпоху обновления они не теряют своего значения, наоборот, приобретают еще

большую силу, тем самым, совершенствуются их воспитательные функции и значения» [2, с. 134].

Были опубликованы десятки книг о пословицах и поговорках казахского народа, в том числе, работы А. Байтурсынова, Т. Коньратбаева, М. Габдуллина, Р. Бердибаева, С. Каскабасова и по сей день некоторые люди, основываясь на народных пословицах, придумывают подобные пословицам произведения.

Т. Есембеков казахские пословицы и поговорки описывает по следующему: «Пословица – один из богатейших разделов народной литературы, которое охватывает широкий спектр социальных явлений, ярко и художественно изображает различные стороны жизни, богаты тематикой и идейным содержанием. Пословицы – это народные мудрые изречения, кратко, рационально и четко выражающие определенную идею» [3, с. 18].

Исследователь казахских пословиц Д. Махат рассматривает это явление с другой стороны и описывает его следующим образом: «Если какой-то народ проживает в одном месте долгое время, то географические особенности этого места, его адаптация к историко-природной среде, культура, история отражаются в его лексике, словарном запасе» [4, с. 193].

По определению ученого, изучавшего историческое развитие казахских пословиц, Г. Омарбекова: «Пословицы и поговорки – образ жизни любой нации, сложившийся веками, вместе с поколениями народная мудрость, выраженная продолжающимся языком», – считает автор [5, с. 142], «Пословицы – это не только художественное выражение духовного богатства и многовековой культуры нации, но и светлая летопись ума, интеллекта и уровня мудрости» [6, с. 6].

Широко распространенным среди населения жанром устной литературы являются загадки, которые имеют свою специфику. Рассмотрение загадки как дидактического произведения определяется целью развития мышления и сообразительности школьника младших классов.

Методы исследования и материалы

Методология представляет собой совокупность методов, обусловленных объектом и предметом исследования, в нашей работе в соответствии с этапами исследования были использованы группа методов.

В качестве методов исследования были выбраны теоретические методы исследования, метод теоретического моделирования, анализ научной литературы, систематизация, обобщение данных. Для изучения состояния проблемы нравственного воспитания младших школьников и определения воспитательных функций казахских дидактических произведений были использованы все эти методы.

Для ученика начальной школы это особенно важно, так как учебная деятельность является основой нравственного становления человека. В младшем школьном возрасте образовательная деятельность оказывает влияние на формирование нравственного воспитания школьника. При этом он развивает не только интеллектуальные способности, но и нравственную сферу человека.

На уроках литературного чтения 4 класса мы использовали следующие методы в процессе формирующего эксперимента:

1. «Напишите конец истории». Детей попросили придумать свой вывод для рассказа, чтобы решить моральную проблему, описанную в литературном произведении.

2. «Теплые слова». Детям предлагалось вспомнить теплые слова, сказанные героями сказок и литературных произведений другим людям, и произнести их, обращаясь к товарищам.

Эти методы способствовали лучшему усвоению знаний о моральных понятиях, нормах и правилах, а также о личностных качествах.

3. «Разоблачение противоречий» означает четкое ограничение расхождений во мнениях, установление основных направлений, по которым должно проходить обсуждение. Позиции по этому вопросу были дифференцированы в ходе выполнения творческого задания, затем возник конфликт противоречивых мнений об отношениях разных групп, разных личных взглядов. Эти методы организации деятельности способствовали развитию умения оценивать действия героя и правильно вести дискуссию.

4. «Общее мнение» способствовало формированию отношения к проблеме, развило интерес к транслируемым произведениям морально-этической тематики. Ученики в цепочке, затронули тему взаимоотношений с разными людьми и группами людей: одни начинают, другие продолжают, дополняют, уточняют. Они перешли от простых рассуждений к аналитическим, а затем и проблемным высказываниям учащихся, введя соответствующие ограничения (требования). Эти аргументированные слова способствовали развитию интереса учащихся не только к нравственным произведениям, но и к урокам литературного чтения.

5. Эффективный метод на уроках литературного чтения и, следовательно, формирование нравственного воспитания – это специально сформулированные ситуационные задачи (ситуации). В процессе их решения младшие школьники использовали известные им нравственные понятия, оценивали поступки литературных героев, выражали личное отношение к ним.

Таким образом, можно сделать вывод, что эффективность формирования нравственного воспитания младших школьников на уроках литературного чтения обусловлена систематическим и целенаправленным использованием методов, форм, способствующих глубокому и эмоциональному усвоению учащимися литературных произведений.

Анализ и результаты

Язык загадок – не простой, а образный, богатый язык. В основе ярких и выразительных образов и постановок загадок лежат вещи, которые люди потребляют и держат в руках каждый день, и явления, которые они наблюдают каждый день. Загадка отражает реальность той эпохи, в которую она родилась, поэтому в ней много картин, изображающих кочевой образ жизни и древние обычаи нашего народа в прошлом. Сегодня, в силу ритма времени, тематическое русло загадок изменилось, и теперь тематика загадок – не только техническая новизна, но и образование и учение. Мы также заметили, что имеются не мало случаев, когда даже самые простые вещи изображаются с многогранным поэтическим раздумьем.

Мы рассмотрим поэтическую натуру загадок по двум направлениям: по стихотворно-ритмичной структуре; по методам образного изображения.

Эти две стороны загадок мастерски переплетаются, дополняют друг друга художественной и эстетической остротой содержания. В этом жанре нет определенного поэтического стиля. Среди них немало загадок, которые переданы в стихотворной форме в виде четверостишия, а также простой прозаической речью.

Главная особенность жанра загадок в том, что она небольшой по размеру, складной по структуре. Ее ритмико-гармоническая структура выражается по-разному. Она открывает путь к благозвучию и мелодичности. Повторение целых слогов, строк, первых или последних слов в строке придает загадке игривость. Помимо загадок в виде стихотворений, существует множество загадок предложений или словосочетаний, искусно переплетенных с образом.

Основные особенности загадок:

- формируют у ребенка представление об окружающих явлениях;
- объясняют ценности родного языка;
- повышают когнитивные способности;

- влияют на развитие языковых знаний.

Использование общих загадок представляется легким или сложным в зависимости от возраста человека. Например, маленьким детям с не совсем развитым уровнем мышления предлагаются легкие загадки. Их ряды дополняют загадки, состоящие из описания зверей, фруктов и животных и т.д. А по мере взросления ребенка загадки, связанные с абстрактными явлениями, представляются и усложняются для них.

Жер астында жездем аты кісінейді (Тышқан).

В процессе изучения таких загадок младшими школьниками наряду с развитием мышления и интеллекта складывалось и нравственное воспитание. Некоторые загадки также задаются в форме ответа на вопрос, например:

Ақыл қайда,

Қуат қайда,

Ұят қайда?

Ақыл – баста,

Қуат – сүйекте,

Ұят – көзде.

Судың атасы кім,

Жолдың атасы кім,

Сөздің атасы кім?

Судың атасы – бұлақ,

Жол атасы – тұяқ

Сөз атасы – құлақ и т.д.

По мнению К. Шамшедина: «Загадка – один из древнейших видов народного творчества. Загадка является прекрасным средством воспитания с сильной поэтической чертой, представляющей острый, крылатый смысл. Она и в наше время не утратила свое свойство полезности» [7, с. 27]. Загадки сочинены в целях направления и мотивации разума к пониманию различных явлений жизни на этапе развития человеческого сознания, особенно для расширения кругозора и воображения молодого поколения. Тесная связь разума и морали очевидна в его действиях. Народно-устная литература распространялась из уст в уста и до сих пор имеет воспитательное значение одна область, которая не потеряна – загадки [8, с. 163].

Одним из наиболее широко используемых дидактических произведений казахского народа в воспитании детей являются скороговорки. Особенностью этого жанра является то, что они приучают младшего школьника к ясности, короткому выражению мыслей, быстрой речи, правильному произношению звуков, ритмической речи. Ребенок также учится повторять сказанное предложение, прямо как есть.

«Слово «Жаңылтпаш» (скороговорка) произошло от слова «жаңылту» (сбивать с толку). Произведение, представляющее собой сочетание слов, которые при многократном повторении либо несовместимы, либо искажаются другими словами, называется жаңылтпашом (скороговоркой)». [9, с. 218]. Такие скороговорки требуют выслушивания и повторения без ошибок. Именно поэтому этот жанр называли скороговорками. Когда некоторые из младших школьников не могут правильно говорить, можно развивать разговорные навыки, обучая скороговоркам. Ребенок, заинтересованный в скороговорках произношении, пытается правильно произнести фразу.

По мнению А. Маулет: «Его основное условие сказать без остановки сказать быстро должен» [10, с. 107].

Поэтому, учителю необходимо у учащихся младших классов развивать логическое мышление, хорошее владение казахской лексикой, широкую культуру речи. Устремившись к достижению такой цели, под воздействием среды, они приобретают навыки находчивости,

развивают свою речь, адаптируя язык. В 1–2 года ребенок начинает выговаривать отдельные слова, стараясь правильно их произнести, подражая взрослым и таким образом, он находится в процессе стремления, изыскания. Это, в определенной степени, творческое стремление ребенка к знаниям, в зависимости от его возраста, которое необходимо всячески поощрять и помогать в запоминании, подстегивая к неоднократному повтору слов. Это как педагогический, психологический, лингвистический процесс, заботящий родителей, воспитателей и других людей, имеющих отношение к этому процессу. И в данном процессе особую помощь могли оказать скороговорки.

Скороговорки нацелены на развитие языка (речи) ребенка, в процессе восприятия и воспроизведения совершенствуется миропонимание, повышается эстетический вкус в работе со словами, в разговоре, и в целом в понимании сути красоты, формируется культура по нахождению нужного слова, слышать и повторять их, строить строки в форме стихов, также способствует их умственному развитию. Например:

Қара алалар, қара алалар
Қара аланың үйірін бөрі аралар,
Бөрі аралар, бөрі аралар
Бөрі аланың құйрығы талға оралар [10, с. 108].

В таких скороговорках указание, то есть правильное направление для ребенка, также способствует правильному использованию звуков, встречающихся в слове. Среди дидактических произведений с повышенной воспитательной функцией можно выделить такие жанры как «назидательные слова», «айтыс-терме», «стихи образцы». Эти жанры близки по смыслу друг к другу, поэтому их обобщенно называют произведениями «айтыс-терме». Такие стихи в основном исполняли маститые певцы, акыны, которые проводили философско-нравственные анализы по категориям «добро – зло», «молодость – старость», «мир – иной мир», «чистота – нечистоплотность», «красота – убожество», «человечность – бесчеловечность», размышляли над тем, что хорошо, а что плохо, как человек добивается нравственности, как избежать безнравственности; они распространяли среди народа правила-нормы поведения. Тщательно рассматривая идеи воспитания у казахских акынов, можно заметить, что все виды воспитания, принятые в современной мировой педагогике, имели место и в казахской народной педагогике и находились между собой в тесной взаимосвязи. В дидактических произведениях стихотворения «толғау» почти в каждой строке можно встретить виды нравственного воспитания.

Патриотически-нравственные.
Экологически-нравственные.
Трудолюбиво-нравственные.
Демократически – правовые.
Экологически-трудолюбивые.
Патриотически-экологические.
Физическо-патриотические.
Нравственно-физические.
Эстетически-нравственные.
Патриотически-эстетические.
Экологически-эстетические и др.

Такое деление свидетельствовало о том, что народные акыны понимали необходимость и важность таких произведений для осознания всестороннего воспитания человека с его жизненными, социальными условиями.

Наш народ всегда стремился привить подрастающему поколению чувство патриотизма, честности, справедливости, сдержанности и спокойствия, солидарности, в целом, положительные черты человеческих ценностей, на основе которых формировались

собственные методы и способы воспитания. Ученый-педагог Майлыкожа Султанкожаулы отмечает, что «...в сформировавшейся веками известной системе национального воспитания были и специальные подходы, и соответствующие методы, постепенно впитывающие их в память подрастающего поколения. Поучительные мысли казахского народа наиболее встречаются в колыбельных и героических эпосах, сказках и легендах, ораторских высказываниях и айтысах, пословицах и поговорках. Основным подходом воспитания в указанных произведениях являются вопросы нравственности, гуманности, трудолюбивости, эстетики, физического и семейного воспитания» [11].

Главный акцент в творчестве Майлыкожи – это поучительные слова, спетые и пропагандируемые в его речитативах. Творчество поэта изобилует наставлениями и поучениями, рожденными в древней жырауской традиции. Мысли и наставления, которые он пел, были также сборником ярких мыслей о смысле и цели жизни. Слова мудрости и наставления, которых публика слушала на свадьбах, были такими же трогательными, как вечная песня жизни: есть много поучительных и убедительных выражений, вдохновляющих душу в таких речитативах, как «Если дружишь с хорошим», «Не было бы смерти», «Когда стареет знатный человек», «Народ, обрати внимание», «Дар разных эпох», «Красой кочевки был верблюд».

Ученый, изучающий наследие Майлыкожи, А. Оспанулы показывает, что по методу написания поучительные слова поэта сложно разделить на две группы. Первая из них включает такие стихи, как «Если душа полна науки», «Кто скажет, если не я?», «Да разнесутся прекрасные слова», «Немного речитатива от меня», «Нет сладкоречивой птицы, чем соловей», «Красой кочевки был верблюд», воспевающие нравственные качества. Спектр в воспетых стихотворениях очень широк и разнообразен: добро и зло, истина и ложь, честность и злонамеренность, старость для взрослых и возмужание молодых, невежество и образованность, взаимоотношение с народом, трудолюбие и ленивость, нравственность и гуманность. Все это ведет, по мнению акына, к хорошему воспитанию человека. Также имеются дидактические соображения такие, как быстротечность жизни, быт без сожалений, стремление, восхваление искусства и ремесла.

Поэт воспевает:

«...Здоровье – великое богатство,
Стремление – цель человека,
После человека останется искусство,
Свет мира не погаснет,
Мне повезло с остроречивостью,
А в душе тревога,
Твой хороший поступок,
В будущем вернется.

Всякий может препятствовать, – воспевал акын в своей песне «Народ, обрати внимание». Еще одна примечательная особенность произведений Майлыкожи – это непримиримая борьба добра и зла, честности и нечестности, правды и лжи, которая ведется веками, неустанно воспевается почти во всех поучительных стихах. Поэт, считающий день, проведенный с хорошим человеком – раем, охарактеризовал хорошего человека по следующему:

«...Он любит людей,
Не оставляя тайну внутри,
Беседа с хорошим,
Равна утренней заре» [11].

Сравнивая хорошие и плохие качества, поэт выявляет их противоречия и различия и в результате заставляет человека задумываться. К примеру, он пишет, что путь хорошего

человека подобен светлому дню, а путь плохого – темной ночи. Тем самым, он хочет сказать, что если вы делаете добро, то вы будете вознаграждены, а если ваши поступки плохи – это принесет вред. Поучительные, назидательные слова Майлыкожи впоследствии распространились по всей стране, и стали своего рода изречениями. В его творчестве нередко встречаются изречения с глубоким смыслом, такие как: «...Если твой страж труслив, Сбежит без оглядки, даже при тишине, Если золотое седло неудобен для лошади, То брось его и сожги» [11]. Майлыкожа поднимает вопрос о «вкусе» в своих назиданиях пропагандистского характера. Он делится с мыслями об умении выбирать друга и товарища, различать плохое и хорошее. Абай четко сказал: «Иди медленно, шагай четко».

Подрастающему поколению необходимо постоянно объяснять, что без взаимного единства и целостности тех немногих качеств, которые необходимо привить человеку, человеческие качества не будут найдены там, где они задуманы. Для сохранения человечности необходимо держать в равновесии противоречащие друг другу хорошие и плохие качества. «Воспитание – одна из основных функций общества, процесс целенаправленного, системного формирования личности, процесс овладения воспитанием старшего поколения последующим поколением, развития их сознания, позитивного поведения» [12, 8]. Один из основных жанров фольклора – сказка. Жанр сказок – фольклорная народная художественная проза. Целью сказки является привитие слушателю эстетического чувства, а также формировать нравственное воспитание. Однако роль сказочного жанра не рассматривается односторонне. Жанровая природа сказки может полностью раскрыть эти особенности. Основная задача сказки – сделать рассказываемый сюжет максимально интересным и художественным. Сюжет сказки не ориентируется на реальность. Рассказчик, то есть сказочник, не обязан доказывать правду или факт происхождения в жизни. Сказка строится по определенной схеме, композиция которой направлена на прославление главного героя. Все это включает идейно-содержательную, художественную целостность сказки. Художественная целостность регулирует единство композиции и эстетических идеалов в жанре сказки, а также закономерность художественной условности, разговорной речи, использования регулярных выражений. В этом жанре фантазия используется целенаправленно, преувеличивая и превращая ее в чудо.

В обучении и воспитании в младших классах общеобразовательных школ с учетом возраста и личности младшего школьника, на первом уровне системы образования Республики Казахстан создаются условия для становления и развития ребенка как личности. В любое время основной механизм воспитания начинается с истоков народной педагогики. Основная цель образовательного наследия казахского народа заключается в превознесении таких качеств, как нравственность, милосердие и доброта. Наш народ, придерживающийся принципа «воспитание с пеленок», использовал передовые методы обучения еще до развития образования и науки. Роль сказки во время общения с ребенком очень высока. Есть основания полагать, что рассказывание сказок – эффективное средство построения хороших отношений с ребенком.

В целом, любой из видов народной устной литературы имеет воспитательную ценность, влияющую на нравственный мир подрастающего поколения. Поэтому использование благородного наследия устной литературы в формировании хороших качеств у школьников учащихся младших классов весьма эффективно. Красота и изящество характера ребенка начинается именно с этого духовного наследия. Очевидно, что именно сказки зажигают воображение и волю ребенка и формируют в нем такие ценности, как любовь и доброта, красота и изящество, по мере того как формируется познание ребенка, формируется его окружающая среда. Чтобы соответствовать требованиям сегодняшних дней, необходимо осуществлять непрерывное образование в воспитании нового поколения с учащимися младших классов общеобразовательных школ.

Хотя источником воспитания младшего школьника является семья, но особое место отводится школьному воспитанию и педагогическому всестороннему образованию. Воспитание в стенах школы помогает раскрыть скрытые стороны жизни младшего школьника и способствует в привитии ему нравственных качеств на всю жизнь. Системное обучение в школе – один из важнейших и актуальных вопросов в системе непрерывного образования.

Сказка о каких-либо действиях человека, влияющих на психологию младшего школьника, обычно рассказывается с острой насмешкой, вызывая положительные эмоции. Но, если в той или иной истории имеется негативное событие, ребенок смотрит на это негативное действие с отвращением и пытается избежать таких действий. Это является эффективным способом постановки целей педагогического процесса в формировании культуры у личности, учитывая при этом все индивидуальные особенности каждого ребенка. Использование современных инновационных методик в младших классах положительно сказывается на всестороннем развитии младших школьников, при этом не утомляя их.

Воспитание ребенка всегда была и является важной задачей. К тому же, вопрос о воспитании детей родителям следует рассмотреть как свой гражданский долг. Сегодня многие родители не уделяют должного внимания воспитанию своих детей, впоследствии чего духовный мир ребенка остается без внимания, хотя и обеспечен материально. В связи с развитием мира электронных технологий, дети стали больше смотреть мультфильмы и неохотно слушают сказки. Никто не препятствует этому, хотя и видят вред электронных технологий и Интернета, влияющих их здоровью.

Поэтому очень эффективно использовать сказки как действенный инструмент в обучении и воспитании школьников учащихся младших классов. Обычно содержание сказок описывает обычаи и традиции народа, их образ жизни, человеческие взаимоотношения и поведение, борьбу за счастье и трудолюбие, любовь к родному народу, родной природе. Народная педагогика - национальное достояние, духовный мир. Он - бессмертное наследие казахского народа от деда к ребенку, накопленный опыт веками по воспитанию [13, с. 81].

Исследователь сказок Л.Н. Давыдова о смысле и значении сказок заключает, что «Жизнь, народная практика воспитания убедительно доказали педагогическую ценность сказок. Дети и сказка - неразделимы, они созданы друг для друга и поэтому знакомство со сказками своего народа должно обязательно присутствовать в процессе воспитания каждого ребенка» [14, с. 103].

Одно из несмываемых и богатых наследий, оставленное нашими предками – это сказки. Наш мудрый народ осознавал, что еще до появления письменной литературы, сказки вдохновляли воображение детей, формировали их дух, воображение и способность слаженно говорить. Также народные сказки играют важную роль в развитии мировоззрения младших школьников. Детские сказки в устной литературе по тематике очень разнообразны – волшебные сказки, обрядовые сказки, сказки про животных и др. Они очаровывают ребенка, развивают его воображение и помогают ему различать добро и зло, дружбу и вражду, ложь и правду, любовь и зло, честность и нечестность. Например, образ персонажей сказки «Добро и Зло» не останется незамеченным детьми. Если учитель сможет впечатляюще предоставить ребенку образцы доброты, то он может пробудить в ребенке нравственные качества и научить его уважать старших и заботиться о младших. А изображая образ Зла, можно учить ребенка ненавидеть зло и избавляться от шалости [14, с. 103].

В зависимости от тематики любой из сказок стимулирует воображение ребенка, увеличивает быстроту мысли, способствует формированию положительного поведения и стойкость воли. Поэтому при обучении с помощью сказок необходимо уделять особое внимание ее образовательной и воспитательной цели с учетом ее особенности жанра. Одно из требований современного образовательного процесса является показать детям реалии и

явления жизни через народные фольклорные произведения. На их основе можно развивать у детей их эстетические и нравственные чувства. Это – любовь к творцам фольклора и расширение сферы их мыслей и воображений. Если рассмотреть народные сказки с педагогической и психологической точки зрения, то эти произведения имеют высокое познавательное влияние на подростков. Зарождение и развитие этого жанра в народе длилось несколько веков, поэтому он сохранил красоту и глубину языка и создал лучших персонажей. Рассказывая сказку, ребенка можно учить распознавать мир, жизнь и окружающих его людей, общаться и приобретать все необходимые человеку хорошие качества, такие как трудолюбие и доброта, сдержанность. Сказка определяется, как: прозаическая форма, в настоящее время больше встречается произвольная форма произведений; эпический род произведения повествовательного стиля; жанр литературы, в конце произведения ярко выражена мораль; в аллегорической форме отражает жизнь, людей; непродолжительная; персонажи сказки – животные, растения, различные вещи, они размышляют как люди, разговаривают и делают аналогичные человеку движения, имеют человеческие качества; в сказках высмеиваются отрицательные качества характера человека и негативные стороны в обществе. Из вышеуказанных признаков, делают вывод, что сказка является рассказом в прозе относящаяся к малым эпическим жанрам дидактической литературы, в конце которой отражена мораль.

Сказка способна воодушевлять воображение человека. Она открывает путь к познанию того, чего вы не ведали. Посредством сказочных персонажей ребенок учится различать в жизни хороших и плохих людей. Сказки направлены на то, чтобы учиться у персонажа, полному добру и брезгливо относиться к злым персонажам. Это качество сказок способствует обогащению и содержательности смысла детского взгляда. Сказки также положительно влияют на внутреннее мышление каждого ребенка, помогают детям установить хорошие отношения друг с другом и учат вести себя в обществе правильно. Суть сказок и героических эпосов об отважности и героизме состоит в том, что они воспевают великие подвиги батыров во время защиты страны. Сказки направлены на воспитание подрастающего поколения к патриотизму, определяя сохранение единства и мира в стране как гражданский долг каждого. При этом, необходимо донести до ребенка то, что он должен избежать аморальности, грубости, жадности, соблазна, предательства, легкомыслия, лицемерия и высокомерия.

Воспитание нравственности и гуманности имеет широкий спектр, в содержание которого входит множество качеств как: уважение к старшим, признание их авторитета, уважение к трудящимся, забота о старших и младших, честность, скромность, целеустремленность, честность, правдивость, решительность, активность, отвага, настойчивость, сдержанность, организованность, которые ведут к большим высотам гуманности. Такие качества дети приобретают в раннем возрасте из сказок и героических эпосов, а в зрелом возрасте – из литературных произведений искусства.

В казахских сказках особое внимание уделяется мудрости. Существуют много отважных и находчивых героев, которые благодаря своему уму и смекалке избавили целый народ от различных бед. Поэтому в сказках «разум» возведен на высший мировоззренческий уровень человеческих качеств. Одна из сказок, в которой точно изображено проявление ума и смекалки – это сказка «Аяз би». Нравственное воспитание считается самой сложной сферой воспитания. Превращение правил морали в уклад поведения подростков, всестороннее развитие и усовершенствование их духовных и физических способностей являются главным требованием построения. Такие чувства, как забота о людях, способность устанавливать высокие стандарты для себя и других, глубокое понимание ответственности перед обществом и сообществом формируются через нравственное воспитание. Нравственное воспитание в обществе предполагает формирование у учащихся сильные

моральные чувства и нравственное поведение. Детская художественная литература занимает особое место в нравственном воспитании подростков. «Мудрая мысль нашего народа, сложившаяся веками, не поддается теории научной педагогики и не противоречат, а даже говорят, актуальны, смежны. Народ в своей педагогике не выдержал испытание временем, не поддался воспитанию молодого поколения, либо попал в заблуждение постоянно избавляясь от правил, постоянно избавляясь от передовых, прогрессивных, проверенных правил, следила за узлами, руководствовалась» [15, с. 376].

Заключение

Вышеуказанные признаки являются свойствами сказки, выделяющими его среди других видов произведений. Но такие жанровые признаки свойственны ряду литературных произведений, где животные, растения являются главными персонажами произведения, имеют качества, свойственные человеку, например, сказки, волшебные сказки. Или же то явление, где в конце произведения уместна нравственность и мораль, присущие назидательные слова казахского народа, в особенности они близки к пословицам и поговоркам. Повествование событий в них происходит в соответствии с правилами эпического рода, что сближает их с мифами, рассказами, эссе. Есть полное основание, что басни по жанровым особенностям интегрированы с рядом литературных произведений и содержат в себе их признаки. В литературе казахского народа функции дидактических произведений рассматриваются с точки зрения просветительско-воспитательных, художественно-эстетических особенностей: гуманистическая (призывающая к человечности); познавательная (внесение вклада в познание человеком мира и самого себя); эстетическая (восприятие художественной стороны слова); информационная (преемственность жизненного опыта предыдущего поколения последующими поколениями); управляюще-направляющая (доведение до каждого человека нормы поведения в обществе и его требования в форме сентенции).

Таким образом, дидактические произведения становились неотъемлемой частью жизни народа, воспитательные функции которых связаны со следующими выводами:

1. Дидактические произведения оперативно используются как пример для безнравственного поведения, как детей, так и взрослых.

2. Дидактические произведения созданы специально для воспитательных целей, высмеивая негативные для всего общества явления, человеческих качеств, призывая народ к верному пути, нравственности.

3. Не всегда дидактические произведения употребляются самостоятельно, их можно также встретить в содержаниях крупных произведений. Например, в роман-диалог Ш. Айматова и М. Шаханова «Плач охотника над пропастью (исповедь на исходе века)» в произведении использовано более 20 пословиц и поговорок, 5 притч, более 10 легенд и столько же преданий, принадлежащих казахскому и киргизскому народам. В ней встречаются песни, присказки, байки, есть описание целого ряда народных примет.

4. Еще одна функция казахских дидактических произведений в нравственном воспитании состоит в том, что они вобрали в себя многовековое наследие народной педагогической мысли и готовы всегда к употреблению.

5. Казахские дидактические произведения, являясь нравственным отражением народной массы, служили моральным кодексом в воспитании детей.

Анализ специальной литературы свидетельствует о недостаточной изученности дидактического фольклора с позиций приемлемости для нравственного воспитания детей младшего школьного возраста. Из всех источников педагогической теории и практики, дающих наиболее весомую, полезную информацию о тенденциях актуализации и о функционировании изучаемого явления, выделяются следующие: социальные предпосылки

актуализирующих изучаемый объект (современные концепции воспитания); взгляды классиков педагогики о воспитательном потенциале фольклора; междисциплинарная деятельность ученых, связанные со сбором и актуализацией познавательных и воспитательных функций дидактических произведений; исследования современных ученых наиболее близкие к проблеме нашего исследования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Маханова Г.Б. Русское устное народное творчество и древнерусская литература: учебное пособие. – Караганда: ТОО Medet Group, 2019. – 186 с.
2. Әбілов А.Ә., Салманов Р. Қазақ фольклоры және дәстүр сабақтастығы. 1 том. – Қарағанды: ТОО Medet Group, 2022. – 236 б.
3. Есембеков Т., Дәрібаев С., Шортанбаев Ш. Қазақ фольклоры мен әдебиеті бойынша мәтіндік талдаулар. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 181 б.
4. Махат Д.А. Мақал-мәтелдер – қазақ тарихының дерек көзі // Әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Хабаршысы. – 2020. – №2 (93). – Б. 192–199.
5. Омарбекова Г. Қазақ мақал-мәтелдерінің зерттелу барысы. Болашақ зерттеулерге ұсыныс // *Türkologia*. – 2022. – №2 (110). – Б. 121–140.
6. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 65: Қазақ мақал-мәтелдері. – Астана: Фолиант, 2010. – 488 б.
7. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 64: Жұмбақтар. – Астана: Фолиант, 2010. – 432 б.
8. Маулет А. Қызылжар қазақтары фольклорлық мұрасының жас ұрпақты оқытудағы тәрбиелік мәні // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ хабаршысы. Педагогика. Психология. Әлеуметтану сериясы. – 2023. – №3(144). – Б. 156–169.
9. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. I том. – Алматы: Рауан, 2018. – 336 б.
10. Маулет А., Сабырова Ә.С. Сарыарқа қазақтары фольклорлық мұрасының тәрбиелік мәні // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – № 2(143). – Б. 106–108.
11. *Майлықожа Сұлтанқожаұлы. Толық шығармалар жинағы / Ескі қолжазбалардан аударып, құрастырып, ғылыми түсініктерін жазғандар: С. Саттаров, Н. Елесбай; Жауапты ред.: Т. Әлбеков. – Алматы: Ғылым ордасы, 2019. – 550 б.*
12. Комарова Д.Т., Сейтенова С.С. Тәрбие жұмысының теориясы мен әдістемесі. – Алматы: MedetGroup ЖШС, 2021. – 132 б.
13. Әлқожаева Н.С., Рысбекова Қ. Әлеуметтік педагогтің оқушылармен этноәлеуметтік жұмысы // *Journal of Educational Sciences*. – 2017. – №4 (53). – Б. 81–87.
14. Давыдова Л.Н., Мячина В.А. Русские народные сказки как средство воспитания социокультурных ценностей младших школьников // Әлемдік және қазақстандық білім беру жүйесіндегі этнопедагогика: әдіснамасы, тәжірибесі, болашағы» атты халық-қ ғыл.-прак. конф. мат. – Атырау: «Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті» баспасы, 2020. – Б. 101–104.
15. Ақыжанова А.Т., Құнапина Қ.Қ. Этнопедагогика – ұлттық кодтың тұғыры // Әлемдік және қазақстандық білім беру жүйесіндегі этнопедагогика: әдіснамасы, тәжірибесі, болашағы» атты халық-қ ғыл.-прак. конф. мат. – Атырау: «Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті» баспасы, 2020. – Б. 339–342.

REFERENCES

1. Mahanova G.B. Russkoe ustnoe narodnoe tvorchestvo i drevnerusskaia literatura: uchebnoe posobie [Russian oral folk art and Ancient Russian literature: a textbook]. – Karaganda: TOO Medet Group, 2019. – 186 s. [in Russian]
2. Abilov A.A., Salmanov R. Qazaq folklorı jane dastur sabaqtastygy. 1 tom [Kazakh folklore and continuity of traditions. Vol. 1]. – Karagandy: TOO Medet Group, 2022. – 236 p. [in Kazakh]
3. Esembekov T., Daribaev S., Shortanbaev Sh. Qazaq folklorı men adebieti boıynsha matındik taldaular [Textual analysis of Kazakh folklore and literature]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2019. – 181 b. [in Kazakh]

4. Mahat D.A. Maqal-matelder – qazaq tarihyyn derek kozi [Proverbs-source of Kazakh History] // Al Farabi atyndagy Qazaq ulttyq universitetinin Habarshysy. – 2020. – №2 (93). – B. 192–199. [in Kazakh]
5. Omarbekova G. Qazaq maqal-matelderinin zerttelu barysy. Bolashaq zertteulerge usynys [The course of the study of Kazakh proverbs and sayings. recommendation for future research] // Turkologia. – 2022. – №2 (110). – B. 121–140. [in Kazakh]
6. Babalar sozi: Juztomdyq. T. 65: Qazaq maqal-matelderi [Word of ancestors: Hundredthome. Vol. 65: Kazakh proverbs and sayings]. – Astana: Foliant, 2010. – 488 b. [in Kazakh]
7. Babalar sozi: Juztomdyq. T. 64: Jumbaqtar [Word of ancestors: Hundredthome. Vol. 64: Riddles]. – Astana: Foliant, 2010. – 432 b. [in Kazakh]
8. Maulet A. Qyzyljar qazaqtary folklorlyq murasynyn jas urpaqty oqytudagy tarbielik mani [The educational value of the folklore heritage of the Kazakhs of Kyzylzhar in teaching the younger generation] // L.N. Gumilev atyndagy EEU habarshysy. Pedagogika. Psihologia. Aleumettanu seriasy. – 2023. – №3(144). – B. 156–169. [in Kazakh]
9. Gabdullin M. Qazaq halqynyn auz adebieti. I tom [Oral literature of the Kazakh people. Volume I]. – Almaty: Rauan, 2018. – 336 b. [in Kazakh]
10. Maulet A., Sabyrova A.S. Saryarqa qazaqtary folklorlyq murasynyn tarbielik mani [Educational value of the folklore heritage of the Kazakhs of Saryarka] // L.N. Gumilev atyndagy EEU Habarshysy. Filologia seriasy. – 2023. – № 2(143). – B. 106–108. [in Kazakh]
11. Maylykoja Sultankojauuly. Tolyq shygarmalar jinagy [Full collection of works] / Eski qoljazbalardan audaryp, qurastyryp, gylmi tusinikterin jazgandar: S. Sattarov, N. Elesbai; Jauapty red.: T. Albekov. – Almaty: Gylm ordasy, 2019. – 550 b. [in Kazakh]
12. Komarova D.T., Seitenova S.S. Tarbie jumysynyn teoriasy men adistemesi [Theory and methodology of educational work]. – Almaty: MedetGroup JShS, 2021. – 132 b. [in Kazakh]
13. Alkojaeva N.C., Rysbekova K. Aleumettik pedagogtin oqushylarmen etnoaleumettik jumysy [Ethnosocial work of a social teacher with students] // Journal of Educational Sciences. – 2017. – №4 (53). – B. 81–87. [in Kazakh]
14. Davydova L.N., Miachina V.A. Russkie narodnye skazki kak sredstvo vospitania sociokulturnykh cennostei mladshih shkolnikov [Russian people's stories as part of the socio-cultural value of young schoolchildren] // Alemdik jane qazaqstandyq bilim beru juiesindegi etnopedagogika: adisnamasy, tajiribesi, bolashagy» atty halyq-q gyl.-prak. konf. mat. – Atyrau: «H. Dosmuhamedov atyndagy Atyrau universiteti» baspasy, 2020. – B. 101–104. [in Russian]
15. Akyjanova A.T., Qunapina K.K. Etnopedagogika – ulttyq kodtyn tugyry [Ethnopedagogy – the basis of the national code] // Alemdik jane qazaqstandyq bilim beru juiesindegi etnopedagogika: adisnamasy, tajiribesi, bolashagy» atty halyq-q gyl.-prak. konf. mat. – Atyrau: «H. Dosmuhamedov atyndagy Atyrau universiteti» baspasy, 2020. – B. 374–378. [in Kazakh]

ӘОЖ 37.013; МҒТАР 14.07.07

<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.127>Ж. АБДИЕВА¹, Б.Т. ОРТАЕВ², А.И. ИСАЕВ³¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: juzya10@mail.ru²педагогика ғылымдарының докторы, доцентХалықаралық туризм және меймандостық университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: b.ortaev@iuth.edu.kz³PhD, Халықаралық туризм және меймандостық университетінің
қауымдастырылған профессоры м.а. (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: abdi.kz.2014@mail.ru

ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНІҢ ӨНІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ КӨРСЕТКІШТЕРІ

Аңдатпа. Оқыту үдерісі және оның өнімді болуы педагогтарды қызықтыратын мәселе ретінде қарастырылады. Көптеген зерттеулерде оқыту үдерісі іс-әрекет үдерісінің құраушыларына сәйкес қарастырылуы керектігі айтылады, оның ішінде: мақсатты-мотивациялық, операциялық, процессуалдық және рефлексивті-бағалаушылық. Осы құраушылар өз кезегінде оқыту барысында мұғалім мен оқушы іс-әрекеті тұрғысынан білім сапасын арттыратын және оқытудың өнімділігін құраушылар ретінде ұсынылады.

Зерттеулерге сәйкес оқытудың өнімділігіне ықпал ететін негізгі факторлар анықталған, олардың ішінен бастылары ретінде: оқушылардың зерделейтін оқу материалдары, оқытудағы ұйымдастырушылық-педагогикалық ықпал, оқушының оқу мүмкіндіктері мен оқу жұмыстарын жүзеге асырудағы уақыт факторлары алынады. Сондай-ақ ұйымдастырылған оқыту үдерісінің нәтижелері (білім, іс-әрекет және өнім) өз кезегінде өнімді оқытудың нәтижелері болуы мүмкін. Оқытудың өнімділігін бағалау көрсеткіштері ретінде: ұйымдастырылған оқыту үдерісінің барысындағы оқушылардың білім деңгейінің және олардың тәрбиесінің артуы; оқушылардың практикалық іскерліктер мен дағдыларды жүзеге асыруы; оқушылардың ақыл-ойының дамуы; алынған теориялық мағлұматтарды оқушылардың практикада қолдана білуі; оқушылардың оқу еңбегіне үйренуі, материалды саналы түрде игеруі және саналы түрде оқуы, бір нәрсе туралы ұжымдық ойлауы арқылы ойды жеткізе білуі; оқушылардың дүниетанымы, өзіндік талдауы және білімділігі, т.б. алыну керектігі де айтылады.

Бұл мақалада оқыту үдерісінің өнімділігін бағалау көрсеткіші ретінде: оқушылардың оқу-ұйымдастырушылық, ақпараттық іскерлікті жеткілікті түрде меңгеруін; оқушылардың саналы түрде рефлексия мен кері байланысты мұғалімге, оқушыға, оқушыларға беруін; оқушылардың білім деңгейінің (Блум таксономиясы бойынша) артуын; оқушылардың практикалық іскерліктер мен дағдыларды немесе психомоторлы дағдыларды жүзеге асыруын; оқушылардың оқу-тәрбие үдерісіне эмоционалдық-құндылықтық қатынасының тұрақты болуын алу ұсынылады.

* Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Абдиева Ж., Ортаев Б.Т., Исаев А.И. Оқыту үдерісінің өнімділігін бағалау көрсеткіштері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №4 (134). – Б. 361–374. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.127>

*Cite us correctly:

Abdieva J., Ortaev B.T., Isaev A.I. Oqytu uderisinin onimdiligin bagalau korsetkishteri [Indicators for Evaluating the Performance of the Educational Process] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2024. – №4 (134). – B. 361–374. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.127>

Мақаланың редакцияға түскен күні 03.06.2024 / қабылданған күні 30.12.2024

Кілт сөздер: оқыту, оқыту үдерісі, өнімділік, бағалау, оқыту үдерісінің өнімділігі, өнімділікті бағалау көрсеткіштері.

Zh. Abdiyeva¹, B.T. Ortaev², A.I. Isaev³

¹*PhD Doctoral Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: juzya10@mail.ru*

²*Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor International University of Tourism and Hospitality (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: b.ortaev@iuth.edu.kz*

³*PhD, Acting Associate Professor of International University of Tourism and Hospitality (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: abdi.kz.2014@mail.ru*

Indicators for Evaluating the Performance of the Educational Process

Abstract. The educational process and its productivity are considered an issue of interest to teachers. Many studies indicate that the learning process should be considered according to the components of the action process, including: motivational, operational, procedural, and reflexive-evaluative. These components, in turn, are offered as components that improve the quality of education and the productivity of learning in terms of the activities of the teacher and students during training.

According to the research data, the main factors affecting the productivity of learning have been identified, the main ones are: educational materials studied by students, organizational and pedagogical impact in teaching, student learning opportunities, and temporary factors in the implementation of educational work. In addition, the results of an organized learning process (knowledge, actions, and product) can be the results of productive learning.

As indicators of evaluating the effectiveness of learning: increasing the level of education of students and their education during the organized educational process; the implementation of practical cases and skills of students; mental development of students; the ability of students to apply the theoretical information received in practice; students learn to study, assimilate and read material consciously, be able to express thoughts through collective thinking about something; the students' worldview, introspection, and education, etc. it is also said that it should be accepted.

In this article, as an indicator of the effectiveness of the training process: so that students sufficiently master educational, organizational, information, and business skills; so that students consciously provide reflection and feedback to the teacher, student, and students; improving the level of education of students (according to Bloom's taxonomy); implementation by students of practical cases and skills or psychomotor skills; it is recommended to achieve a stable emotional and value attitude of students to the educational process.

Keywords: training, training process, productivity, evaluation, productivity of the training process, performance evaluation indicators.

Ж. Абдиева¹, Б.Т. Ортаев², А.И. Исаев³

¹*PhD докторант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: juzya10@mail.ru*

²*доктор педагогических наук, доцент
Международный университет туризма и гостеприимства
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: b.ortaev@iuth.edu.kz*

³*PhD, и.о. ассоциированного профессора Международного университета туризма и гостеприимства (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: abdi.kz.2014@mail.ru*

Показатели оценки производительности учебного процесса

Аннотация. Учебный процесс и его продуктивность рассматриваются как вопрос, интересующий педагогов. Согласно многим исследованиям, процесс обучения следует рассматривать в соответствии с компонентами, составляющими процесс действия, такими как мотивационный, оперативный, процессуальный и рефлексивно-оценочный. Эти компоненты, в свою очередь, предлагаются в качестве компонентов, повышающих качество образования и продуктивность обучения с точки зрения деятельности преподавателя и обучающихся во время обучения.

В соответствии с исследованиями определены основные факторы, влияющие на продуктивность обучения, основными из которых являются: учебные материалы, изучаемые учениками, организационно-педагогическое воздействие при обучении, возможности обучения студентов и временные факторы при осуществлении учебной работы. При этом результаты организованного процесса обучения (знания, действия и продукт), в свою очередь, могут быть результатами продуктивного обучения.

В качестве показателей оценки эффективности обучения определены: повышение уровня знаний обучающихся и их воспитания в ходе организованного учебного процесса; реализация учащимися практических умений и навыков; умственное развитие учащихся; способность учеников применять полученную теоретическую информацию на практике; умение читать, изучать и усваивать материал осознанно, умение выражать мысли посредством коллективного обдумывания чего-либо; мировоззрение учащихся, самоанализ и образование и т.д.

В данной статье в качестве показателей оценки результативности процесса обучения предлагаются: овладение учащимися в достаточной степени учебно-организационными, информационно-деловыми навыками; умение учащихся сознательно предоставлять рефлексии и обратную связь учителю, ученику и ученикам; повышение уровня образования учащихся (по таксономии Блума); реализация учащимися практических умений и психомоторных навыков; устойчивое эмоционально-ценностное отношение учеников к образовательному процессу.

Ключевые слова: обучение, процесс обучения, продуктивность, оценка, продуктивность учебного процесса, показатели оценки продуктивности.

Кіріспе

Мектептегі білім берудегі өзгерістердің бірі ретінде жаңартылған білім беру жағдайындағы критериалды бағалауды айтуға болады. Жаңартылған білім беру жағдайындағы негізгі өзгерістер оқушылардың ойлау дағдыларын дамыту, оқытудағы ақыл-ой операцияларын оқу жұмысының барлық түрінде шығармашылықпен қолдануға дағдыландыру. Сонымен қатар, критериалды бағалауда анықталған оқу мақсаттары мен нәтижелерге бағытталған оқыту үдерісін ұйымдастыруды назарға алады. Аталған өзгерістердің жүзеге асырылуы оқытумен қатар бағалаудың, әсіресе критериалды бағалаудағы теориялар мен қалыптастырушы бағалаудың әдістерімен және стратегияларымен байланысты күшейтіледі. Осыған сәйкес критериалды бағалау технологиясы курсының ЖОО оқытылуы болашақ мұғалімдердің педагогикалық даярлығын жетілдіруге бағытталатынын көруге болады. Ал мектеп жағдайында педагогтардың даярлығы критериалды бағалау жүйесін жүзеге асырудағы әдістемелік бірлестік, мектеп және өңірлік үлестірушілердің жұмыстарымен қамтамасыз етілетіні белгілі.

Қазіргі уақытта еңбек нарығын қанағаттандыру үшін мектептен бастап өнімді оқытуды жүзеге асыру мақсат етілуде. Осы тұрғыдан алғанда өнімді оқытуға бағытталған заманауи мектептік білім беру үш міндетті функцияны жүзеге асыруды талап етеді, олар оқытудың: дамытушылық, қалыптастырушы және пәндік шығармашылық сипатын қамтамасыз ету.

Аталған мәселе мектептегі оқытуда назарға алынады және пәндер бойынша дамытушылық, қалыптастырушы және шығармашылық оқытуды жүзеге асыру оқушылардың мектепті бітіргеннен кейін білім беруді одан әрі дамытудағы жүйе құраушы элементіне айналуы тиіс. Аталған оқыту сипаты оқудағы өнімділікпен байланысты. Ал, өнімділік – ағылшын тілінде сөз сөйлеу, орындау, көрсету, түсіндіру, факт, жетістік немесе орындау деген мағынаны білдіреді. Оқу-тәрбие үдерісінің барысы мен нәтижелеріне түрлі себептер әсер етеді. Олардың негізгілері факторлар деп анықталса, ал олардың жиынтығы шарттар деп аталады. Шарттар мен факторлар оқыту үдерісінің өнімділігін анықтайтын алғышарттар ретінде қарастырылады.

Қазіргі қоғамның мектептік білім беру ісіне әлеуметтік тапсырысы, бір жағынан білім алушыларға қажетті жеке және әлеуметтік өсуді дамытуға мүмкіндік берсе, екінші жағынан, үлкен көлемдегі ақпаратпен жұмыс істеудің тұрақты дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді. Сондықтан, мектепте базалық оқу материалын игеру бойынша білімділіктен - ақпараттық-іс-әрекеттік тұғырға көшу негізінен мектептің білім беру қызметін өнімді оқытуға бағытталады. Аталған тұжырым мектептегі білім беру мақсаттарының фокусын шығармашылық ойлауға үйрету мен білім алуға (оқуға) ықпалын ауыстырады. Оған мектеп пәндерін өнімді оқыту арқылы қол жеткізіледі.

Сонымен, өнімді оқытуға бағытталған заманауи мектептік білім берудің міндетті функцияларын жүзеге асыруы керек, олар: оқу материалының сапасын арттыру, шығармашылық ойлауға үйрету және білім алуға педагогикалық ықпал ету арқылы білім алушылардың оқу қабілетін дамыту, оқыту уақытын тиімді пайдалану. Бұл, өз кезегінде, мұғалімдердің білім берудегі іс-әрекетін өнімді оқыту үдерісіне сай, іс-әрекет мазмұнындағы педагогикалық ықпал етуді құрылымдауды, оқу-тәрбие үдерісіне ықпал ететін факторлар мен олардың сипатын анықтауды алға тартады.

Өнімді оқытуды ұйымдастыру мен оның барысын және нәтижелерін бағалау қиындықтар туғызады. Оның себебі, оқыту үдерісін ұйымдастыру үшін игерілетін материалды және оқытуды ұйымдастыру әдістемесін білу жеткіліксіз. Бұл жағдайда оқытуға бағытталған «объектіні», білім алушыны, оның мүмкіндіктерін, жағдайын және оқу қабілеті мен мотивтерін анықтай білу маңызды.

Қазіргі уақытта көп жағдайда оқыту барысында қалыптастырушы бағалау жүзеге асырылса, оның нәтижелері жиынтық бағалаумен анықталады. Ал, жалпы оқыту үдерісінің өнімділігі толық мәнді бағаланбай жататыны белгілі. Сол себепті де мақаланың мақсаты оқыту үдерісінің өнімділігін бағалаудағы негізгі көрсеткіштерді анықтау және оның ғылыми пікір алмасуға ұсыну болып табылады.

Зерттеу әдістері

Ғылыми жұмыс бойынша шетелдік және отандық психологиялық, педагогикалық, әлеуметтік және оқу-әдістемелік әдебиеттер мен жекелеген оқу материалдары зерделенді, тақырыпқа қатысты диссертациялық зерттеу материалдарын талдау, зерттеу материалдарын салыстыру, нақтылау, жинақтау, қорытындылау жүзеге асырылды. Осының негізінде «өнімді оқыту» немесе «оқыту үдерісінің өнімділігі» ұғымдарының мәні нақтыланды. Сонымен қатар, өнімді оқытудың көрсеткіштері анықталды.

«Оқыту үдерісінің өнімділігі», «оқыту үдерісінің өнімділігін бағалау» сияқты тақырыпқа қатысты негізгі ұғымдарға және басқа да ұғымдарға берілген анықтамалар мен түсіндірмелерге сәйкес білім алушылармен, мектеп мұғалімдерімен және оқытушылармен сұрақ-жауап ұйымдастырылды. Нәтижесінде зерделеп отырған ұғымдар жөніндегі түсінік түрліше түсінілетіні анықталды.

Өнімді оқытуға сәйкес білім беруге қатысты нормативті және оқу-әдістемелік құжаттар талданды, оның ішінде жаңартылған білім беру мазмұнына сәйкес құжаттар да зерделенді.

Талдау мен нәтижелер

Зерттеу тақырыбына байланысты және оның мазмұнын ашатын бірқатар ұғымдардың түсіндірмелерін анықтау жүзеге асырылды. Олардың негізгілері: оқыту, өнімді, оқыту өнімділігі, бағалау, бағалау критерийі.

Қазіргі уақыттарда «өнімді» және «оқыту өнімділігі» ұғымдары туралы түсініктер мен түсіндірмелерді әдебиет көздерінен көруге болады.

Зерттеу жұмысымызға қатысты «Өнімді» ұғымы сөздіктерде [1, 665-б.; 2, 669-б.; 3, 607-б.]: «шығымы, өнімі мол; нәтижелі, табысты; нәтиже беретін» деген сөздерді беретінін көруге болады. Осылардың оқыту үдерісіне де қатысты екендігі анықталды. Қазіргі уақыттағы критериалды бағалау жағдайындағы оқытудың нәтижелерге бағытталуы да өнімді оқытудың бір көрінісі. Оқытудың нәтижелі болуы оқытудың мақсатына, қалыптастырушы бағалаудың үйлесімді жүзеге асырылуына және оқыту критерийлері мен тапсырмалардың оқу мақсаты мен мазмұнына сәйкестілігі сияқты құраушыларға байланысты.

Педагогика және психология бойынша түсіндірме сөздікте: «Өнімді еңбек (производительный труд) – тұтынушылық құны бар материалдық игіліктер мен зияттық әрекет өнімдерін жасайтын еңбек» деп анықтама берілген [4, 170-б.]. Бұл сөз тіркестерінен «өнімді» деген ұғымы «игіліктер мен зияттық әрекеттер жасаудағы» іс-әрекет ретінде көрініс тауып отырғандығын көруге болады. Оқыту үдерісінде тек оқыту мақсатына сәйкес нәтижеге қол жеткізу ғана емес, сонымен қатар оқу жетістіктері де үлкен мәнге ие. Көп жағдайда оқу жетістіктері ретінде оқыту нәтижелері алынады және соған сәйкес бағалау критерийлері әзірленеді.

Ал, «оқыту» ұғымы педагогикалық әдебиеттер мен сөздіктерде кеңінен берілген. Олардың кейбіреуін алып қарастыруға болады, мәселен педагогикалық энциклопедияда [5, 201-б.]: «Оқыту – бұл ұйымдасқан қарым-қатынас процесі, оның барысында таным басқарылады, оның субъектілерінің әлеуметтік-тарихи тәжірибені игеруі, кез-келген іс-әрекетті жаңғырту және игеру жүреді; оқытушы (оқыту) және оқушы (оқу) жүзеге асыратын екі жақты процесі алып жүреді» - деп берілсе, В.А. Слостениннің авторлық бірлестікте жазылған «Жалпы педагогика» оқу құралында [6, 125-б.]: «Оқыту – жүйелі білім алудың ең маңызды және сенімді тәсілі. Педагогикалық процестің барлық маңызды қасиеттерін көрсете отырып (екіжақтылығы, тұлғаның үйлесімді дамуына бағытталуы, мазмұнды және процессуалдық жақтарының бірлігі), сонымен бірге оқытудың өзіндік сапалық айырмашылықтары бар» - деп тұжырымдалады. Жалпы айтқанда, оқыту - бұл педагогикалық үдерістегі мұғалімдер мен оқушылардың саналы және мақсатты іс-әрекеті ретінде қарастырылады.

Осы берілген түсіндірмелерден, «өнімді оқыту – игіліктер мен зияткерлік әрекет өнімдерін жасаудағы мұғалімдер мен оқушылардың саналы және мақсатты іс-әрекеті» ретінде түсініледі.

Өнімділік, өнімді оқыту туралы әлеуметтік-педагогикалық сөздікте төмендегіше түсінік берілген [7, 83-б.]: «Өнімділік оқушылардың нақты және практикалық өнімді (шығармашылық жұмысты) алуға білім беру бағыттылығын (оның мазмұнын, формалары мен әдістерін) анықтайтын принцип.

Өнімді оқыту -

1) нақты өмірлік жағдай түрінде ресімделген және педагогтың қолдауымен топ құрамында болып жатқан өнімді-бағдарланған іс-әрекет арқылы ұжымдағы жеке тұлғаның дамуына және ұжымның өзін дамытуға ықпал ететін нақты педагогикалық процесс;

2) өзі үшін де, айналасындағылар үшін де маңызды (оң) нәтижеге қол жеткізуге бағдарланған оқушылардың өз тәжірибесі негізінде нақты (оқу емес), әлеуметтік жағдайларда нәтижелі қызмет негізінде оқыту».

Бұл түсіндірмеден ұғынатынымыз «өнімді оқыту» оқушылардың өз тәжірибесі негізінде, нәтижелі іс-әрекет негізіндегі оқыту».

Өнімді оқыту туралы интернет желісіндегі материалдардан да көруге болады. В. Нистоцкая [8] оқытудағы өнімділік бұл оқушылардың білім беру мақсаттарына жету үшін өз ресурстарын қаншалықты жақсы пайдаланатынын білдіретінін айтады. Өнімді оқыту оқушылардың бұрыннан белгілі білімге жаңасын қосу арқылы алынған білім беру өнімін құруға бағытталатынын, оқушылар өздерінің идеяларын, болжамдарын, мәтіндерін, модельдерін, өнімдерін және т.б. (яғни, сыртқы білім беру өнімдерін) қалыптастыратынын, сондай-ақ, бұл үдерісте оқушы зерттейтін пәнге сәйкес келетін ішкі дағдылар мен қабілеттерді дамытатынын мазмұндайды.

Зерттеулерге сәйкес критериялды бағалау жүйесін оқыту үдерісіне енгізу себебінің бірі – оқушылардың оқу үлгерімінің және олардың көрсеткіштерінің жылдан жылға төмендеуі. Оның көптеген себептері бары белгілі және солардың бірі – оқыту үдерісінің өнімділігінің төменділігі.

Оқыту үдерісін өнімді етудегі жұмыстарды анықтау психологтардың, педагог-психологтардың, мектеп мұғалімдерінің жүйелі қызметі ретінде қарастырылғаны дұрыс болады. Оқу үлгерімі төмен оқушылардың дені психикалық дамуы тежелген оқушылардың болуы психологтардың жұмысын қосымша қажет ететінін көрсетеді. Оқыту үдерісін өнімді ету бойынша бірқатар ғалымдар өздерінің зерттеулерін жүргізген және өзіндік анықтамаларын берген. М.И. Башмаков өнімді оқыту мен оның мазмұндық ерекшеліктерін төмендегіше сипаттайды: «Өнімді оқытудың негізі білім берудің ең маңызды мақсаты болып табылатын жеке тұлғаның жеке дамуын қамтамасыз ететін өнімді іс-әрекеттер. Ол жеке өсуді және жеке дамуды, тұлғааралық дағдыларды, қатысушылардың өзін-өзі анықтауын қамтамасыз етуге бағытталған өмірлік дағдыларды қалыптастыру» [9, 6-б.]. Өнімді іс-әрекеттер оқыту мен оқудағы, яғни мұғалімнің оқу жұмыстарын ұйымдастыруы мен оқушының оқу әрекеттері ретінде көрінеді.

Оқыту үдерісінің өнімділігі және оған ықпал ететін басты факторларды анықтаған педагог ғалым В.П. Подласый, олардың негізгі 4 түрін атап көрсетеді [10, 345-б.], олар:

- 1) оқу материалдары;
- 2) ұйымдастырушылық-педагогикалық ықпалдар;
- 3) оқушының оқуы;
- 4) уақыт.

Оқу материалының өзі: объективті ақпарат және дидактикалық өңделген деп ажыратуға болады. Объективті ақпаратқа қатыстысы жалпы факторлар: мазмұнын, оқу материалының санын, оның сапасын, баяндау формасын (баяндау тәсілі, құрылымы, баяндау қолжетімділігі) қамтитынын көруге болады. Мазмұндаудан көріп тұрғанымыздай негізгі фактор ретінде оқу материалы алынады. Ал, оқу материалдары мектептегі оқу пәндері бойынша білім мазмұнын анықтаудағы құжат - оқулықтан алынатыны белгілі. Десек те оның түсінікті болуы мұғалімге (немесе отбасында оқушының ата-анасына), яғни ұйымдастырушылық-педагогикалық ықпалға байланысты екендігін көруге болады.

Ұйымдастырушылық-педагогикалық ықпалды құраушыларды төмендегідей көрсетуге болады: оқыту және оқу әдістері, ұйымдастыру формалары (басты және көмекші), оқу жағдаяттары (дайын оқу материалдарын ұсыну, табиғи өзіндік оқу-іздену, оқушылардың танымдық белсенділігін басқару және т.б.), педагогтың жұмыс қабілеттілігі (еңбек ұзақтылығы, жүктеме, ауысым, еңбек пен демалыстың кезектесуі, ширек, апта күндері, еңбек режимі, жасы және т.б.), оқушылардың жұмыс қабілеттілігін, жұмыс нәтижелерін бақылау және тексеру, оқу сабақтарының типі мен құрылымы, алған білім, іскерлікті практикалық тұрғыдан қолдану, оқу құралдарын қолдану, оқу үдерісі жабдықтары, оқыту шарттары (санитарлық-гигиеналық, психофизиологиялық, этикалық, ұйымдастырушылық,

педагогикалық және оқу жұмысындағы моральдық ақуал, педагогтар мен оқушылардың өзара ынтымақтастығы, педагогтар мен ата-аналардың өзара қатынасы, т.б.).

Ұйымдастырушылық-педагогикалық ықпал ету факторы, әсіресе, білім беру мекемелеріндегі педагогтардың (мұғалімдердің және отбасында ата-ананың) ұйымдастыру, оқыту және тәрбиелеу функцияларын жүзеге асыруға байланысты екендігін естен шығармау керек. Сабақ уақытында мұғалімнің іс-әрекеті ұйымдастырушылық-педагогикалық ықпалдың негізін құраушы болып табылады.

Сонымен қатар, зерттеулерге сәйкес өнімді оқытуды ұйымдастыру және оның барысы мен нәтижесін, өнімділігін бақылау-бағалау үшін педагогтың арнайы диагностикалық құзыреттілігі мен бақылау іскерліктерінің болуы керектігі де анықталған [11, 214–219-бб.; 12, 150–161-бб.].

Оқушының оқу мүмкіндігін сабақтағы және сабақтан тыс деп ажыратып, оның құраушыларын төмендегідей көрсетуге болады: жалпы дайындық деңгейі (эрудиция), белгілі оқу материалын меңгеруге, білім, іскерлік, дағдыларды игеру қабілеттілігі, оқу-танымдық іс-әрекетке жалпы қабілеттілігі, зейіннің жалпы сипаттамасы, нақты оқу пәнін зерделеу кезіндегі оқушылардың ойлау ерекшеліктері, ойлаудың жалпы сипаттамасы, оқу материалын саналы және берік меңгерудегі психологиялық ұстанымы (ішкі және сыртқы), оқыту мотивациясы, білімді, іскерлікті меңгеру ырғағы, оқушылар денсаулығы, оқушылардың жасы, олардың құндылық бағдарлары, өмірлік жоспарлары, тәртіптілігі мен жауапкершілігі, болашақ кәсіптік бағдары, өмірлік стилі (тәсілі) және т.б. себептері. Аталған фактор бойынша оқушының оқуға қабілеттілігі немесе жарамдылығы және олардың топтық, жеке дара оқуы да маңызды. Мұнда оқушының психикалық үдерістерді жүзеге асыру да осы факторлар аясында қарастырылады.

Оқушылардың өзіндік оқыту үдерісіндегі оқу мүмкіндіктерін құраушылар ретінде қарастырылатындары: өзіндік бақылау (көлемі, жиілігі, саны, жүйелі), еркі мен табандылығы, мақсат бағыттылығы, оқи алуы, режим және ұйымдастыру, жұмыс қабілеттілігі, құндылық бағдары, ынталануы, мотивациясы, денсаулық жағдайы, тұтастай алғанда танымдық іс-әрекетті қабылдау ерекшеліктері, қабілеттілігі, есте сақтау және меңгеру жылдамдығы, ойлау деңгейі ерекшеліктері, жас және жеке дара сипаттамалары және т.б. Бұл факторға оқушының оқуға бейімділігі, психикалық үдерістерді жүзеге асыруы мен ынта-ықыласы да қатысты болып табылады.

Уақыт факторы тікелей сабаққа және өзіндік дайындыққа қатысты қарастырылады. Аталған фактордың сабаққа қатысты құраушылары ретінде: білімді алғашқы қабылдаудағы және игерудегі, зерделеген оқу материалын бекіту мен тәртіпке келтіруге, бақылау, қайталау мен бекітудегі, есте ақпаратты сақтау уақыты, жаттығу жұмыстарын орындау және білімді қолдану уақыты, өткенді қайталау мен жүйелеу уақыты, жауап беруге дайындалу уақыты деп ажыратылады. Өзін оқытумен байланысты уақыт шығынын: үй жұмысын (тапсырмасын) орындау уақыты, қосымша әдебиеттерді оқу, факультатив және қосымша сабаққа қатысу, үйірме жұмысына қатысу, қызығушылығы бойынша сабақтарға қатысу уақыты деп ажыратылады.

Өнімді оқытудың уақыт факторы оқушылардың оқу жұмысында басты мәнге ие. Бұл фактор аталған басқа факторлармен байланысты және солардың оқытудағы үлесін, мәнін арттыруға бағытталады. Қазіргі кезеңде телефон ақпараттық-технологиялық құрал ретінде оқу материалдарын зерделеуге, ақпаратты алуға немесе беруге мүмкіндік беретін болса, екінші жағынан пайдалы жұмысты ұйымдастыруға кері әсерін тигізетін құрал ретінде телефон және оның ішіндегі кейбір бағдарламалардағы (тік-ток, т.б.) материалдарды бей-берекет көру оқу уақытын алатын «уақыт жұтушы» ретінде де қарастырылуда.

Оқыту үдерісінің өнімділігін оның құраушылары мен оған қатысушылардың іс-әрекеті тұрғысынан (Ю.К. Бабанский, И.В. Никишина) және білім сапасының жоғарылығын

қамтамасыз ететін құраушылар тұрғысынан (П.И. Пидкасистый, С. Абдукадырова) да қарастыруға болады. Сондай-ақ, оқыту үдерісінің өнімділігін мұғалімнің оқу жұмысын ұйымдастыру кезеңдеріне байланысты екендігін көруге болады, олар: мотивациялық, операциялық-танымдық, рефлексивтік-бағалаушылық.

С.А. Воеводина мен Т.Л. Жукова «Педагогика» оқу-әдістемелік кешенінде кез-келген жүйе сияқты оқыту үдерісі өзара байланысты жеке элементтерден және келесі компоненттерден тұратынын көруге болатынын жазады [13, 56–57-бб.], олар: мақсатты; ынталандырушы-мотивациялық; мазмұндық; операциялық-іс-әрекеттік (оқыту формалары мен әдістері); бақылау-реттеу; бағалау-нәтижелілік. Бұл компоненттер мұғалімдер мен оқушылардың өзара әрекеттесуінің белгілі бір циклін білдірумен қатар, оқыту үдерісінің өнімділігіне негіз болып табылатынын көрсетеді.

Педагог ғалымдардың (Ю.К. Бабанский, И.П. Подласый, П.И. Пидкасистый, И.В. Никишина, С. Абдукадырова және т.б.) еңбектеріне сүйене отырып, оқыту үдерісінің өнімділігіне ықпал ететін факторлар мен құраушылардың ішінен: мұғалімнің және оқушының жеке басы мен педагогикалық үдерістегі іс-әрекет түрлерін көруге болады. Ал, оқу материалы жоғарыда айтып өткендей, білім мазмұнын айқындайтын құжат болып табылғандықтан, оған қойылатын талаптарды (нені білуі тиіс, нені орындауы тиіс, нені меңгеруі тиіс) қанағаттандыруы керек. Мұғалімнің негізгі жұмысының бірі оқулықтағы оқу материалдарын дидактикалық өңдеу болып табылады. Уақыт факторы барлық құраушылардың жүзеге асырылуы мен оқушыларда қалыптастырылатын тәжірибелердің өндірілуіне тікелей байланысты.

Зерттеу тақырыбына сәйкес анықталатын ұғымның бірі – «бағалау». Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартында «бағалау» ұғымына төмендегіше анықтама берілген [14]: «бағалау – әзірленген критерийлер негізінде білім алушылардың нақты қол жеткізген оқу нәтижелерін оқудан күтілетін нәтижелермен салыстыру процесі». Аталған білім беру стандартында мектептегі оқу жұмыстары барысы мен нәтижесін қалыптастырушы және жиынтық бағалау арқылы жүзеге асырылатыны айтылған. Қалыптастырушы бағалау [14]: оқушы сыныбында күнделікті оқу жұмысы барысында жүргізіліп, оқушыларда оқу материалдарын меңгерту мен іс-әрекеттерін қалыптастыруға сәйкес олардың мұғаліммен өзара жедел байланысын қамтамасыз ететін, педагогикалық үдеріске қатысушылар (оқушы мен мұғалім) арасындағы кері байланыс пен рефлексияны қамтамасыз етеді, әрі оқыту үдерісін жетілдіруге мүмкіндік беретін үдеріс құраушысы ретінде қарастырылады.

Оқытудың өнімділігін бағалау оқыту нәтижелерін бағалауға сәйкес жүзеге асырылатындықтан мұғалімдердің даярлығын қамтамасыз ету қажеттілігін көруге болады [15]. Оқыту нәтижесі және оның дәлелдеу объектісі ретінде негізінен үш құраушы алынады, олар: білімді ауызша немесе жазбаша растау, іс-әрекет барысы және оқушылардың әзірлейтін өнімдері (ол бұйым немесе жоба, т.б. болуы мүмкін). Аталған құраушылар өз кезегінде өнімді оқытуды анықтаудың объектілері болуы мүмкін және оларды бағалау қиындық тудыра қоймайды.

«Бағалау» ұғымына берілген түсіндірмелерден оның:

- орындалатын әрекеттің бекітілген нормаға, ережеге, нұсқауға сәйкес өту барысын анықтау үдерісі;
- педагогикалық диагностикалау (оқыту үдерісіне қатысты);
- баға берудегі жүзеге асырылатын үдеріс әрекеттері ретінде қолданылатынын көруге болады.

Оқыту үдерісінің өнімділігін бағалау үшін оның көрсеткіштерін анықтау қажет етіледі. Ол үшін осы бағытта жүргізілген зерттеу жұмыстары мен ғылыми мақалалардағы ой-пікірлер және мектептің практик мұғалімдерінің ұсыныстары да қарастырылды.

«Өнімділік», «Оқыту үдерісінің өнімділігі», «Оқытуды өнімді ету», оқыту үдерісінің өнімді болуына ықпал ететін факторлар жайлы білімдерінің бар болуы жайында және терминологиялық зерттеу жасау (анықтау эксперименті) мақсатында мектеп мұғалімдерінен/педагогтарынан сауалнама алынды (2021–2022 оқу жылдары, Түркістан және Кентау қаласы мектептері мұғалімдерінен). Сауалнамаға барлығы 165 мұғалім қатысып, зерттеу жұмысымыздың объективті болуына педагогтар өз үлестерін қосты. Сауалнама мазмұнына төмендегідей сұрақтар ұсынылды.

1. «Оқыту үдерісінің өнімділігі» (немесе «өнімді оқыту үдерісі») дегенімізді қалай түсінесіз?

2. «Оқыту үдерісін өнімді етудің» негізгі факторларын жазып көрсетіңіз.

3. «Өнімділік» терминін қай саламен байланыстыра аласыз? Оқыту/оқу жұмыстары үшін қатысын жазып көрсетсеңіз.

4. «Оқыту үдерісінің өнімділігін бағалау» дегенді сіз қалай түсінесіз?

5. Сабақтың (оқыту үдерісінің) өнімді болуы сіз үшін маңызды ма? Бар болса, қандай жағдайда көрініс табады?

6. Оқыту үдерісінің нәтижесін қалай бағалайсыз?

7. Уақыттың сіз үшін маңызы қандай және күніне оқу жұмысына неше уақыт көңіл бөлесіз?

8. Сабақта немесе сыныптан тыс кезінде оқушыларыңызға уақытты бағындыру немесе басқару жөнінде мағлұмат бересіз бе? Мәселен, ...

9. Оқыту үдерісінің өнімділігіне ықпал етуші факторлардан қайсы нұсқаларын таңдар едіңіз? Ең негізгілерін белгілеңіз.

- Ата-анасының ықпалы;

- Мұғалімнің педагогикалық-ұйымдастырушылық іс-әрекеті;

- Оқушының әлеуметтік жағдайы;

- Оқушының жеке қабілеттері;

- Мұғалімнің денсаулығы, көңіл-күйі;

- Оқушының денсаулығы мен көңіл-күйі;

- Мектептің материалдық базасы;

- Оқу материалдарының мазмұны;

- Уақыт;

- Сабақтан тыс қосымша сабақтарға қатысуы.

10. Оқыту үдерісі өнімді болу үшін сіз өз тарапыңыздан қандай іс-әрекет жасайсыз? (Мысалы; 1. Сабаққа ыждағаттылықпен дайындаламын; 2.....).

«Оқыту үдерісінің өнімділігі» немесе «оқытуды өнімді ету» дегенімізді қалай түсінесіз?» деген сұраққа 10 мұғалім «тиімді оқыту» десе, 13 мұғалім «нәтижелі оқыту», 23 мұғалім «сапалы оқыту», 29 мұғалім «ұтымды оқыту», 37 мұғалім «өмірде білімді қолдану», ал қалған 53 мұғалім сұраққа жауап бере алмады.

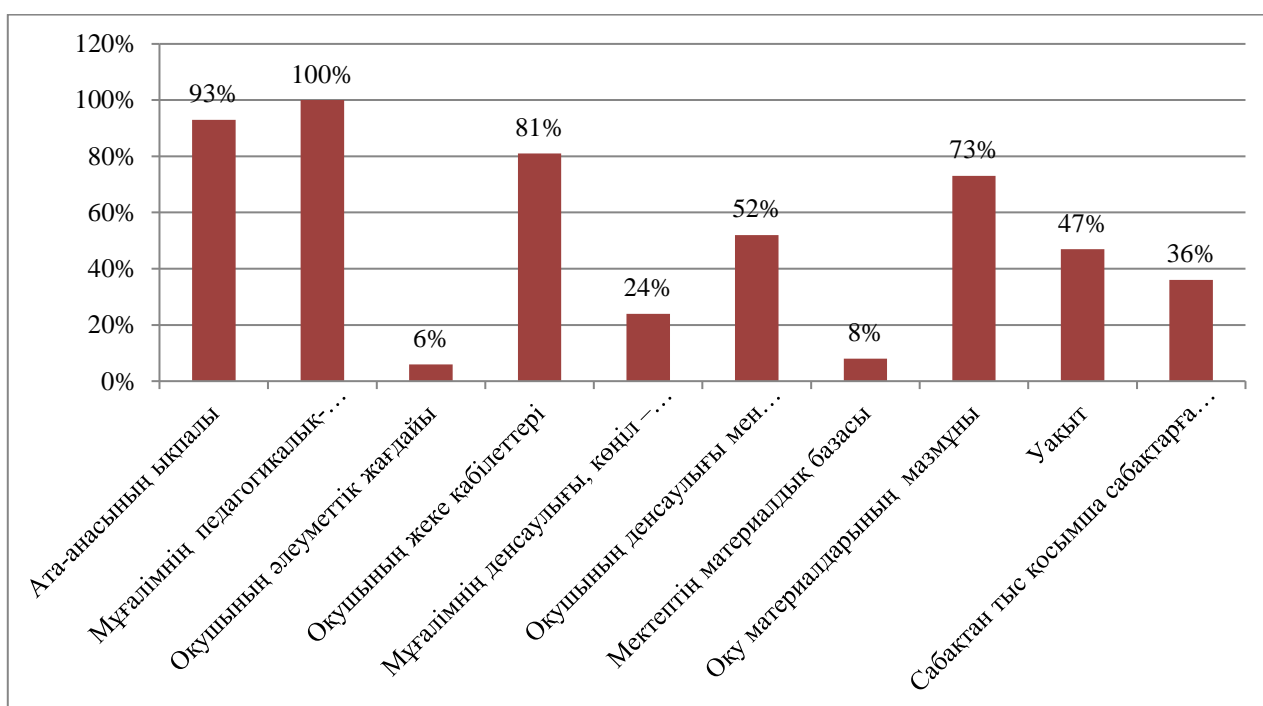
«Оқыту үдерісін өнімді етудің негізгі факторларын жазып көрсетіңіз» деген сауалға мұғалімдердің басым бөлігі (165 мұғалім) оқыту үдерісін өнімді етудің негізгі факторлары мұғалімнің біліктілігі, мұғалімнің сабақта тиімді әдістерді қолдануы мен мұғалімнің тәжірибесінің мол болуы деп жауап берген. Ал 147 мұғалім басты фактор - ата-анасының ықпалы оқытуды өнімді етудің негізгі факторы деп жауап берген. Оқушының жеке қабілеттері оқыту үдерісін өнімді етуде көрініс табатын фактор деп 128 мұғалім есептейді.

«Оқыту үдерісінің нәтижесін қалай бағалайсыз?» деген сұраққа мұғалімдер қалыптастырушы бағалау мен жиынтық бағалау арқылы бағалаймыз, критериялы бағалау арқылы оқытудың нәтижелілігін анықтай аламыз деп жауап берген.

«Сабақта немесе сыныптан тыс кезінде оқушыларыңызға уақытты бағындыру немесе басқару жөнінде мағлұмат бересіз бе?» деген сұраққа барлық мұғалім де «иә» деп жауап

берген. Алайда «Уақыттың сіз үшін маңызы қандай және күніне оқу жұмысына неше уақыт көңіл бөлесіз?» деген сұраққа 30 мұғалім бір тәуліктің жартысы - 12 сағат немесе одан да көп уақыт жұмсаймын десе, 48 мұғалім 7-8 сағат уақытым жұмысқа кетеді, 36 мұғалім 3-4 сағат уақытын жұмысқа арнаса, 75 мұғалім «уақытымды есептемеймін, жұмысқа байланысты» деп жауап берген. Бұл дегеніміз уақытты бағындыру немесе уақытты дұрыс қолдану жайында оқушыларға теориялық тұрғыда ғана айтылатынының дәлелі. Себебі мұғалімнің өзі уақытты дұрыс бағындыра алмайды. Сол себепті мұғалімдерге уақытты дұрыс қолдану/пайдалану жөнінде ақпарат беріп, нақты іс-әрекеттердің тізбегін жасап, жоспар құруды үйрету керектігін айқындайды. Бұл осы мақсатта мұғалімдермен арнайы әдістемелік курс ұйымдастырудың қажеттілігін көрсетті.

«Оқыту үдерісінің өнімділігіне ықпал етуші факторлардан қайсы нұсқаларды таңдар едіңіз? Ең негізгілерін белгілеңіз» деген сауалдың жауабын диаграммаға салғанда нәтижесі 1-суреттегідей көрініс берді.

1-сурет – Сауалнама нәтижелерінің үлесі

1-суретке сәйкес оқыту үдерісінің өнімділігіне ықпал ететін факторлардың жалпы теориялық тұрғыдан анықталған зерттеу нәтижелеріне сәйкестілігін көруге болады. Ал бізге қажеттісі оқыту үдерісінің өнімділігін бағалаудағы көрсеткіштерді анықтау және нақтылау.

Т.Б. Эминли өзінің зерттеуінде «оқыту үдерісінде еңбек өнімділігінің критерийі ретінде шығармашылық ойлауды дамыту негізінде бағдарламалық материалдың негізгі идеяларын игеру және қолдану» деп атап көрсетеді [16]. Оның көрсеткіштері ретінде мыналар атап көрсетіледі:

1) оқыту үдерісін қайта дайындауы, оқушылардың білім деңгейінің және олардың тәрбиесі мен мұғалімдердің педагогикалық шеберлігінің артуы. Адам іс-әрекетіндегі түпкілікті нәтиже сандық және сапалық көрсеткіштермен, материалдық және рухани құндылықтарды өндірудегі күш-жігерді жұмсауға ұқыпты қараумен әрі олардың өнімділігімен сипатталады. Аталған көрсеткіш оқушылардың ақыл-ой, практикалық

іскерліктер мен дағдыларға сәйкес келетін білімді игеру барысында пайда болатын жағымды қасиеттерден көрінеді.

2) оқушылардың практикалық іскерліктер мен дағдыларды жүзеге асыруы. Бұл оқушылардың саналы іс-әрекетімен және дағдыларды орындау көмегімен жүзеге асырылады.

3) оқушылардың ақыл-ойының дамуы. Оқушылар білімді, іскерлік пен дағдыларды, белгілі бір қабілеттерді игерумен қатар, алған білімдерін жүйелеуге, талдауға, жалпылауға қол жеткізеді, қорытынды жасайды және оларды әртүрлі практикалық мақсаттарда пайдаланады. Осылайша қабылдау, есте сақтау, ес, сөйлеу, ойлау, қиял, зейін дамиды, яғни барлық ойлау қасиеттері мен қабілеттері (таланты) жетілдіріледі.

4) теорияны практикада қолдана білуі. Қолданылатын және қолдануға болатын білім шынайы болып саналады. Егер оқушы алған білімдерін практикалық іс-әрекетте пайдалана алмаса, онда бұл білім өз мағынасын жоғалтады. Қолдану сонымен бірге қабылдау сапасы, сонымен қатар білімді игеруі, оқушылардың зиятының даму деңгейі, олардың практикалық іс-әрекеті, іскерлігі мен дағдылары туралы түсінік қалыптастырады. Осылайша, теорияны практикада қолдана білу саналылықты, белсенділікті, тәуелсіздікті және қажетті білімнің, сапаның, шындықтың көлемін, сондай-ақ білім мен дағдылардың қалыптасуын қамтамасыз етеді. Саналы белсенділік келесі жағдайларда міндетті болып саналады: оқушы негізгі идеяны тез игере ала ма, сабақ барысында белсенді бола ма, ақылға қонымды сұрақтар қоя ма, сыныптастарының сұрақтарын дұрыс бағалай ала ма және т.б.

5) оқу еңбегіне үйренуі, материалды саналы түрде игеруі және саналы түрде оқуы, бір нәрсе туралы ұжымдық ойлауы арқылы ойды жеткізе білуі. Оқушылар ұжымдық әрекет етуді, ойлауды және шығармашылықпен айналысуды үйренуі керек. Сонымен қатар, сабақтарда әрбір оқушының білім беру сапасын, алған білімдерін, дағдыларын бағалауды өз бетінше бақылауға қол жеткізу керек. Оқытуға байланыстылық, ұжымдық шешім қабылдау, ұжымда өмір сүру қабілеті, өзін-өзі талдау және өзін-өзі тәрбиелеу қабілеті, білімді, іскерлікті, дағдыларды бағалау қалыптасады. Осының бәрі үй тапсырмасын орындауды, оқудағы қиындықтарды жоюда табандылықты қамтамасыз етеді.

6) оқушылардың дүниетанымы, өзіндік талдауы және білімділігі. Олар неғұрлым күрделі және жалпыланған көрсеткіштер болып саналады, олардың әрқайсысы оқу процесінің негізділігі мен критерийі ретінде әрекет етеді.

Зерттеуші Т.Б. Эминли осылайша, аталған критерий бойынша оқытудың өнімділігі туралы көрсеткіштермен ұтымды және орынды ойын айтады.

Зерттеу объектісі, пәні мен оқыту деңгейіне байланысты оқытудың өнімділігін құраушылардың әртүрлі болып келетінін көруге болады.

Сонымен қатар, білім алушылардың жалпы оқу, зерттеу жұмыстары, қоғамдық-әлеуметтік өміріне байланысты өнімділіктің төмендегілерді қамтитынын көруге болады [17]:

- оқу іс-әрекетіндегі жетістіктері;
- ғылыми-зерттеу іс-әрекетіне қатысуы;
- ғылыми басылымдарда жарияланымдардың болуы;
- белсенді өмірлік ұстанымдары;
- оқытумен тікелей байланысты емес спорттық, шығармашылық немесе өзге де іс-әрекеті;
- жаңа білім, қосымша дағдылар мен құзыреттіліктерді алуға ұмтылуы.

Сонымен, оқытудың өнімділігін «өнімділік» ұғымына берілген түсіндірмелер тұрғысынан қарастыру керектігін көруге болады.

Қорытынды

Зерттеу жұмыстарын, мектеп практикасын зерделеу, талдау жасау негізінде және жаңартылған білім беру мазмұны жағдайында критериалды бағалау технологиясына сәйкес оқыту үдерісінің өнімділігін төмендегідей көрсеткіштермен беруге болады деп білеміз.

1. Оқушылардың оқу-ұйымдастырушылық, ақпараттық іскерлікті жеткілікті түрде меңгеруі. Бұл көрсеткіште оқушылардың оқу жұмыстарын ұйымдастырудағы оқу іскерліктері оқу еңбегіне үйренуді, материалды саналы түрде меңгеруді, саналы түрде оқуды қарастырады. Аталған көрсеткіштің қамтамасыз етілуі жаңартылған білім беру жағдайына сәйкес оқыту үдерісі қайта құрастыруға байланысты. Бұл көрсеткіштің өз кезегінде одан ары тереңдей ажыратылуы өнімділікті шынайы бағалауға мүмкіндік береді.

2. Оқушылардың саналы түрде рефлексия мен кері байланысты мұғалімге, оқушыға, оқушыларға беруі. Бұл көрсеткіш жеке, жұптық, ұжымдық ойлау мен сұрау арқылы да жүзеге асырылуы мүмкін. Оның үстіне топтық жұмыс жасау арқылы жүзеге асырылуы көптеген сапалық қасиеттердің қалыптасуы мен қалыптасқандығын көрсетеді. Аталған көрсеткіште өзін-өзі және өзгені бағалауды да жүзеге асыру мүмкіндігі қарастырылады.

Бұл көрсеткіш негізінен мұғалімнің оқушылардың эмоционалдық көңіл-күйін анықтауға, оқудағы іс-әрекетке, оқыту мазмұнын меңгеруге бағытталуына байланысты нәтижелі болады.

3. Оқушылардың білім деңгейінің (Блум таксономиясы бойынша) артуы. Бұл негізінен мұғалімнің мұғалімдердің педагогикалық шеберлігіне байланысты. Білім деңгейінің артуы оқушылардың оқу интеллектуалдық іскерліктерін жүзеге асыруға байланысты. Мұнда мұғалімнің оқу мақсатына сәйкес педагогикалық тапсырмаларды (сұрақ, оқу есептері, тестік тапсырмалар, т.б.) құрастыру мен солар бойынша оқытуға байланысты жеткілікті шарттың орындалуы басты мәнге ие.

4. Оқушылардың практикалық іскерліктер мен дағдыларды немесе психомоторлы дағдыларды жүзеге асыруы. Бұл негізінен оқушылардың зерделеген оқу материалдары бойынша саналы іс-әрекеттерді практикада жүзеге асыруын қамтиды. Негізінен практикалық сабақтарға байланысты болып табылады. Оқушылардың оқу іскерліктері ішінен коммуникативтік және практикалық дағдыларды қамтиды.

5. Оқушылардың оқу-тәрбие үдерісіне эмоционалдық-құндылықтық қатынасының тұрақты болуы. Бұл негізінен оқудағы саналы белсенділігін, оқу жұмыстарын орындаудағы тұрақтылығы, қиындықтарды түзету сияқты құраушыларды қамтуы тиіс.

Жалпы алғанда, егер егер оқытудың өнімділігін білім берудегі критерий деп алатын болсақ, онда осы аталғандар оның көрсеткіштерін анықтайды. Егер де оқытудың өнімділігін бағалаудағы аталған бес көрсеткішті критерий деп қабылдасақ, онда олардың көрсеткіштері атауына сәйкес анықталады және нақтыланады.

Сонымен, оқытудың өнімділігі жоғарыда айтып өткендей, бірнеше фактордан тұрады деп білетін болсақ, оқыту үдерісінің өнімділігін бағалау оқушының оқу «өнімділігіне» сәйкес критерийлермен немесе көрсеткіштермен бағалануы тиіс.

Көптеген зерттеулерде біз атап көрсеткен оқытудың өнімділігін құраушылар жеке-жеке зерттелген. Біздің ойымызша оқыту үдерісінің өнімділігі оған ықпал ететін факторлар тұрғысынан ғана өнімді болатын болса, оның өнімділігін де мүмкіндігінше кешенді түрде зерттеу қажет деп білеміз. Осы жағдайда ғана толық мәнді оқыту үдерісін және оқытудың өнімділігін жоғарылата аламыз деп білеміз.

Мақалада ұсынылған оқытудың өнімділігін бағалаудағы анықталған көрсеткіштер (критерийлер) зерттеуші тарапынан түрлендірілуі де мүмкін. Оқытудың өнімділігі ол мұғалімнің оқыту үдерісін жоспарлауға, ұйымдастыруға және өткізуге тікелей байланысты болып табылады.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Болашақ тарих мұғалімдеріне «Қазақстан тарихы» пәнін оқыту әдістемесін ақпараттық және цифрлық технологияларды пайдалану арқылы дамыту» (ЖТН: АР19679946) тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы ред. басқ. Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
2. Казахско-русский словарь / под ред. Р.Г. Сыздыковой, К.Ш. Хусаин. – Алматы: Дайк-Пресс. 2008. – 962 с.
3. Ожегов С.И. Словарь русского языка / под ред. Н.Ю. Шведовой. – 21-е. изд., перераб. и доп. – М.: Рус.яз., 1989. – 924 с.
4. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Педагогика және психология / жалпы ред. басқ. А.Қ. Құсайынов. – Алматы: «Мектеп» баспасы ЖАҚ, 2002. – 256 б.
5. Образование и наука. Энциклопедия словарь / Гл. ред. Ж.К. Туймебаев. – Алматы: Фолиант, 2008. – 448 с.
6. Слостенин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. Общая педагогика: Учеб. пособие для студ. высш.учеб. заведений / Под ред. В.А. Слостенина. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2002. – Ч. 1. – 288 с.
7. Социально-педагогический словарь. [Электронный ресурс]. URL: http://elibrary.sgu.ru/uch_lit/505.pdf С.83 (дата обращения 30.12.2018)
8. Нистоцкая В. Что такое продуктивное обучение? [Электронный ресурс]. URL: <https://www.shkolazhizni.ru/school/articles/42600/?scheme=https> (дата обращения 22.07.2020)
9. Башмаков М.И. Что такое продуктивное обучение // В кн.: Теория и практика продуктивного обучения. – М.: Народное образование, 2000. – С. 6–14.
10. Подласый И.П. Педагогика. Новый курс: Учебник для студ. пед. вузов: В 2 кн. – М.: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 1999. – Кн. 1: Общие основы. Процесс обучения. – 576 с.
11. Ортаев Б.Т., Берік Н.Б., Абдиева Ж.К. Өнімді оқытуды ұйымдастырудағы педагог-психологтың диагностикалық құзыреттілігінің мәні мен мазмұны // «Өзбекәлі Жәнібек оқулары - 2019» Х халықар. ғыл.-тәжіриб. конф. мат. – Түркістан, 2019. – Б. 414–419.
12. Ортаев Б.Т., Исаев А.И., Туна С. Болашақ мұғалімдердің бақылау іскерліктерін қалыптастыру қажеттілігі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №2. – Б. 150–161.
13. Воеводина С.А., Жукова Т.Л. Педагогика: учеб.-метод. комплекс для студентов 3 курса специальности 1-21 05 06 «Романо-германская филология». – Новополюк: ПГУ, 2010. – 256 с.
14. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың, бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттарын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 3 тамыздағы № 348 бұйрығы. [Электронды ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200029031> (қаралған күні 19.10.2022)
15. Tuna S., Ortayev B., Boranbayeva A., Isaev A., Isaev G., Mussabekova G. Preparing future teachers to evaluate learning outcomes // Opción. – 2019. Año 35, Regular No.90-2. – P. 385–402.
16. Эминли Т.Б. Показатели продуктивности учебной деятельности [Электронный ресурс]. URL: <http://jurnal.org/articles/2009/ped3.html> (дата обращения 19.10.2022)
17. Как учиться меньше, но лучше? [Электронный ресурс]. URL: <https://sredaobucheniya.ru/media/kak-rovisit-productivnost-obucheniya> (дата обращения 19.10.2022)

REFERENCES

1. Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language] / Jalpy red. basq. T. Januzaqov. – Almaty: Daik-Press, 2008. – 968 b. [in Kazakh]
2. Kazahsko-russkiy slovar [Kazakh-Russian dictionary] / pod red. R.G. Syzdykovo, K.Sh. Husain. – Almaty: Daik-Press. 2008. – 962 s. [in Russian]

3. Ojegov S.I. Slovar russkogo iazyka [Dictionary of the Russian language] / pod red. N.Iu. Shvedovoi. – 21-e. izd., pererab. i dop. – M.: Rus.iaz., 1989. – 924 s. [in Russian]
4. Qazaq tili terminderinin salalyq gylymi tusindirme sozdigi: Pedagogika jane psihologia [Field scientific and explanatory dictionary of terms of the Kazakh language: Pedagogy and psychology] / jalpy red. basq. A.Q. Qusaiynov. – Almaty: «Mektep» baspasy JAQ, 2002. –256 b. [in Kazakh]
5. Obrazovanie i nauka. Enciklopedia slovar [Education and science. Encyclopedia Dictionary] / Gl. red. J.K. Tuimebaev. – Almaty: Foliand, 2008. – 448 b. [in Russian]
6. Slastenin V.A., Isaev I.F., Shiiianov E.N. Obshaia pedagogika [General pedagogy]: Ucheb. posobie dlia stud. vyssh. ucheb. zavedeniy / Pod red. V.A. Slastenina. – M.: Gumanit. izd. centr VLADOS, 2002. – Ch. 1. – 288 s. [in Russian]
7. Socialno-pedagogicheskiy slovar [Social and pedagogical dictionary]. [Electronic resource]. URL: http://elibrary.sgu.ru/uch_lit/505.pdf S.83 (date of access 30.12.2024) [in Russian]
8. Nistockaia V. Chto takoe produktivnoe obuchenie? [What is productive learning?] [Electronic resource]. URL: <https://www.shkolazhizni.ru/school/articles/42600/?scheme=https> (date of access 22.07.2020) [in Russian]
9. Bashmakov M.I. Chto takoe produktivnoe obuchenie // V kn.: Teoria i praktika produktivnogo obucheniia [What is productive learning // In: Theory and practice of productive learning]. – M.: Narodnoe obrazovanie, 2000. – S. 6–14. [in Russian]
10. Podlasyi I.P. Pedagogika. Novyi kurs: Uchebnik dlia stud. ped. vuzov: V 2 kn. [Pedagogy. New course: Textbook. In 2 books] – M.: Gumanit. izd. Centr VLADOS, 1999. – Kn. 1: Obshie osnovy. Process obucheniia. – 576 s. [in Russian]
11. Ortaev B.T., Berik N.B., Abdieva J.K. Onimdi oqytudy uiymdastyrudagy pedagog-psihologtyn diagnostikalyq quzyrettiliginin mani men mazmuny [The meaning and content of the diagnostic competence of a teacher-psychologist in the organization of productive learning] // «Ozbekali Janibek oqulary - 2019» X halyqar. gyl.-tajirib. konf. mat. – Turkistan, 2019. – B. 414–419. [in Kazakh]
12. Ortaev B.T., Isaev A.I., Tuna S. Bolashaq mugalimderdin baqylau iskerliklerin qalyptastyru qajettiligi [Future teachers need to develop control skills] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2020. – №2. – B. 150–161. [in Kazakh]
13. Voevodina S.A., Jukova T.L. Pedagogika: ucheb.-metod. kompleks dlia studentov 3 kursa specialnosti 1-21 05 06 «Romano-germanskaia filologiya» [Pedagogy: educational method. complex]. – Novopolock: PGU, 2010. – 256 s. [in Russian]
14. Mektepke deiingi tarbie men oqytudyn, bastauysh, negizgi orta, jalpy orta, tehnikalyq jane kasiptik, orta bilimnen keiingi bilim berudin memlekettik jalpyga mindetti standarttaryn bekitu turaly. Qazaqstan Respublikasy Oqu-agartu ministriniñ 2022 jylgy 3 tamyzdgy №348 buirygy [Order of the Minister of Education of the Republic of Kazakhstan dated August 3, 2022 No.348 On approval of mandatory state standards for preschool education and training, primary, basic secondary, general secondary, technical and vocational, post-secondary education.]. [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200029031> (date of access 19.10.2022) [in Kazakh]
15. Tuna S., Ortayev B., Boranbayeva A., Isaev A., Isaev G., Mussabekova G. Preparing future teachers to evaluate learning outcomes // Opción. – 2019. Año 35, Regular No.90-2. – P. 385–402.
16. Eminli T.B. Pokazateli produktivnosti uchebnoi deiatelnosti [Indicators of productivity of educational activities]. [Electronic resource]. URL: <http://jurnal.org/articles/2009/ped3.html> (date of access 19.10.2022) [in Russian]
17. Kak uchitsia menshe, no luchshe? [How to study less but better?] [Electronic resource]. URL: <https://sredaobucheniia.ru/media/kak-povisit-productivnost-obucheniya> (date of access 19.10.2022) [in Russian]

UDC 81:372.881; IRSTI 16.31.51

<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.128>R.N. SHARSHOVA ¹, Z.K. SALKHANOVA ², B.N. NAUBAY ³¹PhD Doctoral Student of Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: sharshova.r@gmail.com²Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Al-Farabi Kazakh National University

(Kazakhstan, Almaty), e-mail: salkhanova.zhanat@mail.ru

³Senior Lecturer of International Information Technology University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: naubay.balgat2@gmail.com

THE USE OF DIGITAL LEARNING TECHNOLOGIES IN THE DISCIPLINES OF THE PHILOLOGICAL CYCLE

Abstract. The question of the effectiveness of using digital technologies in teaching languages in higher education is very important for modern education. On the one hand, learning a language traditionally involves the use of special exercises to consolidate skills, written assignments, and work on developing students' speech. On the other hand, without the use of information and communication technologies, the modern educational process is impossible.

The article discusses the use of digital technologies in teaching Russian and English languages and analyzes the impact of such technologies on language learning. Particular attention is paid to modern methods of integrating information and communication technologies into the educational process, including online platforms, interactive applications, virtual classrooms, and bots. The advantages of using digital tools to develop reading, writing, speaking, and listening skills are analyzed. Examples of successful implementation of digital technologies in language teaching are given, and pedagogical approaches that help increase students' motivation and academic performance are discussed.

Digital technologies represent a promising means for improving the effectiveness of language teaching, provided that they are used rationally. The study and its results clearly show that the educational process of philological disciplines should keep up with the times.

Keywords: digital technologies, philological disciplines, Russian language, English language, information and communication technologies.

---

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Sharshova R.N., Salkhanova Z.K., Naubay B.N. The Use of Digital Learning Technologies in the Disciplines of the Philological Cycle // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №4 (134). – Б. 375–388. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.128>

*Cite us correctly:

Sharshova R.N., Salkhanova Z.K., Naubay B.N. The Use of Digital Learning Technologies in the Disciplines of the Philological Cycle // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2024. – №4 (134). – Б. 375–388. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.128>

Date of receipt of the article 22.01.2024 / Date of acceptance 30.12.2024

Р.Н. Шаршова¹, Ж.Х. Салханова², Б.Н. Наубай³

¹*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: sharshova.r@gmail.com*

²*педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: salkhanova.zhanat@mail.ru*

³*Халықаралық ақпараттық технологиялар университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: naubay.balगत2@gmail.com*

Филологиялық цикл пәндеріндегі оқытудың цифрлық технологияларын қолдану

Андатпа. Жоғары оқу орындарында тілдерді оқытуда цифрлық технологияларды қолданудың тиімділігі мәселесі заманауи білім беру үшін өте маңызды. Бір жағынан, тілді үйрену дәстүрлі түрде дағдыларды, жазбаша тапсырмаларды және оқушылардың сөйлеуін дамыту үшін жұмысты бекіту үшін арнайы жаттығуларды қолдануды қамтиды. Екінші жағынан, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданбай, заманауи білім беру үдерісін жүзеге асыру мүмкін емес.

Мақалада орыс және ағылшын тілдерін оқытуда цифрлық технологияларды қолдану қарастырылып, мұндай технологиялардың тіл үйренуге әсері талданады. Білім беру үдерісіне ақпараттық-коммуникациялық технологияларды, оның ішінде онлайн платформаларды, интерактивті қосымшаларды, виртуалды сыныптарды, боттарды енгізудің заманауи әдістеріне ерекше назар аударылады. Оқу, жазу, сөйлеу және тыңдау дағдыларын дамыту үшін цифрлық құралдарды пайдаланудың артықшылықтары талданады. Тілдерді оқытуда цифрлық технологияларды сәтті енгізу мысалдары келтіріліп, оқушылардың ынтасы мен үлгерімін арттыруға көмектесетін педагогикалық тәсілдер талқыланады.

Цифрлық технологиялар ұтымды пайдаланылған жағдайда тілді оқытудың тиімділігін арттырудың перспективті құралы болып табылады. Жүргізілген зерттеулер мен оның нәтижелері филология пәндерінің оқу үрдісі заман талабына сай болуы керектігін айқын көрсетеді.

Кілт сөздер: цифрлық технологиялар, филологиялық пәндер, орыс тілі, ағылшын тілі, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар.

Р.Н. Шаршова¹, Ж.Х. Салханова², Б.Н. Наубай³

¹*PhD докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: sharshova.r@gmail.com*

²*доктор педагогических наук, профессор
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: salkhanova.zhanat@mail.ru*

³*старший преподаватель Международного университета информационных технологий
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: naubay.balगत2@gmail.com*

Использование цифровых технологий обучения в дисциплинах филологического цикла

Аннотация. Вопрос об эффективности использования цифровых технологий при обучении языкам в высшей школе очень важен для современного образования. С одной стороны, изучение языка традиционно предполагает использование специальных упражнений для закрепления навыков, письменные задания и работу по развитию речи студентов. С другой стороны, без использования информационно-коммуникативных технологий современный образовательный процесс невозможен.

В статье рассматривается использование цифровых технологий в обучении русскому и английскому языкам, анализируется влияние таких технологий на изучение языков. Особое внимание уделяется современным методам интеграции информационно-коммуникационных технологий в образовательный процесс, включая онлайн-платформы, интерактивные приложения, виртуальные классы, боты. Анализируются преимущества использования цифровых инструментов для развития навыков чтения, письма, говорения и аудирования. Приводятся примеры успешной реализации цифровых технологий в языковом обучении, а также обсуждаются педагогические подходы, способствующие повышению мотивации и успеваемости учащихся.

Цифровые технологии представляют собой перспективное средство для повышения эффективности обучения языкам при условии их рационального применения. Проведенное исследование и его результаты наглядно показывают, что учебный процесс филологических дисциплин должен идти в ногу со временем.

Ключевые слова: цифровые технологии, филологические дисциплины, русский язык, английский язык, информационно-коммуникационные технологии.

Introduction

A distinctive feature of the pedagogy of the last 10–15 years can be called the active replenishment of new teaching methods and approaches, the emphasis was on the introduction of computer tools in the learning process. As technology develops, teaching methods using technical innovations are being introduced, and creative approaches to learning are developing. Today it is impossible to teach students only from a textbook and a workbook, reinforcing the material covered with the same type of exercises.

Teaching Russian and English languages as special subjects using only a textbook and a collection of exercises, and dictations has lost its relevance. The relevance of using the achievements of technology and science in teaching the disciplines of the philological cycle, in particular, Russian and English languages as a special subject, is due to the fact that the use of a computer, the Internet, and various applications open up new opportunities for the teacher in organizing the educational process, increase the percentage and quality of assimilation of the material, diversify the course classes. Students are more interested in studying the subject using modern technology, and their motivation increases. The gap in the development of technology and lifestyle with education is also closing: we use in education everything that is the same as in life, which is close and familiar to us.

The topic of the use of digital technologies in higher education has been sufficiently studied: a large number of studies have been devoted to it. For example, Evdokimova O.V., Kolobov A.N., Kulagina Yu.A. considered the issue of using digital technologies for teaching the disciplines of the humanitarian cycle in vocational education [1, p.43]. Many authors studied the problems of introducing digital and information and communication technologies into the educational process, such as Burtsev D.S. [2, p.124], Kirilova D.A., Maslov N.S., Astakhova T.N. [3, p.32]. Tazhigulova A.I., Artykbayeva E.A., Arystanova A.Zh. [4, p.118] studied the problems of using distance educational technologies in higher education in Kazakhstan, but nevertheless, the problem of introducing digital technologies into the process of teaching the disciplines of the philological cycle has not been studied enough and requires a practical solution.

Today, every linguist teacher is concerned with the question of how to effectively integrate computer technologies into the course of the lesson, develop a system of classes with them, and how this will affect the effectiveness of the lesson. In this regard, it became necessary to analyze the impact of digital technologies on the study of Russian and English languages in higher education.

The objectives of this scientific article are to analyze the impact of digital technologies on the study of languages as a special subject and to assess the effectiveness of using digital technologies in teaching Russian and English languages at the university, with a focus on the development of different language skills.

We consider a hypothesis about the positive impact of digital technologies on the teaching of philological cycle subjects and their contribution to the more effective development of all language skills (speaking, reading, writing, listening) compared to traditional methods.

Research methods and materials

To achieve the objectives of this study, it was necessary to use an integrated approach covering various scientific methods. At the initial stage of the study, a review of domestic and foreign scientific publications devoted to the use of information and communication technologies and digital tools in teaching philological disciplines was conducted. Methods, examples of successful applications, and possible limitations of technologies in teaching languages were studied.

Experimental study: we conducted a pedagogical experiment in 2 groups of 1st year students. In group "A" English classes were held in the traditional format using standard textbooks, paper materials, and handouts. In the second group "B" digital technologies were integrated into the educational process: multimedia presentations, online platforms (Kahoot, Quizlet), language learning applications (Duolingo, LingQ), as well as conversational situation simulators and bots.

In the 3rd stage, a comparative analysis of the academic performance of students from two groups for each language skill (speaking, reading, writing, listening) was conducted based on the entrance and final testing.

At the next stage of the study, a questionnaire was applied: students filled out questionnaires that allowed them to assess how the use of traditional and digital teaching methods affects the perception of the material, the convenience of the process, and the motivation to learn languages.

Results and discussion

In the Western countries, the introduction of digital technologies in education began earlier than in the CIS countries. In this regard, the degree of study of this problem in foreign literature is much wider.

The introduction of digital technologies in education and public life will reduce the gap between science and education, expand the possibilities of the management process, and contribute to the development of science and production. Particular attention should be paid to the management of the educational process, as it is complex and time-consuming [5, p.74].

Informatization of education can be described by the introduction of the following processes:

- equipping educational organizations with computer technologies and appropriate software;
- obligatory connection to the Internet with access to available databases of both regional, national and international importance;
- placement of educational resources in free access on the Internet, providing free access to them for students and teachers;
- promoting the formation of an information culture among all participants in the pedagogical process.

For this, special courses, seminars, and conferences can be held. Parents of students should also be involved in improving ICT skills [6, p. 98].

There are difficulties in the informatization of education, the main ones are:

- high-quality software is not always installed in universities, it is often outdated, as well as the equipment that the educational institution has been equipped with. This problem is especially typical for small regional educational institutions;
- often there are technical difficulties in the organization of education using ICT, because of which teachers practically do not use computer technology in the classroom;

- there is no unified software standard that can be used in the educational process in higher education [7, p.121];
- lack of professional staff to maintain hardware and software in educational institutions. In many educational institutions, these functions are performed by computer science teachers;
- a unified information culture has not been formed;
- teachers' inability to use modern computer technology. This applies mainly to the older generation;
- teachers cannot fully use digital technology in the classroom. This can be caused by various reasons: the inability to use technology, the teacher cannot compose tasks using ICT, which will be aimed at developing professional competencies and creative potential of students [8, p.43].

It is necessary to resolve the described contradictions, and to find ways to solve them so that the informatization of education takes place at an accelerated pace.

There are different ways to introduce digital technologies into the classes of philological subjects. One of the simplest and most common is the use of electronic textbooks. They will help students to find and study new material on their own or to consolidate what they have learned, to pass testing. Multi-level tasks will help students not only to consolidate knowledge but also to reach a new level, as the student will try to complete more tasks, and cope with more complex tasks. The assessment of the teacher is often subjective, while the computer will evaluate it as objectively as possible. Electronic textbooks and computer programs are more visual and attractive to students than paper textbooks [9, p.66].

A huge number of Internet resources can be used in Russian language classes: sites with assignments, testing, online conferences, students get access to participation in foreign conferences, which are not always possible to attend for full-time participation. Different competitions are regularly held in the online educational space: the best story, a work on a given topic, language olympiads and competitions, etc. Thanks to the introduction of digital technologies, students can take part in them [10, p.14].

The use of different sources of information: textbooks, Internet resources, electronic textbooks help students to search for information from different sources, develop their cognitive and search interest. Also, students begin to analyze the information received, to critically perceive what they read [11, p.112].

Lectures, explanations of a new topic should be carried out in the form of a multimedia lesson. It is a type of ICT that allows you to combine text, sound, video, graphics, and animation in a computer system. In other words, these are video lectures, video and audio seminars [12, p.213].

Digital technologies involve the use of game elements. This will help relieve stress, and change the type of activity with the protection of benefits. One such application is "Play Kahoot!". With it, you can create small simple quizzes in the form of "question-answer options". The question-and-answer options are displayed on the screen using a projector, students answer using their mobile phones. Very little time is allotted for the answer, so students should be as focused as possible. This quiz can be carried out to check homework, to establish the level of assimilation of the material and prepare homework, to consolidate the material covered, didactic games. Smartphones with an Internet connection are required to use this Internet resource [13, p.278].

Such quizzes do not require much preparation from the teacher: creating a quiz takes several minutes. Its implementation also does not require a large amount of study time: 5-10 minutes are enough to play and discuss the results. A longer quiz will bother the students, and they will get tired since a person cannot be in a state of strong concentration and tension for a long time.

The introduction of digital technologies in Russian and English language classes helps to implement problematic, search methods of teaching. For example, webquest. It can be individual or group work, it depends on the purpose and technical equipment of the office. The teacher gives the task and a list of Internet resources that can help in its implementation. The following task options

can be offered: to recognize the main and secondary information, to systematize the information, to interpret the author's position, to summarize the information, and to predict the development of events. This type of task will help to form professional language competencies.

Another effective way of using digital technologies, which is not very common in modern Kazakhstani linguistic education, is the Web-portfolio. It can be used in teaching languages. Students create their resumes on the specified portal, where they indicate not only their level of language proficiency, but also achievements, and work experience (if any), set development goals, and plan their development. This task helps in self-development and self-knowledge of the students. If the study of a foreign language is a core discipline for senior students, then such a portfolio or resume will help the student find a job as a tutor for schoolchildren or students of 1-2 courses, for foreigners studying Russian.

While learning a foreign language, the use of digital technologies is also relevant, because they take the educational process to the next level. One of the most effective methods of learning a foreign language is dialogue. Within the classroom, students communicate only with each other and teachers, but the use of Internet resources changes this. Some special language platforms can be used: Conversation Exchange, My Language Exchange, Global Penfriends, Compatipal:

- *Conversion Exchange*. A popular site for learning different languages with a simple interface.

- *My Language Exchange*. This portal has 2 features: you can design a profile completely to your taste, add photos and information about yourself; and you can find an interlocutor who knows a certain variety of the language being studied.

- *Global Penfriends* - a site for learning a foreign language and communicating with users from different countries.

- *Compatipal* differs from similar communication platforms: it is focused on short correspondence: communication “here and now” with users who are online. For this reason, the site is convenient to use for practicing language topics in class: students communicate with interlocutors on a given topic for a short time [14, p.1644].

Firstly, communication with strangers develops students' communication skills, they will learn to cope with the fear of communicating in a foreign language. Secondly, communication with the carrier is very different from communication with a classmate. This is “real” communication in the language being studied, the students see that they can use knowledge in life, outside of the classroom. Thirdly, users of the platform have different levels of language proficiency, the students can choose interlocutors by their interests, and their level of language proficiency. It often happens that there are 1-2 students in the group with a high level of language proficiency, and the rest lag behind. These students do not have the opportunity to improve using the traditional teaching method, but using the platform will allow them to communicate with users of their level. Students with a low level have an incentive to improve the quality of foreign language proficiency so that it is easier for them to communicate [15, p. 299].

The use of such platforms and messengers is very different from textbooks, group dialogues, and other traditional methods. Students get acquainted with living speech and not the literary style of the textbook and learn to speak a living, slang language. In domestic English textbooks, classical language constructions are given, they are compiled by Kazakh teachers, not by native speakers. For this reason, many of them are already outdated. In live communication, students meet abbreviations, slang expressions, neologisms, etc.

Artificial intelligence is being introduced into various areas of our lives. Most often it is used on the Internet, social networks, and medicine, attempts to introduce it into education have already been made. For example, various bots have been created that can act as a virtual interlocutor for students when learning English:

• *Edwin, AndyRobot* and *Cleverbot* help to develop the communicative competence of students, communication is oriented while maintaining the norms of intercultural communication, and behave like carriers. These bots are for students with an upper-intermediate level of language proficiency;

• *Englex, Hal, Johnlennon*;

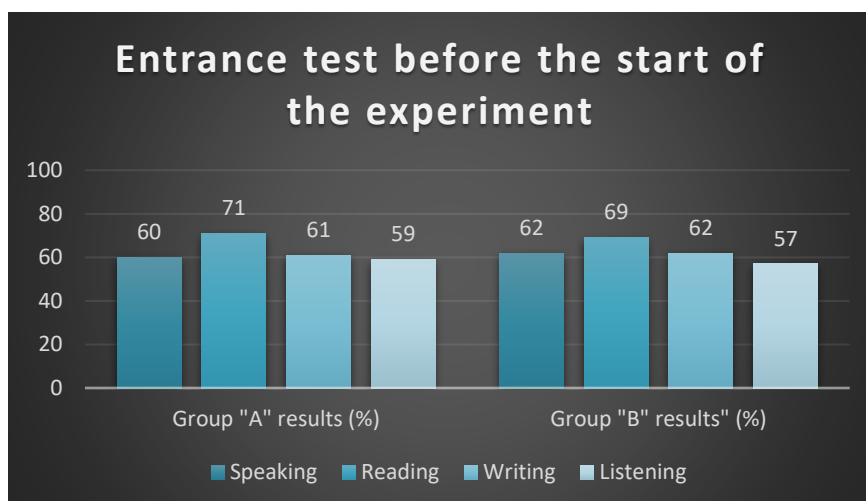
• *Telegram bots* (*English Short Stories, English language, Slang Bang, English for Life, Hot Chicks, English Radio*). These bots help in the study of grammar and vocabulary, suitable for students with any level of language;

• *Mitsuku, Existor, Learnenglish, Rosettastone* help in the development of lexical and grammatical competence without taking into account the socio-cultural aspect. They are aimed at the development of grammar and vocabulary and are most optimal for students with a low level of language proficiency [16, p.426].

It is much easier for students to build a dialogue with bots, since this is a machine, not a person. Elements of constraint, fear of making a mistake will not put pressure on students. The introduction of artificial intelligence has a positive effect on the image of a teacher. It characterizes him as a modern teacher, keeping up with the times. Students are more motivated with such teacher and the highest results in mastering the curriculum will be shown [17, p.13].

Thus, the problem of introducing digital technologies in the classes of philological language subjects seems to be quite promising for study. Despite the wide coverage of the topic, interesting scientists do not fade away: new studies regularly appear on the impact and possibility of using digital technologies in the classroom in higher education, including in the disciplines of the philological cycle.

Almost all known interactive and computer-based teaching methods can be adapted to language disciplines. The possibilities of using digital technologies depend on the equipment of the university and the personal desire of the teacher, his abilities and skills to use them. It is important to understand that students not only learn the language, but also learn how to use ICT in the classroom. If classes are built without their use, then students do not develop skills in working with computer technology. Conversely, the active use of digital technologies clearly shows students how to use them in the educational process.

Figure 1 – Results of the entrance test before the pedagogical experiment

Our pedagogical experiment was conducted in 3 stages. At the 1st stage, students were tested in order to identify the basic level of knowledge of students in both groups. Educational materials

corresponding to the selected teaching methods were developed. Technical means (laptops, tablets, access to online platforms) were prepared. At the 2nd stage, which lasted 8 weeks, traditional classes (group “A”) and classes with the introduction of digital technologies (group “B”) were held. The traditional classes were conducted by means of textbooks, grammar and listening exercises, dialogues between students, reading texts whereas videos, electronic textbooks, Internet resources, language platforms for communication with foreigners were applied in group “B”.

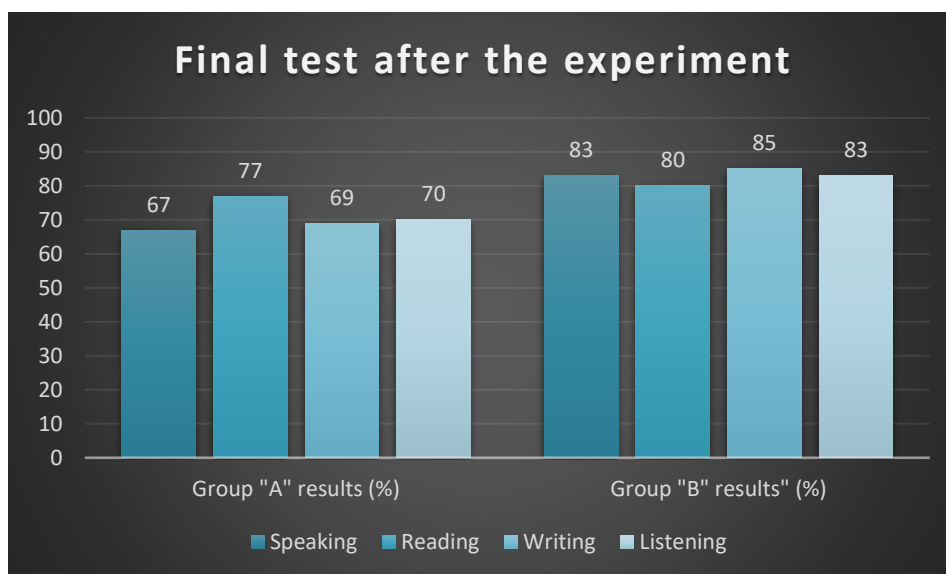
As the diagram (Figure 1) shows, the primary results of language level in both groups are approximately equal.

During the main phase of the study, students were taught using the following methods to acquire different skills (Table 1):

Table 1 - Comparison of teaching methods in two groups

Skill	Group “A” (Traditional methods)	Group “B” (Digital technologies)
Speaking	Practice of dialogues and oral presentations in the classroom under the guidance of the teacher.	Use of programs for speaking practice (e.g. ELSA Speak), recording of speech tasks with subsequent automated feedback. Online conversation clubs with native speakers via platforms such as Tandem, Cleverbot, AndyRobot).
Reading	Reading texts from textbooks and subsequent discussion.	Working with interactive texts on educational platforms. Use of digital dictionaries and text analyzers (e.g. Reverso, Grammarly), interactive tasks with automatic checking.
Writing	Completing written tasks (compositions, essays) on paper with subsequent checking by the teacher.	Using text editors with automatic error correction (Grammarly, Microsoft Editor). Completing tasks on platforms where the system provides instant feedback on the structure and style of the text. My Language Exchange and Global Penfriends platforms were used by students to develop their writing skills by means of communication with foreigners.
Listening	Listening to audio recordings in classes with discussion of the content, answering tasks (True/False) and filling in the missing words.	Working with multimedia content: video lessons, podcasts, interactive audio tasks on platforms such as TED-Ed, LingQ or BBC Learning English. Using automated systems to assess understanding (post-listening questions).

However, after the experiment when the final test was taken, there is a positive trend in both groups. In group “A”, where only traditional teaching methods were used positive changes are taking place, although not so obvious. These changes are due to the fact that the study of new material, its consolidation and development provide knowledge and contribute to the growth of communication skills. In group "B" the results are noticeably higher (Figure 2).

Figure 2 – Results of the final test after the experiment

The number of students with a low level of knowledge has decreased, and the average score of speaking, writing, listening, and reading skills was increased. As the diagram above shows (Figure 2) there was a significant increase in the scores in skills such as writing and speaking. This is explained by the fact that students’ motivation in group “B” was increased by means of digital technologies which made language learning more engaging, relevant, and personalized. Moreover, they had experience with the usage of digital platforms to communicate with native speakers which helps to improve their listening and speaking skills in natural situations. Also, writing practice through chats and bots improves grammar, spelling, and sentence structure, and develops written communication skills in real contexts. Ultimately, this approach makes learning more dynamic and motivating, which speeds up the process of language acquisition. Table 2 clearly shows the comparison of the performance results of both groups before and after the experiment on four skills.

Table 2 - Comparison of the results before and after the experiment

Skill	Group “A”: average score (entrance test)	Group “A”: average score (final test)	Group “B”: average score (entrance test)	Group “B”: average score (final test)
Speaking	60%	67%	62%	83%
Reading	71%	77%	69%	80%
Writing	61%	69%	62%	85%
Listening	59%	70%	57%	83%

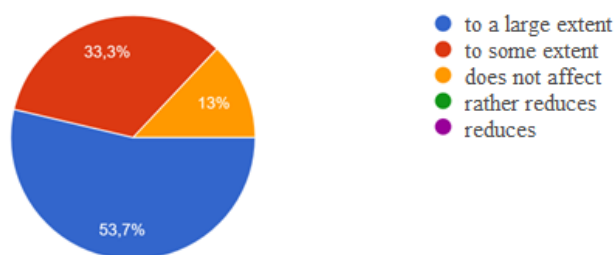
During the experiment it was noticed that students' confidence has grown, they have become less shy to speak English, and they have become more liberated, which is very important while learning foreign languages. This shows that the use of digital technologies has a positive effect on the process of studying languages. There was also an increase in interest and motivation among students: they performed tasks, both homework and in the classroom with great desire. This was also confirmed by the questionnaire that 54 students filled out after the experiment. The questionnaire contains the following questions:

- 1) How do you understand the term “Digitalization” in education?
- 2) What do you understand by the term "digital technologies" in the educational process?

- 3) How often are digital technologies used in your language classes?
- 4) What digital technologies are used in your language (English, Russian) classes?
- 5) Do you have experience using digital textbooks in language classes?
- 6) To what extent, in your opinion, does the use of digital technologies in language classes increase interest in the subject? (Answer options: to a large extent; to some extent; does not affect; rather reduces; reduces).
- 7) To what extent, in your opinion, does the use of digital technologies in language classes improve the assimilation of the material? (Answer options: to a large extent; to some extent; does not affect; rather reduces; reduces).
- 8) To what extent, in your opinion, does the use of digital technologies in language classes develop skills in working with information? (Answer options: to a large extent; to some extent; does not affect; rather reduces; reduces).
- 9) What advantages do you see in using digital technologies in language classes? Select all that apply and also indicate your own. (Answer options: make classes more interesting; help to learn the material better and faster; allow you to work on your own; provide access to a large amount of information; develop skills for working with information).
- 10) What difficulties do you experience when using digital technologies in language classes? Select all that apply and also indicate your own. (Answer options: lack of technical skills; lack of time; no access to the Internet; no access to the necessary equipment; it is difficult to navigate a large amount of information).
- 11) Do you think digital technologies should be used in language classes and how often? Why? Explain your answer.
- 12) What digital technologies do you think would be useful to use in language classes and why?

Regarding the question of the role of digital technologies in language classes in increasing interest in the subject, 53,7% of students answered that digital technologies increase interest to a large extent, 33,3% - to some extent and 13% believe that it does not affect (Figure 3).

To what extent, in your opinion, does the use of digital technologies in language classes increase interest in the subject?
54 answers

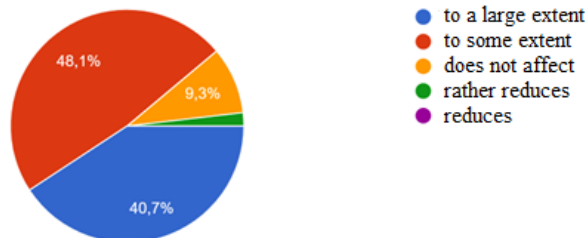

Figure 3 – Increasing interest in the subject

Figure 4 shows that 40,7% of students consider that the usage of digital technologies in language classes improve the assimilation of the material to a large extent, 48,1% - to some extent and 9,3% think that it does not affect.

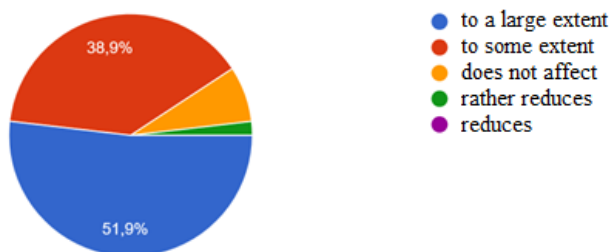
To what extent, in your opinion, does the use of digital technologies in language classes improve the assimilation of the material?
54 answers

Figure 4 – Knowledge acquisition

Working with large amounts of information is also an integral and important component in learning languages, with 51.9% of students noting that the use of digital technologies to a large extent and 38.9% to some extent develops and improves their information skills (Figure 5).

To what extent, in your opinion, does the use of digital technologies in language classes develop skills in working with information?
54 answers

Figure 5 – The impact of digital technologies on skills of information analyzing

Among the advantages of using digital technologies in language disciplines 72,2% of students noted that these tools make classes more interesting; 55,6% chose the option that they help to learn the material better and faster, 44,4 mentioned that these technologies allow them to work at their own; 59,3% believe that ICT provide access to a large amount of information and 40,7% consider that digital technologies develop skills for working with information (Figure 6).

According to conducted analysis and experiment, we note that in modern pedagogy of higher education it is necessary to use digital technologies, since they are not only our present, but also our future. They diversify the course of the lesson, complement traditional teaching methods, expand the possibilities of the educational process, contribute to a better consolidation of students' knowledge and mastery of professional and language competencies. Teaching the disciplines of the philological cycle using digital technologies and media education shows better results in comparison with the traditional one.

The use of ICT teaches to work independently with different sources of information, forms creative thinking, develops different personality skills of students and broadens their horizons. It is important to correctly introduce digital technologies into the process of teaching languages without

turning the language course into a lesson in informatics and entertainment. The teacher must find the line between traditional teaching and the use of innovative methods.

What advantages do you see in using digital technologies in language classes?
Select all that apply and also indicate your own.

54 answers

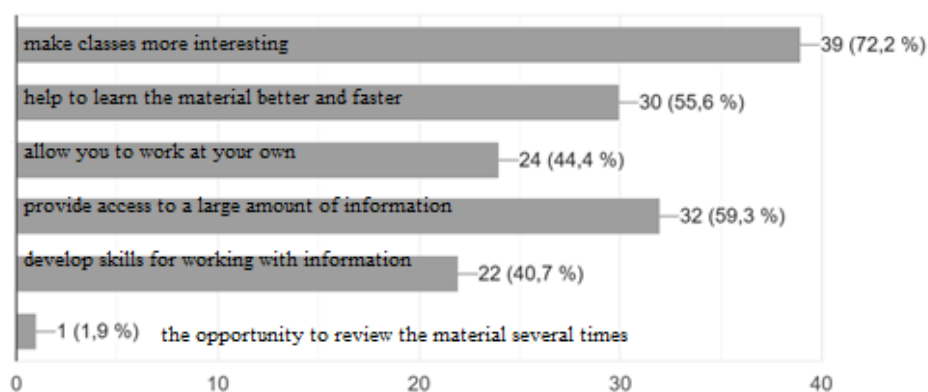

Figure 6 – Advantages of digital technologies

As the study showed, digital technologies have a positive effect on the assimilation of knowledge by students. The quality of the learned material is improving, language skills are fixed faster, and interest in learning is growing. Students also develop different skills: the ability to use computer technology, communication skills, the ability to search and analyze information, and critical and creative thinking. At the same time, the skill of the teacher is growing, she is learning to use digital technologies, thinking through the system of tasks and their organic entry into the course of the lesson. The teacher tries to come up with new, interesting tasks, which positively affect the learning process as a whole.

Computerization of education has more pluses than minuses. Our life is closely connected with computer technologies and gadgets. They are indispensable in the professional activities of any specialist. In this regard, they should be actively introduced into the educational process. Today, education lags far behind real life, it is cut off. Students who do not know how to use computer technology will become teachers who will not be able to apply modern digital technologies in the education process in the future.

Conclusion

In the modern world, digital learning technologies have become increasingly prevalent and valuable tools in the disciplines of the philological cycle. These technologies offer numerous benefits, including increased accessibility, flexibility, and interactivity in language learning, literature analysis, and other philological subjects. Digital learning technologies also allow for personalized and adaptive learning experiences, fostering individualized progress and engagement among learners. Additionally, they enable collaborative and interactive learning environments, promoting critical thinking, creativity, and communication skills. However, the effective use of digital learning technologies in the philological cycle requires careful consideration of pedagogical principles, instructional design, and technological integration to ensure optimal learning outcomes. Further research and experimentation are needed to explore the full potential of digital learning technologies in enhancing philological education and shaping the future of language and literary studies. Overall, the integration of digital learning technologies in the philological cycle holds great

promise for transforming traditional approaches to teaching and learning in these disciplines, and educators and institutions should continue to explore and embrace these technologies to enhance the quality of philological education.

BIBLIOGRAPHY

1. Евдокимова О.В., Колобов А.Н., Кулагина Ю.А. Применение цифровых технологий обучения дисциплинам гуманитарного цикла в профессиональном образовании // *Международный научно-исследовательский журнал*. – 2021. – №7 (109). – С. 40–44. <https://doi.org/10.23670/IRJ.2021.109.7.113>
2. Шаугараева Д.И., Бурцев Д.С., Гаврилюк Е.С. Проблемы управления образовательным процессом при использовании цифровых инструментов в высших учебных заведениях // *Научный журнал НИУ ИТМО*. – 2020. – №2. – С. 121–130. <https://doi.org/10.17586/2310-1172-2020-13-2-121-130>
3. Кирилова Д.А., Маслов Н.С., Астахова Т.Н. Перспективы внедрения технологии блокчейн в современную систему образования // *International Journal of Open Information Technologies*. – 2018. – №8 (6). – С. 31–37.
4. Тажигулова А.И., Артыкбаева Е.А., Арыстанова А.Ж. Проблемы применения дистанционных образовательных технологий в высшем образовании Казахстана // *Вестник КазНУ. Серия «Педагогические науки»*. – 2020. – №1 (62). – С. 116–126. <https://doi.org/10.26577/JES.2020.v62.i1.11>
5. Camilleri M.A., Camilleri A.C. Digital learning resources and ubiquitous technologies in education // *Technology, Knowledge and Learning*. – 2017. – № 22(1). – P. 65– 82. <https://doi.org/10.1007/s10758-016-9287-7>
6. Miller M.D. *Minds online: Teaching effectively with technology*. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2014. – 296 p.
7. Evans T., Nation D. *Reforming open and distance education: Critical reflections from practice*. – Routledge, 2016. – 224 p.
8. Nikirk M. Teaching millennial students // *Education Digest*. – 2012. – №77(9). – P. 41–44.
9. Stankić R., Jovanović-Gavrilović B., Soldić-Aleksić J. Information and communication technologies in education as a stimulus to economic development // *Ekonomski Horizonti*. – 2018. – № 20(1). – P. 61–73. <https://doi.org/10.5937/ekonhor1801061S>
10. Halverson R., Shapiro R.B. Technologies for education and technologies for learners: How information technologies are (and should be) changing schools // *Wisconsin Center for Educational Research (WCER)*. – 2012. – №6. – P. 1–30.
11. Stewart K. Lessons from teaching millennials // *College Teaching*. – 2012. – №57(2). – P. 111–117. <https://doi.org/10.3200/CTCH.57.2.111-118>
12. Prensky M. *The Digital Game-Based Learning Revolution*. – NY: McGraw-Hill, 2001. – 442 p.
13. Haleem A., Javaid M., Qadri M.A., Suman R. Understanding the role of digital technologies in education // *Sustainable Operations and Computers*. – 2022. – №3(1). – P. 275–285. <https://doi.org/10.1016/j.susoc.2022.05.004>
14. Grigoreva I.V., Khlyzova N.U. Web-portfolio is in the media educational space of high school (taken from the experience of pedagogical faculty of Irkutsk State Linguistic University) // *European Researcher*. – 2011. – №12(15). – P. 1642–1645.
15. Колесниченко А.Н. Применение цифровых технологий при обучении лексике иностранного языка в высшей школе // *Педагогика. Вопросы теории и практики*. – 2021. – №2(6). – С. 298–303. <https://doi.org/10.30853/ped210023>
16. Pinho C., Franco M., Mendes L. Application of innovation diffusion theory to the E-learning process: Higher education context // *Education and Information Technologies*. – 2021. – №26(1). – P. 421–440. <https://doi.org/10.1007/s10639-020-10269-2>
17. Kryukov V., Gorin A. Digital technologies as education innovation at universities // *Australian Educational Computing*. – 2017. – №32(1). – P. 1–16.

REFERENCES

1. Evdokimova O.V., Kolobov A.N., Kulagina Iu.A. Primenenie cifrovyyh tehnologiy obucheniya disciplinam gumanitarnogo cikla v professionalnom obrazovanii [The use of digital technologies for teaching humanities disciplines in vocational education] // *Mejdunarodnyi nauchno-issledovatel'skiy jurnal.* – 2021. – №7 (109). – S. 40–44. <https://doi.org/10.23670/IRJ.2021.109.7.113> [In Russian]
2. Shaugaraeva D.I., Burcev D.S., Gavriliuk E.S. Problemy upravleniya obrazovatel'nyim processom pri ispol'zovanii cifrovyyh instrumentov v vysshih uchebnyh zavedeniakh [Problems of educational process management when using digital tools in higher education institutions] // *Nauchnyi jurnal NIU ITMO.* – 2020. – №2. – S. 121–130. <https://doi.org/10.17586/2310-1172-2020-13-2-121-130> [In Russian]
3. Kirilova D.A., Maslov N.S., Astahova T.N. Perspektivy vnedreniya tehnologii blokchein v sovremennuiu sistemu obrazovaniya [Prospects for the introduction of blockchain technology into the modern education system] // *International Journal of Open Information Technologies.* – 2018. – №8 (6). – S. 31–37. [In Russian]
4. Tajigulova A.I., Artykbaeva E.A., Arystanova A.J. Problemy primeneniya distancionnykh obrazovatel'nykh tehnologiy v vysshem obrazovanii Kazakhstana [Problems of using distance learning technologies in higher education in Kazakhstan] // *Vestnik KazNU. Seriya «Pedagogicheskie nauki».* – 2020. – №1 (62). – S. 116–126. <https://doi.org/10.26577/JES.2020.v62.i1.11> [In Russian]
5. Camilleri M.A., Camilleri A.C. Digital learning resources and ubiquitous technologies in education // *Technology, Knowledge and Learning.* – 2017. – № 22(1). – P. 65– 82. <https://doi.org/10.1007/s10758-016-9287-7>
6. Miller M.D. *Minds online: Teaching effectively with technology.* – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2014. – 296 p.
7. Evans T., Nation D. *Reforming open and distance education: Critical reflections from practice.* – Routledge, 2016. – 224 p.
8. Nikirk M. Teaching millennial students // *Education Digest.* – 2012. – №77(9). – P. 41–44.
9. Stankić R., Jovanović-Gavrilović B., Soldić-Aleksić J. Information and communication technologies in education as a stimulus to economic development // *Ekonomski Horizonti.* – 2018. – № 20(1). – P. 61–73. <https://doi.org/10.5937/ekonhor1801061S>
10. Halverson R., Shapiro R.B. Technologies for education and technologies for learners: How information technologies are (and should be) changing schools // *Wisconsin Center for Educational Research (WCER).* – 2012. – №6. – P. 1–30.
11. Stewart K. Lessons from teaching millennials // *College Teaching.* – 2012. – №57(2). – P. 111–117. <https://doi.org/10.3200/CTCH.57.2.111-118>
12. Prensky M. *The Digital Game-Based Learning Revolution.* – NY: McGraw-Hill, 2001. – 442 p.
13. Haleem A., Javaid M., Qadri M.A., Suman R. Understanding the role of digital technologies in education // *Sustainable Operations and Computers.* – 2022. – №3(1). – P. 275–285. <https://doi.org/10.1016/j.susoc.2022.05.004>
14. Grigoreva I.V., Khlyzova N.U. Web-portfolio is in the media educational space of high school (taken from the experience of pedagogical faculty of Irkutsk State Linguistic University) // *European Researcher.* – 2011. – №12(15). – P. 1642–1645.
15. Kolesnichenko A.N. Primenenie cifrovyyh tehnologiy pri obuchenii leksike inostrannogo iazyka v vysshei shkole [The use of digital technologies in teaching foreign language vocabulary in higher education] // *Pedagogika. Voprosy teorii i praktiki.* – 2021. – №2(6). – S. 298–303. <https://doi.org/10.30853/ped210023> [In Russian]
16. Pinho C., Franco M., Mendes L. Application of innovation diffusion theory to the E-learning process: Higher education context // *Education and Information Technologies.* – 2021. – №26(1). – P. 421–440. <https://doi.org/10.1007/s10639-020-10269-2>
17. Kryukov V., Gorin A. Digital technologies as education innovation at universities // *Australian Educational Computing.* – 2017. – №32(1). – P. 1–16.

UDC 373.3.016:007.52:004; IRSTI 20.01.07; 20.01.45

<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.129>N.S. KARATAEV¹✉, Halil Ibrahim BULBUL², B.S. UALIKHANOVA³¹PhD Doctoral Student of U. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: karataev.90@mail.ru²Doctor, Professor, Gazi University

(Turkey, Ankara), e-mail: bhalil@gazi.edu.tr

³PhD, U. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: ualikhanova.bayan@okmpu.kz

DEVELOPMENT OF INNOVATIVE SKILLS OF PRIMARY CLASS STUDENTS THROUGH ROBOTICS

Abstract. The purpose of writing the article is to study and identify the impact of robotics education in elementary school on the development of innovative skills of students (skills of communication, interaction, and independent decision-making of students). Given the need for a modern workforce in the 21st century, the article found out how practical robotics activities contribute to creativity, critical thinking, problem-solving, and teamwork in primary school students. Research on the impact of robotics teaching on primary school students is analyzed and shown to contribute to the enrichment of the educational field and the integration of innovative pedagogical approaches to better prepare students for future tasks.

The main results of the study demonstrate a significant improvement in the innovation skills of junior primary school students due to robotics training. Hands-on robotics experiences were accompanied by increased creativity, critical thinking, problem-solving, and collaboration skills. Integrating robotics into the classroom successfully combined theoretical knowledge with practical application, reinforcing core STEM concepts. The impact of this approach extends beyond the educational context, allowing robotics education to be seen as a dynamic platform for developing interest and innovation. Developing children's problem-solving skills through concrete tasks and collaborative learning experiences helps prepare them for a technological future. By understanding the multifaceted benefits of robotics education for developing innovative skills, educators can play an important role in preparing students for success in the ever-changing world of the 21st century. This study makes a significant contribution to the debate on innovative pedagogical approaches by emphasizing the need for holistic education that goes beyond traditional educational structures.

Keywords: robotics, elementary school, curriculum, robotics in education, innovative technology, digital resource, innovative skill.

---

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Karataev N.S., Bulbul Halil Ibrahim, Ualikhanova B.S. Development of Innovative Skills of Primary Class Students Through Robotics // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №4 (134). – Б. 389–400. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.129>

*Cite us correctly:

Karataev N.S., Bulbul Halil Ibrahim, Ualikhanova B.S. Development of Innovative Skills of Primary Class Students Through Robotics // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2024. – №4 (134). – Б. 389–400. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.129>

Date of receipt of the article 04.06.2024 / Date of acceptance 30.12.2024

Н.С. Каратаев¹, Халил Ибрахим Бұлбұл², Б.С. Уалиханова³

¹Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: karataev.90@mail.ru

²доктор, профессор, Гази университеті
(Түркия, Анкара қ.), e-mail: bhalil@gazi.edu.tr

³PhD, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: ualikhanova.bayan@oktpru.kz

Робототехника арқылы бастауыш сынып оқушыларының инновациялық дағдыларын дамыту

Аңдатпа. Мақаланы жазудағы мақсат – бастауыш мектепте робототехника бойынша білім берудің оқушылардың инновациялық дағдыларын дамытуға әсерін зерттеу (оқушылардың қарым-қатынас, өзара әрекеттесу, өзбетінше шешім қабылдау дағдылары) және анықтау. ХХІ ғасырдағы заманауи жұмыс күшінің қажеттілігін ескере отырып, мақалада робототехниканың практикалық әрекеттері бастауыш сынып оқушыларының шығармашылыққа, сыни ойлауға, проблемаларды шешуге және топтық жұмыс жасауға қалай ықпал ететіні анықталды. Робототехниканы оқытудың бастауыш сынып оқушыларына әсері туралы зерттеулерге талдау жасалып, білім беру саласын байытуға және оқушыларды болашақ міндеттерге жақсы дайындау үшін инновациялық, педагогикалық тәсілдерді біріктіруге ықпал ететіндігі көрсетілген.

Зерттеудің негізгі нәтижелері робототехниканы оқытудың арқасында кіші мектеп оқушыларының инновациялық дағдыларының айтарлықтай жақсарғанын көрсетеді. Қолданбалы робототехника тәжірибесі шығармашылық, сыни ойлау, проблемаларды шешу және ынтымақтастық дағдыларын арттырумен қатар жүрді. Робототехниканы сабаққа енгізу теориялық білімді практикалық қолданумен сәтті үйлестіре отырып, негізгі STEM тұжырымдамаларын нығайтты. Ұсынған тәсілдің әсері білім беру контексінен асып түседі, робототехника бойынша білім беруді қызығушылық пен инновацияны дамытудың динамикалық платформасы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Нақты тапсырмалар мен бірлескен оқу тәжірибесі арқылы балалардың проблемаларды шешу дағдыларын дамыту оларды технологиялық болашаққа дайындауға көмектеседі. Инновациялық дағдыларды дамыту үшін робототехника бойынша білім берудің көп қырлы артықшылықтарын түсіну арқылы педагогтар ХХІ ғасырдың үнемі өзгеретін әлемінде оқушыларды жетістікке дайындауда маңызды рөл атқара алады. Мақалада зерттеу дәстүрлі білім беру құрылымдарының шеңберінен шығатын біртұтас білім беру қажеттілігін айта отырып, инновациялық педагогикалық тәсілдер туралы пікірталасқа елеулі үлес қосады.

Кілт сөздер: робототехника, бастауыш сынып, оқу бағдарламасы, инновациялық технология, цифрлық ресурс, инновациялық дағды.

Н.С. Каратаев¹, Халил Ибрахим Бюльбюль², Б.С. Уалиханова³

¹PhD докторант Южно-Казахстанского педагогического университета имени О. Жанибекова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: karataev.90@mail.ru

²доктор, профессор, Университет Гази
(Турция, г. Анкара), e-mail: bhalil@gazi.edu.tr

³PhD, Южно-Казахстанский педагогический университет имени О. Жанибекова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: ualikhanova.bayan@oktpru.kz

Развитие инновационных навыков учащихся начальных классов с помощью робототехники

Аннотация. Целью статьи является изучение и выявление влияния обучения робототехнике в начальной школе на развитие инновационных навыков учащихся (навыков общения, взаимодействия и самостоятельного принятия решений учащимися). Учитывая потребность в современной рабочей силе в XXI веке, в статье выяснялось, как практические занятия робототехникой способствуют развитию креативности, критического мышления, умения решать проблемы и работать в команде у учащихся начальной школы. Проанализированы исследования о влиянии преподавания робототехники на учащихся начальной школы, которые, как показано, способствуют обогащению образовательного пространства и интеграции инновационных педагогических подходов для лучшей подготовки учащихся к будущим задачам.

Основные результаты исследования демонстрируют значительное улучшение инновационных навыков младших школьников благодаря обучению робототехнике. Практическое занятие робототехникой сопровождалось ростом творчества, критического мышления, умения решать проблемы и сотрудничать. Интеграция робототехники в учебный процесс успешно объединяла теоретические знания с практическим применением, укрепляя основные концепции STEM. Влияние данного подхода простирается за пределы учебного контекста, позволяя рассматривать робототехническое образование как динамичную платформу для развития интересов и инноваций. Развитие у детей навыков решения проблем через конкретные задания и коллаборативное обучение помогает подготовить их к технологическому будущему. Понимая многогранные преимущества обучения робототехнике для развития инновационных навыков, педагоги могут сыграть важную роль в подготовке учащихся к успеху в постоянно меняющемся мире XXI века. Данное исследование вносит значимый вклад в обсуждение инновационных педагогических подходов, акцентируя внимание на необходимости целостного образования, выходящего за рамки традиционных учебных структур.

Ключевые слова: робототехника, начальный класс, учебная программа, инновационные технологии, цифровой ресурс, инновационные навыки.

Introduction

The primary education system is facing a bigger problem as it is guiding the challenges of preparing students for an increasingly dynamic and technologically oriented future. While traditional educational models are effective in conveying fundamental knowledge, They do not teach students the innovative skills necessary to succeed in the 21st century. We are witnessing the rapid development o technology, global interconnection, and the emergence of new challenges, the need to encourage innovation in primary education has never been relevant.

With its emphasis on rote memorization and standardized assessments, the traditional approach to education typically prioritizes the acquisition of existing knowledge over the development of creative thinking, problem-solving, and adaptability. This poses a major challenge, as the ability to innovate is becoming not only vital but also necessary to navigate the complexities of today's world.

The demand for innovative skills is not limited to certain industries or professions; it permeates all aspects of society [1]. From solving environmental problems to finding new solutions to global health crises, innovative thinking plays a central role in overcoming the challenges we face. The formulation of the problem consists of a mismatch between the traditional educational paradigm and the changing demands of the world, which require people to be not only consumers of knowledge but also generators of innovative ideas.

The problem is two-fold: the current education system does not pay enough attention to the development of innovative skills, and the social landscape requires people who can navigate a

rapidly changing world and contribute to its development. Recognizing and addressing this disparity is critical to ensuring that primary education becomes an active force in shaping students into innovative thinkers who can meet the demands of an uncertain and dynamic future. The need to close this gap forms the basis for learning innovative pedagogy methods, such as robotics training, as a transformative solution for developing the innovative skills of primary school students.

In today's technology-saturated society and ever-changing workforce demands, education plays an important role in preparing young people for successful careers and adapting to a rapidly changing reality. With this in mind, innovative teaching methods such as robotics in elementary grades are becoming increasingly relevant. A key aspect contributing to the growing need for flexible and technically trained professionals is the development of skills such as creativity, critical thinking, problem-solving, and collaboration from childhood.

The main purpose of this study is to explore the role of robotics education in elementary school, which acts as a catalyst for the development of new student abilities. Our goal is to understand how robotics classes contribute not only to improving the level of technical literacy but also to the development of critical thinking, creativity, and teamwork skills in elementary school students.

Based on the results of the analysis of the effectiveness of educational programs in robotics in primary schools, it can be concluded how successfully they can be integrated into the educational process and how they affect the overall development of students. The results of the conducted research can be used to develop recommendations for optimizing the process of teaching robotics in elementary schools, as well as to improve the quality of general education. The research focuses on the study of robotic knowledge as a fundamental element of the formation of innovative competence among younger schoolchildren. The robotics field is a special comprehensive method that combines aspects of scientific research, technical development, engineering and mathematical calculations (STEM), and also includes practical exercises. Such an association allows students to overcome the boundaries of purely theoretical awareness and actively engage in the use of knowledge, which contributes to a more complete and meaningful assimilation of STEM ideas [2].

Robotics training serves as an innovative pedagogical tool that provides students with a truly interactive platform for research and experimentation. The research aims to investigate how the process of designing, building, and programming robots can stimulate creativity, stimulate critical thinking, and develop problem-solving skills. In addition, many robotics projects are collaborative, meeting the specific requirements of effective teamwork and communication, which promotes the holistic development of innovative skills.

Understanding the impact of robotics education on elementary school students is critical for educators and policymakers seeking science-based strategies to improve educational quality. By focusing on robotics education, this study aims to illuminate a promising path for educating tomorrow's innovative thinkers and thereby contribute to the ongoing conversation about the evolving nature of elementary education in the 21st century.

Research methods and materials

To achieve the study's goal, a mixed method was chosen, including quantitative and qualitative methods. The quantitative part of the study was based on the analysis of data obtained through testing and questionnaires to assess the development of innovative skills of primary school students after introducing robotics into the educational process. The data obtained through selected research methods were analyzed using thematic analysis to identify recurring themes and patterns. This approach makes it possible to combine them with quantitative results to form a holistic view of robotics' impact on students' innovative skills.

Robotics at school is a technology of the 21st century that allows students to develop communication skills, interaction skills, independent decision-making skills, and discover their

creative potential [3]. In general, there is an experience of introducing the subject of information and communication technology into the curriculum of schools in primary school. For example, England was one of the first countries to introduce ICT during the transition to 12-year education. And since 2012, computer science has been established as a single state standard of education in China. In 2015, the national curriculum was introduced into Australia's primary and secondary education system [4]. In South Korea, the school system consists of 6 years of elementary school. Computer education began in 1971 and computer content became mandatory in 2000 to provide computers to all classrooms [5]. Singapore introduced the mandatory Code for Fun program in 2014 to introduce and inspire computational thinking in school children. Elementary school students can use visual programming languages like Scratch and microcontrollers like the Lego WeDo kit to assess programming, solve problems, and improve logic.

Research has shown that teaching robotics in elementary schools can significantly improve students' cognitive skills and thinking ability [6]. In particular, this discussion focuses on mental tools as a means of using ICT to develop cognitive skills. The stimulating effect of mental tools on students' thinking abilities and mental attitudes is considered. Different types of mental tools and several specific examples are carefully considered. The authors consider how smart tools can contribute to creating ICT-rich learning environments in technology education in primary schools. And project-based learning in robotics has been found to improve students' skills and abilities, as well as their scientific achievement and peer relationships [7]. This study examines robotics education to support elementary school science and technology courses at a private Evrim College in Istanbul. This study is a case study of a group of students studying robotics. Robotics education not only provides students with information about robotics but also helps them improve their skills and abilities. The first starting point is to become familiar with electronic circuit design equipment and learn the basic principles of robot design. Integrating robotics and programming in the classroom improves students' computational thinking skills by focusing on developmentally appropriate activities [8]. Chalmers S. studied how Australian primary school teachers integrated robotics and coding in their classrooms and how this affected students' computational thinking skills. These studies formed the basis of our work. In addition, the introduction of robotics into the curriculum in elementary schools has been found to improve learning abilities, cooperation, and teamwork [9].

The study's research design uses a mixed methods approach that combines quantitative and qualitative methods to provide a comprehensive understanding of the impact of robotics learning on elementary school students' innovative skills [10]. This Mixed design allows for data triangulation, increasing the reliability and validity of the study.

Quantitative and qualitative research is the basis for teaching primary school students to develop their innovative skills through robotics. This is because stratified random sampling is used to ensure a diverse demographic when teaching elementary school students. Elementary schools, socio-economic conditions, and educational systems will be introduced in each region.

Participants: The main participants will be primary school students aged 6-9. Parental consent is obtained for each participating student. The independent variable is participation in robotics training, while the dependent variables include creativity, critical thinking, problem-solving skills, collaboration skills, and academic performance. Standardized tests, questionnaires, and academic performance assessments are used to measure variables quantitatively.

Qualitative research: Purposive sampling is used to select a small group of participants for an in-depth qualitative study. These can be students, teachers, and parents. Data Collection Methods: Semi-structured interviews, focus group discussions, and open-ended survey questions will be used to collect qualitative data on participants' perceptions, experiences, and qualitative aspects of creativity, critical thinking, problem-solving, and collaboration. Data Analysis: Thematic analysis is

used to identify recurring themes and patterns in qualitative data. It allows for a deeper understanding of the educational impact on robotics.

Experimental and control groups: Participating schools will be randomly assigned to either an experimental group implementing robotics training or a control group following traditional curricula, where possible.

Comparative analysis: the proposed design allows for direct comparisons between students engaged in robotics and those who do not, allowing for a more accurate assessment of the impact of the intervention. Informed consent was obtained from all participants and their parents or guardians before participation. To ensure privacy, members' identities will be anonymized and all data will be stored securely.

Debriefing: Participants will be interviewed after the study to address any concerns and ensure a positive experience.

Using this mixed-methods research design, the study aimed to gain a simple and holistic understanding of the relationship between robotics education and the development of innovative skills in elementary school students. Combining quantitative and qualitative data increases the rigor of the research and contributes to the comprehensive exploration of the research questions.

Thus, we present the following criteria and indicators for the development of innovative skills of Primary School students through robotics (Table 1).

Table 1 – Components, measures and indicators of development of innovative skills for elementary school students through robotics

Component	Dimensions	Indicators
1	2	3
Generating ideas	Divergent thinking tests: evaluate students' ability to think creatively and create different solutions to a given problem.	The number and variety of ideas generated in robotics classes.
	Creative project results: assessment of uniqueness and originality of students' robotics projects.	Demonstrated originality and creativity in the development and implementation of robotics projects.
Analytical thinking	Assessing critical thinking: assessing students' ability to analyze information, make logical connections, and draw conclusions.	The depth of analysis shown in responses to critical thinking assessments.
	Problem-Solving Objectives: to evaluate and solve the problems presented by students in the context of robotics projects.	Promptness and efficiency in solving problems that arise in the performance of robotics tasks.
Solving problems	Real-Time Problem-Solving Assessment: Assessing how well students perform tasks specific to robotics projects.	Effectiveness in identifying and formulating problems in the context of robotics tasks.
	Observational data: recording the strategies students use to overcome obstacles during robotics lessons.	Creativity and adaptability in implementing solutions.
Teamwork	Observational data: Assessing collaborative student behavior during group robotics projects.	Communication and cooperation demonstrated during group robotics tasks.
	Self-Assessment and Peer Assessment: Getting feedback from students on their own contributions and the joint contributions of their peers.	Ability to resolve conflicts and contribute positively to group dynamics.

Continuation of Table 1

1	2	3
Desire to learn	Assessment of students' self-reported interest and motivation in learning robotics.	Be enthusiastic and interested in robotics tasks.
	Observational data: monitoring of enthusiasm and activity of students during robotics classes.	Willingness to explore and experiment with new ideas in the context of robotics.

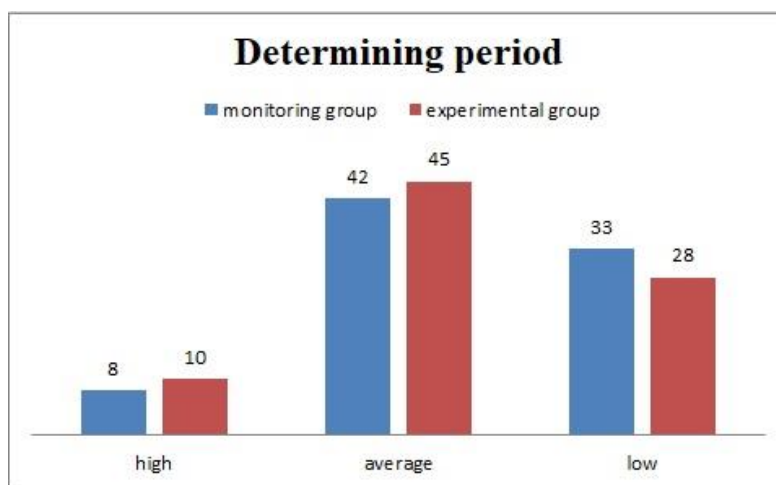
Therefore, these components, dimensions, and indicators form a comprehensive basis for evaluating the development of innovative skills of elementary school students within the framework of robotics education. By examining these components, researchers and educators can gain valuable information about the multifaceted impact of robotics on students' cognitive, creative, and collaborative abilities.

Our primary research methodology involves the use of descriptive methodology, which includes administering student surveys, interpreting survey data, and summarizing findings from the practical implementation of innovative teaching methods. While participating in the educational process at A. Navoi General Secondary School №11 under the Shymkent City Education Department, we analyzed the activities of teachers through documents, surveys, interviews, questionnaires, and tests. It was confirmed that the innovative technologies we presented above have shown effective results in the school's pedagogical process. These technologies not only covered the main elements of the researched problem but also provided an opportunity to teach primary school students and develop their innovative skills through robotics.

Results and discussion

Next, to prove the correctness of the hypothesis about teaching primary school students to develop their innovative skills through robotics, practical-experimental work was conducted with 48 students of A. Navoi General Secondary School №11 under the Shymkent City Education Department.

During the definition phase of the practical-experimental work, a survey, test, and cross-sectional tasks aimed at understanding innovation, and professional activity were offered. Analyzing the results of students' cross-sectional tasks, we present the results of the identification phase of the experiment in the form of a diagram (Figure 1).

Figure 1 – The level of development of innovative skills for elementary school students through robotics

The result of comparative indicators: after the experiment, the knowledge and skills of Primary School students in robotics in the control class were 8%, 42% of middle-level students, and 33% of lower-level students. According to the experimental class - 10% higher, 45% middle, and 28% lower. It should be noted that about 33% of students in both groups could not complete the tasks, a significant part of them were lower-class students. To solve this problem, innovative teaching technologies were tested at the experimental stage to develop innovative professional activities.

Table 2 – Descriptive statistics for the control period

Methodology	control class			experimental class		
	high	average	low	high	average	low
1	2	3	4	5	6	7
«Robot movement»	8%	42%	33%	10%	45%	28%

Throughout the practical and experimental sessions, six lessons were conducted, integrating innovative educational technologies into the learning process. These technologies were utilized during discussions of new material and homework assignments. Let's explore the educational materials involving innovative technologies used in the learning process (see picture 2).

Picture 2 – Tasks done by students on the topic of robot movement

However, let's talk about the tasks performed using digital resources. Students here deepen their knowledge acquired during the lesson by performing active exercises (Figure 3).

This program is successful in providing students with knowledge on the topic by showing them clear steps and evaluating their work at the end of the lesson. The advantages of tasks developed using electronic means: it is confirmed that they are an effective means for interacting with multimedia technologies and studying generalized procedures.

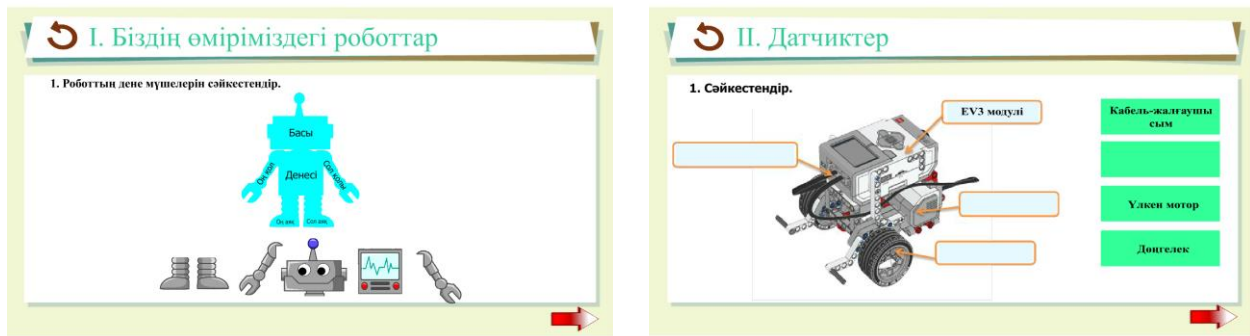

Figure 3 – Tasks performed using digital resources

In addition to the reflection of students at the end of the lesson, an open questionnaire was administered at the end of the chapter and at the end of the quarter. We have listed the survey questions below: 1. Have you ever taken a robotics class at school?

2. Do you have fun and enjoy working with robots?
3. Did the robotics lesson give you new ideas?
4. How do you feel when working with robots?
5. Do you like working with robots?
6. Will learning robotics further develop your imagination?

During the study, students completed the questionnaire in written form. The results show that enthusiasm in the lesson grew with each lesson.

The lesson was useful, everything is clear.

Some points were unclear.

I still have to look.

Yes, the lesson is not easy to learn!

There were also students who responded that they were sorry that they did not understand, but they were in the minority.

Table 3 – Questions asked in the interview

Interview for teachers:	Interview for students:
1. Do you think that introducing robotics into the classroom affected the students' attendance?	1. Do you like robotics classes?
2. Do you think that after the robotics lesson, what changes were there in the students' level of creative and critical thinking?	2. Has your approach to learning changed after the robotics course?
3. Do you think that the relationships between students changed when doing group assignments on robotics?	3. What new skills do you think you acquired in robotics classes?
4. Do primary school students benefit from robotics lessons to develop their problem-solving skills? If so, can you give examples?	4. In the robotics course, was it difficult for you to work in a group? Did you solve the problem together with your classmates?
5. Were there any difficulties in introducing robotics into the educational process?	5. What can you say, will robotics help you better understand math or science?

Let's give an example of the process: interview. After completing the robotics course at the end of the school year, an interview was conducted (Table 3). Teachers and students were selected from the experimental group. The interview for each was organized in a quiet and separate room in order to provide a comfortable atmosphere for communication. 30 minutes were allocated for interviews with teachers, and about 20 minutes were allocated for interviews with students. The chosen semi-structured format for conducting interviews allowed asking additional questions for a deeper understanding of the respondents' answers. All interviews were recorded with the participants' consent and later transcribed for thematic analysis. The purpose of the interview was not only to identify the actual effects of the introduction of robotics but also to understand the subjective perceptions of this process by teachers and students (Tables 4, 5).

Table 4 – The result of the interview with the teacher

Question	Answers	Frequency of mention	Percentage of participants (%)
Impact on attendance	Improved attendance	4	80%
Changes in creative activity	Creativity was developed	3	60%
Changes in group relationships	Improved interaction	5	100%
Development of problem-solving skills	Improved performance	3	60%
Difficulties in introducing a new methodology	Required additional training	2	40%

Table 5 – Results of student interviews

Question	Answers	Frequency of mention	Percentage of participants (%)
What do you like about robotics	There were interesting projects.	40	83%
Has your attitude towards learning changed?	I became more motivated	30	63%
Have new skills appeared?	I improved my programming and teamwork skills	35	73%
Are there any difficulties in teamwork?	There were relationship difficulties	10	21%
Does robotics help in other disciplines?	Yes, it helps with math	28	58%

Based on the diagnosis, analysis, and generalization of the results obtained at the control stage of the experiment, we have identified the positive impact of innovative technologies on the development of innovative skills in younger schoolchildren through robotics. The results of the study showed the effectiveness of the introduction of robotics into the educational process for the development of innovative skills in primary school students. Quantitative analysis based on the proposed tests and questionnaires showed improvements in critical thinking, analysis, problem-solving, and group work, as learning robotics has a positive impact on the development of these skills. Qualitative data obtained through open questionnaires made it possible to study changes in students. Teachers and students noted an increased interest in learning, higher motivation, and active participation in joint projects. The thematic analysis also coincided with the results of the quantitative analysis, identifying key areas such as the development of creative thinking and the improvement of collaborative skills. These data lead to the conclusion that robotics training contributes to the development of innovative competencies necessary for successful adaptation to modern requirements.

The interview was conducted in a semi-structured format, which allowed for additional questions to be asked if needed to gain a deeper understanding of the respondents' answers. All interviews were recorded with the participants' consent and later transcribed for thematic analysis. The goal of the interview was not only to identify the specific impacts of the introduction of robotics but also to understand the subjective perceptions of this process by teachers and students.

After conducting an experiment in the field of robotics, primary school students increased their levels of innovative skills, this indicator was summarized as a result. Also, this judgment is confirmed by the effectiveness of the experiment. The forecasts of the research work were justified. For the development of robotics skills in primary school students, the introduction of innovative technologies gave the desire for innovation and the need for professional and personal growth.

Conclusion

In summary, it is effective to introduce robotics education in primary schools to develop students' innovative skills. Students develop their critical thinking, creativity, collaboration, and communication skills through hands-on experiences through programming and problem solving with robots.

Analyzing the various studies reviewed in this article, it is clear that robotics has a positive impact on primary school students' cognitive development and academic performance. In addition, this approach has proven effective in increasing interest in lifelong STEM subjects, increasing children's enthusiasm and engagement in learning robotics.

Also, significant resources are needed to successfully implement educational robotics in primary schools, such as qualified teachers, access to robotics kits, and a supportive learning environment. These resources will ensure that education is inclusive and accessible to all students.

We conclude that further research is needed to assess the long-term impact of educational robotics on students' academic paths. Because to maximize the potential of robotics in preparing future problem-solving innovators, innovative teaching methods and curricula need to be developed.

BIBLIOGRAPHY

1. Казбекова Г.Н., Исмагулова Ж.С. Инновациялық STEM-білім беру тәсілін қалыптастыру // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №3 (125). – Б. 200–210. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.17>
2. Нишанбаева С.Х., Нишанбаева С.З., Алимбекова Л. «STEM» білім беруді бастауыш сыныптарда пайдаланудың тиімділігі // Абай ат. ҚазҰПУ хабаршысы, «Педагогикалық ғылымдар» сериясы. – 2021. – №3 (71). – Б. 190–200. <https://doi.org/10.51889/2021-3.1728-5496.19>
3. Халықова К.З. Болашақ информатика мұғалімдерін кәсіби даярлау процесіне робототехника негіздерін оқытуды енгізу қажеттілігі туралы // Абай ат. ҚазҰПУ хабаршысы, «Физика-математика ғылымдары» сериясы. – 2017. – №3 (59). – Б. 279–283.
4. Falkner K., Vivian R., Falkner N. The Australian digital technologies curriculum: challenge and opportunity // Proceedings of the Sixteenth Australasian Computing Education Conference. – 2014. – Vol. 148. – P. 3–12.
5. Choi J., An S., Lee Y. Computing education in Korea—current issues and endeavors // ACM Transactions on Computing Education (TOCE). – 2015. – Т. 15. – №2. – P. 1–22.
6. Slangen L. Teaching robotics in primary school. – Eindhoven: Eindhoven University of Technology, 2016. – 215 p.
7. Karahoca D., Karahoca A., Uzunboylub H. Robotics teaching in primary school education by project based learning for supporting science and technology courses // Procedia Computer Science. – 2011. – Т. 3. – С. 1425–1431.
8. Chalmers C. Robotics and computational thinking in primary school // International Journal of Child-Computer Interaction. – 2018. – Т. 17. – С. 93–100.
9. Scaradozzi D., Sorbi L., Pedale A. Teaching robotics at the primary school: an innovative approach //

Procedia-Social and Behavioral Sciences. – 2015. – Т. 174. – С. 3838–3846.

10. Blanchard S., Freiman V., Lirrete-Pitre N. Strategies used by elementary schoolchildren solving robotics-based complex tasks: Innovative potential of technology // *Procedia-Social and Behavioral Sciences*. – 2010. – Т. 2. – №2. – С. 2851–2857.

REFERENCES

1. Kazbekova G.N., Ismagulova J.S. Innovatsionalyq STEM-bilim beru tasilin qalyptastyru [Formation of an innovative STEM-education approach] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2022. – №3 (125). – B. 200–210. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.17> [in Kazakh]
2. Nishanbaeva S.H., Nishanbaeva S.Z., Alimbekova L. «STEM» bilim berudi bastauysh synyptarda paidalanudyn tiimdiligi [The effectiveness of the use of “STEM” education in primary grades] // *Abai at. QazUPU habarshysy, «Pedagogikalıq gilymdar» seriasy*. – 2021. – №3 (71). – B. 190–200. <https://doi.org/10.51889/2021-3.1728-5496.1917> [in Kazakh]
3. Halyqova K.Z. Bolashaq informatika mugalimderin kasibi daiarlaw procesine robototekhnika negizderin oqytudy engizu qajettiligi turaly [On the need to introduce teaching the basics of robotics into the process of professional training of future computer science teachers] // *Abai at. QazUPU habarshysy, «Fizika-matematika gilymdary» seriasy*. – 2017. – №3 (59). – B. 279–283. [in Kazakh]
4. Falkner K., Vivian R., Falkner N. The Australian digital technologies curriculum: challenge and opportunity // *Proceedings of the Sixteenth Australasian Computing Education Conference*. – 2014. – Vol. 148. – P. 3–12.
5. Choi J., An S., Lee Y. Computing education in Korea—current issues and endeavors // *ACM Transactions on Computing Education (TOCE)*. – 2015. – Т. 15. – №2. – P. 1–22.
6. Slangen L. Teaching robotics in primary school. – Eindhoven: Eindhoven University of Technology, 2016. – 215 p.
7. Karahoca D., Karahoca A., Uzunboylub H. Robotics teaching in primary school education by project based learning for supporting science and technology courses // *Procedia Computer Science*. – 2011. – Т. 3. – С. 1425–1431.
8. Chalmers C. Robotics and computational thinking in primary school // *International Journal of Child-Computer Interaction*. – 2018. – Т. 17. – С. 93–100.
9. Scaradozzi D., Sorbi L., Pedale A. Teaching robotics at the primary school: an innovative approach // *Procedia-Social and Behavioral Sciences*. – 2015. – Т. 174. – С. 3838–3846.
10. Blanchard S., Freiman V., Lirrete-Pitre N. Strategies used by elementary schoolchildren solving robotics-based complex tasks: Innovative potential of technology // *Procedia-Social and Behavioral Sciences*. – 2010. – Т. 2. – №2. – С. 2851–2857.

Б. АКМАГАМБЕТОВА^{ID¹}, **Г. СӘРСЕКЕ**^{ID²}¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: bibigul1013@mail.ru²филология ғылымдарының кандидаты,Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: sarseke_ga@enu.kz

СҰХБАТ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ БОЙЫНА ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Аңдатпа. Мақала заманауи білім беру жүйесіндегі маңызды мәселе – оқушылардың бойында ұлттық құндылықтарды дамытудың әдістемелік мүмкіндіктеріне арналған. Авторлар кіріспе бөлімінде білім беру саясаты тұрғысынан ұлттық тәрбие берудің маңыздылығын негіздеген. «Зерттеу әдістері мен материалдар» бөлімінде автор қазақ халқында ұлттық ерекшеліктер әйелдер мен ерлердің мінез-құлқынан, бір-бірімен қарым-қатынасынан айқын танылатыны туралы тұжырым жасай келіп, осы бағыттағы ғылыми зерттеулерден ғалымдардың пікірлерін келтіреді. Аталған пікірлер кейін эксперименттік факультатив сабақтарға ресурстар мен тапсырмалар таңдауға негіз болған. Авторлар жаңартылған білім беру бағдарламасына талдау жасап, сұхбатты оқу ресурсы ретінде белгілеген оқу мақсаттарын жүйелеп көрсеткен. Аталған мақсаттарға сәйкес факультатив ретінде өткізілетін эксперименттік сабақтарға арнайы тапсырмалар дайындап ұсынған. Бүгінгі жастардың қажеттілігі мен қызығушылықтарын ескере отырып, әдістер мен тәсілдер, ресурстардың түрі таңдалған. Тақырыбы, мазмұны жағынан оқушылардың бойында ұлттық құндылықтарды дамытуға ықпал ететін сұхбаттарды таңдап, ресурс ретінде ұсынған. Таңдалған сұхбаттардың мазмұнында қазақ халқының ұлттық ерекшелігін айқын танытатын қарапайымдылық, кішіпейілділік, мейірімділік, үлкенді сыйлау, елжандылық сияқты құндылықтар, отбасы құндылықтары жан-жақты ашылады. Сұхбаттарды талдауға ұсынған тапсырмалар оқушылардың аталған құндылықтарды тауып, танып қана қоймай, тереңнен зерделеп, ой тастауға бағытталған. Сонымен қатар оқушылардың өзіндік ой-пікірлерін, шығармашылық дағдыларын дамыту мүмкіндігімен, тәжірибелік сипатымен ерекшеленеді.

Зерттеушілер эксперименттік сабақтарға жазған рефлексиялары негізінде нақты нәтижелерді көрсетіп, зерттеудің қорытындысы ретінде сұхбат арқылы оқушылардың бойында ұлттық құндылықтарды дамытудың әдістемелік шарттарын көрсеткен.

«Талдау мен нәтижелер» бөлімінде авторлар алдын ала жоспарланған нәтижені өлшеу критерийлерін ұсынады. «Сұхбат арқылы оқушылардың бойында ұлттық құндылықтарды

---

* Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Акмагамбетова Б., Сәрсекке Г. Сұхбат арқылы оқушылардың бойына ұлттық құндылықтарды қалыптастырудың әдіс-тәсілдері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №4 (134). – Б. 401–411. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.130>

*Cite us correctly:

Akmagambetova B., Sarseke G. Suhbat arqyly oqushylardyn boyna ulttyq qundylyqtardy qalyptastyrudyn adis-tasilderi [Methods and Techniques of Formation of National Values among Students through Interviews in English] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2024. – №4 (134). – B. 401–411. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.130>

Мақаланың редакцияға түскен күні 03.06.2024 / қабылданған күні 30.12.2024

дамыту» тақырыбында өткізілген факультативтік сабақтардың нәтижесін осы критерийлер бойынша анықтаған.

Қорытынды бөлімде сұхбат арқылы оқушылардың бойында ұлттық құндылықтарды дамытуға мүмкіндік беретін дидактикалық шарттары ұсынылған.

Кілт сөздер: сұхбат, ұлттық құндылық, шығармашылық дағды, дидактикалық шарт.

B. Akmagambetova¹, G. Sarseke²

*¹PhD Doctoral Students of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: bibigul1013@mail.ru*

*²Candidate of Philological Sciences, Professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: sarseke_ga@enu.kz*

Methods and Techniques of Formation of National Values among Students through Interviews

Abstract. The article is devoted to the relevant issue of the modern education system - the methodological possibilities for forming national values among students. In the introduction, the author justifies the importance of national education within the framework of educational policy. In the section “Research Methods and Materials,” the authors conclude that the national characteristics of the Kazakh people are reflected in the behavior of women and men, their relationships with each other, and consider the points of view of scientists from research conducted in this direction. These views subsequently served as the basis for the selection of resources and tasks for experimental elective classes. The authors examined the updated educational program and classified educational goals, identifying the interview as a learning resource. Under these goals, they developed and presented special tasks for experimental classes conducted as electives. Based on the needs and interests of modern youth, methods and techniques, as well as categories of resources, were selected. The authors made their choice and recommended using interviews as a resource that promotes the development of national values among students by subject and content. The content of the selected interviews fully illustrates such values as modesty, humility, kindness, respect for elders, patriotism, and family values, which reflect the national characteristics of the Kazakh people. The tasks presented for the analysis of interviews are aimed not only at identifying and perceiving these values but also at encouraging their in-depth analysis and comprehension. At the same time, the interview approach supports the development of students' independent thinking, creative skills, and practical abilities.

Based on their reflections from experimental lessons, the researchers present concrete results and, summarizing the study, reveal the methodological conditions for the development of national values among students through interviews.

In the section “Results and Discussion”, the authors propose criteria for measuring pre-planned results. According to these criteria, the results of elective classes on the topic “Development of National Values among Students through Interviews” are analyzed.

In conclusion, they define didactic conditions that allow for the formation of national values through interviews.

Keywords: interview, national value, creative skills, didactic conditions.

Б. Акмагамбетова¹, Г. Сәрсекә²

*¹PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: bibigul1013@mail.ru*

*²кандидат филологических наук, профессор
Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: sarseke_ga@enu.kz*

Методы и приемы формирования национальных ценностей у учащихся посредством интервью

Аннотация. Статья посвящена актуальному вопросу современной системы образования – методическим возможностям формирования национальных ценностей у учащихся. Во введении авторы обосновали значимость национального воспитания в рамках образовательной политики. В разделе «Методы исследования и материалы» авторы приходят к заключению, что национальные особенности казахского народа отчетливо идентифицируются по поведению женщин и мужчин, их взаимоотношениям друг с другом и приводят мнения ученых из источников данного направления. Данные взгляды впоследствии послужили основой выбора ресурсов и заданий для экспериментальных факультативных занятий.

Авторы изучили обновленную образовательную программу и систематизировали образовательные цели, обозначив интервью как ресурс обучения. В соответствии с указанными целями разработаны и представлены специальные задания для экспериментальных занятий, проводимых в качестве факультативов. Исходя из потребностей и интересов современной молодежи, были выбраны методы и приемы, категории ресурсов. Авторы остановили свой выбор и рекомендовали в качестве ресурса интервью, которое по тематике и содержанию способствует развитию национальных ценностей у учащихся.

В содержании отобранных интервью всецело раскрываются такие ценности, как скромность, смирение, доброта, уважение к старшим, патриотизм, семейные ценности, которые наглядно отражают национальные особенности казахского народа. Задания, представленные для анализа интервью, направлены не только на выявление и восприятие указанных ценностей, но и на их углубленный анализ и осмысление. Также они отличаются тем, что имеют практический характер и дают возможность развивать самостоятельное мышление и творческие навыки учащихся.

На основании собственной рефлексии на экспериментальных уроках исследователи представляют конкретные результаты и, резюмируя исследование, раскрывают методические условия развития национальных ценностей у учащихся посредством интервью.

В разделе «Анализ и результаты» авторы предлагают критерии измерения заранее намеченных результатов. Согласно этим критериям, выявляются итоги факультативных занятий на тему «Развитие национальных ценностей у учащихся посредством интервью».

В заключении авторы определяют дидактические условия, позволяющие формировать национальные ценности посредством интервью.

Ключевые слова: интервью, национальная ценность, творческие навыки, дидактические условия.

Кіріспе

Жаһандану үдерісі қарқынды жүріп жатқан заманауи әлемде әртүрлі мәдениеттердің бір-біріне ықпал етіп, кіріге түсуі заңды құбылыс. Бұл өз кезегінде белгілі бір ұлттардың өзіндік ерекшеліктері мен құндылықтарының әлсізденуіне алып келеді. Қазақ қоғамында да

осындай үдеріс жүріп жатқаны белгілі. Сондықтан бүгінгі күні барлық білім беру ұйымдары жас ұрпақтың бойында ұлттық құндылықтарды дамытуды басты бағыт ретінде алуы маңызды. Бұл мәселеге мемлекет тарапынан ерекше мән беріліп отыр. Қазақстан Республикасында мектепке дейінгі, орта, техникалық және кәсіптік білім беруді дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасында: «Осыған байланысты үздіксіз білім беру жүйесінде қазақ халқының ұлттық құндылықтарын қалыптастырудың ғылыми-әдіснамалық негіздері әзірленетін болады. Білім берудің теориялық тәсілдері мен базалық құндылықтары білім алушылардың қажеттіліктеріне, қоғамның, мемлекеттің сұраныстарына және қазақ халқының ұлттық мәдениетінің мазмұнына сәйкес болуға тиіс» деген маңызды міндет қойылып отыр [1].

Жалпы білім беретін орта мектепте факультатив түрінде жүргізілген эксперименттік сабақтардың басты мақсаты білім алушының бойында ұлттық құндылықтарды дамытудың тиімді әдістері мен тәсілдерін анықтау болды. Білім алушылардың қажеттіліктерін ескере отырып, ұлттық негізде білім мен тәрбие беру үшін бірінші кезекте «бүгінгі жастардың қажеттіліктері қандай, оларды не қызықтырады?» деген сұрақтар төңірегінде ойлану қажет болды. Тәжірибе көрсетіп отырғандай, бүгінгі жастар медиаәлемге көп қызығады. Медиаконтентті көп пайдаланады. Сондықтан факультативтік сабақтарда оқушылардың бойында ұлттық құндылықтарды дамытудың құралы ретінде сұхбат жанрындағы мәтіндер пайдаланылды.

Мақаланың мақсаты – эксперименттік факультатив ретінде жүргізілген тәжірибелік зерттеудің нәтижесі ретінде оқушылардың бойында ұлттық мінез-құлық мәдениетін дамытудың әдістемелік мүмкіндіктерін ұсыну.

Ұлттық мінез-құлық ерекшеліктері гендерлік сипатта айқын танылатыны белгілі. Сондықтан зерттеудің теориялық негізі ретінде сұхбат барысында байқалатын гендерлік ерекшеліктер туралы ғылыми еңбектер пайдаланылды. Сұхбатта ерлер мен әйелдер тілдік және тілден тысқары құралдарды қолдану жағынан ерекшеленеді. «Ерлер мен әйелдердің сөйлеу үлгілері «тартымды» зерттеу тақырыбына айналуда» [2,107-б.]. Жалпы «бір тіл аумағында әлеуметтік жынысқа – әйелдер мен ерлерге байланысты, олардың әрқайсысының сөз саптауында кездесетін тілдік бірліктер (сөз, сөйлем, сөйлемдер мен сөз тіркесі, фразеологизм, мақал-мәтелдер) гендерлект болып аталады» [3,23-б.]. «гендерлект (ағыл. gender жыныс (dia) lektos диалект) ағыл. genderlect – бір этникалық тіл, ұлттық тіл, социолект көлемінде ер адамдар тілдерімен салыстырғанда әйелдер тілінің лексикалық, эмоциялы-экспрессиялы, грамматикалық, стильдік және басқа да ерекшеліктері» [4]. Ер адамдар мен әйел адамдардың сөйлеу тілінде кездесетін осындай ерекшеліктер сұхбат барысында анық байқалады. Мәселен, егер әйел адамдардың тілінде эмоцияны білдіретін лексика басым болатын болса, ер адамдар терминдерді, сленгтерді, вульгаризмдерді жиі қолданады. Бұл ер адамдардың сұхбат кезінде өзін еркін ұстайтынын көрсетеді. Ал әйел адамдар табиғатында сезімге берілгіш болғандықтан, сөз болып отырған мәселеге қатысты эмоциясын білдірмей қала алмайды. Сонымен қатар сұхбат берушінің отыру әдебі, әртүрлі дене қимылы, мимикасы да сөйлеушінің мінез-құлқы мен мәдениеті туралы біраз ақпарат береді.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Бірқатар ғалымдардың (Ахметжанова З., Уәли Н.) тілді ұлттық ерекшеліктерді танытатын құрал ретінде қарастырған лингвомәдени концепт туралы пікірлері сұхбат мәтіндерін талдау арқылы оқушылардың ұлттық таным-түсінігін кеңейту мақсатында басшылыққа алынды [5–6].

«Халықтың миграциясы» лексикалық тақырыбы аясында сұхбат арқылы оқушылардың ұлттық құндылықтарын дамыту мақсатында «Сократ шеңбері» әдісі қолданылды [7]. Бұл тәжірибелік әдіс. Алдыңғы сабақтарда оқушыларға дайын сұхбаттар ұсынып, бағыт-бағдар

бере отырып талдауға үйретілді. Осы талдаулар барысында оқушылар сұхбат жанрының ерекшеліктерімен танысты. Сұхбат мақсатына орай сөйлеушінің тілдік және тілден тысқары құралдарды тиімді қолдану үлгілерін көрді. Сократ шеңберінде сұхбатты ұйымдастыру кезінде енді оқушылар осы білімдерін қолдана алады деп болжанды. Сократ шеңберіндегі сұхбаттың тақырыбы: Зияткерлік миграцияны тоқтатуға бола ма? Алдын ала сыныптағы оқушылар «Зияткерлік миграцияны тоқтатуға болады» және «Зияткерлік миграцияны тоқтатуға болмайды» деген екі позиция бойынша өз еріктерімен екі топқа бөлінді. Бұл топтардың біреуін ішкі шеңбер, екіншісін сыртқы шеңбер деп белгіледік. Әр шеңбер өздеріне бір жүргізуші (сұхбат алушы) сайлап алады. Осыдан кейін дайындалуға уақыт беріледі. Топтағы оқушылар тақырып бойынша өз көзқарастарын дәлелдеу үшін мәліметтер дайындайды. Жүргізушілер: сұхбатқа кіріспе сөз, әрбір оқушыға қоятын сұрақтарды, дайындайды. Сұхбат барысында әр сұраққа кіріспе айтады, оқушылардың жауаптарын тұжырымдап, қорытынды шығарып отырады. Соңында жалпы қорытынды жасайды. Сұхбат-талқылау басталарда оқушылар екі шеңбер болып орналасады: ішкі шеңбер және сыртқы шеңбер. Ішкі шеңбер талқылау жүргізіп жатқанда, сыртқы шеңбер бақылап отырады. Соңында ішкі шеңберге кері байланыс береді. Осыдан кейін шеңберлер орындарын ауыстырады. Екі шеңбердің де талқылауы аяқталғаннан кейін мұғалім кері байланыс береді, қорытынды жасайды.

Талдау мен нәтижелер

Ғалым Г. Мухаметжанова: «Әлемнің ұлттық тілдік бейнесі – белгілі бір мәдениетке тән дүниетанымның, ерекше ұлттық тәсілінің, әлем бейнесі элементтерінің тілде көрінуі. Әлемнің ұлттық тілдік бейнесі аталмыш этнос әлемінің ұлттық тілдік бейнесін қалыптастырады, яғни бұл ұлт танымының тілдегі көрінісі» деген тұжырым жасайды [8, 38-б.]. Тәжірибе барысында сұхбат мәтіндеріне тілдік талдау жасай отырып, сұхбат берушінің ұлттық мінез ерекшеліктерін анықтау үшін ғалымның осы пікірі негіз болды.

Жаңартылған білім бағдарламасында сұхбат арқылы оқушылардың бойында ұлттық құндылықтарды дамытуға негіз болатындай қандай мүмкіндіктер бар екенін анықтау үшін «Негізгі орта білім беру деңгейінің 5-9-сыныптарына арналған «Қазақ тілі» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасына (оқыту қазақ тілінде)» талдау жасадық [9]. Талдау барысында 7-11-сыныптардың бағдарламасында аталған мақсатты жүзеге асыруға мүмкіндік беретін оқу мақсаттары қарастырылғанын анықтадық. Атап айтқанда:

11-сынып - 11.1.2.1 - мамандандырылған тар аядағы арнайы мәтіндердегі (интервью, мақала) мақсатты аудиторияға арналған терминдер мен ұғымдарды, тілдік оралымдарды, мәтін үзінділерін талдау. 11.2.3.1 - таза ғылыми стильдегі интервью, мақаланың құрылымы мен рәсімделуін білу, жанрлық ерекшеліктерін талдау.

10-сынып - 11.1.2.1 мақсаты қайталанады.

9-сынып - 9.1.2.1 қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық, ғылыми тақырыптарға байланысты әртүрлі жанрдағы кең көлемді мәтіндердегі (дәріс, интервью) мақсатты аудитория мен көркемдегіш құралдардың рөлін талдау. 8.1.2.1 - әлеуметтік-қоғамдық, мәдени-тарихи тақырыптарға байланысты диалог, монолог, полилогтердегі (интервью, пікірталас үзінді) автор көзқарасы мен экспрессивті-эмоционалды сөздердің рөлін талдау.

Анықталған мақсаттар бойынша сұхбат арқылы оқушылардың бойында ұлттық құндылықтарды дамытуға бағыттап жүргізілген жұмыстардың, тапсырмалар мен әдістердің бірқатар үлгілерін келтіреміз. Жалпы «Сапалы зерттеу әдістерінде деректерді жинау құралы ретінде сұхбат әдісіне басымдық беріледі. Сұхбат барысында зерттеуші мүмкіндігінше егжей-тегжейлі мәліметтер жинай алады» [10, 100-б.]. Оқу ресурсы ретінде халқымыздың ұлттық құндылықтарын насихаттайтын сұхбаттардан үзінділер алынды.

1-сұхбат

10-сыныпта «10.1.2.1 - мамандандырылған тар аядағы арнайы мәтіндердегі (интервью) мақсатты аудиторияға арналған терминдер мен ұғымдарды, тілдік оралымдарды талдау» деген мақсат бойынша өткізілген сабақта Димаштың ата-анасы Қанат пен Света Айтбаевтардың «Хабар» арнасына берген сұхбатынан үзінді алынды [11]. Лексикалық тақырып: Ұлттық мәдениеттің жаһандану үрдісі.

Қарақат: Атақты, абыройды көтеріп жүру үшін адамға көп нәрсе керек. Ата-ана ретінде осы тұрғыда қандай насихат айтасыздар?

Қанат: Атақ немесе тағы да басқа марапат деген нәрселерді көтере алу, көтере алмау бар. Менің әкем санамызға кішкентайымыздан бастап сіңіріп отыратын: Ұлық болсаң, кішік бол. Адамнан адамның ешқандай айырмашылығы жоқ. Үлкенге де, кішіге де ізетті бол, құрметті бол. Адамның бойынан жақсылықты көр. Өзіңді ренжіткен адамның өзін кешіре біл. Оның 100 процент жаман болуы мүмкін емес. Басқа жағынан іздеп көр деп үнемі айтып отырады. Сол тәрбиені Димаш та көрді. Ата-анамыздың бауырында өскен бала зой. Сол тәрбиені біз де айтып отырамыз. Әкемізден, шешемізден алған тәрбиені біз де оның бойына сіңіріп жатамыз. Сондықтан көптеген қанша жерге шығып жатса да, Димаштың бір жақсы жері – күй талғамайды. Ол ештеңеге алаңдамайды, сезінетіні тыңдармандарының, көрермендерінің махаббаты. Жалпы қанша адамдардың сыни пікірін білгенде де сол адамдардың бойынан жамандық көрмейді.

Света: Әлемге танымал Джеки Чанды көрген кезде Димаштың ең бірінші айтқаны: «Сондай қарапайым. Ол кісінің бойындағы қарапайымдылық енді тілмен айтуға жетпейді», - деді. Айнала жүрген орта, қоғам - барлығы, араласатын дос-жаран, ағайын-туманың барлығы тәрбиелейді зой. Сондықтан Димаш соның барлығын көріп отырып, қандай мықты адамдардың сондай қарапайым екенін көре отырып, өзгереді деп ойламаймын.

Сұхбатты талдауға арналған тапсырмалар:

1. Сұхбаттан алынған үзіндіні мұқият тыңдаңыз. Сұхбат барысында халқымыздың қандай ұлттық құндылығы туралы сөз болады? Сұхбаттан мысалдар келтіре отырып түсіндіріңіз.

2. «Димаш үшін ең маңызды құндылық – қарапайымдылық» деген пікірді сұхбаттан мысал келтіре отырып дәлелдеңіз.

3. Светаның бойындағы қазақ әйеліне тән инабаттылық қасиетті оның сұхбат үстіндегі қандай әрекеттерінен көруге болады?

4. «Тәрбие отбасынан басталады» деген тақырыпта пікір алмасыңыз. Сұхбаттан және өмірден мысалдар келтіріңіз.

2 сұхбат

8 сыныпта «8.1.2.1 - әлеуметтік-қоғамдық, мәдени-тарихи тақырыптарға байланысты диалог, монолог, полилогтердегі (интервью, пікірталас үзінді) автор көзқарасы мен экспрессивті-эмоционалды сөздердің рөлін талдау» деген оқу мақсаты бойынша өткізілген сабақта «Жібек жолы» арнасында «Киіз үй/Қазақ бренді» тақырыбында ғалымдардың берген сұхбаты талданды [12]. Лексикалық тақырып: Адамзаттық құндылықтар және әлем мәдениеті.

Ұлан Үмітқалиев, тарих ғылымының докторы, профессор:

Мәселен, біздің археологиялық қазбаларда біздің дәуірімізге дейінгі XVIII ғасырда, яғни 3800 жылдай бұрын Шығыс Қазақстан облысында жерленген адамның астына төселген киіз табылған болатын. Бұл осыдан 4 мың жыл бұрын киіз болды деген сөзге нақты дәлел. Киіз деген көшпенді өмірдің ажырамас бөлігі, өйткені көшпенді өмірге ыңғайлы қой мен жылқы болатын болса, жылқы мініске пайдаланылды. Ал қой жүнінен киіз жасалған. Біздің

жеріміздегі қола дәуіріндегі тайпалар металлургияға, кенге бай болғандықтан, сол байлықты сатып байыды. Соның нәтижесінде көшпенді өмірге ауысты толықтай.

Егеухан Мұхаммадиқызы, ақын, қазақ мәдениетін зерттеуші:

Қазақтың киіз үйіне жететін өркениет жоқ. Бір жерге көшіп барсаң, киіз үйді тіге салып, отырып қаласың. Ал көшіп кетсең, жұртыңда түк жоқ. Бұл киіз үй әлемдік өркениетке жататын нәрсе. Мынандай бір мысал айта кетейін. Абайдың 150 жылдығында 1500 киіз үй тігілген. Жидебайдың алқабын алып кетті. 3 күн ойын-той болды, бәйге болды, айтыс болды. Одан кәрі-құртаң, бала-шаға болмаса, қалған пенде жоқ. Түгел жиналды. Қарақұрым ел жиналды. Сол халық жиналып, 3 күн тойлап, той біткеннен кейін киіз үйлерді жығып, артып кетті, жұртыңда түк қалған жоқ.

Сұхбатты талдауға арналған тапсырмалар:

1. Сұхбат берушілердің қазақтың киіз үйі туралы көзқарастарын қандай пікірлері арқылы білуге болады? Мысалдар келтіре отырып түсіндіріңіз.

2. Сұхбат берушілердің киіз үй әлем өркениетінің озық үлгісі екендігіне мақтаныш сезімдері неден байқалады (сөз оралымдарынан, дауыс ырғағынан, мимика, ишарасынан, т.б.). Мысал келтіре отырып түсіндіріңіз.

3. Сұхбат мазмұны бойынша «Киіз үйдің экология мен экономикаға тиімділігі» деген тақырыпта көпшілік алдында сөйлейтін сөзіңіздің мәтінін құрастырыңыз. (Мысалы, қазіргі кезде адамдар неше рет қоныс аударса, сонша рет үй салуы керек немесе сатып алуы керек. Сонымен қатар қазір үйді бұзса, артында қанша қоқыс қалады).

4. Жағдаяттық тапсырма: Сіз шетелдік журналиске қазақтың киіз үйі туралы сұхбат беріңіз. Сұхбатта қолданған мәліметтер, тіл (эмоционалды-экспрессивті сөздер, синонимдар, мақал-мәтел, фразеологизмдер, т.б.), дауыс ырғағы арқылы шетелдік көрерменнің танданыс сезімдерін тудыруға тырысыңыз.

3 сұхбат

9 сыныпта «9.1.2.1 қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық, ғылыми тақырыптарға байланысты әртүрлі жанрдағы кең көлемді мәтіндердегі (дәріс, интервью) мақсатты аудитория мен көркемдегіш құралдардың рөлін талдау» деген тақырып бойынша өткізген сабақта Баршагүл Исабектің «Шымкент келбеті» газетіне берген сұхбаты талқыланды [13]. Лексикалық тақырып: Қазақстан Тәуелсіздік жылдарында.

Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтының бірінші әрі оқу ісі жөніндегі проректоры Баршагүл Исабек тәуелсіз елдің кешегісі мен бүгінгі жайлы, басқа да тарихи маңызы бар оқиғалар тәңірегінде «Шымкент келбеті» газетіне сұхбат берді.

– Баршагүл Қашқынқызы, 16 желтоқсан – Тәуелсіздік күні мерекесі құтты болсын! Тарихшы әрі студент жастармен жұмыс істейтін маман ретінде айтулы мерекенің мәні мен маңызына тоқталсаңыз...

– 1991 жылы 16 желтоқсанда ҚР Тәуелсіздігі туралы Конституциялық Заңын қабылдағаннан бастап біз бұл күнді мемлекеттік мереке ретінде атап өтеміз. Алайда, еліміздің мерейлі мерекесін 17 – желтоқсан күнгі оқиғаға байланысты Тәуелсіздік жолында күрескен ардақтыларымызды еске алу күнімен шатастырмауымыз керек. Бұл екеуі егемен ел тарихындағы екі түрлі тарихи күн. 16-сы – Тәуелсіздік күні, 17-сі – Желтоқсан оқиғасының құрбандарын еске алу күні.

Қазақ тарихында 300-ден астам ірілі-ұсақты ұлт-азаттық көтеріліс болды. Қазақ халқы аштықты да, басқыншылықты да, қоныс аударуды да көрді, етігімен қан кешкен замандар өтті. Желтоқсан оқиғасы сол қаралы күндердің соңғысы еді. Сондықтан, бұл күнді қазақ батырлары жайлы естеліктерге арнап, содан нәр алып, отансүйгіштік сезімді арттырып, бойды кернеген мақтанышты елдің жарқын болашағына бағыттаған дұрыс.

– Тәуелсіздік берген ұлы мүмкіндіктерді атап өтіңізші...

– Кеңестің салқынымен қазақ өз ардақтыларын ажырата білмеді. Тарихи деректердің көбі құпия болып қалды, тіпті жоғалып кетті. Тәуелсіздіктің ақ таңы атқалы қазақ тарихшылары мұрағаттарды ашып, бұған дейін білмеген тарихи шындықтарды жарыққа шығаруда. Н. Назарбаевтың қолдауымен «Мәдени мұра», «Халық – тарих толқынында» бағдарламалары аясында сонау алыс шетелдерде жатқан тарихи мұраларымызды алып келдік. XVII-XVIII ғасырлардағы Қазақ хандығы туралы деректердің барлығы іске қосылды. Биыл Алаш Орданың 100 жылдығын атап өттік. «Алаш қозғалысы», «Алаш жолы» сынды еңбектер жарыққа шықты. Қазақ зиялыларының қамауға алынған кездердегі суреттері, жазған хаттары, басқа да осы күнге дейін мұрағатта сақталған қолжазбаларының жарық көруі бәрі-бәрі – Тәуелсіздіктің жемісі.

– Жастардың отансүйгіштігі қай деңгейде?

– Отансүйгіштік бұл өзің жүрген ортаны қорғауға, қадірлеуге, бағалауға деген жауапкершілік. Біздің Тәуелсіздік құрбандарына деген құрметіміз оларды еске алумен ғана шектелмеуі қажет. Ата-бабамыздың жан беріп қорғаған жерін сүйе, қадірлеу, қастерлеу бізге парыз. Айналамызға жасаған әрбір жанашырлық әрекетімізбен білдіре аламыз. Қарапайым тілмен айтсақ, бұл – өз үйіңдегілермен жақсы қарым-қатынас жасау, үлкенге құрмет көрсету, сыйлап орын беру, әдеп сақтап сөйлеу, білім алу, туған қалаңды, көшеңді, аулаңды таза ұстау, табиғатты аялау. Сондай-ақ, қазақ тарихын жақсы білетін әр азамат өз Отанының патриоты бола алады. Әсіресе, бүгінгі тарихи деректермен қайта сусындаса, бұның өзі идеология бағытындағы жұмыстарды жеңілдетеді. Жастардың отансүйгіштігін тарихын жақсы біліп, сондай қиындықтармен келген Тәуелсіздіктің қадірін білуімен және елдің өсіп-өркендеуіне үлес қосуға деген биік мақсатымен бағалаймын.

Сұхбатты талдауға арналған тапсырмалар:

1. Берілген сұрақтар бойынша жұптарда пікірлесіңіздер
- Сұхбаттың мақсатты аудиториясы кімдер?
- Сұхбат алушы журналистің мақсаты қандай?
- Сұхбат берушінің мақсаты қандай?
2. «Етігімен қан кешкен замандар», «қаралы күндер» деген тіркестерде сұхбат беруші қандай көркемдегіш құралдарды қолданып отыр және бұл тілдік құралдар сұхбат мақсатына орай қандай қызмет атқарып тұр?

3. Сұхбат берушінің «Сондай-ақ, қазақ тарихын жақсы білетін әр азамат өз Отанының патриоты бола алады» деген сөздерін қалай түсінесіз?

Өткізілген эксперименттік сабақтардың нәтижесін көрсететін критерийлер айқындалды:

1. Оқушылардың ұлттық мәдениетіміз бен қоғамдық өмір мәселелеріне қатысты түсініктері тереңдейді.

2. Халқымыздың рухани байлығы әлемдік өркениеттен орын алатынына көздері жетеді, мақтаныш сезімі артады.

3. Өзіндік ой-пікірлері дамиды.

4. Ұлттық құндылықтар негізінде өмір сүруге ынталанады.

Бұл нәтижелерді оқушылардың талқылаулар барысында айтқан пікірлерінен, жазба жұмыстарынан, таныстырылымдарынан, берген сұхбаттарынан анықтауға болады деп болжанды.

Эксперименттік сабақтарға жазған өзіндік рефлексияларды талдай отырып, төмендегідей нәтижелерге қол жеткізгенімізді анықтадық:

1. Заманауи жастардың санасында қалыптасқан «ұлттық мәдениет пен құндылық өткен заман үшін ғана керек, жаңа заманда әлемдік мәдениетке жақын болу керек» деген түсініктің қате екеніне оқушылар көз жеткізе алды. Мәселен, бүкіл әлемді өнерімен бас игізген Димаштың бойынан тек қана қазаққа тән тәрбиені көруге болатынын таңдана айтып жатты.

Сонымен қатар киіз үй туралы сұхбат беру барысында оқушылардың сөйлеген сөздерінен қазақ мәдениеті арқылы бүгінгі күннің өзекті мәселелерін шешуге болатынын өздеріне жаңалық ретінде ашқанын байқауға болады.

2. Оқушылардың талқылаулар барысында айтқан пікірлерінен «патриоттық сезім», «патриот болу» деген ұғымдарды жалаң ұран ретінде айтпай, үлкен жауапкершілік екенін түсінгендіктері байқалды.

3. «Сократ шеңберіндегі» сұхбат кезінде оқушылардың айтқан пікірлерінен заманауи қоғамымыздағы мәселелерге сыни қарап, мәселені шешуге ықпал еткілері келетінін байқауға болады. Мәселен, зияткерлік миграцияны тоқтатуға болатын жолдарды ұсына алғандары жақсы болды.

4. «Шетелдік журналиске сұхбат», «Көпшілік алдында сөйлейтін сөз», «Сократ шеңбері» сияқты тәжірибелік тапсырмаларды орындау кезінде оқушылар өздерінің өзіндік ой-пікірлерін, шығармашылық дағдыларын дамыта алғанын, сұхбат жанрының ерекшеліктерін түсіне алғанын байқауға болады.

5. Сабақтардың соңында оқушылардың берген кері байланыстарынан қазақ әйелінің бойындағы биязылық, ұстамдылық, мейірім, ер адамға деген құрмет сияқты қасиеттер өте маңызды ұлттық құндылықтар екеніне көздері жеткені байқалды. Біздің ойымызша, оқушылардың қазақ әйелінің бойындағы осындай қасиеттерге көңіл аударып, ойлануына түрткі болған - талдауға ұсынылған сұхбат пен арнайы талдау тапсырмалары. Күнделікті өмірде, адамдармен қарым-қатынас барысында осындай көзге көріне бермейтін өте нәзік құбылысты бала өздігінен көре, сезіне алмайды.

6. Сонымен қатар оқушылардың айтқан пікірлерінен олардың халқымыз үшін отбасы құндылықтары өте маңызды екенін түсінгендері байқалды. Өз ата-аналары, болашақ ата-аналар ретіндегі өздерінің міндеттері туралы қызықты ойлар айта алды.

Қорытынды

Қорыта келгенде, жаңартылған білім беру бағдарламасы аясында сұхбаттың оқу ресурсы ретінде оқушылардың бойында ұлттық құндылықтарды дамыту мүмкіндіктері мол екендігін айтуға болады. Себебі сұхбат басқа ресурстарға қарағанда көрнекі ресурс және ең маңыздысы шынайы өмірмен тығыз байланысты. Оқу ресурсы ретінде сұхбатты таңдағанда сұхбаттың тақырыбын, мазмұны мен мақсатын және ең бастысы – сұхбат берушілердің сұхбат барысында ашылатын рухани құндылықтарын ескерген маңызды. Осындай жағдайда ғана ол оқушыларға әсер ете алады. Берілетін тапсырмалар да оқушыларды қызықтыратын, өз пікірлерін қысылмай жеткізе алатын деңгейде құрылуы керек. Оқушылардың танымдық деңгейлері, сөздік қоры, сөйлеу дағдылары әртүрлі деңгейде болғандықтан, оқушыларға ұсынылатын тапсырмаларды барлық оқушы бірден түсініп орындай алмайтыны түсінікті. Сондықтан міндетті түрде қалыптастырушы бағалау тапсырмалары арқылы оқушыларға қолдау жасау маңызды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасында мектепке дейінгі, орта, техникалық және кәсіптік білім беруді дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы. [Электронды ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000249> (қаралған күні: 19.05.2024)
2. Balamurali E., Hariharasudan A., Merly T.G. Women In Society Through The Aspect Of Language // Journal of Intercultural Communication. – 2023. – №23(1). – P. 107–112. doi.org/10.36923/jicc.v23i1.149.
3. Шоқым Г. Гендерлік лингвистика негіздері: оқулық. – Алматы: «Экономика баспасы» ЖШС, 2012. – 189 б.
4. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. – Алматы: Арман-ПВ, 2020. 400 б.

5. Ахметжанова З. Очерки по национальной концептологии. – Алматы: Елтаным, 2012. – 148 б.
6. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. док. ... автореф. – Алматы, 2007. – 54 б.
7. Приданникова К. «Круги Сократа»: как диалектический метод используется в обучении. [Электронный ресурс]. URL: <https://4brain.ru/blog/krugi-sokrata-kak-dialekticheskij-metod-ispolzuetsja-v-obuchenii/> (дата обращения 11.12.2023)
8. Мухаметжанова Г. Қазақ тіліндегі көріктеуіш тілдік құралдардың лингвомәдени сипаты және оларды оқыту әдістемесі: филос. док. ... автореф. – Алматы, 2016. – 185 б.
9. Dursun B. A Qualitative Research Technique: Interview // Journal of Interdisciplinary Educational Research. – 2023. – №7(14). – P. 100–113. doi.org/10.57135/jier. 1245193.
10. Негізгі орта білім беру деңгейінің 5-9-сыныптарына арналған «Қазақ тілі» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы (оқыту қазақ тілінде). [Электронды ресурс]. URL: <https://ru.scribd.com/document/786528904/> (қаралған күні 19.05.2024)
11. «Қарақатпен шай». Қанат пен Света Айтбаевтар. Әлем таныған Димаш // Khabar TV. 10 наурыз 2019 жыл. [Электронды ресурс]. URL: <https://m.youtube.com/watch?v=suiWe3ZnTKo&t=10m57s> (қаралған күні 10.10.2023)
11. Киіз үй | Қазақ бренді. 10 шілде, 2023 жыл. [Электронды ресурс]. URL: https://www.youtube.com/watch?v=F_E3_8TUoZA. (қаралған күні 15.10.2023)
13. Исабек Б. Тәуелсіздік – ұлтымыздың ұлы мерекесі. [Электронды ресурс]. URL: <https://shymkala.kz/index.php/interview/item/4376-barshag-1-isabek-t-uelsizdik-ltymyzdy-ly-merekesi> (қаралған күні 15.10.2023)

REFERENCES

1. Qazaqstan Respublikasynda mektepke deingi, orta, tehnikalyq jane kasiptik bilim berudi damytudyn 2023–2029 jylarga arналған tujyrymdamasy [Concept for the development of preschool, secondary, technical and vocational education in the Republic of Kazakhstan for 2023-2029]. [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000249> (date of access 19.05.2024) [in Kazakh]
2. Balamurali E., Hariharasudan A., Merly T.G. Women In Society Through The Aspect Of Language // Journal of Intercultural Communication. – 2023. – №23(1). – P. 107–112. doi.org/10.36923/jicc.v23i1.149.
3. Shoqym G. Genderlik lingvistika negizderi: oqulyq [Basics of gender linguistics: textbook]. – Almaty: «Ekonomika baspasy» JShS, 2012. – 189 b. [in Kazakh]
4. Aleumettik lingvistika terminderinin sozdigi [Dictionary of social linguistics terms]. – Almaty: Arman-PV, 2020. 400 b. [in Kazakh]
5. Ahmetjanova Z. Ocherki po nacionalnoi konceptologii [Essays on national conceptology]. – Almaty: Eltanym, 2012. – 148 b. [in Russian]
6. Uali N. Qazaq soz madenietinin teorialyq negizderi: filol. gyl. dok. ... avtoref. [Theoretical foundations of Kazakh word culture: abstract]. – Almaty, 2007. – 54 b. [in Kazakh]
7. Pridannikova K. «Krugy Sokrata»: kak dialekticheskij metod ispolzuetsia v obuchenii [“Great Socrates”: how dialectical methods are used in training]. [Electronic resource]. URL: <https://4brain.ru/blog/krugi-sokrata-kak-dialekticheskij-metod-ispolzuetsja-v-obuchenii/> (date of access 11.12.2023) [in Russian]
8. Muhametjanova G. Qazaq tilindegi korikteuish tildik quraldardyn lingvomadeni sipaty jane olardy oqytu adistemesi: filos. dok. ... avtoref. [Linguocultural nature of decorative language tools in the Kazakh language and methods of their teaching: abstract]. – Almaty, 2016. – 185 b. [in Kazakh]
9. Dursun B. A Qualitative Research Technique: Interview // Journal of Interdisciplinary Educational Research. – 2023. – №7(14). – P. 100–113. DOI: 10.57135/jier. 1245193.
10. Negizgi orta bilim beru dengeiin 5-9-synypтарына арналған «Qazaq tili» paninen janartyлған mazmundagy ulgiliк oqu bagdarlamasy (oqytu qazaq tilinde) [Standard curriculum of updated content in the discipline “Kazakh language” for grades 5-9 of basic secondary education (training in the Kazakh language)]. [Electronic resource]. URL: <https://ru.scribd.com/document/786528904/> (date of access 19.05.2024) [in Kazakh]

11. «Qaraqatpen shai». Qanat pen Sveta Aitbaevtar. Alem tanygan Dimash [“Tea with Karakat”. Kanat and Sveta Aitbaevs. Dimash recognized by the world] // Khabar TV. 10 nauryz 2019 jyl. [Electronic resource]. URL: <https://m.youtube.com/watch?v=suiWe3ZnTKo&t=10m57s> (date of access 10.10.2023) [in Kazakh]
12. Kiiz ui | Qazaq brendi [Yurt / Kazakh brand]. 10 shilde, 2023 jyl. [Electronic resource]. URL: https://www.youtube.com/watch?v=F_E3_8TUoZA. (date of access 15.10.2023) [in Kazakh]
13. Isabek B. Tauelsizdik – ultymyzydyn uly merekesi [Independence is the great holiday of our nation]. [Electronic resource]. URL: <https://shymkala.kz/index.php/interview/item/4376-barshag-1-isabek-t-uelsizdik-lytymyzy-ly-merekesi> (date of access 15.10.2023) [in Kazakh]

UDC 37.018; IRSTI 14.07.01

<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.131>S.B. MUKHAMEDALY¹, O. BASH², A.A. KURALBAYEVA³¹PhD Doctoral Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: Mukhamedaly.s@mail.ru²Doctor, Professor, Hacettepe University

(Turkey, Ankara), e-mail: ozlembas@hacetepe.edu.tr

³PhD, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: aliya.kuralbayeva@ayu.edu.kz

THE IMPORTANCE OF VALUES EDUCATION AND ITS IMPACT ON CHARACTER DEVELOPMENT

Abstract. The aim of the present research is to investigate the importance of values education and its impact on character development. Values education is an educational approach that promotes character development and social awareness by teaching students ethical and human values. This type of education encourages students to become good people by helping them to adopt values such as empathy, tolerance, respect, responsibility, honesty, and justice.

Values education contributes to students' character development and helps them develop positive personal qualities. These qualities form an important basis for students to be successful in their social lives and careers. Through values education, students become conscious of having human values and make a positive contribution to society by reflecting these values in their lives.

Values education should be supported not only at school but also in the family and community. When families and communities also appreciate values education, it is more likely to help students internalize and practice values. Educators should play an active role in promoting the importance of values to students and supporting them in integrating values into their lives.

This study provides strong evidence that young people who are exposed to values education have increased awareness and sensitivity towards society, are more satisfied in their search for meaning in life, and have increased self-confidence. Moreover, they are observed to be more active in intra-group cooperation and have positive changes in their perceptions of themselves and society.

The qualitative data sources of the research on "The importance of values education and its effect on character development" consist of materials from the existing literature. In the evaluation of the findings, a descriptive interpretation method was preferred, thus it was aimed to make the analysis easy for the reader. The qualitative data was analyzed using the content analysis method.

Keywords: value, values education, responsibility, character, psychological characteristics.

---

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Mukhamedaly S.B., Bash O., Kuralbayeva A.A. The Importance of Values Education and Its Impact on Character Development // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №4 (134). – Б. 412–422. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.131>

*Cite us correctly:

Mukhamedaly S.B., Bash O., Kuralbayeva A.A. The Importance of Values Education and Its Impact on Character Development // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2024. – №4 (134). – Б. 412–422. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.131>

Мақаланың редакцияға түскен күні 05.04.2024 / қабылданған күні 30.12.2024

С.Б. Мұхамедалы¹, Ө. Баш², А.А. Куралбаева³

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: Mukhamedaly.s@mail.ru

²доктор, профессор, Хажетене университеті
(Түркия, Анкара қ.), e-mail: ozlembas@hacetepe.edu.tr

³PhD, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: aliya.kuralbayeva@ayu.edu.kz

Құндылық туралы тәлім-тәрбиенің маңызы және оның мінез-құлықты дамытуға әсері

Аңдатпа. Зерттеу жұмысының мақсаты – құндылық жайлы тәлім-тәрбиенің маңыздылығын және оның мінез-құлықтың дамуына әсерін қарастыру. Құндылықтарға тәрбиелеу – бұл этикалық және адами құндылықтарды үйрету арқылы оқушылардың мінез-құлқын дамыту мен әлеуметтік санасына қолдау көрсететін білім беру тәсілі болып табылады. Білім берудің бұл түрі оқушыларды жақсы адам болуға шақырады, сонымен қатар оларға эмпатия, төзімділік, құрмет, жауапкершілік, адалдық және әділдік сияқты құндылықтарды ұстануларына көмектеседі.

Құндылықтарға тәрбиелеу оқушының мінез-құлқының дамуына ықпал етеді және олардың жеке тұлғалық жағымды қасиеттерін дамытуға көмектеседі. Бұл қасиеттер оқушылардың әлеуметтік өмірінде және мансабында жетістікке жетулері үшін бірден-бір негіз болып табылады. Құндылық туралы білім берудің арқасында оқушылар адами құндылықтарды біледі және осы құндылықтарды өз өмірінде көрсету арқылы қоғамға оң үлес қосады.

Құндылықтар туралы тәлім-тәрбиеге тек мектепте ғана емес, сонымен қатар отбасында, қоғамда да қолдау көрсетілуі керек. Егер отбасы мен қоғам құндылықтарды тәрбиелеуге мән берсе, бұл оқушыларға құндылықтарды көбірек қабылдауға және қолдануға көмектеседі. Педагогтар оқушыларға құндылықтардың маңыздылығын түсіндіруде және құндылықтарды олардың өміріне қалай енгізу керектігін қолдауда белсенді рөл атқаруы керек.

Бұл зерттеу жұмысы құндылық туралы білім алған жастардың қоғамға деген санасы мен сезімталдығын арттырып, олардың өмірлік маңызы бар ізденістерін қанағаттандырып, өзіне деген сенімділіктерін арттыра түседі, көпшілік ішінде белсенді болуға ықпал етеді және сондай-ақ өздеріне және қоғамға деген көзқарастары оңды түрде өзгереді. «Құндылық туралы тәлім-тәрбиенің маңызы және оның мінезді дамытуға әсері» жайлы зерттеу жұмысының деректер көзін қатысушы және бақылаушы ретінде жүргізілген сұхбаттар құрайды. Қорытындыларды бағалау кезінде сипаттамалық интерпретацияға басымдық берілді, осылайша талдауды оқырманға ыңғайлы ету көзделді. Сапалық деректерді талдау үшін мазмұнды талдау әдісі қолданылды.

Кілт сөздер: құндылық, құндылықтар туралы тәлім-тәрбие, жауапкершілік, мінез-құлық, психологиялық ерекшеліктер.

С.Б. Мухамедалы¹, О. Баш², А.А. Куралбаева³

¹PhD докторант Международного казахско-турецкого университета
имени Ходжи Ахмеда Ясави

(Казахстан, г.Туркестан), e-mail: Mukhamedaly.s@mail.ru

²доктор, профессор, Университет Хажетене
(Турция, г. Анкара), e-mail: ozlembas@hacetepe.edu.tr

³PhD, доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: aliya.kuralbayeva@ayu.edu.kz

Значение обучения ценностям и его влияние на развитие характера

Аннотация. Цель исследования – изучить значение обучения ценностям и его влияния на развитие характера. Обучение ценностям – это образовательный подход, который поддерживает развитие характера обучающихся и их социализацию, прививая им этические и общечеловеческие ценности. Такой тип обучения побуждает учащихся быть хорошими людьми, помогая им принять такие ценности, как сочувствие, терпимость, уважение, ответственность, честность и справедливость.

Воспитание ценностей способствует развитию характера учащихся и их положительных личностных качеств. Эти качества являются важной основой успеха обучающихся в социальной жизни и их карьере. Благодаря такому воспитанию учащиеся принимают человеческие ценности и вносят позитивный вклад в жизнь общества, руководствуясь ими в своей жизни.

Обучение ценностям должно проводиться не только в школе, но и в семье, обществе. Если семья и общество придадут большое значение воспитанию ценностей, это поможет учащимся лучше усвоить и применить ценности на практике. Преподаватели должны играть активную роль в разъяснении учащимся важности ценностей и их интеграции в реальную жизнь.

Данное исследование приводит доказательства того, что молодые люди, обучающиеся ценностям, повышают свое общественное самосознание и социализацию, находя ответы в своем поиске смысла жизни, повышается их уверенность в себе, усиливается участие во внутригрупповом сотрудничестве, а также в положительную сторону меняется их восприятие себя как члена общества. Источниками сведений для данного исследования являются интервью и собеседования, проведенные нами в качестве участника-наблюдателя. При оценке результатов отдавалось предпочтение описательной интерпретации, чтобы сделать анализ комфортным для читателя. Для анализа качественных данных использовался метод контент-анализа.

Ключевые слова: ценность, обучение ценностям, ответственность, характер, психологические особенности.

Introduction

Education should aim to facilitate academic achievement and foster positive character development. It is important to note that a child's success and character are shaped by both formal education received in schools and informal education gained through observations in their family and environment. Throughout history, the concept of education has focused on cultivating children to become virtuous individuals with high moral character. This objective has remained consistent from the past to the present.

There is a direct relationship between the concepts of education and character. Therefore, the teacher, as the most important actor in formal education, is expected to assume a leadership role in helping children develop their character. However, this is not always easy due to environmental factors, such as family, friends, and the child's surroundings, which also play a significant role in shaping their character. "Character" in the field of education encompasses all the positive developmental traits of an individual, including intellectual, emotional, social, and ethical aspects.

The term 'character' also expresses the subjectivity and uniqueness of the individual. Therefore, when evaluated according to intellectual, emotional, social, and moral criteria, it can also be defined as the elements that distinguish the individual from others. To raise each member of society as an individual with character, it is necessary for every individual in society, including families, to be a character educator. In this context, it is important for character educators to prioritize and highlight certain values that appreciated by society.

It is important to avoid introducing new content beyond these values. In the Turkish education system, children are taught the values such as respect, love, responsibility, justice, happiness, honesty, tolerance, goodness, simplicity, freedom, aesthetics, unity, hospitality, altruism, self-respect, self-confidence, loyalty, cooperation, sharing, patience, understanding, peace, diligence, helpfulness, generosity, open-mindedness, scientificity, modesty, cleanliness, reliability, chastity, self-control, belief in God, frugality, sensitivity, health, patriotism, family loyalty, solidarity, perseverance, empathy, keeping culture alive, independence and compassion in both family and school settings. Anderson defined character education in the most general sense, as the common name of the effort to help the new generation to gain basic human values, to create sensitivity to values and to transform them into behaviors through implicit or explicit programs [1]. As a matter of fact, it can be said that character education is actually the process of creating sensitivity to values, gaining values and turning them into behaviors. Therefore, the aim of values education is to transform what is accepted and valued in society into knowledge, skills and behaviors in the individual. In this context, it is also aimed to contribute to the development of the individual's personality development and human characteristics, to help him/her to be at peace with himself/herself and the society in individual and social terms, and to ensure that he/she becomes a good person in the light of moral values. Giving values to children is the common responsibility of the whole society. However, there is a serious misunderstanding about values education in our country. It is as if the work of imparting values to children should be done only at school and this task is the responsibility of the teacher alone. Neither the family, nor society, nor peer groups, nor media organizations, nor politicians, nor civil servants, nor workers, nor administrators have such a duty! The place and importance of all segments of society in values education is an indisputable fact. After briefly stating this situation, it is necessary to emphasize the role and importance of the teacher in values education, which constitutes the basis of this study. In character education, teachers can ensure that students develop research skills by having them conduct research studies, develop their reading and analytical thinking skills by having them read and discuss, and develop their thinking and writing skills by having them write essays and diaries. The duties of a teacher who is an exemplary role model in character and values education are being a role model, a guide, giving importance to cooperative learning, caring about individual differences, discovering student talents, developing problem solving skills, communication skills, reading and writing skills, using research skills, cooperating with the community and the family, being excited about what they do, disciplined, hardworking, principled and rule-based, practicing democracy, being responsible, valuing love and respect. Therefore, it is important for teachers to be aware of these role/model characteristics and to act with this awareness. Teachers' unconscious behaviors, their communication and interactions with students can shape a positive or negative behavior of students. Again, along with the values adopted by teachers, their feelings and thoughts can have an impact on students. Therefore, a teacher's ability to be a good model for students is proportional to having sufficient knowledge and skills in the field of values education. In this respect, the teacher should be able to be an exemplary role model with his/her own human values and demonstrate them through his/her practices. Teachers' actions carry more than their words. Students learn their values rather than what teachers say. The teacher has the maximum impact on the personality of the student during the school years when the student's personality is shaped. Therefore, teaching is not a job but a profession of behavior/attitude. In this sense, in order for students to acquire values in schools, teachers must first be aware of their own values and understand the importance of these values for students. Values are not innate, but rather learned through education and socialization. Education serves not only to develop an individual's academic and professional skills, but also to cultivate their character as a responsible and ethical member of society. The family, education, friends, and society, all play a role in shaping an individual's values and beliefs, which in turn contribute to the well-being and continuity of society. Today's education systems generally focus on developing the

cognitive aspect of the individual and often neglect the affective field. Therefore, values education is an essential component of an individual's affective education. The main focus of educational studies should be to develop both the cognitive and affective aspects of individuals in a balanced way, creating sensitivity to values and transforming them into behaviors. This will contribute to creating a more livable world. Families, schools, and society are responsible for raise individuals equipped with universal moral values, including basic human values [1].

However, one of the most significant educational problems of this century is the failure to transfer knowledge to new generations. In today's rapidly advancing world of technology and science, many problems arise for individuals and society. The belief that individuals can determine their own moral values has become more prevalent, particularly with the rise of individualism. However, this has led to an increase in social disharmony, selfishness, violence, terrorism, substance abuse, loneliness, socioeconomic injustice, and moral crises. As a result, societies are searching for solutions to these issues. The lack of values has a negative impact on various aspects of life, including family, economy, social life, and lifestyle. Therefore, the question 'how should values education be given?' is more relevant than 'is values education necessary?'. Different approaches, such as values education, character education, and moral education, are being explored to transfer societal values to the younger generations at various levels. It is hoped that by following these guidelines, we can overcome the crisis of values experienced by the modern world.

Values education is an umbrella term that encompasses spiritual, moral, social, and cultural education, as well as religious education, social education, multicultural education, cross-curricular themes, and common life experiences such as citizenship, environment, health, spiritual care, school ethics, extra-curricular activities, common worship/meeting, and school life as a learning community [2]. There are various definitions of values education, which covers a wide area. In its most general definition, values education enables individuals to realize and adopt various values, produce new values, and adopt them as a guide for themselves. The aim of values education is to contribute to the value formation process of individuals and help them build a satisfying life [3, p. 17]. Socialization is the process of transferring the dominant values of society to individuals. It is a purely objective process that does not involve any subjective evaluations.

Acquiring knowledge and skills alone does not guarantee the development of virtuous character. Neglecting spiritual, emotional, and moral growth can lead to an incomplete education. One of the primary objectives of education is to cultivate individuals with fundamental values and develop their mental, physical, and emotional skills. Education plays a crucial role in bringing about the anticipated changes in society. Therefore, it is unrealistic to expect individuals to acquire national and moral values without proper education. For this reason, many educators today consider the adoption of values that shape an individual's personality, way of thinking, perspective, and behaviour as a key topic in education. Educators consider values to be of great importance and use both direct and implicit educational programs to teach them to students [3, p. 21]. These programs aim to train qualified individuals that a nation needs.

The rapid developments in social, economic, political, scientific, and technological fields, along with the resulting social problems and crises, highlight the importance of qualified values education. Currently, the loss of cultural elements that guide human behavior and the prominence of daily values, or the deprivation of transcendental values, hinder a healthy existence for both individuals and society. This situation results in a variety of behaviors and tendencies that contradict social and individual values, creating a gap in meaning. The solution to these problems is effective and permanent values education. This task falls to schools, particularly in today's world where the family has lost its traditional function.

Research methods and materials

The effect of systematic values education depends on the interest of the family and the environment and the functionality of the education policy and curriculum. The initial phase of our

research involved discussing the identified fundamental concepts using the method of concept analysis and explanation. The relationships between these concepts were examined and evaluated in various related books, articles, written documents, and information using the method of document analysis.

Similar field studies were meticulously examined and all information was systematized in integrity by taking into account different perspectives. A descriptive interpretation was preferred in the evaluation phase of the findings, thus it was aimed to make the analysis easier for the reader. The content analysis method was used to analyze qualitative data.

Results

Values education

When explaining the concept of value, it is important to emphasize beliefs, dispositions, normal standards, and goals. Value refers to human attitudes towards desirable things, and can be considered as our judgments about ideal forms of behavior and life goals, as well as the criteria that guide our behavior. Value is a broad concept that refers to the principles guiding human behavior and relationships, as well as the standards shaping attitudes [4].

The concept of value as a sociological phenomenon is defined in terms of the criteria for the importance attached to individuals, groups, organizations, goals, and sociocultural objects. Values are principles of behavior that set standards for judging specific actions and goals. Values refer to the criteria internalised by members of society, which set generalised standards for specific and concrete behaviours within social norms [5, p. 226].

Values education emphasises the importance of human beings, adding individual gains to human identity and making sense of theoretical identity. It requires comprehensive planning and systematic implementation in educational institutions to make significant contributions to the conscious preparation of students for life, positive guidance of their mental and emotional development, and development of their perspectives [6, p. 91].

Values are structures that may change over time and according to needs. They can also change depending on the society and culture to which they belong. These characteristics highlight the dynamic and socialization-based nature of values. Fichter describes the social functions of values as tools for evaluating people's social relationships. The stratification system is facilitated by values that enable individuals to understand their position in society. Values direct individuals towards material objects that are deemed useful, motivating them to pursue them. Additionally, values assist individuals in selecting and fulfilling their social roles, while also making them cognizant of the expectations and obligations associated with these roles [5, 231]. Some explanations of the concept of value take a descriptive approach, emphasizing what it means to have value. According to this approach, anything that is useful, desirable, or liked by a person or group has value [7, p. 142].

Human behaviour is influenced by values. Individuals develop attitudes and behaviours based on their values. As a member of society, an individual cannot be considered separately from the group or institution contexts in which they live and acquire values that deeply affect their life. The social structure comprises basic institutions such as the economy, politics, family, law, education, and religion. Each of these institutions has its own set of values, which its members are expected to adopt [8, p. 1]. An individual adopts a value by accepting and experiencing its cognitive, affective, and psycho-motor dimensions. The cognitive aspect involves recognizing and comprehending values and knowing where to apply them. It is important to note that values should be evaluated objectively and without bias. The affective dimension includes acquiring judgments and emotional reactions, whether positive or negative. The psycho-motor dimension pertains to the stage where cognitive and affective learning is translated into behavior. To transform values into behaviors, both cognitive and affective aspects must be fully completed [9, p. 45].

Values can differ in the degree to which they influence personality and guide behavior. If we wish to rank values according to their function in influencing behavior, at one extreme are those values that are consciously accepted, internalized, and morally strongest. Violation of these values will arouse feelings of guilt and shame in the normal person. The person feels consciously obliged to consent to these values. These are good examples of religious and moral values. Less coercive values, such as matters of aesthetic taste and etiquette, represent the other extreme. The fact that these values are less influential does not mean that they cannot be followed. Individuals often follow them out of habit, without any sense of moral obligation [7, p. 148].

Spiritual and moral values are a set of universal and national values reflected in human qualities, moral actions, psychological personality abilities, personal, and human relations, contact with nature, and relations with society [10, p. 33]. According to K.A. Argyntbaev, "Values are given as one of the most important things in the world for a person, arising from the relationship between a person and the world". In general, according to the author, the whole system of internal conditions (heredity, life experience, abilities, etc.) [11].

Character

When we talk about a person's character, we are talking about the inner world and spiritual state of a person based on the outer things that come from the inner world and manifest themselves outwardly. In a way, this means judging one's value system or character as a whole from the values that are manifested in one's actions and words. Character differs in this respect from the concept of value. While value refers to tendency or orientation, character also refers to movement and activity arising from knowledge and value [12, p. 6]. "A person with good character has the potential to be observed and appreciated by others because this quality is acquired as a result of certain tendencies and habits... The fact that a person has good character is known both to oneself and to others" [13, p. 14]. Köknel defines character as "the value placed by the environment on human physical, emotional and mental activity". If we define character as the value placed on a human activity by the environment, the relationship between values and the social moral system and character becomes clear. Accordingly, the character of an individual is composed of personal characteristics and the values of the environment. The harmonious blend of religious traditions, literary stories, wise sages, and the virtues propounded by people expressing common sentiments, which constitute the social heritage, determines the characteristics of society as a whole and influences the character of individuals [14, p. 20].

The individual develops his character and transforms his values into virtues, which are reliable inner dispositions that enable him to respond morally well to certain situations. Virtue is the individual's path to moral excellence in the dimensions of thought, emotion, and behavior. In this respect, character can be defined as a set of virtues formed by the individual's internalization of ingrained values in practice.

Adler refers to the importance of socialization in explaining character by defining it as "the various forms of expression that occur in the soul of a person in the face of the problems of life", but he highlights the individual's effectiveness and desire for prestige in this socialization process. According to Adler, character trait means the prominence of a certain spiritual expression in a person who tries to solve the tasks that life throws at him. Adler's approach to character differs from approaches that emphasize the connection of character with social values. He states that character is not only the internalization of social values but also a certain spiritual expression developed by the individual through his struggle with life, of which society is a part. Character traits, which are the external demonstration of the line of human movement, show how a person behaves in the face of his environment, relatives, in short, the problems of society and life. They are secondary and acquired means of achieving dignity, and together they constitute a method of life for the attainment of dignity, which is the main goal of personality [15, p. 183]. Kerschenshtainer recognizes two qualities in the essence of character: Unity and solidity. These are necessary and at

the same time important conditions for character. Unity is a movement that is in agreement with itself. Instincts, needs and inclinations are directed in a single direction and present a unity. A person with these qualities is able to make decisions and implement them with determination.

Solidity, on the other hand, is nothing but the unity that is constantly maintained. The number of people with a unified and solid character is a minority. Most of the people belong to the group called plastic characters or amorphous people who behave according to the influences of other people, events, and the environment, or to the group of unstable people whose reactions are not stable [16, pp. 39–41].

Defining character requires contact with various fields such as psychology, sociology, metaphysics, religion, and ethics. Thus, there are many definitions in the literature. These definitions often emphasize the fact that character is a relatively permanent and behavior-orientated state that is rooted in the soul, that its development depends on interaction with the socialization process, the individual's attitude to the outside world, and the way in which a person presents him/herself. The source of the difficulties encountered in understanding the concept of character can be seen in the fact that it is a concept related to different disciplines, as well as the use of many other concepts related to human personality without fully clarifying their relationship with character. Concepts such as personality, temperament, self, and temperament, whose relations with character will be examined mutually below, are among these concepts. Understanding these concepts will contribute to the clarification of the meaning of the concept of character. The development of character takes place depending on the environments in which the individual lives from birth. These environments determine the direction in which the character of the individual will develop with the learning opportunities they offer to the individual. Factors such as the family, which is the most effective factor in shaping the character of the individual in the first five-six years of life, the school, which is the first socialization environment of the child after the family, and the environment of friends, which take precedence over these factors in later ages, are evaluated in this context.

The quality of teaching is very important for the internalization of values. At this point, it is possible to acquire and internalize values through enriched curricula, the teacher's presentation of the values to be acquired to the students within the framework of the role model principle, the indirect use of discipline, and the provision of appropriate social environments where values can be kept alive. Thus, the desired behavior is revealed naturally. The development of one's self-understanding, self-regulation ability, and commitment are important indicators of internalization. When acceptable behaviors are produced from internal factors, it is observed that the internalization of values is achieved. Grusec and Goodnow define this as a desire to self-regulate. [17].

Values education also contributes to the development of the individual's sense of responsibility and prevents him/her from exhibiting behaviors such as aggression, anger, irresponsibility, causing harm, being vindictive towards society, etc. On the contrary, it helps the individual to develop a compassionate, merciful, loving, helpful, peace-loving, repentant, apologetic, and tolerant personality and to display behaviors in this direction [18, p. 111].

In his study on the effect of values education on students' academic achievement, self-development, and socialization levels, İşcan found that students had more awareness about knowing themselves, internalizing social rules, norms, and values, maintaining healthy relationships and protecting them thanks to values education than students who were not exposed to values education [19]. However, he also stated that obtaining efficient results from the studies on values education and thus raising "good people" depends on the integration of these studies with other courses, ensuring the voluntary support of the participants and the appropriate and planned use of various approaches adopted in values education. Acquiring the determined values and acting by adopting these values will positively improve the relations of people in the society with each other and move

the society forward. Paying attention to behaving in accordance with the characteristics of values in relations between people will prevent some disturbing deterioration in society.

Since the concrete manifestations of the internalization of values will be seen in social relations, it is important that the individual is encouraged to behave in a socially acceptable manner and that he/she is appropriately directed and motivated towards social life. This is where the teaching approach is important. For an integrated approach to the development of skills and values in the classroom, it is necessary to pay attention to some educational policy guidelines recommended for an integrated approach. In this regard, Young stressed that open and self-communication in the classroom environment, enabling students to understand themselves, understanding students' past experiences, indirect discipline techniques, and a consistent attitude are other important issues that will help the acceptance and internalization of values [20]. In this regard, Savage pointed out the importance of teachers respecting their students, being honest, being consistent with all their students, considering their maturity level, and knowing their cultural background and values in terms of values education [21].

The contribution of values education to students' character development:

- **Increases self-confidence and self-esteem:** Values education increases students' courage and confidence to do the right thing. Moral values in education increase students' self-esteem and self-confidence.

- **Gain ethical decision-making skills:** Values education enables students to develop the ability to make the right decisions when faced with ethical problems. Ethical values help students to distinguish between right and wrong.

- **Develops responsibility and work ethics:** Values education supports students in taking responsibility and developing work ethics. Students acquire the habit of fulfilling the assigned tasks on time and in an organised manner.

- **Strengthens empathy and communication skills:** Values education enables students to develop empathy and effective communication skills. In this way, students have the ability to understand other people's feelings and establish healthy relationships with them.

- **Develops a sense of social responsibility:** Values education gives students a sense of social responsibility. Students develop a desire to be sensitive to and contribute to society and the environment.

Discussion

In values education, it is more likely to achieve results if the content is designed around skills and values rather than being filled with subject content. Avoiding unnecessary instruction and encouraging participation through enjoyable activities are other important aspects of sustainability. Individual, social, cultural, universal, and moral factors are of great importance in the systematic implementation of values education. It is of great importance that the values to be determined by considering these factors should be programmed and taught according to the development levels and interests of the students [6, p. 90].

Another important way in which values education makes sense in terms of character development is through the principle of vitality. Teachers try to help students with real-life experiences by bringing case studies into the classroom to find solutions to real-life problems. Of course, experts in curriculum and textbook writing have an important role to play here: They should ensure that positive models of peacemaking, responsible relationships, citizenship behavior, care for the environment, etc. are provided on a personal and national level. This can be done through factual stories in science, social studies, mathematics, etc. textbooks, as well as through factual or fictional stories in language classes. Higher-level concepts such as peace, citizenship, human rights, and health protection should be developed not only at the knowledge level but also as a complex that includes cognitive, affective values, social, and psychological dimensions. These concepts, as

well as other ideas and sub-concepts derived from them, should be formed in a structure that includes multiple dimensions such as active listening, empathy, discussion, and personal responsibility [19, p. 72].

Conclusion

Values education is a lifelong process of learning, teaching, and practice. Values education is character education. The aim of this education is to raise generations with strong character. The school has a great influence on values education. In societies where values education is adopted, individuals are at peace with themselves. The academic level is high. This situation reflects positively on individuals and their environment. Morale and motivation values increase in societies where values education is adopted, thus increasing tolerance between generations.

As a result, values education in education makes a significant contribution to students' learning of ethical values, character development, and awareness of social responsibility. Values education is a valuable educational approach that aims to develop students as individuals who are equipped with ethical values, have empathy, and are in line with the values of society, beyond academic achievement.

BIBLIOGRAPHY

1. Ekşi H. Temel İnsanî Değerlerin Kazandırılmasında Bir Yaklaşım: Karakter Eğitimi Programları // Değerler Eğitimi Dergisi. – 2003. – №1(1). – S. 79–96.
2. Keskin Y. Türkiye'de sosyal bilgiler öğretim programlarında değerler eğitimi: Tarihsel gelişim, 1998 ve 2004 programlarının etkililiğinin araştırılması: Doktora Tezi. – İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2008. – 571 s.
3. Akbaş O. Değer Eğitimi Akımlarına Genel Bir Bakış // Değerler Eğitimi Dergisi. – 2008. – №6 (16). – S. 9–27.
4. Turner T.N. Essentials of Elementary Social Studies. – Boston: Allyn and Bacon, 1999. – 294 s.
5. Özensel E. Sosyolojik Bir Olgu Olarak Değer // Değerler Eğitimi Dergisi. – 2003. – C. 1, No: 3. – S. 217–240.
6. Çağlayan A. Ahlaki Pusula Ahlak ve Değerler Eğitimi. – İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2005. – 159 s.
7. Fichter J. Sosyoloji Nedir? / Çev. N. Çelebi. – Ankara: Attila Kitabevi, 1996. – 247 s.
8. Özensel E. Türk Gençliğinin Değerleri: Doktora Tezi. – Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004. – 186 s.
9. Akbaş O. Türk milli eğitim sisteminin duyuşsal amaçlarının ilköğretim II.kademede gerçekleştirme derecesinin değerlendirilmesi: Doktora Tezi. – Ankara: Gazi Üniversitesi, 2004. – 310 s.
10. Қасенова С. Болашақ бастауыш сынып мұғадімдерін тұлғалық-бағдарлы технологиялар негізінде рухани-адамгершілікке тәрбиелеу: PhD ... дис. – Алматы, 2014. – 269 б.
11. Арғынбаев Х.А. Қазақ халқындағы семья және неке. – Алматы: Ғылым, 1995. – 124 б.
12. Burke N., Crum S., Genzler M., Shaub D., Sheets J. Building character education in our schools to enhance the learning environment: Saint Xavier University & Skylight Professional Development Field-Based Masters Program. – Algonquin-Illinois, 2001. – 68 p.
13. Yazıcı S., Yazıcı A. Felsefi, psikolojik ve eğitim boyutlarıyla karakter. – Konya: Çizgi Kitabevi, 2011. – 78 s.
14. Köknel Ö. Kaygıdan Mutluluğa Kişilik. 17. Basım. – İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 2005. – 431 s. [in Turkish]
15. Adler A. İnsanları tanıma sanatı / K. Gıpal (Çev.). – İstanbul: Say Yay, 1998. – 248 s.
16. Kerschenstainer G. Karakter Kavramı ve Terbiyesi / H. Fikret Kanad (Çev.). – Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1977. – 180 s.
17. Grusec J.E., Goodnow J.J. Impact of Parental Discipline Methods on the Child's Internalization of Values: A Reconceptualization of Current Points of View // Developmental Psychology. – 1994. – №30. – S. 4–19.
18. Gürses İ. Dindarlık ve Kişilik. – Bursa: Emin Yayınları, 2010. – 291 s.
19. İşcan C.H. İlköğretim düzeyinde değerler eğitimi programının etkililiği: Yayınlanmamış Doktora Tezi. – Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2007. – 377 s.

20. Young M.E. A Classroom Application of Grusec and Goodnow's Discipline Model of Internalization of Values // *Education*. – 1995. – №115(3). – P. 131–172.
21. Savage T.V. *Teaching Self-Control Through Management and Discipline*. – Boston: Allyn and Bacon, 1999. – 272 s.

REFERENCES

1. Ekshi H. Temel İnsani Değerlerin Kazandırylmasında Bir Yaklaşım: Karakter Eğitimi Programları [Programları An Approach to Acquiring Basic Human Values: Character Education Programs] // *Değerler Eğitimi Dergisi*. – 2003. – №1(1). – S. 79–96. [in Turkish]
2. Keskin Y. Türkiye'de sosyal bilgiler öğretim programlarında değerler eğitimi: Tarihsel gelişim, 1998 ve 2004 programlarının etkililiğinin araştırılması: Doktora Tezi [Values education in social studies curricula in Turkey: historical development, Investigation of the Effectiveness of 1998 and 2004 Curricula: Doctoral Thesis]. – İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2008. – 571 s. [in Turkish]
3. Akbaş O. Değer Eğitimi Akımlarına Genel Bir Bakış [An overview of values education movements] // *Değerler Eğitimi Dergisi*. – 2008. – №6 (16). – S. 9–27. [in Turkish]
4. Turner T.N. *Essentials of Elementary Social Studies*. – Boston: Allyn and Bacon, 1999. – 294 s.
5. Ozensel E. Sosyolojik Bir Olgu Olarak Değer [Values as a Sociological Phenomenon] // *Değerler Eğitimi Dergisi*. – 2003. – C. 1, No: 3. – S. 217–240. [in Turkish]
6. Çaglayan A. Ahlaki Pusula Ahlak ve Değerler Eğitimi [Moral Compass Morality and Values Education]. – İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2005. – 159 s. [in Turkish]
7. Fichter J. Sosyoloji Nedir? [What is sociology?] / Chev. N. Chelebi. – Ankara: Attila Kitabevi, 1996. – 247 s. [in Turkish]
8. Ozensel E. Türk Gençliğinin Değerleri: Doktora Tezi [Values of Turkish Youth: Doctoral Thesis]. – Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004. – 186 s. [in Turkish]
9. Akbaş O. Türk milli eğitim sisteminin duygusal amaçlarının ilköğretim II.kademede gerçekleştirme derejesinin değerlendirilmesi: Doktora Tezi [Affective Objectives of the Turkish National Education System in Primary Education II. Evaluation of the Degree of Realization in the Stage: Doctoral Thesis]. – Ankara: Gazi Üniversitesi, 2004. – 310 s. [in Turkish]
10. Kasanova S. Bolashaq bastauysh synyp mugalimderin tulgalyq-bagdarly tehnologialar negizinde ruhani-adamgershilikke tarbieleu: PhD ... dis. [Educating future primary school teachers on spirituality and morality based on personality-oriented technologies: dis.]. – Almaty, 2014. – 269 b. [in Kazakh]
11. Argybaev H.A. Qazaq halqındagy semia jane neke [Family and marriage in the Kazakh people]. – Almaty: Gylym, 1995. – 124 b. [in Kazakh]
12. Burke N., Crum S., Genzler M., Shaub D., Sheets J. Building character education in our schools to enhance the learning environment: Saint Xavier University & SkyLight Professional Development Field-Based Masters Program. – Algonquin-Illinois, 2001. – 68 p.
13. Yazyjy S., Yazyjy A. Felsefi, psikolojik ve eğitim boyutlarıyla karakter [Character with its philosophical, psychological and educational dimensions]. – Konya: Chizgi Kitabevi, 2011. – 78 s. [in Turkish]
14. Koknel O. Kaygydan Mutluluga Kishilik [Personality from anxiety to happiness]. 17. Basım. – İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 2005. – 431 s. [in Turkish]
15. Adler A. İnsanları tanıma sanatı [The art of knowing people] / K. Ğipal (Chev.). – İstanbul: Say Yay, 1998. – 248 s. [in Turkish]
16. Kerschenstainer G. Karakter Kavramı ve Terbiyesi [Concept of character and manners] / H. Fikret Kanad (Chev.). – Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1977. – 180 s. [in Turkish]
17. Grusec J.E., Goodnow J.J. Impact of Parental Discipline Methods on the Child's Internalization of Values: A Reconceptualization of Current Points of View // *Developmental Psychology*. – 1994. – №30. –S. 4–19.
18. Gurses I. Dindarlyk ve Kishilik [Religiosity and Personality]. – Bursa: Emin Yayınları, 2010. – 291 s. [in Turkish]
19. Ishjan C.H. İlköğretim düzeyinde değerler eğitimi programının etkililiği [Effectiveness of Values Education Program at Primary Education Level]: Yayınlanmamış Doktora Tezi. – Ankara: Haceteppe Üniversitesi, 2007. – 377 s. [in Turkish]
20. Young M.E. A Classroom Application of Grusec and Goodnow's Discipline Model of Internalization of Values // *Education*. – 1995. – №115(3). – P. 131–172.
21. Savage T.V. *Teaching Self-Control Through Management and Discipline*. – Boston: Allyn and Bacon, 1999. – 272 s.

UDC 1751; IRSTI 14.35.09

<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.132>A. ZHORABEKOVA¹, G.K. KASSYMOVA², W. XU³¹PhD Doctoral Student of Nazarbayev University

(Kazakhstan, Astana), e-mail: aruzhan.zhorabekova@nu.edu.kz

²PhD, Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University

(Kazakhstan, Almaty), e-mail: g.kassymova@abaiuniversity.edu.kz

³PhD, Abai Kazakh National Pedagogical University

(Kazakhstan, Almaty), e-mail: xuwenxin0124@163.com

ENHANCING STUDENTS' PRAGMATIC AND SELF-EFFICACY SKILLS BY WRITING EMAILS

Abstract. Nowadays, the importance of developing pragmatic skills and self-efficacy among students is growing. This study examines the pragmatic competence and self-efficacy skills of students by analyzing email inquiries. Pragmatic competence is the social context in which it is important for effective communication, which includes the understanding and appropriate use of language. Pragmatic competence has become an integral part of language acquisition, as good linguistic knowledge would not be enough to have successful communication. As e-mail communication becomes more common in academic and professional environments, it is important to develop students' pragmatic and self-efficacy skills. Moreover, emailing has become an official communication tool between instructors and students in higher education. Students often use corporate mail for requesting, which might be in and out of educators' responsibilities, such as asking for extra tasks, making personal appointments, and requesting recommendation letters. This means making requests tends to be a common discourse in higher educational institutions; however, it is still a face-threatening act for students. By considering power relations, cultural norms and other socio-linguistic factors, writing emails to teachers requires sufficient knowledge of pragmatics. This study explores students' pragmatic competence and self-efficacy skills in the context of Kazakhstani higher education, provides valuable insights into the difficulties and offers suggestions for improving teaching writing skills.

Keywords: pragmatic competence, self-efficacy skills, writing, teaching, students.

А. Жорабекова¹, Г.К. Касымова², В. Сюй³¹Назарбаев университетінің PhD докторанты

(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: aruzhan.zhorabekova@nu.edu.kz

²PhD, қауымдастырылған профессор

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: g.kassymova@abaiuniversity.edu.kz

³PhD, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: xuwenxin0124@163.com

* Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Zhorabekova A., Kassymova G.K., Xu W. Enhancing Students' Pragmatic and Self-efficacy Skills by Writing Emails // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №4 (134). – Б. 423–436. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.132>

*Cite us correctly:

Zhorabekova A., Kassymova G.K., Xu W. Enhancing Students' Pragmatic and Self-efficacy Skills by Writing Emails // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2024. – №4 (134). – Б. 423–436. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.132>

Date of receipt of the article 05.06.2024 / Date of acceptance 30.12.2024

Электрондық хаттар жазу арқылы студенттердің прагматикалық дағдылары мен өзіндік тиімділік дағдыларын дамыту

Аңдатпа. Қазіргі уақытта студенттер арасында прагматикалық дағдылар мен өзіндік тиімділік дағдыларын дамытудың маңыздылығы артып келеді. Бұл зерттеу электрондық пошта сұрауларын талдау арқылы студенттердің прагматикалық құзыреттілігі мен өзін-өзі тиімді ету дағдыларын зерттейді. Прагматикалық құзыреттілік – тілді түсіну мен орынды қолдануды қамтитын тиімді қарым-қатынас үшін маңызды болып табылатын әлеуметтік контекст. Прагматикалық құзыреттілік тілді меңгерудің құрамдас бөлігіне айналды, өйткені табысты қарым-қатынас жасау үшін жақсы лингвистикалық білім жеткіліксіз. Электрондық пошта байланысы академиялық және кәсіби ортада жиірек пайдаланыла бастағандықтан, студенттердің прагматикалық және өзіндік тиімділік дағдыларын дамыту маңызды. Сонымен қатар, электрондық пошта жоғары оқу орындарындағы оқытушылар мен студенттер арасындағы ресми байланыс құралына айналды. Студенттер көбінесе корпоративтік поштаны қосымша тапсырмаларды сұрау, жеке кездесулер ұйымдастыру және ұсыныс хаттарын сұрау сияқты мақсатта пайдалануы мүмкін. Бұл жоғары оқу орындарында сұраныс жасау әдеттегі дискурста айналатынын білдіреді; дегенмен, бұл әлі де студенттер үшін қауіпті әрекет. Билік қатынастарын, мәдени нормаларды және басқа да әлеуметтік-лингвистикалық факторларды ескере отырып, мұғалімдерге электрондық хаттар жазу прагматика туралы жеткілікті білімді талап етеді. Бұл зерттеу қазақстандық жоғары білім контексінде студенттердің прагматикалық құзыреттілігі мен өзін-өзі басқару дағдыларын зерттейді, қиындықтар туралы құнды түсініктер береді және оқытудың жазу дағдыларын жетілдіру бойынша ұсыныстарды ұсынады.

Кілт сөздер: прагматикалық құзыреттілік, өзіндік тиімділік дағдылары, хат жазу, оқыту, студенттер.

А. Жорабекова¹, Г.К. Касымова², В. Сюй³

¹PhD докторант Назарбаев университеті

(Қазақстан, г. Астана), e-mail: aruzhan.zhorabekova@nu.edu.kz

²PhD, ассоциированный профессор

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

(Қазақстан, г. Алматы), e-mail: g.kassymova@abaiuniversity.edu.kz

³PhD, Казахский национальный педагогический университет имени Абая

(Қазақстан, г. Алматы), e-mail: xuwenxin0124@163.com

Развитие прагматических навыков и навыков самоэффективности у студентов путем написания электронных писем

Аннотация. В настоящее время растет важность развития прагматических навыков и самоэффективности среди студентов. В этом исследовании изучаются прагматическая компетентность и навыки самоэффективности студентов путем анализа запросов по электронной почте. Прагматическая компетентность – это социальный контекст, в котором важно эффективное общение, включая понимание и правильное использование языка. Прагматическая компетентность стала неотъемлемой частью усвоения языка, поскольку хороших языковых знаний было бы недостаточно для успешной коммуникации. Поскольку общение по электронной почте становится все более распространенным в академической и профессиональной среде, важно развивать у студентов прагматические навыки и навыки самоэффективности. Более того, электронная почта стала официальным средством коммуникации между преподавателями и студентами в высших учебных заведениях. Студенты часто используют корпоративную почту для запросов, которые могут быть как в

рамках обязанностей преподавателей, так и за их пределами, например, для получения дополнительных заданий, рекомендательных писем или назначения личных встреч. Это означает, что отправка запросов, как правило, является обычным делом в высших учебных заведениях; однако, это по-прежнему является проблемой для студентов. Учитывая субординацию, культурные нормы и другие социолингвистические факторы, написание электронных писем учителям требует достаточных знаний прагматики. Авторы этого исследования изучают прагматическую компетентность студентов и навыки самоэффективности в контексте казахстанского высшего образования, дают ценную информацию о трудностях и вносят предложения по улучшению навыков преподавания письменной речи.

Ключевые слова: прагматическая компетентность, навыки самоэффективности, письмо, преподавание, студенты.

Introduction

The ability to communicate effectively is critical to students' success in academic and professional life. One of the most important aspects of communication is pragmatic skills; they include the ability to use the language appropriately in different social contexts, such as e-mail conversations by using information technologies. In today's digital age, email communication has become an essential part of academic life, and effective email communication skills are crucial for students' academic success. In universities, teachers usually use corporate mail to announce deadlines, to share course materials and for other educational purposes. Students often use corporate mail for requesting, which might be in and out of educators' responsibilities, such as asking for extra tasks, making personal appointments, and requesting recommendation letters. This means making requests tends to be common discourse in higher educational institutions; however, it is still face-threatening for students. By considering power relations, cultural norms and other socio-linguistic factors, writing emails to teachers requires sufficient knowledge of pragmatics. Otherwise, inappropriate requests to instructors might result in misunderstanding of intentions, and conflicts and negatively impact on further teacher-student relationships [1]. Hence, writing an appropriate email with the consideration of requesting strategies should be prioritized, as only this can minimize misinterpretation and result in effective interaction.

Kazakhstani students learn English as a foreign language at all levels of education and writing email requests in English might be challenging, as each culture represents different norms of language use. According to Aijmer for American students "please" is often perceived as a softened tone; however, for other representatives of different cultures, it might be offensive and pressured [2]. According to Thomas, pragmatic competence is choosing appropriate language and speech acts to express intentions, which means pragmatic competence plays a vital role in communication [3]. Pragmatics explore the contextual meaning of speech with the interpretation of the text of what the speaker means [4]. Similarly, Griffiths claimed that pragmatics means vocabulary encoded with knowledge and using its patterns to avoid miscommunication [5]. Pragmatic competence refers to the ability to use language appropriately and effectively in social contexts, taking into account factors such as the speaker's intentions, the listener's expectations, and the situational context. As language utterances can be different lexically, grammatically and pragmatically, it can lead to communication failures between two interlocutors. The issue of language deviation while requesting is a central question in pragmatics [6].

McCarthy et al. defined the concept of writing self-efficacy in a literature study published in 1985, which is the confidence of an individual in his or her ability to write tasks. Students' writing self-efficacy is affected by many factors, including past writing experience, teacher feedback, peer support, etc. [7]. Students with high self-efficacy show higher motivation and persistence in writing

tasks and are usually able to overcome challenges and achieve better writing results. Shell et al. (1989) found that students' writing self-efficacy significantly affects their writing performance. Confident students usually achieve better writing results [8]. Self-efficacy not only affects students' motivation but also their attitudes and emotional states towards the writing process, such as anxiety and persistence. Students with high self-efficacy tend to use more effective writing strategies, actively respond to challenges, and improve their writing skills. The study emphasizes the importance of teachers in shaping students' self-efficacy, and through positive feedback and support, students' writing confidence can be enhanced.

The current study contributes to the understanding of students' pragmatic competence and writing self-efficacy skills; it provides insights into the challenges and opportunities of email communication in academic contexts.

Research methods and materials

The qualitative paradigm was found as the appropriate method for this study, as it focuses on human experience, beliefs, behaviour and interaction [9]. In qualitative research, the data collected to examine a social phenomenon could be in the form of spoken transcripts or written texts, which are analysed to understand human behaviour in social settings [1].

Many background studies applied the categorization system of CCSARP (Cross-Cultural Speech Act Realization Project) to analyze email requests [1]. It is a valuable tool for collecting and analyzing data across different cultural contexts. The CCSARP is a comprehensive approach to cross-cultural data collection, blending rigorous methodologies with cultural sensitivity. It increases our understanding by facilitating the collection of comparative data in different contexts. It is developed by 10 researchers to create a theoretical and methodological framework to collect data on two speech acts- requests and apologies [10]. However, these studies adopted emails into predefined categories such as query-preparatory, need-statement and imperative, while some authentic emails might not be valid in one of these categories.

The authentic emails written to teachers are collected from second-year students at Suleyman Demirel University. The study employs a qualitative approach to analyze a corpus of email requests from EFL students to their instructors, using a framework that integrates theories of pragmatics, politeness, and speech act theory. 50 participants are employed from second-year students studying at the Two Foreign Languages Department. Students were invited to fill in the survey with educational background information and submit at least three emails written to their instructors, which contained diverse requesting contexts. The analysis aims to uncover the patterns and strategies used by EFL students in making requests and to evaluate their effectiveness in achieving their communicative goals. Any information obtained for this study through which participants might be identified remained confidential and was disclosed only with the participants' permission. To maintain the confidentiality of participants, pseudonyms were used in the data presentation.

Results

Development of pragmatic skills

Pragmatic skills are the ability to use language effectively in a social context, including understanding speech acts, conversational implicature, and communication norms in various situations. The importance of pragmatic skills in education cannot be overstated, as they directly affect students' ability to interact successfully in both educational environments and the workplace. Durlak et al. (2011) emphasize the importance of social and emotional learning in enhancing students' communication and interpersonal skills, which underpin pragmatic competence [11]. In addition, Chung et al. (2014) show how engaging students in discussions about socio-scientific issues can improve their communication skills in science education [12]. This suggests that context-based learning can be an effective strategy for developing pragmatic skills, suggesting that similar approaches to email writing contexts can be used to facilitate pragmatic comprehension.

Self-efficacy and writing skills

Self-efficacy can perform certain tasks and plays a crucial role in the development of students' writing. Sun and Wang (2020) found that college students' writing self-efficacy had a significant effect on their use of self-regulated learning strategies in English as a foreign language [13]. This finding highlights the need for self-efficacy to improve students' writing skills, including email composition. Research shows that self-efficacy is related not only to the quality of writing but also to the overall academic performance of students. Cleary et al. (2017) examined the effects of a self-regulatory empowerment program, finding improvements in students' self-efficacy and strategic skills, which are important for effective writing [14]. This suggests the potential of structured interventions to improve self-efficacy and writing abilities.

Integrating pragmatic and self-efficacy skills in teaching writing

The intersection of pragmatic skills and self-efficacy is especially relevant in the context of email writing. Succi and Canovi (2020) investigated how soft skills, including communication skills, affect graduate employability [15]. Their results indicate that students with strong pragmatic skills and self-efficacy in their writing are more likely to succeed in the labour market. In addition, Häkkinen et al. (2017) suggested that it could be adapted to include email writing exercises that develop pragmatics and self-efficacy to enhance collaborative problem-solving and strategic learning skills [16]. These exercises may include peer review, a collaborative project, and reflective practices to integrate social learning with writing assignments.

Currently, the development of self-efficacy and confidence in a teacher's identity is also important. In addition, the development of the self-efficacy of the teacher's identity is a crucial aspect of the productivity of the professional growth and spiritual development of his specialty at workplaces. Self-efficacy implies a person's belief in their ability to perform specific tasks and personal achievements in life [17]. In the context of the teacher's personality, self-efficacy plays a key role in shaping the beliefs, plans and attitudes of future teachers at the very beginning of their professional careers. In the teaching context, it means a teacher's confidence in their ability to teach effectively, manage a classroom, engage and motivate students, as a result, positively influence students' learning outcomes. Several factors such as the experience of becoming a master of one's profession, professional experience, social support, emotional state, on-the-job reflection, self-development or lifelong learning, teacher identity and values can affect the self-efficacy of a teacher's identity (Table 1).

Table 1 – Factors influencing self-efficacy

Internal and external factors	Characteristics of the factors influencing self-efficacy
1	2
<i>The experience of becoming a master of one's profession</i>	The experience of teaching with real positive results increases confidence and reinforce it. It is more likely that teachers will develop a self-efficacy effectiveness if students show real results in their studies.
<i>Professional experience</i>	Observing the success of other teachers in the course of teaching also increases self-efficacy, and if they solve difficult situations together, or witness the correct solution to that situation, they can become confident.
<i>Social support</i>	Encouragement from colleagues and administration, praise and feedback in front of others can instill confidence in a teacher's own abilities. The social context of the school environment can impact teacher self-efficacy. Supportive staff and collaborative environments can foster a self-efficacy among teachers.

Continuation of Table 1

1	2
<i>Emotional state</i>	Feelings of stress, anxiety, lack of finances, or fatigue reduce self-efficacy, while positive emotions and feelings of well-being increase it. Teachers need to have strong emotional states and well-being to maintain confidence in their abilities. Timely eating and resting are very important.
<i>On-the-job reflection</i>	Engaging in reflective practices such as self-assessment or peer observation allows teachers to identify strengths and weakness. Asking students to answer survey questions can help teachers gain a deeper understanding of their abilities and increase confidence in their teaching abilities.
<i>Self-development or lifelong learning</i>	Opportunities for continuous professional development are important for teachers to acquire new knowledge, build skills and improve their teaching practice. Attending relevant trainings and seminars, or teaching others what you have learned through additional research, can increase confidence and self-efficacy, too.
<i>Teacher identity and Values</i>	Teachers' identity and values about teaching and learning influence their self-efficacy. Teachers who hold high expectations for their students and trust in themselves as educators have a higher sense of efficacy.

Pendergast, Garvis, and Keogh (2011) examined prospective teachers' self-efficacy beliefs and provided valuable insights into teacher formation. The results of the study showed that different factors, such as previous experience, feedback from mentors, in-depth knowledge, and the complexity of learning tasks influence self-efficacy beliefs. Research has highlighted the importance of creating an environment conducive to the development of self-efficacy among prospective teachers. In addition, the study particularly highlighted the role of mentoring in shaping teachers' self-efficacy beliefs. Mentors who provided constructive feedback and support positively influenced the development of self-efficacy beliefs of prospective teachers [18]. In general, the development of self-efficacy in a teacher's identity is a dynamic process, as it depends on various internal and external factors. By providing opportunities for self-development and reflection while providing social support, teachers' self-efficacy can be increased and student academic outcomes can be gradually improved. It can be said that the development of self-efficacy beliefs in a teacher's identity is a multifaceted process influenced by personal, contextual and educational factors.

Based on the content of emails, three common types of academic emails have been found: requesting special consideration, requesting assignment/exam clarification, and requesting grade consideration.

Type 1: Requesting a special consideration

This type of email was the most frequent (accounting for 40%) and includes two main parts: 1) asking for deadline extension and 2) attendance issues.

a) Attendance issues

While asking to take time off or not to mark the absence, the data analysis showed that the majority of students preferred to use direct strategies even though requesting special consideration is a high-imposition request. Students may not have the official right to ask such a request, hence, it was assumed that various politeness strategies and indirectness would be applied. However, the majority of requests were direct.

Sample A

Good evening, Ms B
I hope this email finds you well!)
My name is Ainur and from the TFL course.
I apologize for writing at night (this is the first and last time). I want to take time off from class tomorrow, as today the weather wasn't favourable and I couldn't leave. Can I ask you not to give me an absence for tomorrow's lesson? Can I work it through an extra lesson?
Best regards,
Ainur

The “want statement” and “direct question” strategies were used in this email, making it a direct request. To minimize the imposition level, students used such supportive moves as “grounders” giving explanations for being absent and “apologising” promising that this issue will not be repeated. In addition, the student apologizes for writing at night, which shows respect for the teacher's time and offering a solution makes this a courteous and respectful request. Giving reasons and the “because- therefore” strategy was common in many requests.

Sample B

Good morning teacher, I am from TRA. I am writing you to say that I will not be able at the lesson today, because I feel unwell. Please, don't put absence. I hope for your understanding.
Best regards,
Roza

In sample B, the direct request was made through the strategy “explicit performative”. The student conveys the information before making a request, showing firstly the intention to make the request. Despite the politeness marker “please”, the act of request is speaker-oriented, and “don't put absence” might be perceived impolitely.

Sample C

Hello, Ms Aray ! How are you?
I entered the military school and today we were called, and since today, I have your English class I wanted to ask for permission. Could you please not to put absent?
Thanks for understanding!
Best wishes,
Karakoz (15P)

Whereas this email request was made through a conventionally indirect strategy, as the request was made by using the “query preparatory” strategy. The head act is more polite, as the requester used such internal modifiers as downgrades “past simple” and “politeness marker” please. Even though the request was made conventionally indirectly, the salutation “How are you” is informal and inappropriate for an academic context.

Sample D

Hello teacher! Hope you are doing well!
I cannot come to today's class. Because my friends invited me to help with the translation for one TV program. Hope for your understanding.
 Regards,
 Aliya

The request is not explicitly stated, by mentioning that student has other important task, which should be done, with the help of “strong hint” strategy student implicitly asking not to put the absence. This non-conventionally indirect request can not be seen as successful, as it is only speaker-oriented. Imposition-minimize, politeness strategies or supportive moves were not used, making the request impolite.

Sample E

Hello Mrs Aizhan!
 Today I have a meeting with a club, which I have been preparing for 2 weeks, important one.
 Therefore, can I tell the air travel dialogue and then leave the lesson. And if you give us work until the night like the previous one, I will definitely do. I hope it is not going to be a problem, right?
 Thanks,
 Damir (TFL)

In Sample E, the request is informal and conversational. There is no formal salutation or background information about the student. The request is writer-oriented only; the students highlight the importance of the event, even though there is a lesson. The request was made directly “Can I” and supported with the “promise” strategy “I will do it later”. The request was closed “expectation statement” strategy, however, the interrogative “right?” made the request impolite.

b) Deadline extension

A request to extend the deadline is also a high-imposition request, as it is a completely speaker-oriented email, which has no definite benefits for the recipient. For this reason, it might be assumed that all deadline extension requests will be conventionally indirect. However, the results of the data analysis show that students used both direct and indirect strategies.

Sample A

Hello teacher! I've been sick these last few days. And that's why I won't be able to do my homework today. Can I send it to you later?

Sample A is a direct request, as the student used a direct question with supporting move “grounder” outlining the reason for the request. Several pragmatic failures can be seen, there is a lack of appropriate salutation, and students directly move to explain their own needs. Even though asking for a deadline extension is considered to be a face-threatening act, students could not use such politeness strategies as “hedging”, “appreciation” and “apology”.

The same request patterns can be noticed in Sample B:

Hello teacher!
I couldn't submit the document in Moodle, so I decided to send it through gmail, I hope it finds you well!Please, send feedback if you read this email.
Regards,
Kairat

The request is indirect, as the student is not explicitly asking for feedback, but they are hinting at it by saying "Please, send feedback if you read this email." The students used the "expectation" statement strategy "I hope it finds you well". Even though the writer used the politeness marker "please", it did not minimize the imposition level, the request act is still too straight.

Sample C

Dear Mrs Madina
Hope you are doing well!
I am from TFL. Using Moodle is a new form of studying for me, so I am still learning how to do it properly. I understand that I am already too late with the submission. That is why I want to ask you, is it possible for you give me a chance and grade my work, if I submit it today.
Otherwise, I will start to prepare for the current week's assignments, as I am already aware of where to find them on Moodle.
With best wishes,
Tomiris

In Sample C, the writer started with a self-introduction, making sure that the instructor will be able to recognize it. Before making the request, the student used two supportive moves such as "grounder" showing the intention of the request, and after the "disarmer" strategy, "I understand that I am already too late, but...". "Disarmer" was used as a downgrader to show that the student is aware of their own mistake and it is justifying if the request would be rejected. The request is conventionally indirect, which makes the request polite.

Type 2: Requesting grade consideration

Many pragmatic failures have been found in this type of request. All requests were writer-oriented only, the majority of students used direct strategies.

Sample A

Dear Ms Albinab
I want to ask you to add points from the bonus task to my pre-final grade. Thank you!
Regards,
Nargiza

The request starts from the "want statement", the students first directly states their own need. It can be seen that there were no greetings and salutations, which makes the request impolite. Moreover, the request was not supported with "supportive moves" and "imposition minimizers".

Sample B

Sorry for bothering you again, but about my participation scores,I found my grade a

little bit unfair, because I was very active and completed all tasks. I am curious why you think I deserve only 70 out of 100? If there is another reason, please let me know!

Best regards,
Ailuna!

In Sample B, it is clear that it is not the first email to the instructor, so the email starts from “Sorry for bothering you again”. Also start their email with a clear statement of the purpose, which is to express their concern about the grade. This is a high imposition request, as the student questions the teacher’s authority and competence by stating that the assessment was unfair. The student also used the “direct question” strategy “Why do you think I deserve only 70 out of 100”, which may make the request more impolite. Also, there is an “Orthographic emphasis” to make the dramatic effect on request “Please let me know!”.

Sample C

Good day, teacher!

I want to clarify about my pre-final grade. Have you checked our listening assignment and added our quiz scores to our pre-final?

Regards,
Aisha

In Sample C, the student used a non-conventionally indirect strategy “strong hint”. The sentence “I want to clarify about my pre-final grades” means indirectly requesting the teacher to email back with score explanations. Even though the request is made indirectly, it does not minimize the imposition level. The student immediately moves to the desired act without salutation and background information. The clarification of quiz scores is also requested impolitely, without using politeness strategies.

Sample D

Hello teacher! Hope you are doing well!

I have a score of 67, please can you add just 3 points? Please, I’ve never lost my scholarship. Just 3 points. Hope you will understand me.

Regards,
Aruzhan

This type of grade consideration request differs from others, as the writer is asking for “extra”. The request is direct; however, different politeness strategies were used. The imposition level is high, as the student is requesting a specific change to their grade, which could impact the grading curve and the overall fairness of the assessment. Additionally, the student mentions their scholarship, which adds a sense of urgency and pressure to the request. To minimize the imposition level, the supportive move “understater” was applied by writing “just 3 points”. The request is closed with an “expectation statement” relying on the teacher's understanding.

Type 3: Exam and Task clarification

Request for exam/task clarification is the category, which contains a huge number of emails to clarify their projects and exam procedures. The majority of the emails under this category are direct, short and clear. The common use of direct strategy can be influenced by a teacher’s direct responsibilities, as compared to other requests, provision of clear task/ exam explanation is a part of a teacher's major job.

Sample A

Good day, teacher!

It is Aliya from your TFL course. Today is the deadline for our assignment - to create a table, comparing the education system in Finland, Kazakhstan and the USA. However, you haven't created a "box" for us to submit our work. Please, take a look at our classroom page.

Have a nice rest of your day!

The student started with a greeting and self-introduction. Before moving to the request act, the student pointed out a discrepancy between the teacher's deadline and the "box" to submit. The request to create a task in Google Classroom was made via a non-conventional indirect strategy. By using the "strong hint" strategy, the student indirectly requests to create a task in the classroom.

Sample B

Hello dear Ms Aizhan

It is A from TFL. If possible, could you please explain in detail how to work with the quiz, where to answer with a full sentence, and where not. Maybe some recommendations from you, otherwise I have never worked in this application before and the limited time distracts me.

In Sample B, the student used a conventionally indirect strategy with a downgrade "Could you please explain" which makes the request polite. The student is specific about what they need help with - working with the Quizzes - and requests detailed guidance on how to use the application. By providing specific details about the request and explaining the context of their situation, the student was able to soften the request.

Sample C

Hello teacher!

I am Sabina from TFL. Could you please explain what will happen on the final exam? Or will you announce Google Classroom soon?

In Sample C, the request is conventionally indirectly made via query-preparatory strategy. The student suggests two possible ways to obtain the information they need, through either an explanation or an announcement. For this reason, the request might be considered too straightforward.

Discussion

From the above analysis, it was found that students used different request strategies depending on the purpose of emailing. Though only fifteen examples are presented, the common discourse organizational patterns and several pragmatic failures can be noticed. The majority of the emails tend to be informal and direct, as such personal pronouns as "You" and "I" are used in all emails. The use of personal pronouns in academic requests is a matter of debate among scholars. There are some views that personal pronouns in academic emails were found to have a positive effect on the perceived friendliness and approachability of the sender. While others hold the view that, it is generally best to avoid using personal pronouns in your scholarly writing. Moreover, this study found that the majority of students tend to write speaker-oriented emails (Can I...) compared

to hearer-oriented (Can you ...?). Blum-Kulka and Levenston claim that hearer-oriented emails are high-imposition requests, while in speaker-oriented emails the recipient is not named as the performer of the request act, which means the imposition level is lower [10]. For this reason, it was concluded that speaker-oriented emails are more polite. This means, that even though students are likely to use personal pronouns such as “I” and “You” in their requests, some of them are still polite.

The students were favoured to use the expression “Hope for your understanding”, this strategy was particularly used while making requests for special consideration. Even though the purpose of using this expression is to make the request sound more respectful and considerate, the analysis showed that some students tend to use this expression as a manipulative tactic to achieve their aim. Especially, when asking for extra points and attendance issues, the expression was used in such a way as *“I have a score of 67, please can you add just 3 points? Please, I’ve never lost my scholarship. Just 3 points. Hope you will understand me”*. Some of the students showed appreciation for the teacher beforehand as if the request had already been successfully achieved: *“I entered the military school and today we were called, and since today I have your English class, I wanted to ask for permission. Could you please not to put absent? Thanks for understanding!”*. This way of using an appreciation strategy might even cause inconvenience, as the teacher may not want to give permission.

The use of “emojis” was common in many emails, which is not appropriate in academic settings. This means students are not aware of linguistic strategies to appropriately express their requests. Regarding the sequence of information in requests, students should be taught to greet requestees and provide background information. The majority of students tend to underestimate the importance of greetings and background information so they immediately express their request.

Another significant point of analysis is students’ perception of grade reconsideration requests. Students find it acceptable to ask teachers to reconsider their grades or add extra points, which can be inappropriate. For example, American and Taiwanese students’ three common requests were asking for recommendation letters, and requesting an appointment and arrangement. This research analysis shows that grade reconsideration requests are common in Kazakhstani higher education contexts. It can be assumed that students have developed such behaviour from school years or there are such external factors as unclear assessments or rubrics. The results of this study can be implicated in further studies to determine the reasons for bargaining behaviour and the factors that lead to it.

In his research, Pajares elaborated on the concept of self-efficacy, which is an individual's belief in their ability to complete a specific task. High self-efficacy is associated with greater motivation, greater perseverance, and better academic performance. Pajares suggested that teachers should focus on cultivating students' self-efficacy and help them build confidence through encouragement and positive feedback [19]. Teng et al. (2018) found that writing self-efficacy was significantly positively correlated with students' writing performance. Confident students usually achieve better writing results. Writing anxiety mediates the relationship between self-efficacy and writing performance. Higher self-efficacy can reduce students' writing anxiety, thereby improving writing performance. Studies suggest that various interventions (such as writing training and feedback) can be used to improve students' self-efficacy to reduce writing anxiety and improve writing results. Teng et al. believe that writing self-efficacy should be viewed as a multidimensional concept, referring to students' judgments of their ability to apply multiple language and rhetorical knowledge, as well as their confidence in their academic performance and metacognitive control [20].

Conclusion

The findings of this study show that students often experience pragmatic failures while interacting via email communication. The lower pragmatic competence can be shown in that the students used more direct and less indirect requestive strategies. To achieve a successful outcome of their request and have effective communication, students are expected to soften their request modifications and learn politeness strategies. Even though some of the requests were conventionally indirect and started with “*could you...*”, the explanations of their purpose were rude. The analysis indicates that teaching pragmatics is highly recommended for Kazakhstani students in higher education; so that they will be aware of different types of request strategies, request perspectives, internal/ external modifications and supportive moves. As L2 learners in Kazakhstani higher education do not have many chances to practice pragmatics outside the classroom, teaching pragmatics should be implemented in EFL syllabuses. Incorporating pragmatic competence in the EFL curriculum can be achieved through various instructional approaches, such as explicit teaching of speech acts, role-playing activities, authentic materials, and cultural discussions. By prioritizing pragmatic competence, EFL programs can better prepare learners to communicate successfully and meaningfully in English, both within and outside the classroom.

Enhancing students' pragmatic and self-efficacy skills through email writing is an important area of research with important implications for education and employment. By integrating insights from social-emotional learning, self-regulatory strategies, and context-based learning, educators can develop targeted approaches to equip students with the skills needed to communicate effectively. Addressing identified knowledge gaps contributes to a comprehensive understanding of how to develop these critical skills in the digital age.

Research recommendation. This study suggests that there is a need to investigate the use of interactive teaching methods in improving students' pragmatic writing skills, especially in the context of email communication. Despite the noteworthy findings, there are significant gaps in the literature regarding specific strategies for improving pragmatic skills and self-efficacy through email writing. Most existing research focuses on general writing skills or broader communication competencies without isolating the nuances of email communication. Future research should examine targeted email writing interventions, examining the impact on students' pragmatic skills and self-efficacy. Additionally, studies of different student populations may be useful considering how cultural and contextual factors influence the development of pragmatic skills and self-efficacy in email writing.

BIBLIOGRAPHY

1. Economidou-Kogetsidis M. “Please answer me as soon as possible”: Pragmatic failure in non-native speakers' e-mail requests to faculty // *Journal of Pragmatics*. – 2011. – T. 43. – №13. – P. 3193–3215.
2. Aijmer K. “Will you fuck off please”. The use of please by London teenagers // *Sociocultural Pragmatics*. – 2015. – №3(2). – P. 127–149.
3. Thomas J. Cross-cultural pragmatic failure // *Applied linguistics*. – 1983. – №4(2). – P. 91–112.
4. Akmagambetova N., Zhorabekova A., Kassymova G. Formation of Tolerance in Teenage Students in the Modern Educational Environment Via a Pragmatic Approach // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2023. – №2(128). – P. 367–379. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.29>
5. Griffiths P. *Introduction to English semantics and pragmatics*. – Edinburgh university press, 2006. – 192 p.
6. Economidou-Kogetsidis M. Interlanguage request modification: The use of lexical/phrasal downgraders and mitigating supportive moves // *Multilingua*. – 2009. – №28. – P. 79–112.
7. McCarthy P., S. E. W. Writing self-efficacy: A study of the beliefs and attitudes of student writers // *Journal of Educational Psychology*. – 1985. – №77(1). – P. 35–41.

8. Shell D.F., Murphy C.L., Bruning R. The role of self-efficacy in writing: A study of college students // *Journal of Educational Psychology*. – 1989. – №81(1). – P. 42–50.
9. Chen C.F.E. The development of e-mail literacy: From writing to peers to writing to authority figures // *Language Learning & Technology*. – 2006. – №10(2). – P. 35–55.
10. Blum-Kulka S. Indirectness and politeness in requests: Same or different? // *Journal of pragmatics*. – 1987. – №11(2). – P. 131–146.
11. Durlak J., Weissberg R., Dymnicki Allison B., Taylor Rebecca D., Schellinger, Kriston B. The impact of enhancing students' social and emotional learning: a meta-analysis of school-based universal interventions // *Child development*. – 2011. – Vol. 82, №1. – P. 405–432. <http://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2010.01564.x>
12. Chung Yoonsook, Yoo Jungsook, Kim Sungwon, Lee Hyunju, Zeidler D. Enhancing students' communication skills in the science classroom through socioscientific issues // *International Journal of Science and Mathematics Education*. – 2014. – №14. – P. 1–27. <http://doi.org/10.1007/S10763-014-9557-6>
13. Sun Ting, Wang Chuang. College students' writing self-efficacy and writing self-regulated learning strategies in learning English as a foreign language // *System*. – 2020. – Vol. 90. <http://doi.org/10.1016/j.system.2020.102221>
14. Cleary T., Velardi Brittany C., Schnaidman B. Effects of the Self-Regulation Empowerment Program (SREP) on middle school students' strategic skills, self-efficacy, and mathematics achievement // *Journal of School Psychology*. – 2017. – №64. – P. 28–42. <http://doi.org/10.1016/j.jsp.2017.04.004>
15. Succi Chiara., Canovi Magali. Soft skills to enhance graduate employability: comparing students and employers' perceptions // *Studies in Higher Education*. – 2020. – №45. – P. 1834–1847. <http://doi.org/10.1080/03075079.2019.1585420>
16. Häkkinen P., Järvelä Sanna, Mäkitalo-Siegl Kati., Ahonen A., Näykki Piia, Valtonen Teemu. Preparing teacher-students for twenty-first-century learning practices (PREP 21): a framework for enhancing collaborative problem-solving and strategic learning skills // *Teachers and Teaching*. – 2017. – №23. – P. 25–41. <http://doi.org/10.1080/13540602.2016.1203772>
17. Bandura A. Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change // *Psychological Review*. – 1977. – №84(2). – P. 191–215. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.84.2.191>
18. Pendergast D., Garvis S., Keogh J. Pre-service student-teacher self-efficacy beliefs: An insight into the making of teachers // *Australian Journal of Teacher Education*. – 2011. – Vol. 36. – P. 46–58. <http://doi.org/10.14221/AJTE.2011V36N12.6>
19. Pajares F. Self-efficacy during childhood and adolescence: Implications for teachers and parents // In F. Pajares, T. Urda (Eds.). *Self-efficacy beliefs of adolescents*. – Information Age Publishing, 2007. – P. 339–367.
20. Teng F., Zhang X., Hsu Y. The effects of self-efficacy on writing performance: The mediating role of writing anxiety // *Journal of Educational Psychology*. – 2018. – №110(5). – P. 678–691.

ӘОЖ 371.91:790.196; МҒТАР 14.09.29

<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.133>А.У. ИБРАЕВА¹✉, У.М. АБДИГАПБАРОВА²¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: asylzat.ibrayeva@ayu.edu.kz²педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: abdigapbarova_um@mail.ru

ТЕАТР ӨНЕРІ ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ЖЕКЕ ДЕЗАДАПТАЦИЯ БЕЛГІЛЕРІ БАР ЖАСӨСПІРІМДЕРДІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ СҮЙЕМЕЛДЕУДІҢ БІР ТҮРІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Бұл мақалада жасөспірімнің жеке басын дамыту тәсілі мен стреске төзімділікті арттыру және әлеуметтік дезадаптацияның алдын алу құралы ретінде театр үйірмесіне көзқарас ұсынылған. Театр өнері бойынша мектеп үйірмесін ұйымдастырудың басты мақсаты – орындаушылар мен көрермендер арасында байланыс орнату, сондай-ақ көрермендерге эмоцияларды сезіну, болып жатқан оқиғалардың терең мағынасы туралы ойлану және спектакльдің эстетикасынан ләззат алу мүмкіндігі. Театр өнері білім беру мақсаттарында және жасөспірімдерді театр үйірмесіне қатысуға тартуда маңызды рөл атқарады, бұл оларға әртүрлі күйзелістерді, жасқа байланысты қақтығыстарды және бейімделу мәселелерін шешуге көмектеседі. Зерттеу жұмыстары барысында қарастырылып отырған мәліметтерді анықтау мен нақтылауда теориялық талдау, жалпылау, зерттеу пәні бойынша қолда бар теориялық және әдіснамалық материалдарды синтездеу әдістері, Г. Айзенктің психикалық күйлердің өзін-өзі бағалауын анықтау әдістемесі, В.В. Бойконың эмпатикалық қабілеттер деңгейін анықтау әдістемесі өзіндік ерекшеліктерімен басшылыққа алынды. Зерттеулерге сәйкес бейімделудің физиологиялық емес, психологиялық деңгейі стрестің ең сезімтал көрсеткіші болып табылатыны анықталды.

Қазіргі заман талабына сай өркениетті қоғамға ілесе алатын кәсіби қаруланған тұлға дайындау педагогтардың басты міндеті. Зерттеу барысында жеткіншектердің стреске төзімділігін анықтап, жеке тұлғалық қасиеттерін дамытуға, психологиялық шамадан тыс күйзелістерге қарсы тұруға, психосоматикалық дертке шалдықпау төңірегінде ізденіс жұмыстары жүргізілуде. Білім игеру арқылы жас жеткіншек ақылын толықтырады, тәрбие беру арқылы мінезін қалыптастырады, ал ішкі рухани дүниесінің тазалығын өнер арқылы байытуға болады. Нәтижелер жанды қарым-қатынас пен театр үйірмесінде шығармашылық арқылы эмоцияларын білдіру мүмкіндігінің арқасында жасөспірімдер өздерінің эмпатикалық

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Ибраева А.У., Абдигапбарова У.М. Театр өнері әлеуметтік және жеке дезадаптация белгілері бар жасөспірімдерді психологиялық-педагогикалық сүйемелдеудің бір түрі ретінде // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №4 (134). – Б. 437–450. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.133>

*Cite us correctly:

Ibraeva A.U., Abdigapbarova U.M. Teatr oneri aleumettik jane jeke dezadaptacia belgileri bar jasospirimderdi psihologialyq-pedagogikalyq suiemeldeudin bir turi retinde [Theatrical Art as a Form of Psychological and Pedagogical Support for Adolescents with Signs of Social and Personal Maladjustment] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2024. – №4 (134). – B. 437–450. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.133>

Мақаланың редакцияға түскен күні 01.10.2024 / қабылданған күні 30.12.2024

қабілеттерін дамытып, күйзеліске төзімділік деңгейін арттырып, табысты әлеуметтік бейімделуге әкелетінін көрсетті.

Кілт сөздер: театр өнері, жасөспірімдер, стреске төзімділік, эмпатикалық қабілеттер, психодрама, театр үйірмесі.

A.U. Ibrayeva¹, U.M. Abdigapbarova²

*¹PhD Doctoral Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: assylzat_ibrayeva@mail.ru*

*²Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Abai Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: abdigapbarova_um@mail.ru*

Theatrical Art as a Form of Psychological and Pedagogical Support for Adolescents with Signs of Social and Personal Maladjustment

Abstract. This article presents a look at the theater circle as a way of developing a teenager's personality and a means of increasing stress tolerance and preventing the development of social maladjustment. The main purpose of organizing a school theater arts club is to establish a connection between performers and the audience, as well as an opportunity for viewers to experience emotions, reflect on the deeper meaning of what is happening and enjoy the aesthetics of the performance. Theatrical art plays an important role in educational purposes and attracting teenagers to participate in a theater circle, which helps them cope with various stresses, age conflicts and adaptation problems. In the course of research work, methods of theoretical analysis, generalization, synthesis of available theoretical and methodological material on the subject of research were used in determining and clarifying the data under consideration. Methodology for determining the self-assessment of mental states of G. Aizenk, methodology for determining the level of empathic abilities of V.V. Boyko. According to research, it has been found that the psychological, rather than the physiological, level of adaptation is the most sensitive indicator of stress. The main task of teachers is to prepare a professionally armed person capable of responding to a modern civilized society. In the course of the research, exploratory work is carried out to identify the stress resistance of adolescents, the development of personal qualities, countering psychological overstrain, and preventing psychosomatic diseases. By acquiring knowledge, a young teenager replenishes his mind, cultivating character, and the purity of his inner spiritual world can be enriched with art. The results showed that thanks to live communication and the ability to express their emotions through creativity in the theater circle, teenagers developed their empathic abilities, increased their stress tolerance, which led to successful social adaptation.

Keywords: theatrical art, adolescents, stress resistance, empathic abilities, psychodrama, theater circle.

А.У. Ибраева¹, У.М. Абдигапбарова²

*¹PhD докторант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: assylzat_ibrayeva@ayu.edu.kz*

*²доктор педагогических наук, профессор
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: abdigapbarova_um@mail.ru*

Театральное искусство как форма психолого-педагогического сопровождения подростков с признаками социальной и личностной дезадаптации

Аннотация. В данной статье представлен взгляд на театральный кружок как на способ развития личности подростка и средство повышения стрессоустойчивости и профилактики развития социальной дезадаптации. Главная цель организации школьного кружка по театральному искусству заключается в установлении связи между исполнителями и аудиторией, а также в возможности для зрителей переживать эмоции, задумываться над глубинным смыслом происходящего и наслаждаться эстетикой представления. Театральное искусство играет важную роль в образовательных целях и в привлечении подростков к участию в театральном кружке, что помогает им справляться с различными стрессами, возрастными конфликтами и проблемами адаптации. В ходе исследовательской работы для определения и уточнения данных использованы методы теоретического анализа, обобщения, синтеза имеющегося теоретического и методологического материала по предмету исследования, методология определения самооценки психических состояний Г. Айзенка, методика определения уровня эмпатических способностей В.В. Бойко. Согласно исследованиям, наиболее чувствительным показателем стресса является психологический, а не физиологический уровень адаптации. Основная задача педагогов – подготовить профессионально вооруженную личность, отвечающую требованиям современного цивилизованного общества. В ходе исследования проведена поисковая работа по выявлению стрессоустойчивости подростков, развитию личностных качеств, противодействию психологическим перенапряжениям, профилактике психосоматических заболеваний. Приобретая знания, подросток совершенствует свой ум, развивает характер, а чистоту своего внутреннего духовного мира обогащает искусством. Результаты показали, что благодаря живому общению и способности выражать свои эмоции через творчество в театральном кружке подростки развили свои эмпатические способности, повысили уровень стрессоустойчивости, что привело к успешной социальной адаптации.

Ключевые слова: театральное искусство, подростки, стрессоустойчивость, эмпатические способности, психодрама, театральный кружок.

Кіріспе

Қиын өмірлік жағдайға тап болған балаларды психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу көбінесе мектептегі тәрбие процесінің негізгі проблемаларының бірі болып табылады. Әр түрлі проблемалар оқушылардың психологиялық әл-ауқатының деңгейіне әсер ете алады және баланың академиялық оқуы, өзін-өзі көрсету қабілеті мен қарым-қатынасы үшін қолайсыз ішкі жағдайлар жасай алады. Психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету шеңберінде оқушылардың бұл санаты «тәуекел тобына» - өткір психоэмоционалды дезадаптацияның даму белгілері немесе факторлары бар оқушылардың есептік тобына жіберіледі. Мектеп педагог-психологы мен әлеуметтік педагогының арсеналында диагностикалық және түзету-дамыту әдістерінің кең спектрі бар, олардың мақсаты қажетті психологиялық-әлеуметтік көмекті уақтылы анықтау және көрсету болып табылады. Дезадаптация белгілері бар оқушының жеке басын түзету мен дамытуда шығармашылық үлкен рөл атқарады. Шығармашылық адамға өзін-өзі жүзеге асыруға, өз психикасының ішкі мазмұнын білдіруге және осылайша мәселені шешу үшін ішкі диалогты ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Қазіргі таңдағы жеткіншектердің ой-өрісі, среске төзімділігі, физиологиялық дамуы, психоэмоционалдық көңіл күйі көпшілікті алаңдатуда. Тез өзгермелі қоғамда орын алып жатқан жаңашыл көзқарасқа ілесеміз деп әлеуметтік тұрмыс-тіршілігіне көндіге алмай, стреске түсетін жастар аз емес. Осы жағдайда пайда болатын қысым оның көзқарасы мен адамның мінез-құлқы әсерінен туындайды. Білім беру мекемесінде олардың білім алу кезеңі өте жоғары психикалық және физикалық жүктемелердің жоғары деңгейі мен уақыт тапшылығы мен қысқа мерзімдегі проблемалық жағдайларды шешуге қойылатын

талаптардың жоғарылауымен, режимдік қатаң бақылаумен және реттеумен ақпараттың үлкен көлемін игеру қажеттілігімен байланысты нақты іс-әрекет түріне жатқызылады. Қазіргі таңда, өмір қарқыны жыл сайын жеделдетіліп, балаларға эмоционалды және ақпараттық жүктеме мектепте де, үйде де артып келе жатқанда, баланың эмоционалды тепе-теңдікті сақтай отырып, қоршаған ортаның өзгеретін жағдайларына бейімделуі қиындай түсуде. Мұның бәрі психологиялық стресс мәселесін барған сайын өзекті етеді [1]. Біздің ойымызша, жоғарыда аталған жеке тұлғалық сапалардың қалыптасуына, оның психологиялық тәрбиелік әлеуетіне театр өнері оң әсер етеді. Деадаптация белгілері бар оқушылардың сабақтан тыс спорт секциялары, шеберлік үйірмелері, соның ішінде театр, кәсіби бағытталған курстар сияқты жұмыстарға қатысуы, оқушылардың іс-әрекетін ұйымдастыруға, оларды сабақтан тыс дамытумен қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Зерттеудің мақсаты: мектеп театр үйірмесінің стресске төзімділігі төмен және әлеуметтік деадаптация белгілері бар жасөспірімнің жеке басының дамуына әсерін талдау.

Зерттеу гипотезасы: егер деадаптация белгілері бар оқушы театр үйірмесінің қызметіне қатысса, онда нәтижелі дұрыс ұйымдасқан тұрақты (бір ай көлемінде) оқу жұмыстарынан кейін оның психоэмоционалды жағдайы бастапқы мәнге қатысты жақсарады.

Шығармашылық ортаны құру жеке тұлғаның принципін сақтаудан және жеткіншектердің жеке ерекшеліктерін ескеруден тұрады: сахналық қойылымға қатыстыру барысында, жеткіншектердің жеке ерекшеліктерін ескере отырып, ішкі резервтерін іздеуге, өзіндегі белгісіз қасиеттерді шығаруға, психофизикалық құрысуды жеңуге үйретеді.

Мектеп оқу театрлары, сахналық үйірмелер, сабақтан тыс жүргізілетін тәрбие жұмыстары көнерген әдіс ретінде өткенге айналды. Қазіргі мектеп оқушылары әлеуметтік желілер мен компьютерлік ойындардың құлы болды, виртуалды әлемнің бір ойыншысы болғысы келеді. Театр өнері адам танымын үйлестіреді, қоршаған әлемді, өзін және басқа адамдарды біртұтас, бейнелі-нақты, интуитивті-эмоционалды болуға мүмкіндік береді. Театр өнері – адамдарды бір-біріне бауырмал болуға үйретеді, оның мақсаты жүректерді жұмсарту, мінез-құлықты жақсарту, адамгершілікті қалыптастырып, кішкене болса да әркімнің жеке өмірін жақсартуға әсер ету. Театр өнері баланың сөйлеу мәнерлілігін, интеллектуалды және көркемдік-эстетикалық тәрбиені қалыптастыруға қатысты көптеген педагогикалық мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Ол сезімдерді, әрекеттерді және эмоционалды жаңалықтарды дамытудың сарқылмас көзі, рухани байлықпен таныстыру тәсілі. Жеткіншектердің бойында әртүрлі қолайсыз факторлардың әсерінен туындаған деадаптация жағдайын театр өнерінде қолданатын ойын тәсілдерімен, экспрессивтік әдістермен, тренинг жаттығулармен жоюға болады. Топпен жұмыс істеу, ұжыммен санасу, өз пікірін ашық айту, құрдастарымен шығармашылық қарым-қатынас жасау дағдыларын қалыптастырады.

Зерттеу әдістері

Зерттеу теориялық талдау және эмпирикалық зерттеу әдістерін қолданады. Теориялық талдау шеңберінде зерттеу пәні бойынша қолда бар теориялық-әдіснамалық материалдарды талдау, жалпылау, синтездеу пайдаланылды. Эксперименттік зерттеу әдісі ретінде 1 айлық қадам мен 2 өлшемнен тұратын қалыптастырушы эксперимент жүргізілді. Экспериментке «Сахна өнері» үйірмесінің 32 оқушысы қатысты. Зерттеу аясында қатысушылар мектеп театр үйірмесіне қатысады. Зерттеудің сандық әдісі ретінде келесі зерттеу әдістері таңдалды:

1. Г. Айзенктің психикалық күйлердің өзін-өзі бағалауы – әдістеме оқушының психикалық жағдайын диагностикалауға бағытталған. Бұл әдістеме аясында алаңдаушылық, көңілсіздік, агрессивтілік және қатаңдық сияқты психикалық күйлердің ауырлығы диагностикаланады. Бұл әдіс оқушылардың бейімделу дәрежесін анықтауға және ол болған жағдайда деадаптацияның көріну формасын анықтауға мүмкіндік береді.

2. В.В. Бойконың эмпатикалық қабілет деңгейін диагностикалау. Зерттеудің бұл әдісі адамның өзін-өзі түсінуі және оның басқаларға деген жанашырлық қабілеті сияқты бейімделу процестерінің негізінде жатқан эмпатикалық қабілеттердің өзекті деңгейін анықтауға мүмкіндік береді. Эмпатикалық қабілеттердің жоғары деңгейі сәтті бейімделу факторы ретінде сипатталады және тұлғаның әлеуметтенуіне жағымды әсер ете алады.

Ғылыми зерттеулердің бастапқы кезеңінде театр өнерімен айналысатын жеткіншектер мен театр өнеріне дезадаптация белгілері бар жасөспірімдердің күйзеліске төзімділік ерекшеліктері анықталды. Бұл жеке және ситуациялық алаңдаушылықты, жеке психологиялық сипаттарды және жеткіншектердегі агрессивті және депрессиялық мінез-құлыққа бейімділікті анықтайды. Мектеп үйірмесінде театр өнері арқылы стреске төзімділікті қалыптастыру үшін арнайы жасалған психологиялық-педагогикалық жағдайлардың тиімділігін эксперименталды түрде тексеру жүргізгеннен кейін тәжірибелік тапсырмалар беріледі. Қазіргі таңда жеткіншектердің ортаға тез бейімделуі мен дезадаптациядан өтуіне технологиялар мен әдіс-тәсілдер кеңінен қолданылды. Оқу процесінде, оқудан тыс кезінде мектеп жасындағы жеткіншектердің қызығушылығын тиімді арттыру үшін экспрессивті әдісті көбірек қолданған дұрыс. Экспрессия – бейнелеу дегенді білдіреді. Белгілі режиссер К. Станиславскийдің «егер де мен...» әдісі арқылы «ұсынылған тосын жағдай» бойынша сахналық қойылымдарда өзіне берілген рөлді ойнап шығып, бойындағы құрысу мен тырысуды, ойындағы ауыртпалықты тілмен, жүректегі қызбалықты сезіммен, көңілдегі арпалысты мінезбен шығарады. Бұл тәсіл оқушылардың бойындағы шығармашылық қабілетін арттырады. Қазіргі таңдағы гиперактивті жеткіншектердің энергиясын дұрыс бағытқа икемдеп, шығармашылық икемділігін қалыптастырып, өзгермелі заман ситуацияларын жеңіп шығатын саналы жас ұрпақты дайындауға жақсы әсерін қалдырады.

Осы әдістер мен техникалар орта мектеп педагогикасы мен психологиясындағы жеткіншектердің стреске төзімділік мәселесінің жай-күйін теориялық тұрғыда талдап, жасөспірімдердің стреске төзімділік көрсеткіштерінің динамикасын театр өнеріндегі қойылымдарда роль ойнау барысында мүмкіндіктерін анықтап, сахналық өнер жаттығуларымен жасөспірімдердің стреске төзімділік көрсеткіштерін өзгерту жұмыстарының ерекшеліктерін айқындауға болатындығын көрсетеді.

Талдау мен нәтижелер

Театр өнері – көрермендерге әңгімелер, эмоциялар, идеялар мен тұжырымдамаларды жеткізу үшін жанды актерлік қойылымдарды, костюмдерді, декорацияларды, жарықты, дыбысты және басқа элементтерді қолданатын көркемдік көріністің бір түрі. Ол көрермендер үшін жанды және жан-жақты тәжірибе жасау үшін драматургия, режиссура, актерлік шеберлік, жиынтықтар, костюмдер, музыка және жарықтандыру сияқты өнердің әртүрлі аспектілерін біріктіреді. Театр өнері көптеген формаларда болуы мүмкін, соның ішінде дәстүрлі театр қойылымдары, музыкалық, балет және опера қойылымдары, эксперименттік зерттеулер, көшедегі қойылымдар, импровизациялық театр және т.б. Ол кәсіби және әуесқой болуы мүмкін және комедиядан драмаға, абстракциядан реализмге дейінгі тақырыптар мен стильдердің кең ауқымын қамтуы мүмкін [2].

Театр өнерінің басты мақсаты – актерлер мен көрермендер арасында байланыс орнату, сонымен қатар көрермендерге эмоцияларды сезінуге, мағынаны ойлауға және спектакльдің эстетикалық аспектілерінен ләззат алуға мүмкіндік беру. Театр көптеген қоғамдардың мәдениеті мен тарихының маңызды бөлігі болып табылады және оның рөлі ойын-сауық және білім беру болуы мүмкін.

Актер өнерінің ерекшелігі - спектакль кейіпкерлерінің бейнелерін жасай отырып, ол

өзінің физикалық және рухани деректерін шығармашылық дерек ретінде пайдаланады. Рөл сомдау барысында түрлі қиындықтармен күреседі. Соның бірі сахналық толқу. Сахналық толқу (көпшілік алдында) қойылымға дейін және уақытында тұлғаның психикалық жай-күйінің бір түрі. Жеке тұлғаның психикалық жай-күйінің тұрақсыздығы, табиғаты, ғылыми ақпараттың жетіспеушілігі, көпшілік алдында өзін басқара білу психологиялық дайындықтың тиімді әдістерін эмпирикалық іздеуге мәжбүр етеді. Сахна алаңына шыққан кезде бірдей психологиялық жағдайды сезінетін екі орындаушы жоқ. Бір орындаушы қателесуден, мәтінді ұмытып кетуден қорқады, екіншісі сахна залының эмоционалды жағдайына байланысты. Кейбір орындаушылар көрермендердің көптігіне байланысты ыңғайсыздықты сезінеді, ал басқалары өздерінің жеткіліксіз дайындықтарын сезініп, азап шегеді, біреу өздерінің қабілеттері мен талаптарының сәйкессіздігін түсіне бастайды. Кейбір орындаушылар шығармашылық өрлеу жағдайын сезініп, көрермендермен қарым-қатынасты асыға күтеді. Бұл күрделі эмоционалды ортада адамға эмоцияларын басқару қабілетін қамтамасыз ететін психикалық белсенділіктің компоненттері жоғары кәсіби өнімділікті қолдайды. Жүйке жүйесінің реактивтілік деңгейінің маңызды көрсеткіштерінің бірі – психикалық энергияны жинақтау және тұтыну қабілеті.

Психологиялық ғылым шеңберіндегі шығармашылық созылмалы күйзелісті сублимациялаудың күшті әдісі болып табылады. Сублимация – бұл энергияны күйзеліс немесе жанжал сияқты қолайсыз немесе жағымсыз импульстардан әлеуметтік тұрғыдан қолайлы немесе өнімді қызмет түрлеріне қайта бағыттауды қамтитын психологиялық қорғаныс механизмі. Сурет салу, жазу, музыка ойнау немесе театрландырылған қойылым сияқты шығармашылық әрекеттер жинақталған эмоциялар мен шиеленістерден арылудың жолын білдіреді [3]. Өнер жасау сөзбен жеткізу қиын болуы мүмкін қиын эмоцияларды білдірудің тәсілі болуы мүмкін. Сонымен қатар, шығармашылықпен айналысу күнделікті проблемалар мен стресті ұмытып кетуге көмектеседі, бұл санадан тыс ойлар мен сезімдердің шығуына мүмкіндік береді. Шығармашылық процеске ену, сонымен қатар, адам өз қызметіне толығымен еніп, уақыт пен қоршаған әлемді ұмытып кететін ағын күйіне ықпал етуі мүмкін. Шығармашылық адамға өз тәжірибесі мен сезімдерінің мағынасын табуға көмектеседі. Күйзелісті көркемдік көрініске айналдыру өмірдің жаңа түсініктері мен перспективаларына әкелуі мүмкін, ал шығармашылықтың тікелей процесінде адамдар өздерінің дағдыларын, таланттары мен қабілеттерін дамыта алады, бұл олардың қанағаттану және өзіне деген сенімділік сезімдерін арттыра алады. Бұл күйзелісті басқарудың оң және өнімді стратегияларын жасауға көмектеседі [4].

Театр өнері психотерапия мен психологиялық мәселелерді емдеуде маңызды рөл атқарады. Бұл тәсіл психодрама деп аталады. Психодрама адамдарға эмоцияларын зерттеуге, жарақаттарды өңдеуге, жанжалдарды шешуге, өзін-өзі тануды арттыруға және тұлғааралық дағдыларды дамытуға көмектесу үшін рөлдік ойын, импровизация, театр жаттығулары, тіпті спектакльдер жасау және қою сияқты әртүрлі театр әдістерін қолданады [5].

Психодрама аясында қатысушылар өздерінің сезімдері мен тәжірибелерін өздері жасаған сценарийлер немесе кейіпкерлер арқылы білдіре отырып, әртүрлі рөлдерді ойнай алады. Бұл оларға өз проблемаларынан шығуға және оларға жаңа көзқараспен қарауға, өзара әрекеттесу мен проблемаларды шешудің жаңа тәсілдерін дамытуға мүмкіндік береді. Психодрама депрессия, мазасыздық, жарақат, тамақтанудың бұзылуы, тәуелділік және т.б. сияқты әртүрлі психологиялық және эмоционалды проблемалары бар адамдар үшін жоғары тиімділік деңгейін көрсетеді. Бұл балалар мен жасөспірімдерге, сондай-ақ топтық терапия мен отбасылық терапияға пайдалы болуы мүмкін.

Театр шығармашылығы жасөспірімдер үшін шығармашылық табиғатын білдірудің және әртүрлі дағдыларды дамытудың маңызды құралы болып табылады. Театр өнері

жасөспірімдерге өздерінің шығармашылық қабілеттерін психологиялық аспектілерде жүзеге асыруға көмектеседі:

1. Өзін-өзі көрсету – театрлық іс-шараларға қатысу жасөспірімдерге кейіпкерлер мен сценарийлер арқылы өз ойларын, сезімдері мен идеяларын білдіруге мүмкіндік береді. Олар өздерін және айналасындағы әлемді жақсы түсінуге көмектесетін рөлдерде болуы мүмкін.

2. Эмпатияны дамыту – театр жобаларына қатысу жасөспірімдерге басқа адамдардың сезімдері мен перспективаларын жақсы түсінуге көмектеседі. Олар әртүрлі кейіпкерлер мен сценарийлерді зерттейді, бұл эмпатия мен жанашырлықты дамытуға көмектеседі.

3. Қарым-қатынас дағдылары – театрда жұмыс істеу басқа қатысушылармен ынтымақтастық пен қарым-қатынасты қажет етеді. Жасөспірімдер тиімді қарым-қатынас жасауға, басқаларды тыңдауға, өз ойлары мен идеяларын айтуға үйренеді [6].

4. Шығармашылық ойлау – театр өнері шығармашылық ойлау мен проблемаларды шешу қабілеттерін ынталандырады. Жасөспірімдер өмірдің көптеген салаларында пайдалы дағды бола алатын идеяларды білдіру мен түсіндірудің стандартты емес тәсілдерін табуды үйренеді.

5. Өзіне деген сенімділік – көпшілік алдында сөйлеу жасөспірімдерге өзіне деген сенімділік пен өзін-өзі бағалауды дамытуға көмектеседі. Олар өнер көрсету алдындағы қорқынышын жеңуге және өздерінің дағдылары мен таланттарын көрсетуге үйренеді [7].

Өмірлік қиындықтарды сәтті жеңуге көмектесетін жасөспірімдердің ішкі ресурсы ойлаудың икемділігімен, эмоционалды жауап беру ерекшеліктерімен байланысты. Сахналық өнер баланың сөйлеу мәнерлілігін, интеллектуалды және көркемдік-эстетикалық тәрбиені қалыптастыруға қатысты көптеген педагогикалық мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Ол сезімдерді, әрекеттерді және эмоционалды жаңалықтарды дамытудың сарқылмас көзі, рухани байлықпен таныстыру тәсілі. Нәтижесінде бала әлемді ақылмен және жүрекпен таниды, жақсылық пен жамандыққа деген көзқарасын білдіреді; қарым-қатынас қиындықтарын, өзіне деген сенімсіздікті жеңуге байланысты қуанышты біледі. Біздің әлемде ақпарат пен күйзеліске толы жан ертегілерді – ғажайыпты, балалық шақтың жеңіл сезімін сұрайды. Әр баланың жандүниесінде еркін театрландырылған ойынға деген ұмтылыс бар, онда ол таныс әдеби сюжеттерді қайталайды. Бұл оның ойлауын белсендіреді, есте сақтау мен бейнелі қабылдауды жаттықтырады, ой мен қиялды дамытады, сөйлеуді жетілдіреді [8].

Мектеп театр үйірмесі – бұл мектеп бағдарламасы аясында ұсынылатын мектептен тыс іс-шара, онда оқушылар тәжірибелі режиссердің немесе мұғалімнің жетекшілігімен театр өнерінің әртүрлі аспектілерімен айналыса алады. Мектеп театр үйірмесінің негізгі мақсаты – оқушылардың театр дағдыларын, шығармашылық әлеуетін және жеке өсуін дамыту. Үйірме оқушылардың шығармашылық қабілеті мен қиялын дамыта отырып, театр өнері саласында тәжірибе жасап, шығармашылықпен айналысуға мүмкіндік береді. Үйірмедегі жобалар бойынша осы үйірмелерде ұйымдастырылған қойылымдарға және ұжымдық жұмысқа қатысу тиімді коммуникативті дағдыларды, ынтымақтастық пен басқалардың пікіріне төзімділікті дамытуға ықпал етеді. Көрермендер алдында сөйлеу және кері байланыс алу оқушыларға өзіне деген сенімділікті дамытуға, сондай-ақ қорқыныш пен шешімсіздікті жеңуге үйренуге көмектеседі. Театр жобаларымен жұмыс жасау арқылы оқушылар әртүрлі әдеби шығармалармен, шығармашылық дәстүрлермен және театр өнерінің тарихымен танысады, бұл олардың білімі мен мәдени сауаттылығының дамуына ықпал етеді. Көптеген оқушылар үшін театр үйірмесіне қатысу мектепте оқуға ынталандырудың қосымша көзі бола алады, өйткені бұл оларға сыныптан тыс уақытта қызықты және шығармашылық қызметпен айналысуға мүмкіндік береді. Үйірме оқушылардың әлеуметтенуі мен құндылық бағдарларын қалыптастыру үшін қолайлы атмосфера жасайды, өйткені онда олар ұжым шеңберінде қарым-қатынас жасай алады, өзара әрекеттесе алады және дами алады [9, 10]. С.А. Анохинаның пікірінше, стреске төзімділікке екі айнымалы әсер етеді – қоршаған орта

(яғни, стрестің әсер ету сипаты) және жасөспірімнің жеке басының ішкі құрылымының ерекшеліктері. Стреске төзімділік стрестік факторларға белсенді қарсылық, бейімделу немесе стрестік әсерлерден аулақ болу арқылы көрінеді, бұл кез келген жағдайда жеке өзгерістерге байланысты [11]. Үйірме оқушыларды әлеуметтендіру мен қоршаған орта құраушысы және оң ықпал ететін фактор ретінде көруге болады.

Сонымен, әдеби дереккөздерге теориялық шолу жасау барысында шығармашылық педагог-психологтың түзету-дамыту қызметінің маңызды элементі екені анықталды және оны сыныптан тыс іс-шараларға тарту арқылы жүзеге асыру дезадаптация белгілері бар оқушыларды психологиялық-педагогикалық қолдаудың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Театр үйірмесіне қатысу оқушының бейімделу қабілетін, оның эмпатикалық қабілеттерінің деңгейін дамытуға ықпал етуі тиіс сонымен қатар эмоцияларды сублимациялау және өзін-өзі көрсету құралына айналады.

Осы теориялық тұжырымды тексеру үшін эксперимент ұйымдастырылды, онда 32 оқушыдан тұратын топ құрылды, олардың 18-інде дезадаптация белгілері бар, қалған 14 оқушыда бұл белгілер табылған жоқ. Барлық қатысушылар қалалық №6 М. Маметова атындағы жалпы орта мектебі, М. Жұмабаев атындағы №15 мектеп гимназиясы, №8 Н. Төрқұлов атындағы жалпы білім беретін мектебі, А.Байтұрсынов атындағы №1 мектеп-лицейі, Ө. Жәнібеков атындағы №27 ІТ мектеп-лицейінен келген оқушылар. Олар Түркістан қалалық Оқушылар сарайының «Самғау» драма үйірмесінің жеткіншектері. Үйірме сабақтары әр топпен аптасына 1 рет өтіледі (барлығы 2 топ). Үйірме қызметі аясында олар қазақ әдебиетінің классигі, жазушы М. Әуезовтың аудармасынан Н. Гогольдің «Ревизор» шығармасы бойынша қойылымға дайындалуда. «Ревизор» шығармасы – әлемдік әдебиеттің классикасы, маңызды туындылардың бірі, онымен танысу оқушыларға өз ой-өрістерін кеңейтуге және классикалық мұрамен байланыста болуға мүмкіндік береді. Пьесаның сюжеті сыбайлас жемқорлық, екіжүзділік, өтірік және ашкөздік сияқты жағымсыз эмоционалды жағдайды көрсететін кейіпкерлердің мәселелерін ашып, оқушылардың психоэмоционалды жағдайын жақсартуға, кешенді тұлғалық дамуына ықпал етеді. Мысалы, Гоголь дәуірінің шындықтары мен Қазақстандағы қазіргі әлеуметтік проблемалар арасындағы ұқсастықтар оқушылар үшін жақынырақ әрі қызықты. Қойылым кезінде пьесада көтерілген тақырыптардың әмбебаптығын көрсету үшін қазақ мәдениетінің элементтерін (ұлттық музыка, символизм, қазақ мақал-мәтелдерімен үйлесімі) біріктіруге болады. Зерттеу 04.12.2023–29.12.2023 ж.ж. аралығында жүргізілді және жалпы 25 күнді алды. Осы кезең ішінде қатысушылармен 2 сағаттық дайындықты қамтитын 4 кездесу өткізілді. 25 күн ішінде 4 кездесуден 2 сағат бойы жаттығулар өткізу оқушылардың жас және оқу мүмкіндіктеріне сәйкес келеді, негізгі көріністермен жұмыс істеуге және дағдылардың біртіндеп дамуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Бұл қызмет мәдениетаралық қарым-қатынасты нығайтуға, шығармашылық ойлау мен коммуникативтік дағдыларды дамытуға ықпал етеді.

Эксперименттік гипотезаны тексеру үшін бастапқыда үйірме қатысушыларынан дезадаптация белгілері бар жасөспірімдердің психоэмоционалды жағдайы мен эмпатия деңгейі туралы мәліметтер жиналды. Диагностика нәтижелері зерттеу тобының негізінен мазасыздық пен көңілсіздіктің жоғары деңгейінде дезадаптацияланғандығы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Кейбір студенттер агрессивтіліктің жоғары деңгейін көрсетеді. Қаттылық, сонымен қатар, бүкіл зерттеу тобында орташа деңгейде көрінеді. Эксперименттік топтың нәтижелерін (дезадаптацияланған) бақылау тобының нәтижелерімен (адаптацияланған) салыстыру арқылы айтарлықтай статистикалық айырмашылықтарды анықтауға болады (1-кестеде көрсетілген).

1-кесте – Бақылау және эксперименттік топтардағы психоэмоционалды күйлердің ауырлығын салыстыру (Г. Айзенктің ПКӨБ әдісі)

Топ	Мазасыздық	Агрессивтілік	Көңілсіздік	Қаттылық
Эксперимент. N = 18	16,9	14,1	16,3	17,0
Бақылау N = 14	11,2	13,0	10,4	9,8
U-критерий	52*	57*	54*	49**

Ескерту: * - $p=0,05$; ** - $p=0,01$

Салыстырмалы талдау дезадаптация белгілері бар және салыстырмалы түрде адаптацияланған оқушылар арасында айырмашылықтардың болуын анықтады. Эмпатикалық қабілеттердің көрсетілген деңгейінде де айырмашылықтар бар, бірақ бұл айырмашылықтар статистикалық маңыздылық шекарасында. Дезадаптация белгілері бар адамдардың эмпатикалық қабілеттерінің деңгейі салыстырмалы игілік жағдайындағы оқушылармен салыстырғанда төмен (2-кестеде көрсетілген).

2-кесте – Бақылау және эксперименттік топтардағы эмоционалды интеллект деңгейін салыстыру (В.В. Бойко әдістемесі)

Эмпатия арнасы	Бақылау N = 14	Эксперименттік N = 18	U-критерий
Рационалды арна	4,5	3,2	57*
Эмоционалды арна	4,3	3,3	56*
Интуитивті арна	4,3	2,8	59*
Орнатулар	5,1	5	89
Ену қабілеті	3,9	3	58*
Эмпатияны анықтау	4,4	3,1	55*
Интегралдық көрсеткіш	26,5	18,4	59*

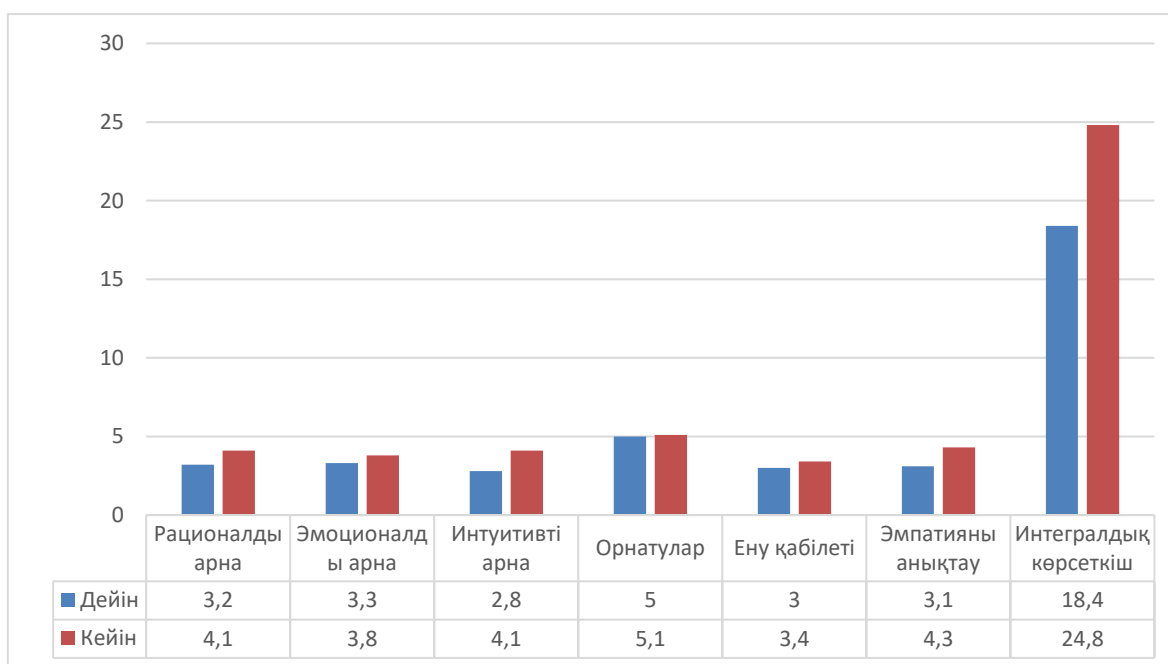
Ескерту: * - $p=0,05$

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, жеткіншектерде мазасыздықтың жоғары деңгейімен бірге стреске төзімділіктің төмен деңгейі анықталды. Бұл балалар эмоционалды, жағымсыз жағдайларға бейім, сыртқы және ішкі мәселелерге қатты алаңдайды. Олар сәтсіздіктер мен қақтығыстарға, әсіресе жақын адамдарымен қиын түседі. Жеткіншектер осал, сезімтал, сынға берілгіш. Біз алған нәтижелер жеткіншектердің жеке ресурстарының айтарлықтай төмендеуін, мазасыздықтың жоғары дәрежесін, ішкі агрессияны, стреске төзімділіктің төмендігін көрсетеді. Алынған эксперименттік нәтижелер жеткіншектердің стреске

төзімділіктің жоғары деңгейін қалыптастыру үшін сахналық өнер түрлерімен айналысып, әсер етудің психологиялық және педагогикалық толықтыруларының қажеттілігін көрсетеді.

Эмпатикалық қабілеттер деңгейін диагностикалаудың нәтижелері бақылау тобындағы студенттердің эмпатияның даму деңгейі сәл жоғары деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Театр үйірмесінің қызметі аясында қатысушылардың эмпатикалық қабілеттерін дамыту жеке дамудың негізгі формаларының бірі болып табылады, бұл актерлерге өз рөліне үйренуге, сондай-ақ өз эмоцияларын жақсы түсінуге және түсіндіруге мүмкіндік береді. Бұл дағдылар театр қызметі аясында ғана емес, оқушылардың жеке өмірінде де өте құнды болады. Сонымен қатар, жоғарыда айтылғандай, «Ревизор» кейіпкерлерінің бейнесін шығармашылықпен және икемді ойнау мүмкіндігімен қатысушыларға қолда бар кейіпкерлерді жеке сипатының ерекшеліктерімен толықтыруға және оны түсіндіруге мүмкіндік берді. Бұл тәсіл студенттерге кейіпкердің эмоционалды бейнесін синтездеуге, түсіндіруге және оны актерлік ойында өз түсініктерін жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

2-тоқсан аяқталғаннан кейін эксперименттік топта диагностиканың қайталанған нәтижелері жиналды. Осы уақыт аралығында театр үйірмесіне қатысушылардың саны өзгерген жоқ. Эксперименттік және бақылау топтарында эмпатикалық қабілеттердің даму деңгейінің жоғарылауы байқалады (1-сурет).

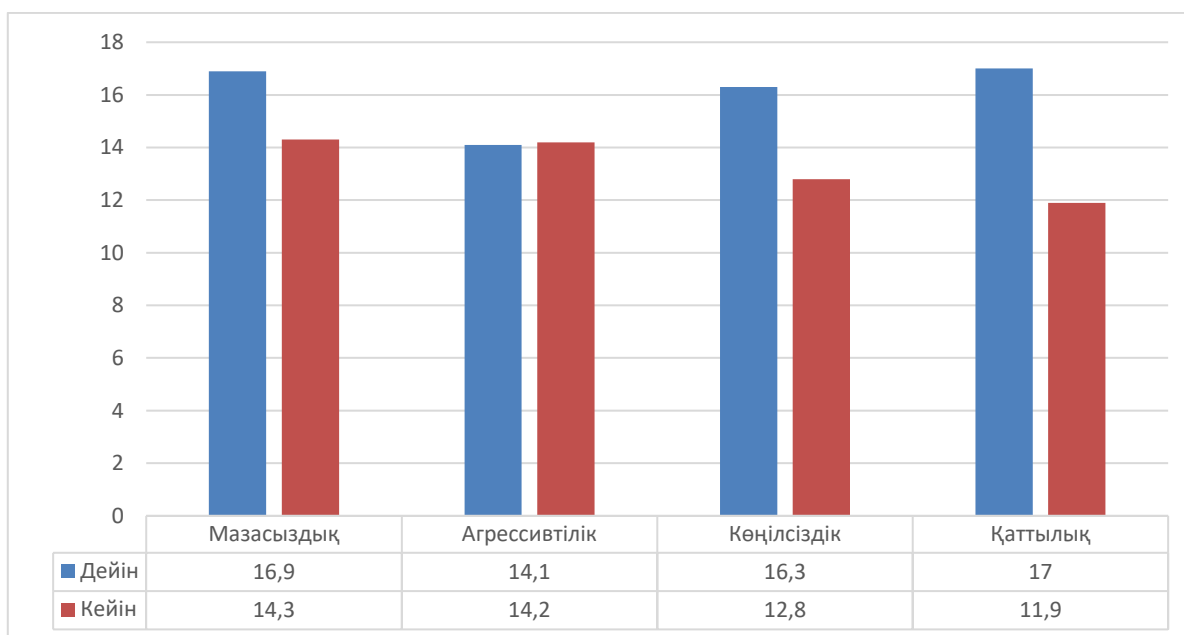

1-сурет – Театр үйірмесінің қызметіне бір айға дейін және одан кейін эмпатияның даму деңгейін салыстыру

Нәтижелерді салыстыру кезінде дезадаптация белгілері бар оқушылар арасында эмпатикалық қабілеттердің жалпы даму деңгейінің жоғарылауын байқауға болады. Вилкоксонның T-критерийін есептеу $p = 0,05$ деңгейінде статистикалық айырмашылықтың болуы туралы қорытындыға келді. Бұл 7–11-сынып оқушыларының эмпатикалық қабілеттерінің деңгейін дамыту шеңберінде түзету-дамыту қызметін жүргізуге дейінгі және кейінгі көрсеткіштер мен нәтижесінде театр үйірмесінің қызметіне қатысу тиімділігі арасында айтарлықтай айырмашылық бар екенін көрсетеді.

Дезадаптация белгілері бар оқушылардың психоэмоционалды жағдайына әсерін талдай отырып, оң қорытындылар алынды. Театр үйірмесінің қызметі барысында оқушылардың

психоэмоционалды жағдайы жақсарды, бірақ одан әрі қолдау мен тұрақтандыруды қажет етеді (2-сурет).

2-сурет – Театр үйірмесінің қызметіне бір айға дейін және одан кейін психоэмоционалды күйлердің ауырлық деңгейін салыстыру

Қайта диагностикалау нәтижелері статистикалық маңызды өзгерістерді көрсетеді. Мазасыздық пен көңілсіздік көрсеткіштеріне дейінгі және кейінгі нәтижелер арасындағы айырмашылық деңгейі $p=0,05$ құрайды. Сонымен қатар, қаттылық деңгейі $p=0,01$ деңгейінде айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Агрессивтілік деңгейі өзгерген жоқ.

Театр үйірмесінің қызметі дезадаптация белгілері бар оқушылардың жеке басының дамуына оң әсер етті. Бұл әдіс тәуелсіз деп айтуға негіз жоқ, бірақ ол психологиялық қолдау көрсетудің және тұлғаның коммуникативті және эмпатикалық қабілеттерін дамытудың тиімді қосымша құралы болып табылады. Театр үйірмесінің қызметіне қатысу кезінде оқушылар бір-бірімен байланысып, жаңа таныстар мен байланыстар ұйымдастыра алады. Бұл негізінен барлық қатысушылар үшін қолдау атмосферасын жасайды. Театр үйірмесінің ерекшелігі шығармашылық интерпретацияның белгіленген шеңберінің болмауы, бұл жанжалды жағдайлардың даму қаупін азайтады. Шеңбер ішіндегі әлеуметтік өзара әрекеттің нәтижесі оған қатысушылардың эмпатикалық қабілеттерінің деңгейінің жоғарылауы болып табылады.

Өзіңіздің эмоционалды тәжірибеніңді сублимациялау мүмкіндігінің болуы шығармашылық қызмет процесінде түзету және дамыту қызметінің маңызды жағы болып табылады. Қатысушылар басқа адамдардың эмоцияларын, ойлары мен мінез-құлқын түсіндіре отырып, әртүрлі өмірлік жағдайлармен байланысты психикалық белсенділік пен эмоциялардың өзіндік бағытын білдіруге мүмкіндік алады. Сонымен, Лука Лукичтің ролінде болған кезде мазасыздық деңгейі жоғары адамдар осы әдеби кейіпкерге тән жағдайдың мазасыз тәжірибесін білдіре алады, сонымен қатар адамның жеке тәжірибесіне байланысты жеке қалыптасатын мінез-құлқтың осы түрімен күресу стратегияларын жасай алады. Шын мәнінде актерлік ойын өмірлік жағдайларды модельдеуге және сынақ пен қателік арқылы мүмкін болатын жолдарды табуға мүмкіндік береді. Осылайша, дезадаптация белгілері бар

зерттеуге қатысушылардың психоэмоционалды жағдайының жақсаруына қол жеткізуге болады.

Оқшаулану, ұялшақтық, көпшілік алдында сөйлеуден қорқу сияқты қасиеттер қойылған мақсаттарға жетуге кедергі келтіруі әбден мүмкін. Жалпы, педагогика мен сахналық ойын әдісін сабақпен қатар қолдану оқушылардың белсенділігін арттыруға және олардың өз қиындықтарын жеңуге бағытталған. Психодрама жеткіншектердің стрестік оқиғаларды қалай қабылдайтынын зерттеуге де, өздерінің психикалық, физикалық және эмоционалды дамуына негізделген стреспен күресу үшін пайдаланатын бейімделу қабілеттерін (ішкі және сыртқы ресурстар) ашуға да мүмкіндік береді. Сахналық өнердің «егер де мен...», «ұсынылған тосын жағдай» элементтерін меңгеру арқылы қолайсыз жағдайларда психологиялық және физикалық құбылыстың тұрақты деңгейін ұстап тұруды, күтпеген тосын жағдайлардан тұрақты күйде шығуды, психологиядағы қолайсыз өзгерістерге сәтті бейімделу қабілеті арқылы шығып кетуіне көмектеседі. Жасөспірімдер мен жеткіншектерде өзін-өзі реттеу дағдылары тұрақты мінез-құлықты дамытуда бірінші орынға шығады, ол біртіндеп мінез-құлық әрекетін өзін-өзі бақылау элементі арқылы басшылыққа ала бастайды.

Қорытынды

Қазіргі уақытта театр үйірмесіне қатысу стресске төзімділігі төмен және психоэмоционалды және әлеуметтік дезадаптацияның төмен белгілері бар жеткіншектерге оң әсер ететіндігі туралы деректер бар.

Алынған эксперименттік нәтижелер жеткіншектердің жалпы психикалық және психологиялық жағдайының жақсарғанын көрсетеді: көңіл-күйдің жоғарылауы, эмпатикалық қабілеттер, стресске төзімділік. Мектептегі театр үйірмесіне қатысу жеткіншектердің өзіне және қоршаған ортаға эмпатия жасау дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Театрлық іс-шараларға қатысу стресске төзімділік деңгейін арттыру және әлеуметтік дезадаптацияның алдын алу үшін психологиялық-педагогикалық қолдаудың қосымша тиімді әдісі болып табылады. Мектеп оқушыларының театр үйірмесіне қатысуы шығармашылық қабілеттерін дамытуға, эмоционалды интеллектісін жетілдіруге және әлеуметтік дағдыларын қалыптастыруға оң ықпалын тигізеді. Зерттеу барысында театр өнері мен сахналық өнердің мектеп оқушыларының жас ерекшеліктеріне сәйкестігі ескеріліп, олардың өзін-өзі танытуы мен еркін ойлау дағдыларын жетілдіруге қолайлы жағдай жасалды. Эксперимент нәтижелері көрсеткендей, театр үйірмесіне қатысқан жеткіншектердің өз ойын еркін жеткізуі, шығармашылық бастамалары және топпен жұмыс істеу дағдылары айтарлықтай жақсарды. Сонымен қатар, олардың эстетикалық талғамы мен өнер, мәдениетке деген қызығушылығының артқаны анықталды. Осылайша, мектеп театр үйірмесін білім беру үдерісіне енгізу оқушылардың тұлғалық дамуына, өз қабілеттерін тануға және шығармашылық әлеуетін жүзеге асыруға тиімді ықпал ететінін растайды. Бұл бағыттағы жұмысты одан әрі жетілдіру мен кеңейту болашақта оқушылардың жан-жақты дамуына, шығармашылық, лидерлік қасиеттерін ашуға елеулі үлес қосады деп сенім білдіруге болады.

Қазіргі қоғамда тұлғаның қалыптасуы оның рухани әлеуетінің және ақпараттық кеңістіктегі құндылықтардың өзгеруіне байланысты. Мұндай жағдайлар жеке адамнан шындыққа сыни көзқараспен қарауды, берік өмірлік ұстанымды және құндылық бағдарларының тұрақты жүйесін талап етеді, бұл өз кезегінде жеке өзін-өзі анықтаудың маңызды негізі болып табылады [12]. Жеке әлеует, осы мағынада, адамның берілген жағдайларды жеңу амалын, сайып келгенде, адамның өзін жеңуін, сондай-ақ өзіне және өміріндегі жағдайларға жұмыс істеу үшін күш салу амалдарын көрсетеді. Жеткіншектің стресске төзімділігін, оның мінезін, ішкі сезім толқыныстарын, белгілі бір жағдайларға жеке реакцияларын диагностикалау оқытушының психологиялық стратегиясы мен тактикасына байланысты. Оның қамқорлығындағы ең маңызды сәттерде дұрыс таңдауға ықпал етуі шарт.

Тұлғаның динамикалық құрылымының барлық аспектілерін ескеру қажет. Тек жүйке жүйесінің ерекшеліктерін немесе тек интеллектуалды және шығармашылық қасиеттерді ескере отырып, жеткіншектің белгілі бір сахналық күйінің пайда болуын түсіндіру мүмкін емес. Осылайша, сахналық өнер арқылы оқыту мен тәрбиелеудің тиімді әдісі жеткіншектердің стреске төзімділігін арттырады. Сахналық өнер жеткіншектерді тәрбиелейді және оны белгілі бір талаптарды қоятын қазіргі қоғамдағы өмірге дайындайды. Ол үшін бір қатар талаптардың орындалуын қамтамасыз ету қажеттілігін көруге болады, олар:

- жас ерекшеліктері мен дара ерекшеліктерін қамтыған сахналық көріністердің іріктелуі;
- үйірмеге қатысушылардың бір-біріне оң қарым-қатынасының қалыптасуы;
- үйірме жұмысына жеткіншектердің қызығушылығы мен ұмтылысының болуы;
- үйірмеге қатысушы жеткіншектерге арнайы психологиялық-педагогикалық сүйемелдеудің әдіс-тәсілдері мен құралдарының болуы;
- жақсы дайындығы бар және оқушылар ұжымымен жұмыс жасай алатын педагогтың болуы, т.б.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Камысбаева А.К. Анализ понятий стресса и стрессоустойчивости в современном мире // Педагогика и психология. – 2018. – №1. – С. 19–23.
2. Blatner A. Foundations of Psychodrama: History, Theory, and Practice. – New York: Springer Publishing Company, 2000. – 384 p.
3. Введенский А.В. Психодрама и психотерапия: Теория и методика. – СПб.: Питер, 2013. – 224 с.
4. Третьяков А.Г. Оказание психологической помощи средствами психодрамы подросткам с трудностями во взаимоотношениях с родителями // Аллея науки. – 2021. – Т.1. №6. – С. 386–388.
5. Хорошилова Л.А. Психодрама: История, методика, применение. – СПб.: Питер, 2015. – 224 с.
6. Kellermann P.F. Focus on Psychodrama: The Therapeutic Aspects of Psychodrama. – London: Jessica Kingsley Publishers, 1994. – 176 p.
7. Шиповская Н.А. Условия и факторы формирования толерантности у подростков // Устойчивое развитие науки и образования. – 2020. – №11. – С. 175–177.
8. Редькина Л.В. Театральная деятельность – как метод всестороннего развития дошкольников // Совушка. – 2016. – №2. [Электронный ресурс]. URL: <http://kssovushka.ru/e-sovushka.2016.n2-a/VP16030066.html> (дата обращения: 17.07.2024)
9. Blatner A. Acting-In: Practical Applications of Psychodramatic Methods. – New York: Springer Publishing Company, 2007. – 400 p.
10. Михальченкова Н.А. Основные направления развития методов коррекции девиантного поведения детей и подростков средствами художественного образования и культурологии // Педагогика искусства. – 2020. – №2. – С. 110–117.
11. Анохина С.А. Динамика развития стрессоустойчивости подростков // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2007. – №2 (34). – С. 130–136.
12. Исакова П.К., Зубайрева З.А. Жеткіншек жастағы балалардың құндылық бағдарларын қалыптастырудың тиімді әдіс-тәсілдері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №3(125). – Б. 176–187.

REFERENCES

1. Kamysbaeva A.K. Analiz poniatyiy stressa i stressoustoichivosti v sovremennom mire [Analysis of the concepts of stress and stress tolerance in the modern world] // Pedagogika i psihologia. – 2018. – №1. – S. 19–23. [in Russian]
2. Blatner A. Foundations of Psychodrama: History, Theory, and Practice. – New York: Springer Publishing Company, 2000. – 384 p.

3. Vvedenskiy A.V. Psihodrama i psihoterapiya: Teoria i metodika [Psychodrama and psychotherapy: Theory and methodology]. – SPb.: Piter, 2013. – 224 s. [in Russian]
4. Tretiakov A.G. Okazanie psihologicheskoi pomoshi sredstvami psihodramy podrostkam s trudnostiami vo vzaimootnosheniiah s roditeliami [Providing psychological assistance by means of psychodrama to adolescents with difficulties in their relationship with their parents] // *Alleia nauki*. – 2021. – T.1. №6. – S. 386–388. [in Russian]
5. Horoshilova L.A. Psihodrama: Istoria, metodika, primenenie [Psychodrama: History, methodology, application]. – SPb.: Piter, 2015. – 224 s. [in Russian]
6. Kellermann P.F. Focus on Psychodrama: The Therapeutic Aspects of Psychodrama. – London: Jessica Kingsley Publishers, 1994. – 176 r.
7. Shipovskaia N.A. Uslovia i faktory formirovaniya tolerantnosti u podrostkov [Conditions and factors of tolerance formation in adolescents] // *Ustoichivoe razvitie nauki i obrazovaniya*. – 2020. – №11. – S. 175–177. [in Russian]
8. Redkina L.V. Teatralnaia deiatelnost – kak metod vsestoronnego razvitiya doshkolnikov [Theatrical activity as a method of comprehensive development of preschoolers] // *Sovushka*. – 2016. – №2. [Electronic resource]. URL: <http://ksssovushka.ru/e-sovushka.2016.n2-a/VP16030066.html> (date of access 17.07.2024) [in Russian]
9. Blatner A. Acting-In: Practical Applications of Psychodramatic Methods. – New York: Springer Publishing Company, 2007. – 400 r.
10. Mihalchenkova N.A. Osnovnye napravleniya razvitiya metodov korrektsii deviantnogo povedeniya detei i podrostkov sredstvami hudojestvennogo obrazovaniya i kulturologii [The main directions of development of methods of correction of deviant behavior of children and adolescents by means of art education and cultural studies] // *Pedagogika iskusstva*. – 2020. – №2. – S. 110–117. [in Russian]
11. Anohina S.A. Dinamika razvitiya stressoustoichivosti podrostkov [Dynamics of stress tolerance development in adolescents] // *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta MVD Rossii*. – 2007. – №2 (34). – S. 130–136. [in Russian]
12. Iskakova P.K., Zubaireva Z.A. Jetkinshek jastagy balalardyn qundylyq bagdarlaryn qalyptastyrudyn tiimdi adis-tasilderi [Effective Methods and Techniques for the Formation of Value Orientations of Adolescent Children] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2022. – №3(125). – B. 176–187. [in Kazakh]

З. АЛПТЕКИН¹, К.А. ЖОЛДАСБЕКОВА², Д.Б. ЕШЕНКУЛОВА³

¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің PhD докторанты

(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: alptekinzeinel81@gmail.com

²педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті

(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: karla_1981kz@mail.ru

³PhD, Мирас университетінің қауымдастырылған профессоры

(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: eshenkulova.d@miras.edu.kz

ҚАЗАҚСТАН МЕН ТҮРКИЯДАҒЫ ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН САЛЫСТЫРМАЛЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Түркия мен Қазақстанның жоғары білім беру жүйесіне салыстырмалы педагогикалық талдау жүргізілді. Осы елдердің жоғары білім беру жүйесінің құрылымында трансформациялық компоненттердің ұқсастығы мұқият байқалды. Бұл елдерде жоғары білім беру жүйесі 3 негізгі дәрежеден тұрады: бакалавриат, магистратура және докторантура. Зерттеу шарттары ұқсас. Әр жүйенің бірегейлігі себебінен қазақстандық білім беру жүйесінде көптеген ерекше компоненттер бар. Бұл елдердің қалыптасуының мәні – даму тәсілі, жоспарды жүзеге асыру, прогресті мойындау және идеалды болашақ құру. Негізгі көңіл бөлетін нәрсе, бұл елдерге кәсіби дайындалған және білікті мамандар қажет, өйткені олар өз экономикасын дамытуы керек.

Егер біз дамыған елдердің білім беру жүйесін қарастыратын болсақ, онда бұл жүйе толығымен декоммунизацияланған көп сатылы, оның ішінде жоғарыдан кейінгі білім саласы осы кезеңдер арасындағы тікелей байланыс барысындағы өзгешіліктер бар деген қорытынды жасауға болады.

Әр түрлі елдердің білім беру жүйелеріне салыстырмалы талдау жүргізе отырып, жоғары білімге қомақты инвестициялар тарту мен кейінгі нәтижелер арасындағы байланысты декоммунизациялау мәселесі қарастырылады.

Нормативтік құқықтық актілер мен ғылыми әдебиеттерді талдау нәтижесінде халықаралық білім беру жүйесінде жоғары білім беруді жақсарту стратегиялары айқындалды. Қазақстанның жоғары білім беру жүйесінің ерекшеліктері белгіленді, оны жетілдірудің негізгі тенденциялары мен принциптері айқындалды. Түрік жоғары білім беру жүйесінің қалыптасу және даму кезеңдері анықталып, салыстырылды.

Кілт сөздер: жоғары білім, салыстырмалы педагогика, Қазақстандағы жоғары білім, Түркиядағы білім, Болон процесі, салыстырмалы талдау.

---

* Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Альптекин З., Жолдасбекова К.А., Ешенкулова Д.Б. Қазақстан мен Түркиядағы жоғары білім беру жүйесін салыстырмалы педагогикалық талдау // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №4 (134). – Б. 451–461. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.134>

*Cite us correctly:

Alptekin Z., Joldasbekova K.A., Eshenkulova D.B. Qazaqstan men Turkiadagy jogary bilim беру juiesin salystyrmaly pedagogikalыq talдаu [Comparative Pedagogical Analysis of the System of Higher Education in Kazakhstan and Turkey] // *Iasauі universitetinin habarshysy*. – 2024. – №4 (134). – В. 451–461. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.134>

Мақаланың редакцияға түскен күні 04.06.2024 / қабылданған күні 30.12.2024

Z. Alptekin¹, K.A. Zholdasbekova², D. Eshenkulova³

¹PhD Doctoral Student of M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: alptekinzeinel81@gmail.com

²Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor
M. Auezov South Kazakhstan University (Kazakhstan, Shymkent), e-mail: karla_1981kz@mail.ru

³PhD, Associate Professor of Miras University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: eshenkulova.d@miras.edu.kz

Comparative Pedagogical Analysis of the System of Higher Education in Kazakhstan and Turkey

Abstract. A comparative pedagogical analysis of the higher education system of Turkey and Kazakhstan was carried out. The similarity of transformational components in the structure of the higher education system of these countries was carefully observed. In these countries, the higher education system consists of 3 main degrees: Bachelor's, master's and doctoral degrees. The study conditions are similar. Due to the uniqueness of each system, there are many unique components in the Kazakh education system. The essence of the formation of these countries is the way of development, the implementation of the plan, the recognition of progress and the creation of an ideal future. The main focus is that these countries need professionally trained and qualified professionals, as they need to develop their economy.

If we consider the education system of developed countries, then we can conclude that this system is a fully decommunized multi-stage, including the post-graduate sphere of Education, which has differences in the individual of direct contact between these stages.

Conducting a comparative analysis of the educational systems of different countries, the problem of decommunization of the relationship between attracting significant investments in higher education and subsequent results is considered.

As a result of the analysis of regulatory legal acts and scientific literature, strategies for improving higher education in the international education system were identified. The features of the higher education system of Kazakhstan were identified, the main trends and principles of its improvement were identified. The stages of formation and development of the Turkish higher education system were identified and compared.

Keywords: higher education, comparative pedagogy, higher education in Kazakhstan, education in Turkey, Bologna process, comparative analysis.

З. Альптекин¹, К.А. Жолдасбекова², Д.Б. Ешенкулова³

¹PhD докторант Южно-Казахстанского университета имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: alptekinzeinel81@gmail.com

²кандидат педагогических наук, доцент
Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: karla_1981kz@mail.ru

³PhD, ассоциированный профессор Университета Мирас
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: eshenkulova.d@miras.edu.kz

Сравнительный педагогический анализ системы высшего образования в Казахстане и Турции

Аннотация. Проведен сравнительный педагогический анализ системы высшего образования Турции и Казахстана. В структуре системы высшего образования этих стран тщательно прослеживается сходство трансформационных компонентов. В этих странах система высшего образования состоит из 3 основных степеней: бакалавриата, магистратуры

и докторантуры. Условия исследования схожи. По причине уникальности каждой системы в казахстанской системе образования существует множество уникальных компонентов. Суть формирования этих стран заключается в способе развития, реализации плана, признании прогресса и создании идеального будущего. Основное внимание уделяется тому, что этим странам нужны профессионально подготовленные и квалифицированные специалисты, поскольку они должны развивать свою экономику.

Если рассматривать систему образования продвинутых стран, то можно сделать вывод, что данная система является полностью декоммунизированной многоступенчатой, в том числе и в сфере высшего образования, существуют различия в индивидуальности прямой связи между этими периодами.

Рассматривается проблема декоммунизации взаимосвязи между привлечением значительных инвестиций в высшее образование и последующими результатами на основе сравнительного анализа образовательных систем разных стран.

В результате анализа нормативных правовых актов и научной литературы определены стратегии улучшения высшего образования в международной системе образования. Выявлены особенности системы высшего образования Казахстана, определены основные тенденции и принципы ее совершенствования. Определены и сопоставлены этапы становления и развития турецкой системы высшего образования. Было установлено, что две страны обмениваются опытом друг с другом.

Ключевые слова: высшее образование, сравнительная педагогика, высшее образование в Казахстане, образование в Турции, Болонский процесс, сопоставительный анализ.

Кіріспе

Қазіргі жаһандық қоғам барлығын қызықтыратын және кез келген елдің мәдениетінің жаһандық мәдениетке қатысуына мүмкіндік беретін қолжетімді ақпараттық кеңістікті қамтамасыз етеді. Мұндай жалпы мәдениет өте қажет, өйткені әр елдің мәдениеті басқа мәдениеттер үшін пайдалы және қызықты өзіндік ерекшеліктерге ие. Мемлекеттің дамуы жоғары білімнің сапасына байланысты болғандықтан, оның рөлі зор. Екінші жағынан, орта мектептердегі білім университеттік білімге жүйелі түрде көшу мақсатында жасалды. Басқа елдердегі білім беру тәжірибесін зерттеу нақты бір ерекшеліктерге байланысты қызығушылықпен жүргізілді.

Қазақстан мен Түркиядағы жоғары білім беруді жаңғырту және дамыту тақырыбына арналған көптеген зерттеулер бар. Біздің жұмысымыздың мақсаты Қазақстан мен Түркиядағы жоғары білім беру жүйелерін дамыту мен жақсартудың негізгі аспектілерін анықтау және сынақтан өткізу, сондай-ақ осы жүйелерді салыстырмалы талдау болып табылады.

Жоғары білім беруді дамытудағы әртүрлі елдердің жеке ерекшеліктері, әлеуметтік-экономикалық, тарихи және басқа да көрсеткіштерден, соның ішінде өткен тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерден қалыптасқан ерекшеліктері бар. Жалпы ерекшелігі, жоғары білім беру жүйесі жекелеген мемлекеттердің әлеуметтік-экономикалық дамуының маңызды факторына айналды, сонымен қатар әлемдік деңгейдегі кейбір күрделі мәселелерді шешуде жоғары білімнің қазіргі жаһандық қоғамдағы маңызы мен рөлі артты.

Алдыңғы қатарлы мемлекеттерде кәсіптік және жоғары білім беруді жетілдірудің мазмұны мен құндылығын түсіну үшін кейбір факторлар мен жағдайларды ескеру қажет.

Өркениетті дамыған мемлекеттер соңғы онжылдықтарда рухани және әлеуметтік салалардағы әлеуметтік даму мен экономикалық өзгерістердің маңызды факторы ретінде кәсіби жоғары білімнің құндылығы мен рөлін арттыру үшін жұмыс істеуде [1]. Қоғамдағы

білім мен кәсібиліктің құндылығы барлық жағынан артып келеді. Қоғамның қалыптасуы, дамуы мен елдің болашағы арасындағы байланыс өзара тәуелді және ажырамас болып келеді. Халықтың білім дәрежесі (маңызды сипаттама), маңызды ғылыми идеялардың практикалық мәні, шығармашылық ассимиляция, руханият және жоғары мораль қоғамның әлеуметтік, саяси және экономикалық прогресі үшін өте маңызды.

Жоғары білім беруді әмбебаптандыру (әр елдің ерекшеліктерін, мақсаттары мен мүдделерін, қажеттіліктерін ескере отырып) білім беру ұтқырлығын қалыптастыруды, кәсіптік білім беру бағдарламаларын іске асыруды және ұйымдастыруды, жаһандық деректер базасы мен білім нормаларына жауап беретін өңірлік және ұлттық педагогикалық және ғылыми білім банктерін құруды, халықаралық коммуникациялық желілерге ашық қолжетімділікті қамтамасыз ету жөніндегі күш-жігерді қамтиды. Күш үйлесімділікті қажет етеді. Қазіргі уақытта алдыңғы қатарлы мемлекеттердің жоғары білім беру жүйесінде осындай зерттеулер жиі жүргізілуде.

Ұлыбританиядағы, Германиядағы, АҚШ-тағы, Жапониядағы, Франциядағы жоғары білім құрылымында ұқсас тарихи тамырлар, шығармашылық ұмтылыстар, ғылыми идеялар, бәсекеге қабілеттілік пен бәсекелестік және тәжірибе тән. Германия ғылымды қажет ететін өнімдер мен озық технологиялар саудасында Жапония мен АҚШ-тан озық, ал Жапония бірнеше педагогикалық стандарттар бойынша АҚШ-тан асып түседі [2; 3].

Білім беру жүйесін басқаруға қажетті білім кешенін анықтау үшін кәсіптік жоғары білім құрылымын салыстырмалы талдаудың педагогикалық тұжырымдамасына сараптама жүргізу қажет. Бұл кешенге мыналар кіреді:

1. Бақылау әдістері арқылы қол жеткізуге болатын мақсаттарды анықтау (мазмұны мен оқу мақсаттары).

2. Педагогикалық әдістеме бірінші позициядан соңғы позицияға өту үшін қолданылады (тәрбие мен оқыту әдістері, жоғары білімнің толық жүйесін және оның компоненттерін жақсарту және өзгерту).

3. Мақсатқа жетуді қалай басқаруға болады, яғни қол жеткізілген жағдайды бағалау.

Салыстырмалы педагогикалық зерттеулерде білім беру мен оқытудың мазмұнын нақты сипаттау мен талдау өте маңызды [4].

Қазақстандық университеттермен өзара қарым-қатынаста шетелдік білім беру жүйесін салыстырмалы педагогикалық зерттеу қазіргі уақытта өзекті болып табылады. Оның маңыздылығы жалпы адамзаттың дамуы мен өміршеңдігіне қатысты кәсіптік білім беру мен академиялық зерттеулердің ұстанымдарын зерттеу болып саналады. Кәсіптік білім беру жүйесінің пайдалы қызметінсіз және инновациялық технологиялар саласындағы инновациялық зерттеулерсіз әлемдік жағдайда жоғары позицияны сақтау және әлемдік экономикалық жүйеде жақсы позицияларды бекіту мүмкін емес. Нәтижесінде білім беру сапасын халықаралық деңгейде салыстыра зерттеудің маңыздылығы артып келеді.

Зерттеу әдістері

Әдістеме теориялық (модельдеу, талдау және синтез, жүйелі белсенділікке көзқарастар теориясы), эмпирикалық (кеңес беру, педагогикалық эксперименттер, бақылау), әлеуметтік психология (әлеуметтік өлшем), салыстырмалы педагогиканың негізгі тармақтары бойынша ғылыми идеяларға негізделген терең тұжырымдамаларды қалыптастыруға ықпал ететін әдістерді қамтиды. Бұл мақалада біз өткенге негізделген сипаттамалық, салыстырмалы түрдегі статистикалық әдіске сүйенеміз. Осының бәріне қосымша, жоғары білім интеграциясы және т.б. талданады.

Зерттеуде келесі әдістер қолданылды:

1) логикалық талдау әдісі;

2) зерттеу тақырыптары бойынша талдауларға кешенді көзқарас;

- 3) жоғары оқу орындарының қызметіне жүйелі көзқарас;
- 4) индуктивті әдіс (нақтыдан жалпыға дейін);
- 5) бақылау әдісі;
- 6) салыстыру әдісі.

Дәстүрлі жағдайда эксперименттер ұйымдастырылды, онда осы елдердің кәсіптік білім беру жүйелеріндегі өзгерістердің нақты ерекшеліктері туралы шынайы және нақты ақпаратты алу және талдау үшін сұрақтар мен бақылаулар сияқты әдістер қолданылды.

Дәстүрлі жағдайда жүргізілген эксперименттердің нәтижесінде Түркия мен Қазақстандағы жоғары білім сипаттамаларын салыстыру мақсатында біздің зерттеуіміз үшін қажетті материалдар алынды.

Жоғары білім беру құрылымдарының мемлекеттік жағдайларындағы өзгешелік себептері мен салдарларының табиғилығын түсіндіру тиісті фактілерді (деректерді) жүйелі түрде іздеу және талдау арқылы анықтау керек болды. Осылайша, білім беру статистикасы білім беру жүйесінің жағдайы мен даму бағытының көрсеткіштерін, жеке тұлғалар мен қоғамның қажеттіліктеріне сәйкестігін, білім беру құрылымы туралы автоматтандырылған мәліметтер базасын ұйымдастыруда маңызды болады [5].

Қазіргі уақытта осы саладағы зерттеулердің белгілі бір ерекшелігі практикалық бағыт болып саналады, ол уақыт өте келе маңызды бола бастайды. Көптеген елдердің ғалымдары білім беру құрылымын салыстырмалы талдау білім беруді жоспарлау жүйесін реформалау мен ілгерілету үшін пайдалы құрал болуы керек деп келіседі. Егер зерттеу дұрыс әдіснамалық тұрғыда негізделген болса, нәтиже жемісті болады [6].

Талдау мен нәтижелер

Салыстырмалы педагогикалық зерттеу әдістемесі педагогикалық теорияның психологиялық, философиялық, кибернетикалық, логикалық ережелер мен интеграциясының, өзара енуінің нәтижесі болып табылады.

Салыстырмалы зерттеулер дегеніміз – бірлік пен қайшылықты, олардың себептерін, даму жағдайы мен бағытын, сондай-ақ олардың тәжірибесін өз елінің білім беру құрылымында қолдану мүмкіндігін тиімді бағалауды анықтау үшін әртүрлі мемлекеттердің білім беру жүйелерінің белгілі бір әдістерін немесе элементтерін қолданатын салыстырулар.

Консистенция принципіне негізделген педагогиканы салыстырмалы талдаудың әдіснамалық принциптерін белгілеу маңызды, өсіп келе жатқан және тәуелсіз ғылыми пән болып саналады. Бұл жұмыста жүйелі әдіснама тұрғысынан озық мемлекеттердегі кәсіптік жоғары білім беру жүйесінің педагогикасын салыстырмалы талдау міндеттері белгіленіп, кәсіби педагогиканың ерекше сипаттамалары және осы жүйелердің прогрессивті бағыттары жинақталған, озық мемлекеттердің тәжірибесін қолдану мүмкіндігі сипатталған.

Университет мамандарының кәсіби қабілеттерінің маңыздылығын анықтауға арналған педагогикалық салыстырмалы зерттеу әдіснамалық принциптерді қолдана отырып жүргізілсе, сәтті болып саналады. Оның құндылығы «бүтінді басқа арқылы зерттеу» [7]. Бұл қағида жеке және жалпы сабақтарда қолданылады.

Бұл зерттеуде әдіснамалық заңдылық дамыған мемлекеттердегі жоғары білім беру жүйесінің педагогикасын салыстырмалы талдаудың арнайы және жалпы әдіснамалық әдістерін анықтау, қалыптасқан жағдайды талдау және оның дамуының негізгі бағыттарын анықтау үшін қолданылады. Бұл қағида шетелдік білім беру жүйесінің қызметін қалыптастыратын, құрайтын және үйлестіретін факторларды зерттеуде маңызды рөл атқарды.

Білім беру жүйесін дамытудың принциптері мен бағыттары бойынша ғылыми зерттеулерді талдау мыналарды көрсетеді:

- Білімге бейімділік – бұл күшті байланыс немесе қарым-қатынас;

- Олар бір уақытта объективті және субъективті;
- Негізгі ерекшелігі – қайталану;
- Олар тұрақты бірізділік айналасында белгілі бір өзгергіштікке ие «принциптер-тенденциялар» санатына жатады.

Бұл зерттеуде дамыған елдердегі жоғары білім беру құрылымындағы өзгерістердің сипаты негізгі элементтерге, ішкі және сыртқы көрсеткіштер мен ішкі жүйелерге сәйкес көптеген кезеңдерде анықталды.

Шетелдік және түрік зерттеушілері жүргізген көптеген зерттеулерді талдау нәтижесінде біз Түркиядағы жоғары білім беруді модернизациялауға қатысты негізгі тұжырымдамалық ережелер мен идеяларды анықтадық, олар жеке ішкі жүйелерді дамытудың әртүрлі стратегияларын әзірлеуде негізгі факторға айналды.

Түркия, Қазақстан сияқты білім мен ғылымның өндіріспен өзара іс-қимылы негізінде өзінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға және жалпыеуропалық интеграциялық үрдістер қатты әсер ететін жаңа қоғам құру қабілетін дамытуға ұмтылады. Түркияның айрықша ерекшелігі – еуропалық білім беру кеңістігіне қатысуға байланысты соңғы талаптар мен ғасырлар бойғы дәстүрлер арасындағы нақты декоммунизацияға ұмтылу. Түркия – Еуропадағы оқу орындарын құруға қатысатын мұсылман елі. Түркия жалпы контексте айқындалған міндеттерді шешу, ұлттық және мәдени бірегейлікті қорғауды шоғырландыру, Еуропа елдерінің жоғары білім беруді дамытудағы тәжірибесін барынша пайдалану мүмкіндігіне ие болды, бұл Қазақстан үшін өте маңызды.

Қазақстан мен Түркиядағы жоғары білім Болон процесіне бағытталған.

Қабылданған бағдарламаны іске асыру нәтижесінде білім беру жүйесін жаңғырту ұйымдастырылып, жүйенің 3 деңгейі енгізілді. Қазақстан Республикасында бакалавриат-магистратура-докторантура, жоғары білім және жоғары оқу орнынан кейінгі білім мамандықтарының жіктеуіші бекітілді, оқытудың 12 жылдық моделі қайта қаралды, техникалық және кәсіптік білім қалпына келтірілді.

Қазіргі уақытта Қазақстанда жоғары білім беру реформалары мен әлеуметтік-экономикалық реформалар нәтижесінде оң үрдістер байқалады:

- 1) жоғары білім беруді басқаруды орталықсыздандыру және демократияландыру;
- 2) жоғары оқу орындарының мәні мен құрылымын өзгерту;
- 3) жаңа нормативтік-құқықтық база құру;
- 4) жоғары білімнің жаңа мемлекеттік стандарттарын енгізу
- 5) ақылы негізде студенттер санын көбейту [8].

А.К. Құсайыновтың айтуынша, Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігін жетілдіру мақсатында тұрақты білім беру жүйесін тұрақты дамыту контекстінде Қазақстан Республикасында білім беру саясатының жаңа моделін әзірлеген жөн [4]. Бұл модельдің басты міндеті – әлемдік нарықта бәсекеге қабілетті мамандарды даярлау.

Білімге Инвестициялар мамандардың және жалпы мемлекеттің әлемдегі қазіргі жағдайдағы бәсекеге қабілеттілігін, тәжірибе мен білімді, дағдылар мен зияткерлік әлеуеттің Дүниежүзілік дамуын анықтайтын маңызды факторлар болып саналады.

Білім беру сапасын Ұлттық бағалауды зерттеу барысында Т.О. Балықбаевтың тұжырымдамасы былай түсіндіріледі: «Білім сапасы – бұл берілген материалды игеру процесінде мұғалім мен оқушының өзара әрекеттесу нәтижелерін сипаттайтын оқу көрсеткіштерінің жалпы жиынтығымен анықталған диагностикалық анықталған мақсаттарға қол жеткізу шарасы ретінде оқу мақсаттары мен нәтижелерінің арақатынасы». Бұдан әрі әдістемелерді қалыптастырудың, күрделі міндеттерді шешудің және жоғары білім сапасын бақылауды ұйымдастырудың негізгі элементтері сипатталған:

1) бірінші үздіксіз аттестаттау, жоғары білім беру қызметін аттестаттау, тұлға мен қоғамның кешенді қатынасын қалыптастыру, жоғары білім беру жүйесінің көп сатылы кезеңі;

2) міндеттердің екінші кешені жоғары білім сапасын басқару құрылымдарындағы мақсаттарды таңдау мен негіздеуді, міндеттердің бастапқы кешені бойынша зерттеу нәтижелеріне қарай оларды нормалауды немесе стандарттауды алдын ала айқындайды;

3) үшіншіден, басқару объектісінің сипаты, оның орындылығы, басқару технологиясын дамыту, басқару мақсатының әсеріне қол жеткізу, басқару объектісінің және оның әдістерінің, құралдарының әсері – жетілдірілген болуы;

4) жоғары білім сапасын бақылау әдістерін үздіксіз жетілдіріп отыру қажеттілігін сақтау.

Зерттеу университеттерін қолдау мен дамытудың ұлттық бағдарламасы негізінде Ұлттық Зерттеу университетін ұйымдастыру Ұлттық инновациялық жүйенің тиімділігін жақсартудың басты аспектісі болып саналады [9].

Зерттеу университетінің функциялары Қазақстан экономикасының жоғары технологиялық секторының барлық талаптарын қанағаттандыру негізінде ұлттық инновациялық жүйені ғылыми және гуманитарлық қолдауға бағытталуы тиіс [10]. Зерттеудің пайдалылығының негізгі критерийлері әртүрлі салалардағы белсенді зерттеу қызметі, білімді игеру қабілеті және оны экономикаға тиімді беру, сондай-ақ ел дамуының маңызды салаларында ғылыми зерттеулер мен зерттеулер жүргізуге дайын кадрларды даярлау үшін жоғары тиімді хабардарлықты арттыру жүйелерінің болуы керек. Университет жаңа білім мен инновация өндірісінің орталығына айналуы тиіс.

Қазақстан Республикасының негізгі жоғары оқу орындарының жинақталған тәжірибесі Қазақстанда білім мен ғылымның сапасын арттыру бойынша жаңа мақсаттар мен міндеттер қоюға мүмкіндік береді. Қазіргі уақытта университеттің оқу бағдарламасының мазмұнын анықтаудағы академиялық еркіндігі кеңейтілді: пәндік курстардың құрамдас бөлігі бакалавр дәрежесі үшін 40%-дан 50%-ға дейін, магистр дәрежесі үшін 50%-дан 60%-ға дейін және докторантура үшін 70%-дан 80%-ға дейін өсті [7, 17-б.].

Болон процесі аясындағы Түркияның ынтымақтастығы елдің ЕО-ға кіруге жалпы сыртқы саяси бағытына сәйкес келетіндігін растау қажет. Түрік студенттері Болон процесі аясында «Леонардо да Винчи», «Соқрат», «Эразмус» және «Жастар» сияқты көптеген бағдарламаларға қатысуға мүмкіндік алады. Түрік билігі білім алушылардың қазіргі ұтқырлығына қарамастан, мамандарды отанына қайтару үшін түрлі іс-шаралар ұйымдастыруда. ТУБИТАК «баратын жер – Түркия» репрезентативті бағдарламасын ұйымдастырады. Ірі түрік компанияларының өкілдері АҚШ-тың 200-ге жуық университеттеріне барып, Түркиядан келген білім алушылар үшін сөз сөйледі және бағдарлама аясында оқуды бітіргеннен кейін үйге оралғаннан кейін мансаптық өсу туралы ақпарат берді [11].

Түркияда соңғы кездері 163 жоғары оқу орындары болды. XVI ғасырда құрылған және елдегі ең сапалы білім беретін Стамбул университеті елдегі 2-ші орынға ие ең көне университет. Мемлекеттік университет – Анкара университеті. Сонымен қатар, соңғы жылдары Түркияда бірқатар жеке меншік университеттер ашылды. Негізінен Түркия университеттерінде сабақтар ағылшын және түрік тілдерінде оқытылады. Университеттер даму процесінде академиялық және ғылыми, тілдік және ағылшын тілінің белсенді қолданылуына байланысты көптеген өзгерістерге ұшырады. Жоғары білім беру жүйесінің басты мақсаты Батыс университеттерінің моделін енгізу болды, бұл шет тілдерін үйренуді жақсартуда көрініс тапты [12].

Қазіргі уақытта Түркияда Еуропадағы екінші ірі ағылшын тілді жоғары білім беру жүйесі бар, оның ішінде екі жетекші мемлекеттік университет, Богази университеті және

Таяу Шығыс техникалық университеті (METU), олар тек ағылшын тілінде сабақ береді. Қазіргі уақытта түрік тілінде сөйлейтін жоғары білім беру жүйесі бар және түрік тілінде сөйлейтін жоғары білім беру жүйесін ұсынады. Кейбір университеттер ағылшын тілінде ғана оқытуды ұсынады. Оларға Стамбул техникалық университеті, Бахшехир, Билкент, Чанкая, Хорта Шығыс Текник, Измирдің жоғары технологиялары, Измир Эконом, Фатих, Догуш, Терим, Коч, Бейкент, Ишик, Ясар, Сабанджи, Едитепе жатады. Көптеген жеке ұйымдар ағылшын тілін толық немесе ішінара оқытады. Алайда, Галатасарайда Француз университетінде оқу толығымен француз тілінде жүргізіледі. Барлық мемлекеттік университеттер студенттерге осында оқуды жалғастыру үшін дайындық тілдік курстарын ұсынады.

Түркияда бакалавр дәрежесі университетте 4 жылдық оқуын сәтті аяқтағаннан кейін ғана беріледі. Деңгейлерге бөлінбейтін атрибуттар бар [13]. Бұған стоматология және ветеринария мамандары үшін 5 жылдық оқу және 6 жылдық медициналық білім кіреді. Осы 3 саладағы біліктілік бакалавриат пен магистратура үшін бірдей.

Қазіргі әлемдік саяси жүйеде университеттің маңыздылығының негізгі факторы оның академиялық зерттеулер нәтижесінде танымал әлемдік рейтингке енуі болып саналады. Студенттерді білім тұрғысынан да, инфрақұрылым тұрғысынан да тарту, әртүрлі әлеуетті арттыру және студенттерді академиялық ұтқырлық мүмкіндіктері бойынша да, оқу ақысы бойынша да тарту мүмкіндігі. Түркияда оқу ақысы салыстырмалы түрде жеке университеттерде 5000 АҚШ долларынан жоғары болып келеді. Мемлекеттік университеттерде түрік азаматтарының оқу ақысы 80 доллардан 250-ге дейін, ал шетелдік студенттердің оқу ақысы 7 мың, 8 мың долларға дейін. Мемлекеттік университеттердегі түрік азаматтары үшін ағылшын тілі 150-ден 500 долларға дейін, ал шетелдік студенттер үшін оқу ақысы 4 мың доллардан жоғары. Бұл ретте «Түркия Республикасы мен оның бауырлас елдерінің» (Молдова, Татарстан, Қазақстан, Дағыстан, Башқұртстан, Моңғолия, Қарашай-Черкесия, Тәжікстан, Украина) жеке жоғары оқу орындарында оқитын студенттердің көпшілігі түрлі гранттар алады.

Түркиядағы жоғары білім беру реформасы осы кезеңде жалғасуда және оның мақсаттарының бірі магистратура мен бакалавриат бағдарламаларын кенейту, студенттердің ұтқырлығын қолдау, қос диплом санын көбейту және белгілі бір «несие» жүйесін әзірлеу болып табылады. Түркия мамандануына немесе маңызды талаптардың орындалуына байланысты жоғары білімнің барлық кезеңдерінде игерілетін көптеген жалпы және арнайы қабілеттерді (дескрипторларды) зерттейді. Бұл Еуропа елдеріндегі білім сапасының негізгі сипаттамалары мен көрсеткіштері емес, бірақ жоғары білімнің ұзақтығы да, білім көлемі де емес, бұл мамандардың мамандануы мен білім нәтижесіне байланысты салалар жиынтығы.

Болон процесі түрік білімі мен ғылымына оң әсер еткенін және Түркия өзінің жоғары білім беру жүйесін еуропалық білім беру жүйесіне тиімді біріктіргенін атап өткен жөн. Түрік билігі өз рейтингтерін ұстана отырып, Еуропалық рейтингтің «баспалдақтарында» өз университеттерін ілгерілетуде мықты бағдарламалар жасаған. Түркиядағы жоғары білім өзінің мүдделері мен ерекшеліктерін ескере отырып, шетелдік тәжірибені қолдана отырып, қазіргі кездегі мәселелерді белсенді түрде шешеді.

Қазақстандық жоғары оқу орындарында студенттері иеленуі тиіс сапалық сипаттамаларға қажеттілікті талдау іске асырылды. Түркия мен Қазақстандағы жоғары білім беру жүйесін талдау кезінде пайдаланылатын деректерді өлшеуге арналған көрсеткіштер жүйесі осы теориялық негізде алынған нәтижелерді эмпирикалық түрде растады.

Теориялық тәсілдер мен статистикалық есептеулер негізінде ұйымдастырылған Қазақстан мен Түркияның оқу орындарын салыстыру белгілі бір дәрежеде жүргізіледі.

1-кесте – Халқы 15 млн. адамнан асатын елдердегі білім деңгейі

Біліммен қамтылған млн. адам

	Бастапқы	Орташа	Жоғары	Студенттердің үлесі %
Канада	0,5	2,7	Н.д.	2,7
Қытай	26,6	99,2	31	2,4
АҚШ	8,8	24,2	20,4	6,8
Түркия	0,8	7,1	2,9	4
Франция	2,6	5,9	2,2	3,4
Ресей	5,1	9,6	9,3	6,3
Қазақстан	0,5	1,7	0,6	3,8

Халықтың қанша бөлігі жыл сайын әртүрлі елдердегі университеттерге барады? ЮНЕСКО көрсеткіштері бойынша белгілі бір жастағы жастардың санына негізделген университеттерде оқитын жастардың пайызын анықтау осы 1-ші кестедегі көрсетілген сандар негізінде осы елдердегі жастар үшін жоғары білімнің қолжетімділігіне қатысты.

ЮНЕСКО-ның дереккөздеріне қарасақ әр түрлі ел халқына жоғары білімнің қолжетімділігінің көрсеткіші әр түрлі (2-кесте).

2-кесте – Әр түрлі ел халқына жоғары білімнің қолжетімділігінің көрсеткіші (ЮНЕСКО мәліметі бойынша – 2021 ж.).

Мемлекет	Түсілім %
Түркия **	92,3
Швейцария	86,9
Беларусь	84,4
Ресей	84,2
Қазақстан*	69,2
АҚШ	50,9
Ауғанстан **	15
Өзбекстан	9,6
Буркина-Фасо	9,1
Мозамбик*	6,6

Бұл кестеде оқу уақытына сәйкес келетін жас санатындағы тұрғындардан түскен студенттердің пайыздық көрсеткіштері келтірілген. Мұнда әлеуетті талапкерлердің жас санатындағы халықтың 69,2%-ы Қазақстан университеттеріне қабылданғаны көрсетілген. Түркияда бұл көрсеткіш 92,3%-ға жетеді. Бұл осы екі елдің арасындағы сандық көрсеткіштердің айырмашылығын көрсетеді.

Түркия мен Қазақстанның қазіргі мәдени, экономикалық және әлеуметтік-саяси жағдайлары көп жағдайда жоғары білім беру жүйесін жаңғырту үшін шет елдердің білім беру тәжірибесіне сүйенеді. Салыстырылатын жоғары білім беру жүйесінің тиімді жұмыс істеуге мүмкіндік беретін, бірақ мәдени-экономикалық және әлеуметтік-саяси

сипаттамаларға негізделген кейбір әлеуметтік-білім беру сипаттамаларына ие тұстары да бар. Бұл жүйе белгілі бір әлеуметтік-білім беру жағдайларын қамтамасыз етеді және басқа құрылымға айналуға жатпайды, өйткені олар қазіргі уақытта басқа жағдайларда тиімді жұмыс істей алмайды. Түркияда жоғары оқу орнын бітірушілердің коммерциялық және кәсіпкерлік қызметке жұмылдыруы, түлектерді әлеуметтік қорғау және жұмысқа орналастыруда қолдау көрсетуі Қазақстан үшін ерекше мән беретін жайт екені байқалды. Бұл осы салыстырмалы талдау нәтижесінде байқалып отырған жайт.

Салыстырмалы талдау нәтижесінде соңғы 3 онжылдықта дамыған мемлекеттерде жоғары білім берудің дамуы ғылымның, өндірістің және техниканың негізгі жетістіктерін көрсететін маңызды сапалық және сандық өзгерістермен қатар жүретіні анықталды, олар жедел даму мен ғылыми-техникалық прогресс нәтижесінде әлеуметтік-саяси және экономикалық факторлардың әсерінен пайда болды. Бұл жоғары білімнің негізгі функцияларына, басқару мен ұйымдастырушылық құрылымға, білім беру қызметін ұйымдастыруға және білім беру мазмұнына, университеттің ғылыми-зерттеу қызметі, өндіріс және басқа салалар арасындағы байланысқа әсер ететіні айқындалды.

Қорытынды

Біздің бұл зерттеуіміз Түркиядағы, әсіресе жоғары білім саласындағы шет елдердің тәжірибесіндегі жаңа тенденцияларды анықтайды. Зерттеу нәтижелері бойынша бәсекеге қабілетті экономикасы бар елдер қазіргі әлемде барынша өркендейтіні белгілі. Қазіргі уақытта білім беру жаһандық Ұлттық, антропогендік және экономикалық сын-қатерлер жағдайында адамның өмір сүруі мен дамуының негізгі қағидатына айналуға және жалпы жаһандық өркениет пен адамзаттың тұрақты дамуының халықаралық танылған тұжырымдамасын жүзеге асырудың алғышарты болып табылады.

Қорытындылай келе, мақалада қазақстандық жоғары білім беру жүйесіне, қоғамның білім беру жағдайына дәл бейімделу ретінде енгізілуі мүмкін Түрік жоғары білім беру жүйесінің кейбір ерекшеліктері сипатталған. Мұндай функцияларға педагогика факультетінің білім алушыларының рөлін күшейту, зерттеу барысында коммуникациялық, декоммунизациялық және ақпараттық технологияларды сауатты пайдалану, студенттердің білім беру бағдарламаларын құруға қатысуы, кәсіптік бағдарлаудың нәтижелі белсенділігі, білім алушыларды коммерциялық және кәсіпкерлік қызметке жұмылдыру, түлектерді әлеуметтік қорғау және жұмысқа орналастыруды қолдау және т.б. жатады. Бұл осы екі елдің арасындағы жоғары білім беру саласында бір-бірінен тәжірибелік алмасуға боларлықтай жайттардың бар екенін білдіреді.

Қазіргі уақытта жоғары білім беру саласындағы халықаралық ынтымақтастықты дамыту, жоғары білім беру саласындағы білім алушылар мен педагогтар және ғалымдардың халықаралық ынтымақтастығы, жоғары білім берудің халықаралық проблемаларын шешу, шетелде оқу ұзақтығына қатысты шешімдер мен құжаттарды екі жақты шешу маңызды болып саналады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Zholdasbekov A.A., Zholdasbekova B.A., Abitiarova A.A., Balabekov A.T. Alptekin Zeinel, Fomina T., Sakenov Zh. Pedagogical technologies for formation of the healthy life-style of students // *Espacios. Education.* – 2018. – Vol.39(№21). – P. 37–56.
2. Джонстон Д. Брюс. Высшее образование в США в 2000 г. // *Перспективы. Вопросы образования.* – 1992. – №3. – С. 9–20.
3. Зарубежные системы образования (США, Япония, Великобритания, ФРГ, Франция) / Под ред. Ю.Г. Круглова. – М.: МГОПУ, 1996. – 216 с.
4. Кусаинов А.К., Анарбек Н. Система образования Германии // *Вестник АПН Казахстана.* – 2009. – №1(28). – С. 70–83.

5. Развитие национальной системы оценки качества образования: отчет о НИР (заключительный) / Национальный центр государственных стандартов образования и тестирования: рук. Балыкбаев, Т.О. – Алматы, 2005. – 120 с. – Библиогр.: с. 119-120. – № ГР 0104РК0014. – Инв. № 0205РК00663.
6. Анарбек Н. Сравнительное образование в Казахстане: вектор развития // Вестник КазНУ. – 2011. – №3(34). – С. 43–50.
7. McBurnie G. Pursuing Internationalization as a Means to Advance the Academic Mission of the University: an Australian Case Study // Higher Education in Europe. – 2011. – Vol. XXV. №1. – P. 63–75.
8. Ұлттық білім беру жүйелері: жалпы сипаттамасы мен құрылымы. – Алматы: РОНД, 2004. – 160 б.
9. Жолдасбеков А.А. Студенттерге зияткерлік тәрбие беру // Қазақстан ғылымы және өмірі. – 2018. – №1/2 (55). – С. 110–114.
10. Mu-Hsuan Huang. Opening the black box of QS World University Rankings // Research Evaluation. – 2012. – Vol. 21, Iss. 1. – P. 71–78.
11. David A. Turner. World class universities and international rankings // Ethics in science and environmental politics. – 2013. – Vol. 13. – P. 167–176.
12. Стародубцев И.И. Трансформирующаяся Турция. – М.: ИБВ; МГИМО, 2011. – 255 с.
13. Bologna Process. National Reports 2005-2007: Turkey. [Electronic resource]. URL: http://www.aic.lv/ace/ace_disk/2005_07/Nat_reps/TurkeyNatRep10Jan07.pdf [date of access 13.04.2024]

REFERENCES

1. Zholdasbekov A.A., Zholdasbekova B.A., Abitiarova A.A., Balabekov A.T. Alptekin Zeinel, Fomina T., Sakenov Zh. Pedagogical technologies for formation of the healthy life-style of students // Espacios. Education. – 2018. – Vol.39(№21). – P. 37–56.
2. Djonston D.Brius. Vysshee obrazovanie v SShA v 2000 g. [Higher education in the USA in 2000] // Perspektivy. Voprosy obrazovania. – 1992. – №3. – С. 9–20. [in Russian]
3. Zarubejnye sistemy obrazovania (SShA, Japonia, Velikobritania, FRG, Francia) [Foreign education systems (USA, Japan, Great Britain, Germany, France)] / Pod red. Iu.G. Kruglova. – М.: МГОПУ, 1996. – 216 с. [in Russian]
4. Kusainov A.K., Anarbek N. Sistema obrazovania Germanii [The German education system] // Vestnik APN Kazahstana. – 2009. – №1(28). – S. 70–83. [in Russian]
5. Razvitie nacionalnoi sistemy ocenki kachestva obrazovania: otchet o NIR (zakliuchitelnyi) [Development of the national education quality assessment system: research report (final)] / Nacionalnyi centr gocudarstvennyh standartov obrazovania i testirovania: ruk. Balykbaev, T.O. – Almaty, 2005. – 120 с. – Bibliogr.: с. 119-120. – № GR 0104RK0014. – Inv. № 0205RK00663. [in Russian]
6. Anarbek N. Sravnitelnoe obrazovanie v Kazahstane: vektor razvitia [Comparative education in Kazakhstan: a vector of development] // Vestnik KazNU. – 2011. – №3(34). – S. 43–50. [in Russian]
7. McBurnie G. Pursuing Internationalization as a Means to Advance the Academic Mission of the University: an Australian Case Study // Higher Education in Europe. – 2011. – Vol. XXV. №1. – P. 63–75.
8. Ul'tyq bilim beru juileri: jalpy sipattamasy men qurylymy [National Education Systems: general characteristics and structure]. – Almaty: ROND, 2004. – 160 b. [in Kazakh]
9. Joldasbekov A.A. Studentterge ziatkerlik tarbie beru [Intellectual education of students] // Qazaqstan gylymy jane omiri. – 2018. – №1/2 (55). – С. 110–114. [in Kazakh]
10. Mu-Hsuan Huang. Opening the black box of QS World University Rankings // Research Evaluation. – 2012. – Vol. 21, Iss. 1. – P. 71–78.
11. David A. Turner. World class universities and international rankings // Ethics in science and environmental politics. – 2013. – Vol. 13. – P. 167–176.
12. Starodubcev I.I. Transformiruiushaiasia Turcia [The Transforming Turkey]. – М.: IBV; МГИМО, 2011. – 255 с. [in Russian]
13. Bologna Process. National Reports 2005-2007: Turkey. [Electronic resource]. URL: http://www.aic.lv/ace/ace_disk/2005_07/Nat_reps/TurkeyNatRep10Jan07.pdf [date of access 13.04.2024]

ӘОЖ 372.6:371.307 8; МҒТАР 14.25.09
<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.135>Ғ.Қ. ЖАПИШЕВА¹, П.М. АДиеВА²¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: galya_2022@mail.ru²филология ғылымдарының кандидаты, доцентҚожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: pakizat.adiyeva@ayu.edu.kz

ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ЖАНРЛАРДЫ ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ

Аңдатпа. Мақала авторлары фольклорлық жанрды оқыту арқылы оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту бағытында оқыту мен оқу үдерісін нәтижелі ұйымдастыру мәселелерін қозғайды. Олар өте өзекті болып табылатын мәселелерді зерттеп, уақыт талабы тұрғысынан оқушылардың ақпаратты қабылдау әлеуеті, шығармашылық қабілеттері мен сапалы білім беру ізденістеріне қатысты тың идеяларымен бөліседі. Фольклорлық жанрдың бүгінгі ұрпақ ерекшеліктерін ескере отырып оқытылуымен бірге, олардың жүйелі білім алуына мүмкіндік тудыратын, ой-өрісін тереңдететін ауқымды ақпараттар арнасы екеніне тоқталады. Сондықтан, метатанудың қайнар көзі екенін негіздей отырып, жұмыс сонымен қатар оның шығармашылық ізденіске және оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыруға негіз болатынын көрсетеді.

5-8-сынып оқушыларының жас ерекшелігіне сәйкес білім беру парадигмалары және дамытатын оқыту әдістері мен тәжірибе нәтижелері сөз болады. Фольклорлық жанрды оқытудың психологиялық-педагогикалық аспектілерін қарастырып, білімді игертумен қатар, халықтың әдеби мұраларының тәрбиелік мәні мен маңызын терең танып білуге назар аудартады. Фольклорлық жанрдың құндылықтарының оқушылар шығармашылығы мен тұлғалық қасиеттерін дамытудағы рөлін тілге тиек етеді.

Авторлар ұлт мәдениетінің асыл арнасы болып табылатын фольклорлық туындыларды сапалы оқыту маңыздылығы, жаһандану дәуірінде оқушылардың ұлт мәдениетін жақсы білумен қатар, оны насихаттап, әлемдік мәдениеттің озық үлгілері деңгейінде тани білуіне ықпал ететін педагог шеберлігі туралы ой қозғайды. Осы тұрғыдан фольклорлық жанрды оқыту, оның құндылықтарын ұрпақ бойына дарыту және осы бағытта жүзеге асырылған нәтижелі тәжірибе ізденістерімен таныстыруды мақсат еткен. Бұл – уақыт талабымен үндескен қадам. Фольклорлық жанрды оқыту мәселесіне тың көзқарасқа, зерттеу нәтижелеріне негізделген, болашақ пән мамандарының ізденісі мен жауапкершілігіне бағдар беретін келелі мәселелерді қамтыған мақала фольклорды, әдебиетті оқыту ізденістері мен зерттеулерге арқау бола алады.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Жапишева Ғ.Қ., Адиева П.М. Фольклорлық жанрларды оқыту арқылы оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №4 (134). – Б. 462–474. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.135>

*Cite us correctly:

Japishева G.Q., Adieva P.M. Folklorlyq janrlardy oqytu arqyly oqushylardyn shygarmashylyq qabiletterin damyту [National Cultural Foundations of Proverbs and Sayings in Shakarim Kudaiberdiuly's Works] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2024. – №4 (134). – B. 462–474. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.135>

Мақаланың редакцияға түскен күні 05.04.2024 / қабылданған күні 30.12.2024

Кілт сөздер: фольклор, халық ауыз әдебиеті, білім беру парадигмалары, метабілімділік, тәрбие, шығармашылық қабілеттер, функционалдық сауаттылық.

G.K. Zhapisheva¹, P.M. Adiyeva²

¹*PhD Doctoral Student of Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: galya_2022@mail.ru*

²*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: pakizat.adiyeva@ayu.edu.kz*

Developing Students' Creativity through Teaching Folklore Genres

Abstract. The authors of the article addresses the issues of productive organization of the educational process and training aimed at the development of student's creative abilities through teaching folklore genres. Current issues are investigated and fresh ideas are proposed concerning the potential of information perception, creative abilities, and quality educational research in terms of time requirements. The folklore genre, while highlighting the characteristics of contemporary generations, is a vast information channel that supports systematic learning and deepens students' understanding.

Thus, while emphasizing that metacognition is a source, the paper also shows that it can serve as the basis for creative inquiry and enhancement of students' functional literacy. Considering the age-specific characteristics of students in grades 5-8, developmental teaching methods and educational paradigms are reviewed alongside practice outcomes. Psychological and pedagogical aspects of teaching folklore genres are explored, and, in addition to the assimilation of knowledge, attention is given to the deep cognition of the educational value and significance of the literary heritage of the people. The role of the values embedded in folklore genres in developing students' creativity and personal qualities is highlighted.

The authors reflects on the importance of pedagogical skills and quality instruction in teaching folklore works, which are a valuable source of national culture. In the era of globalization, this contributes to students not only gaining a deep understanding of their national culture but also promoting it and recognizing it alongside the best examples of world culture. In this aspect, the main goal is to teach folklore genres, instilling their values across generations, and sharing insights into productive experiences achieved in this direction. This aligns with the demands of the time. The article, based on a new approach to teaching folklore genres and its findings, can serve as a foundation for guiding research on the study of folklore and literature for future subject specialists.

Keywords: folklore, folk literature, educational paradigms, meta-paradigms, education, creative abilities, functional literacy.

Г.К. Жапишева¹, П.М. Адиева²

¹*PhD докторант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: galya_2022@mail.ru*

²*кандидат филологических наук, доцент
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: pakizat.adiyeva@ayu.edu.kz*

Развитие творческих способностей учеников посредством изучения фольклорных жанров

Аннотация. Авторы статьи затрагивают вопросы продуктивной организации образовательного процесса и обучения в направлении развития творческих способностей

учащихся посредством изучения фольклорному жанру. Исследуются актуальные вопросы, и предлагаются свежие идеи, касающиеся потенциала восприятия информации, творческих способностей и качественных образовательных исследований с точки зрения требований времени. Фольклорный жанр, наряду с освещением особенностей современных поколений, представляет собой обширный информационный канал, который подталкивает систематически учиться и углубляет кругозор. Поэтому, обосновывая то, что метапознание является источником, работа также показывает что оно станет основой для творческого поиска и повышения функциональной грамотности учащихся.

В статье раскрываются образовательные парадигмы в соответствии с возрастными особенностями учащихся 5-8 классов, развивающие методы обучения и результаты практики. Рассматриваются психолого-педагогические аспекты обучения фольклорному жанру, и помимо усвоения знаний, уделяется внимание глубокому познанию воспитательной ценности и значения литературного наследия народа. Подчеркивается роль ценностей фольклорного жанра в развитии творчества и личностных качеств учащихся.

Авторы размышляют о педагогическом мастерстве и о важности качественного обучения фольклорным произведениям, являющимся благородным источником национальной культуры, которое в эпоху глобализации способствует тому, чтобы учащиеся не только хорошо знали национальную культуру, но и сами пропагандировали ее, узнавали на уровне лучших образцов мировой культуры. В данном аспекте главная цель состояла в том, чтобы преподавать фольклорный жанр, прививая его ценности на протяжении поколений и делиться знаниями о реализованных в этом направлении поисках результативного опыта. Это шаг, соответствующий требованию времени. Статья, основанная на новом подходе к проблеме обучения фольклорному жанру и результатах проделанной работы, может стать основой ориентира поисков и исследований по изучению фольклора и литературы для будущих специалистов-предметников.

Ключевые слова: фольклор, народная литература, образовательные парадигмы, метапредметность, воспитание, творческие способности, функциональная грамотность.

Кіріспе

Еліміздегі білім беру саласындағы жаңару үрдісі білім беру, ағарту саласындағы ізденісті сан қырынан, объективті тұрғыдан зерттеуді қажет етуде. Жаңа Қазақстанның алдында еліміздің, қоғамның дамуына ықпал ететін білім беру ізденістерін тың идеялармен толықтыру, заманауи талаптар тұрғысынан өзекті проблемаларды шешу мәселелері тұр. Бұл үдеріс оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту бағытында оқыту мен оқу үдерісін нәтижелі ұйымдастыру, осы бағыттағы өте өзекті болып табылатын мәселелерді зерттеу және фольклорлық жанрды оқыту мәселелерін қамтитыны анық.

Фольклорлық жанрды оқыту – мәдени және тарихи байланысты зерделеп түсінуді, сондай-ақ оның өзге де ерекшеліктерін зерттеуді талап ететін қызықты процесс. Мәдени ерекшеліктер, фольклордың қалыптасу тарихын жүйелі меңгерту фольклорлық жанрды оқытудың маңызды аспектісі болып табылады. Бұл әлеуметтік әдет-ғұрыптарды, діни нанымдарды және т.б. зерттеулерді қамтиды.

Халық әндері, ертегілер, мифтер мен аңыздар сияқты фольклорлық жанрлардың өзіндік типтік құрылымдарын зерттей отырып меңгерту – оқушы шығармашылығын дамытатын арна. Ұрпақтан-ұрпаққа ауызша жеткен фольклорлық жанр туындыларын оқыту бүгінгі күнде сан алуан формада түрлене түсуде. Бүгінгі күнде осы бағыттағы мультфильм, анимациялық туындылар қолжетімді. Халық мұрасы ретінде насихаттау шеберлік сабақтар, ұлттық мереке қойылымдары, халықтық фестивальдар және т.б. бағыттарда жүзеге асырылуда. Фольклорлық жанрды оқыту көбінесе фольклорлық фестивальдар, музыкалық

фестивальдар сияқты қоғамдық және мәдени іс-шаралармен де тығыз байланысты екенін де естен шығармау керек. Бұл фольклорлық мұраның шынайылығы мен эмоционалды тереңдігін сақтауда маңызды рөл атқарады.

Фольклорлық жанрды бүгінгі ұрпақ ерекшеліктерін ескере отырып оқыту – оқушылардың сапалы білім алуының негізі. Фольклор халықтың мәдени мұрасының маңызды бөлігі болып табылады. Бұл жанрдың тәрбие, тіл, қарым-қатынас құндылықтарын ұрпақ бойына сіңіруге ықпалы зор. Фольклорлық мұраларды оқыту түрлі гаджеттермен таныс, техника тынысын сезініп өсіп келе жатқан ұрпақ тәрбиесінде аса маңызды. Ол оқушының білім көзін меңгеруімен қатар, шығармашылық қабілеттерінің дамуына және функционалдық сауаттылығын қалыптастыруына негіз болады. Осы бағытта біз фольклор жанрын оқыту ерекшеліктері мен оның оқушы шығармашылығын дамытудағы рөлін бағалап, қарастырамыз.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Ғылымды дамытудың алғышарттарының бірі – зерттеу негізінде өзекті мәселелерді анықтай отырып, тың ізденістерге жол ашу. Әдебиет – күрделі, жанды құбылыс. Уақыт өткен сайын ол өз ерекшелігін танытатын оқиғалар, құбылыстар, мысалдармен, тың деректермен толығып, өз арнасын кеңейтеді. Халық даналығының сан қырлы үлгілерін танытатын фольклор да бұл үдерістен шет қалмай, талдау, талқылау, сұрақ тудырған тұстарын зерттеу барысында қордалана түседі. «Еуропалық ғылымда фольклорға халық сөз өнері мен музыкасы, сахна өнері, дәстүрлі киім мен үй жабдықтары, түрлі қолөнер, қоршаған орта, табиғат туралы дүниетанымдық көзқарастар, халықтың әдет-ғұрып, салт-жоралары, түрлі нанымдары мен ырымдары жатқызылады. Демек, фольклор термині халықтың салт, әдет-ғұрыптарын да, дәстүрлі рәсімдерді атқару барысында орындалатын қарапайым мәтіндерді де, сөз маржаны болып табылатын «Қобыланды», «Қыз Жібек», т.б.с.с. көркем фольклор туындыларымызды да біртұтас құбылыс, этностың көркем мұрасы ретінде түсініп, жүйелі зерттеуге мүмкіндік береді» [1, 9–10-бб.]. Кең ауқымды фольклордың ішінен балалар фольклорын бөліп оқыту, оның өзіне тән ерекшелігін қарастыру және ғасырларға кететін білім мен тәрбие арнасы ретінде зерттеу – күн тәртібінен түспейтін, кең ауқымды мәселелер.

Фольклордың интеграциясына негізделген білім беру парадигмасы өскелең ұрпақты өз халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын зерттеуге баулып, мәдени мұраны жауапкершілікпен сақтауға да ықпал етеді. Фольклорды қолдануға негізделген инновациялық оқыту әдістері оқушылардың тек білім алып қана қоймай ұлт мұрасын сақтауда белсенді рөл атқаратын бірегей білім беру ортасын құруға, сол арқылы шығармашылығын дамытуға мүмкіндік береді.

Фольклор жанрын оқыту мәселесін зерттеуде тарихи-этнографиялық әдістерді таңдауымызға ықпал етті. Этнографиялық әдістер қоғам өміріндегі фольклордың мәнін терең түсінуге мүмкіндік береді. Әдеби талдау халық әндерін, ертегілерді, мифтер мен аңыздарды қоса алғанда, фольклорлық шығармалардың мәтіндерін талдау, зерттеушілерге құрылымдық ерекшеліктерін, мотивтерін, рәміздері мен тақырыптарын анықтауға және шығармалардың әртүрлі нұсқаларына салыстырмалы талдау жасауға мүмкіндік береді. Салыстырмалы талдау арқылы зерттеушілер мәдени өзара әрекеттесудің ортақ белгілерін, бірегей ерекшеліктерін және процестерін анықтай алады. Осы талдаулар негізінде оқыту әдістемесі, оның тұлғаны қалыптастырудағы мәні мен маңызы айқындалып, балалар фольклорын оқытудың өзектілігі, оқушы шығармашылығын дамыту аспектілері айқындала түседі.

Балалар фольклорының жиналып, баспа бетінде жарыққа шығуы ХІХ ғасырдан басталады десек те, балалар фольклорын зерттеу, арнайы жинау, баспасөз арқылы халыққа таныстыру ХХ ғасырда қарқынды жүзеге асты. Ал ХХІ ғасырда балалар фольклор жанрын оқыту проблемасын көтеру – уақыт талабы.

Талдау мен нәтижелер

Балалар фольклорының жинақталуы, даму жолы бұрынғы-соңғы зерттеулердің аясында, халық өмірі мен қоғам дамуына байланысты қарастырылып отырды. Қазақ балалар фольклорының үлгілері XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап жинала бастаған. Арнайы жинақталып балаларға ұсынылған алғашқы еңбек, ұлттық мәдениетіміздің тарихындағы тұңғыш оқулық – Ы. Алтынсариннің «Қазақ хрестоматиясы». 1879 жылы Орынбор қаласында Ыбырайдың орыс графикасы негізінде ана тілінде жарық көрген «Хрестоматияға» ұлы педагог қазақ халқының ауыз әдебиеті үлгілерін, балаларға арнап жазған дидактикалық нақыл әңгімелер мен өлеңдерді, орыс жазушыларының әңгімелер мен мысал өлеңдерін аударып енгізді. Оқытуға бейімдеген оқу құралы төрт бөлімнен құралған:

1-бөлім: өлеңдер мен балаларға арналған ұсақ әңгімелерден, ертегілерден;

2-бөлім: ересектер туралы әңгімелерден;

3-бөлім: төл әдебиет нұсқауларынан (әртүрлі өлең жырлардан);

4-бөлім: мақал-мәтелдерден құралған.

Хрестоматияның алғы сөзінде автор: «Тұңғыш рет шыққалы отырған еңбек болғандықтан, бұл хрестоматияның кейбір кемшіліктері де болуы мүмкін; бірақ сонда да болса бұл кітап ізсіз болып қалмас, тұңғыш оқу кітабы ретінде, көздеген мақсатына жетер деген үмітпен өзімді жұбатып отырмын. Оның бержағында, осы күні халқымыз өз тіліндегі ғылыми оқу құралдарына аса сусап отырғанына, надан жатқан, бірақ әлі азғындық жолға түспеген, пайдалы нәрсенің бәріне жаны құмар халқымызға шамасы келгенінше қызмет ету біздің әрқайсымыздың да борышымыз екеніне, бәлкім, басқа да менен білімдірек елдестеріміздің де санасы жетіп қалар» өзінің ағартушылық мақсатын айқындайтын пікірін қалдырған [2, 23–24-бб.].

Балалар фольклоры қашанда әдебиет пәнінің бөлімі ретінде қарастырылғанмен, арнайы бөлек оқытылуы кенже қалған. Балаларға арналған фольклорлық туындылар көлемді мөлшерде екені әр жылдарда жарық көрген жинақтардан белгілі. Мысалы: «Қазақ балалар поэзиясының антологиясы», «Қазақ балалар әдебиетінің хрестоматиясы», «Өтірік өлеңдер», «Қуырмаш», «Түйе, түйе, түйелер», «Асыл сөз», «Ақ сандық, көк сандық», т.б. жинақтар, Республикалық ғылыми кітапханалар мен ЖОО студенттерінің фольклорлық экспедиция кезінде жинаған материалдар, т.с.с.

Филология ғылымдарының докторы, профессор Ш. Ыбыраев балалар фольклоры туралы «Ақ сандық, көк сандық» атты жинақтың алғы сөзінде балалар фольклорының қолжетімді үлгілері барынша жинақталып, сұрыпталып ұсынылғанын айтып өткен [3, 1–2-бб.]. Ғалым С. Қасқабасовтың: «Қазақ фольклорына арналған еңбек аз емес. Олардың ішінде таза ғылыми да, көпшілікке арналған да жұмыстар бар. Өткен ғасырдың 70-ші жылдарынан бері көптеген зерттеу жұмыстары жарық көрді. Эпосқа, ертегіге, тарихи жырға, дастанға, өлеңге, жұмбаққа, ғұрыптық фольклорға, күй аңызына, балалар фольклорына арналған монографиялар, сондай-ақ фольклордың типологиясы мен поэтикасын зерделеген ұжымдық еңбектер ұлттық фольклортану ғылымын биік деңгейге көтеріп, өрісін кеңейтті. Алайда, сол зерттеулердің жаңа нәтижелері мен тұжырымдары, қорытындылары не мектептің, не университеттердің фольклорға арналған оқулықтары мен оқу құралдарына толыққанды түрде енген жоқ» деген пікірі зерттеулердің балалар фольклорын оқытуға, оны оқушының білім алу әлеуетін арттыруға қолдану мәселесінің әлі де жүйеленбегенін растай түседі [4, 20–21-бб.]. Балалар фольклоры бойынша жеткілікті материалдардың болуына қарамастан, жеке пән ретінде немесе жеткілікті деңгейде оқытылмауы бірнеше факторлармен түсіндірілуі мүмкін. Біріншіден, балалар фольклорын білім беру бағдарламасына енгізу мәселесі, яғни сағат санының шектеулілігіне байланысты дәстүрлі пәндерге басымдық берілуі. Екіншіден, балалар фольклоры әдебиеттің бір бөлімі ретінде қарастырылады, ал оқу бағдарламаларына жаңа пәндерді немесе білім салаларын енгізу көбінесе уақыт пен ресурстық шектеулермен

түсіндіріледі. Алайда, балалар фольклорын оқыту – заманауи талаптар өрісінен көрінетін тиімді қадам. Балалар фольклорының мазмұны баланың дүниені танып-білуге арналған бейнелі, жүйелі оймен астасып, қабысып жатады. Оның өн бойында адамгершілік іс-әрекет, әдет-ғұрыпқа қаныққан рухани тағылым, ойлау мен саналы әрекетке негізделген ұлттық ойындардың болуы, жас жеткіншектердің дене бітімі мен ақыл-ой жағынан қатар дамуына ықпал етіп, пәндік білім көздерін меңгерту мүмкіндіктері мол. Бұл туралы ойымызға А. Байтұрсынұлы, М. Ғабдуллин, М. Әуезов, М. Жұмабаев, т.б. еңбектерінен кең молынан кездестіреміз.

Әдебиетті оқыту барысында балалар әдебиетінің ерекшелігі оның танымдық және ақпараттық білім көзін меңгеруіне ықпал етуімен айқындалады. Жоғары сынып оқушылары білім көздерін меңгерген, ойлау деңгейі жоғарылығымен қатар, белгілі бір іс-әрекет тәсілдерін қоғам алдында туындайтын жаңа мәселелерді шешу тәжірибесімен байланыстыратын болса, орта буын оқушылары материалды меңгеру барысында танымдық, тәжірибелік және өз білімін қолдануға сабақтастыратын әрекеттерге басымдық береді. Демек, 5-8-сынып оқушыларында білім мен жинақтау процесі басым, өзекті проблемалар шешім табу үшін жаңа, қосымша білім меңгеру ізденісі, проблеманы жете танып, білу үдерісі жүріп отырады. Сол себепті бұл сыныптардағы білімді меңгеру алгоритмі түсіну, жауап беру, анализ және интерпретация, бағалау және салыстыру дағдыларының қалыптасуына жас ерекшелігіне байланысты фольклор жанры үйлесімді болатыны анық. Жанр ерекшелігінің өзі талдау, талқылау нәтижесінде ой тұжырымдауына өте тиімді әрі жеңіл.

5–8-сыныптарда балалар фольклорын оқыту бойынша әдебиетті оқыту бағдарламасында төмендегідей тақырыптар бөлінген.

5-сынып: «Керкұла атты Кендебай», «Қобыланды батыр», «Асанқайғы».

6-сынып: «Аяз би», «Алып ер Тұңға».

7-сынып: «Қыз Жібек», «Күлтегін».

8-сынып: «Қорқыт», «Бамсы байрақ», «Қорқыттың нақыл сөздері»

Пән мұғалімі әдебиетті оқытуды теориялық тұрғыдан оқушының жас ерекшелігін ескере отырып ғылым саласымен байланыстырса, ал өміршең білім көзі ретінде қолдануын тәжірибемен астастырады. Әдебиетті оқыту арқылы төмендегідей бағыттар жүзеге асырылады.

1. Тіл мен контексті саралау. Балалар фольклоры сабақтарын жоспарлау кезінде мазмұнның тиімді игерілуін қамтамасыз ету үшін материалдардың тілі мен контекстін балалардың жасына және түсіну деңгейіне бейімдеу;

2. Ойын әдістерін қолдану. Балалар фольклорын оқыту мақсаттарына жету үшін балалардың белсенді қатысуын және материалды меңгеруін ынталандыратын рөлдік ойындар, шығармашылық жобалар және интерактивті тапсырмалар сияқты ойын әдістерін енгізу;

3. Эмоционалды компонентті ескеру. Фольклорлық материалдарды таңдағанда, олардың балаларға эмоционалды тартымдылығын ескеріп және материалды тереңірек игеруге ықпал ететін жағымды эмоционалды реакциялар тудыру мүмкіндігіне назар аудару;

4. Көрнекіліктерді қолдану. Балалар фольклорын тиімді оқыту, материалды түсінуді жақсарту үшін иллюстрациялар, схемалар, бейнелер және мультимедиялық презентациялар сияқты көрнекі материалдарды ұтымды пайдалану;

5. Әлеуметтік-мәдени контекстке бейімделу. Балалар фольклорын оқыту бағдарламаларын әзірлеу кезінде әлеуметтік-мәдени контексті, соның ішінде әртүрлі қоғамдарда өзгеруі мүмкін мәдени дәстүрлер мен құндылықтарды ескеру;

6. Қауіпсіздік пен этиканы қамтамасыз ету. Балалар фольклорын оқытудағы педагогикалық тәжірибе қауіпсіздік нормалары мен этикалық қағидаларға, соның ішінде зорлық-зомбылық немесе қорқыныш сияқты балаларға жағымсыз элементтері жоқ

материалдарды таңдауға сәйкес болуы керек.

Педагог бағдарламада берілген материалмен жұмыс істеу барысында игерілуге тиісті ұғым, сөздің мәні, айтылмақ ой-түсінік оқушыға әсер етерліктей болуын, эмоционалдық тұрғыдан тереңірек ойлануға ықпал етуіне де назар аударады. Осы тұрғыдан оқыту әдістері мен тәсілдерін тиімді таңдау әсерлендірумен қатар, нәтижесі тұлғаны әрекетке бейімдеп, пәнге деген қызығушылықты үстеп, көркем шығарманы оқуға талпындырады. «Көркем шығарманы оқыту – оқушының сөз кәдірін түсінерлік ойлау әрекетін дамыту, рухани дүниесін байыту, эстетикалық талғамын жетілдіру, адамгершілік қасиетін қалыптастыру», – деген ғалым Қажым Жұмалиевтің сөзі балалар фольклорына қатысты да өз шындығын байқатады [5, 23–24-бб.]. Ертегі болсын, аңыз болсын рөлдік ойынға, қойылымға сұранып тұрады. Демек, шығарманы өз бойынан өткізіп, оны жан-дүниесімен қабылдауына мүмкіндік тудыру халық туындыларының бала тәрбиесіне бейімдеген ерекшеліктерінің бірі. Алайда оны ұйымдастыру – оңай үрдіс емес. Оқушының шығармашылық әрекеттерін дамыту ізденісі балалар фольклорын оқыту барысында маңызды әрекет болып табылады. Шығармашылық пен шеберлікті дамыту қазіргі білім беру жүйесінің ұйымдастырылуына және мазмұнына қатысты мүмкін болатын өзгерістерді ескере отырып, оқу процесінде түрлі әдістер, әдістемелер мен құралдарды тиімді пайдалану арқылы жүзеге асырылады. Оқушылардың жеке және кәсіби қасиеттері, ой-саналық қабілеттері мен мінез ерекшеліктері ескеріле отырып, тұлғалық-бағдарлы көзқарас қалыптасқан [6, 198-б.].

«Шығармашылық» – адамға ғана тән қасиет. Адамның қоғамдық мәні бар жаңа материалдық және рухани құндылықтар тудыратын іс-әрекеті болып табылады. Философиялық сөздікте: «... шығармашылық – қайталанбайтын, тарихи-қоғамдық мәні бар, жоғары сатыдағы, бұрын-соңды болмаған жаңалық ашатын іс-әрекет», - деп сипатталған [7, 642-б.].

Соңғы жылдары, «Фольклорлық жанрларды оқыту арқылы оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту» атты мақала бірнеше маңызды зерттеулердің тақырыбына айналды. Мысалы, *Journal of Folklore and Education* журналында жарияланған мақалада фольклорлық материалдардың әлеуметтік және мәдени аспектілерді оқытудағы рөлі қарастырылған [8; 9]. Бұл оқушыларда эмпатия мен мәдени түсінікті дамытуға бағытталған. Жоғарыда аталған журналда фольклорлық әңгімелерді пайдаланып, белсенді оқыту әдістері талқыланады. Бұл әлеуметтік бірлікті қалыптастыруға және мәдени ерекшеліктерді түсінуге көмектеседі. Осы тәсілдер оқушылардың шығармашылық ойлау қабілеттерін және мәдени қабылдауын дамытуға тиімді бола алады.

А.Н. Лук атап көрсеткен шығармашылық қабілеттердің белгілері бойынша қарастырсақ, онда фольклорлық жанрды оқытуда оқушы шығармашылығы баланың жүйке жүйесімен код арқылы байланыс; ақпараттық тасымал; ақылдың икемділігі, ойдың оралымдылығы; әрекетті бағалай білу дағдыларын жетілдірумен байланысты [10, 45-б.]. Бұл іс-әрекетте шығармашылық, сенімділік пен белсенділік қабілеттерді дамыту үшін қажет.

Жаһандану дәуірінде шетелдік әріптестердің фольклорды оқыту ізденісін білу мақсатында Стоуни Брук университетінің профессоры, британдық балалар әдебиеті мен еуропалық ертегілерді зерттеуші, әдебиетші, фольклорист Рут Боттихаймер, британдық ғалым, фольклор, миф, ертегілер маманы Марина Уорнер, Оберн университетінің оқытушысы Дэвид Виртью, Кеннет Воглер және т.б ғалымдар еңбектерін қарастырып, жоғарыдағы пікірімізді толықтыра түсеміз. Рут Боттихаймердің ертегінің шығу тегі, кейіпкерлері және оған жаңаша көзқарас туралы еңбектеріндегі әлеуметтік-тарихи, мәдени жанрларды контексттеу, дискурсты талдау ерекшелігін Стоуни Брук университетінің веб-сайтында: «[Bottigheimer's] work crosses disciplinary boundaries, contextualizing genres in their socio-historical cultures of origin, assessing them in terms of publishing history parameters, and

utilizing linguistics in discourse analysis» деп атап көрсеткен [11]. Дэвид Виртью, Воглер Кеннет Дания ертегілерінің қоғам өмірінің айнасы іспетті екенін, педагогтер қолданысындағы маңызы туралы айтып өтеді: “The folktales were examined to determine the extent to which they mirror three themes that are central to Danish culture: humanitarianism, egalitarianism, and “outward loss, inward gain”. While these themes were present in the folktales to some degree, there were also cultural inconsistencies regarding social equity, economic activity, and the status of women” [12].

Оқушылардың шығармашыл ойлауын, көркем-шығармашылық қабілеттерінің ерекшелігі мен дамытудың жолдары мен әдістерін А.Б. Мырзабаев, Л.Г. Дирксен, Б.А. Тұрғынбаева, Ш.Б. Досмамбетованың еңбектерінен айқын байқап, білім беруді мәдени жүйеде қарастырып, оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытып шығармашыл тұлға қалыптастыруға жағдай жасау мәселелерімен жете танысамыз [13–16].

5–8-сыныптарда берілген ертегілер мен жыр, аңыздарды қамтитының, оның шығармашылықты дамытуға өте қолайлы екенін көріп отырмыз. Жоғарыда жұмыс бағыттарына да тоқталып, ойын әдістерін қолдану эмоционалдық компонент, тілдік контекстпен жұмыс істеу мәселелерін атап көрсеттік. Бұл рөлдік ойындарда ғана емес, шығармашылық жобалар және белсенді тапсырмалар, түсінуді жақсарту үшін иллюстрациялар, схемалар, бейнелер және мультимедиялық презентацияларды пайдалану бағыттарын қамтиды. Оқу процесінде оқушылардың шығармашылығын қалыптастыру және дамыту мәселесі шығармашылық процестің Б.А. Тұрғынбаеваның жаңалықпен бетпе-бет келу, шығармашылық белсенділік, екіұштылық, шешім, шешімнің дұрыстығын дәлелдеу туралы ойларымен ұштастырып, былайша топтастыруға болады:

I. Даярлық кезеңі (тақырыпқа қызығушылықты ояту, оның мәні мен маңызын зерделеуге ұмтылу, қажеттілік пен қолданысты болжау, т.б.).

II. Практикалық кезең (әрекеттегі белсенділік, тәжірибеде қолдану, әсерлену, түсінігін тереңдету, талдау, т.б.).

III. Шығармашылық кезең (берілген тапсырмалар бойынша білімін жинақтау және бағалау қажеттілігі, ой тұжырымдау, өз жаңалығын, идеясын ұсыну, т.с.с.).

Енді осы үлгіде оқушылардың шығармашылығын дамыту нәтижесін ұсына кетсек.

«Аяз би» ертегісі бойынша оқу мақсатында шығарма жанры мен фабуласын анықтау, әдеби шығармадағы әлеуметтік-қоғамдық мәселенің идеясы арқылы түсіндіру, кейіпкердің типтерін тек тұрғысынан талдап, кейіпкерлерді заманауи тұрғыдан салыстыра талдау сұралады. Ондай болса, біз оқушылардың осы процесті шығармашылықпен дамыта жұмыс істеуін ұйымдастыруымыз қажет. Ол үшін оқушыға бір ғана кейіпкер рөлін ойнау аз болатынын түйсініп, осы мақсаттар тұрғысынан жұмыс істейтіндей шығармашылық орта ұйымдастыруымыз керек. Зерттеу барысында ұйымдастырылған оқыту әдістері шығармашылық процестің дамуына, ойлаудың икемділігіне қаншалықты әсер еткенін; бала психологиясындағы шығармашылық сипатын (ғылыми, дарындылық, т.т.) қаншалықты танытынымызды; жұмыстың нәтижесіндегі кемшілік пен кедергіні қалай бақылайтынымызды анықтап алуымыз керек.

Бақылау парағы оқушылардың бәріне таратылып беріледі (1-кесте).

Бақылау парақшасының оқушы жұмыс істеген нұсқасынан мұғалім өзіне қажет ақпараттарды жинақтап алады. Әрі процесс барысында оқушының ойлау шығармашылығы, ойнау әрекеттері айқын танылады. Психологтардың көзқарастары бойынша «шығармашылық» – субъектінің қандай да бір жаңалық табудағы әрекеті. Оқушы шығармашылықпен әрекет жасау барысында мәселелердің шешімін табу, көргенінен ой түйю, жаңалық ашу қабілеттерін қалыптастырады.

1-кесте - Бақылау парақшасы

Тапсырма	Оқушылардың тапсырманы орындау артықшылықтары мен кемшіліктері (себептері)	Шығармашылық сипаты (ойын дәйектеу, ғылыми негіздеме беруі/ өнері, дарындылығы)
Көркем шығарманың мазмұны мен пішіні. «Аяз би» – шыншыл ертегі.	- көркем шығарманы талдау тілі; - мазмұны мен пішінін түсіндіру (жауап беру ерекшелігі); - «Аяз бидің» шыншыл ертегі екенін дәлелдеуі.	- ғылыми негіздеме беру; - жауаптың ерекше формасын ойластыруы; - дәлелді жауаптың нақтылығы.
Әдеби шығарманың тұжырымдамасы. «Аяз би» ертегісінің тақырыбы мен идеясы.	- әдеби шығарманың тұжырымдамасын талдау нақтылығы; - «Аяз би» ертегісінің тақырыбы мен идеясын ашып көрсетуі.	- тұжырымдамасының берілу үлгісі (слайд, коллаж, инфографика, т.б.); - тақырыбы мен идеясын ашу ерекшелігі (интервью, ой эстафетасы, т.б.).
Көркем шығармадағы образ. «Аяз би» ертегісіндегі кейіпкерлер бейнесі.	- көркем шығармадағы образды талдау нақтылығы мен ерекшелігі; - «Аяз би» ертегісіндегі кейіпкерлер галереясын ұйымдастыру.	- образды ашудағы алуан тәсіл; - қойылым түрінде көрсете талдау; - галереядағы тың бейне түрінде, т.б.

Шығарманы талдау барысында дауыс ырғағы, кейіпкердің жан-дүниесі мен шығарманың мәнін зерделеу аса маңызды. Ол сонда ғана әсерлі түрде балаға сіңеді. Демек, фольклорлық шығарма синкреттілік сипатымен шығармашылықты дамытуға дайын жанр.

1-сурет – Жеке тұлғаның даму деңгейі

Шығарманы оқытудың тиімді жолдары – оқушылардың шығарманы ауызша, жазбаша мазмұндау дағдыларымен жұмыс жасату, ол оқушының шығармашылық ойын қағазға түсіруіне немесе қабыл, есте сақтау қабілеттерін дамытады.

«Көркем туындыны оқытудағы басты мәселе – ол туралы ақпарат беру ғана емес, оқушының пікіріне, ойына ерекше көңіл бөлу. Әдебиетті оқытудың өзгешелігі де, күрделілігі де осында. Өзге пәндерге қарағанда әртүрлі психологиялық рең: сезім, шабыт тану, эмоция, әсер, еліктеу, қиялдау, армандау осы пәнде ерекше көрінеді» [17]. Біз жұмыс барысында тұлға әрекеті бойынша психологиялық механизмдерді де танып отырамыз (1-сурет).

Фольклор жанрын оқыту оқушының жан-жақты шығармашылық дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Ол, бірінші кезекте, шығармашылық ойлау, фольклорды зерттеу мен оқушыны әртүрлі формаларда талдауға және интерпретация жасауға, ерекше түсіндіруге бейімдеп, олардың шығармашылық ойлауын ынталандырады. Екіншіден, фольклорлық материалдарды оқуда алуан түрлі әдістермен, тәсілдермен жұмыс істеу оқушылардың көңіл-күйді, эмоциялар мен бейнелерді түсіну және жеткізу арқылы эмоционалдық-экспрессивтілік деңгейін дамытуға көмектеседі. Үшіншіден, импровизациялық шығармашылығын арттырады. Жұмыс барысында импровизация мен эксперимент жасауға ынталандыру арқылы материалды түсіндірудің жаңа, инновациялық тәсілдерін табуға үйретеді. Ал шығармашылық жазба фольклорлық мәтіндерді талдауға және қарауға белсенді қатысуы мен өздерінің фольклорлық шығармаларын жазуға шабыттандыруы мүмкін.

«...фольклордың ел өміріндегі орны мен қазіргі кездегі жас ұрпақты ұлттық рухта тәрбиелеудегі мәнін жаңғырту – өзекті мәселе» деп «Дала фольклоры антологиясында» атап көрсетілгендей, ұлт ұрпағы өз елінің ғасырлық қазынасы мен әлемдік мәдени мұраларды салыстыра отырып, байланысы мен айырмашылығын зерттеп, тереңірек түсінуге мүмкіндік алады [18, 7-б]. Фольклорды оқыту мәселесі оған жауапкершілікпен қарауды талап етеді. Фольклор – халық энциклопедиясы. М. Әуезов: «...іргесі кең, саласы көп, қорлардан құралып, қазақ халқының аузында сақталып қалған, өзінше өңделген, өзгертілген өз тәні болған ертегілер қазақ фольклорындағы ұшан теңіз қазына» деп бір ғана түріне баға берсе, жұмбақтар, мақал-мәтел, жаңылтпаш және т.б. ел тіршілігінің тынысы, тағдырының тұжырымы, ғасырлар бойы жиналып жеткен тарихы [19, 7-б]. С. Садырбаев фольклор табиғатын қазақ даласымен, қазақ халқының табиғатымен үйлестіре қарап, оның шығармашылық ерекшелігін дала данышпандығы деп бағалаған [20, 20–23-бб]. Жаһандану жағдайында фольклорды кеңінен тарата оқыту – ұлттық болмысымызды, рухымызды берік ететін уақыт талабы.

Қорытынды

Қорыта келе, фольклор жанрын оқыта отырып, шығармашылыққа баулу – оқушының проблеманы көре білуі, өз іс-әрекетінің бағдарламасын жасай білуі және ойды іске асыру үшін жаңа идеялар тудыра алу қадамдарының бастауы жатады. Оқыту барысында шығармашылықтың барлық ішкі байланыстарды біріктіретін, нәтижесінде жаңа материалдық және идеялық құндылықтар алуға мүмкіндік тудыратын мақсатты әрекет екеніне көз жеткіземіз.

Фольклор синкреттілігі оның мазмұнын өзге пәндермен тиімді кіріктіріп, біртұтас білім беру моделін құруға мүмкіндік береді. Фольклорлық мәтіндерде жаратылыстану және нақты ғылымдардың негіздерімен үндесетін халықтық білім, бақылау негізінде қалыптасқан бай тәжірибе элементтері жиі кездеседі. Бұл пәндер арасындағы когнитивті байланысты қамтамасыз етіп қана қоймайды, сонымен қатар мәдени-тарихи және ғылыми контексттер арқылы қоршаған әлемді тереңірек түсінуге ықпал етеді. Мәселен, фольклор шығармаларының сөз қолданыстарындағы мөлшер, өлшем ұғымдары, ою-өрнектер пішіні,

көлемі халықтың математикалық түсініктерімен, мақал-мәтелдердегі қозғалыс, жылдамдыққа қатысты ой тұжырымдар физикалық заңдылықтармен астасады. Табиғат құбылыстарымен байланыстыру, музыка, көркем өнерге қатысты мысалдарға бай.

Фольклордың интеграциясына негізделген білім беру парадигмасы өскелең ұрпақты өз халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын зерттеуге баулып, мәдени мұраны жауапкершілікпен сақтауға да ықпал етеді. Білім беру парадигмасы – білім беру теориялары мен тәжірибелерінің негізінде жатқан көзқарастар жүйесі. Фольклорды қолдануға негізделген инновациялық оқыту әдістері оқушылардың тек білім алып қана қоймай ұлт мұрасын сақтауда белсенді рөл атқаратын бірегей білім беру ортасын құруға, сол арқылы шығармашылығын дамытуға мүмкіндік береді. Сонымен бірге, білім берудегі парадигма призмасы тұрғысынан қарастырар болсақ, фольклорды зерттеу мәдени дәстүрлерді жеткізуге ғана емес, сонымен қатар қазіргі білім беру процесіне қажетті негізгі құзыреттерді қалыптастыруға ықпал етеді. Осы парадигма аясында фольклор когнитивті, эмоционалды және элеуметтік-мәдени құзыреттіліктерді дамыту үшін білім беру контекстеріне біріктірілген көп қырлы құрал ретінде қарастырылады. Фольклордың синкретикалық табиғаты оны пәнаралық оқытуда қолдануға мүмкіндік береді, білім беруді трансформациялайды, осылайша тұтас білім беру принциптерін жүзеге асырады. Халық шығармашылығы – ұлттық ұрпағын, ұлттық сананы тәрбиелеу және қазіргі білім беру процесінің негізгі міндеттеріне сәйкес келетін сыни ойлау, функционалдық сауаттылық дағдыларын қалыптастыру көзі.

Фольклорлық жанрды оқыту мәдени мұра мен қазіргі білім беру міндеттері арасындағы сабақтастықты қамтамасыз ете отырып, оқушылардың шығармашылық қабілеттерін жан-жақты дамытуға ықпал етеді. Оқушының функционалдық сауаттылығы артып, фольклорды білу және оны жағдаяттарды шешуге қолдану біліктілігін қалыптастырады. Шығармашылық инновациялық идеяларды өрістетеді: талдау және бағалау белсенділігін ұштап, шығармашылық ойлау, сыни ойлау қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Фольклор жанрын оқу үйрету мәдени мұра дәстүрлері мен құндылықтарын сақтауға, құрметтеуге және оны шығармашылықпен насихаттауға жол ашады.

Ұлт ұрпағын ұлттық құндылықтармен сусындататын фольклорды тек әдебиет сабағында ғана өтіп қоймай, жүйелі түрде қосымша пән ретінде оқыту қажеттілігі туындады. Олай болса, фольклор жанрын оқыту бұл мәселені оқушының ой белсенділігі мен ойлау шығармашылығы тұрғысынан көтеріп қана қоймай, мектептерде арнайы пән ретінде жүргізуге, ұлттық код ретінде қарастыруға ой тастайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Әзібаева Б. Мәлік Ғабдуллин – фольклортанушы // Кіт.: Классикалық зерттеулер. Т. 24. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2014.– 408 б.
2. Алтынсарин Ы. Тазабұлақ: Өлеңдер, әңгімелер, очерктер, хаттар. – Алматы: Мазмұндама, 2022. – 164 б.
3. Ыбраев Ш. Ақ сандық, көк сандық: балалар фольклоры. – Алматы: Жазушы, 1991. – 256 б.
4. Қасқабасов С. Ойөріс (Фольклор туралы). – Астана: Фолиант, 2017. – 320 б.
5. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы (1960–1970 жж.) // Кіт.: Классикалық зерттеулер. Көптомдық. Т. 15. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2013.– 412 б.
6. Жолдасбекова А.А., Искалиева А.Т., Жолдасбекова Б.А. Студенттердің креативтілігін дамыту мәселесін теориялық талдау // Ясауи университетінің Хабаршысы. – 2024. – №2(132). – Б. 194–203. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.54>
7. Философский энциклопедический словарь / Под ред. А.А. Иванова. – М.: Гардарики, 2004. – 1072 с.

8. Teaching for Equity: The role of folklore in a time of crisis and opportunity / Guest Editor: S. Morales // Journal of Folklore and Education. – 2020. – Vol. 7. – 161 p.
9. Creative Texts. Creative Traditions / Guest Editor: Sandy H.L. // Journal of Folklore and Education. – 2021. – Vol. 8. – 189 p.
10. Лук А.Н. Психология творчества: учебное пособие. – М.: Просвещение, 1998. – 128 с.
11. Ruth B. Bottigeimer. Illustrations to fairy tales and gender in the real world: Functions, conceptualization and publication // Relief. – 2010. – №4 (2). – P. 142–157.
12. Virtue D., Vogler K.E. The pedagogical value of folk literature as a cultural resource for teaching social studies: An analysis of Danish folk tales // Journal of Social Research Studies. – 2008. – Т. 32. №1. – P. 28–39.
13. Мырзабаев А.Б. Оқушылар шығармашылығын дамытуда белсенді оқытудың дидактикалық мүмкіндіктері: автореф. ... пед. ғыл. канд. – Қарағанды, 2004. – 30 б.
14. Дирксен Л.Г. Преемственность в развитии творческих способностей детей разновозрастного уровня (Изобразительное искусство): дис. ... канд. пед. наук. – Астана, 2004. – 173 с.
15. Тұрғынбаева Б.А. Мұғалімнің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту: теория және тәжірибе. – Алматы, ББЖ КБАРИ, 2005. – 252 б.
16. Досмамбетова Ш.Б., Садуахасова Г. Ж. Оқу-тәрбие үрдісінде шығармашыл тұлғаны қалыптастыру мәселелері // Молодой ученый. – 2015. – №1.1 (81.1). – С. 98–100.
17. Рыскельдиева Г.Д., Иманбаева М.Т., Қайыпжанқызы С. Қазақ әдебиеті. Мұғалім кітабы: Жалпы білім беретін мектептің 6-сынып мұғалімдеріне арналған әдістемелік құрал. – Астана: Арман-ПВ, 2023. – 184 б.
18. Дала фольклорының антологиясы. – Т. 6. – Алматы: Brand book, 2020. – 484 б.
19. Әуезов М. Фольклор туралы зерттеулер // Кіт.: Классикалық зерттеулер. Көптомдық. Т. 11. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2012. – 384 б.
20. Садырбаев С. Сөз асылы – сөзде (қанатты сөздер және фольклор). – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 292 б.

REFERENCES

1. Azimbaeva B. Malik Gabdullin – folklortanushy // Kit.: Klassikalyq zertteuler. T. 24. [Malik Gabdullin – folklorist // In: Classical research. Multithreaded. Vol. 24]– Алматы: Adebiet alemi, 2014. – 401 b. [in Kazakh]
2. Altynsarin Y. Tazabulaq: Olender, angimeler, ocherter, hattar [Tazabulaq: Poems, stories, essays, letters]. – Алматы: Mazmundama, 2022. – 164 b. [in Kazakh]
3. Ybraev Sh. Aq sandyq, kok sandyq: balalar folklor [White chest, blue chest: children’s folklore]. – Алматы: Jazyshy, 1991. – 256 b. [in Kazakh]
4. Qasqabasov S. Oyoris (Folklor turaly) [Oyoris (about folklore)]. – Astana: Foliand, 2017. – 320 b. [in Kazakh]
5. Jumaliev Q. Adebiet teoriasi (1960–1970 jj.) // Kit.: Klassikalyq zertteuler: Koptomdyq [Literary theory (1960-1970.) // In: Classical research. Multithreaded. Vol. 15.]. – Алматы: Adebiet alemi, 2013. – Т. 15. – 412 b. [in Kazakh]
6. Joldasbekova A.A., Iskalieva A.T., Joldasbekova B.A. Studentterdin kreativtiligin damyту maselesin teorialyq taldau [Theoretical Analysis of the Problem of Student Creativity Development] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2024. – №2(132). – B. 194–203. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.54> [in Kazakh]
7. Filosofskiy enciklopedicheskiy slovar [Philosophical encyclopedic dictionary] / Pod red. A.A. Ivanova. – М.: Gardariki, 2004. – 1072 s. [in Russian]
8. Teaching for Equity: The role of folklore in a time of crisis and opportunity / Guest Editor: S. Morales // Journal of Folklore and Education. – 2020. – Vol. 7. – 161 p.
9. Creative Texts. Creative Traditions / Guest Editor: Sandy H.L. // Journal of Folklore and Education. – 2021. – Vol. 8. – 189 p.
10. Luk A.N. Psihologiya tvorchestva: uchebnoe posobie. [Psychology of creativity: textbook]. – М.: Prosveshenie, 1998. – 128 s. [in Russian]

11. Ruth B. Bottigeimer. Illustrations to fairy tales and gender in the real world: Functions, conceptualization and publication // *Relief*. – 2010. – №4 (2). – P. 142–157.
12. Virtue D., Vogler K.E. The pedagogical value of folk literature as a cultural resource for teaching social studies: An analysis of Danish folk tales // *Journal of Social Research Studies*. – 2008. – Т. 32. №1. – P. 28–39.
13. Myrzabaev A.B. Oqushylar shygarmashylygyn damytuda belsendi oqytudyn didaktikalыq mumkindikteri: avtoref. ... ped. gyl. kand. [Didactic active learning opportunities in developing students' creativity: abstract]. – Qaragandy, 2004. – 30 b. [in Kazakh]
14. Dirksen L.G. Preemstvennost v razvitiі tvorcheskih sposobnostei detei raznovozrastnogo urovnia (Izobrazitelnoe iskusstvo): dis. ... kand. ped. nauk. [Continuity in the development of creative abilities in children of different age levels (Visual art): dis.] – Astana, 2004. – 173 s. [in Russian]
15. Turgynbaeva B.A. Mugalimnin shygarmashylyq aleuetin biliktilikti artyru jagdaiynda damytu: teoria jane tajiribe [Development of the creative society for teachers in the field professional development: theory and practice]. – Almaty, BBJ KBARI, 2005. – 252 b. [in Kazakh]
16. Dosmambetova Sh.B., Saduahasova G.J. Oqu-tarbie urdisinde shygarmashyl tulgany qalyptastyry maseleleri [Problems of forming a creative personality in the educational process] // *Molodoi uchenyi*. – 2015. – №1.1 (81.1). – S. 98–100. [in Kazakh]
17. Ryskeldieva G.D., Imanbaeva M.T., Qaiypjanqyzy S. Qazaq adebieti. Mugalim kitaby: Jalpy bilim беретin mekteptin 6-synyp mugalimderine arналган adistemelik qural [Kazakh literature. A book for teachers: Methodical guide for 6th grade teachers of general education schools]. – Astana: Arman-PV, 2023. – 184 b. [in Kazakh]
18. Dala folklorynyn antologiasy [Anthology of Steppe folklore]. – Almaty: Brand book, 2020. – Т. 6. – 484 b. [in Kazakh]
19. Auezov M. Folklor turaly zertteuler // Kit.: Klassikalыq zertteuler. Koptomdyq. T. 11. [Researches of Folklore // In: Classical studies. Multivolume. Vol. 11]. – Almaty: Adebiet alemi, 2012. – 384 b. [in Kazakh]
20. Sadyrbaev S. Soz asyly – sozde (qanatty sozder jane folklor) [Word noble-in the word (winged words and folklore)]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2009. – 292 b. [in Kazakh]

УДК 378.147: 004.85; ГРНТИ 14.35.09
<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.136>А.А. АМИРБЕКОВ¹, К.М. БЕРКИМБАЕВ², А.Б. ИБАШОВА³¹PhD докторант Южно-Казахстанского педагогического университета имени О. Жанибекова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: ratpk@mail.ru²доктор педагогических наук, профессорМеждународный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Кентау), e-mail: kamalbek.berkimbaev@ayu.edu.kz³кандидат педагогических наук, и.о. доцентаЮжно-Казахстанского педагогического университета имени О. Жанибекова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: almira_i@mail.ru

ЗАДАЧА-ОРИЕНТИРОВАННЫЙ МЕТОД ПОДГОТОВКИ ПЕДАГОГА- ИНФОРМАТИКА К ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация. В статье рассматривается вопрос подготовки педагога-информатика к использованию искусственного интеллекта (ИИ) в процессе обучения. Авторы, на основе краткого обзора и анализа опыта использования ИИ в педагогическом процессе, а также научных форумов EUSPN 2023 и ICTH 2023, потенциалов и проблем ИИ в образовании отмечают, что существует противоречие между необходимостью применения ИИ технологий в подготовке будущего учителя информатики и отсутствием разработки оптимальной и конкретной модели применения ИИ технологий в подготовке педагога. Это противоречие свидетельствует о том, что проблема подготовки учителя информатики к использованию искусственного интеллекта (ИИ) становится все более актуальной.

Основу методики реализации работы составляет идея о том, что «фундаментальную роль в подготовке учителя информатики играют объективные законы образовательного процесса и грамотное использование технологий ИИ».

В статье определены проблема, цель, объект, предмет и задачи исследования. Выявлены условия использования технологий искусственного интеллекта в учебном процессе вуза:

- выбор решения открытых задач в качестве задач, решаемых педагогом-информатиком в учебном процессе;
- использование ChatGPT и Copilot для решения открытых задач, как средство подготовки педагога-информатика к использованию технологии искусственного интеллекта в учебном процессе.

В заключении сделан вывод о том, что использование технологии ИИ ChatGPT и Copilot в решении открытых задач при подготовке педагога-информатика обеспечивает знания педагогом объективных законов созидательного процесса и формирует интеллект

---

*Цитируйте нас правильно:

Амирбеков А.А., Беркимбаев К.М., Ибашова А.Б. Задача-ориентированный метод подготовки педагога-информатика к использованию искусственного интеллекта // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №4 (134). – Б. 475–488. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.136>

*Cite us correctly:

Amirbekov A.A., Berkimbaev K.M., Ibashova A.B. Zadacha-orientirovannyi metod podgotovki pedagoga-informatika k ispolzovaniyu iskusstvennogo intellekta [Task-Oriented Method of Preparing Informatics Teachers for the Use of Artificial Intelligence] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2024. – №4 (134). – В. 475–488. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.136>

Дата поступления статьи в редакцию 01.10.2024 / Дата принятия 30.12.2024

полисубъекта своей профессиональной деятельности, тем самым, повышает эффективность подготовки.

Ключевые слова: подготовка учителя информатики, открытая задача, искусственный интеллект, ChatGPT, Copilot.

А.А. Amirbekov¹, К.М. Berkimbayev², А.В. Ibashova³

¹*PhD Doctoral Student of South Kazakhstan Pedagogical University named after O. Zhanibekov
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: pampk@mail.ru*

²*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*

*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Kentau), e-mail: kamalbek.berkimbaev@ayu.edu.kz*

³*Candidate of Pedagogical Sciences, Acting Associate Professor
of the South Kazakhstan Pedagogical University named after O.Zhanibekov
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: almira_i@mail.ru*

Task-Oriented Method of Preparing Informatics Teachers for the Use of Artificial Intelligence

Abstract. The article addresses the issue of preparing teacher-informaticians for the use of artificial intelligence (AI) in the educational process.

Based on a brief overview and analysis of the experience of using AI in the pedagogical process, as well as scientific forums EUSPN 2023 and ICTH 2023, the authors note the potentials and problems of AI in education, highlighting the contradiction between the necessity of using AI technologies in preparing future computer science teachers and the lack of development of an optimal and specific model for applying AI technologies in teacher preparation. This contradiction indicates that the issue of preparing computer science teachers for the use of AI is becoming increasingly relevant.

The methodology for implementing the work is based on the idea that “objective laws of the educational process and the competent use of AI technologies play a fundamental role in the preparation of computer science teachers”.

The article defines the problem, goal, object, subject, and tasks of the study. The conditions for using AI technologies in the university educational process are identified:

- selecting open-ended problem solving as tasks to be addressed by the teacher-informatician in the educational process;
- using ChatGPT and Copilot for solving open-ended problems as a means of preparing teacher-informaticians to use AI technology in the educational process.

In conclusion, it is stated that the use of AI technology ChatGPT and Copilot for solving open-ended problems in the preparation of teacher-informaticians ensures that teachers possess knowledge of the objective laws of the creative process and form the intellectual multi-subject of their professional activities, thereby increasing the effectiveness of preparation.

Keywords: preparation of informatics teachers, open-ended task, artificial intelligence, ChatGPT, Copilot.

А.А. Әмірбеков¹, К.М. Беркимбаев², А.Б. Ибашова³

¹Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: ratprk@mail.ru

²педагогика ғылымдарының докторы, профессор

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Кентау қ.), e-mail: kamalbek.berkimbaev@ayu.edu.kz

³педагогика ғылымдарының кандидаты, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан
педагогикалық университетінің доценті м.а.

(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: almira_i@mail.ru

Педагог-информатикті жасанды интеллектті пайдалануға даярлаудың есеп-бағдарлы әдісі

Аңдатпа. Мақалада педагог-информатикті жасанды интеллектіні (ЖИ) оқыту процесінде пайдалануға даярлау мәселесі қарастырылған. Авторлар, педагогикалық үдерісте және болашақ кәсіби оқыту педагогын даярлауда ЖИ пайдалану тәжірибесіне, сондай-ақ EUSPN 2023 және ICTH 2023 ғылыми форумдарына, білім берудегі ЖИ әлеуеті мен проблемаларына, қысқаша шолу және талдау жасау нәтижесінде ЖИ технологияларын білім беруде қолдану қажеттілігі мен педагогты даярлауда ЖИ технологиясын қолданудың оңтайлы және нақты моделінің жасақталынбауы арасында қарама-қайшылық бар деген қорытынды жасаған. Бұл қарама-қайшылық информатика мұғалімін жасанды интеллектіні (ЖИ) пайдалануға даярлау мәселесі, қазігі кезде өзекті мәселеге айналып отырғанын көрсетеді.

Жұмысты іске асыру әдістемесі негізінде, «информатика мұғалімін даярлауда, білім беру процесінің объективті заңдары мен ChatGPT және Copilot сияқты ЖИ технологияларын құзыретті түрде пайдалану фундаментальді рөл атқарады» деген идея құрайды.

Мақалада зерттеу мәселесі, мақсаты, объектісі, пәні мен міндеттері анықталған. Оқу процесінде жасанды интеллект технологиясын пайдалану шарттары анықталды:

- оқу процесінде, информатик-педагогтың міндеттері ретінде, ашық есептердің шешімін таңдау;

- педагог-информатикті, оқу процесінде, жасанды интеллект технологиясын пайдалануға даярлау құралы ретінде, ашық есептерді шешуге арналған ChatGPT және Copilot-ты пайдалану.

Қорытындыда информатика педагогын даярлау кезінде ашық есептерді шешуде ChatGPT және Copilot түріндегі ИИ технологияларын пайдалану, педагогтың жасампаздық процестің объективті заңдарын, құралдары мен әдістерін білуін қамтамасыз етеді және өз кәсіби қызметінің интеллектуалды полисубъектісін қалыптастырады, осылайша дайындау тиімділігін арттырады деген тұжырым жасалған.

Кілт сөздер: информатика мұғалімін даярлау, ашық есеп, жасанды интеллект, ChatGPT, Copilot.

Введение

XXI век – век превращения информации в непосредственную производительную силу. Мы живем в информационном мире, в котором все больше и больше информационных потоков и все меньше и меньше традиционного смысла знаний. В этом мире все больше и больше образовательных услуг и все меньше и меньше образованных людей. Поэтому в последние годы в нашей стране активно ведутся работы по совершенствованию структуры и содержания общего образования на всех уровнях [1; 2; 3]. Фундаментальную роль в этом

играет общее образование по информатике, которое наряду с математикой, физикой, химией и т.д. закладывает основы естественнонаучного мировоззрения.

Курс информатики в рамках общего образования является одним из ключевых предметов, предоставляющим учащимся методологию для познания окружающего мира и самих себя. Этот курс способствует эффективному развитию интеллектуальных способностей учащихся, используя методы информатики и информационно-коммуникационные технологии для решения образовательных задач и личностного развития.

Поэтому, цели общего образования по информатике заключаются в следующем:

- Приобретение знаний, которые формируют научные представления об информации, информационных процессах, системах, технологиях и моделях.

- Развитие навыков работы с различными видами информации с использованием компьютеров и других средств информационно-коммуникационных технологий, а также организация и планирование собственной информационной деятельности.

- Расширение познавательных интересов, интеллектуальных и творческих способностей при работе с ИКТ.

- Формирование ответственного отношения к информации с учетом правовых и этических аспектов ее распространения и критический подход к получаемой информации.

- Применение средств ИКТ в повседневной жизни, при выполнении индивидуальных и коллективных проектов, в учебной деятельности и дальнейшем освоении востребованных на рынке труда профессий.

Современные образовательные стандарты в Республике Казахстан, включающие универсальные, межпредметные и предметные требования к результатам учащихся, создают необходимость изменения учебных программ для достижения высокого качества образования. В частности, в учебной программе по информатике развиваются различные виды деятельности с межпредметной направленностью, которые формируют ИКТ-компетенции. Эти виды деятельности включают информационное моделирование объектов и процессов; сбор, хранение, преобразование и передачу информации; управление информационными процессами и другие.

Универсальные результаты курса информатики включают умение выполнять общие учебные действия. Метапредметные результаты фокусируются на развитии регулятивных и знаково-символических учебных действий через изучение алгоритмов и информационных моделей. Предметные результаты отражают логическое развитие учебного предмета, обеспечивая переход к алгоритмам и информационным технологиям с помощью моделирования информационных процессов, что способствует формированию сложных логических операций и решению задач.

Эти образовательные требования – универсальные, межпредметные и предметные – представляют собой новые задачи для педагогов. Учителю информатики необходимо быть проектировщиком новых образовательных сценариев и открытых задач, направленных на использование обобщенных и системных методов работы. Он также должен обеспечивать благоприятные условия для учащихся, чтобы те могли самостоятельно осваивать знания и решать задачи.

Открытые задачи должны удовлетворять потребности учащихся и соответствовать тенденциям развития современной образовательной системы, способствуя формированию интеллектуальных способностей и системных методов учебной деятельности, востребованных в различных школьных предметах.

Содержание предмета и методы его преподавания должны способствовать формированию у учащихся целостного видения мира и понимания своего места и роли в нем, чтобы информация, которую они получают, была для них полезной и необходимой. В этом случае обучение становится субъектно-ориентированной деятельностью, которая

мотивирует учащихся, а мотив, в свою очередь, становится важным источником активизации учебной деятельности и развития способностей.

Для решения этих задач педагог должен осознать, что, зачем и как изменить в своей работе. Наиболее важно, чтобы его внимание было направлено на изменение методики обучения информатике, которая будет способствовать формированию как предметных, так и метапредметных и универсальных способностей.

Приоритет в информатике следует отдавать задачам открытого типа: задачам, не предполагающим стандартных алгоритмов; выявлению адекватных способов решения в различных ситуациях (контекстным задачам); использованию различных информационных источников, включая научную литературу, интернет-ресурсы и базы данных, для решения познавательных и коммуникативных задач; овладению навыками коллективной работы (согласование и координация деятельности с другими участниками; объективная оценка вклада каждого в решение задач; выполнение различных ролевых функций).

Одним из направлений основного курса также является реализация субъектно-ориентированного деятельностного подхода; формирование способностей интеллектуальной и практической деятельности у учащихся посредством обучения их решению открытых повседневных задач. Одним из условий субъектно-ориентированного обучения является владение технологией искусственного интеллекта, которое поможет обучающимся школ ориентироваться в современной информационной среде.

Необходимость владения технологией искусственного интеллекта обусловлено тем условием, что искусственный интеллект все больше влияет на различные аспекты нашей повседневной жизни, включая образование. С развитием цифровых технологий образование также переживает трансформацию, и ИИ стал играть решающую роль в этой трансформации. Применение искусственного интеллекта в образовании быстро расширяется. Считается, что это улучшает вовлеченность обучаемых в образовательный процесс, повышает эффективность образования и приведет к улучшению опыта обучения.

Работы, посвященные опыту использования ИИ, касаются педагогического процесса и подготовки будущих педагогов профессионального обучения [4; 5]. Также в этом контексте рассматриваются научные форумы EUSPN 2023 и ICTH 2023 [6], исследующие потенциал искусственного интеллекта в образовании [7] и проблемы, связанные с применением ИИ в образовательной сфере [8].

Однако обзор и анализ работ по применению ИИ в обучении, проведенные авторами, выявили противоречие: с одной стороны, существует необходимость использования технологий искусственного интеллекта в образовании, с другой — отсутствие разработанной модели, которая бы четко определяла, как готовить педагогов к использованию этих технологий.

Важно использовать ресурсы современного информационного мира и переосмыслить само понятие информации, рассматривая её как союзника. Необходимо делать ставку на интерес и свободный выбор обучающихся как ключевые инструменты, а также на исследовательскую деятельность. Современная информатика должна быть ориентирована на практическое применение знаний. Организовать такой процесс, который бы стал настоящим созидательным опытом для обучающихся, — задача непростая, но осуществимая.

Необходимость и возможность организации созидательного процесса демонстрируют актуальность модернизации подготовки будущих педагогов-информатиков к использованию технологий искусственного интеллекта в процессе обучения в педагогических вузах.

Настоящая статья, являющаяся результатом обзора и анализа работ, посвященных применению ИИ в образовании, а также исследований, проведенных авторами по использованию технологий искусственного интеллекта для решения открытых задач, направлена на решение этой актуальной проблемы. Она отвечает на один из ключевых

педагогических вопросов: чему и как необходимо обучать, чтобы выпускники школ получали истинное удовольствие от процесса и были готовы к решению жизненных задач. В статье описаны новые методы взаимодействия с быстро меняющейся окружающей средой, понятные современным молодым людям.

Проблема исследования – укоренение противоречия между необходимостью использования технологий искусственного интеллекта в обучении и неразработанностью оптимальной и четкой модели подготовки педагога к этому.

Цель исследования: определение средств и методов подготовки педагогов-информатиков к применению технологий искусственного интеллекта.

Объект исследования: процесс подготовки педагогов-информатиков в вузе к использованию технологий ИИ через обучение решению открытых задач.

Предмет исследования: использование технологий ИИ для решения открытых задач.

В соответствии с целью, объектом и предметом исследования были поставлены следующие задачи:

1. Провести обзор и анализ научно-методических исследований и работ, касающихся современного состояния и перспектив использования технологий ИИ в подготовке педагогов-информатиков в вузах.

2. Определить условия, необходимые для применения технологий ИИ в решении открытых задач в учебном процессе вуза.

Методы исследования и материалы

В современности жизнь многих людей в скрытой или явной форме формируются искусственным интеллектом. Поэтому современные школы трансформируют свои классы, готовя учащихся к миру, который все больше автоматизируется благодаря новым технологиям, включая искусственный интеллект (ИИ). Таким образом, преподавателям-предметникам, возможно, придется взять на себя ответственность за интеграцию контента с искусственным интеллектом на уроках, чтобы помочь учащимся установить связи и увидеть его актуальность.

В данном разделе статьи обзор литературы, посвященный ключевым исследованиям, направленным на понимание воздействия ИИ на образовательные процессы и взаимодействие между педагогами и студентами. Также рассмотрены этические вопросы и вызовы, возникающие при интеграции ИИ в образовательную среду.

Применение ИИ в образовании. Как исполнители, непосредственно взаимодействующие с учащимися, учителя играют решающую роль в достижении цели повышения грамотности учащихся в области искусственного интеллекта в рамках своих учебных предметов. Однако учителям кажется непростой задачей стать преподавателями, владеющими искусственным интеллектом, особенно когда большинство из них не обучены искусственному интеллекту. Многие ученые и политики выступят за то, чтобы школы и общества уделяли больше внимания развитию навыков учащихся в области искусственного интеллекта. Исследование Hornberger и др. [9] показало, что уровень грамотности в области ИИ значительно варьируется среди студентов. Большинство студентов демонстрируют базовое понимание ИИ, при этом студенты с техническим образованием и опытом в ИИ показывают лучшие результаты. Это подчеркивает необходимость разработки эффективных курсов ИИ, которые учитывают различный уровень предварительных знаний студентов. Исследование Livberber и Ayvaz [10] показало, что ChatGPT рассматривается турецкими академиком как полезный инструмент в научных исследованиях и образовательных процессах. Академики отметили, что ChatGPT может служить источником вдохновения для новых тем и областей исследований. Однако существуют этические проблемы, такие как плагиат и дезинформация, которые необходимо учитывать. Al Ka'bi [11] исследовал

различные способы применения ИИ в высшем образовании, включая предложенную модель для улучшения когнитивных способностей студентов. Применение ИИ способствует улучшению вовлеченности студентов, повышению эффективности и улучшению учебного процесса. Однако важно учитывать такие вызовы, как обеспечение точности и справедливости алгоритмов, избегание предвзятости и защита данных студентов. Исследование Bali и др. [12] показало, что применение ИИ в университетах имеет как положительное, так и отрицательное влияние на взаимосвязь интеллекта в обучении. Положительное влияние заключается в совмещении и направленности интеллектуальных взаимодействий, однако важно учитывать различные аспекты интеллекта (IQ, EQ, SQ) при разработке и применении ИИ технологий.

Этика и вызовы в применении ИИ. Chiu и др. [13] в своем систематическом обзоре выявили 13 ролей ИИ технологий в ключевых образовательных доменах, таких как обучение, преподавание, оценка и администрация. Они показали, что применение ИИ позволяет достичь 7 различных результатов обучения, но также сопровождается 10 основными вызовами, такими как точность алгоритмов и защита данных студентов. Будущие исследования должны сосредоточиться на интеграции ИИ в образовательные процессы и их влиянии на результаты обучения, а также на решении этических вопросов. Stephen и др. [14] предложили концепцию человеко-центрированного ИИ (HAI), который рассматривает ИИ с человеческой перспективы, учитывая условия и контексты человеческой жизни. ИИ может как улучшать, так и ухудшать человеческое состояние, поэтому необходим диалог между исследователями технологии и гуманитарных наук для более глубокого понимания HAI и предотвращения негативных последствий.

Влияние ИИ на взаимодействие между педагогами и студентами. Seo и др. [15] исследовали влияние ИИ на взаимодействие между студентами и преподавателями в онлайн-обучении. Было установлено, что ИИ может улучшить персонализированное взаимодействие на масштабном уровне, но существует риск нарушения социальных границ. Позитивные аспекты включают улучшение общения, предоставление персонализированной поддержки и улучшение чувства связи. Однако беспокойности связаны с вопросами ответственности, агентства и надзора. А.К. Мамбеталиева, А.Т. Туралбаева [16] подчеркивают важность использования ИИ для повышения интеллектуальных способностей будущих учителей начального образования. Техническая поддержка школ и практическое обучение учителей необходимы для успешной интеграции ИИ в образовательную практику. С.К. Карауылбаев, А.М. Жумабаева, Г.И. Муратова, А.С. Калымбет [17] предложили методологию внедрения устного диалога на основе нейронной сети ИИ в онлайн-платформу для обучения в средней школе. Нейронная сеть преобразует учебный материал в аудиофайл и оценивает голосовой ответ студента, а также включает онлайн-редакторы для ИКТ и уроков информатики для наглядного демонстрирования методов решения задач.

Таким образом, приведенный обзор литературы показывает, что ИИ имеет значительный потенциал для улучшения образовательного процесса, но также сопровождается рядом вызовов и этических вопросов. Будущие исследования должны быть направлены на разработку и внедрение ИИ-технологий, которые будут учитывать интересы и потребности всех участников образовательного процесса. Важными аспектами остаются адаптация образовательных программ, этическое осмысление применения ИИ и интеграция ИИ в учебные процессы для достижения лучших результатов обучения.

Анализ и результаты

Современное обучение – это не передача готового знания обучаемым, а созидательный процесс, формирующий интеллектуального полисубъекта образовательного процесса. Поэтому этот процесс должен обладать собственной объективной закономерностью,

уникальным инструментарием и системой методов. Он должен формировать мировоззрение учащихся и оперативно реагировать на изменения в обществе и мире в целом. Главным залогом успеха процесса созидательного обучения должна быть заинтересованность педагога в том, чтобы следовать этим закономерностям и использовать оригинальный инструментарий и систему методов в своей профессиональной деятельности.

Ниже описаны эти закономерности, инструментарий и методы, знание и понимание которых и способность пользоваться ими делает из педагога настоящего Мастера своего дела:

1. Образовательный процесс – есть созидательный процесс взаимодействия всех субъектов образования при обучении решению открытых задач с использованием технологии ИИ. Таким образом, все участники образовательного процесса, без исключения, являются полноценными субъектами.

2. Образовательный процесс строится на основе индивидуальных потребностей каждого участника.

3. Индивидуальные потребности и активная роль обучающихся приводят к взаимодействию участников образовательного процесса с множеством новых факторов, влияющих на этот процесс.

4. Выбор участника является необходимым условием для возникновения и развития созидательного процесса.

5. Основным методом созидательного процесса является решение открытых задач с использованием технологии ИИ.

Главным способом взаимодействия в решении открытых задач является диалог, а инструментом – вопрос. Вовремя заданный и, верно, сформулированный вопрос может преобразовать пассивного участника в активного, жаждущего выхода из границы освоенного действия, исследования неисследованного. Именно при активном действии обучаемого процесс изучения информатики становится созидательным и у него появляется мотив к образовательному процессу и изучению предмета информатики.

Когда ученикам сложно выразить свои мысли и идеи, педагог и одноклассники должны помочь им, используя уточняющие вопросы, такие как «Что это значит?», «Что ты имел в виду?» или подтверждения типа «Правильно ли я понял, что...?».

Таким образом, педагог и сверстники стимулируют учащегося к эмоциональной и интеллектуальной активности, побуждая его разобраться в своей позиции, объяснить точку зрения, сделать шаг вперед и взять на себя ответственность за результат.

Важной составляющей созидательного обучения является вовлечение учащихся в процесс задавания контекстных вопросов. По активности группы в задавании таких вопросов можно судить о качестве процесса: чем больше вопросов участники задают друг другу и ведущему, тем глубже идет процесс обучения. Желание задавать вопросы свидетельствует о личном взаимодействии, погружении в материал и проведении исследования.

Выбор открытых задач и способов их решения является ключевым аспектом созидательного обучения, который лежит в основе профессиональной деятельности педагогов и познавательной деятельности учащихся. Возможность выбора способа решения открытых задач – это принципиальная необходимость, так как именно через выбор педагоги и учащиеся движутся к свободе. Они учатся и учат других задавать вопросы, находясь в ситуации, где всегда есть необходимость и возможность выбора. По мере развития процесса их выбор становится более осознанным и глубинным, что еще больше влияет на характер и направление созидательного процесса.

Возможность выбора не ограничивает, а напротив, расширяет возможности педагогов и учеников. Выбор способа взаимодействия с учебным материалом позволяет учащимся

усваивать его наиболее удобным и понятным для них образом, а также обучать других. Потратив чуть больше времени на выбор, они смогут достигнуть отличных результатов.

Должны ли быть запланированы в начале изучения, конкретная тема или урок, а в конце сделан вывод? Должны ли участники образовательного процесса прийти к единому выводу?

Да конечно. Решение открытых задач направлено на то, чтобы предложить новые методы взаимодействия с меняющейся реальностью, используя нестандартные технологии передачи и освоения знаний, а также прийти к единому групповому выводу. При этом единственно значимыми для образовательного процесса являются выводы, сделанные участниками самостоятельно, на основе их собственного выбора и исследований. Доверие к участнику в процессе коллективного исследования является лучшим подходом для достижения правильных выводов.

Устанавливая рамки и упорядочивая процесс, педагог дает учащимся и себе возможность совместно определять педагогические цели, к которым они стремятся, и ради которых происходит обучение. Делать вывод за участника – довольно частое и весьма непрофессиональное действие некоторых педагогов. Вывод, навязанный обучаемому педагогом, является манипуляцией.

Таким образом, решение открытых задач:

- создает условия для личностного развития учащегося, пробуждая интерес к учебному процессу и предмету, обеспечивая субъективное освоение материала, что способствует тому, чтобы обучение было созидательным процессом, а группа, как целое, и отдельные учащиеся не оставались на месте, а развивались;

- позволяет организовать образовательный процесс так, что одним из основных инструментов становятся технологии искусственного интеллекта.

По мнению руководителя Дома медиаграмотности Карагандинской области, медиатренера, магистра медиаобразования Т. Голубцовой, самая популярная на сегодня технология – это ChatGPT [18]. Это чат-бот с искусственным интеллектом, разработанный компанией OpenAI и способный работать в диалоговом режиме, поддерживающий запросы на естественных языках. Она имитирует человеческого диалога, понимания вашего вопроса или объяснения, ответа в увлекательной и разговорной манере.

Microsoft Copilot – это технология на основе искусственного интеллекта, предназначенная для персонализированной помощи пользователям в выполнении различных задач и действий. Она обладает функциональностью, аналогичной ChatGPT: может писать тексты, генерировать код и принимать на себя различные роли. Встроенная в приложения Microsoft 365, такие как Word, Excel, PowerPoint, Outlook, Teams и другие, Copilot помогает раскрыть созидательный потенциал пользователей, повысить производительность и улучшить их навыки [19].

Именно их мы использовали в своем исследовании. Нашей целью было определение их возможностей решения открытых задач.

Им было предложено решить открытую задачу: Мать старше сына на 23 года. Через 6 лет она будет старше 5кратно. Что делает мать?

Решение ChatGPT. Давайте решим эту задачу шаг за шагом. Обозначим возраст мамы как M , а возраст сына как S . Условие говорит нам, что мама старше сына на 23 года: $M = S + 23$.

Также условие говорит нам, что через 6 лет мама будет старше сына в 5 раз: $M + 6 = 5(S + 6)$.

Теперь мы можем решить эту систему уравнений. Поставим $M = S + 23$ из первого уравнения во второе: $S + 23 + 6 = 5(S + 6)$.

Раскроем скобки и решим уравнение: $S + 29 = 5S + 30$.

$$9 - 30 = 5S - S; -1 = 4S. S = -\frac{1}{4}.$$

Это не имеет смысла, потому что возраст не может быть отрицательным. Вероятно, мы сделали ошибку в нашем предположении или рассуждении. Давайте пересмотрим наши уравнения и условия.

Мы: решение есть. Это нестандартная задача.

ChatGPT: Давайте переформулируем уравнение с учетом того, что через 6 лет она будет старше в 5 раз.

Теперь, когда мы знаем возраст сына, мы можем найти возраст мамы, используя первое уравнение, из второго уравнения найдем возраст матери: $M = 23 - \frac{1}{4}$.

Таким образом, сын младше мамы, и в данном случае «что делает мать?» можно интерпретировать как то, что мать сыграла в нестандартной ситуации, где возраст сына оказался меньше нуля.

Мы: каков смысл выражения $S = -\frac{1}{4}$?

ChatGPT: Когда у нас есть уравнение, которое определяет возраст сына S как

$S = -\frac{1}{4}$, это означает, что по формальным математическим вычислениям возраст сына равен отрицательной дроби.

Однако в реальной жизни возраст не может быть отрицательным числом, особенно когда речь идет о человеке. В данном случае отрицательное значение S нам говорит о том, что наше предположение о возрасте сына было неверным, и мы должны пересмотреть наш подход к решению задачи.

Мы: какой подход?

ChatGPT: Прежде чем пересмотреть наш подход, давайте вспомним условие задачи.

Давайте снова внимательно прочтем условие второго уравнения: «Через 6 лет мать будет старше сына в 5 раз». Это означает, что разница в возрасте между матерью и сыном останется той же через 6 лет, но в 5 раз больше.

Теперь пересмотрим наши приведенные выше уравнения. Перепишем второе уравнение, учитывая новое понимание условия: $M = 5S + 24$.

Получили: $M = S + 23$; $M = 5S + 24$.

Теперь мы можем приравнять эти два уравнения: $S + 23 = 5S + 24$.

Решая это уравнение, мы найдем правильное значение для возраста сына, а затем сможем вычислить возраст матери.

Мы: как определяется возраст младенца в утробе матери?

ChatGPT: Возраст младенца в утробе матери определяется с помощью методов, которые используются для оценки продолжительности беременности. Врачи могут использовать различные методы и техники для определения возраста плода:

1. Данные последней менструации. Это один из самых распространенных методов оценки беременности. Врачи опрашивают женщину о дате начала ее последней менструации, и затем используют эту информацию для расчета ожидаемой даты родов (ОРД). Однако этот метод предполагает регулярные менструальные циклы и может быть менее точным у женщин с нерегулярными.

2. Ультразвуковое исследование. Это очень точный метод определения возраста плода. Ультразвуковое исследование может использоваться для измерения размеров плода, включая длину тела, размер головы и размер таза. Эти измерения затем сравниваются с таблицами нормативных данных, чтобы определить возраст плода.

3. Физические признаки плода. Врачи могут также оценивать различные физические признаки плода, такие как развитие органов, размер и размещение плода в утробе матери.

Это дополнительный метод, который может быть использован в сочетании с другими методами для более точного определения возраста плода.

Каждый из этих методов имеет свои преимущества и ограничения, и точность определения возраста плода может варьировать в зависимости от конкретной ситуации. Однако ультразвуковое исследование обычно считается самым надежным методом для определения возраста плода.

Мы: в какой единице измеряется возраст ребенка в утробе матери?

ChatGPT: Возраст ребенка в утробе матери обычно измеряется в неделях беременности. Неделя беременности начинается с первого дня последней менструации женщины. Например, если женщина находится на 8-й неделе беременности, это означает, что с момента ее последней менструации прошло восемь недель.

Измерение возраста ребенка в утробе в неделях беременности позволяет врачам и будущим родителям точно отслеживать рост и развитие плода.

Таким образом, ChatGPT не смог дать нам желаемого решения представленной задачи.

Рассмотрим теперь, решение задачи технологией искусственного интеллекта Copilot.

Copilot: Создание ответов для вас...

Эта задача - классический пример математической головоломки. Давайте решим её вместе.

Пусть возраст сына равен x лет. Тогда возраст матери будет $x + 23$ лет. Через 6 лет возраст матери станет $x + 23 + 6$, а возраст сына - $(x + 6)$. По условию задачи через 6 лет мать будет старше сына в 5 раз, то есть:

$$(x+23+6)=5 \cdot (x+6) \quad (x+23+6)=5 \cdot (x+6)$$

Решим это уравнение:

$$x+29=5x+30 \quad x+29=5x+30;$$

$$29=4x+30 \quad 29=4x+30;$$

$$4x=-1;$$

$$x=-\frac{1}{4};$$

Отрицательный возраст сына означает, что он ещё не родился. Если $x = -\frac{1}{4}$, то сын будет рождён через 3 месяца, так как $-\frac{1}{4}$ года равно (-3) месяцам. Следовательно, мать на данный момент беременна.

Таким образом, ответ на вопрос “Что делает мать?” - она ожидает рождения ребёнка.

Фантастика! Copilot решил открытую задачу.

Copilot заинтересовал нас. И мы ему предложили следующую задачу: что нужно сделать для того чтобы суммируя две единицы получить единицу?

Copilot: Создание ответов для вас...

Этот вопрос можно интерпретировать как математическую загадку или философский вопрос. В математике, если мы суммируем две единицы, результат всегда будет два ($1 + 1 = 2$).

Однако, если мы рассмотрим это как задачу из области информатики, то можно использовать операцию логического сложения (ИЛИ), где 1 ИЛИ 1 равно 1 . Вот пример на языке программирования Python:

```
# Логическое сложение (ИЛИ) двух единиц
```

```
result = 1 or 1
```

```
print(result) # Выведет 1
```

В физике, если две одинаковые волны суммируются в противофазе, они могут взаимно погасить друг друга, что приводит к результату, близкому к нулю, но не к единице.

Если же рассматривать вопрос в философском смысле, то ответ может быть метафорическим и зависеть от контекста, в котором задан вопрос. Например, в некоторых случаях “единица” может означать “единство” или “целостность”, и тогда вопрос может касаться достижения гармонии или баланса.

Таким образом, *ответ зависит от контекста, в котором задан вопрос*. Если у вас есть конкретная область, в которой вы хотели бы получить ответ, пожалуйста, уточните.

Прекрасно! Мы получили замечательный факт: решение открытой задачи в контексте, в котором задан вопрос. Решение задачи зависит от того, какой смысл дается ее данным, какая информация используется при этом.

Таким образом, мы убедились в том, что ChatGPT и Copilot действительно могут быть использованы при решении открытых задач, имитируя диалог с человеком, тем самым способствуя пониманию вопроса коллеги или объяснения, ответ в ответственной разговорной манере. При коллегиальном решении открытых задач они помогают раскрыть созидательный потенциал субъекта, повысить уровень производительности и способностей.

Поэтому, архиважно подготовить педагога-информатика к использованию ChatGPT и Copilot в своей профессиональной деятельности.

Заключение

Таким образом, использование технологий искусственного интеллекта при коллективном решении открытых задач играет фундаментальную роль в подготовке педагогов-информатиков. Однако следует учитывать, что при неправильном или неблагоприятном применении, такие технологии, как ChatGPT и Copilot, могут нанести вред процессу обучения и взаимодействия участников образовательного процесса. Поэтому важно определить благоприятные условия для использования технологий ИИ в подготовке педагогов-информатиков.

В данной статье рассматриваются закономерности, инструментарий и методы созидательного образования, которые способствуют эффективному использованию технологий искусственного интеллекта в подготовке педагогов-информатиков:

- выбор решения открытых задач как метода формирования созидательных выпускников, которые педагоги-информатики применяют в образовательном процессе;
- обучение студентов решению открытых задач с помощью ChatGPT и Copilot, что является средством подготовки педагогов-информатиков к использованию технологий ИИ в образовательном процессе.

Использование технологий искусственного интеллекта, таких как ChatGPT и Copilot, в решении открытых задач при подготовке педагогов-информатиков, обеспечивает понимание объективных законов созидательного процесса. Это способствует формированию интеллектуальных навыков педагога как многогранного субъекта своей профессиональной деятельности, а также повышает эффективность подготовки.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 года №249 «Об утверждении Концепции развития дошкольного, среднего, технического и профессионального образования Республики Казахстан на 2023 – 2029 годы». [Электронный ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000249> (дата обращения 07.09.2024)
2. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. – М.: Высшая школа, 1991. – 207 с.
3. Комаров С. Созидательное образование и созидательная деятельность. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.cqf.su/documents/MAS-Komarov-SO-Doklad-1.pdf> (дата обращения: 07.09.2024)
4. Гусейнова Г.Ф. Искусственный интеллект в педагогическом процессе: современный взгляд // Педагогический журнал. – 2022. – Т. 12. №4А. – С. 190–195.

5. Гаврилова О. Искусственный интеллект и его потенциал. [Электронный ресурс]. URL: <https://dzen.ru/a/ZBPPvBqrZFBokIcuj> (дата обращения 07.09.2024)
6. Аксенова Е.И. Экспертный обзор развития технологий искусственного интеллекта в России и мире. Выбор приоритетных направлений развития искусственного интеллекта в России. – М.: ГБУ «НИИОЗММ ДЗМ», 2019. [Электронный ресурс] <https://niiioz.ru/doc/iskusstvennyj-intellect-obzor.pdf> (дата обращения: 02.09.2024)
7. Исаева Г.Г. Подготовка будущего педагога профессионального обучения к использованию элементов искусственного интеллекта: на примере отрасли «Информатика, вычислительная техника и компьютерные технологии»: дис. ... канд. пед. наук. – Махачкала, 2013. – 194 с.
8. Научные форумы EUSPN 2023 и ICTH 2023. [Электронный ресурс] <https://informburo.kz/stati/rol-iskusstvennogo-intellekta-v-obrazovatelnom-processe-obsudili-na-mezhdunarodnoi-konferencii-v-almaty> (дата обращения 05.09.2024)
9. Hornberger M., Bewersdorff A., Nerdel C. What do university students know about Artificial Intelligence? Development and validation of an AI literacy test // *Computers and Education: Artificial Intelligence*. – 2023. – Vol. 5. <https://doi.org/10.1016/j.caeai.2023.100165>.
10. Livberber T., Ayvaz S. The impact of Artificial Intelligence in academia: Views of Turkish academics on ChatGPT // *Heliyon*. – 2023. – Vol. 9. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e19688>
11. Amin Al Ka'bi. Proposed artificial intelligence algorithm and deep learning techniques for development of higher education // *International Journal of Intelligent Networks*. – 2023. – Vol. 4. – P. 68–73, <https://doi.org/10.1016/j.ijin.2023.03.002>.
12. Bali M.M.E.I., Kumalasan M.P., Yunilasari D. Artificial Intelligence in Higher Education: Perspicacity Relation between Educators and Students // *Journal of Innovation in Educational and Cultural Research*. – 2022. – Vol. 3, Issue 2. – P. 146–152, <https://doi.org/10.46843/jiecr.v3i2.88>
13. Thomas K.F., Chiu Qi Xia, Xinyan Zhou, Ching Sing Chai, Miaoting Cheng. Systematic literature review on opportunities, challenges, and future research recommendations of artificial intelligence in education // *Computers and Education: Artificial Intelligence*. – 2023. – Vol. 4. <https://doi.org/10.1016/j.caeai.2022.100118>.
14. Stephen J.H. Yang, Hiroaki Ogata, Tatsunori Matsui, Nian-Shing Chen. Human-centered artificial intelligence in education: Seeing the invisible through the visible // *Computers and Education: Artificial Intelligence*. – 2021. – Vol. 2. <https://doi.org/10.1016/j.caeai.2021.100008>.
15. Seo K., Tang J., Roll I. et al. The impact of artificial intelligence on learner–instructor interaction in online learning // *International Journal of Educational Technology in Higher Education*. – 2021. – №18. <https://doi.org/10.1186/s41239-021-00292-9>
16. Мамбеталиева А.К., Туралбаева А.Т. Болашақ бастауыш білім педагогтарының жасанды интеллект элементтерін қодануының маңызы // *Bulletin of national academy of sciences of the Republic of Kazakhstan*. – 2022. – Vol. 6. – P. 155–165. <https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.398>
17. Карауылбаев С.К., Жумабаева А.М., Муратова Г.И., Қалымбет А.С. Орта мектептегі онлайн оқытуға арналған интернет платформасында ауызша диалогты жасанды интеллект нейрожелісі негізінде құру // *Педагогика және психология*. – 2020. – №4. Б. 99–105. <https://doi.org/10.51889/2020-4.2077-6861.12>
18. Голубцова Т. Как нейросети влияют на казахстанское образование. [Электронный ресурс]. URL: https://el.kz/ru/kak-neyroseti-vliayut-na-kazahstanskoe-obrazovanie_75834/ (дата обращения 05.09.2024)
19. ChatGPT и Microsoft Copilot: в чем разница? [Электронный ресурс]. URL: <https://support.microsoft.com/ru-ru/topic/chatgpt-microsoft-copilot-в-чем-разница-8fdec864-72b1-46e1-afcb-8c12280d712f> (дата обращения: 06.09.2024)

REFERENCES

1. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 28 marta 2023 goda №249 «Ob utverzhdenii Konceptcii razvitiya doshkol'nogo, srednego, tehniceskogo i professional'nogo obrazovaniya Respubliki Kazahstan na 2023 – 2029 gody» [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated March 28, 2023 No. 249 “On approval of the Concept of Development of preschool, secondary, technical and vocational education of the Republic of Kazakhstan for 2023-2029”]. [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000249> (date of access 07.09.2024) [in Russian]
2. Verbickiy A.A. Aktivnoe obuchenie v vysshei shkole: kontekstnyi podhod [Active learning in higher education: a contextual approach]. – М.: Vysshaia shkola, 1991. – 207 s. [in Russian]

3. Komarov S. Sozidatelnoe obrazovanie i sozidatelnaia deiatelnost [Creative education and creative activity]. [Electronic resource]. URL: <https://www.cqf.su/documents/MAS-Komarov-SO-Doklad-1.pdf> (date of access 07.09.2024) [in Russian]
4. Guseinova G.F. Iskusstvennyi intellekt v pedagogicheskom processe: sovremennyi vzgliad [Artificial intelligence in the pedagogical process: A modern look] // *Pedagogicheskiy jurnal*. – 2022. – T. 12. №4A. – S. 190–195. [in Russian]
5. Gavrilova O. Iskusstvennyi intellekt i ego potencial. [Electronic resource]. URL: <https://dzen.ru/a/ZBPpBqrZFBokIcuj> (date of access 07.09.2024)
6. Aksenova E.I. Ekspertnyi obzor razvitiia tehnologiy iskusstvennogo intellekta v Rossii i mire. Vybor prioritnykh napravleniy razvitiia iskusstvennogo intellekta v Rossii. – M.: GBU «NIIOZMM DZM», 2019. [Electronic resource]. URL: <https://niiroz.ru/doc/iskusstvennyj-intellect-obzor.pdf> (date of access 02.09.2024)
7. Isaeva G.G. Podgotovka budushego pedagoga professionalnogo obucheniia k ispolzovaniiu elementov iskusstvennogo intellekta: na primere otrasli «Informatika, vychislitelnaia tehnika i kompiuternye tehnologii»: dis. ... kand. ped. nauk [Preparation of a future professional education teacher for the use of artificial intelligence elements: on the example of the branch “Computer Science, computer engineering and computer technologies”: dis.]. – Mahachkala, 2013. – 194 s. [in Russian]
8. Nauchnye forumy EUSPN 2023 i ICTH 2023. [Electronic resource] <https://inforburo.kz/stati/rol-iskusstvennogo-intellekta-v-obrazovatelnom-processe-obsudili-na-mezhdunarodnoi-konferencii-v-almaty> (date of access 05.09.2024) [in Russian]
9. Hornberger M., Bewersdorff A., Nerdel C. What do university students know about Artificial Intelligence? Development and validation of an AI literacy test // *Computers and Education: Artificial Intelligence*. – 2023. – Vol. 5. <https://doi.org/10.1016/j.caeai.2023.100165>.
10. Livberber T., Ayvaz S. The impact of Artificial Intelligence in academia: Views of Turkish academics on ChatGPT // *Heliyon*. – 2023. – Vol. 9. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e19688>
11. Amin Al Ka'bi. Proposed artificial intelligence algorithm and deep learning techniques for development of higher education // *International Journal of Intelligent Networks*. – 2023. – Vol. 4. – P. 68–73, <https://doi.org/10.1016/j.ijin.2023.03.002>.
12. Bali M.M.E.I., Kumalasan M.P., Yunilasari D. Artificial Intelligence in Higher Education: Perspicacity Relation between Educators and Students // *Journal of Innovation in Educational and Cultural Research*. – 2022. – Vol. 3, Issue 2. – P. 146–152, <https://doi.org/10.46843/jiecr.v3i2.88>
13. Thomas K.F., Chiu Qi Xia, Xinyan Zhou, Ching Sing Chai, Miaoting Cheng. Systematic literature review on opportunities, challenges, and future research recommendations of artificial intelligence in education // *Computers and Education: Artificial Intelligence*. – 2023. – Vol. 4. <https://doi.org/10.1016/j.caeai.2022.100118>.
14. Stephen J.H. Yang, Hiroaki Ogata, Tatsunori Matsui, Nian-Shing Chen. Human-centered artificial intelligence in education: Seeing the invisible through the visible // *Computers and Education: Artificial Intelligence*. – 2021. – Vol. 2. <https://doi.org/10.1016/j.caeai.2021.100008>.
15. Seo K., Tang J., Roll I. et al. The impact of artificial intelligence on learner–instructor interaction in online learning // *International Journal of Educational Technology in Higher Education*. – 2021. – №18. <https://doi.org/10.1186/s41239-021-00292-9>
16. Mambetalieva A.K., Turalbaeva A.T. Bolashaq bastauysh bilim pedagogtarynyn jasandy intellekt elementterin qodanuynyn manyzy [The importance of using elements of artificial intelligence by future primary education teachers] // *Bulletin of national academy of sciences of the Republic of Kazakhstan*. – 2022. – Vol. 6. – P. 155–165. [in Kazakh]
17. <https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.398>
18. Karauylbaev S.K., Jumabaeva A.M., Muratova G.I., Qalymbet A.S. Orta mekteptegi onlain oqytuga arnalgan internet platformasynda auyzsha dialogty jasandy intellekt neurojelisi negizinde quru [Building an oral dialogue on an internet platform for high school online learning based on an artificial intelligence neuronet] // *Pedagogika jane psihologiya*. – 2020. – №4. B. 99–105. <https://doi.org/10.51889/2020-4.2077-6861.12> [in Kazakh]
19. Golubcova T. Kak neuroseti vliiaiat na kazahstanskoe obrazovanie [How neural networks affect Kazakhstani education]. [Electronic resource]. URL: https://el.kz/ru/kak-neyroseti-vliiyayut-na-kazahstanskoe-obrazovanie_75834/ (date of access 05.09.2024) [in Russian]
20. ChatGPT i Microsoft Copilot: v chem raznica? [19. ChatGPT and Microsoft Copilot: what is the difference?]. [Electronic resource]. URL: <https://support.microsoft.com/ru-ru/topic/chatgpt-microsoft-copilot-v-chem-raznica-8fdec864-72b1-46e1-afcb-8c12280d712f> (date of access 06.09.2024) [in Russian]

ЭОЖ 378.048.2; МҒТАР 14.01.21

<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.137>С. ЖҮЗЕЕВ¹, А.Қ. МОШҚАЛОВ², М.ЖАЙЛАУОВА³¹Қорқыт ата атындағы Қызылорда университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Қызылорда қ.), e-mail: serik_juzeev@mail.ru²PhD, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің
қауымдастырылған профессоры м.а. (Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: a_moshkalov@mail.ru³педагогика ғылымдарының кандидаты, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университетінің
доценті (Қазақстан, Қызылорда қ.), e-mail: mzhailauova@mail.ru

ҚАЗАҚ ЭТНОПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕРІ НЕГІЗІНДЕ БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІН КӘСІБИ ДАЯРЛАУ ҮДЕРІСІ

Аңдатпа. Әрбір мемлекет пен ұлт өз болашақ ұрпағын тәрбиелеуде ұлттық рухани құндылықтар, дәстүрлер және ұлттық тәрбиенің негізгі қағидаттарын басшылыққа алуы тиіс. Ұлттық білім мен тәрбиенің негізі бастауыш мектепте қаланады. Сондықтан бастауыш сынып мұғалімдері – мектеп табалдырығын жаңа аттаған оқушыларға өмірлік маңызды факторлар мен қоғамдағы тәртіп ережелерін үйрететін кәсіби мамандар. Қазіргі қоғамда бұл мамандық иелерінен терең педагогикалық және психологиялық білім мен кәсіби шеберлікті талап ету өте маңызды, себебі бастауыш білім берудегі негізгі міндеттерді шешу – өзекті мәселе. Зерттеудің өзектілігі – қазіргі бастауыш мектеп талаптарына сай болашақ мұғалімдерді даярлаудың теориялық және практикалық үдерісін сипаттауда. Педагогикалық ғылымдар саласында бастауыш сынып мұғалімдеріне қажетті негізгі құзыреттер мен оқыту нәтижелерін дамыту үдерісі ұлттық білім беру жүйесінде шешуші маңызға ие. Осы тұрғыда, мақалада қазақтың этнопсихологиялық ерекшеліктері мен этнопедагогикалық дәстүрлеріне негізделген болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби даярлау үдерісін тиімді ұйымдастырудың әдістемесін ұсынылады.

Мақаланың теориялық және практикалық маңызы зор. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін қазақтың этнопсихологиялық ерекшеліктері мен этнопедагогикалық дәстүрлеріне негіздеп даярлау тәжірибесін педагогика және тәрбие жұмысы теориясы мен әдістемесі пәндерінде қолдануға болады. Зерттеу барысында тәжірибелік-эксперименттік жұмыстардың мазмұндық талдауы негізінде болашақ мұғалімдерді кәсіби даярлау бойынша ұсыныстар жасалды. Зерттеу нәтижелерін этнопсихологиялық және этнопедагогикалық

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Жүзеев С., Мошқалов А.Қ., Жайлауова М. Қазақ этнопсихологиялық ерекшеліктері мен этнопедагогикалық дәстүрлері негізінде болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби даярлау үдерісі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №4 (134). – Б. 489–502. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.137>

***Cite us correctly:**

Juzeev S., Moshqalov A.Q., Jailauova M. Qazaq etnopsihologialyq erekshelikleri men etnopedagogikalıyq dasturleri negizinde bolashaq bastauysh synyp mugalimderin kasibi daiarlaw uderisi [The Process of Professional Training of Future Primary School Teachers Based on Kazakh Ethnopsychological Characteristics and Ethnopedagogical Traditions in English] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2024. – №4 (134). – B. 489–502. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.137>

Мақаланың редакцияға түскен күні 03.10.2024 / қабылданған күні 30.12.2024

бағыттағы болашақ мұғалімдерді даярлау үлгісі ретінде бастауыш білім беру бағдарламалары мен оқыту әдістемесінде қолдануға болады.

Кілт сөздер: бастауыш сынып, бастауыш сынып мұғалімдері, қазақ этнопсихологиялық ерекшеліктері, этнопедагогикалық дәстүрлер, оқыту тәжірибесі.

S. Zhuzeyev¹, A.K. Moshkalov², M. Zhailauova³

¹*PhD Doctoral Student of Korkyt Ata Kyzylorda University
(Kazakhstan, Kyzylorda), e-mail: serik_juzeev@mail.ru*

²*PhD, Acting Associate Professor of Abai Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: a_moshkalov@mail.ru*

³*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of Korkyt ata Kyzylorda University
(Kazakhstan, Kyzylorda), e-mail: mzhailauova@mail.ru*

The Process of Professional Training of Future Primary School Teachers Based on Kazakh Ethnopsychological Characteristics and Ethnopedagogical Traditions

Abstract. Every state and nation, in educating its future, must rely on national spiritual values, traditions, and the fundamental principles of national upbringing. The foundations of national education and upbringing are laid in primary school. Therefore, primary school teachers are professionals who teach students, who are just beginning their school journey, about vital life factors and societal behavior rules. In modern society, it is essential for these specialists to possess deep pedagogical and psychological knowledge and professional skills, as addressing the key tasks of primary education remains a pressing issue. The study's relevance lies in describing the theoretical and practical process of preparing future teachers in accordance with the requirements of modern primary education. In the field of pedagogical sciences, the process of developing the key competencies and educational outcomes needed for primary school teachers is of critical importance in the national education system. In this regard, the article aims to propose a methodology for effectively organizing the professional training process of future primary school teachers based on Kazakh ethnopsychological characteristics and ethnopedagogical traditions.

The article has both theoretical and practical value. The experience of training future primary school teachers based on Kazakh ethnopsychological characteristics and ethnopedagogical traditions can be applied in the teaching of such subjects as the theory and methodology of pedagogy and educational work. During the research, recommendations were made based on the content analysis of practical and experimental work aimed at the professional training of future teachers. The study results are suitable for use in primary education programs and teaching methodologies as a models for preparing future teachers with an ethnopsychological and ethnopedagogical focus.

Keywords: primary school, primary school teachers, Kazakh ethnopsychological characteristics, ethnopedagogical traditions, teaching experience.

С. Жузеев¹, А.К. Мошкалов², М. Жайлауова³

¹*PhD докторант Кызылординского университета имени Коркыт Ата
(Казakhstan, г. Кызылорда), e-mail: serik_juzeev@mail.ru*

²*PhD, и.о. ассоциированного профессора
Казахского национального педагогического университета имени Абая
(Казakhstan, г. Алматы), e-mail: a_moshkalov@mail.ru*

³*кандидат педагогических наук, доцент Кызылординского университета имени Коркыт Ата
(Казakhstan, г. Кызылорда), e-mail: mzhailauova@mail.ru*

Процесс профессиональной подготовки будущих учителей начальных классов на основе казахских этнопсихологических особенностей и этнопедагогических традиций

Аннотация. Каждое государство и народ, воспитывая своё будущее поколение, должны опираться на национальные духовные ценности, традиции и основные принципы национального воспитания. Основы национального образования и воспитания закладываются в начальной школе. Поэтому учителя начальных классов — это профессионалы, которые обучают только что переступивших порог школы учеников важным жизненным факторам и правилам поведения в обществе. В современном обществе от этих специалистов требуется глубокое педагогическое и психологическое знание, а также профессиональное мастерство, так как решение ключевых задач начального образования является актуальной проблемой. Актуальность исследования заключается в описании теоретического и практического процесса подготовки будущих учителей в соответствии с требованиями современной начальной школы. В области педагогических наук процесс развития ключевых компетенций и образовательных результатов, необходимых для учителей начальных классов, имеет решающее значение в национальной образовательной системе. В этой связи в статье предлагается методика эффективной организации процесса профессиональной подготовки будущих учителей начальных классов, основанная на этнопсихологических особенностях и этнопедагогических традициях казахского народа.

Статья имеет теоретическую и практическую значимость. Опыт подготовки будущих учителей начальных классов, основанный на казахских этнопсихологических особенностях и этнопедагогических традициях, можно использовать в преподавании таких дисциплин, как теория и методика педагогики и воспитательной работы. В ходе исследования на основе содержательного анализа практических и экспериментальных работ были разработаны рекомендации по профессиональной подготовке будущих учителей. Результаты исследования могут быть использованы в образовательных программах по педагогике и методике начального обучения в качестве модели подготовки будущих учителей, основанной на этнопсихологических особенностях и этнопедагогических традициях казахского народа.

Ключевые слова: начальные классы, учителя начальных классов, казахские этнопсихологические особенности, этнопедагогические традиции, педагогический опыт.

Кіріспе

Қазақстанда педагогикалық кадрларды кәсіби даярлау жүйесін жетілдіру және оның негізгі бағыттарын белгілеу білім беру жүйесін жаңарту кезеңінде айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Бұл үдеріс оқушылардың қажеттіліктерімен қатар, білім беру саласында ақпараттық технологиялардың жедел дамуы және ұлттық білім беру үлгісіне көшуімен тікелей байланысты. Алайда, бастауыш білім беру жүйесінде бірқатар мәселелер әлі де шешімін таппауда. Атап айтқанда, жас ұрпаққа халықтың ұлттық құндылықтары мен дәстүрлері негізінде мемлекеттік стандарттарға сай білім беру өзекті болып тұр. Жаңа Қазақстан жағдайында бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби даярлау мәселесін шешу үшін маманның қазіргі білім берудегі рөлі мен негізгі факторларын айқындау қажет. Бастауыш білім берудегі жаңа үлгідегі мұғалім заманауи технологиялар мен жаңаша оқыту әдістерін меңгерумен қатар, ұлттық этнопсихологиялық және этнопедагогикалық ерекшеліктерді де ескеруге міндетті. Бұл бастауыш мектепте білім беруге ерекше көңіл бөліп, мұғалімдерді кәсіби даярлау форматында өзгерістер енгізуге алып келді.

Қазіргі әлемдегі білім беру үдерісі педагогикалық тәсілдерді қайта қарастыруды талап етеді. Осы мақсатта білім алушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуға

бағытталған жаңартулар мектеп білім беру стандарттарына енгізілуде. Ғалымдар О.И. Можаева, А.С. Шилибекова және Д.Б. Зиеденова білім мазмұнын жаңарту және бастауыш сынып пәндерін жаңартылған бағдарлама бойынша іске асыру үшін мұғалімдерді даярлау бағдарламаларын жаңартуды ұсынады [1]. Ғалымдардың пікірінше, бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсібилігі жетекші (негізгі), пәндік және арнайы құзыреттіліктер арқылы қамтамасыз етіледі. Әсіресе, арнайы құзыреттіліктер ретінде әлеуметтік, диагностикалық, және дамытушы әрекеттер атап өтіледі. Бұл бастауыш сынып мұғалімінің рөлі тек пән оқытуымен шектелмей, сондай-ақ тәрбиелік және психологиялық бағыттағы көптеген іс-әрекеттерді де қамтитынын білдіреді.

Осыған байланысты, этнопсихологиялық ерекшеліктер мен этнопедагогикалық дәстүрлерге негізделген жаңа үлгідегі бастауыш сынып мұғалімінің портретін жасау, арнайы оқу бағдарламасын әзірлеу және оны тәжірибе барысында сынақтан өткізу зерттеу жұмысының өзекті аспектілерінің бірі болып табылады. Бұл бағытта зерттеуде келесі мәселелер қарастырылды:

- Заманауи бастауыш сынып мұғалімінің оқыту үдерісіндегі рөлі қандай?
- Бастауыш мектепте қазақ халқының этнопсихологиялық және этнопедагогикалық дәстүрлері негізінде білім берудің ерекшелігі қандай?
- Болашақ бастауыш сынып мұғалімін даярлау үдерісін ұйымдастыра отырып, оның тиімділігін қалай бағалауға болады?

Көріп отырғанымыздай, бұл зерттеудің ерекшелігі – қазақ халқының этнопсихологиялық және этнопедагогикалық дәстүрлерін негізге ала отырып, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби даярлығын дамыту тәжірибесін сипаттауға арналуында. Зерттеу нәтижелері мен ұсынымдары болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби оқытуға және олардың кәсіби құзыреттілігін дамытуға бағытталады.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Зерттеу нәтижесінің сенімділігін анықтау барысында педагогикалық, әсіресе этнопедагогикалық және этнопсихологиялық бағыттағы озық зерттеулерді теориялық талдау, сипаттау, тұжырымдау және салыстыру сияқты ғылыми әдістер қолданылды. Зерттеудің негізгі мақсаты мен міндеттерін айқындауда эмпирикалық зерттеу әдістері, сондай-ақ сандық және сапалық талдау әдістері басшылыққа алынды. Сандық мәліметтерді жинау мақсатында сауалнама жүргізіліп, мұғалімдердің этнопедагогикалық құзыреттілік деңгейі мен олардың оқыту үдерісіндегі рөлін анықтауға арналған сұрақтар арқылы статистикалық деректер алынды. Сонымен қатар, эксперименттік зерттеу әдісі қолданылып, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін этнопедагогикалық негізде даярлау бағдарламасының тиімділігін бағалау үшін арнайы жасалған оқу бағдарламасы бойынша алынған сандық деректер салыстырылды.

Зерттеу әдістемесіне сәйкес, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерімен тәжірибелік-эксперименттік жұмыс үш кезең бойынша жоспарланып, 2021 жылдың 25 қаңтары мен 7 мамыры аралығында Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінде өткізілді. Зерттеу үш негізгі кезеңнен тұрды: диагностикалық, қалыптастырушы және қорытынды. Экспериментке «Бастауыш оқыту педагогикасы және әдістемесі» білім беру бағдарламасы бойынша екі топ таңдалып алынды: эксперименттік топ (n=20, ЭТ) және бақылау тобы (n=20, БТ). Эксперименттік зерттеуге қатысқан бұл топтар 1 курс студенттері болып табылады және зерттеу үдерісі болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби құзыреттіліктерін дамыту мақсатында тәжірибелік практика кезеңінде орындалды. Эксперименттік топтағы студенттер этнопедагогикалық және этнопсихологиялық негізде әзірленген арнайы оқу бағдарламасымен оқытылып, оның тиімділігі салыстырмалы түрде бағаланды, ал бақылау тобы дәстүрлі оқу бағдарламасы бойынша білім алды.

Тәжірибелік-эксперименттік зерттеу барысында жинақталған статистикалық мәліметтерді талдау нәтижелері болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби даярлау әдістемесін қазақ этнопсихологиялық ерекшеліктері мен этнопедагогикалық дәстүрлері негізінде дамытуға мүмкіндік берді. Бұл талдау эксперименттік кезеңдер арқылы кәсіби құзыреттіліктің негізгі компоненттерін анықтауға көмектесті, соның ішінде болашақ мұғалімдердің этнопедагогикалық білімін, әлеуметтік және психологиялық дағдыларын жетілдіру, сондай-ақ олардың оқыту үдерісіндегі рөлін айқындау басты назарда болды.

Әдебиеттерге шолу

Қазіргі таңда бәсекеге қабілетті және жоғары білікті бастауыш сынып мұғалімдерін даярлаудың сапасын арттыру олардың тәжірибесі мен кәсіби даярлық үдерісін тиімді ұйымдастырумен тікелей байланысты. Бәсекеге қабілетті мамандар кәсіби міндеттерді өз бетінше және шығармашылықпен шеше алатын, өз кәсіби қызметінің жеке және әлеуметтік мәнін терең түсініп, оқыту мазмұны мен нәтижелерін алдын-ала болжай алатын тиімді жүйені құруы тиіс. Жергілікті бастауыш білім беру жүйесінде көптеген ұлттық-танымдық ерекшеліктерге ерекше назар аударылады. Осыған сәйкес, педагог мамандарды даярлау үдерісі мұғалімнің кең әлеуметтік-кәсіби саладағы саналы және сапалы кәсіби біліктіліктерін жүйелі түрде қалыптастыруға негізделуі қажет.

Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы «...біз елді түзету ісін бала оқыту ісінен бастауымыз керек. Себебі, оқу-тәрбие ісі түзелмей, жұрт ісі түзелмейді» деді. Бүгінде орта білім саласында іске асып жатқан өзгерістердің дені әлемдік білім беру жүйесіндегі жаңашылдықтарға бағыттталып отыр [2].

Кәсіби даярлау үдерісі болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің шығармашылық қабілеттерін дамытуға, олардың ізденімпаздық қасиеттерін қалыптастыруға, пән мазмұнын таңдау шеберлігін арттыруға, сондай-ақ оқыту мен тәрбиелеудің педагогикалық және психологиялық формалары мен әдістерін меңгеруге бағытталуы маңызды. Осы бағытта көптеген ғалымдар мен әдіскерлер «кәсіби құзыреттілік», «кәсіби дағды», «кәсіби біліктілік» ұғымдарының анықтамаларын ұсынуда, бұл ұғымдар педагогикалық білім мен даярлықтың ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады [3].

Бұл ұғымдар қазіргі уақытта болашақ маманның тұлғалық санасын, қабілеттері мен дағдыларын анықтау үшін қолданылады. Маманның кәсіби білім алуы мен даярлық үдерісі арнайы кәсіби құзыреттіліктерді меңгеруге бағытталуы қажет. Қазіргі білім беру бағдарламаларында «құзыреттілік» термині көбінесе белгілі бір әлеуметтік және кәсіби салаларда мамандарды даярлаумен байланысты пайдаланылады. Ол маманның түсінігі, білімі және дағдыларының білім беру саласындағы мәселелерді тиімді шешуге бағытталған үйлесімділігімен сипатталады және болашақ мамандардың кәсіби сұраныстарына негізделеді.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін дамыту педагогиканың негізгі қағидаларын меңгерумен қатар, оқу сабақтарының мақсаттарын нақты анықтап, оқыту үдерісін жүйелі ұйымдастыра білу қабілеттерін игеруімен тығыз байланысты. Кәсіби құзыреттілік болашақ мұғалімнің белгілі бір әлеуметтік немесе мазмұндық функцияларын табысты орындау үшін қажетті білім деңгейі мен тәжірибесін анықтауға мүмкіндік береді. Маман ретінде ол когнитивтік, әлеуметтік, коммуникативтік, зерттеушілік, этнопедагогикалық және этнопсихологиялық құзыреттіліктер мен дағдыларды тәжірибе барысында жетілдіруі керек. Сонымен қатар, болашақ бастауыш сынып мұғалімі қазақ мектептерінің этнопсихологиялық ерекшеліктері мен этнопедагогикалық дәстүрлерін әрдайым назарда ұстауы маңызды, өйткені мектеп оқушысы ұлттық ерекшеліктерге сай қағидалар мен ережелерді ұстанып, солардың негізінде білім алуы қажет.

Психологиялық-педагогикалық құзыреттілік – әртүрлі педагогикалық жүйелердегі кең ауқымды оқу-тәрбиелік міндеттерді шешуде табысқа қол жеткізуді анықтайтын негізгі

инвариантты психологиялық-педагогикалық білімдер мен дағдыларды меңгеру ретінде қарастырылады. Бұл құзыреттіліктер болашақ мұғалімнің мамандығына қарамастан, бірқатар кәсіби-педагогикалық талаптарды орындауды қамтиды. Олар: оқушылардың білім сапасын бағалаудың әртүрлі тәсілдерін меңгеру; оқушылардың жеке қабілеттерін анықтап, соларды ескере отырып оқу-тәрбие процесін ұйымдастыру; оқушылармен, әріптестермен және ата-аналармен тиімді педагогикалық қарым-қатынас орнату; педагогикалық ұжымда қолайлы микроклимат қалыптастыру; оқу процесінің жан-жақты және тұлғалық бағыттылығын жобалау мүмкіндіктерін іске асыру [4].

Мектептегі оқытудың негіздері жалпы психология нормаларына сүйенеді [5]. Болашақ мұғалімнің кәсіби білімінің сапасы мен тұлғалық қабілеті оның болашақ ұрпақты оқыту, дамыту және тәрбиелеудегі шығармашылық қызметіне бағытталады. Бұл бастауыш сынып мұғалімі үшін ұлттық этнопсихологиялық ерекшеліктердің әрдайым оқыту принциптерінің өзегінде болатынын көрсетеді.

Осы бағытта, Eliseeva I.G. және Ersarina A.K. бастауыш мектеп бағдарламасын әзірлеу барысында әрбір білім алушының жеке ерекшеліктері мен мүмкіндіктеріне сай жеке әдіс-тәсілдерді таңдап, қолданудың маңыздылығын атап өтеді [6]. Олар әр маман өз саласында қандай әдіс-тәсілдерді қолдану керектігін жеке зерттеу арқылы анықтай алады деп есептейді. Маман психологиялық-педагогикалық жұмыстың тиімді әдістерін таңдау және оқушылармен жүргізілетін жұмыстың нәтижелілігін арттыру үшін заманауи және инновациялық әдістер мен технологияларды (арнайы және дәстүрлі әдістер) меңгеруі қажет. Бұл мақсатта педагогика мен психология салалары бойынша оқу-әдістемелік бағыттарды көрсететін арнайы әдістемелік құралдар мен дереккөздер маңызды рөл атқарады.

Осыған байланысты, оқытудың дәстүрлі әдістерін заманауи технологиялармен және цифрлық білім беру құралдарымен интеграциялау қажет. Мысалы, көптеген ғалымдар жаңа заманға сай цифрлық технологиялар мұғалімнің сапалы даярлануына және болашақ мұғалімдердің құзыреттілігін тиімді қалыптастыруға үлкен әсер ететінін атап көрсетеді [7]. Сондықтан зерттеуімізде техникалық құзыреттілікті заманауи педагогикалық ұжым моделінің негізгі элементі ретінде қарастырдық. Себебі, мұғалімнің кәсіби-педагогикалық даярлығы психологиялық-педагогикалық, кәсіптік-әдістемелік, қоғамдық-саяси және жалпы ғылыми негіздерге сүйене отырып құрылады. Осы қасиеттер мен біліктіліктердің үйлесімді түрде қалыптасуы мұғалімнің кәсіби іс-әрекетін орындау қабілетін арттырады.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің әдістемелік кәсіби даярлығын мақсатты түрде қалыптастыру үшін әрбір оқу нәтижесін бақылаудың нақты мақсаты мен міндеттерін айқындау қажет. Әрбір зерттеу нәтижесінің мониторингі барысында білім мен дағдылардың қалыптасу деңгейі анықталып, болашақ мамандарды даярлау сапасындағы өзгерістер байқауға болады. Бұл бағытта бірқатар ғалымдар жоғары оқу орындарында болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттіліктерін бағалау арнайы бағдарламалар мен оқыту үдерісінің нәтижелері арқылы жүзеге асырылатынын атап өтеді [8].

Арнайы бағдарламаларда таңдау пәндерімен қатар, міндетті пәндердің мазмұнына педагогикалық және психологиялық тақырыптардың тұрақты түрде енгізілуі маңызды. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби даярлығын арттыру мақсатында оқу бағдарламаларын қазақ халық педагогикасының пайда болуы мен дамуы мәселелерін қамтитын мазмұнмен байыту қажет деп саналады. Сонымен қатар, болашақ бастауыш сынып мамандарына «Жалпы психология» курсының оқыту кезінде олардың белгілі бір халықтың психикасының этникалық ерекшеліктерін қалыптастыру мен дамыту үдерісіне сол дәуірдің тарихи және әлеуметтік-экономикалық дамуының әсер еткенін түсіндіретін негізгі әдістемелік ұстанымды меңгеруі өте маңызды деп есептеледі [9].

Сонымен қатар, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби даярлаудың жетістігі білім беру үдерісін ұйымдастырудың жаңа тәсілдері мен заманауи педагогикалық

технологияларды тәжірибеге енгізумен, мемлекеттік білім беру стандарттарының, оқу жоспарлары мен бағдарламаларының сапасымен, профессор-оқытушылар құрамының біліктілігімен, студенттердің дайындық деңгейімен, сондай-ақ оқу орнының материалдық-техникалық базасы мен әлеуметтік қамтамасыз етілуінің жағдайымен анықталады. Университетте болашақ мұғалімдердің тәжірибелік даярлығының жоғары деңгейін қамтамасыз ету дәстүрлі академиялық әдістермен қатар, белсенді, кәсіби бағытталған әдістерді қолданумен тығыз байланысты [10].

Сонымен, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін этнопсихологиялық және этнопедагогикалық дәстүрлер негізінде кәсіби даярлаудың нәтижесінде қалыптасатын негізгі кәсіби құзыреттіліктерге шығармашылық, пәндік, танымдық және этномәдени құзыреттіліктерді жатқызуға болады. Бұл құзыреттіліктердің барлығы болашақ мұғалімдер үшін маңызды және олардың кәсіби қызметінде шешуші рөл атқарады. Енді, қазақ халқының этнопсихологиялық және этнопедагогикалық дәстүрлері негізінде білім беру үдерісінде кәсіби құзыреттілікті дамытуға қатысты негізгі құзыреттілік атаулары мен олардың анықтамаларына тоқталайық.

Пәндік құзыреттілік – бұл оқыту іс-әрекетінде белгілі бір пәндерге қатысты сапалы білім, біліктілік және дағды мен іс-әрекеттердің жиынтығы. Ол оқушыларға білім беру үдерісінде педагогикалық және әлеуметтік психология негіздерін қолдана білуді қамтиды, яғни мұғалімнің пәндік білімін тиімді педагогикалық әдістер арқылы жеткізе алу қабілетін білдіреді (дереккөз: tarbie.kz).

Шығармашылық құзыреттілік – бірқатар маңызды міндеттерді шешуге көмектеседі. Ол түрлі ұлт өкілдерімен өзара әрекеттесуге, басқа көзқарастар мен бағыттарды ұстанатын адамдармен диалог құруға, проблемаларды шешуге және ортақ нәтижеге қол жеткізу үшін топтағы әртүрлі позицияларды ұстанатын адамдармен тиімді қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік береді [11].

Танымдық құзыреттілік тұлғаның ақпаратты игеру қабілеті мен іс-әрекеттің мақсаты мен мотивін анықтайтын қоғамдық-тарихи процестің философиялық категориясы ретінде маңызды компонент болып табылады. Танымдық-білімдік құзыреттілік нысандардың эмоционалдық мазмұнын немесе жағдайын түсінуді дамыта отырып, объективті дүниенің ақиқатын ашуға көмектеседі. Бұл құзыреттілік субъектінің қоршаған әлем туралы нақты білімді шығармашылық әрекеті арқылы алуға мүмкіндік береді және сыртқы ортадан ақпарат жинау қабілетімен тығыз байланысты [12].

Кәсіби тұрғыдан алғанда, болашақ мұғалім білім беру жүйесінде қазіргі тұлғаның негізгі дағдыларын меңгерумен қатар, этномәдени құзыреттілікке де ие болуы қажет. Бұл құзыреттілік жеке қасиет ретінде түсініліп, белгілі бір мәдениет туралы білімдер мен түсініктер жиынтығын қамтиды. Этномәдени құзыреттілік этносаралық өзара әрекеттесуге ықпал ететін дағдыларды, көзқарастарды және мінез-құлықты қалыптастыруды көздейді [13].

Этномәдени құзыреттілік болашақ маманның өз ұлтының және басқа халықтардың этникалық мәдениеті туралы алған білімдеріне негізделі отырып, этносаралық өзара түсіністік пен өзара әрекеттесуге дайындығын көрсетеді. Этномәдени құзыреттілікті қалыптастыру үдерісі әртүрлі дереккөздерден алынған білімді біріктіріп, этносаралық өзара әрекеттесу мәселелерін шеше білуді, сондай-ақ оқушыларды алдымен өз мәдениетіне, кейін басқа мәдениеттерге баулуды мақсат етеді. Өз мәдениетінің құндылығын басқа мәдени құндылықтармен салыстыру арқылы түсіну басқа халықтардың мәдениетіне жақын болуға, этносаралық түсіністік пен диалогқа қабілеттілікті дамытуға мүмкіндік береді [14].

Сонымен, қазіргі заманғы бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби даярлығына қойылатын талаптар мен міндеттер өте жоғары. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін даярлауда қазақ халқының этнопсихологиялық ерекшеліктері мен этнопедагогикалық дәстүрлеріне

негізделген білім берудің негізгі құзыреттіліктерін осы мамандықты даярлаудың бастапқы критерийлері ретінде қарастыруға болады. Мұғалімдерді кәсіби тұрғыдан дайындау үдерісін тиімді ұйымдастыру және оның нәтижелілігін бағалау үшін арнайы әдістемелер мен бағдарламалар әзірлеу қажет.

Талдау мен нәтижелер

Оқытудың мазмұндық-процессуалдық негізі келесі негізгі элементтерден тұрады: оқыту мақсатына жетуге арналған әдістер мен құралдар, сабақ түрлері, қолданылатын технологиялар, сондай-ақ оқыту-тәрбие үдерісінің тиімділігін қамтамасыз ететін білім жүйесі. Біздің тәжірибенің нәтижелерін бағалау осы төрт басты критерийге негізделді, олар: болашақ мұғалімдердің пәндік, танымдық, этномәдени құзыреттіліктерін және шығармашылық дағдыларын дамыту. Эксперименттің басты мақсаты – қазақтың этнопсихологиялық ерекшеліктері мен этнопедагогикалық дәстүрлеріне негізделген болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыруға арналған оқу бағдарламасының тиімділігін тексеру. Осыған орай, қазақ этнопсихологиялық ерекшеліктері мен этнопедагогикалық дәстүрлерін басшылыққа ала отырып, болашақ мұғалімдерді кәсіби даярлау үдерісін тиімді ұйымдастыру мақсатында арнайы бағдарлама жасалып, кезеңдер бойынша тәжірибелік-эксперименттік жұмыс жүргізілді. Тәжірибелік эксперименттің кезеңдері 1-кестеде көрсетілген.

1-кесте – Тәжірибелік-эксперименттік зерттеу кезеңдеріне сипаттама

Кезеңдер	Мазмұны	БТ	%
<i>I кезең</i> <i>Диагностикалық кезең</i>	Тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың мақсаты қойылды, эксперименттік бақылау топтары анықталды, тәжірибелік эксперимент жоспарланды. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін қазақ этнопсихологиялық ерекшеліктері және этнопедагогикалық дәстүрлері негізінде дамыту жоспары мен әдістемесі бойынша эксперименттік бағдарлама дайындалды.	20+20	50+50
<i>II кезең</i> <i>Қалыптастырушы кезең</i>	Мақсатты топтарға арналған арнайы курс бағдарламасы таңдалған технология мен үлгі бойынша қазақ этнопсихологиялық ерекшеліктері мен этнопедагогикалық дәстүрлері негізінде жүргізілді. Курс бағдарламасының тақырыптары, кейс тапсырмалары, мақсатты топтың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруға арналған жаттығулар кешені құрастырылды.	20+20	50+50
<i>III кезең</i> <i>Қорытынды кезең</i>	Эксперимент деректері мен нәтижелерін қорытындылау үшін кейстік тапсырмалар мен формативті және жиынтық бағалау жүйелі түрде қолданылды, Зерттеудің негізгі қорытындылары тұжырымдалып, ұсынымдар дайындалды.	20+20	50+50
Барлығы		40	100

Эксперимент барысында Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінде 1 семестрде 3 кезеңдік (диагностикалық, қалыптастырушы және қорытынды) эксперимент сабақтары өткізілді. Экспериментке болашақ бастауыш сынып мұғалімдері – 1 курс студенттерінен тұратын екі топ таңдалды. Жалпы саны 40 студент болды: 20 студент эксперименттік топта, ал 20 студент бақылау тобында жоспарланды.

Эксперименттік жұмыстың диагностикалық кезеңінде студенттердің кәсіби қажеттіліктеріне негізделген оқу бағдарламасы құрылып, оқыту үдерісі бақылауға алынды. Бұл кезеңде келесі міндеттер айқындалды:

- Бастауыш сынып мұғалімдерін даярлауға арналған арнайы оқу бағдарламасын жасау;
- Тәжірибелік оқыту үшін материалдарды іріктеу, теориялық және практикалық сабақтарды ұйымдастыру;
- Тәжірибелік эксперименттің практикалық курсы ұйымдастыру;
- Практикаға арналған тапсырмалар мен нұсқауларды әзірлеу.

Диагностикалық кезең эксперименттің негізін қалап, студенттердің бастапқы құзыреттілік деңгейін анықтау және одан әрі даму жолдарын айқындауға бағытталған.

Эксперименттік жұмыстың қалыптастырушы кезеңінде таңдау курсы мен әдістемеге сәйкес, қазақтың этнопсихологиялық ерекшеліктері мен этнопедагогикалық дәстүрлері негізінде болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби даярлығын дамыту үдерісі ұйымдастырылды. Сабақтар барысында студенттерге арнайы тақырыптар ұсынылып, кейстік тапсырмалар мен кәсіби сұрақтарды талқылау жұмыстары ұйымдастырылды. Эксперименттік топта этномәдени дәстүрлерге қатысты мәселелерді сабақ үдерісінде қолдану бойынша арнайы өзіндік жұмыстар мен тапсырмалар берілді.

Сонымен қатар, біз интеграцияланған технологияларды кеңінен пайдаландық, бұл студенттердің шығармашылық және танымдық қабілеттерін дамытуға ықпал етті. Бақылау тобында дәстүрлі оқыту әдістері ғана қолданылып, мұнда инновациялық әдістер енгізілмеді. Бұл айырмашылықтар эксперименттік топтың кәсіби даярлық деңгейін арттыруға бағытталған бірегей тәсілдердің тиімділігін бағалауға мүмкіндік берді.

Эксперименттік топ студенттері арасында «Этнопедагогика» пәні бойынша кәсіптік оқыту үдерісінде оқу бағдарламасындағы білім мен дағдыларды жүйелеуге мүмкіндік берілді. Жоғары кәсіптік білім беру стандарты мен жұмыс оқу жоспарына сәйкес студенттермен оқу-тәрбие жұмысының келесі түрлері жүзеге асырылды:

- Оқу үдерісін ұйымдастыру (дәрістер, семинарлар, практикалық сабақтар);
- Студенттердің өзіндік жұмысы және оқытушының жетекшілігімен орындалатын өзіндік жұмыстар;
- Оқытудың жеке, топтық және ұжымдық формаларын ұйымдастыру;
- Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін дайындау және бастауыш мектепте пәндерді оқытуға қажетті әдебиеттермен жұмыс жасау;
- Бастауыш мектептегі білім беру мазмұнына қатысты оқыту материалдарын анықтау және талдау арқылы білімді қалыптастыру;
- Студенттерді оқытуда педагогикалық технологияларды енгізу үдерісін модельдеу және т.б.

Бұл жұмыстар болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттіліктерін дамытуды және олардың педагогикалық технологияларды меңгеруін қамтамасыз етуге бағытталды.

Қалыптастырушы кезеңде студенттер арнайы әзірленген оқу бағдарламасы арқылы тақырыптармен алдын ала таныстырылды, бұл оқыту барысында қандай мәселелер мен сұрақтарға назар аудару қажеттігін айқындауға көмектесті. Сабақтарда этностың практикалық құндылығы мен маңыздылығына бағытталған этномәдени мәтіндер оқытылды. Қалыптастырушы кезеңнің басты міндеттері келесідей болды:

- Лекциялар мен семинарларда тренингтер өткізу және олардың нәтижелеріне сүйене отырып, кейбір әдістемелік ұсыныстарды әзірлеу.
- Студенттерді бастауыш білім беруге дайындау арнайы тақырыптарды талқылау және оқу материалдарын қолдану арқылы жүзеге асырылды. Келесі 2-кестеде курс бағдарламасы мен оның мазмұны көрсетілген.

2-кесте – «Бастауыш бастауыш сынып мұғалімдерін даярлаудағы қазақ этнопедагогикалық ерекшеліктері мен этнопедагогикалық дәстүрлері» курсының мазмұны

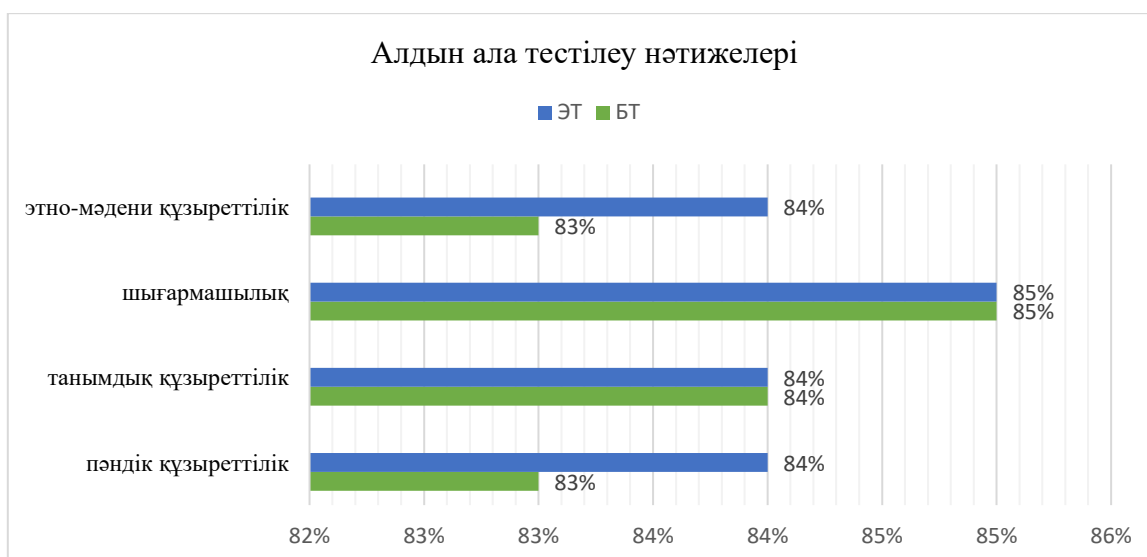
Лекция тақырыптары		Семинар сабақтарына арналған тақырыптар
1-модуль: Кәсіби өзін-өзі тану және мұғалімнің дамуы		
1.	Бастауыш білім беру жүйесі	Оқу бағдарламаларын қазақ этнопедагогикалық ерекшеліктері бойынша бейімдеу
2.	Этнопедагогика негіздері	Қазақ этнопедагогикасының негізгі қағидаттары мен олардың практикалық қолданылуы
3.	Оқытудың этнопсихологиялық принциптері	Қазақ этнопсихологиясының оқушылардың танымдық және психологиялық дамуындағы рөлі
2-модуль: Бастауыш мектептегі тәрбие жұмысының теориясы мен әдістемесі		
4.	Этнопедагогикалық дәстүрлерді оқыту жолдары	Қазақ этнопедагогикалық дәстүрлерін білім беру процесінде қолдану тәсілдері
5.	Бастауыш сынып оқушыларына сабақты жоспарлауда этнопсихологиялық сипаты	Этнопсихологиялық тәсілдерді сабақты жоспарлау мен жүргізуде тиімді пайдалану
3-модуль: Оқыту тәсілдері мен материалдары		
6.	Оқу материалдарын таңдау	Қазақ этнопедагогикасына негізделген оқу құралдары мен әдістері
7.	Қазақстанның бастауыш мектептеріндегі оқыту әдістері мен тәсілдері	Қазақ мәдениетіне сәйкес оқыту әдістері мен тәсілдерін қолдану
8.	Құзыреттілікке негізделген тәсіл	Этнопсихологиялық және этнопедагогикалық құзыреттіліктерді дамыту тәсілдері
4-модуль: Бастауыш білім берудің психологиялық-педагогикалық негіздері		
9.	ҚР бастауыш білім беру жүйесі	Қазақ мәдениеті мен салт-дәстүрін оқыту арқылы психологиялық-педагогикалық негіздерді қалыптастыру
10.	Бастауыш білім берудегі этнопедагогикалық ерекшеліктер	Этнопедагогикалық принциптерді бастауыш білім беру жүйесінде қолданудың ерекшеліктері
11.	Этнопсихологияның бағыттары	Этнопсихологияның оқушылардың тұлғалық дамуындағы орны мен қолданылуы
12.	Бастауыш мектеп жасындағы балалардың психологиясы	Қазақ этнопсихологиясына негізделген балалар психологиясын оқыту әдістері
5-модуль: Бастауыш білім берудің этномәдени аспектісі		
13.	Дүниетануды оқыту әдістемесінің жалпы ғылыми әдістері мен принциптері	Дүниетану пәнін этномәдени тәсілдер арқылы оқыту әдістерін қарастыру
14.	Этномәдени тақырыптарда сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыру	Этномәдени тақырыптарды сыныптан тыс іс-шараларда қолданудың тиімді әдістері
15.	«Дүниетану пәнін оқыту әдістемесі» пәнін ұйымдастыру	Қазақ дүниетанымын оқыту әдістемелерін әзірлеу және енгізу

Бағдарламада семинар сабақтарын талқылауға арналған тақырыптармен қатар, студенттердің өзіндік іс-әрекетін ұйымдастыруда оқыту материалдары мен цифрлық ресурстар кеңінен пайдаланылды. Тиімді әдістер мен технологиялар ретінде кейс-тапсырмалар, мәтінмен жұмыс, танымдық жаттығулар, этномәдени құзыреттілік пен шығармашылықты қалыптастыруға арналған жаттығулар қолданылды. Біз әдіскерлер ұсынған кәсіби және академиялық тәжірибе алмасу аясында, коммуникативтік жағдайлардың

жетіспеушілігін толықтыру үшін цифрлық ресурстарды қолдану идеясын басшылыққа алдық [15].

Біз болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін бағалау үшін төрт негізгі критерийге негізделген алдын ала және қорытынды тесттер дайындадық. Бұл тесттер арқылы студенттердің этномәдени құзыреттілігі, кейс тапсырмалары мен өзіндік тапсырмаларды орындау арқылы танымдық құзыреттілігі, сабақ тақырыптарын талқылаудағы пәндік және этномәдени құзыреттіліктерінің қалыптасу деңгейі тексерілді. Сонымен қатар, студенттердің шығармашылық қабілеттері мен белсенділігі семестр бойы орындалған өзіндік жеке тапсырмалар мен талқылауларға қатысуды жиынтық бағалау арқылы анықталды.

Эксперименттің қорытынды кезеңінде студенттердің білім деңгейі алдын ала тест және қорытынды тест арқылы тексерілді. Қорытынды тестілеуге екі топтың студенттері қатысты. Алдын ала тестілеу нәтижелері екі топта да орташа есеппен 84% көрсетті. Диагностикалық кезеңнің басында біздің бағалау критерийлеріміз бойынша көрсеткіштер ұқсас болды (1-сурет).

1-сурет – Студенттердің кәсіби құзыреттілігінің экспериментке дейінгі көрсеткіштері

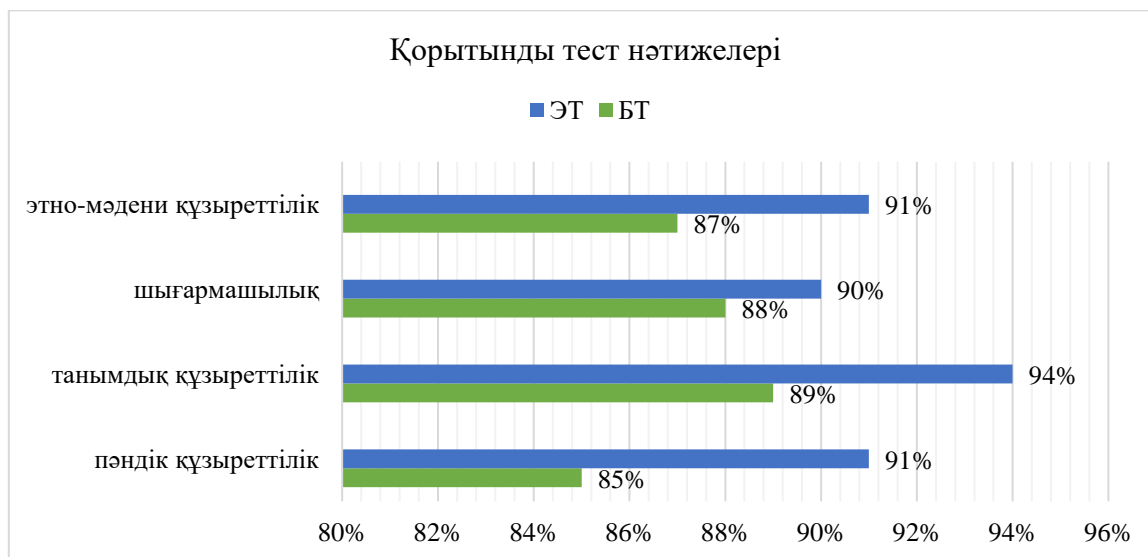
Оқытушының бағалауы және студенттердің пәндік, танымдық, шығармашылық және этномәдени құзыреттіліктерін тестілеу негізінде эксперименттен кейінгі тест нәтижелері айтарлықтай өзгерістерді көрсетті. 2-суретте эксперименттік топтың (ЭТ) барлық 4 критерий бойынша орташа мәні біртіндеп өсіп, шамамен 91%-ға жеткенін байқауға болады. Эксперименттік топ студенттерінің нәтижелері бақылау тобының (БТ) көрсеткіштерімен салыстырғанда 5%-дан 7%-ға дейін жоғары болды (2-сурет).

2-суреттегі нәтижелерден байқағанымыздай, студенттердің кәсіби құзыреттілігін арттыруда құрылған әдістемеге негізделген курс бағдарламасы өзінің тиімділігін көрсетті. Тәжірибелік жұмыстардың нәтижелері бойынша біздің ұстанған кәсіби құзыреттілік критерийлері эксперименттік топтың жоғары көрсеткіштерімен анықталды. Бұл бағдарламаның оқыту үдерісіндегі тиімділігін дәлелдеп, бірқатар ұсыныстар жасауға мүмкіндік берді. Атап айтсақ:

1. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби даярлығын қазақтың этнопсихологиялық ерекшеліктері мен этнопедагогикалық дәстүрлері негізінде дамытуда әрбір құрамдас бөлік өзара тығыз байланыста болуы керек.

2. Білімді меңгеру үдерісінде кәсіби даярлықты дамыту кезеңдерін және олардың реттілігін қатаң сақтау маңызды.

3. Бастауыш мектепте оқу-тәрбие процесіндегі жүйелі байланыс ұлтымыздың этнопсихологиялық ерекшеліктері мен этнопедагогикалық дәстүрлері негізінде болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби даярлығын дамытуда басты назарда болуы қажет.

2-сурет – Эксперименттен кейінгі кезеңдегі студенттердің кәсіби құзыреттілігінің көрсеткіші

Қорытындылай келе, біз ұсынған әдістеменің жүйелі ұйымдастырылуы мен эксперимент нәтижелерінің дәйектілігі зерттеу мақсатына толықтай қол жеткізілгенін дәлелдейді. Бастауыш мектепте қазақ этносының этнопсихологиялық ерекшеліктері мен этнопедагогикалық дәстүрлері негізінде болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби даярлығын дамытуда тиімді әдістерді қолдану, сондай-ақ этномәдени материалдар мен зерттеу тақырыптарын жүйелі түрде пайдалану болашақ мамандардың кәсіби деңгейінің артуына айтарлықтай ықпал етті.

Қорытынды

Бастауыш білім беруде қазақ халқының этнопсихологиялық және этнопедагогикалық дәстүрлеріне негізделген білім берудің ерекшелігі мемлекеттік бағдарламалар мен оқыту стандарттарында ерекше назар аударуды қажет етеді. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби даярлау үдерісін тиімді ұйымдастырып, оның нәтижелілігін бағалау үшін арнайы әдістемелер мен бағдарламалардың қажеттілігі зерттеу мәселесінің өзектілігін айқын көрсетеді. Заманауи бастауыш мектеп мұғалімінің оқыту үдерісіндегі рөлі оның жас ұрпақты оқыту мен тәрбиелеудегі қызметінің күрделілігімен және көпқырлығымен анықталады.

Зерттеу мақсатына қол жеткізу үшін болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігі мен дағдыларын дамытуға бағытталған арнайы курс бағдарламасы әзірленді. Бұл бағдарлама қазақтың ұлттық этнопсихологиялық ерекшеліктері мен этнопедагогикалық дәстүрлерін дамытуға негізделген тақырыптар мен оқу материалдарын қамтыды. Осыған сәйкес, келесі принциптер мен ұсыныстар анықталды:

1. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби даярлығын қалыптастыру үдерісі олардың пәндік, этномәдени құзыреттіліктерін, шығармашылық және танымдық қабілеттерін дамытуға бағытталуы тиіс.

2. Болашақ мұғалімдердің кәсіби даярлығының мазмұны қазақ этнопсихологиялық ерекшеліктері мен этнопедагогикалық дәстүрлерге негізделген арнайы бағдарлама арқылы құрылып, оны оқу үдерісінде тиімді қолдану қажет.

3. Мұғалімдерді кәсіби даярлауда қазақ этнопсихологиялық ерекшеліктері мен этнопедагогикалық дәстүрлерді енгізудің маңызды алғышарттары ретінде заманауи технологияларды интеграциялау және кәсіптік оқытуда этномәдени материалдарды пайдалану қамтамасыз етілуі тиіс.

Зерттеу барысында этнопсихологиялық және этнопедагогикалық принциптерді негізге ала отырып, оқу материалдарының мазмұндық аспектісін дамыту болашақ бастауыш сынып мұғалімдеріне білім берудің біртұтас технологиясы мен ұлттық негіздегі кәсіби даярлығын қамтамасыз ету мүмкіндігін беретіні тәжірибе жүзінде дәлелденді. Алайда, болашақ бастауыш мұғалімдерін даярлауда этнопедагогикалық және этнопсихологиялық материалдарға негізделген жаңа үлгі мен оқу бағдарламаларын құрастырудың маңыздылығы әлі де білім беру саласындағы басым бағыттардың бірі болып қала бермек. Бұл оқыту үдерісінің тиімділігін арттырып, ұлттық құндылықтарға негізделген білім беру жүйесін дамытуға ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Можеева О.И., Шилибекова А.С., Зиеденова Д.Б. Негізгі және жалпы орта мектеп мұғалімдеріне арналған критериалды бағалау бойынша нұсқаулық: Оқу-әдістемелік құрал. – Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері», 2016. – 54 б.
2. Еркінбаев Ұ.О., Исаева Ж.И., Жорабай Т.С. Ұлттық құндылықтардың орта білім мазмұнында берілу аспектілері (қазақ тілі мен әдебиеті пәні негізінде) // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №1(119). – Б. 162–171.
3. Uzakbaeva S.A., Zholdasbekova S. The main problems of system's modernization of vocational training of pedagogical shots in the Republic of Kazakhstan // Procedia - Social and Behavioral Sciences. – 2015. – 185. – P. 421–427.
4. Normurodova N. Model of professional competence of future primary school teachers // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. – 2019. – Vol. 7, №12. – P. 886-889.
5. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. В 2 т. Т. I. – М.: Педагогика, 1989. – 488 с.
6. Eliseeva I.G., Ersarina A.K. Providing psychological-pedagogical support to children who need special education in schools of general education: Methodical manual. – Almaty: TP NGPO, 2019. – 92 p.
7. Osova O., Vakaliuk T., Panchenko V., Didkivska S., Kontsedailo V. Formation of future foreign language teachers' linguistic and methodological competency using digital technologies // Advances in Social Science, Education and Humanities Research. Proceedings of the International Conference on New Trends in Languages, Literature and Social Communications (ICNTLLSC 2021). – 2021. – Vol. 557. – P. 282–290.
8. Ayapbergenova G.S., Aplashova A.Zh., Bissembayeva N.A., Assenova N.S., Alimova S.Zh. Assessment of the development level of future primary school teachers' special competences at the university // Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. – 2021. – №14(9). – P. 1266–1276.
9. Мағауова А.С. Этнопедагогика в системе профессиональной подготовки специалистов. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 145 с.
10. Ogienko O., Kobiuk Yu. Organizational and substantive foundations for the training of future primary school teachers at the universities of Australia // The Scientific Heritage. – 2020. – №45. – P. 26–30.
11. Temirgalinova A. Communicative-ethnopedagogical competence as the main professionally important characteristic of future teachers in the educational process at a polyethnic higher educational institution // Journal of Educational Sciences. – 2022. – Т. 71. – №2. – С. 72–80.
12. Зимняя И.А. Компетентность и компетентность в контексте компетентностного подхода к обучению // Языковые занятия в школе. – 2012. – №5. – С. 122–129.

13. Tasova A.B., Umbetova A.K., Shynpeis G.P. Ethno-cultural competence as the basis of professional readiness of a future teacher // Мир науки, культуры, образования. – 2022. – № 3 (94). – P. 70–72.
14. Поштарева Т.В. Формирование этнокультурной компетентности // Педагогика. – 2005. – №3. – С. 35–42.
15. Alawamleh M., Al-Twait L.M., Al-Saht G.R. The effect of online learning on communication between instructors and students during Covid-19 pandemic // Asian Education and Development Studies. – 2020. – Т. 11. – №2. – С. 380–400.

REFERENCES

1. Mojaeva O.I., Shilibekova A.S., Ziedenova D.B. Negizgi jane jalpy orta mektep mugalimderine arnalgan kriterialdy bagalau boiynsha nusqaulyq: Oqu-adistemelik qural [Guidelines for criterion-based assessment for basic and general secondary school teachers: teaching aids]. – Astana: «Nazarbaev Ziatkerlik mektepteri», 2016. – 54 b. [in Kazakh]
2. Erkinbaev U.O., Isaeva J.I., Jorabai T.S. Ultyq qundylyqtardyn orta bilim mazmunynda berilu aspektleri (qazaq tili men qdebieti pani negizinde) [Aspects of the transfer of national values in the content of Secondary Education (based on the subject of the Kazakh language and literature)] // Iasaui universitetinin habarshysy. –2021. – №1(119). – B. 162–171. [in Kazakh]
3. Uzakbaeva S.A., Zholdasbekova S. The main problems of system's modernization of vocational training of pedagogical shots in the Republic of Kazakhstan // Procedia - Social and Behavioral Sciences. – 2015. – 185. – P. 421–427.
4. Normurodova N. Model of professional competence of future primary school teachers // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. – 2019. – Vol. 7, №12. – P. 886-889.
5. Rubinshtein S.L. Osnovy obshei psihologii [Fundamentals of General Psychology]. V 2 t. T. I. – M.: Pedagogika, 1989. – 488 s. [in Russian]
6. Eliseeva I.G., Ersarina A.K. Providing psychological-pedagogical support to children who need special education in schools of general education: Methodical manual. – Almaty: TP NGPO, 2019. – 92 p.
7. Osova O., Vakaliuk T., Panchenko V., Didkivska S., Kontsedailo V. Formation of future foreign language teachers' linguistic and methodological competency using digital technologies // Advances in Social Science, Education and Humanities Research. Proceedings of the International Conference on New Trends in Languages, Literature and Social Communications (ICNTLLSC 2021). – 2021. – Vol. 557. – P. 282–290.
8. Ayapbergenova G.S., Aplashova A.Zh., Bissembayeva N.A., Assenova N.S., Alimova S.Zh. Assessment of the development level of future primary school teachers' special competences at the university // Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. – 2021. – №14(9). – P. 1266–1276.
9. Magauova A.S. Etnopedagogika v sisteme professionalnoi podgotovki specialistov [Ethnopedagogy in the professional training system]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2020. – 145 s. [in Russian]
10. Ogienko O., Kobiuk Yu. Organizational and substantive foundations for the training of future primary school teachers at the universities of Australia // The Scientific Heritage. – 2020. – №45. – P. 26–30.
11. Temirgalinova A. Communicative-ethnopedagogical competence as the main professionally important characteristic of future teachers in the educational process at a polyethnic higher educational institution // Journal of Educational Sciences. – 2022. – Т. 71. – №2. – S. 72–80.
12. Zimniaia I.A. Kompetentnost i kompetentnost v kontekste kompetentnostnogo podhoda k obucheniu [Competence and competence in the context of a competency-based approach to learning] // Iazykovye zaniatia v shkole. – 2012. – №5. – S. 122–129. [in Russian]
13. Tasova A.B., Umbetova A.K., Shynpeis G.P. Ethno-cultural competence as the basis of professional readiness of a future teacher // Мир науки, культуры, образования. – 2022. – № 3 (94). – P. 70–72.
14. Poshtareva T.V. Formirovanie etnokulturnoi kompetentnosti [Formation of ethno-cultural competence] // Pedagogika. – 2005. – №3. – S. 35–42. [in Russian]
15. Alawamleh M., Al-Twait L.M., Al-Saht G.R. The effect of online learning on communication between instructors and students during Covid-19 pandemic // Asian Education and Development Studies. – 2020. – Т. 11. – №2. – S. 380–400.

UDC 91:37.016; IRSTI 39.01.45

<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.138>N.G. BAKANOV¹, K.D. KAIMULDINOVA², N.D. SHAKIROVA³¹PhD Doctoral Student of Abai Kazakh National Pedagogical University(Kazakhstan, Almaty), e-mail: nursultan.bakanov@gmail.com²Doctor of Geographical Sciences, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University(Kazakhstan, Almaty), e-mail: kulash_kaymuldin@mail.ru³Postdoctoral Researcher of Abai Kazakh National Pedagogical University(Kazakhstan, Almaty), e-mail: shakirn_123@mail.ru

GLOBAL COMPETENCIES IN GEOGRAPHIC EDUCATION FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Abstract. Global competencies in Geographic Education for Sustainable Development are a set of key skills and knowledge that are necessary to solve global problems such as climate change, inequality between people, poverty and other challenges of our time. These competencies include geographic thinking, environmental awareness, intercultural communication, global citizenship, and other important skills. Using global competencies for sustainable development in the education system will help prepare students to solve the complex problems they will face in the future. Using global competencies for sustainable development in the education system will help prepare students to solve the complex problems they will face in the future. These competencies should, if possible, be integrated into curricula and teaching methods to ensure complete and effective training. Global competencies training focuses on creating a holistic understanding of the environment, society and the economy in order to improve the achievement of Sustainable Development Goals. According to the analysis of the literature, it is necessary to carry out targeted work to stimulate students' social activity through a system of project activities, organization and implementation of practices. Students can work in groups to solve real problems using their knowledge and skills. This will help them develop critical thinking, social responsibility and other global competencies. Another way to use global competencies is to integrate an interdisciplinary approach into the learning process. Students can study issues such as climate change from a variety of perspectives, including physics, biology and sociology. This will help them understand the complexity of the problem and develop a comprehensive approach to solving it. To better equip students for future challenges and support the development of a stable and equitable society, it is essential to integrate global competencies in sustainable development into every course.

Keywords: Sustainable Development Goals (SDG), Education for Sustainable Development, training future geography teachers, global competencies, project activity.

---

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Bakanov N.G., Kaimuldinova K.D., Shakirova N.D. Global Competencies in Geographic Education for Sustainable Development // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №4 (134). – Б. 503–514. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.138>

*Cite us correctly:

Bakanov N.G., Kaimuldinova K.D., Shakirova N.D. Global Competencies in Geographic Education for Sustainable Development // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2024. – №4 (134). – Б. 503–514. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.138>

Мақаланың редакцияға түскен күні 06.10.2024 / қабылданған күні 30.12.2024

Н.Г. Баканов¹, К.Д. Каймулдинова², Н.Д. Шакирова³

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: nursultan.bakanov@gmail.com

²география ғылымдарының докторы, профессор
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: kulash_kaymuldin@mail.ru

³Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің постдокторанты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: shakirn_123@mail.ru

Тұрақты даму үшін географиялық білім берудегі жаһандық құзыреттіліктер

Аңдатпа. Тұрақты даму үшін географиялық білім берудегі жаһандық құзыреттіліктер бұл климаттың өзгеруі, теңсіздік, кедейлік және қазіргі уақыттағы басқа да қиындықтар сияқты жаһандық мәселелерді шешуге қажетті негізгі дағдылар мен білімдердің жиынтығы. Бұл құзыреттілікке географиялық ойлау, экологиялық сауаттылық, мәдениетаралық қарым-қатынас, жаһандық азаматтық және басқа да маңызды дағдылар кіреді. Білім беру жүйесінде тұрақты даму үшін жаһандық құзыреттіліктерді пайдалану білім алушыларды болашақта кездесетін күрделі мәселелерді шешуге дайындауға көмектеседі. Жаһандық құзыреттіліктер білім алушылардың толық және тиімді дамуын қамтамасыз ету үшін оқу бағдарламалары мен оқыту әдістеріне мүмкіндігінше біріктірілуі керек. Жаһандық құзыреттіліктерге оқыту білім алушыларды табиғаттың, қоғамның, экономиканың өзара байланысын тұтас түсінуге жетелейді және тұрақты даму мақсаттарын қолдауға бағытталған. Әдебиеттерді талдау жобалық іс-әрекеттер жүйесі, тәжірибелерді ұйымдастыру және енгізу арқылы білім алушылардың әлеуметтік белсенділігін мақсатты түрде ынталандыру қажеттілігін көрсетеді. Білім алушылар өздерінің білімдері мен дағдыларын қолдана отырып, нақты мәселелерді шешу үшін топтарда жұмыс істей алу. Бұл оларға сыни ойлауды, қоғамдық жауапкершілікті және жаһандық құзыреттіліктерді дамытуға көмектеседі. Жаһандық құзыреттіліктерді пайдаланудың тағы бір тәсілі – пәнаралық байланысты оқу процесіне біріктіру. Білім алушылар климаттың өзгеруі сияқты мәселелерді физика, биология және әлеуметтану сияқты әртүрлі көзқарастардан біле алады. Бұл оларға мәселенің күрделілігін түсінуге және оны шешудің кешенді тәсілін жасауға көмектеседі. Тұтастай алғанда, тұрақты даму үшін жаһандық құзыреттіліктер білім беру жүйесінің барлық аспектілеріне біріктірілуі тиіс. Бұл білім алушыларды болашақ қиындықтарға дайындауға және тұрақты және әділ қоғам құруға көмектеседі.

Кілт сөздер: тұрақты даму мақсаттары (ТДМ), тұрақты дамуға арналған білім, болашақ география мұғалімдерін даярлау, жаһандық құзыреттіліктер, жобалық жұмыс

Н.Г. Баканов¹, К.Д. Каймулдинова², Н.Д. Шакирова³

¹PhD докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: nursultan.bakanov@gmail.com

²доктор географических наук, профессор
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: kulash_kaymuldin@mail.ru

³постдокторант Казахского национального педагогического университета имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: shakirn_123@mail.ru

Глобальные компетенции в географическом образовании для устойчивого развития

Аннотация. Глобальные компетенции в географическом образовании для устойчивого развития это – набор ключевых навыков и знаний, которые необходимы для решения

глобальных проблем, таких как изменение климата, неравенство между людьми, бедность и другие вызовы нашего времени. Эти компетенции включают в себя географическое мышление, экологическую осведомленность, межкультурную коммуникацию, глобальную гражданственность и другие важные навыки. Использование глобальных компетенций для устойчивого развития в системе образования поможет подготовить студентов к решению сложных проблем, с которыми они столкнутся в будущем. Эти компетенции по возможности должны быть интегрированы в учебные программы и методы обучения, чтобы обеспечить полноценное и эффективное обучение. Обучение студентов глобальным компетенциям способствует формированию целостного понимания взаимосвязей между природой, обществом и экономикой, а также направлено на достижение целей устойчивого развития. Изучение литературы подчеркивает значимость стимулирования социальной активности студентов путем внедрения проектной деятельности и организации практических занятий. Студенты могут работать в группах для решения реальных проблем используя свои знания и навыки. Это поможет им развить критическое мышление, общественную ответственность и другие глобальные компетенции. Другим способом использования глобальных компетенций является интеграция междисциплинарного подхода в учебный процесс. Обучающиеся могут изучать глобальные проблемы, такие как изменение климата, с разных точек зрения, включая физику, биологию и социологию. Это поможет им понять сложность проблемы и разработать комплексный подход к ее решению. В целом, глобальные компетенции для устойчивого развития должны быть интегрированы во все аспекты системы образования. Это поможет подготовить студентов к будущим вызовам и создать более устойчивое и справедливое общество.

Ключевые слова: цели устойчивого развития (ЦУР), образование для устойчивого развития, подготовка будущих преподавателей географии, глобальные компетенции, проектная деятельность.

Introduction

Most developed countries have joined the process of education for sustainable development (ESD) using UNESCO recommendations for the formation of sustainable development competencies based on the triad of SDG clusters (economy, ecology, society).

The idea of global competence is that the Earth is common to everyone, and its future development scenario depends on everyone's efforts in the field of sustainable development. Forming such competencies involves establishing the groundwork and outlining the trajectory for developing a worldview where individuals feel connected to the global community and assume responsibility for all its members. This commitment is evident in one's beliefs, attitude towards nature, and behavior in society. This dedication is mirrored in an individual's beliefs, their perspective on nature, and their conduct within society. A person who adopts a global mindset engages deeply and accepts moral responsibility for global events, transcending geographical and cultural divides among people.

Recent world events have underscored the importance of cultivating global competence. Education aimed at preparing the younger generation for life in an interconnected world plays a key role in shaping future generations of citizens who are aware of global problems and can contribute to sustainable development and peace.

In research, D. Dendorf identifies cross-cultural competencies and foreign language communicative competencies as key components of global competencies [1].

J. White and W. Hunter describe a person with global competence as “a broad-minded person who simultaneously seeks to understand the cultural norms and expectations of other people and is

able to use the knowledge gained for successful interaction, communication and effective work in an unusual environment” [2].

The OECD (the Committee of the Asian Center for Global Education and the Organization for Economic Cooperation and Development) defines global competence as the ability, as well as the inclination, to understand and solve problems of global importance [3].

The modern world requires that education systems not only transfer knowledge but also develop students with global competencies. Global competencies include the ability to recognize global and cultural issues, to understand and appreciate different worldviews and perspectives, to respectfully and successfully cooperate with other people, as well as to act for their well-being and sustainable development [4].

We can conclude that global competencies are not a special skill, but a combination of knowledge, skills, and values that are effectively applied when interacting with representatives of different cultures. This is key to solving problems in the world that go beyond national interests and affect the future. These competencies are based on the recognition of the importance of different cultures, nationalities, and their values, as well as on maintaining a thoughtful attitude towards both individuals and the environment. Acquiring the necessary knowledge, skills, attitudes, and values is a lifelong process.

According to the United Nations Sustainable Development Goals in the field of education, closer to 2030, young people should have the skills that will allow them to contribute to sustainable development. The United Nations emphasizes that in the 21st century, the current generation should not only be aware of the problems in the world but also acquire the skills necessary for a prosperous life. Such skills and knowledge, based on a certain value system, are necessary for an effective education system (UN SDGs).

Global competencies is a concept that requires a combination of skills, knowledge, values and attitudes that can be successfully applied to solve global problems and intercultural relations.

Parmigiani argues that global competencies are directly linked to aspects of a teacher's work such as collaboration, inclusion, social participation and multicultural dialogue. [5]. Global problems are problems that affect all people and have future consequences for current generations. An intercultural situation means personal, virtual or indirect contact with a person representing another culture. Global competencies are multidimensional framework and it helps to live harmoniously in multicultural societies [6].

Global competencies in education for Sustainable Development are a set of key skills and knowledge that are needed to solve issues as climate change, inequality, poverty and other actual challenges.

The present article aims to address the following research objectives:

- 1) Define the term, components, and structure of global competencies.
- 2) Assess the applicability of global competencies about the Sustainable Development Goals and Education for Sustainable Development.
- 3) Creating a matrix describing the goals, opportunities, and strategies for implementing global competencies in an educational context.
- 4) Develop a project plan aimed at enhancing the global competencies of future geography teachers.

Through a comprehensive review of both domestic and international scholarly literature, this research seeks to provide valuable insights into the integration of global competencies within educational frameworks, particularly in the context of sustainable development.

Research methods and materials

In order to write this article, a research has been carried out which involves the following several tasks:

- analysis of the prerequisites for the emergence and development of global competencies;
- definition of the term, components and structure of global competencies;
- assessment of how global competencies can be applied to SDGs and ESD;
- create a matrix of goals, opportunities and ways to implement global competencies in the field of education;
- draw up a plan for project activities to develop global competencies of future geographer teachers.

In the process of writing the article, a wide range of methodological approaches were used to provide a comprehensive analysis. The domestic and foreign scientific methodological literature, periodicals, and regulatory documents were analyzed during the article writing process. A case study method was also used, which involved a detailed study of specific examples of the implementation of the principles of sustainable development in educational programs in geographical subjects. In addition, the method of monitoring the educational process was used, which allowed us to obtain data on the practical application of global competencies and sustainable development by teachers, the methods they use, and the reaction of students to this topic. The integrated application of these methodological approaches provided a deep and comprehensive analysis of the process of implementing the Sustainable Development Goals.

The matrix of goals and opportunities of global competencies consists of and includes fundamental ideas (Table 1).

Table 1 – Global Competencies Objectives and Capabilities Matrix for Education for Sustainable Development

The goals of the Global Competencies in the context of the Sustainable Development Goals	Expected results from the formation of global competencies	Examples of topics for possible application in geographical education
To support the Sustainable Development Goals	The ability to study and solve problems in the world that have both global and local	Migration, economic interdependence, inequality, poverty, conflict
To achieve harmony in a multicultural society	The ability to understand and respect different points of view	Different perspectives among ethnic groups
The idea of global citizenship	The capacity to foster positive interactions with individuals from diverse national, ethnic, religious, social, or cultural backgrounds, as well as different genders.	Cultural differences and stereotypes
Education for life in an interconnected world	The ability and inclination to take meaningful action towards sustainable development and well-being.	Environmental risks, environmental solutions

Also, this article presents a project activity algorithm that integrates global competencies and solves current issues in education (Table-2). The project goal is to establish and implement a program for the development of global competencies (for future geography teachers).

Table 2 – Algorithm of project activities for the formation of Global competence

№	Project Steps	Content
1	2	3
1	Problem analysis	It is necessary to analyze the problem to start the project. Therefore, it is required to find out why geography students (researchers) have difficulties in preparing the answers to global questions.

Continuation of Table 2

1	2	3
2	Program development	Based on the results of the analysis of the problem, it is necessary to develop a program for the development of global competencies among geography students. The program should include not only the study of geographical knowledge on the issue, but also the development of communication skills, information analysis, problem solving, etc.
3	Implementation of the program	The implementation of the program should be carried out within the framework of training courses and extracurricular activities. Teachers should use innovative teaching methods, such as project activities, group work, etc. It is also necessary to organize events aimed at developing global competencies, such as conferences, seminars, exhibitions.
4	Performance evaluation	After the implementation of the program, it is necessary to evaluate its effectiveness. To do this, you can use various methods, such as student questionnaires, testing, and monitoring the learning process.

Carrying out project activities contributes to the development of integrated thinking among students, since ESD consider 3 factors: economic, environmental and social. A more balanced approach is taking place information of environmental thinking, and interest is stimulated in an integrated approach. Local initiatives contribute to disseminating information about environmental conditions and promoting solutions to local environmental protection and safety issues.

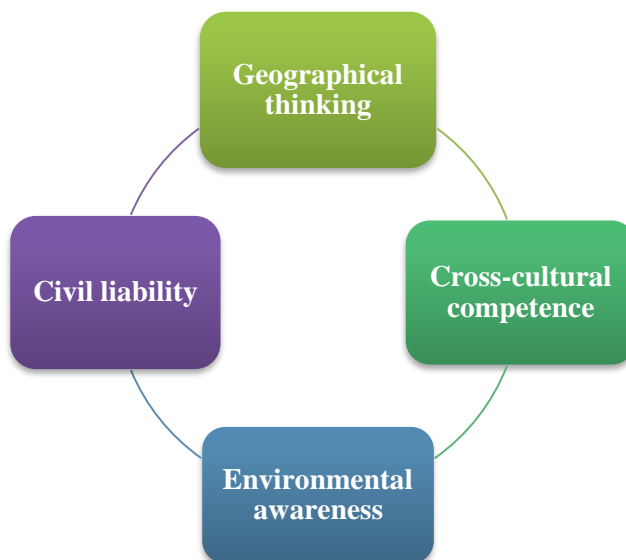
An establishment and implementation of a program for the development of global competencies among students will solve the problem of insufficient training (and prepare them for life in the global world). The project could be useful in other educational institutions to solve similar issues.

Results and discussion

The PISA international monitoring included the "global competencies" component for the first time as an object of verification. According to 2018 research, global competencies is the ability of students to interact with the world around them: «Global competencies is a multidimensional, life-long learning goal. Local, global and intercultural issues can be studied by people who are able to understand and appreciate different points of view. In addition, they can interact successfully and respectfully with others, and take responsible action toward sustainability and collective well-being» [7].

Researcher Kataeva T.S. considers global competencies - not only skills and knowledge, but also attitudes and values, which have special features. It includes the ability to collaborate, communication skills, research skills, critical thinking, leadership, initiative, flexibility, curiosity, awareness and perseverance. Global competencies also include understanding and acceptance of different beliefs, respect for people. In addition, the competencies consist of prioritizing the achievement of collective well-being, as well as a willingness to study and solve global and intercultural problems [8].

Global competencies in geographical education play an important role in establishing the students' understanding and application of the principles of sustainable development. These competencies help researchers in developing the critical thinking, awareness and responsibility towards global issues such as climate change, natural resource management, poverty, urban ecology and more. Global competencies – which are particularly important in geographic education for sustainable development include cross-cultural competence, geographic thinking, civil liability and environmental awareness (Figure 1).

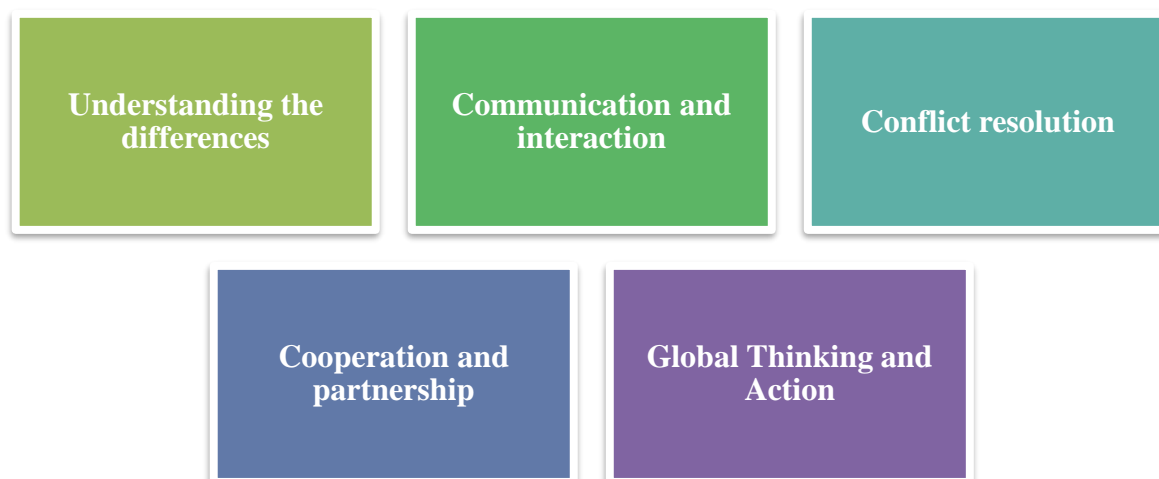
Figure 1 – Global competencies in geographical education

Geographic thinking includes the skills to analyze, interpret and relate spatial data and phenomena. This competency allows students to understand the relationship between various sustainable development and geographical factors, as well as to identify the causes and aftermath of global issues.

To achieve sustainable development, it is vital to consider and apply geographic thinking to identify the relationship between feasible advancement and geological components. Perspectives of geological thinking that are imperative for feasible advancement of incorporate systemic and spatial thinking. Spatial thinking is especially important, which helps to empower students to analyze maps and geographic information, which allows them to better understand their relationship to sustainable development. This invaluable skill allows students to visualize and comprehend the spatial distributions of vital resources, population, land use, and various other factors that significantly affect the sustainability. Systemic approach help to explain the systemic connections and interactions between different components of the environment and social structures. Provided that students have a systematic approach, they can observe how human activity affects the environment and vice versa. They also learn how changes in one area can influence others as well. Thus, geographical thinking helps students understand how human interaction with the environment could lead to sustainability or adverse consequences. They consider the impact of climate, environment, land use planning, infrastructure and cultural factors on sustainable development.

Geographical thinking plays a crucial role in cultivating the knowledge and skills students need for sustainable development. It enables students to understand the broader context and interrelationships among different factors that impact sustainability, empowering them to make informed decisions aimed at achieving a sustainable future.

Cross-cultural competence is important in the field of orientation towards sustainable development (ESD). It enables to develop understanding and respect for other cultures. This competence also promotes cooperation and convenient and constructive interaction with people who relate to different cultures and social groups. There are several ways in which cross-cultural competence affects Education for Sustainable Development (Figure 2) [9].

Figure 2 – Ways to influence intercultural competence on Education for Sustainable Development

Cross-cultural competence helps students understand and accept differences in values, beliefs, habits, and ways of thinking across cultures. It allows them to overcome stereotypes and preconceptions and to improve the interaction between people belonging to different cultures.

Students are provided with opportunities to learn how to respect and embrace differences, to be open to understanding and accepting other cultures, and to apply their communication skills in diverse situations. Additionally, they learn to develop effective communication and interaction skills with individuals from various cultural backgrounds.

This competence enables students to resolve cross-cultural conflicts and overcome misunderstandings. They will learn to apply empathy skills, listen, and understand the point of view of others. The students also get knowledge to seek compromises and build a dialogue based on mutual respect.

Students will learn to appreciate the diversity and unique contributions of each culture by developing skills of cooperation and partnership with representatives of different cultures. They will acquire skills in finding joint solutions and building partnerships to achieve sustainable development.

Thinking about global issues helps to realize their role in international sustainable development. Young people are becoming more open to global problems in the world and are ready to cooperate with people of different cultures to unite around common goals and objectives in the field of education and sustainable development.

Consequently, cross-cultural competence is an important aspect of ESD, as sustainable development requires the unification of all cultures and social groups. It helps students become global citizens and be able to overcome differences and cooperate in solving global challenges. Over the past few decades, global educational policies, practices and discourses have been influenced by the global spread of the concept of human capital discourse.

The OECD underscores that human capital comprises the knowledge, skills, competencies, and qualities inherent in individuals, which contribute to personal, social, and economic well-being. On one hand, enhancing human capital through activities such as knowledge acquisition, skills development, and lifelong learning leads to economic growth, improved job opportunities, better health outcomes, and increased community engagement. These factors collectively contribute to the prosperity and well-being of individuals and foster societal growth [10].

Environmental awareness plays an important role in orientation towards sustainable development (ESD). This will help students understand the connection between environmental problems and sustainable development, as well as realize their responsibility for solving environmental problems.

Through awareness of how their own actions and decisions can affect the environment Ensure that they understand that they can contribute to sustainable development or solve environmental problems by using their choices in the fields of consumption, transport, energy, and other areas. In this way, students learn to choose environmentally friendly goods and services, practice waste reduction and energy conservation, and participate in recycling and other practices that promote sustainability.

The trade-off between energy security and other sustainable development goals should lead humanity to: prospects for greater prosperity and well-being; sustainable development and the creation of physical and social infrastructure to manage the natural environment. Scientific progress is driven by the enormous potential to reduce human dependence on the surrounding ecosystem, transform energy, and produce goods and services based on it. At the same time, humanity is destroying the environment, affecting our daily lives and thinking, which leads to the transformation of society [11].

An establishment of this global competence contributes to the development of students' understanding of the interrelationships between environmental problems and sustainable development, as well as the formation of environmental values and readiness for action. It plays a valuable role in ESD, as it contributes to the formation of environmentally literate and responsible citizens. These people is able to make decisions and act in the interests of a sustainable future [12].

One of the global competencies of geographical education as civic responsibility includes awareness of its role and impact on sustainable development and taking an active part in solving globally important issues. There is a growing awareness of the interconnection of systems and increasing complexity. No matter where they arise serious challenges such as climate change, desertification, and poverty affect everyone [13].

Education plays an important role in the process of raising awareness about sustainability issues and how to respond to the challenges. Acquiring the competencies in the field of sustainable development is a way to solve these complex problems. Rieckmann (2012) investigated which key competencies are most important and should be developed in higher education institutions. Based on the Delphi study, the panel agreed that these skills are fundamental for students to understand contemporary social issues and shape a more sustainable world [14].

Students should understand their rights and responsibilities as citizens. They have to strive for environmental, social, and economic initiatives that contribute to sustainable development. Students can join public organizations, participate in discussions and social events, and contribute to decision-making aimed at sustainable development.

Civic responsibility contributes to the formation of civic and social identity, as well as the development of leadership qualities, empathy, and solidarity. It plays an important role in ESD, as it helps students realize their role in society and contribute to achieving sustainable development [15].

In our article, we found that global competencies play a key role in shaping sustainable thinking among students, which is confirmed by the results of the work of the above-mentioned authors, who emphasize the importance of not only skills and knowledge but also attitudes and values. We agree that competencies such as critical thinking and intercultural communication contribute to a deeper understanding of sustainable development. However, unlike the PISA study conducted in 2018, where the focus was on measuring global competencies in the context of a narrower educational framework, our study expands this approach by considering their application in geographic education and sustainable development. We assume that this expansion allows for a more complete account of the complex interrelationships between environmental, social, and

economic factors. In addition, the results of our study revealed that students with a high level of environmental awareness show a more active civic position. This is consistent with the conclusions of Rieckmann, which points to the need to develop civic responsibility as a key component of sustainable education. However, our study emphasizes that insufficient attention to intercultural competence can reduce the effectiveness of learning, which was not so clearly indicated in previous works.

In geographical education, global competencies are essential for understanding and applying the principles of sustainable development. Key global competencies relevant to sustainable development in geographic education include:

- Geographic Thinking: the ability to analyze, interpret, and relate spatial data and phenomena;
- Cross-Cultural Competence: the understanding and respect for different cultures, promoting cooperation and constructive interactions across cultural divides;
- Environmental Awareness: the recognition of the connections between environmental issues and sustainable development.

Geographic thinking supports the identification of relationships between human activities and environmental impacts, aiding students in visualizing spatial distributions of resources. Cross-cultural competence helps students navigate cultural differences. Environmental awareness equips students with the knowledge to make decisions that contribute to sustainability.

Civic responsibility emphasizes the importance of individual roles in addressing global challenges such as climate change and poverty. Education enhances awareness of sustainability issues.

Conclusion

We offer project activities on the following topic: Integration of global competencies into the geographical educational sphere to solve real problems.

Project objective: To create and implement a program aimed at integrating global competencies into geographical education, to solve real-world problems and prepare students to tackle global challenges. The project execution algorithm is shown in Table 3.

Table 3 – Project execution algorithm

1	2
1	Analysing current practice in geography education: Study of programs and study plans in educational institutions with an emphasis on global competencies; Identification of problem areas that require attention and solutions.
2	Defining global competencies: Review and analysis of existing concepts and approaches to global competencies. Highlighting key global competencies.
3	Development of an educational program: Defining the goals and objectives of the program aimed at developing students' global competencies; Creation of training modules focusing on each of the global competencies; Development of methods and tools for assessing the achievement of global competencies.
4	Pilot implementation of the program: Selection of an educational programme for pilot implementation of the programme; Organization of the educational process, conducting lessons and practical exercises within the framework of the program; Collecting feedback from students, teachers and parents to evaluate the effectiveness of the program.

Continuation of Table 2

1	2
5	Evaluation and analysis of results: Analysis of the collected data and assessment of the achievement of global competencies; Evaluation of the impact of the program on solving real problems in the educational sphere;
6	Distribution and scaling: Development of recommendations and guidelines for the integration of global competencies into educational practice; Organization of seminars and trainings for teachers and teaching staff on the application of the program; Extending the program to other educational institutions and scaling up the project.
7	Expected project results: Development and implementation of programs integrating global competencies into the education; It is necessary to develop students' global competencies that are necessary to solve real problems; Students should increase awareness and activity in the field of global issues, sustainable development; To improve the quality of education and prepare students for global challenges in the world.

We propose a project activity that is based on the principles of systemic thinking and the purposeful use of global competencies to solve real problems in education. These global competencies enable future geography teachers to develop the understanding and skills required to engage in sustainable development. It helps them to become active citizens, make informed decisions, and contribute positively to solving global issues.

As a result of the study, we emphasize that global skills are adaptation and negotiation for effective and adequate communication in various situations. In addition, teachers need to develop emotional stability in students, and create places for practice and feeling to comfortably express their opinions instead of teaching specific skills or specific “ways” of building relationships.

Young people should be able to apply various methods, tools, ideas, and languages to solve global problems. It should be noted that the availability of these competencies for students is important not only for geographical education but also for the future as a whole. The formation of global competencies will contribute to self-development, the exchange of ideas, and the analysis of different points of view. This could help to use the accumulated experience, which can be useful for improving the situation in society and on the world stage, as well as in order to ensure sustainable development in the future. That is why global competencies are the main goal of geographic education, which is to prepare graduates for today's realities. They can acquire not only the knowledge they need but also the ability to effectively apply it to solving global problems of varying degrees of complexity. In addition, competence is developing, allowing them to act independently in the face of growing uncertainty in the future.

Performed within the framework of the scientific project № AP 14871476 “Implementation of Sustainable Development Goals in the training and retraining of geography teachers” by order of Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

REFERENCES

1. Deardorff D. The Identification and Assessment of Intercultural Competence as a Student Outcome of Internationalization at Institutions of Higher Education in the United States // *Journal of Studies in International Education*. – 2006. – Vol. 10. – P. 241–266. <https://doi.org/10.1177/102831530628700>
2. Hunter B., White G., Godbey G. What Does It Mean to Be Globally Competent? // *Journal of Studies in International Education*. – 2006. – Vol. 10. – P. 267–285.

3. The Organization for Economic Cooperation and Development. [Electronic resource]. URL: <http://www.oecd.org> (date of access 12.07.2024)
4. PISA 2018 Global Competence. [Electronic resource]. URL: <https://www.oecd.org/pisa/innovation/global-competence/> (date of access 12.07.2024)
5. Parmigiani D., Jones S-L., Kunnari I., Nicchia E. Global competence and teacher education programmes. A European perspective // Cogent Education. – 2022. – T. 9. – №1. <https://doi.org/10.1080/2331186X.2021.2022996>
6. OECD (2018). Preparing our youth for an inclusive and sustainable world. The OECD PISA Global Competence framework. [Electronic resource]. URL: <https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/topics/policy-sub-issues/global-competence/Handbook-PISA-2018-Global-Competence.pdf> (date of access 12.07.2024)
7. OECD. PISA 2018 Assessment and Analytical Framework. – Paris: OECD Publishing, 2019. – 308 p. <https://doi.org/10.1787/b25efab8-en>
8. Kataeva T.S. Formirovanie globalnyh kompetencyi obuchaiushihsia osnovnoi shkoly na urokah obshestvoznania [Formation of global competencies of secondary school students in social studies lessons] // Molodoi uchenyi. – 2023. – №25 (472). – S. 330–333. [In Russian]
9. Kioupi V., Voulvoulis N. Education for Sustainable Development: A Systemic Framework for Connecting the SDGs to Educational Outcomes // Sustainability. – 2019. – Vol. 11, №21. <https://doi.org/10.3390/su11216104>
10. Morgan C., Volante L. A Review of the Organisation for Economic Cooperation and Development's International Education Surveys: Governance, Human Capital Discourses, and Policy Debates // Policy Futures in Education. – 2016. – Vol. 14, №6. – P. 775–792. <https://doi.org/10.1177/1478210316652024>
11. Nerini F., Tomei J., To L., Bisaga I., Parikh P., Black M., Borrion A., Spataru C., Broto V., Anandarajah G., Milligan B., Mulugetta Y. Mapping Synergies and Trade-Offs Between Energy and the Sustainable Development Goals // Nature Energy. – 2017. – Vol. 3. – P. 10–15.
12. Iizuka M. Role of Environmental Awareness in Achieving Sustainable Development. 2000. <https://doi.org/10.13140/RG.2.1.3156.6484>. [Electronic resource]. URL: https://biblioteca.cejamerica.org/bitstream/handle/2015/3375/Role_Environmental_Awareness_Achieving_Sustainable_Development.pdf?sequence=1&isAllowed=y (date of access 12.07.2024)
13. Blok V., Wesselink R., Studynka O., Kemp R. Encouraging Sustainability in the Workplace: A Survey on the Pro-Environmental Behaviour of University Employees // Journal of Cleaner Production. – 2015. – Vol. 106. – P. 55–67. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2014.07.063>
14. Rieckmann M. Future-Oriented Higher Education: Which Key Competencies Should Be Fostered Through University Teaching and Learning? // Futures. – 2012. – Vol. 44, №2. – P. 127–135.
15. Wilcox K. The Importance of Civic Responsibility // Education and Urban Society. – 2010. – Vol. 43. – P. 26–41.

А.А. РАМАНҚҰЛОВ^{ID 1}, Н.Т. ШЫНДАЛИЕВ^{ID 2}¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: ashat-9595@mail.ru²педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: nurzhan-11@list.ru

РОБОТОТЕХНИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА ЭЛЕКТРОНДЫ ОҚЫТУ ҚҰРАЛДАРЫ САПАСЫН МОБИЛЬДІ ҚОСЫМША КӨМЕГІМЕН ЖЕТІЛДІРУ

Аңдатпа. Бұл ғылыми мақала электронды оқыту құралдары мен толықтырылған шынайылықты интеграциялау арқылы робототехниканы оқытудың педагогикалық тәсілін жетілдіруге бағытталған. Робототехниканы оқыту кезінде білім беру тәжірибесін жақсартудың тиімді әдістемесін жасауға баса назар аударылады.

Зерттеудің теориялық негізі тиісті әдебиеттерді мұқият талдауды қамтиды және робототехниканы оқытудың күрделілігі туралы түсінік береді. Робототехника саласындағы берік білім беру базасының іргелі аспектілерін түсінуге көп көңіл бөлінді.

Робототехника саласындағы білім беру сапасын арттыруда цифрлық оқыту құрылғыларының маңызды рөлі атап өтілді. Робототехниканы оқытуға жарамды әртүрлі цифрлық оқыту технологияларына терең талдау жүргізілді. Зерттеу осы білім беру ортасындағы толықтырылған шынайылықтың революциялық мүмкіндіктеріне ерекше назар аударады.

Зерттеуге қатысушылар тобын қамтитын әдістеме қолданылды. Әдістеме теориялық түсіну мен практикалық қолдануды жақсарту мақсатында толықтырылған шынайылықты оқу процесіне біріктіру үшін бейімделген. Осы мақсатқа жету үшін, робототехниканы оқыту үшін арнайы құрылған, арнайы электронды оқыту мобильді қосымшасы пайдаланылды, бұл дәстүрлі оқу тәжірибесін кеңейтуге мүмкіндік берді.

Эксперимент нәтижелері мұқият талдаудан өтті, бұл робототехниканы оқыту сапасын арттыруда ұсынылған әдістеменің тиімділігі туралы құнды мәліметтер алуға мүмкіндік берді. Толықтырылған шынайылықты электронды оқу құралдарымен біріктіру робототехника студенттері үшін көңілді және иммерсивті оқу ортасын құруда келешегі зор нәтижелер көрсетті.

Кілт сөздер: робототехника, электронды оқыту құралдары, толықтырылған шындық, білім беру технологиясы, оқыту инновациялары, кәсіптік құзыреттіліктер, цифрлық білім беру.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Раманкулов А.А., Шындалиев Н.Т. Робототехника пәнін оқытуда электронды оқыту құралдары сапасын мобильді қосымша көмегімен жетілдіру // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №4 (134). – Б. 515–528. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.139>

*Cite us correctly:

Ramankulov Sh., Shyndaliev N.T. Robototekhnika panin oqytuda elektrondy oqytu quraldary sapasyn mobildi qosymsha komegimen jetildiru [Improving the Quality of Electronic Learning Tools when Studying the Discipline of Robotics Using a Mobile Application] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2024. – №4 (134). – B. 515–528. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.139>

Мақаланың редакцияға түскен күні 10.12.2023 / қабылданған күні 30.12.2024

A. Ramankulov¹, N.T. Shyndaliyev²

¹*PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: ashat-9595@mail.ru*

²*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: nurzhan-11@list.ru*

Improving the Quality of Electronic Learning Tools when Studying the Discipline of Robotics Using a Mobile Application

Abstract. This academic article aims to enhance the pedagogical approach to teaching robotics by integrating electronic learning tools and augmented reality. The focus is on developing an effective methodology for improving the educational experience in robotics instruction.

The study's theoretical framework involved a thorough analysis of pertinent literature and offered insights into the complexities of teaching robotics. Significant focus was placed on comprehending the fundamental aspects of a sturdy educational framework in robotics.

The crucial function of digital learning devices in enhancing robotics education quality was emphasized. An in-depth analysis of diverse digital learning technologies appropriate for robotics instruction was conducted. Notably, notably, the study delves into the revolutionary capabilities of augmented reality in this educational context.

The study implemented a research methodology that involved a cohort of participants. The methodology was customized to integrate augmented reality into the teaching process, with the objective of improving theoretical comprehension and practical application. To achieve this aim, a dedicated electronic learning platform was utilized, specifically created for robotics education, which enhanced the traditional learning experience.

The experiment's results underwent thorough analysis, yielding valuable insights into the efficacy of the proposed methodology in augmenting robotics education's quality. The amalgamation of augmented reality in electronic learning tools demonstrated encouraging outcomes in cultivating a captivating and immersive learning environment for students pursuing robotics.

Keywords: Robotics, electronic learning tools, augmented reality, educational technologies, innovations in learning, professional competencies, digital education.

А.А. Раманкулов¹, Н.Т. Шындалиев²

¹*PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: ashat-9595@mail.ru*

²*кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: nurzhan-11@list.ru*

Совершенствование качества электронных средств обучения при изучении дисциплины Робототехника с помощью мобильного приложения

Аннотация. Данная научная статья направлена на совершенствование педагогического подхода к преподаванию робототехники путем интеграции электронных средств обучения и дополненной реальности. При обучении робототехнике основное внимание уделяется разработке эффективной методики улучшения образовательного опыта.

Теоретическая основа исследования включает в себя тщательный анализ соответствующей литературы и дает представление о сложностях преподавания робототехники. Большое внимание было уделено осмыслению фундаментальных аспектов прочной образовательной базы в области робототехники.

Была подчеркнута важнейшая роль цифровых обучающих устройств в повышении качества образования в области робототехники. Был проведен глубокий анализ различных цифровых технологий обучения, подходящих для преподавания робототехники. Особое внимание в исследовании уделено революционным возможностям дополненной реальности в этой образовательной среде.

Была использована методика, включающая группу участников исследования. Методика была адаптирована для интеграции дополненной реальности в учебный процесс с целью улучшения теоретического понимания и практического применения. Для достижения этой цели было использовано специальное мобильное приложение для электронного обучения, созданное специально для обучения робототехнике, что позволило расширить традиционные методы обучения.

Результаты эксперимента подверглись тщательному анализу, что позволило получить ценные сведения об эффективности предложенной методики в повышении качества обучения робототехнике. Объединение дополненной реальности с электронными учебными пособиями продемонстрировало обнадеживающие результаты в создании увлекательной и захватывающей среды обучения для студентов, изучающих робототехнику.

Ключевые слова: робототехника, электронные средства обучения, дополненная реальность, образовательные технологии, инновации в обучении, профессиональные компетенции, цифровое образование.

Кіріспе

Қазіргі білім беруде оқу пәндерін түсінуді тереңдету үшін озық технологияларды интеграциялаудың маңызы сөзсіз артып келеді. Оқу үдерісіне енгізілетін заманауи цифрлық технологиялардың шешуші рөлі барған сайын назарда болуда. Көрнекі құралдарды, бейнероликтерді және мультимедиялық құралдарды пайдалану, арнайы эмуляторларды пайдалану оқытушыларға робототехника пәнін тиімді оқытуға және дәстүрлі оқыту әдістерімен салыстырғанда білім алушылардың ақпаратты тиімді меңгеруіне мүмкіндік береді.

Цифрлық технологиялар әлемінде электронды оқулықтарды, интернетті және білім беру платформаларын пайдалану оқушылардың қызығушылығын тудырып қана қоймай, жаңа сабақтарды меңгеру процесін жеделдетеді. Цифрлық технологияларды қолдана отырып оқыту әртүрлі материалдарды әдістемелік дайындауды қажет етеді, бірақ сонымен бірге мұғалімдерге оқу материалын инновациялық форматта беруге мүмкіндік береді.

Цифрлық технологияларды пайдаланудың маңызды артықшылығы - оқытушылар мен студенттер арасындағы зерттеу және шығармашылық өзара әрекеттесуді ынталандыру. Бұл - мұғалімдерге оқу материалын жеткізуді жақсартуға мүмкіндік береді, демек, оқу мүмкіндіктерін кеңейтуге әкеледі. Цифрлық технологияларды білімге кедергісіз кіріктіру үшін болашақ мамандарды университеттерде қажетті дағдылар мен кәсіби құзыреттіліктермен қамтамасыз ету – өте маңызды. Мұндай белсенді дайындық кешенді білім беру тәжірибесін арттыра отырып, цифрлық құралдардың тиімді интеграциясына кепілдік береді.

Мамандандырылған пәндерді оқу арқылы кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру саласында цифрлық технологиялар басты рөл атқарады. Бұл кезең болашақ мамандықтар үшін өмірлік маңызды құзыреттерді қалыптастыруда шешуші болып табылады. Сондықтан студенттерді осы кезеңде цифрлық технологияны тиімді пайдалануға үйрету өте маңызды. Білім беру жүйесін цифрлық технологиялардың интеграциясына өз үлесін қоса алатын құзыретті мамандармен қамтамасыз ету де маңызды. Цифрлық технологияларды қолдануды

жақсы білетін бұл мамандар оларды білім беру процесіне енгізуге және мінсіз біріктіруге дайын.

Робототехника пәнін оқыту білім алушылардың жан-жақты дамуына ықпал етеді; логикалық және сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін дамытады. Осы орайда робототехника саласын зерттеуші ғалымдардың пікірлерін келтірейік. С.А. Зайцеваның пікірінше, робототехника пәнін ерте жастан оқыту білім алушылардың жан-жақты білім алуына, сонымен қатар техникалық шығармашылығын дамытуда маңызды рөл атқарады [1, 85-б.]. Е.Е. Русякова өз еңбегінде робототехниканы білім беру процесінде пайдалануға болатындығын атап өтеді. Және робототехниканы білім беру процесінде пайдаланудың 5 бағытын көрсетті: 1) Робототехника ойын арқылы оқытудың элементі ретінде, 2) робот-делдал қызметі, 3) робот-телебағдарламашы қызметі, 4) робот-тьютор, 5) робот мотиватор [2, 160–161-бб.]. Демек, робототехника пәні – болашақ мамандар даярлауда және білім алушылардың кәсіби біліктілігін арттыруда өте маңызды құрал. Сол себепті робототехника үйірмелері мен сабақтарын ұйымдастыру, қолданылатын оқу-әдістемелік құралдардың сапасын жетілдіру басты назарда. Бірақ, көп жағдайда робототехника сабақтарында қолданылатын роботтардың, электронды компоненттер мен арнайы сезімтал датчиктердің жетіспеушілігі орын алып жатады. Сондықтан аталмыш олқылықтардың орнын толықтыру мақсатында толықтырылған шындық негізіне заманауи оқу-әдістемелік құрал дайындау қажеттілігі туындауда. Осылайша, тақырыптың өзектілігі толықтырылған шындық технологиясын қолдану арқылы робототехника пәнін оқытуда білім алушылардың кәсіби-құзыреттіліктерін қалыптастыру қажеттілігінде.

Ғылыми мақалада ұсынылған тұжырымдар мен теориялық ережелерден туындаған тақырыптың теориялық маңыздылығы болашақ мамандардың кәсіби негізделген құзыреттіліктерін қалыптастыру әдістемесін жасауға айтарлықтай әсер етеді. Зерттеу барысында алынған нәтижелер практикалық негіз ретінде ғана емес, сонымен қатар болашақта осы мәселені егжей-тегжейлі зерттеудің бастапқы нүктесі бола алады.

Бұл зерттеудің практикалық маңыздылығы болашақ мамандардың робототехника бойынша кәсіби негізделген құзыреттерін қалыптастыру үшін цифрлық технологияларды қолдану әдістемесін құруда көрінеді. Алынған зерттеу нәтижелері таңдау пәні бағдарламаларында, педагогикалық кадрларды даярлау және біліктілігін арттыру жүйесіне сәтті интеграциялануы, сондай-ақ жоғары оқу орындары оқытушыларының практикалық сабақтарында пайдаланылуы мүмкін.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында зерттеу тақырыбы бойынша робототехниканы толықтырылған шындықпен (AR) оқытуды интеграциялау мәселелері қарастырылады, ғылыми-теориялық мақалалар мен әдебиеттерді зерттеу және талдау, байқау, әңгімелесу, сауалнама, әдістемелерді талдау және т.б. сияқты теориялық және эксперименттік әдістер қолданылды

Зерттеудің эмпирикалық аспектісі цифрлық әдістерді қолдана отырып, нәтижелерді практикалық іске асыруды және кейіннен талдауды қамтиды. Бұл тәсіл кеңейтілген шынайылықты робототехниканы оқытуда біріктірудің практикалық салдарын жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді.

Талдау мен нәтижелер

Соңғы жылдары елімізде ғылымға деген қолдау өте жоғары деңгейде. Соның ішінде білім беру саласын цифрландыру, электронды ресурстарды тиімді пайдалану басты назарда. Цифрландыру жобасын іске асыру мақсатында олимпиадалар мен конкурстар онлайн форматта жүзеге асырылуда, тіпті, оқуға қабылдау жүйесі де толығымен электронды форматта жүзеге асырылады. Біздер оқу процесін ғана цифрландырып қоймай, білім

алушылардың да цифрлық сауаттылығын арттыруымыз керек. Осы орайда Tilqural.kz, Tilalemi.kz, Balatili.kz, Emle.kz, Termincom.kz, Sozdikqor.kz, Qazcorpora.kz секілді білім порталдары құрылды. ЖОО студенттеріне қолайлы атмосфера жасау мақсатында 2022 жылдан бастап әлемдік Coursera курстарына тегін мүмкіндік алынды.

Цифрландырудың басты тармақтарының бірі – Робототехника және 3D моделдеу саласы. Білім беру ұйымдарының барлығында робототехника мен 3D моделдеу саласына арналған кабинеттер мен арнайы курстар ұйымдастырылған. Бірақ көп жағдайда ұйымдастырылған курстарда қолданылатын ресурстардың сапасы, қолданыстағы құралдар мен берілген тапсырмалар арасындағы алшақтық өте үлкен мәселеге айналып отыр.

Қазіргі әлемде виртуалды ортада робототехниканы оқыту да маңызды мәселеге айналууда. Бұл оқу жиынтықтарының салыстырмалы қымбаттығына ғана емес, сонымен қатар дизайнердің қашықтан жұмыс істеу мүмкіндігіне, уақыт пен материалдық ресурстарды үнемдеуге мүмкіндік береді. Елімізде қазіргі таңда әртүрлі жас топтарын қамтитын Lego WeDo және Mindstorms білім беру конструкторлары кең таралған.

Бұл контекстегі виртуалды шындық пайдаланушының сезімдері компьютерге еліктейтін және объектілер шынайы нәрсеге ұқсас әрекет ететін ортаның үш өлшемді моделін білдіреді. Роботтардың геометриялық және физикалық қасиеттерін имитациялауға мүмкіндік беретін компьютерлік моделдеудің бағдарламалық құралдары бар.

LEGO Digital Designer, LeoCad және LDraw сияқты LEGO моделдеу орталары виртуалды модель дер мен көріністерді жасауға мүмкіндік береді, ал Lego Mindstorms NXT және EV3-ті Robot Virtual Worlds, MS Robotics Studio, Virtual Robotics Toolkit-те имитациялауға болады.

Robot Virtual Worlds – LEGO 4.x (RVW) физикалық роботтарсыз бағдарламалауды тиімді үйренуге уәде береді. Unity 5-Тегі Virtual Robotics Toolkit (VRT) шынайылықтың жоғары деңгейін қамтамасыз етеді және роботтар үшін виртуалды кеңістіктер жасауға мүмкіндік береді.

Робототехникада виртуалды ортаны қолдану бірнеше артықшылықтарға негізделген: виртуалды модельдер интерактивті 3D нұсқаулары ретінде қызмет етеді, нақты модельдер жасамас бұрын механикалық түйіндерді тексеруге мүмкіндік береді, уақыт пен ресурстарды үнемдейді, оқу жағдайларына еліктеуді қамтамасыз етеді және білімгерлердің шығармашылығын дамытады.

Д.Н. Антипов пікірінше, білім беру робототехникасында виртуалды ортаны пайдалану дизайн және бағдарламалау дағдыларын жетілдіруге, ресурстар мен уақытты үнемдеуге және робототехникаға қызығушылықтарын арттыру үшін пайдалы әрі теңдесіз құрал [3, 1–3-бб].

Білім беру мен технологияның заманауи тенденцияларын ескере отырып, мобильді қосымшаларды қолдана отырып, робототехниканы зерттеу өзекті бола түсуде. Ш.П. Тұрашова мен Қ.Б. Сейдуалы «мобильді қосымшалардың көмегімен робототехниканы зерттеу» атты мақаласында осы тақырыпқа құнды пікір береді.

Авторлар мобильді қосымшалар робототехниканы оқытудың бірегей мүмкіндіктерін ұсынады. Бұл процесті қол жетімді және қызықты етеді. Олар қазіргі мектеп оқушылары мен студенттердің мобильді құрылғыларға көбірек тәуелді екендігіне назар аударады және арнайы қосымшаларды қолдану олардың ғылым мен технологияға деген қызығушылығын оята алады.

Ш.П. Тұрашова, Д.Н. Антипов, Қ.Б. Сейдуалы робототехника пәнін оқытуда мобильді қосымшалардың маңыздылығын атап өткен, оған дәйек мақаладағы келесі үзінді: «мобильді қосымшалар оқу процесіне ойын элементін енгізеді, бұл материалды тиімді игеруге ықпал етеді. Олар робототехниканың теориялық аспектілерін оқып қана қоймай, оларды визуализациялау және виртуалды эксперименттер арқылы іс жүзінде қолдануға мүмкіндік береді» [4].

Сондай-ақ, авторлар кез келген жерде және кез келген уақытта оқуға мүмкіндік беретін мобильді қосымшалардың ыңғайлылығы мен икемділігін атап көрсетеді. «Бұл қазіргі заманғы білім беру үшін қолайлы, мұнда оқу процесінің дербестігі мен икемділігіне баса назар аударылады», - деп атап өтті.

Көрсетіліп отырған мәселені шешуде қолданылатын виртуалды орталар мен платформалардың түрі көп, бірақ оқытушылардың басым бөлігі аталмыш құралдарды сирек қолданады немесе орынсыз пайдаланады. Робототехника пәнін оқытуда қолданылатын Tinkercad, wokwi, mecabricks, webots, Gazebo платформалары тек аппараттық құралдармен жұмыс жасауға мүмкіндік береді. Бірақ толыққанды білім алу үшін теориялық білім де өте маңызды. Осы орайда толықтырылған шындық технологиясын пайдалана оқыту бірқатар негіздемелер мен артықшылықтарға ие. Мұнда робототехниканы оқыту контекстінде AR технологиясының өзектілігін көрсететін бірнеше себептер берілген:

- AR технологиясы интерактивті оқыту тәжірибесін ұсынады. Студенттер күрделі ұғымдарды үш өлшемде елестете алады, бұл абстрактілі робототехника принциптерін түсінуді жеңілдетеді.
- AR студенттерге виртуалды ортада тәжірибе жасауға мүмкіндік береді. Бұл - оларға робототехника компоненттерімен тәжірибе жасауға, физикалық жабдықты қажет етпей, бағдарламалау мен модельдеуге, шығындарды азайтуға және қолжетімділікті арттыруға мүмкіндік береді.
- AR студенттерге теориялық білімді практикалық жағдайларда қолдануға мүмкіндік беретін нақты әлемдегі сценарийлер мен мәселелерді модельдей алады. Бұл теория мен практика арасындағы алшақтықты жоюға, студенттерді робототехниканың нақты әлемде қолдануына дайындауға көмектеседі.
- AR технологиясы студенттерге ортақ виртуалды кеңістікте бірге жұмыс істеуге мүмкіндік беру арқылы бірлескен оқуға ықпал етеді. Бұл робототехника саласында өте маңызды командалық жұмысты, коммуникацияны және мәселелерді шешу дағдыларын дамытуға көмектеседі.
- Робототехникада тәжірибелік эксперименттер тәуекелдерді немесе жабдыққа ықтимал зақым келтіруі мүмкін. AR физикалық зақым немесе қымбат жабдықты зақымдау қауіпсіз оқу және эксперимент жүргізу үшін қауіпсіз ортаны қамтамасыз етеді.
- AR платформалары жеке оқу мәнерлері мен қарқындарына бейімделе алады. Студенттер өз жылдамдығымен ілгерілей алады, ал AR жүйелері әрбір студенттің жеке қажеттіліктері мен өнімділігіне негізделген жекелендірілген кері байланыс пен қосымша ресурстарды қамтамасыз ете алады.
- AR технологиясы студенттерге әлемнің кез келген нүктесінен жоғары сапалы робототехника біліміне қол жеткізуге мүмкіндік беру арқылы қашықтықтан оқытуды жеңілдетеді. Бұл мамандандырылған робототехника оқу орындарына қол жеткізе алмайтындар үшін өте маңызды.
- Алгоритмдер мен сенсорларды біріктіру сияқты робототехникадағы дерексіз ұғымдарды дәстүрлі әдістерді қолдану арқылы түсіну қиын болуы мүмкін. AR студенттерге бұл ұғымдарды визуализациялауға мүмкіндік береді, бұл оларды неғұрлым нақты және түсінікті етеді.

Зерттеу барысында «Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті» Информатика және АТ кафедрасы, робототехника үйірмесіне қатысушы студенттері арасында сауалнама алынды. Сауалнама мазмұны келесідей:

1. Сіз робототехника пәнін меңгеруде виртуалды технологияларды пайдаланасыз ба?
2. Сіз қандай электронды платформаларды пайдаланасыз?
3. Сіз қолданған қосымшалар теориялық және практикалық курстарды қамтыды ма?

4. Аталмыш қосымшаларды жетілдіру үшін қандай ұсыныстарыңыз бар?

1-сұрақ қорытындысы бойынша сауалнамаға қатысқан студенттердің 80% робототехника бойынша білімдерін толықтыру мақсатында түрлі виртуалды орталар мен платформаларды пайдаланатынын байқаймыз. Қалған 20% студенттер тек арнайы кітаптармен шектеледі.

2-сұрақ нәтижесінде 1-сұраққа «ИӘ» деп жауап берген студенттердің 70%-ы Tinkercad ортасын пайдаланатыны белгілі болды. Қалған 30% студент wokwi, Gazebo секілді орталарды пайдаланады.

3-сұраққа 100% студенттер өздері пайдаланған қосымшалардың тек аппараттық платформа мүмкіндіктерін симмуляциялаумен шектелетіндігін, теориялық мәліметтерді басқа әр түрлі порталдардан іздеп оқуға мәжбүр екендігін жеткізді.

4-сұрақ бойынша студенттердің жиі кездесетін жауаптары келесідей болды:

- теориялық және практикалық білімді ұштастыруға мүмкіндік беретін орта болса;
- жасалынатын жұмыстардың түсіндірілуі видео форматында ұйымдастырылса;
- робототехникада қолданылатын датчиктер мен түрлі құрылғыларды 3D форматта, нақты көлемде көру мүмкіндігі қарастырылса.

1-сурет – «Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті» Информатика және АТ кафедрасының робототехника үйірмесіне қатысушы студенттер арасында алынған сауалнама нәтижесі

Сауалнама нәтижесінде студенттер арасында робототехника пәніне деген қызығушылығының жоғары екенін, оқытушы берген білімге қоса өз беттерінше іздене білетіндігін көрсетті. Дегенмен де қолданыста жүрген ресурстардың робототехника саласын жаңадан бастап жатқан білім алушылар үшін ақпараттардың бір қосымшаға жинақталмауы оқу процесін күрделендіретінін байқаймыз. Сауалнама нәтижесінде жинақталған кері байланыс нәтижелерін ескере отырып, робототехника пәнін үйретуге арналған мобильді қосымша құрылды.

Құрылған мобильді қосымша робототехника пәні бойынша дәріс және лабораториалық материалдардан, алынған білімді бекіту мақсатында практикалық тұрғыда орындауға мүмкіндік беретін онлайн симмуляторларды қамтиды. Сонымен қатар әрбір тақырыпқа

қатысты қосымша бейнематериалдар мен тақырыпта атап өтілген құрылғылардың 3D моделі шынайы көлемде толықтырылған шындық көмегімен көрсетілген.

Дәріс материалдары Lego Mindstorms және Arduino орталары мүмкіндіктерін қамтиды. Қосымшада 14 теориялық, 14 лабораториялық және 14 бейнематериал келтірілген (2-сурет).

Дәріс тақырыптары келесідей:

- 1) Робототехниканың даму тарихы және роботтардың жіктелуі мен соңғы жетістіктеріне тоқталу
- 2) Қазақстан «robotic education» аумағындағы жағдай
- 3) LEGO MINDSTORM Education жинағы
- 4) EV3 модулінің интерфейсі
- 5) EV3-дің электронды бөлшектері
- 6) Labview бағдарламалау ортасы
- 7) Arduino ортасына кіріспе
- 8) Arduino IDE программалау ортасы
- 9) Arduino негізгі операторлары
- 10) Arduino негізгі функциялары
- 11) Препроцессор директивалары
- 12) Роботтардың және робототехникалық жүйелердің құрастырушы модульдері
- 13) Роботтар. Роботтардың қолданылу аймағы және тағайындалуы
- 14) Өнеркәсіптік роботтар. Өнеркәсіптік роботтардың жіктелуі. Өнеркәсіптік роботтардың тағайындалуы және қолданылу салалары

Дәріс материалдары

Лабораториялық жұмыстар

LED сызбаны жинау. Жарықтығы...

Робототехниканың даму тарихы және роботтардың жіктелуі

Қазақстан «robotic education» аумағындағы жағдай

LME EV3 моделіне арналған Айналым үстел фабрикасы

LME EV3 моделі баспалдақ роботы

LEGO MINDSTORM Education жинағы

EV3 модулінің интерфейсі

LME EV3 модель Знап роботы

LME EV3 модель Танкбот роботы

LED сызбаны жинау. Жарықтығы басқару болжамы

Жарық сәулесі туралы жарықдиод

Сурет 1 Жарықдиод

Сурет 2 Микроконтроллерге жарықдиодты қосу сызбасы

2-сурет – Құрылған мобильді қосымшадағы дәріс және лабораториялық жұмыстардың орналасуы

Лабораториялық жұмыстарды жүзеге асыру үшін MecaBricks, Wokwi симмуляторлық орталары таңдалынып алынды.

Mecabricks. Бұл – LEGO қолданушыларына арналған виртуалды дизайн алаңы. Аталмыш онлайн-ортада LEGO виртуалды модельдерін жобалауға және өзара әрекеттесуге

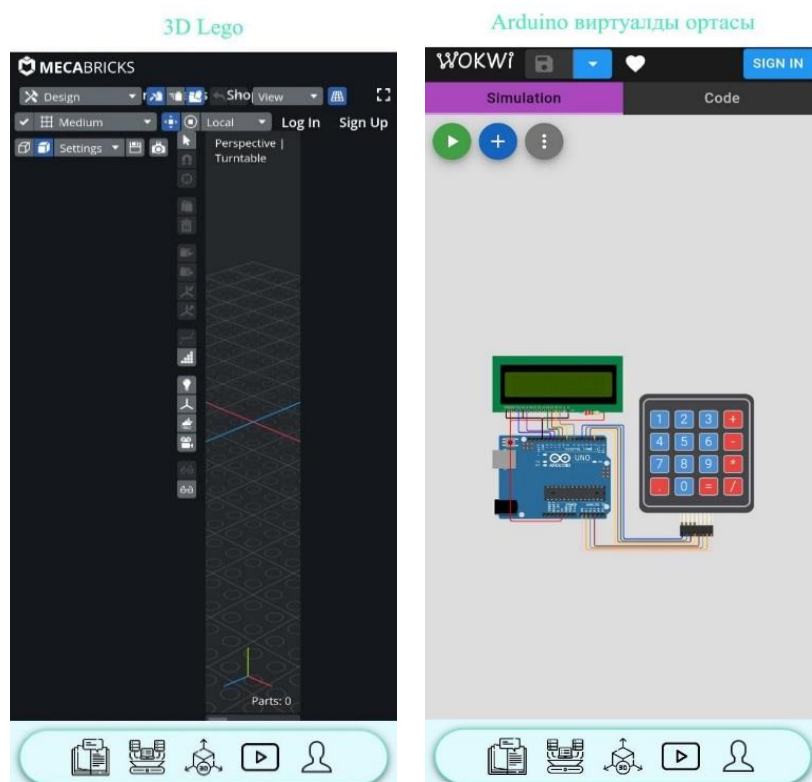
бірегей мүмкіндік береді. Платформа қарапайым және интуитивті интерфейсті ұсынады. Бұл пайдаланушыларға LEGO түстерінің, пішіндерінің және элементтерінің үлкен жиынтығын қолдана отырып, өз дизайнын жасауға мүмкіндік береді.

Mecabricks Lego ортасына қатысты көптеген кітапханаларға және әр түрлі ұсақ біріктіргіштерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Нәтижесінде, бұл егжей-тегжейлі ойластырылған модельдерді жасауға мүмкіндік береді. Жетілдірілген өңдеу құралдарының көмегімен пайдаланушылар бірегей туындылар жасау үшін элементтерді оңай өзгерте, айналдыра және жылжыта алады.

Платформада өз жобаларын басқа қолданушылармен бөлісу, сондай-ақ басқа қолданушылардың туындыларын қарау және түсініктеме беру мүмкіндігі бар. Mecabricks сонымен қатар Blender сияқты бағдарламалық ортада пайдалану үшін модельдерді экспорттау мүмкіндігін қолдайды, бұл шығармашылыққа көбірек еркіндік береді.

Wokwi. Бұл – микроконтроллерлерге негізделген электрондық жобаларды эмуляциялау және әзірлеу мүмкіндігін ұсынатын онлайн платформа. Электроника мен ендірілген жүйелерге бағытталған Wokwi виртуалды микроконтроллерлер мен периферийлік құрылғыларды қолдана отырып, жобаларды құруға, сынауға және қателіктерді түзетуге арналған құралдарды ұсынады.

Пайдаланушылар микроконтроллерлердің әртүрлі түрлерін, жарық диодтарын, сенсорларды, қозғалтқыштарды және т.б. қоса алғанда, компоненттердің кең ауқымын пайдалана отырып схемалар құрай алады. Содан кейін олар өз жобаларын нақты уақыт режимінде эмуляциялай алады, бұл жабдықты физикалық қоспай-ақ сынауға және жөндеуге мүмкіндік береді.

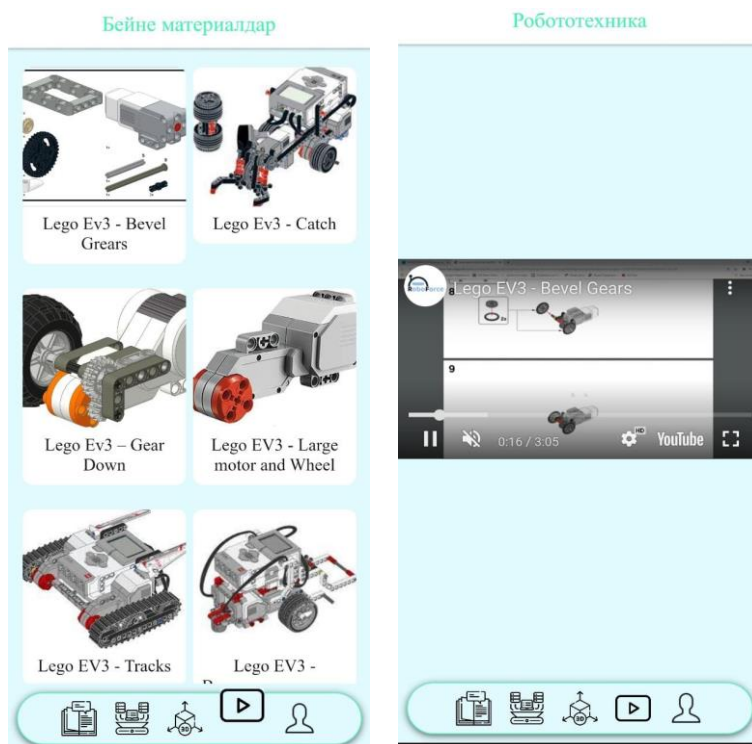
3-сурет – 3D Lego және Arduinoo виртуалды орталары

Wokwi-дің басты артықшылығы онтінде Arduino виртуалды прототиптерін және басқа платформаларды құру мүмкіндігін атап өтсек болады. Бұл платформаны электронды

инженерлер, студенттер мен хоббистер арасында танымал етеді. Сонымен қатар, Wokwi Arduino бағдарламалау тілін қолдайды және скетчтер жазу үшін код редакторын ұсынады.

Жоғарыда келтірілген жүйелер мобильді қосымша құрамына кіріктірілген (3-сурет).

Мобильді қосымшада келтірілген бейнероликтер білім алушыларды робототехниканы оқуға қызықтырып, оларға осы саланы тереңірек түсінуге ықпал ететін тиімді әдіс бола алады. Жалпы бейне материалдар саны – 14 (4-сурет). Бейнематериалдарды көру үшін берілген тақырыптардың кез келгенін таңдасаңыз жеткілікті. Бейнематериалдар Lego mindstorms ev3 және Arduino контроллерлерін оқып үйренуге арналған тақырыптарды қамтиды.

4-сурет – Бейнематериалдар терезесі

Дайын өнімді бірнеше оқу орталықтарына және жоғары оқу орнындағы робототехника пәндерінде қолданды. Мобильді қосымша сабақ барысында алынған теориялық білімді практикалық тұрғыда тез арада орындауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар мобильді қосымшада келтірілген виртуалды орталар берілген тапсырманы білімгердің толық әрі дұрыс орындағанын сол мезетте тексеруге мүмкіндік береді. Қосымшада келтірілген AR 3D датчик модельдері білімгерлердің сабаққа деген қызығушылығын арттыра білді. Сабақ соңында білімгерлерге өз бетімен үйден орындауға мобильді қосымша көмегімен тапсырма берілді.

Сабақ барысында пайдаланылған мобильді қосымша бойынша білімгерлердің пікірін байқау мақсатында 1-кестеде көрсетілген сұрақтарға сәйкес сауалнама алынды.

Білім алушылардың 96%-ы сабақ барысында мобильді қосымшаны пайдалану жаңа тақырыпты жақсы меңгеруге және робототехника пәнінен орындалатын практикалық жұмыстарды тез әрі қауіпсіз орындауға мүмкіндік беретіндігімен келіседі. Білім алушылар 100% жаңа тақырыптарды өз бетінше меңгеруге мүмкіндік беретіндігін анықтайды.

1-кесте – Құрылған мобильді қосымшаның оқу процесіндегі әсерін бақылау бойынша білімгерлердің пікірін анықтау мақсатында өткізілген сауалнама

№	Сұрақ	Толық келісемін	Келісемін	Келіспеймін	Мүлдем келіспеймін
1	Сабақ барысында мобильді қосымшаны пайдалану жаңа тақырыпты жақсы меңгеруге мүмкіндік береді	35	36	2	0
2	Мобильді қосымша робототехника пәнінен орындалатын практикалық жұмыстарды тез әрі қауіпсіз орындауға мүмкіндік береді	50	23	0	0
3	Мобильді қосымша сыныптағы өткен тақырыпты үйден қайталауға мүмкіндік береді	37	33	3	0
4	Мобильді қосымша жаңа тақырыптарды өз бетінше меңгеруге мүмкіндік береді	23	45	5	0
5	Мобильді қосымша білімгерлердің робототехника бойынша шығармашылық жұмыстарын жүзеге асыруға және бөлісуге мүмкіндік береді	25	45	3	

Мобильді қосымша мүмкіндіктері қолданылмай өткізілген «Arduino IDE программалау ортасы» тақырыбы бойынша білім алушылардың білім деңгейі шамамен 80%-ды құраса, мобильді қосымша мүмкіндіктерін пайдалану нәтижесінде «Arduino негізгі функциялары» тақырыбы бойынша сабақтың игерім нәтижесі 93%-ды құрады.

Эксперимент нәтижелері мобильді қосымшаны пайдалану білімгерлердің оқу нәтижелеріне оң әсер еткенін көрсетті. Мобильді қосымшаны пайдалану нәтижесінде білім алушылардың білім деңгейі 1,5%-ға өсті, бұл білім берудегі мобильді қосымшалар мен жобалық оқытуды интеграциялаудың тиімділігін көрсетеді.

Қорытынды

Білім беру мен технологияның қарқынды дамуы жағдайында робототехникада виртуалды орталар мен платформаларды пайдалану тек қызықты және тартымды сабақтар жасау үшін ғана емес, сонымен қатар толыққанды тереңдетілген оқыту үшін де қажет екені белгілі болады.

Бұл бағыттағы маңызды қадам-Tinkercad, wokwi, mecabricks, Webots, Gazebo платформаларын оқу процесіне белсенді енгізу. Бұл құралдар студенттерге аппараттық құралдармен жұмыс істеуге, виртуалды модельдерді құруға және сынауға, визуализация мен виртуалды эксперименттерді жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Бұл студенттерге робототехниканың теориялық аспектілерімен танысып қана қоймай, оларды іс жүзінде қолдануға мүмкіндік береді.

Айта кету керек, мобильді қосымшалар арқылы робототехниканы сәтті оқыту құралдары мен тәсілдерді мұқият таңдауды қажет етеді. Мобильді қосымша тек қызықты ғана емес, сонымен қатар материалды тиімді игеруді қамтамасыз етуі маңызды. Мобильді қосымшалар интерактивті оқытуды құруда және оқушылардың шығармашылық ойлауын дамытуда шешуші рөл атқара алады.

Сондай-ақ білім алушылардың цифрлық сауаттылығы қазіргі білім беруде маңызды рөл атқаратынын атап өту қажет. Студенттерге техникалық дағдыларды ғана емес, сонымен қатар оларды цифрлық құралдарды тиімді пайдалануға үйрету қажет. Бұл цифрлық технологиялар жұмыс ортасының ажырамас бөлігі болған кезде болашақта олардың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етеді.

Сауалнама барысында робототехника пәніне деген қызығушылығы және олардың өз бетінше білім алуға дайындығы анықталды. Алайда, осы саланы жаңадан бастаушылар үшін бір қосымшадағы ақпараттың қол жетімділігі мен толықтығы мәселесі анықталды. Бұл материалды сәтті игеруді қиындатты.

Анықталған қажеттіліктерге және кері байланысты бағалауға жауап ретінде студенттерге робототехниканы оқытудың бірегей мүмкіндіктерін ұсынатын мобильді қосымша әзірленді. Мобильді қосымша дәріс және зертханалық материалдарға негізделген практикалық жаттығуларды қамтамасыз ететін онлайн тренажерларды қамтиды. Сонымен қатар, материалды игеруді жақсарту үшін қосымшаға толықтырылған шынайылықты қолдана отырып, қосымша бейнелер мен құрылғылардың 3D модельдері енгізілді.

Мобильді қосымшаның дәріс материалдары роботтардың даму тарихы мен жіктелуінен бастап, Lego Mindstorms және Arduino платформаларында бағдарламалауға дейінгі робототехниканың әртүрлі аспектілерін қамтиды. Дәріс және зертханалық жұмыстардың таралуы 2-суретте көрсетілген. Бұл студенттердің навигациясының жеңілдігін қамтамасыз етеді.

Зертханалық жұмыстарды орындау үшін MecaBricks және Wokwi тренажерлері біріктірілді. MecaBricks LEGO модельдерін жобалау және өзара әрекеттесу үшін виртуалды кеңістікті қамтамасыз етеді, ал Wokwi Arduino виртуалды прототиптерін құруды қолдайтын электрондық жобаларды эмуляциялауға бағытталған.

3-сурет 3D LEGO және Arduino виртуалды орталарын мобильді енгізуді көрсетеді. Бұл студенттердің робототехниканы үйренуге мүмкіндіктерін кеңейтеді. Мобильді қосымшада ұсынылған бейнелер зерттелетін тақырыптарға қосымша иллюстрациялар мен түсініктемелер бере отырып, білім беру процесін байытады.

Жалпы, әзірленген мобильді қосымша робототехниканы оқытудың тиімді құралы болуға уәде береді, әр түрлі деңгейдегі студенттердің қажеттіліктерін қанағаттандырады және осы пәнді оқуға жан-жақты әрі интерактивті тәсіл ұсынады.

Әзірленген мобильді қосымшаның негізгі ерекшеліктері-робототехникалық модельдерді құруға және өңдеуге ғана емес, сонымен қатар электроникамен виртуалды эксперименттер жүргізуге мүмкіндік беретін MecaBricks және Wokwi виртуалды орталары. Бұл студенттердің тәжірибелік тәжірибесін айтарлықтай кеңейтеді, оларға өз жобаларын сынау және жөндеу үшін бірегей орта береді.

LEGO Mindstorms EV3 және Arduino контроллерлеріне қатысты көптеген тақырыптарды қамтитын бейнелерді біріктіру теориялық және практикалық материалды толықтырады. Бұл мультимедиялық тәсіл материалды тереңірек және берік түсінуге мүмкіндік береді, оқуды қызықты әрі қолжетімді етеді.

Мобильді қосымшаның маңызды артықшылығы – 2-суретте көрсетілген оның құрылымдылығы. Бұл студенттерге кең оқу мазмұнын оңай шарлауға көмектеседі. Робототехниканың даму тарихынан бастап өнеркәсіптік роботтарды жіктеуге дейінгі әрбір тақырыптың студенттерге қызығушылықтары мен қажеттіліктеріне сәйкес тақырыптарды таңдауға мүмкіндік беретін өзіндік ерекше материалы бар.

Сонымен қатар, құрылған қосымша студенттердің әлеуметтік өзара әрекеттесуін жобалар мен түсініктемелермен алмасу мүмкіндігі арқылы қамтамасыз етеді, бұл ұжымда оқуға және тәжірибе алмасуға ықпал етеді.

3D LEGO және Arduino виртуалды орталарын енгізу робототехниканың күрделі тұжырымдамаларын қабылдауды едәуір жеңілдететін модельдер мен құрылғылардың визуалды көрінісін қамтамасыз ету арқылы білім беру процесін толықтырады.

Қорытындылай келе, робототехниканы оқытуға виртуалды орта мен мобильді қосымшаларды енгізу қазіргі білім беру парадигмасының ажырамас бөлігі болып табылады. Мұндай технологиялар оқу процесін қызықты әрі қолжетімді етіп қана қоймай, студенттерді қазіргі еңбек нарығының талаптарына дайындайды.

Әзірленген мобильді қосымша студенттерге кең ауқымды білімге, практикалық дағдыларға және тұжырымдамаларды визуализациялауға қол жеткізуді қамтамасыз ететін робототехниканы оқытудың кешенді және инновациялық тәсілі болып табылады. Ол сауалнамада анықталған мәселелерді шешіп қана қоймайды, сонымен қатар робототехника саласындағы білікті мамандардың қалыптасуына ықпал ете отырып, оқыту үшін ынталандырушы орта жасайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Зайцева С.А., Иванов В.В., Киселев В.С., Зубаков А.Ф. Развитие образовательной робототехники: проблемы и перспективы // Образование и наука. – 2022. – Т. 24. №2. – С. 84–115. <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2022-2-84-115>
2. Руслякова Е.Е., Пустовойтова О.В., Киселёва Ю.П., Яковлева Л.А. Теория и практика использования робототехники в образовательном процессе // Высшее образование в России. – 2019. – Т. 28. № 6. – С. 158–167. <https://doi.org/10.31992/0869-3617-2019-28-6-158-167>
3. Антипов Д.Н. Потенциал виртуальной среды в образовательной робототехнике // Молодой ученый. – 2018. – №31 (217). – С. 1–3.
4. Турашова Ш.П., Сейдуалы К.Б. Изучение робототехники с помощью мобильных приложений // Молодой ученый. – 2023. – №25 (472). – С. 36–40.
5. Кунанбаева С.С. Теория и практика современного иноязычного образования. – Алматы: Дом печати «Эдельвейс», 2010. – 339 с.
6. Аверьянов В. Динозавры. 4D Энциклопедия в дополненной реальности. – М.: ЛБ 24, 2017. – 601 с.
7. Выхристюк З. Виртуальность реальности. – М.: Издательские решения, 2020. – 962 с.
8. Кадубец Т. Воспитание школьников в педагогической среде виртуальной реальности. – М.: LAP Lambert Academic Publishing, 2014. – 176 с.
9. Chatzopoulos D., Bermejo C., Huang Z., Hui P. Mobile augmented reality survey: From where we are to where we go // IEEE Access. – 2017. Т. 5. – P. 6917–6950.
10. Park Y.J., Ro H., Han T.D., Deep-ChildAR bot: Educational activities and safety care augmented reality system with deep learning for preschool // Proceedings of the ACM SIGGRAPH Posters, Los Angeles. – 2019. – P. 26–27.
11. Yew A., Ong S., Nee A. Immersive augmented reality environment for the teleoperation of maintenance robots // Procedia Cirp. – 2017. – Vol. 61. – P. 305–310.
12. Brizzi F., Peppoloni L., Graziano A., Di S.E., Avizzano C.A., Ruffaldi E. Effects of augmented reality on the performance of teleoperated industrial assembly tasks in a robotic embodiment // IEEE Transactions on Human-Machine Systems. – 2017. – Т. 48. – №2. – P. 197–206.

REFERENCES

1. Zaiceva S.A., Ivanov V.V., Kiselev V.S., Zubakov A.F. Razvitie obrazovatelnoi robototekhniki: problemy i perspektivy [Development of educational robotics: problems and prospects] // Obrazovanie i nauka. – 2022. – Т. 24. №2. – S. 84–115. <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2022-2-84-115> [in Russian]
2. Rusliakova E.E., Pustovoitova O.V., Kiseliyova Iu.P., Iakovleva L.A. Teoria i praktika ispolzovania robototekhniki v obrazovatelnom processe [Theory and Practice of Using Robotics in Educational

- Process] // Vysshee obrazovanie v Rossii. –2019. – Т. 28. № 6. – С. 158–167. <https://doi.org/10.31992/0869-3617-2019-28-6-158-167> [in Russian]
3. Antipov D.N. Potencial virtualnoi sredy v obrazovatelnoi robototekhnike [Theory and Practice of Using Robotics in Educational Process] // Molodoi uchenyi. – 2018. – №31 (217). – С. 1–3. [in Russian]
  4. Turashova Sh.P., Seidualy K.B. Izuchenie robototekhniki s pomosh'iu mobilnykh prilozheniy [Studying robotics with the help of mobile applications] // Molodoi uchenyi. – 2023. – №25 (472). – С. 36–40. [in Russian]
  5. Kunanbaeva S.S. Teoria i praktika sovremennogo inoiazychnogo obrazovaniya [Theory and practice of modern foreign language education]. – Almaty: Dom pechati «Edelveis», 2010. – 339 s. [in Russian]
  6. Averianov V. Dinozavry. 4D enciklopediya v dopolnennoi realnosti [4D Encyclopedia in augmented reality]. – M.: LB 24, 2017. – 601 c. [in Russian]
  7. Vykhristiuk Z. Virtualnost realnosti [Virtuality of reality]. – M.: Izdatelskie resheniya, 2020. – 962 c. [in Russian]
  8. Kadubec T. Vospitanie shkolnikov v pedagogicheskoi srede virtualnoi realnosti [Education of schoolchildren in the pedagogical environment of virtual reality]. – M.: LAP Lambert Academic Publishing, 2014. – 176 c. [in Russian]
  9. Chatzopoulos D., Bermejo C., Huang Z., Hui P. Mobile augmented reality survey: From where we are to where we go // IEEE Access. – 2017. Т. 5. – P. 6917–6950.
  10. Park Y.J., Ro H., Han T.D., Deep-ChildAR bot: Educational activities and safety care augmented reality system with deep learning for preschool // Proceedings of the ACM SIGGRAPH Posters, Los Angeles. – 2019. – P. 26–27.
  11. Yew A., Ong S., Nee A. Immersive augmented reality environment for the teleoperation of maintenance robots // Procedia Cirp. – 2017. – Vol. 61. – P. 305–310.
  12. Brizzi F., Peppoloni L., Graziano A., Di S.E., Avizzano C.A., Ruffaldi E. Effects of augmented reality on the performance of teleoperated industrial assembly tasks in a robotic embodiment // IEEE Transactions on Human-Machine Systems. – 2017. – Т. 48. – №2. – P. 197–206.

УДК 371.39; ГРНТИ 14.07.07

<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.140>**Н.Б. КАЙРЛИЕВА** ¹, **Н.К. ШАЖДЕКЕЕВА** ², **Б.Т. АБЫКАНОВА** ³¹*PhD докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая (Казахстан, г. Алматы), e-mail: kairlieva72@mail.ru*²*кандидат физико-математических наук, ассоциированный профессор Атырауский университет имени Х. Досмухамедова (Қазақстан, Атырау қ.), e-mail: bakitgul@list.ru*³*кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор Атырауский университет имени Х. Досмухамедова (Қазақстан, Атырау қ.), e-mail: n.shazhdekeeva@mail.ru*

БИЛИНГВАЛЬНОЕ ОБУЧЕНИЕ КАК СПОСОБ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ В ВУЗЕ

Аннотация. В современный период отношение к вопросам двуязычия в образовании полностью изменилось. Текущее исследование показывает, что двуязычие имеет явное преимущество, поскольку совокупные данные исследования, проведенных за последние три десятилетия в разных местах по всему миру, показывают, что люди, которые имеют возможность развивать свой языковой потенциал получают когнитивные, социальные, личные и экономические преимущества. Помимо лингвистических, академических и когнитивных результатов, двуязычное образование способствует отсутствию предубеждений и принятия культурного разнообразия. В то же время, достаточно острой темой остается вопрос развития профессионально-коммуникативной и межкультурной компетенций и автономности в условиях обучения на нескольких языках. Однако, вопреки опасениям, которые высказываются из-за более высоких когнитивных требований в билингвальных программах, эти проблемы решаются эффективными методами преподавания и учебными планами. Качество преподавания является еще одной задачей, на которую направлена программа образовательной реформы, и качественное преподавание будет иметь решающее значение для успеха билингвального (двуязычного) образования. Кроме того, разработка соответствующих сложных и контекстуализированных учебных программ для обоих языков также имеет решающее значение. Именно эти два аспекта и будут подробно рассмотрены в данной статье.

Ключевые слова: билингвальное обучение, профессионально-коммуникативная компетенция, студенческая автономность, двуязычного образования, поликультурная среда.

---

*Цитируйте нас правильно:

Кайрлиева Н.Б., Шаждекеева Н.К., Абыканова Б.Т. Билингвальное обучение как способ развития профессионально-коммуникативной компетенции студентов в вузе // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №4 (134). – Б. 529–539. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.140>

*Cite us correctly:

Kairlieva N.B., Shajdekeeva N.K., Abykanova B.T. Bilingualnoe obuchenie kak sposob razvitiya professionalno-kommunikativnoi kompetencii studentov v vuze [Bilingual Education as a Way to Develop Students' Professional Competencies] // *Iasauı universitetinın habarshysy*. – 2024. – №4 (134). – В. 529–539. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.140>

Дата поступления статьи в редакцию 29.01.2023 / Дата принятия 30.05.2024

Н.Б. Кайрлиева¹, Н.К. Шайдекеева², Б.Т. Абыканова³

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: kairlieva72@mail.ru

²физика-математика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
(Қазақстан, Атырау қ.), e-mail: bakitgul@list.ru

³педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
(Қазақстан, Атырау қ.), e-mail: n.shazhdekeeva@mail.ru

Екі тілді оқыту студенттердің кәсіби құзыреттілігін дамыту тәсілі ретінде

Аңдатпа. Қазіргі кезеңде білім берудегі екі тілділік мәселелеріне деген көзқарас толығымен өзгерді. Ағымдағы зерттеу екі тілділіктің айқын артықшылығы бар екенін көрсетеді, өйткені соңғы үш онжылдықта әлемнің әртүрлі жерлерінде жүргізілген зерттеулердің жиынтық деректері өздерінің тілдік әлеуетін дамытуға мүмкіндігі бар адамдар когнитивті, әлеуметтік, жеке және экономикалық артықшылықтарға ие болатындығын көрсетеді. Лингвистикалық, академиялық және когнитивті нәтижелерден басқа, екі тілде білім беру мәдени әртүрлілікке бейімділік пен қабылдаудың болмауына ықпал етеді. Сонымен қатар, бірнеше тілде оқыту жағдайында кәсіби-коммуникативтік және мәдениетаралық құзыреттілік пен дербестікті дамыту мәселесі өзекті тақырып болып қала береді. Алайда, екі тілді бағдарламалардағы когнитивті талаптардың жоғарылауына байланысты туындаған алаңдаушылыққа қарамастан, бұл мәселелер оқытудың тиімді әдістерімен және оқу жоспарларымен шешіледі. Оқыту сапасы білім беру реформасы бағдарламасы бағытталған тағы бір міндет болып табылады және сапалы оқыту екі тілді (екі тілді) білім берудің жетістігі үшін шешуші болады. Сонымен қатар, екі тілге де сәйкес келетін күрделі және контексттелген оқу бағдарламаларын әзірлеу де өте маңызды. Дәл осы екі аспект осы мақалада егжей-тегжейлі қарастырылады.

Кілтті сөздер: екі тілді оқыту, кәсіби-коммуникативтік құзыреттілік, студенттік автономия, екі тілде білім беру, көпмәдениетті орта.

N.B. Kairlieva¹, N.K. Shaidekeeva², B.T. Abykanova³

¹PhD Doctoral Student of Abay Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: kairlieva72@mail.ru

²Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor
H. Dosmukhamedov Atyrau University
(Kazakhstan, Atyrau), e-mail: bakitgul@list.ru

³Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
H. Dosmukhamedov Atyrau University
(Kazakhstan, Atyrau), e-mail: n.shazhdekeeva@mail.ru

Bilingual Education as a Way to Develop Students' Professional Competencies

Abstract. The attitude towards bilingualism in education has completely changed in the contemporary period. The current study shows that bilingualism has a clear advantage, as cumulative research data conducted over the past three decades in various locations around the world shows that people who can develop their linguistic potential receive cognitive, social, personal and economic benefits. In addition to linguistic, academic and cognitive outcomes, bilingual education promotes the absence of prejudice and acceptance of cultural diversity. At the same time, the issue of the development of professional, communicative and intercultural

competencies and autonomy in the context of learning in several languages remains a rather acute topic. However, contrary to the concerns expressed due to higher cognitive requirements in bilingual programs, these problems are solved by effective teaching methods and curricula. The quality of teaching is another objective that the educational reform program is aimed at, and quality teaching will be crucial for the success of bilingual education. In addition, the development of appropriate complex and contextualized curricula for both languages is also crucial. It is these two aspects that will be discussed in detail in this article.

Keywords: bilingual education, professional-communicative competence, student autonomy, bilingual education, multicultural environment.

Введение

Двуязычное обучение использует язык в качестве средства и среды обучения, тогда как обычные языковые программы просто преподают язык как предмет. Именно поэтому двуязычное образование в Казахстане должно включать в себя развитие биграмотности, определяемой как владение чтением, а также письмом на двух (или более) языках. Одновременное усвоение двух языков благоприятно сказывается на развитии обучаемого, так как требует много внимания со стороны преподавателей. Билингвизм активизирует общезыковые, металингвистические и переводческие способности студента. Раннее знакомство с двумя языками помогает билингвам успешно осваивать третий язык.

Для сохранения билингвальности большое значение имеет биграмотность, развивающая общие вербальные способности обучаемых. Двуязычные студенты легко осваивают чтение на втором из знакомых им языков.

Если образование - это «процесс одновременной инкультурации и трансформации», то практика двуязычного образования в Казахстане - это неизбежный этап развития, поскольку страна переходит от более моногранной традиционной идентичности к более многогранной современной идентичности, с сопутствующими двойными императивами сохранения и развития казахского языка как мощного языка коренного населения, а также одновременного повышения национального потенциала в использовании английского и русского языка как международных. Поскольку билингвальное обучение с погружением было очень успешным на международном уровне и было охарактеризовано как «образовательный эксперимент необычного успеха и роста», на основе данных международных исследований, можно говорить о необходимости адаптации международного опыта в национальном контексте.

В этом отношении Казахстан может внести значительный вклад в литературу по языку в образовании, поскольку многие «основные вопросы о билингвистике остаются без ответа или частично отвлеченными» [1] и отсутствие сложившейся региональной исследовательской культуры препятствует развитию практической сферы.

В отличие от мрачных выводов Зингера, современные исследования показывают, что билингвизм имеет явные преимущества, поскольку, как утверждает Фримен [2]: Совокупные данные исследований, проведенных за последние три десятилетия в разных странах мира, показывают, что когнитивные, социальные, личные и экономические преимущества получает тот, кто имеет возможность развивать свой двуязычный репертуар. Именно этот консенсус лежит в основе заявления ЮНЕСКО [3] о том, что она «поддерживает двуязычное и/или многоязычное образование на всех уровнях образования».

Однако, в противовес этим опасениям, есть аргументы в пользу более высоких когнитивных задач для студентов - но задач, которые подкрепляются эффективным преподаванием и эффективными учебными программами. Качество преподавания в казахстанских вузах – еще одна цель, на которую направлена текущая программа реформы высшего образования, и эффективное преподавание будет иметь решающее значение для

успеха двуязычного образования. Более того, разработка соответствующих сложных и контекстуальных учебных программ для обоих языков также имеет решающее значение, а ограниченные ожидания предыдущей учебной программы были раскритикованы за то, что она не обеспечила достаточного когнитивного и языкового вызова для молодых казахстанских студентов.

Еще одним значительным недостатком практики является то, что двуязычное образование занимает много времени [4], и поэтому продуктивное время, проведенное в ВУЗе, может стать значительно длиннее. И, в итоге, хотя двуязычное обучение способствует развитию профессионально-коммуникативной компетенции, необходимо помнить, что использование дополнительного языка само по себе недостаточно для полноценного двуязычного развития, и для того, чтобы выросло количество двуязычного и грамотного населения, было полностью реализовано, необходимо поощрять и поддерживать использование обоих языков за пределами образовательных учреждений.

подавляющее большинство студентов, обучающихся в ВУЗах Казахстана, говорят на казахском языке (хотя большинство из них также изучают русский, английский и возможно, ряд других языков), и большинство из них являются гражданами Казахстана.

Согласно направленной образовательной политике Казахстана, в отличие от прототипной канадской модели погружения, где двуязычное образование является выбором родителей, и в отличие от селективного подхода в Гонконге, где только академически сильные студенты предварительно отбираются по результатам экзаменов для двуязычного образования, то в Казахстане все студенты ВУЗов имеют право обучаться на двух языках.

Однако ожидания должны быть реалистичными и соизмеримы с общим отношением общества и культуры к системе образования, а также с качеством самой этой системы. Для этого необходимо обеспечить качественные учебные программы и современные учебные ресурсы, внедрить эффективные методы обучения на обоих языках, нанять (или обучить) высококвалифицированных и опытных преподавателей, как было отмечено ранее, повысить мотивацию учащихся, обеспечить поддержку родителей и общества.

В связи с этим целью данного исследования является изучение отношения студентов к билингвальному образованию как способу повышения их автономности и профессионально-коммуникативной компетенции.

Метод исследования и материалы

В рамках данной исследовательской работы билингвальное образование в Казахстане будет включать в себя развитие биграмотности, определяемой Фишманом и др. [5] как «владение чтением, в частности, а также письмом на двух (или более) языках». Хорнбергер выступает за то, чтобы в программах билингвального образования уделять особое внимание не только языку, но и грамотности, поскольку изучение письменности другого языка во многом отличается от изучения самого нового языка, особенно когда письменность различна [6].

Автономия обучения, понимаемая как самостоятельность - один из важнейших факторов самообучения. А самообучение жизненно важно для студентов дистанционного образования. Студенты начинают действовать, развиваться и самореализовываться, когда они берут на себя ответственность за собственное обучение. Поэтому определение автономии в билингвальном образовании имеет важное значение [7].

В литературе, посвященной автономии в обучении, предлагаются различные определения этого термина. Эти определения включают в себя способность учиться логичным и целесообразным образом, способность учащегося взять под контроль собственное обучение [8], способность автономно функционировать в процессах самонаправленного и саморегулируемого обучения. Согласно Абыкановой и др. [9],

автономный студент – это независимый ученик, который учится всю жизнь. В самом широком смысле слова, автономия учащегося относится к вмешательству учащегося в свое собственное обучение. Большую роль в формировании автономности студентов играет готовность преподавателя к этому процессу, его мотивированность, нацеленность на положительный результат, сформированную ИКТ – компетенцию и готовность непрерывно совершенствоваться в данном направлении. В качестве возможных направлений формирования автономности студентов мы можем выделить следующие: формирование у студентов адекватных мотивов для автономного обучения, адекватной самооценки; развитие умственных свойств, выступающих в качестве основы учебных действий (сравнение, обобщение, абстракция и т.д.); привычки и психические свойства личности, способствующие повышению эффективности автономной деятельности.

В исследовании приняли участие 97 студентов бакалавриата по специальности 6B01502 – учитель физики, 6B01508-Математика кафедры физики и технических дисциплин, методики преподавания математики Атырауского университета им. Х.Досмухамедова, которые были зачислены на первый курс в 2021-2022 учебном году.

Студенты были привлечены к участию в опросе во время первоначальной ориентации на вводных занятиях и до того, как они были распределены по группам. Им сообщили, что их участие в исследовании является полностью добровольным, и что отказ от участия в исследовании не повлияет ни на какие-либо аспекты их учебной деятельности. Девяносто семь студентов дали информированное согласие и заполнили анкету. Ответы троих респондентов не учитывались при анализе результатов, поскольку имели опыт двуязычного образования ранее.

Чтобы узнать больше об убеждениях студентов относительно билингвизма, двуязычного образования и развития двух языков, авторы разработали опросник из 10 пунктов «Убеждения относительно билингвизма» для использования в данном исследовании. Десять вопросов, оценивающих убеждения и знания о применении двух языков в образовании, были разработаны после обзора соответствующей литературы, связанной с билингвизмом.

Опросник был опробован на небольшой группе ($n = 15$) студентов старших курсов, которые, как и наши участники, еще не посещали наш курс «Язык и грамотность в многообразном обществе». Один вопрос был исключен из инструмента после пилотного исследования.

Вопросы представлены ниже:

- 1) Студенты, свободно владеющие двумя языками, имеют определенные когнитивные преимущества по сравнению с теми, кто свободно владеет одним языком;
- 2) Двуязычные студенты лучше решают проблемы, проявляют больше креативности и более терпимо относятся к представителям другой культуры;
- 3) Обучение на двух языках одновременно подвергает учащихся риску нарушения восприятия предмета;
- 4) Учащиеся, владеющие двумя языками, как правило, более чувствительны к культурным особенностям и лучше воспринимают чужую точку зрения;
- 5) Высокий уровень двуязычия может привести к практическим (связанным с обучением и/или карьерой) преимуществам;
- 6) Преподавание на двух языках одновременно сбивает учащихся с толку и ухудшает их когнитивные способности;
- 7) Преподавание на языке, отличном от казахского, снижает шансы на академический успех;
- 8) Билингвальное образование позитивно влияет на автономию учащихся;

9) Двухязычное образование отнимает больше времени на подготовки заданий у студентов;

10) Преподаватели будут более загружены в классе двухязычного образования, что негативно скажется на результатах обучения;

Опросник имеет приемлемую внутреннюю согласованность с коэффициентом альфа Кронбаха.795. Респондентов просили оценить уровень своего согласия с каждым пунктом по пятибалльной шкале Лайкерта в диапазоне от 1 «полностью согласен» до 5 «категорически не согласен».

Опрос был произведен физически на бумаге среди всех студентов, зачисленных на курс, независимо от того, были ли они помещены в двухязычную группу или нет. Опрос проводился первым автором сразу после первого собрания курса и до того, как студенты были распределены по группам, чтобы убедиться, что студенты не имели опыта работы с двухязычной программой до заполнения опроса.

Анализ и результаты

Развитие двухязычного обучения в вузах – задача непростая, требующая колоссальной подготовки, как со стороны университета, так и со стороны поступающих. Вузам важно располагать достаточной информационной, материально-технической базой и профессорско-преподавательским потенциалом для развития столь необычной программы. Среди плюсов билингвального профессионального образования можно отметить: одновременное всестороннее развитие индивида в профессиональном и лингвистическом плане; повышение и расширение кругозора, эрудиции на основе быстрого и легкого изучения отечественной и иностранной литературы одновременно, сочетания отечественной и иностранной модели обучения и пр.; развитие аналитических навыков, мышления, навыков коммуникации, памяти и пр.

Таким образом, это педагогический подход, при котором «учеников языкового большинства обучают на языке, который они пытаются освоить», а интеграция языкового и академического обучения характеризует билингвальное образование [10]. Таким образом, языковое погружение направлено на обеспечение «количества и качества вовлечения в использование целевого языка, которые обеспечивают развитие высокого уровня владения языком». Целью является аддитивный билингвизм, при котором второй язык приобретается без ущерба для первого языка: целевой язык «добавляется в репертуар человека, и два языка сохраняются», в отличие от субтрактивного билингвизма, при котором родной язык и идентичность учащегося постепенно заменяются новым языком.

По данным исследования (Таблица 1), в целом, студенты имели очень высокий уровень согласия (более 70%) по большинству пунктов опроса, и их убеждения относительно билингвизма, двухязычного образования и развития двух языков соответствовали рекомендациям, данным в исследовании.

Таблица 1 – Восприятие студентами особенностей билингвального обучения

Вопрос	Согласен / Полностью согласен	Не уверен	Не согласен / Категорически не согласен
1	2	3	4
Студенты, свободно владеющие двумя языками, имеют определенные когнитивные преимущества по сравнению с теми, кто свободно владеет одним языком	90 (95,7%)	4 (4,3%)	0 0%
Двухязычные студенты лучше решают проблемы, проявляют больше креативности и более терпимо относятся к представителям другой культуры	66 (70,2%)	20 (21,3%)	8 (8,5%)

Продолжение Таблицы 1

1	2	3	4
Обучение на двух языках одновременно подвергает учащихся риску нарушения восприятия предмета	6 (6,4%)	20 (21,3%)	68 (72,3%)
Учащиеся, владеющие двумя языками, как правило, более чувствительны к культурным особенностям и лучше воспринимают чужую точку зрения	76 (80,9%)	13 (13,8%)	5 (5,3%)
Высокий уровень двуязычия может привести к практическим (связанным с обучением и/или карьерой) преимуществам	91 (96,8%)	3 (3,2%)	0 0%
Преподавание на двух языках одновременно сбивает учащихся с толку и ухудшает их когнитивные способности	3 (3,2%)	11 (11,7%)	80 (85,1%)
Преподавание на языке, отличном от казахского, снижает шансы на академический успех	31 (33%)	13 (13,8%)	50 (53,2%)
Билингвальное образование позитивно влияет на автономию учащихся	83 (89,6%)	10 (9,4%)	1 (1%)
Двуязычное образование отнимает больше времени на подготовки заданий у студентов	68 (72,3%)	19 (20,2%)	7 (7,5%)
Преподаватели будут более загружены в классе двуязычного образования, что негативно скажется на результатах обучения	48 (51%)	21 (22,3%)	25 (26,7%)

Отдельно стоит обратить внимание на то, что хотя абсолютное большинство студентов признают ценность и важность двуязычного обучения, у них есть опасения касательно практической реализации и результатов. Наиболее ярко выражено опасение, что подобный вид обучения будет занимать значительно больше времени для подготовки и то, что у преподавателей не будет квалификации для реализации поставленных задач.

Возможно, наибольшую озабоченность вызывает вопрос параллельного развития грамотности и восприятия предмета. Хотя обычно считается целесообразным начинать обучение сначала на родном языке [11], при билингвальном обучении студенты должны будут развивать грамотность одновременно на двух разных языках. Аргументы в пользу последовательного развития грамотности основаны на гипотезе, что «прежде чем начать обучение на втором языке, необходимо свободно владеть первым языком», в то время как аргументы в пользу одновременного развития грамотности на обоих языках утверждают, что развитие грамотности может и должно быть «двунаправленным».

Студенты, получающие образование в течение учебного года на втором языке, не испытывают негативных последствий в развитии академических навыков на своем первом языке, а его «модель общего базового уровня владения» убедительно доказывает, что мозг способен легко обрабатывать два или более языков. Однако заинтересованные стороны должны знать, что прогресс студентов на начальном этапе может быть относительно медленным, поскольку в первое время частичного погружения студенты, как правило, отстают на три или четыре недели в восприятии профессиональных навыков [12].

Тем не менее, студентов и другие заинтересованные стороны необходимо успокоить и убедить в том, что это отставание временное, и обучающиеся, прошедшие раннее погружение, могут и действительно изучают второй язык без особых нагрузок для первого; ведь, как утверждает Бейкер, «к концу курса студенты, прошедшие частичное раннее погружение, обычно догоняют своих сверстников по успеваемости». Однако значительного улучшения грамотности на первом языке не произойдет, если у специалистов по планированию образования не будет желания и средств одновременно заниматься

совершенствованием учебных программ, педагогики и учебных материалов по казахскому языку [13].

Обзор Бейкера показывает, что по сравнению с результатами раннего полного погружения, оценки раннего образования с частичным погружением не столь позитивны в отношении приобретения студентами знаний о содержании. Когда студенты изучают математику и естественные науки на втором языке, они могут не достичь заметного прогресса, если их навыки владения вторым языком недостаточно развиты для того, чтобы они могли мыслить математически и научно на втором языке.

Возможно, стоит сразу же отметить, что аддитивный билингвизм – и даже плюрилингвизм – более нормативен в глобальном масштабе, чем монолингвизм; и особенно с ростом роли английского как глобального языка, все больше людей в мире используют его как второй язык, а не как первый, рассматривая его не столько как язык, который нужно выучить, сколько как базовый навык, который необходимо приобрести в школе [14].

В большинстве теорий обучения говорится о желательности приобретения учащимися достаточных навыков подготовки, выполнения и оценки для проведения собственного обучения.

Понятие автономии в образовании рассматривает цель обучения как помощь учащимся в достижении идеального индивидуального учебного поведения. Этот подход ориентирован на практическую деятельность обучающихся, их независимость и ответственность как важнейшие составляющие всех процессов обучения [15].

Kenner утверждает, что автономные учащиеся ссылаются на свои собственные возможности, в то время как гетерономные ищут внешний авторитет [16]. Это не означает, что автономная работа является индивидуальной: при определенных условиях коллективная работа учащихся может поддерживать развитие автономии учащихся [17]. Этот социокультурный взгляд на автономию также присутствует в работе Н. Хорнбергера, который вводит понятие дидактической ситуации, определяемой как математическая ситуация, в которой студент развивает свои знания посредством взаимодействия со средой для решения математической задачи. Среда состоит из математических объектов, других студентов, материальных объектов и т.д. Автономное обучение в дидактических ситуациях возникает в результате взаимодействия со средой [18].

Заключение

Как видно из данных исследования, восприятие билингвального обучения у студентов в целом положительное, но возникают опасения касательно практической имплементации этих методов.

В заключении хотелось бы выразить мнение о необходимости формирования и развития билингвально-мультилингвального обучения в Казахстане, которое требует развития в эпоху глобализации и гуманизации общества в современном мире. Особое внимание предлагается уделить формированию и развитию профессионально-коммуникативной компетенции как одной из ключевых компетенций студентов вуза. На опыте других стран билингвальное обучение доказало свое превосходство над монолингвальным обучением. Также, согласно Камминсу, рассматривается важность и эффективность развития обучающихся в Казахстане грамотности одновременно на двух разных языках. При этом развитие одного языка не мешает развитию второго, напротив, вырабатывает автономию учащегося в изучении. А это в свою очередь приводит к ответственности студента над своим самообразованием и дисциплиной. Автономный подход ориентирован на практическую деятельность студентов, их независимость и ответственность как важнейшие составляющие всех процессов обучения.

Результаты данного исследования следует интерпретировать с учетом ряда методологических рекомендаций, включая отсутствие групп сравнения и использование перекрестной выборки студентов университета. Кроме того, хотя наши аналитические методы подходят для конкретного исследования, будущий анализ результатов обучения будет подразумевать использование прогностического анализа, такого как логистическая регрессия, которая позволит оценить взаимодействие различных предикторов на убеждения студентов. Важно также отметить, что, хотя обзор литературы указывает на связь между убеждениями и практикой преподавателей, наше исследование ограничено в том смысле, что оно измеряет только убеждения студентов. Это связано с тем, что пока недостаточное количество учителей и преподавателей практикует двуязычное обучение.

Определение убеждений может быть сложной методологической задачей, а различия между убеждениями и знаниями трудно уловить. В данном методе обучения большой акцент ставится на качество преподавания. Качественное преподавание – ключевой элемент для успеха двуязычного образования. Для этого требуется обеспечить качественные учебные программы и современные учебные ресурсы, внедрить эффективные методы обучения на обоих языках, обучить и подготовить компетентных, высококвалифицированных и опытных преподавателей.

Данное исследование было подготовлено в рамках проекта «Билингвальные (двуязычные) образовательные программы как способ повышения конкурентоспособности и профессионально-коммуникативной компетенции студентов вуза специальности «Математика» и «Физика» (номер гранта 0122РКИ0235).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Сулейменова А.Х., Лазаренко И.А. Билингвальное образование как одна из тенденций языкового развития современного Казахстана // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2017. – №12-1. – С. 50–52.
2. Freedman S. A life of learning languages // In E. Todeva, J. Cenoz (Eds.). The multiple realities of multilingualism: Personal narratives and researchers' perspectives. – Berlin: De Gruyter, 2009. – P. 135–152.
3. Bilingual education in the 21st century: A global perspective / García O. (Ed.). – Chichester: Wiley-Blackwell, 2009. – 496 p.
4. Gibbons P. English Learners, Academic Literacy and Thinking. – Heinemann: Portsmouth, NH, 2009. – 208 p.
5. Fishman J. Reversing the language shift: theoretical and empirical foundations for helping endangered languages. – Clevedon: Multilingual issues, 2007. – 431 p.
6. Hornberger N. Continua of biliteracy: An ecological framework for education policy, research, and practice in multilingual settings // Language in Society. – 2005. – №34(02). – P. 300–302.
7. Беркимбаев К., Мухамеджанов Б., Нышанова С., Керимбаева Б. Использование интернет-ресурсов при обучении иностранным языкам в вузе // Вестник Российского университета дружбы народов, серия Информатизация образования. – 2012. – №2. – С. 98–104.
8. Benson C. Do we expect too much of bilingual teachers? Bilingual teaching in developing countries // International Journal of Bilingual Education and Bilingualism. – 2004. – Vol. 7(2). – P. 204–221.
9. Abykanova et al. Pedagogical Technology: A specific historical approach // Revista san gregorio. – 2021. – №44. – P. 179–185.
10. Клинг В.И., Сурдина Е.В. Билингвальное обучение: проблемы и перспективы // Мир науки, культуры, образования. – 2019. – №5 (78). – С. 142–144.
11. Baker C. Foundations of Bilingual Education and Bilingualism. Issues in Applied Linguistics. – №6(1). – Clevedon: Multilingual Matters, 2006. – 273 p.

12. Abykanova et al. Interactive Teaching methods as Pedagogical Innovation // Biosci. Biotechnol. Res. Commun. – 2021. – Т. 14. – №05. – P. 171–175.
13. Салехова Л. Модель билингвального обучения математике // Высшее образование в России. – 2008. – №3. – С. 161–165.
14. Kenner C. Bilingual families as literacy eco-systems // Early Years. – 2005. – Vol. 25. – №3. – P. 283–298.
15. Lin A., Man E. Bilingual Education: Southeast Asian perspectives. – Hong Kong: Hong Kong University Press, 2009. – 50 p.
16. Абрамова Н.В., Ессина И.Ю. Инновационные стратегии в билингвальном обучении // Фундаментальные исследования. – 2014. – №6-2. – С. 345–349.
17. Bialystok C. Literacy: the extension of languages through other means // In: Cooper R., Shohamy E., Walters J. (Eds). New Perspectives and Issues in Educational Language Policy. – Amsterdam: John Benjamins, 2001. – P. 428–442.
18. Кенжебаева Ж.Е., Кайрлиева Н.Б. Концепт «Молоко» в казахском языке и культуре: лингвокультурологический аспект описания // Наука и жизнь Казахстана. – 2020. – №10/1 (141). – С. 193–198.

REFERENCES

1. Suleimenova A.H., Lazarenko I.A. Bilingualnoe obrazovanie kak odna iz tendenciy iazykovogo razvitiya sovremennogo Kazahstana [Bilingual education as one of the trends in the language development of modern Kazakhstan] // Aktualnye problemy gumanitarnykh i estestvennykh nauk. – 2017. – №12-1. – S. 50–52. [in Russian]
2. Freedman S. A life of learning languages // In E. Todeva, J. Cenoz (Eds.). The multiple realities of multilingualism: Personal narratives and researchers' perspectives. – Berlin: De Gruyter, 2009. – P. 135–152.
3. Bilingual education in the 21st century: A global perspective / García O. (Ed.). – Chichester: Wiley-Blackwell, 2009. – 496 p.
4. Gibbons P. English Learners, Academic Literacy and Thinking. – Heinemann: Portsmouth, NH, 2009. – 208 p.
5. Fishman J. Reversing the language shift: theoretical and empirical foundations for helping endangered languages. – Clevedon: Multilingual issues, 2007. – 431 p.
6. Hornberger N. Continua of biliteracy: An ecological framework for education policy, research, and practice in multilingual settings // Language in Society. – 2005. – №34(02). – P. 300–302.
7. Berkimbaev K., Muhamedjanov B., Nyshanova S., Kerimbaeva B. Ispolzovanie internet-resursov pri obuchenii inostrannym iazykam v vuze [The use of Internet resources in teaching foreign languages at a university] // Vestnik Rossiyskogo universiteta drujby narodov, seria Informatizacia obrazovania. – 2012. – №2. – С. 98–104. [in Russian]
8. Benson C. Do we expect too much of bilingual teachers? Bilingual teaching in developing countries // International Journal of Bilingual Education and Bilingualism. – 2004. – Vol. 7(2). – P. 204–221.
9. Abykanova et al. Pedagogical Technology: A specific historical approach // Revista san gregorio. – 2021. – №44. – P. 179–185.
10. Kling V.I., Surdina E.V. Bilingualnoe obuchenie: problemy i perspektivy [Bilingual education: problems and prospects] // Mir nauki, kultury, obrazovania. – 2019. – №5 (78). – S. 142–144. [in Russian]
11. Baker C. Foundations of Bilingual Education and Bilingualism. Issues in Applied Linguistics. – №6(1). – Clevedon: Multilingual Matters, 2006. – 273 p.
12. Abykanova et al. Interactive Teaching methods as Pedagogical Innovation // Biosci. Biotechnol. Res. Commun. – 2021. – Т. 14. – №05. – P. 171–175.
13. Salehova L. Model bilingvalnogo obuchenia matematike [A model of bilingual mathematics education] // Vysshee obrazovanie v Rossii. – 2008. – №3. – S. 161–165. [in Russian]
14. Kenner C. Bilingual families as literacy eco-systems // Early Years. – 2005. – Vol. 25. – №3. – P. 283–298.

15. Lin A., Man E. Bilingual Education: Southeast Asian perspectives. – Hong Kong: Hong Kong University Press, 2009. – 50 p.
16. Abramova N.V., Essina I.Iu. Innovacionnye strategii v bilingvalnom obuchenii [Innovative strategies in bilingual education] // Fundamentalnye issledovania. – 2014. – №6-2. – S. 345–349.
17. Bialystok C. Literacy: the extension of languages through other means // In: Cooper R., Shohamy E., Walters J. (Eds). New Perspectives and Issues in Educational Language Policy. – Amsterdam: John Benjamins, 2001. – R. 428–442.
18. Kenjebaeva J.E., Kairlieva N.B. Koncept «Moloko» v kazahskom iazyke i kulture: lingvokulturologicheskiy aspekt opisania [The concept of "Milk" in the Kazakh language and culture: the linguistic and cultural aspect of the description] // Nauka i jizn Kazahstana. – 2020. – №10/1 (141). – S. 193–198. [in Russian]

МАЗМҰНЫ

ФИЛОЛОГИЯ

МАЛБАҚОВ М. БЕРДИЛЛАЕВА М. МАЛБАҚОВ Д. В.В. Радлов еңбектерінен алынған қазақ лексикасы құрамындағы қара мал атаулары туралы	7–20
ҚАЛШАБЕК А.Б. ТАДЖИЕВ Х.Х. Сіргелі этнонимінің шығу тегі	21–32
AGABEKOVA Zh.A. SALIMZHANOVA A.S. Scientific Foundations of Gender Linguistics in Kazakhstan	33–47
БЕЙСЕМБАЕВА С.Б. МАТИБАЕВА Р.Б. АЙДАРХАНОВА К.Н. Невербальные компоненты речи и их роль в межкультурной коммуникации	48–61
ЖУМАГУЛОВА А.М. РАМАЗАН А.Ә. КАРИМОВА Б.Ж. Балаларға арналған медиаөнімдер және тілдік орта	62–73
ДЕМЕСИНОВА Л.М. ИСКАКОВА Ж.М. Қазақ тілінің халықаралық стандарттарға сай тест жүйесін қалыптастыру алғышарттары	74–84
АБДИКАРИМ Н. ХАВАЙ К. Жоғалған түркі тілінің лексикасын түгендеу тәжірибесінен	85–100
ОШАНОВА О. ӘБДУГАППАР А. СЕРІК М. Медиажелідегі өшпенділік тілі және сөз әдебі	101–112
YERZHAN A. YILMAZ Sh. Simultaneous Interpretation: Speech Perception and Production Problems	113–127
ХУСАИНОВА Г.Ж. ТЛЕУБЕРДИЕВ Б.М. ТАСПОЛАТОВ Б.Т. Семантический аспект цвета в корейском, казахском и английском языках	128–145
ABDIKADIROVA A. SÖYLEMEZ O. KALIBEKOVA K. Akseleu Seydimbek'in Eserlerinde Milli İmaj	146–160
АМАНБЕКҚЫЗЫ Ж. СЫЗДЫҚОВА Г.О. Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларындағы мақал-мәтелдердің ұлттық мәдени негіздері	161–172
МИЛОВАНОВА Н.В. БАЙЫМБЕТОВА Р.К. Языковая репрезентация концепта «ветер» в казахской картине мира	173–189

КАЙИМОВ М.Ә. БЕЙСЕНБАЕВА Р.Х. ХАЛИКОВА Н.С. Бұқар жырау шығармаларындағы «Мәңгілік ел» идеясы	190–206
МУНАТАИ К. DOSSYMBEKOVA R.O. KOROVINA I.V. From Cyberspace to Society: Exploring the Phenomenon of the Chinese Internet Language	207–223
MUSABEKOV K.A. KOSHIKBAYEVA G.D. ALTYNBEKOV Sh.E. The Motif of Alienation in D. Isabekov's Play «Transit Passenger» (a Comparative Analysis)	224–232
ОРАЗХАН Н.Н. ДӘРІБАЕВ С. ОРАЗОВА Р. Жалмауыз кемпір – түркі мифологиясындағы айрықша бейне	233–245
КЛИМЕНКО И.С. Контексты ранней прозы Всеволода Иванова: новые интерпретации	246–257
АВИКЕНОВА Л.Т. Literary Significance of Shakarim Kudaiberdiuly's “Genealogy of Turkish, Kyrgyz-Kazakh and Their Khans”	258–267
SHAN SHIGUO ESEMBEKOV T.U. A Study on the Dissemination and Pragmatic Adaptation of Chekhov's Short Stories in China	268–285
ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПӘНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ	
СТАМКУЛОВА К. DAULBAYEVA A. Adaptation of the Environmental Education System for Sustainable Development	286–297
ABISHEV N.A. ZHELDIBAYEVA R.S. Transformation as Understanding the Cause-and-Effect Relationships of Research Activity and Applying Them in Accordance with Set Goals and Objectives	298–311
REVALDE G. YESSENGABYLOV I. ZHAPSARBAY G. The Main Didactic Principles of Building a Digital Educational and Methodical Complex in Physics	312–324
ALIMOVA Sh.Zh. OSPAANOVA Zh.Z. Non-formal Education on the Coursera Platform: a Regional University Experience	325–334
NURGALI S. Teaching University Students the Act of Speaking Through Adverbs: A Pedagogical Approach	335–345
БЕЛГИБАЕВА Г.А. СЕЙТКУЛОВ Н.А. ДАУЛЕТАЛИЕВА Д.М. Нравственный потенциал казахских дидактических произведений в процессе формирования нравственной личности	346–360

АБДИЕВА Ж. ОРТАЕВ Б.Т. ИСАЕВ А.И. Оқыту үдерісінің өнімділігін бағалау көрсеткіштері	361–374
SHARSHOVA R.N. SALKHANOVA Z.K. NAUBAY B.N. The Use of Digital Learning Technologies in the Disciplines of the Philological Cycle	375–388
KARATAEV N.S. BULBUL HALIL IBRAHIM UALIKHANOVA B.S. Development of Innovative Skills of Primary Class Students Through Robotics	389–400
АКМАГАМБЕТОВА Б. СӘРСЕКЕ Г. Сұхбат арқылы оқушылардың бойына ұлттық құндылықтарды қалыптастырудың әдіс-тәсілдері	401–411
MUKHAMEDALY S.B. BASH O. KURALBAYEVA A.A. The Importance of Values Education and Its Impact on Character Development	412–422
ZHORABEKOVA A. KASSYMOVA G.K., Xu W. Enhancing Students' Pragmatic and Self-efficacy Skills by Writing Emails	423–436
ИБРАЕВА А.У. АБДИГАПБАРОВА У.М. Театр өнері әлеуметтік және жеке дезадаптация белгілері бар жасөспірімдерді психологиялық-педагогикалық сүйемелдеудің бір түрі ретінде	437–450
АЛЫПТЕКИН З. ЖОЛДАСБЕКОВА К.А. ЕШЕНКУЛОВА Д.Б. Қазақстан мен Түркиядағы жоғары білім беру жүйесін салыстырмалы педагогикалық талдау	451–461
ЖАПИШЕВА Ғ.Қ. АДИЕВА П.М. Фольклорлық жанрларды оқыту арқылы оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту	462–474
АМИРБЕКОВ А.А. БЕРКИМБАЕВ К.М. ИБАШОВА А.Б. Задача-ориентированный метод подготовки педагога-информатика к использованию искусственного интеллекта	475–488
ЖҮЗЕЕВ С. МОШҚАЛОВ А.Қ. ЖАЙЛАУОВА М. Қазақ этнопсихологиялық ерекшеліктері мен этнопедагогикалық дәстүрлері негізінде болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби даярлау үдерісі	489–502
BAKANOV N.G. KAIMULDINOVA K.D. SHAKIROVA N.D. Global Competencies in Geographic Education for Sustainable Development	503–514

РАМАНКУЛОВ А.А. ШЫНДАЛИЕВ Н.Т. Робототехника пәнін оқытуда электронды оқыту құралдары сапасын мобильді қосымша көмегімен жетілдіру	515–528
КАЙРЛИЕВА Н.Б. ШАЖДЕКЕЕВА Н.К. АБЫКАНОВА Б.Т. Билингвальное обучение как способ развития профессионально-коммуникативной компетенции студентов в вузе	529–539
МАЗМҰНЫ	540–543

**ЯСАУИ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
YESEVI ÜNİVERSİTESİ HABARŞISI**

Аға редактор Әбілдаева Г.

Жауапты хатшы Садыкова А.

Редактор-менеджер Ахметова Ж.

Жарияланған мақала авторының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.

Мақала мазмұнына автор жауап береді.

Қолжазбалар өңделеді және авторларға қайтарылмайды.

«Ясауи университетінің хабаршысына» жарияланған материалдарды
сілтемесіз көшіріп басуға болмайды.

Редакцияның мекен-жайы:

*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29В, Бас ғимарат, 404-бөлме*

☎(8-725-33) 6-38-26

E-mail: khabarshi.iktu@ayu.edu.kz

*Журнал Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университетінің
«Тұран» баспаханасында көбейтілді.*

Басуға 30.12.2024 ж. қол қойылды. Пішімі 60X84/8. Қағазы офсеттік.

Шартты баспа табағы 34. Таралымы 200 дана. Тапсырыс 158 ©

Баспахана мекен-жайы:

*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29В, 2-ші ғимарат*

☎(8-725-33) 6-37-21 (1080), (1083)

E-mail: turanbaspasi@ayu.edu.kz